

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

KILENCZVENKETTEDIK KÖTET.

(250. 251. 252. SZÁM)

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTÖRDE.

1897.

542/21
jóról kora
26 db
31+5

TARTALOM.

CCL. SZÁM.

	Lap
MAGYAR BIRTOKVISZONYOK 1711—1740. — Marczali Henriktől ...	1
A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL. (III.) — Forster Gyulától	26
A TERMÉSZET-KUTATÁSRÓL. — Schmidt Sándortól ...	52
AZ ANTHROPOMETRIAI MÉRÉSEK. — Gruber Lajostól ...	66
A VÍZI MALOM. Regény. (X.) — Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól ...	74
KÖLTEMÉNYEK : <i>Ha rád tekintek</i> ... — B. Vay Aladártól. — <i>Heredia szonetteiből</i> , I—V. — Vargha Gyulától ...	136
A PHILOLOGIAI SZÖVEGKRITIKA FOGALMA, MÓDSZERE ÉS FELADATAI. — Vári Rezsőtől ...	140
ÉRTESITŐ : Lampérth Géza: <i>Első könyvem. Hazafiás és egyéb költemények.</i> Beöthy Zsolt előszavával. — i. — Vöge W.: <i>Raffael und Donatello.</i> — P. — Wass M.: <i>Székely Mózes erdélyi fejedelem életrajza.</i> d. — Új magyar könyvek ...	148

CCLI. SZÁM.

KELETI BENYOMÁSOK. (I.) — Kresnárík Jánostól ...	161
A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL. (IV.) — Forster Gyulától	170
A KÉTEZERÉVES CICERO. — W. J.-től ...	195
A VÍZI MALOM. Regény. (XI.) Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól ...	222
KÖLTEMÉNYEK : <i>Élet-halál</i> ... — Szász Károlytól. — <i>A választotthoz.</i> — Goethe után, németből. — Léway Józseftől ...	294
A BABYLONI ÉS HEBER HAGYOMÁNYOK. — rz.-től ...	297
AZ ORVOSI GYAKORLATRÓL. — Thim Józseftől ...	305

ÉRTESITŐ: Hampel József: <i>A bronzkor emlékei Magyarhonban.</i> III. — Téglás Gábor. — Szemere Miklós: <i>Fiatal véreim.</i> — Elemér Oszkár. — Imre Sándor: <i>Irodalmi tanulmányok.</i> — n. — Brandes G.: <i>William</i> <i>Shakespeare.</i> — L. J. — <i>A Természettudományi Füzetek.</i> — Méhely Lajos- tól. — <i>Új magyar könyvek</i> 3118

CCII. SZÁM.

A KIRÁLYSZOBROK. — Bröthy Zsoltól 3388
A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL. (V.) — Forster Gyulától 3568
KELETI BENYOMÁSOK (II.) — Kresmárik Jánostól 441
A VÍZI MALOM. Regény. (XII.) — Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól 4564
KÖLTEMÉNYEK: <i>Bréma pinczéjében.</i> — Endrődy Sándortól. — <i>Aggó- dás.</i> — Sully Prudhomme után, francziából. — Radó Antaltól 5388
A BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNETE. 1896—1897- ben. — Waldapfel Jánostól 5388
ÉRTESITŐ: Klág Nándor: <i>Az érzékszervek élettana.</i> — p. gy. — Al. Conze: <i>Ueber den Ursprung der bildenden Kunst.</i> — e. — Falk Zsigmond: <i>Oroszország. Úti rázlatok.</i> mg. — <i>A Magyar Tud. Akadémia kiadványai</i> 5445

MAGYAR BIRTOKVISZONYOK.

1711—1740.

Az egész politikai és társadalmi állapot különössége a Rákóczi-forradalom lezajlása után abban áll, hogy folytatják a harczot a kurucok ellen, akkor is, midőn azok már rég letették a fegyvert. Az udvari párt fölfogása szerint a királyság által a fölkelők fölött kivívott győzelemnek le kell szakitania a gyümölcsét. Soha nagy társadalmi és politikai átalakulás nem ment végbe a birtokviszonyok gyökeres megváltoztatása nélkül és e tekintetben Magyarország sem kivétel.

A Nádasdy-Zrinyi-féle összeesküvés, a bujdosók, Thököly fegyverfogása óta majdnem egy félszázadon át tartanak a fölkelések, szaporodnak a proscriptiók. Az elítéltek javai a királyi kincstárra szállanak. A töröktől visszafoglalt birtok szinte uratlan, midőn azt a császári és királyi seregek meghódítják. Arra is ráteszi kezét a királyi fiscus, legalább addig, míg a törvényes birtokos nem jelentkezik. A Kollonics által 1690-ben Bécsben föllállított commissio, mely, «neoacquistica» név alatt oly szomorú nevezetességre jutott, kötelességévé tette mindenkinek, hogy egy félév alatt mutassa ki törvényes jogát arra a birtokra, melyre igényt tart.*) De bármily érvényesen bírják kimutatni jogukat a folyamodók, az nem elegendő. Minthogy az illető jószágokat fegyveres erővel, nagy költséggel szerezte vissza a császár, váltságdíj jár érte, a fegyverjognak (jus armorum) elismerése gyanánt. A bizottság sehogy sem volt törvényekhez kötve, tagjai közt csak egy volt magyar;

---

*) Resolutiones regiæ. Protocoll. 72 kir. kamarai levéltár.

elképzелhető, minő gazdag forrása fakadt itt az erőszakoskodásnak, kapzsiságnak a szándékolt és öntudatlan jogfosztásnak. A Rákóczi-forradalom előidéző okai közt a «neoacquis-tica» nem áll utolsó helyen.

1712 után törvényesebb eljáráshoz fordulnak. Hogy az igényelők és perelők gyorsabb igazságszolgáltatáshoz jussanak és jogaikat érvényesíthessék, három bizottságot állítottak föl, tisztán honfiakból, a Dunamelléki kerületekre nézve Pozsonyban, a felső megyék részére Kassán és Horvátország és Szlavonia részére Zágrábban. Ezek elnökei: Pozsonyban a nádor, vagy helyette az országbíró, Kassán gróf Csáky Zsigmond tárnokmester, Zágrábban a bán. Két alispán az illető kerületből is részt vesz az ülésekben; a magyar helyeken a királyi ügyek igazgatója is. A bizottságoknak teljesen a törvény értelmében kell eljárniok.*) A fegyverjog azokra nézve, kik jogukat kimutatták, most is fõntartatik. «Azon költségek fejében, melyeket ő királyi felsége a múlt hosszú háborúban nagy uzsorával kölcsönzött pénzből, melylyel még most is adós, a visszaszerzésre fordított, arányos quottát fizessenek». Az 1723 : XIX. törvényezikk szerint már a királyi táblánál is lehet a jogot tartónak bizonyítékait bemutatni, ha az illető üléseken jelen van a kamarának két tanácsosa is. A vesztesek ő felségéhez folyamodhatnak.

Erdélyre a neoacquis-tica commissio tevékenysége nem terjedt ki. Ott a diploma hatodik pontja meghagyta, hogy az ellenségtől visszaszerzendő magánbirtokok az előbbi jogos birtokosoknak visszaadatnak. E rendelés némi nehézségek után, melyeket a császári kamara támasztott, 1711 után is érvényben maradt.

A Rákóczi-forradalom újabb kiterjedt birtokszerzésre szolgáltatott alkalmat. Habár azoknak reménye, kik várták, hogy az összes részvevők, vagy legalább az előkelők javai confiscáltak és azokból az oroszlánrész a próbált híveknek jut, nem ment teljesezésbe, mégis óriási volt a martalék. Ott volt a Magyarország északkeleti és északi részén messze elterülő fejedelmi Rákóczi-birtok, ott voltak Beresényi Miklós, Csáky Mihály, Forgács Simon, Eszterházy Antal örökségei. Ezekre

---

*) 1715. X. t.-cz.

mindjárt 1711 és 1712-ben ráteszi kezét a királyi kamara, a mennyiben eddig még nem voltak lefoglalva.

Egy emberöltővel azelőtt Kollonics még nagyon károsnak tartja, hogy Magyarországon alig van birtoka a királynak és a német uraknak. A hadi szerencse ugyancsak bő alkalmat nyújtott ezen változtatni.*) A kamarai acták alapján teljesen ellenőrizhetjük, miképen történt a zsákmány elosztása.

Külföldiek közül, hogy csak a legfőbbeket említsük, még a forradalom előtt a következők részesülnek adományban: 1687-ben Herberstein kapja Novigrádot 7000 forint fejében. 1688-ban Salm a trencsényi Rákóczi-birtokokat. 1695-ben Brenner gróf a császári kamara elnöke, 65,000 forintért és 300 aranyért megveszi Oroszlánköt.

1711-től fogva rohamosan szaporodnak az adományozások. Brenner a Szigetvárhoz tartozó javakat kapja 80,000 forint fejében, melyeket még Leopold császár resolvált részére. Trautsonnak odaigérik a Rákóczi-javak egy részét. Caraffa örököseiről sem feledkeznek meg.***) 1713-ban Rindsmaul grófné 40,000 forintnyi adomány fejében a babocsaai uradalmat kéri. Starhemberg, a kamara elnöke, Hatvant kapja, mi ellen azonban a rendek tiltakoznak. 1715-ben Abensberg Traunné 50,000 forint fejében nyer javakat Pécs és Szigetvár körül. 1716 május 27-én Trautson herceg 150,000 forint gratiale fejében kapja Sáros-Patakot és Regéczet. 1718-ban új adományt kap Starhemberg, 11,000 forint fejében átadják neki Nagy-Oroszfalut. 1719-ben Lamberg gróf 75,000 forint fejében kapja Szerencs felét, Althan Mihály János gróf pedig Muraközt és Csáktornyt. 1721-ben Sickingen Ónod egy részét 130,000 forint fejében. Ugyancsak azon évben utalványoz a császár kedvenczének, Althannak újabb 100,000 forintot, miből 70,000 forint magyar jószágokban törlendő. Később úgy intézkedtek, hogy az egészet a banktól kapja. Rabatta horvát jószágokat kap. 1722 július 24-dikén utalványozták Haruckern János kamarai tanácsosnak és főhadiszállítónak a Békés, Zaránd és Csongrád megyében levő fiscalis birtokokat: Gyulát, Békést, Szeghalmot, Öcsödöt (Kall és Szarvas puszták-

*) *Einrichtungswerk des Königreichs Hungern.* M. t. Ak. kézírata 1689-ből.

**) 1711. jan. 5-iki resolutio.

kal) Csabát, Dobozt, Körös-Ladányt, Gyomát, Vésztöt (Oros-háza és Csorvás pusztákkal). Ezekről már akkor is tudták, hogy valamivel többet érnek 24,000 forintnál. 1723-ban Hoffer császári kamarai tanácsos kap 15,000 forintot érő magyar jószágokat. Ugyanekkor gróf Consbruch, aradi főispán, Szolnokot kapja árendában. Starhembergnek a diéta alkalmával tett szolgálatait 40,000 forinttal hálálja meg a király, mit a hatvani uradalom egy részével fizetnek ki. Zinzendorf, varasdi parancsnok, 30,000 forintnyi javakat választhat. 1724-ben Altensteig Otto Ungvár, Munkács, Diós-Győr és Sz.-Miklós uradalmait évi 34,000 forintért. 1725-ben Perlas, a spanyol tanács titkára, a neki ígért Rákóczi-javak helyett kapja Bródót, Okolyt és Grobniczot. 1726-ban gróf Thurn Mamucára és Harrach Alajosra kerül a sor. Az utóbbi 40,000 forint fejében a Hunyady-család összes mostani somogyi birtokait veszi át. Gróf Montecuculi szintén részesül 50,000 forint kegyadományban. Ugyanazon évben kelt azon királyi adomány, mely a modenai herczegnek adta az aradi és jenei kamarai kerületeket, összesen 122 falut és 82 pusztát. 1727-ben L'huillier tábornok 40,000 forintért lesz ura Cserépnek Borsod megyében. Brenner leányai a biharmegyei Diószeghet nyerik. Starhemberg is kap új adományt, melyet szintén a hatvani uradalom egy részével törlesztének. 1728-ban Locher kapja Bercsényi brúnózi, nyitramegyei jószágot 25,000 forintért. Diószegh ekkor Dietrichstein, kamarai elnökre száll. Végre, hogy a hosszú sort befejezzük, 1728 augusztus 2-dikán adományozzák Schönborn, mainzi érseknek, a mukácsi- és szentmiklósi uradalmakat, kivéve a munkácsi várat, melynek birtokát a király magának tartja fönn. Savoyai Eugén, ki ez adományokra kétségtelenül legméltóbb volt, 1709-ben utalványt kapott 300,000 forintnyi értékű confiscált jószágokra. Egy évvel később József azonban azt rendelte, hogy készpénzben fizessék ki neki ezt az összeget.*) 1713-ban Károly ezt megtoldotta további 100,000 forinttal, és a mi az akkori viszonyok közt nagy ritkaság volt, ezt az egész összeget 1717-ig ki is fizették. Magyarországon már I. Leopoldtól megkapta a bélyei uradalmat, később pedig a ráczkeveit és Promontort is megszerezte.**)

*) Arneth. *Prinz Eugen* II. 100. 1.

**) Kam. Protocollum 1721. okt. 30.

A nagy hadvezér megjutalmazása, ki a törököt e földről elűzte, magyar szempontból is teljesen igazolt volt. Maga az országgyűlés, midőn őt az indigenák közé befogadta, ékes szavakban tolmácsolta a nemesek háláját iránta. «A karok és rendek hálásan emlékezve meg a felséges savoyai és piemonti herczegnek tornyos és hasznos érdemeiről, melyekkel életének és vagyonának folytonos kockáztatásával a törököt legyőzte, ezt az országot nagyobb biztonságba helyezte, és azon szolgálatokat, melyeket nevének halhatatlan dicsőségére és a felséges ausztriai háznak és Magyarország koronájának tett, és azért őt saját szántukból, hálájuk kifejezésére, miután őt erre meghívták, lángoló buzgalommal az ország igaz és kétségtelen lakosává fogadták.»*) Starhemberg, Brenner, Dietrichstein, Trautson szintén birtak valami jogczimmal ez adományozásokra, hisz ha nem is törvényesen, tényleg ők intézték a magyar ügyeket.***) De legnagyobb részt mégis olyanokat tüntetett ki a fejedelmi kegy, kik, ha egyáltalában tettek is szolgálatot az uralkodásnak, azt nem Magyarország érdekében tették. Sőt egyáltalában igen nagy azon adományok száma, melyeknek nem az illetők érdeme, hanem csak a császárnak személyes kegye szolgáltatta az alapját. Még egészen alacsony állásban levő idegeneknek is utalványoztak jelentékenyebb összegeket a magyar királyi jövedelemből, például egy ízben a császárné komornájának 6000 forintot.***)

Az ausztriai aristocrazia és különösen a tisztviselők és udvari emberek, körülbelül úgy nézték akkor hazánkat, mint a spanyolok a conquistadorok korában Amerikát. Természetesnek találták, hogy nagy kiterjedésű földeket kapjanak, melyeket sohasem látnak, és melyeknek jövedelmezőségéről az ott lakó vad embereknek kell gondoskodni.

Magyarország közjoga ismerte az adományozást, sőt kötelességévé tette a királynak, hogy az érdemes hazafiakat ily módon jutalmazza. Ekkor azonban formailag más eljárást követett a király. A neki tett szolgálatok fejében bizonyos

---

*) 1715. CXXX. t. cz.

**) 1715-ben Heistert is befogadják, a Básták és Caraffák méltó utódját. De a rendek külön kimondják, hogy csak régebbi, már 1687 joga alapján.

***) Püchler Erzsébet 1723-ban.

összegű kegyadomány (gratiale) kifizetését rendelte el. Mint-hogy pedig kincstárában ritkán volt készpénz, ez a gratiale rendesen utalvány volt valamely értékben, megfelelő magyar birtokra. Az illető aztán kamarai becslés alapján vagy reá-fizetett, vagy megkapta a kincstártól a még hiányzó rész-összeget.

Magyarok is szolgálták a királyt; ők sem voltak az ország javaiból kizárhatók. A tisztviselőket és hitelezőket, kiket pénzben kielégíteni nem bírtak, földdel fizették. 1686-ban Károlyi László, Sándor atyja, kapja a kereszturi Tököly-birtokokat. B. Eszterházy János altábornok 10,000 forint fejében Keszthelyt, 1687-ben gróf Kéry Muraszombatot és Szécsi Szigetet. 1688-ban Csáky Nagy-Idát és Gönczöt. 1690-ben Eszterházy Pál nádor 77,800 forint fejében Némethit és Felső-Lendvát. 1692-ben Ungvár Bercsényi-é lesz, 150,000 rénes forint értékben. 1695-ben Patachich Boldizsár kapja a meg-nótázott Aranyosi János varasdi birtokait.

1711-ben Nádasdy Tamás 20,000 forint értékben kapja az Uzories-féle javakat. Strattman Eleonora, Nádasdy Boldizsár, Rattky Daniel, György és Ferencz, Jánoky Zsigmond és Ráday Pál birtokaira kap utalványt 80,000 forint erejéig. Nádasdy Ferencz 40,000 forint fejében Botkay-javakat foglalhat. *) 1713-ban Pálffy János 100,000 forintnyi gratialet kap, a munkácsi uradalomból. Ennek fejében később 1718 a nagysárosi makoviczai uradalmakat vette át. Okolicsányi Pál 15,000, Zsembery Sámuel 7000 forintot érő jószágot kapnak. 1717-ben Illésháznak a Rákóczi-javakból adnak 100,000 forint érőt. Berényi Pál 96,000 forint értékben kapja Forgács Simonnak nagytapolcsányi uradalmát. Hunyady László Bercsényi-javakat kap Barsmegyében. Ugyane megyében kap jószágot Paluska György, hadi érdemeit jutalmazó 50,000 forintnyi gratialeje értékében. 1719-ben Péterfy kamarai és kancelláriai tanácsos 9000 forintért Somoskő felét váltja magához. 1720-ban Splényi László főstrázsamester és ezredes

---

*) 1711 máj. 27-én rendeletet intéznek a magyar kamarához, mely szerint az elhunyt József király gratialeit és pensioit ezentúl ne tegye folyóvá. Ezt tehát nem tartották állami vagy családi kötelezettségnek; csak az illető uralkodó személyes tényének, melynek hatálya halálával megszűnik.

kap 30,000 forintot, a miért később Kalló és Mihálydy birtokát nyeri. 1721-ben Csáky Zsigmond 30,000 forint fejében Sickin-gennel együtt Ónod uradalmának felére kap jogot. A notorius Csáky Mihály javainak egy része Lónyai Katalinra száll. Gyöngyösi Nagy Ferencz birtokain Inkey János és br. Szapáry Miklós osztoznak. 1722-ben Károlyi Sándor kapja az előbbi Schlick birtokokat: Csongrádot, Hódmezővásárhelyt, miután már előbb az övé lett Erdőd és a híres tarczali szőlőbirtok. Gróf Czobor Ádám a kovalócezi uradalom felét kapja. Med-nyánszky Pál kamarai tanácsos érdemeit 10,000 forintot érő birtokkal jutalmazza. A *pragmatica sanctio* elfogadása után a király 25.000 forintnyi *gratiale*val jutalmazza Nagy István alnádor és 20.000 forinttal Szluha Ferencz ítélőmester érde-meit. Ezek az illető összegek fejében földet kaptak; a protes-tans Jeszenákot és Prileszkyt ellenben készpénzzel fizették ki, mert nem akarták, hogy az akatholikus kézen levő birtokok száma szaporodjék. 1724-ben Zalheimb, kamarai tanácsos, hivatalos, Melczér udvari szolgálatai jutalmául kapnak *grati*-alét. A Mátyasovszky örökösök 23,000 forintért megveszik Rákóczi ledniczi uradalmát. Vékony János, a régi kurucz, ki az 1717-diki török háborúiban nagy szolgáltatokat tett Eugénnek, 4000 forint *gratiale*t kap. Ebből 3000 forint fejé-ben adnak neki egy 4500 forintot érő kamarai birtokokat, a többi készpénz. 1725 Csáky Zsigmond 16,200 forint fejében Csetneket, mi szintén Rákóczi-birtok volt, szerzi meg. 1726-ban Pálffy Miklós és János a bajmóczi uradalmat kap-ják 200,000 forint fejében, Erdődy György Pusztaszert 6000 forint fejében. 1727-ben báró Révay Mihály kap 10,000 forint kegyadományt azon fölszólítással, hogy keressen magának ennek megfelelő fiskális birtokot. Báró Babocsay Pál tábornok örökösei 25,000 forint, Keglevics Mária grófné fiai 20,000 forintot érő javakat kapnak. 1728-ban Kalocsa Ádám 2600 forintért megkapja Tetétlen felét. Usz Gábor örökösei 10,000 forint *gratiale*t kapnak, mert atyjok a Rákóczi-forra-dalom idejében hű maradt. Báró Maholányi özvegyét 8000 forinttal consolálják. 1729-ben találkozunk először a korszak nagy jószágszerzőjének, Grassalkovicsnak, nevével. Elég sze-rényen kezdi azon 6128 forintért, melyek neki, mint a királyi ügyek igazgatójának az általa vitt perek quotája gyanánt járnának, átveszi Kerékegyházát, Dienest és Kakucsot. Kollo-

nics grófnét 30,000 forinttal vigasztalják, mit 1731-ben 60,000-re emelnek föl. Gróf Kéry főlovászmester 40,000 forintot kap. 1730-ban Pálffy Miklós nádor kap 45,625 forintot érő jószágot nádori fizetése hátralékának fejében. Honorariumát ugyanis félig készpénzben, félig javakban utalványozták. A szorgalmas Kollerről, a kanczellária tanácsosáról, is gondoskodnak; előbb 10,000 forintot, majd ismét 2000-ret kap. természetesen földben. Martonvásár pusztája Fejér megyében 15,000 forint gratiale fejében a vitéz Beniczky Sándor birtokába megy át. 1731 Pongrácz kamarai tanácsos és báró Palocsai részesülnek adományokban. Podmaniczky János előbbi budai kincstári tisztartó Tiszafehérvár felét kapja. Még 1738-ból is van adomány: báró Szentivány János bereghi főispán kapja Enyiczkét 3000 forintért.

Elég hosszú névsor, mely a megfelelő osztráktól abban különbözik, hogy kevés kivétellel csakugyan teljesített katonai és hivatalos szolgálatoknak felel meg a jutalmazás. Föltűnő, hogy a magyarok nem igen kapnak részt a későbbi években a töröktől visszafoglalt területekből, hanem csak a rebellisek confiscált jószágaiból. Ezzel teljesen összevág az is, hogy Károlyi Sándor kivételével, volt kurucz nem igen részesül a király kegyében. Még mindig folytatják voltakép a háborút a kurucz világ ellen.

Erdélyben, mint láttuk, a neoacquistica nem okozott sok bajt. De a részekben a futó nemesek csak nagy bajjal kapják vissza örökségeiket, különösen Zarándban, melyet a kormány határőrvidéknek szánt. A perelők között különösen Tisza György érdemel említést. Zarándban egyedül a báró Jósika család kapta vissza birtokait. Emigrans nem igen volt, kinek jószágán meg lehetett volna osztozni. Szegény jó Mikes Kelemennek csekélyke jószágát többen is kérték hűségök jutalma gyanánt.

Az erdélyi reformatus urak igazi nagy félelme abban állott, hogy az udvar a régóta saecularisalt papi birtokokat vissza találja venni, mint a hogy az alvinczi uradalmat odaadta a gyulafehérvári püspöknek.

Mert a katolikus egyház különösen bőven részesült a királyi kegyben. Kollonics fölvül tűzte ki, hogy az egyházi rend teljesen és hiány nélkül helyeztessék vissza a fegyverrel visszaszerzett területen levő javadalmaiba. A kincstárnak

ez nem válik kárára, minthogy a püspökök elvállalják a hadi adóhoz fizetendő járulékot és mindig készek rendkívüli segély adására a török ellen. De ezenfölül az uralkodók még külön is megadományozták a papokat, különösen a jezsuita-rendet. 1687-ben Vág-Sellyét — régebben is jezsuita-birtokot — kapja a nagyszombati jezsuita collegium, 1688-ban a sághi apátság jut kezükre, 1695-ben 1500 forintot utalványoznak a kassai jezsuitáknak. 1711-ben a primásnak resolválnak 00,000 forintot. 1728-ban a komáromi jezsuiták más követeléseik kiegyenlítésére 31,000 forintba számítva kapják Pákozdot, Ettyeket, Sósikut, Sukorót, Gyurót, Vált, Berathát és Agárd pusztákkal Fejér megyében. Ezért azonban még 5000 forintot kellett fizetniök a «jus armorum» megváltásául. Sz.-Gotthardt és Pécsváradot a lelkészek kasszájának adományozza a király. Mátra-Verebélyt pedig 17,000 forinton megveszi a velehrádpásztói cisztercita apát (1733).

Pénzen is szereztek sokan új birtokot, részben a kamarától, részben a német adományosoktól. Ezek szívesen váltak meg magyarországi jószágaiktól. Harrach, ki csak 1726-ban kapta a somogyi Fáncsy-Sankó-féle javakat, azokat már 1727-ben ismét eladja Hunyady András három fiának, mivel azok többi uradalmától távol esnek és mivel, mint a királyi megerősítő oklevél mondja: «kedves magyar örökös királyságunkban egészen más a módja a jószágok kormányzásának, mint más örökös királyságinkban és tartományainkban.» Az új földesúr fél a költségtől, melyeket ingyen szerzett birtokai felszerelésére kellene fordítani. 1726-ban Batthyány-Strattmann Eleonora és örökösei magokhoz váltják 96,200 forinton Siklós uradalmát, melyet Caprara császári tábornok örökösei 95,000 forint fejében vettek át. 1734-ben Károlyi Sándor 121,500 forinton megveszi Kannitztól Új-Kannitzot «előbb Megyer vagy Pusztá-Megvert» Nyítramegyében. A kamarától megvásárolja Koháry István 1500 forint a füleki kúriát és koresmát, továbbá Kecskemétnek a fiscus kezén levő részét, mi előbb Wesselényi-birtok volt. Igaz, hogy Fülek hű és vitéz vedője még nagyobb jutalomra is méltó lett volna. 1720-ban Erdődy György 240,000 forinton megveszi Galgóczt, Forgács Simon birtokát, melyet József császár odaadott Wratislavnak de mely e család magvaszakadásával ismét visszazállott a kincstárra. A vételárból mindjárt kifizet 100,000 forintot, a

többit 1722-ig kell törlesztenie, addig hat százalékot fizet utána. 1728-ban a Forgács örökösök megveszik Nyáras Apáthy egy negyedét és egy sessiót Nagy-Körösön, mi Vay Ádámnak volt birtoka, 2100 forinton. Halász Péter ezredes Pest megyében, báró Szapáry Kanizsán szereznek birtokot. 1732-ben Erdődy György 15,000 forinton megveszi a csongrád-megyei Algyőt és Mindszentet. Nagy szerző Orczy István is, ki Hevesben vásárolja össze a kincstári birtokokat. Följelen-tette, hogy a Forgács-javakat ott Pap nevű emberek foglal-ták el a kincstár rovására és azért elengedtek neki 7000 forin-tot a vételárból. A Pálffy-család 1734-ben Sz.-György és Bazin uradalmait, Magyarország egyik leghatalmasabb oli-garcha családjának fészkeit szerzi meg. Kötelezi magát, hogy az akkor kitörő háború költségeihez 50,000 forinttal járul, de az adományozási oklevélben az is kifejezésre jut, «hogy soha a hűtlenségnek még árnyéka sem fért hozzá». Egyáltalában a vételeknél nemcsak a király kegye döntő, hanem a kamarai tisztviselőknek gyakran önértékből sugallt jó akarata is. Mert a kincstári birtoknak becslését kizárólag ők végezték.

Mindezeket egybe véve, világos, hogy a földbirtok épen nem volt biztos kezekben. Azok a hatalmak, melyek eddig fegyverrel állottak szemben egymással, hogy ezt az áldott hazát sajátjoknak mondhasák, most oklevelekkel, perrel, pénzzel, furfanggal, néha még erőszakkal is támadnak egy-másra. A küzdelem tárgya ugyanaz marad, csak a módja változik. A fegyver helyébe a per lép.

Nem is szabad azon kor társadalmát valami megállapo-dottnak, a birtokállapotot rendezettnek képzelnünk. Még a legbékésebb viszonyok közt is, mennyi pernek, patvarnak szolgáltatott okot az ösiségen alapuló örökösödési jog! Most ehhez járult még a Rákóczi táborából megtérő nemeseknek viszálya azokkal, kik időközben, királyi adománynyal vagy a nélkül foglalták el örökségeiket. Szintennyi baja van a királpárti urnak is, kit a fölkelők kizavarták jószágából. Még a legkedvezőbb esetben is mennyi határsértés és fogla-lás! Aztán az az örökös bizonytalanság és nyugtalanság: hátha ismét visszatér Rákóczi! Mennyi reményt kelt ez az egyik, mennyi aggodalmat a másik félben! Fenyegettet a fiscus is és annak latens joga. 1738-ban kihirdetik, hogy a kik ilyen

jogot följelentenek, az érték egyharmadát kapják, ha az nem nagyobb 50,000 forintnál, különben egytizeddel kell beérnünk. Izgatott, békétlen mindenki, attól kell tartani, hogy míg a másét keresi, a magáét vesztí el. Mint nagy socialis és politikai rázkódások után lenni szokott: a birtokos nem nőtt össze a földdel.

1711—12-ben a várakba menekült urak és nemesek még nem igen mernek hazamenni elpusztult birtokaikba. Sok a tolvaj az országban, nem is volna bátorságos otthon lakni. *) Debreczen lakossága rövid idő alatt négyszer is elhagyta a várost. 1717-ben Erdélybe és a részekbe becsap a tatár, a múlt századok jelenetei újulnak meg; a ki nem fut, rabsorsra kerül. A mint a rossz hírek jönnek, az urak előbb az élést küldik nagy szekereken a kulcsos városokba, azután családokat küldik el, végre magok is biztonságra helyezkednek. **) Erdélyben annyira bizonytalan az állapot, hogy a guberniumnak jó időn át nincs is állandó székhelye. Csak az van kikötve, hogy bárhol tartózkodik, tartson fönn magának szállást Szebenben, hogy biztosságot találhasson. Még legjobb dolga a szegény népnek volt, mely erdőkbe, mocsarakba, hegyekre sietett, menteni pusztá életét. 1735-ben a Péro-lázadás fenyegeti az Alföldet. 1737—39 ismét Erdély és a déli vidékek állanak a török betörés folytonos veszedelme előtt.

Azoknak, kik békén ültek ősi birtokukon, jobbágyaikkal gyűlt meg a bajok. A háborúk viszontagságai után az alávetett nép gyakran megtagadta az engedelmességet uraitól. A sok eltűrt nyomoruság sokszorosan súlyossá tette a nép terhét; az urak pedig tele adóssággal, és tisztartóik, ispánjaik csak ritkán elégszenek meg a régi tartozásokkal. Hogy csak az ország kultiváltabb részét említsük, Csepregen a nép föllázadt a zsarnok földesúr: Draskovics grófné ellen. Pinkafő éveken át perel földesurával gróf Batthyány Zsigmondal. «Gróf Csáky Istvánnét, Mikola László testvérhugát, a maga jobbágyai Bilaki házán éjtszaka kegyetlenül megölik s darabra vagdalják, mivel nyavalyás fölötté keményen bánt a jobbágyaival, sarczoltatta, kínoztatta őket, továbbá nem

---

*) Cserei historiája 479.

**) Vass László naplója 1717. aug. 5. 6. 20. Kiadta Nagy Gyula. 489. l.

állhatták. Példa lehet minden nemes embernek, ne bánják úgy jobbágyaival, mint a barmokkal. *) «Csakhogy ez a példa sem sokat használt.

Legnagyobb baj mégis az volt, hogy a jobbágyság egyszerűen odahagyta urokat, telköket és világgá mentek. A seregek táborozása, a katonák zaklatása és pusztítása, a pestis még a rendesnél is tűrhetetlenebbé tette a szegény nép helyzetét. Mihelyt fölszabadult az Alföld, hol alig volt uraság és közigazgatás, hol még szinte a primitív korszakok szabad életét lehetett élni, oda tódul mindenfelől az adózó nép. Ez úgy Magyarországon, mint Erdélyben nagy gondot okozott a kormányoknak és rendeknek. Nemcsak a földesurak szenvedtek ugyanis a jobbágyság elköltöztetésével: kárát vallotta annak a megye, az ország is, mivel bizonytalanná tette az adó alapját.

Az 1715: CI. törvényezik így szól: «Mivel úgy azelőtt, mint a közelebb elmúlt mozgalmak alkalmából igen sok földműves, földesuraik tudta nélkül és akarata ellenére, más megyékbe, de különösen azokba, melyeket a császári királyi fegyverek a töröktől visszanyertek, továbbá Lublyóba és a 13 szepesi városba menekült és szökök most is, azért, mert ezek a még be nem kebelezett megyék és városok nem viselik az országos és földesuri terheket más megyék és helységek módjára, mivel se barátságos úton, se igazság útján nem kapják őket vissza; sőt az eljáró bírák inkább a jobbágyság urai ellen fordulnak»: «Ezért ő felsége kegyesen hozzájárult az eddigi törvényekhez, melyek a jobbágyság visszaköveteléséről szólnak, hogy az egy megyéből a másikba átmenő jobbágyságokat (szintúgy a cselédeket, akár belső szolgálatban állanak, akár a gazdaságban szolgálnak, ha szolgálatok idejének letelte előtt elhagyják uraikat), uraik útlevél nélkül ne engedjék sehová menni, sőt azonnal tartóztassák őket le».

Ha mégis titkon vagy csellel elfutnak más megyébe, a helyi magistratusnak kötelességé kipuhatolni: honnét jöttek ezek az új lakosok vagy zsellérek? s ha megtudták előbbi lakóhelyöket s szolgáló állapotukat, az illető megyének hol előbb jobbágyoskodtak, tudtára kell ezt adni. Az a földesúr, ki ilyen szökevényeket tudva befogad, és az első törvényes meg-

---

*) Cserei historája 474. l.

keresésre azonnal ki nem szolgáltat, az 1556:XXXI. törvényczikkben rendelt büntetést vonja magára.*)

A nem nemes szabadok vagy szabadon bocsátottak szerződés szerint kötelezzék magokat a földesuraknak, kiknek javain megtelepedtek, jobbágyi vagy zselléri szolgálatra, vagy bérre.

Ő felsége nemcsak a végekre terjeszti ki ezt a czikkelyt, hanem a véghelyek kapitányainak és a szorosok őreinek komolyan meghagyja, ne engedjenek átmenni jobbágyot se a török részekbe, se Erdélybe, se a végekre. Azokat, kik lopva akarnak átmenni, fogassák el és arányos taksa mellett szolgáltatassák őket ki uraiknak.

Ha ezek a pontok Szent Istvánnak a rabszolgák visszaadásáról szóló törvényeit, vagy az amerikai rabszolgáállamoknak rettenetes legislatióját juttatják eszünkbe, viszont olyan határozatokat is tartalmaz e czikkely, melyek az állam gondoskodását mutatják a jobbágyság felől.

Meghagyja, hogy a földesurak ne követelhessék a mozgalmak alatt netán főlhalmozódott restantiákat és ne csikarhassák ki újra azt, a mit az akkori jogtalan birtokosoknak egyszer már megadtak. Azokat is, melyekre teljes jogok van és melyeket a jobbágy sohasem fizetett meg, csak felében és úgy sem egyszerre vehetik meg rajta. A megyék kötelessége a nyomorult nép föntartása az előbbiek értelmében. Ez a czikkely a szabad királyi városokra és a hajdúvárosokra is kiterjed.

A szabad költözés megakadályozása egyaránt érdeke a királynak, kinek a jobbágy adót fizet és a földesuraknak, kiket munkával és terméssel szolgál. Erről teljes tanuságot tesz az idézett törvény. Viszont a királynak gondja kezd kiterjedni az adófizető népre is, és a mennyire teheti, iparkodik annak terhét elviselhetővé tenni.

Károly király teljesen át van hatva ez oltalom szükségéről. Midőn a bátaszéki telepések 1722-ben panaszt emelnek földesurok báró Jany apát és szemendriai püspök, illetőleg annak tisztartója ellen, és sérelmek a kanczellaria intő levele után sem szűnnek meg, a kanczellaria is megsokalja a

---

*) Első terminusra 100 frt bírság, másodikra 200 frt, azontúl az illető birtok elveszése.

dolgot. Kijelenti, «hogy bár az alattvalókat csak igen-igen ritkán szokták a királyi védelembe fogadni, különösen földesuraik ellen, ebben az esetben midőn a püspök makacsodik, kivételt lehet tenni. A panaszosokat vegye pártfogásába a király és szólítsa föl Tolnamegyét, hogy védje meg őket. Ha a püspök ismét ellenkeznék, törvényes büntetéssel kell őt sujtani.» A király ebből általános elvet von le: «Gondoskodjék a kancellaria serényen a felől, hogy ezentúl a földesuraik ellen alaposan panaszkodó jobbágyok pártfogásban részesüljenek, mivel lelkiismereti és királyi kötelesség a nyomorult nép megoltalmazása».*) Igaz, hogy a királyi szándék nem igen volt keresztülvihető, hisz más eszköz, mint a nemesi megye nem állott rendelkezésére. A jó akarat inkább szavakban, mint tényekben nyilvánult, például abban is, hogy hivatalosan legalább kerülik a «misera plebs contribuens» féle törvényes kifejezést, és inkább a subditus, alávetett vagy colonus szót használják.

A jobbágyok lekötése mellett nagyon szíven feküdt a rendeknek a cselédeknek és napszámosoknak lehető olcsón való megszerzése is. Azon panaszkodnak, hogy az országban csak néhol fogadják a cselédeket újévkor, a legtöbb Szent Györgykor szegődik. Akkor pedig sokat követelnek, mert a nagy munka előtt vannak. Szükséges tehát, hogy az egész országban újévkor szegődjenek, kivéve a juhászokat, kik Szent Mihálykor szoktak beállani. Ha a cseléd el akar menni, karácsony előtt négy héttel mondjon föl. A cseléd bérét, a napszámosok és aratók fizetését a megye állapítsa meg. Látni való, mikép akarta kihasználni az uralkodó osztály a népességnek legszegényebb, legnyomorultabb osztályát.**)

Erdélyben 1712-ben az országgyűlés egyik főgondjának jelöli ki a király, hogy intézkedjék a nép szökésének és kivándorlásának megakadályozása felől.***) Az articulusokban

*) Kancz. ref. 1/23. 15 sz. Bécs okt. 15-én 1722.

**) *Systema*. 1722. o. gy. en. 42. p. V. o. 1723. LXVI. t. cz. Diätalis orsz. levéltár. Nagy hiány az, hogy a conscriptiókban nem voltak tekintettel az urasági cselédeknek akkor annyira számos osztályára. Még nagyobb baj, hogy ezen hiányra azon conscriptiók hivatalos kiadásában még csak nem is reflektálnak.

***) Erd. kancz. 1712. 80. 2 pont.

is megvan a panasz, hogy a nép a conscriptiók elől elszéled.*) Midőn a katonai parancsnokság a gyulafehérvári vár építésére 2000 munkást követel, a gubernium lehetetlennek mondja ennyi ember előállítását, mert sokan már előre eltakarodtak a szomszéd országokba.***) 1717 után megújul a panasz, hogy a jobbágyság Magyarországra szöknek.***) Midőn a temesi kerületet visszahódítják, új alkalom nyílik az odamenekülésre, sőt, mint az erdélyi gubernium panaszkodik, Mercy katonai parancsnok erőszakkal is odaviteti jobbágyaikat.†) Az ország elszegényedése, a munkás karok hiánya következik ebből. Ezért a miniszteri conferentia 1718. január 26-án meghagyja, hogy az erdélyi jobbágyságot Magyarországból küldjék vissza. Épen úgy kölcsönösen vissza kell adni a Bánságba költözött vagy költöztetett embereket is. Ezt azonban nem hajtották végre, és az azon évben tartott országgyűlésen ismét a jobbágyság szökése a megyék fő gravamenje.††) A székelyek is panaszkodnak, hogy sok ezren elmentek közülök. «A szegénység csak szöki éjjel-nappal», írja a kormánysház 1718 november 13-dikán 1719-ben is csak kevesen térnek haza a szökevények közül. Nemcsak külföldre mennek, hanem a belföldön is elmennek magánföldesuraktól a császári kamara uradalmaiba aranybányászoknak, a kamara pedig törvény ellenére nem adja ki őket.

Ily viszonyok közt természetes, hogy a kormány némileg magába száll, iparkodik a paraszttal való jó bánásra bírni a nemeseket. 1718 szeptember 10-én elrendeli, hogy a földesurak a mostani inségben viseljék gondját jobbágyaiknak, túlságosan ne terheljék őket. Egy félévvel később újra fölszólítja a birtokosokat, hogy a jövő aratásig segítsék ki a szegény népet. Nemcsak a könnyöret vitte erre az urakat, hanem az a tekintet is, hogy a nép siralma elhat a trónusig és ellenök fordul a király haragja. «Írja klmed második levelében — így ír 1714 november 18-án a gubernium a kancellariának» — a felséges miniszterium mit vetett legyen sze-

---

*) 1714. 5.

**) 1714. 59.

***) 1717. 86.

†) 1717. 116.

††) 1718. 60. Megyék gravamenjei. 1. pont.

mére klmeteknek, hogy szegénységök nem a terelviselés, quartély s adózás miatt pusztulna s széledne az szomszéd országokra, hanem a Dominus terrestrisek kemény szolgáltatása, a fő- és viczetisztek sarczolásá miatt; megvaljuk, compatiálljuk szegény hazánkknak az ilyen sinistra informatiók miatt való romlását, kívánnók és örömet tudni azon informatorokat, kik legyenek, eddig penig magunk között szorgalmatosan investigálván, ha kik találatnának mind a tisztek, mind a dominus terrestrisek közül, exemplariter megorvosolni, noha igen kevés hasznunkra és pihenésünkre nem mulasztjuk el».*)

E gondoskodásnak azonban alig találjuk valami tényleges eredményét. Igaz, hogy az 1714-diki articulusok törvényes büntetéssel fenyegetik azokat a földesurakat, kik a jobbágyokat elnyomják és a zselléreket pártolják.***) De ugyanakkor szigorúan elrendelik a régibb tilalmaknak foganatosítását, melyek a jobbágyoknak megtiltották a kard és puská tartását, a posztóköntösök, köpönyegek, a nyestes süvegek viselését.

Bármikép gondoskodtak volna a jobbágyról, a lakosság természetes eloszlását egészen megakadályozni még sem bírták volna. Az alföldi megyék, majd az úgynevezett Bánság is, sokkal több jóval kecsegtettek, semhogy a büntetés az erősebbeket és vállalkozóbbakat elriaszthatta volna. Erdélyben csak úgy, mint Magyarországon, minden szigorú marasztalás és lekötés ellenére, a jobbágy siet sorsán segíteni és ebben a földjéhez való ragaszkodás nem igen akadályozza.

Magyarországon sem sokat használt az 1715-diki szigorú törvény. 1723-ban bevallják, hogy a jobbágyaikat visszakövetelő földesurak a távolabbi megyékben, szabad királyi városokban, a jászkúnoknál és a kiváltságos községeknél nem találtak támogatásra, sőt ellenkezőleg, azok marasztalják a szökevényeket. Ezalatt szenved a közjó, mert az otthon maradottak összeroskadnak a szökevényekre rótt, de most általok viselendő teher alatt. Ennélfogva az előbbi törvényt megerősítik és Horvátországra és Szlavoniára is kiterjesztik.***)) Sőt most már a taksások és szabadon bocsátottak kivándorlásának

---

*) 1714. 95. szám.

**) 1714. 5.

***)) 1723. LX. t. cz.

megakadályozását is szükségesnek tartják és csak azoknak engednek szabad költözési jogot, a kiket semmi szerződés nem köt a földesúrhoz.*)

Ezekben az országos érdek karöltve jár a földesurak hasznával, de a következő cikkelyben már a földesurak ellenében is érvényesül az adóalap megtartásának, röghöz kötésének érdeke. «Azok a földesurak, kiknek több megyében van birtokuk, a megyéknek nagy kárára, az adóalapnak csökkenésére át szokták vinni a jobbágyaikat az egyik megyéből a másikba». Ezt eltiltják nekik és csak azokra nézve engednek kivételt, kikre személyes szolgálatukra van szükségök. Át lehet továbbá telepíteni a fölösleges jobbágyakat is, úgy, hogy a régi helyen megmaradók elviselhessék az adót.

Ily módon magok a földesurak is előmozdították, ha hasznuk ezt megkívánta, a nép mozgalmát. De tették ezt más módon is. Sok helyütt a népesség a zavarok alatt vagy a török miatt ellagya régi lakhelyét, mely pusztá lett és csak az épületek romjai mutatták, hogy valaha falu volt. Ha most vissza akartak térni a jobbágyok, a földesúr nem fogadta be őket, mert majorsági birtoknak akarta használni azt a jószágot. Az ilyen földesurat ugyanazon büntetéssel fenyegeti a törvény, mint azt, ki másnak jobbágyát törvénytelenül visszatartja. Kivételt csak akkor engednek, ha az illető helységbe már másokat telepítettek, vagy ha a törvényes elévülés ideje (harminczkét év) elmúlt.**)

Még egy hathatós előmozdítója volt a nép mozgalmának, a költözésnek, az idegenek betelepítése.

Ez, mint más nagy katastróphák után, ekkor is nyomban a fölkelés megszűnése után veszi kezdetét. Egyesek és a kincstár vetekszenek abban, hogy mentől több munkás kezet nyerjenek a parlagon heverő birtokok gyümölcsözővé tételére.

Mindjárt 1712-ben 14,000-nyi gyarmatos jött be az inségtől sujtott sváb földről és Svájczból, hol Toggenburg birtoka miatt polgárháború dühöngött. Ezek közt maga Károlyi Sándor 1000-nél többet fogadott magához, kiket Nagy-Károlyban, Csanáloson, Kaplonyban, Majtényban telepí-

*) 1723. LXI. t. cz.

**) 1723. XVIII. t. cz.

tett meg. *) Nagy szegénységben jöttek, sok gyermekkel, majd éhen haltak, telepítésök igen kevés költséggel járt. Ugyanakkor kezdik betelepíteni jószágaikat Savoyai Eugén, Batthyány-Strattmann Eleonora, Mercy, kinek Tolna megyében volt birtoka, Csáky Imre kalocsai érsek és Nesselrode pécsi püspök. Többlnyire három--hét évi adómentességet kaptak jobbára még robotra sem voltak kötelezve csak a kilenczedre és pénzbeli szolgáltatokra. Néhol annyi földet foglalhattak, a mennyit művelhettek. Akkor telepítették meg Eugenius falvát, Promontort, Csepelt, Högyész-t. **) Találni már ilyen osztrák és német telepeket nagyobb számban Baranya, Esztergom, Fejér, Győr, Pest-Pilis-Solt, Sopron, Tolna és Veszprém megyékben. Összesen 230-ra teszik az 1715—20 telepített új községek számát, melyeknek fele azonban még a Dunántúlra esik.

Bár ezeket a gvarmatokat az ország legnagyobb és leg-hatalmasabb földesurai költöztették be, tehát azok, kik legjobban bírtak gondoskodni rólok és kiknek leginkább állott módjában eltávozásukat megakadályozni, korántsem volt biztos, hogy az először megszállott helyen meg is maradnak. Már az első csoportból is sokan visszatértek hazájokba, «mert szegény emberekben Magyarországon sincs hiány». ***) Egyáltalában a népességnek még igen nagy része hullámozó és ha valahol jobb módot remél, minden meggondolás nélkül elhagyja kunyhóit. Midőn a Temesközt be kezdik telepíteni, Arad-megyét majdnem teljesen elhagyja a jobbágysága. Baranya megyében az 1720-diki összeírás szerint Lipován a Drávantúlról jött szerbek ismét megszöktek, néhány sváb jött helyökbe. Mágócsot két év előtt szállották meg; Magyar-Boly lakói elszéledtek, kóborló ráczok szállták meg; Maiss: a lakosok nagy része a Drávantúlról való; más jövevényekkel együtt szállták meg a falut. Mások: mintegy ötven főből álló frank és sváb csapat szállotta meg ujabban. Ezelőtt ráczok lakták. Moncsokor három éve szállták meg. Monostort is elhagyták lakosai, legujabban néhány nyomorult sváb költö-

*) Éble: *Gróf Károlyi Ferencz*. I. 85—87.

**) Arneth: *Prinz Eugen* III. 79. *A lengyeli határjárás*. Gr. Ap-ponyi Sándor úr szíves közlése.

***) Häckel: *Welt-Beschreibung*. II. 3987. lap.

zött belé, de még nem űz földművelést. Nádasd: a frankok két éve telepedtek le. Nagy-Nyárad: a lakosság egészen elszéledt; helyébe rácok jöttek. Sárók: a horvátok elszéledtek, helyökre illirek jöttek. Szajkon és Virágoson is más lakók jöttek a régiek helyébe. Barsban három oly községet, melynek 1715-ben még volt bírása, 1720-ban lakatlannak találtak. Békésben Öcsöd lakói 1715-ben elszéledtek arra a hírre: jó a tatár. Gyomán csak huszonhét rossz viskó áll, a lakosok nem akarnak építeni, hogy bármikor elköltözhessenek. Csabát csak akkor kezdik telepíteni. Az Erdélylyel határos megyékben egyáltalában még kőbornak tartották az oláht, de a magyar is elhagyta lakóhelyét, ha katonai beszállásolás fenyegette. Csongrádmegyében is egyre szétszalad a népség; Csongrádmegye városában például 1715-ben 146, 1720-ban csak 40 család lakott.*) A temesi kerületben, a töröktől való visszafoglalás után 559-re teszik a lakott, 343-ra a lakatlan helységek számát. A szávai határvidéken «sok családátya fiaival együtt elébe teszi a rablás mesterségét a földművelésnek, vagy pedig kivándorol.»**) A harminczas években ezrével vándorolnak ki a rácok Oroszországba. Károlyi Sándor míg 1736-ban panaszkodik, hogy csak e jószágaiból (Erdőd, Ecsed) 170 gazda emberünk ment által Közép-Szolnok vármegyébe és Kővár vidékére, kiket hiába kér vissza. «A magyarok is megint szét mentenek, aligha maradtak tizen, s az házakat is mind elpusztították.»

E viszonyokban nagy része volt a politikai és természeti okoknak: a megyék, földesurak és a katonaság elnyomásának, az adótól való félelemnek csak úgy, mint a pestisnek és inségnek. Igen fontos szerepet játszik a vallásos üldözés, mert egész falvak népessége kénytelen vala elhagyni lakhelyét, ha hű akart maradni ősei hitéhez, és végleg csak akkor telepedik meg újra, midőn legalább némi biztosságot nyer vallásának szabad gyakorlására nézve. De a legfőbb ok mégis magának a lakosságnak szelleme, hagyománya volt. A török időkben, a forradalmak alatt szinte folytonos a vándorlás: jobbágy, nemes egyaránt kőbor, némileg kalandos életet kénytelen

---

*) Az adatok Magyarország népessége a *pragmatica sanctio* korában című munkából vették.

**) Vanicek: *Specialgeschichte der Militärgrenze*. I. 238. l.

újra élni. A török hódoltság meg éppen szinte nomád életre kárhoztatta a nemzet egy jelentékeny részét.

Ha a múlt század államalkotását, a nemzetnek azóta végzett történeti munkáját igazságosan akarjuk megítélni, sohasem szabad tekinteten kívül hagyni, hogy az országnak szinte felében oly nyomorult, elmaradt és gyér volt a népesség, minő a tatárjárás óta nem volt. Arra a földre nézve egy fél ezredévnék szellemi, erkölcsi és anyagi művelése teljesen elveszett.

De a pótlásnak megvolt az egyik biztos alapja, maga a föld. A legtermékenyebb vidékeknek szinte szűz a talaja; mérföldeket ellep az ölnyi magas katonafü, a kutyatej, meg a királygyertya. Annyira bővében van a lakosság a földnek, hogy sok helyütt ugyanazon egy határnak csak egy-egy részét művelik meg, más évre már másfelé ütnek tanyát, mert az újonnan föltört föld jobban fizet. Ez már magában véve is vándorlóvá teszi a földműves népességet. Egyáltalában van sok a múlt század elejének hazai viszonyaiban, mi egyenesen amerikai telepítési és művelési viszonyokra emlékeztet. A kalandos földönfutó rabló vagy vadász helyébe csak később lép a földműves, és még az is csak nagy meggondolva köti magát egy helyhez.

De éppen ebben az óriási elhagyott területben látja mindenki a jövő nagyságának, gazdagságának biztosítékát. Ezt szállja meg a császári katonaság, ide nyújtja sóvár csápjait a fiscus, itt keres donatiót vagy foglal a mágnás és a nemes, ide menekül a bel- és külföld nyomorult, de vállalkozó paraszt-sága.

A különbség a hazai és más hasonló viszonyok közt abban áll, hogy bárminő újak, kezdetlegesek, sőt barbárok az állapotok, mégis mindenütt egy erős társadalomnak jogi fölfogása, századok harezának és művelődésének gyümölcse szolgál a fejlődés alapjául. A szent korona beragyogja az egész országot, világosságot, fényt árasztva mindenkire, ki hozzá tartozik. Viszont egy egészen primitív társadalmi és gazdasági rendnek meg kell küzdenie azon akadályokkal és nehézségekkel is, melyek egy már megállapodott socialis rendnek multhatatlan és el nem kerülhető hibáiból és visszaéléseiből fakadnak.

A boldoguláshoz, nem, a szabadsághoz, az emberhez

méltó élethez első követelés itt az, hogy tagja legyen az ember a szent koronának. A ki nem nemes, annak se élete, se vagyona, se becsülete, se vallása és meggyőződése nincsenek megvédve. Viszont a ki egyszer a nemességet elnyerte, az előtt nyitva áll minden pálya: törvény szerint egyenlő jogú a leghatalmasabb mágnással, a legdúsabb főpappal. Minden ösztön, mely az embert a társadalomban előrehaladásra, érvényesülésre késztí, itt abban központosult, hogy a jogtalan szintén szerezzen magának kiváltságot.

Különös, hogy a minő nagy jogot ad ez a kitüntetés, oly könnyű annak megszerzése. Igaz, hogy csak a király adhatja (mert az érseki vagy püspöki nemeseket, a praedialistákat még sem tartották egyenlő jogúaknak), de a törvény előírja, hogy három vagy több magyar tanácsosának vagy egy megyének ajánlatára ezt a kegyet ne igen tagadhassa meg a felség. Csak az volt kikötve, hogy jobbágyi állapotban levő embert nem szabad megneemesíteni, míg ura őt szabadon nem bocsájtotta, különben a kiváltság nem érvényes, és a nemeslevéllel bíró tovább is szolgál.*)

Jöttek is tömegesen a nemesítésre való folyamodások. A ki csak valami patronusra számíthatott, iparkodott a kérvényével a királyi felség elé járulni, mint a hogy az éltető nap felé nyúlik a növény.

Mindjárt 1713-ban egész sora jelenik meg a nemességet kérőknek, valamelyik világi tanácsosnak ajánlatával.***) Az 1716-ban nemesítettek közt van egy volt katona, egy komáromi és egy pesti városi tanácsos. Volt köztök egy vármegyei tisztviselő is, kit Barsmegye tudománya miatt választott meg alszolgabírájának.***) Ugyanazon évben még több sorozatban terjeszti föl a kanczellaria a nemesítendőket, mindegyiknél megjegyezvén, hogy szabad állapotú. De a király megsokalja a sok kiváltságos nem-adózót és harmadszorra kijelenti, hogy a személyeket megneemesíti ugyan, de a telkeiket vagy házait nem.†) 1717-ben a török háború alatt többnyire vitézek folyamodnak: van köztök osztrák alattvaló és birodalmi lovag

*) 1622. XVII. 1630. XXX. t. cz.

**) Kancz. ref. 1713. 3.

***) 1716. 1.

†) 1716. 8.

is. Az ajánlók többnyire püspökök. Egy plébános testvérének kéri a nemességet, Peti Mátyás «kit nemesnek tartanak», azért tart számot reá, mert sok ezer patkót szolgáltatott ingyen.*) Hanibál József «pro nobili reputatus» most is szolgabíró Sopronmegyében. Az, hogy valakit kiváltságosnak tartanak, nemcsak ösztön, hanem jogcím is arra, hogy csakugyan megszerezze az armalist. Némelyik arra hivatkozik, hogy szabad ember és birtokait is mindig nemeseknek tartották. Vannak köztök érdemes férfiak. Fekete János, ki iskolát végzett, tanult ember, Litkovics András, ki Temesvárt kikémlelte, Zilizi András, Splény regementjében kapitány. 1718-ban többnyire katonák kapják, de vannak tanult emberek is, mint Szuháni Márton, Károlyi Sándor secretariusus és Mikovics Márton, Sárosmegye jegyzője. Egy morva ember Bzimarz, Bodrogmegyének volt hadi biztos, most szolgabíró, Milkovics Endre Heister oldalán küzdött és fölfedezte a zavargók tervét, hogy Bécs külvárosát fölgyútsák. Holczer János, ki tizenöt évig volt óvári bíró. Az egyiknél az szolgál ajánlásul, hogy Rákóczi fölkelésében elvesztette vagyonát, a másiknál az, hogy a korona átvitelénél segédkezett.***) Nagyon tekintetbe vették azt, ha valaki a katolikus hitre tért, vagy ha Rákóczi ellen szolgált.***) Utoljára a király megsokalja a nemesítések tömegét és 1720-ban már csak e megjegyzéssel fogadja el az ajánlásokat: még ez egyszer placet. De azért 1722-ben újra hosszú listája van a nemesítéseknek, köztök több pesti polgár, ki arra hivatkozik, hogy ott alig van nemes.+)

Ezután 1726-ig aránylag szünet áll be. Ekkor többek közt egy zemplénmegyei táblabíró is kerül sorra. Most már a kanczellária is kívánja, hogy az illetők mostani és ezután szerzendő javai ne véteessenek ki a teher alól.+ +) 1727-ben csak kevesen kapják; a legtöbb tanult ember vagy uradalmi tisztartó. A király megjegyzi, hogy az armalisokat csak a folyamodók és ivadékaik részére kell kiállítani, de azok sem vétetnek ki a közterhek alól, és hogy ezentúl csak módjával (caute) kell adni nemesi kiváltságot.+ + +)

---

*) 1717. 12.

**) 1719. 5.

***) 1720. 2.

+) 1721. 9.

++) 1726. 23.

+++)) 1727. 23.

Valóban a nemesek számának folytonos szaporodása a kincstár erős megkárosítását jelentette azon időben, melyben a király épen a conscriptiot és az adó méltányos és arányos rendezését tartotta egyik legfontosabb föladatának. Az előbb el-sorolt példák bizonyítják, mily sokan voltak a vélt nemesek, kik személyökre és birtokaikra nézve addig is élvezték a nemesi kiváltságokat. Ezért a király már 1723 április 10-én elrendeli a nemesek összeírását kiváltságaik behizonyítása alapján. Azok, kik nemesek, de elvesztették okleveleiket, forduljanak újabb privilegiumért az udvarhoz. Mint a kancellaria mondja: hadd élvezzék a felség jótékonyosságát. A király 1727-ben ezt még megtoldja azzal, hogy a megyék és kancellária véleményeit ily esetekben részletes kimutatással terjeszszék eléje a felől: milyen az illetők nemessége és hogyan bizonyították azt be.★)

A nemességet gyakran összeírták régente, de azért, hogy tudják, hány az országnak a katonája. Most is kezdik összeírni, de nem azért, hogy kötelessége teljesítésére szorítsák, hanem hogy lehetőleg apaszszák a szabadalmokkal a közjót károsítóknak tömegét.

Erdélyben aránylag még könnyebb szerrel és számosabban történt a nemesítés. Itt egészen rendes eljárás az, hogy a földesúr szabadon bocsátja jobbágját és nyomban kér armalist annak részére.***) Elég gyakori itt a reformatus predikátorok, az örmény és görög kereskedők, a jobbmódú szászok nemesítése is.***) Az unióló görög papokat szinte kivétel nélkül megjutalmazták e kiváltsággal. A taksa nagyon csekély, többnyire csak ötven forint.

Egész falvakat már nem igen nemesítenek, de különösen a korszak elején elég gyakran előfordult egész családoknak, testvéreknek, sógoroknak nemesítése.

Mai szemmel nézve, az országra talán károsnak látszik a kiváltságnak oly nagy számra való kiterjesztése. Akkor is úgy ítélnék a császár tanácsában azok, kik legjobban szereték volna, ha Magyarország csupa adózóból áll. Hanem az akkori viszonyok közt a nemességek minden megerősítése

★) 1727. 76. sz.

***) Erd. kancz. 1711. 84. sz.

***) 1712. 97.

nemcsak a magyar állami eszmének megszilárdítása, hanem az ország kulturájának is előmozdítása.

Mert ugyan ki más, mint a kiváltságos lelkesedhetett, küzdhetett volna azon alkotmányért, mely minden jogot, birtokot, szabadságot a kiváltsághoz kötött? Ez volt Magyarország önállóságának legfőbb biztosítása és kifejezése. Minden egyéből, mint a szabadságból bővebben jutott ki az örökös tartományok békésebb, nyugodtabb, de korlátlan uralom alatt álló népeinek. És senki se kicsinyelje azt az öntudatot, azt a kötelességérzetet, melylyel az egy dicső, szabad közösséghez tartozás még a gyengét is eltölti. Ebben áll tehát a nemességnek egyik jelentősége.

A másik sem csekélyebb. Az akkori zavaros, szerencsétlen viszonyok közt a nemesség az egyetlen magyar elem, mely valóban ragaszkodik a földhöz. Nem hiába jelmondata az a feudalitásnak: a föld az az ember.*) A föld az igazi, akkor még szinte egyedüli forrása minden jólétnek, hatalomnak, gazdagságnak, egy szóval állami életnek. Századokon át küzdött a magyar nemesség e föld megtartásáért. Most, egy zaklató, zsaroló kormányrendszerrel, zavargó, nyugtalan véri kóbor elégedetlenekkel szemben ő veszi munkába e föld művelésének kezdeteit. Mert nem pusztá túlzás az, a mit az erdélyi gubernium 1738-ban a hadi kormányzat vádjaira válaszol: a nemesség tartja a jobbágys got és nem megfordítva. Ha nemes földesúr nem volna, az alattvaló, különösen az oláh, annyi nyomorúság között már rég elszéledt volna a világnak mind a négy tájára.

Új földeknek megnyerésére a cultura; új néprétegek megnyerésére a polgárosulás, az állami élet részére a régi és az új korszakokban egyaránt a katonai uralmat tartották legezelszerűbbnek. A monarchia egész déli határa katonai mód szerint volt szervezve. Azon belől aztán a magyar nemes, a magyar megye végezte a telepítésnek, a lakosság állandósításának, polgárosulásának munkáját. Nehéz és kemény munka vala ez, nem ment erőszak, önkény, sokféle visszaélés nélkül. De a magyar nemesség földadataival együtt maga is emelkedett. Egyéni osztályérdekeivel együtt az országot, a nemzetet is védte.

---

*) La terre, c'est l'homme.

Egyverrel már egyik föladatnak sem felel meg. Annak helyébe a jog lép. Nem valami elvont, szent igazságnak eszméje, hanem minden egyesnek külön joga. Valamint a haza a nemesség összessége, úgy a magyar koronának, a magyar államnak joga az egyes kiváltságok, szabadalmak, jogok foglalatlja. A mint az egyes oklevéllel, perrel, tanúsággal védi a magáét, szomszédja vagy előljárója ellen, úgy védekezik az ország kifelé hitlevelekkel, törvénczikkékkel, határozatokkal.

Mindkét téren sok pótlásra, kiegészítésre, magyarázatra volt szükség. Ily módon válik lassanként a régi harczos magyar nemzetből törvényeket idéző, præcedenseket magyarázó, és jogát nem hagyó prókátor-nemzet.

MAR CZALI HENRIK.

A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL.

Harmadik közlemény. *)

III.

Az 1866-ban tartott katolikus statusgyűlés felségfolyamodványa az autonomia iránt. — A főkormányzásoknak erre vonatkozó fölterjesztése 1867-ben. — Az 1867. szept. 12-dikén kelt legfelsőbb elhatározás az autonomia tárgyában. — Az 1868. évi statusgyűlés. — Fogarassy püspök különvéleménye. — Újabb tárgyalások, melyek folyamán a cultusminiszter figyelemmel a magyarországi autonomia ügyére — az erdélyi autonómiát már időszerűtlennek találja. — A megszünt kath. bizottság helyett a kath. status ideiglenes bizottsága állittatik föl 1869-ben. — A kath. status 1873-ban megválasztja az erdélyi egyházmegye huszonnégyszáz tagú igazgatótanácsát. — A miniszter ezt tudomásul veszi, de az egyházi és alapítványi vagyont át nem adja. — Az 1883. XXX. törvényzikk a kath. status jogait az iskolákra nézve érvényben hagyja. — Az ez ügyben 1893. nov. 4-dikén kelt legfelsőbb elhatározással jóváhagyott szabályzat megállapítja a status hatáskörét. — Ellentét az érettségi vizsgálatok tárgyában a miniszterium és a status között. — Mily idős az erdélyi katolikusok autonómiája? — A mai helyzet. — Az 1848. évi kath. statusgyűléstől az autonómiaira vonatkozólag küldögzött és a kormányhoz fölterjesztett tervezet. — A kath. status pecsétje. — Az 1868. évi statusgyűlés tervezete. — A kisebbség különvéleménye. — A püspök különvéleménye.

Az ügy 1866-ig nyugodott. Ez évben a katolikus statutus az országgyűlés alkalmából a püspök egybehívta.

Nem hallgathatjuk azonban el, hogy midőn 1861-ben a királyi főkormányzások és ezzel együtt a kath. bizottság is visszaállított, fölmerült e bizottság kiszélesítésének kérdése. Az iskolatanácsosi osztrák intézményt ugyanis a kath. bizottság, a helvét és ágostai hitvallásnak, mint az autonómiával ellenkezőt, nem fogadták el, de az 1862. évi 4021. udv. rendelettel életbelépett az a főkormányzások mellett a görög

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 248. és 249. füzetében.

katholikusok és görög keletiek iskolaügyeire. Ugyan e rendelet fölvetette azt a kérdést, vajon nem lenne-e szükséges a kath. bizottság mellé szakértő egyéneket mint állandó tagokat vagy mint ideiglenes tanácsosokat rendelni. Ez ügyben Haynald Lajos erdélyi püspök, mint a római katolikus iskola igazgatója hivatott föl első sorban véleményadásra.

Majd 1863-ban 874. és 5473. udvari számok alatt kelt királyi rendeletek a főkormányszéket arra hívták föl, hogy a katolikus bizottságnak kiszélesítése és megnagyobbitása iránt javaslatot tegyen. Ez ügyben a katolikus bizottság azonban azt a véleményét nyilvánította, hogy a bizottság szándékolt megnagyobbitása nem vezet célhoz és nem szünteti meg a vallásos és iskolai életet zsidbasztó bajokat. (Felirat Ő Felségéhez az 1866 január 10-én tartott statusgyűlésről Ad. n. 5806. 1867.) Főkormányzék 4456 v. és k. o. m.

Az 1866 január 10-én tartott statusgyűlésből fölterjesztett felségfolyamodvány szerint a status azt kérte, «hogy a királyi főkormányzék mellett fönnálló katolika commissiót megszüntetve megengedni méltóztassék, hogy az annak hatásköréhez tartozó ügyek az erdélyi katolikus status főnmegírt szerkezetű gyűlésére és az annak kebeléből választandó 24 tagú választmányra bizassanak és méltóztassék megrendelni, hogy egyházi, iskolai és alapítványi vagyonunk ezen statusgyűlés rendelkezése és kezelése alá minél előbb átadás-sék.» E kérvény szerint «a katolikus bizottság ugyanis oly intézmény, melyet az erdélyi katolikus status soha törvényesnek nem tekintett, sőt inkább benne oly közeget látott, mely autonomiánk nélkülözhetővé tételére volt életbeléptetve.»

Főntebb már megemlítettük, vajon Mária Terézia, ki a katolikusok javára minden lehetőt megtett, ki, mint maga a status mondja, a katolikus vallást újra uralkodó vallássá tette, az erdélyi római kath. statustól s a püspöktől ilyen szemrehányást megérdemelt-e? Megemlítettük, hogy ők érveik sakktábláján a katolikus bizottságot tetszés szerint mindkét táborban szerepeltetik.

A főkormányzék 1866 május 16-án tartott üléséből 5806. szám alatt pártolólág terjesztette föl a status folyamodványát. A status azon kettős kérését, hogy a katolikus bizottság szüntetessék meg s az ő hatáskörébe tartozó ügyek a statusnak gyűlésére, illetőleg a kebeléből választandó 24 tagú

választmányra bizassanak s a status magát a többi bevett hitfelekezetek consistoriumai módjain szervezhesse; 2. egyházi, iskolai és alapítványi ügyeik és vagyonuk a status autonom rendelkezése és kezelése alá adassanak, — az ország ősi törvényeiben, az azokból kifejtett gyakorlatban gyökerezőnek találta. A kérelem a főkormányshéz szerint megdönthetetlen támogatást nyer a vallásfelekezetek minden időbeli törvényekkel biztosított autonómijában és azon élő példában, mely szerint a protestans egyházak saját iskolai és alapítványi ügyeiket önállólág kezelik. Indokul még azt is fölhozza a kormányshéz, hogy tanácsosai és titkárai számának lepadása miatt a hivatalokban máris kevés római katolikus egyén fordul elő «és így az ügynevezett római katolikus commissio, mely egyébiránt is törvényeinkben nem alapul és nem magának a római katolikus statusnak megbízásából működik, ennekutána csakis egy-két tanácsosból és titkárból állandván, a legjobb akarat mellett sem fogna azon üdvös hatással működhetni, melyet az egyház, iskolák és alapítványok ügyei a legméltóbban követelnek, a miért már e körülmény is sürgetőleg ajánlja, hogy a status kérése teljesülést nyerjen».

A választ a status már a magyar kormánytól nyerte. Bárá Eötvös cultusminiszter 896. sz. a. 1867 szeptember 12-én kelt átiratában a következőket mondja: «hogy az érintett kérvényben foglalt indokok helyességét, alaposságát egész lelkemből osztván, nem késtem e részben előterjesztésemmel Ö Felségéhez járulni, minek folytán augusztus 19-én megengedni méltóztatott, hogy az erdélyi főkormányshéknél fönnálló ügynevezett katolika commissio megszüntettétvén, az eddig annak hatásköréhez tartozó ügyek az erdélyi római kath. statusnak 1866 január 10-én Kolozsvárott tartott gyűlése jegyzőkönyvében körülírt szerkezetű gyűlésnek és az annak kebeléből választandó bizottságnak befolyásával kezeltessenek és intéztessenek azon módozatok szerint, melyeket Ö Felségének magyar kormánya az összes érdeklettekkel egyetértőleg legfelsőbb kegyúri és főfelügyelői jogainak csorbitása nélkül fog megállapítani és legfelsőbb elhatározás alá terjeszteni.*) (1867. szeptember 12. 896. eln. sz.)

---

*) Az ö Felségéhez szóló előterjesztés 1867 július 26-án 797. sz. alatt kelt.

Az 1868 február 9-ére Gyulafehérvárra egybehívott statusgyűlés megállapította a statusnak szervezetét, mely ellen azonban a kisebbség külön véleményt adott be, mert abban a püspöki jogok körvonaloza nincsenek s minden fontosabb tárgyra a püspök egyetértése van kikötve. A püspök fölterjesztette saját véleményével a munkálatot s javasolta, hogy miután «mindkettő, idő és hely nem lévén kedvező a földadat megoldására, azt itt Erdélyben se méltóztassék végrehajtani, míg ugyanazon kérdés Magyarországon mint hiszem, kedvezőbb eredménnyel meg nem oldatott», vagy pedig ha ez indítványát a miniszter el nem fogadná, «kegyeskedjék annak újabb revisióját elrendelni . . . és az egész munkálat olyanná alakíttassék át, miszerint az a katolikus anyaszentegyház hittani és kanonjogi szabályaival megegyezzen, a püspököknek elidegeníthetetlen joghatóságát ne korlátozza s az erdélyi egyházmegyének vagyonát kellően biztosítsa.»

Az ügy nem hamar jutott elintézésre. A királyi főkörmányszék 1869 április végéig állott fönn. Szükséges volt addig is, míg végleges intézkedés történik, az ügyek ideiglenes elintézéséről gondoskodni a főkörmányszék és a katolikus commissio megszűnése után. A püspök 1868 április 20-án újabb fölterjesztést intézett a miniszterhez, melyet báró Eötvös 1869 febr. 2-án 17. res. sz. a. a primással közlött, ki márczius 4-én 1033. sz. a. válaszolt. A miniszter e tárgyalás alapján ugyan e hóban ugyanazon res. 17. sz. a. az erdélyi királyi biztosnak megírta, hogy miután a magyarországi katolikus vegyes egyháztanács megalakítását előkészítő katolikus egyetemes gyűlésre szolgáló választási szabályok legfelsőbbileg jóváhagyattak; miután tekintve Magyarország és Erdély közjogi egységét, a kath. autonomia ügye is egyetemesen tárgyalandó és elintézendő; miután nem tekintve azt, hogy e fontos ügynek egyes püspöki megyék által tárgyalása esetén a határozmányok egysége vajmi nehezen érhető el, — az erdélyi püspök egy magyarországi érsek suffraganeusa; miután a legfelsőbb megerősítést nyert szabályok a magyarországi római katolikus egyház egyetemére szólnak: az erdélyi római katolikus híveknek azt a kérelmét, hogy a megszűnendő katolikus commissio helyére az erdélyi katolikus status által megválasztandó bizottság állíttassék föl s az alapítványi vagyon ennek kezelése és igazgatása alá adassék, időszerűtlennek

találja, kívánatosnak tartja azonban a miniszter, hogy mielőtt az egyetemes kath. autonomia életbeléphetne, a megszűnendő kath. commissio helyébe ugyanazon elemekből vagy férfiakból — talán még néhány más egyházi s világi tekintélyekből kiegészítve — ideiglenes közeg állíttassék, mely közvetlenül a királyi biztos útján venné a cultusminiszter intézkedéseit, e mellett a kath. alapok, a már átvett kolosmonostori uradalom kivételével, az eddigi módon egyelőre országos pénzügyi kezelés alatt hagynának.

E tárgyalások nyomán lépett életbe az erd. róm. kath. status ideiglenes bizottsága 1869 május 1-én.

A statusgyűlés 1873-ban jött újra össze s május 13-án megválasztotta az erdélyi egyházmegye 24-tagú igazgatótanácsát s egyúttal a cultusminisztertől az alapítványi vagyron átadását kérte.

Az igazgatótanács fölállítását a miniszter 1873 jun. 16. 1008. eln. szám alatt tudomásul vette, de a vagyronkezelés átadásának helyt nem adott, mert nincs azon helyzetben, hogy Magyarország katolikus önkormányzási ügyének eldöntése előtt különösen és kivételesen intézkedjék. Az alapok és alapítványok átadását ismételve sürgette ugyan a status igazgatótanácsa, de eredménytelenül.

A középiskolákról szóló 1883: XXX. t.-cz. 41. §-a kimondotta, hogy «az erdélyi részekben a katolikus status által föntartott és vezetett középiskolákra vonatkozólag mindazon jogok, melyeket eddig a katolikus status gyakorolt, érintetlenül hagynak».

Az 1893 nov. 4-én kelt legfelsőbb elhatározás pedig*) jóváhagyta azt a szabályzatot, mely megállapította az általa föntartott és vezetett középiskolákra vonatkozó hatáskörét. E szabályzat 1. pontja szerint a középiskolák alapítása és fejlesztése, a mennyiben vagyoni átváltoztatással nem jár, a status hatásköréhez tartozik, ellenkező esetben pedig ő Felsege, mint legfelsőbb kegyúr jóváhagyásának tartatik fönn. A meglevő középiskolák megszüntetése vagy leszállítása, ha nem is jár vagyoni átváltoztatással, csakis ő Felsege mint legfelsőbb kegyúr engedelmével történhetik meg.

A szabályzat, melyből még fölemlítjük, hogy igazgatói

---

*) *Hivatalos lap* 1894 jan. 6., 4. sz.

és tanári állások rendszeresítése, fizetések, nyugdíjak megállapítása, a tanterv, a tannyelv, a középiskolai rendtartás, az igazgatói s tanári, továbbá tanulói fegyelmi szabályok megállapítása s alkalmazása (V—IX., XIX., XXI. cz.) a statust illeti, az érettségi bizonyítványok kiadhatásához az érettségi vizsgálatokon jelenlevő status-képviselő aláírása szükséges (XVI. cz.), — a status számára csakugyan jelentékeny hatáskört állapít meg, azonban mégis a szabályzat első pontja adja meg annak sajátos jellegét.

E pont szerint a középiskolák alapítása és fejlesztése szabadon a statust illeti; az államnak erre semmi befolyása, még az egyszerű jóváhagyás joga sincs. A szóban levő szabályzat nagyon természetesen nem csorbíthatja az 1883. évi XXX. középiskolai törvény rendelkezéseit, de mégis föltűnik, hogy nincs megemlítve e törvény 54. §-a, mely szerint az új nyilvános középiskolák fölállításának szándéka legalább négy hónappal az intézet megnyilta előtt bejelentendő.

Csak abban az esetben van a status korlátozva, ha intézkedése az alapok vagyonának átvaltoztatásával járna, vagy ha valamely középiskola megszüntetése vagy leszállítása tervezetnék, mely esetekben «Ö Felsege, mint legfőbb kegyúr engedelmé» kívántatik. Az állam, az ország hatalmának, kormányának kifejezése e pontban gondosan kerültetik, nehogy az a gondolat keletkezhessek, hogy ez iskolákhoz az államnak, az országnak is lehet valami köze. Az államra nézve közönyösnek nem állíthatnak ugyan oda azok az iskolák, melyekben az ifjúság, az állam leendő polgárai neveltetésüket és taníttatásokat nyerik, melyek őket állampolgári jogaik és köteleességeik teljesítésére kiképzik, mert részint jóváhagyás, részint jóváhagyó tudomás, részint egyszerűen tudomás végett a meghatározott ügyekben a bejelentéseknek a közoktatásügyi miniszterhez a törvény értelmében meg kell történniök; azonban a status részéről ezen szabályzatban is érvényesül azon állítás és fölfogás megerősítése, hogy az erdélyi katolikus alapokhoz, a tanulmányi alaphól föntartott iskolákhoz nincs több köze az államnak, mint bármelyik másik felekezet, vagy akár magánosok alapítványaihoz és iskoláihoz.

Az érettségi vizsgálatok tartása tekintetében a cultus-minisztérium és a status között támadt ellentét ügyében 1884 május 2-án 15,983. szám alatt kiadott leirat tanúsága szerint

a miniszterium iparkodott ugyan azt az álláspontot foglalni el, a törvény 45. §-ára hivatkozólág, hogy a tanulmányi alapi iskolák az ő rendelkezése és közvetlen kezelése alatt állanak, ámde méltán hivatkozhatott ennek ellenében a status a törvény 41. §-ára, mely kimondja, hogy a katolikus status által föntartott és vezetett középiskolákra nézve mindazon jogok, melyeket eddig a katolikus status gyakorolt, érintetlenül hagyatnak és méltán mondhatta azt, hogy ha a 45. §. lenne irányadó, akkor tartalom nélkül való lenne a 41. §., mely §-ra nézve nem hallgatható el, hogy az a miniszter által betérjesztett eredeti törvényjavaslatból hiányzott s utólag igtattatott be; ezen utólag beigtatott szakasztól tehát a jelentőséget megtagadni nem lehet.

A felekezeti intézeti érettségi vizsgákon a miniszteri szövegezés szerint a kormányképviselő miniszteri biztos lett volna, ki aláírta volna a bizonyítványokat, melyek ezáltal váltak volna «államérvényesekké».

A javaslat azonban ily alakban nem fogadtatott el. A miniszteri biztosból kormányképviselő lett a jóváhagyott törvényben, kít semmiféle rendelkezési jog meg nem illet (23. §.).

A kormány és a status között fönforgott differentia az érintett szabályzatban oldatott meg. A status iskoláiban nem nyert ugyan alkalmazást a felekezetek iskoláira nézve megállapított szabály, de nem a miniszter rendelkezése és közvetlen vezetése alatt álló iskolákra vonatkozó eljárás sem, hanem mindkét fél saját álláspontjából engedvén, az ügy közvetítőleg akként intéztetett el, hogy az érettségi vizsgáknál a status képviselőjének hely adatott azon joggal, melylyel a kormány képviselője a felekezeti intézeteknél nem bir, hogy a bizonyítványokat is aláírja s aláírása szükséges.

Csak természetesnek találhatjuk, ha a status a törvény 41. §-ára hivatkozott, a mint természetesnek találjuk azt is, hogy nem mulasztotta el minden befolyását oda irányozni, hogy ezen, a miniszterium által nem contemplált szakasz, az országgyűlési tárgyalás alkalmával a szövegbe beigtattassék. Erre meg is volt a maga jó alapja, a cultusminiszternek 1867 szept. 12-én kelt leiratában, illetőleg Ő Felségének augusztus 19-én kelt és e leirattal közlött legfelsőbb elhatározásában, melylyel kimondatott, hogy a katolikus commissio hatás-

köréhez tartozó ügyek a statusgyűlés és a kebeléből alakítandó bizottság befolyásával kezeltessenek és intéztessenek.

A status egyrészt a legfőbb kegyúr jogára, másrészt autonómiai jogára hivatkozik, melyeken iskolái és alapítványai tekintetében intézkedési és kezelési jogai sarkallanak. Mint az idézett szabályzatból is kitűnik, a status szerint alapítványi és iskolai ügyei körül befolyás nem az államfőt, hanem a legfőbb kegyurat illeti. Főnt elég bőven kifejtettük, hogy a legfelsőbb kegyuraság csakis a fejedelmet, az állam fejét illetheti meg, ki e jogát csakis fejedelmi minőségében gyakorolhatja, s azt az államhatalomtól elválasztani és akként odaállítani a dolgot, hogy király és kormány nem az állami hatalom alapján, hanem attól elütő, abban nem foglalt külön hatalom alapján intézkednek, helyesen állítani nem lehet.

A mi pedig az autonómiai jogot illeti, a főntebbrészletesen előadottakból kitűnik, hogy azzal az autonómiai joggal, melyet az állammal szemben igényeltek és igényelnek, az erdélyi katolikusok nem birtak, nem a püspökválasztás, nem alapítványaik, nem a kolosmonostori uradalom kezelése, nem a püspöki javadalomnak a javadalmas elhunytá után átvétele és kezelése, nem az iskolák tekintetében. Másnak, mint a tényállás nem ismerésének, nem tulajdoníthatjuk, ha a status egyik általunk tisztelt tagja, Ugron Gábor, a Felségnek egyik fogadtatás alkalmával azt mondja, hogy az erdélyi katolikusok autonómiája 200 éves, majd annak nagyérdemű elnöke, báró Jósika, az autonómia tárgyában a primás elnöklete alatt tartott ülésben azon észrevételt teszi, hogy az autonómia 350 esztendő.

Az erdélyi katolikusok autonómiája nagyon is új keletű. Eredete az 1867. évi legfelsőbb elhatározáson alapszik.

Ez elhatározás — nincs itt hely a kétségnek még csak árnyékára sem — a legliberalisabb, a vallások szabadsága iránt a legnagyobb tisztelettől áthatott elvektől sugallt és a helyzetet a vallásszabadságnak és a felekezetek autonóm jogainak a történeti előzmények, fejlődés és követelmények által nem korlátolt elméleti fölfogásból kiinduló miniszter előterjesztése alapján keletkezett.

A tényállás azonban a miniszteri előterjesztésben és ez alapon az elhatározásban is tekinteten kívül maradt, mert a katolikus commissio a kormányzék kebelében alakított bizott-

ság, az állam-igazgatás főhatóságának bizottsága volt, mely csakis ezen főhatóság nevében és pecsétje alatt intézkedhetett.

Ha tehát e főhatóság és annak bizottsága megszűnt, ipso facto az következik, hogy a katolikus commissiónak, illetőleg a főkormányzéseknek a katolikus alapítványokra, iskolákra, a püspöki javadalomra vonatkozó hatásköre átszállt azon állami főhatóságra, mely a kormányzók helyét elfoglalta: a miniszteriumra.

Vajon miként léphetett volna a főkormányzók és az ő bizottsága helyébe a katolikusok egyeteme vagy nem szervezett képviselője. Vajon a katolikusok ruházták-e át a főkormányzókra és bizottságára az ezek által gyakorolt jogokat és így e jogok a főkormányzók és bizottsága megszűntével a katolikusokra mint megbízókra visszaszálltak, a katolikusok a megbízást visszavették? Erre csak nemmel lehet válaszolni.

Ha tehát a legfelsőbb elhatározás mégis azt mondja, hogy a katolikus commissio hatásköre a katolikus status és általa kiküldendő bizottságnak engedtetik át, ez intézkedésnek két oka lehetett. Vagy a tényállás nem volt ismeretes és azon föltevés uralkodott, hogy a katolikusokat illetik meg a főkormányzók s katolikus bizottság jogai, vagy pedig a liberalizmus eszménye által vezérelve, világosan az a szándék vezette a kormányt, hogy átengedje a katolikusoknak azon jogokat, melyeket eddig az állami főhatóság gyakorolt.

Az intézkedés nagyon természetesen mindkét esetben aggályosnak tűnik fel, aggályosnak nemcsak önként érthetőleg az első, hanem a második esetben is, mert a tényleges viszonyokkal, a történeti fejlődéssel és a legfőbb kegyúri jog eddigi gyakorlási módjával összhangban nem levő intézkedést tenni csakis az ország egyik egyházmegyéjében, mielőtt a koronának a katolikus egyház irányában főnálló jogai az egész országban egyforma szabályozást, a katolikus egyháznak a koronához, az államhoz való viszonya az egész országban egyforma szabályozást nyertek volna, és ezáltal előidézni azt, hogy a legfőbb kegyúri és állami főhatósági jog az ország különböző részeiben, külön formában és mértékben nyilvánuljon, helyeselni nem lehet.

Nem szenved azonban kétséget a miniszteri előterjesztés szerint, hogy ha a tényállás nem is volt eléggé ismeretes, a történeti fejlődést tekinteten kívül hagyó elméleti fölfogás sokkal

erősebb volt, hogysem annak alkalmazását a tényállás kellő ismerete megakadályozhatta volna, bár nem lehetett kétségben a kormány az iránt, hogy intézkedése oly jogokat enged át a katolikusoknak, melyek az államhatalom jogainak, melyektől a legfőbb kegyúr jogait elválasztani nem lehet, sérelmével járnak.

De bár az autonomia jogát abban az értelemben, melyben tárgyalás és vita tárgyát képezheti, az idézett legfelsőbb elhatározástól számíthatjuk, mégsem hallgathatjuk el, hogy a mondottak ellenére a legfelsőbb elhatározás fönnállása mellett is sértetlenül lehetett volna a főkegyúri jogokat az eddigi mértékben és formában megóvni.

Mert mit mond a legfelsőbb elhatározás? Azt, hogy «a katholika commissio hatásköréhez tartozó ügyek . . . a r. kath. status . . . gyűlésnek és az annak kebeléből választandó bizottságnak befolyásával kezeltessenek és intéztessenek azon módozatok szerint, melyeket Ő Felségének magyar kormánya az összes érdekelttekkel egyetértőleg legfelsőbb kegyúri és főfelügyelői jogainak csorbitása nélkül fog megállapítani és legfelsőbb elhatározás alá terjeszteni».

Ebből kettő következik. Egyik, hogy a katolikus status és bizottsága a nekik átengedett befolyást csak a kormány által megállapítandó s Ő Felsége által jóváhagyandó módozatok mellett gyakorolhatja. Minthogy azonban e módozatok meg nem állapítottak, e befolyás nem is volt gyakorolható, épen úgy nem, mint nem az 1792. évi legfelsőbb elhatározás után, melynek elég hasonlóképen nem tétetett s így életbe sem léphetett. A másik következtetés pedig az, hogy ha e módozatok — melyek a legfőbb kegyúri és főfelügyelői jog csorbitása nélkül voltak megállapítandók — meg nem állapítottak, a kath. commissio hatáskörébe helyezett status és bizottság több jogot nem gyakorolhatott, mint a kath. commissio, mely pedig az államhatalom, a főkormánysház nevében járt s ennél fogva saját nevében tulajdonképen nem járhatott volna el s nem léphetett a püspök jogaiba sem, kihez a kolosmonostori uradalom kezelése tartozott, sem a thesaurarius jogaiba, kihez a püspök halála után a megürült javadalom kezelése tartozott s kinek jogát a status Fogarassy püspök halála után (1882) a miniszter elnézése mellett magához vonta.

Kétségtelen, hogy a status és bizottsága oly jogok gyakorlásába jutott, melyekre fölhatalmazása a király legfőbb

kegyúri és főfelügyeleti jogait biztosító módzatok megállapítása előtt nem lehetett, sőt a melyek a kath. commissióhoz nem is tartoztak.

A mai állapot tényleges állapot ugyan, de nem áll a kath. commissio jogkörének és az 1867. évi legfelsőbb elhatározásnak alapján.

A status iparkodott azonban a helyzetet tisztázni és e célból 1873-ban megállapította szabályzatát is, azonban ezt a miniszterium jóvá nem hagyta; sürgette a katolikus alapítványok kiszolgáltatását is, kérelmének azonban hely nem adatott, mert a miniszterium nem találta indokoltnak az alapítványokat előbb kiadni, mint az autonomia ügye az egész országra nézve megoldást nem nyert.

Az 1894. évi január 6-án kiadott szabályzat megállapította az iskolákra nézve a status jogkörét és tisztázta a helyzetet, mire szükség van egyéb ügyekben és irányban is, mert több esetben is előfordult, hogy a status sem a régi, sem az általa javasolt új — bár felsőbbileg jóvá még nem hagyott — szabályzatot meg nem tartotta.

Az alapítványok és az azokhoz tartozó vagyokra nézve a ma is még érvényben levő állapot az, hogy az alapítványokat, melyeket azelőtt a királyi kincstárnokság kezelte, ma a kolozsvári állampénztár kezeli, az alapok költségvetéseit és zárszámadásait a vallás- és közoktatásügyi miniszterium számvevősege készíti el, mely azokat a statussal, észrevételei előterjeszthetése végett közli, hogy ennekutána a költségvetések és zárszámadások a miniszterium által jóváhagyassanak.

Az alapok tehát ma közvetlen a miniszterium kezelése és fölügyelete alatt állanak, ámde a költségvetések keretén belül a status szabadon teljesíti az utalványozásokat.

A status — mint «az erdélyi katolikus autonómiáról» czikk írója mondja — szinte humorra készítő komolysággal vitatja, hogy a kincstár a status pénztárnoka s a cultusminiszteri számvevőség működése a kincstári pénztárnoki szerep kiegészítő része. No de ez nem változtat a tényálláson.

A kolozsvári állami pénztár tényleg alapítványi pénztár, de azért ez utóbbi minősége nem teszi azt az erdélyi katolikus status autonómiai közegévé, sőt lehetne Kolozsvártt külön, tisztán csakis az alapítványokat kezelő alapítványi pénztár, mint Magyarországon is voltak ily pénztárak addig.

míg az 1848. évi események következtében az alapok kincstári kezelés alá nem vétettek, és mégsem lenne az a status pénztára, a status közege, mert nem a status óhajtasai, szándékai, tervei állapítják meg az ő jogait az alapok és az ezek kezelésére hivatott közegek irányában, hanem az alapok jogi természetete, eredete, a legfőbb kegyúr joga, mert az, hogy a szóban levő alapítványok katolikus célokra szolgálnak, még nem jogcím a status jogaira.

Nem tagadhatni azonban, hogy a status ma több jogot gyakorol, mint azelőtt a katholika commissio és pedig a vagon tekintetében is. Azelőtt a kolosmonostori uradalmat a püspök, ma pedig a status, azelőtt a püspöki javadalmat székiüresedés esetén a kincstartóság, ma pedig a status kezeli és ő kezeli az időközben megvásárlott nagy-almási, nagy-bajomi és radnóti uradalmakat is, melyek számadásai a miniszteriumhoz fölterjesztetnek ugyan, de ez a miniszteriumi kezelés és felügyelet egyedüli nyilvánulása.

Sokáig időztünk e tárgynál, de talán mégsem voltak fölöslegesek e fejtegetések, ha sikerült azok által az erdélyi autonómiára nézve bámulatraméltóan meggyökeresedett tévfogalmak eloszlatásához hozzájárulni s ekként megakadályozni azt, hogy a magyarországi autonómiára nézve továbbra is mint 200 vagy épen 350 esztendő mintakép állíttassék föl az erdélyi egyházmegyei autonomia, melynek gyökere nem nyúl messzebb, mint azon időig, midőn az erdélyi főkormánysszéknek megszüntetése következtében ipso facto szintén megszünt kath. commissio helyébe a királyi biztosság mellett ideiglenes bizottság, majd az ennek helyébe megválasztott igazgatótanács meglepetésszerűleg lépett, mely azonban sohasem bírt azokkal a jogokkal, melyek ma az államhatalom irányában mint az autonomia elengedhetlen követelményei állíttatnak föl.

A legfelsőbb elhatározás arra adott engedélyt az erdélyi katolikusoknak, hogy az erdélyi főkormánysszék mellett fennállott kath. commissio hatáskörének megfelelő teendőket az igazgató-tanács útján teljesíthessék. Tehát csak azt a hatáskört, melylyel a kath. commissio bírt és azon a módon és a kormányval abban a viszonyban, mely szerint azt a kath. commissio gyakorolta. Ez ma is az állapot, mert erre nézve az államhatalom, a Felső változást még nem tett, kivéve az iskolákat, melyekre jogait a fentidézett törvény és szabályzat alapján kiterjesztette.

Az erdélyi katolikusok azonban az általuk óhajtott változást már több mint 46 évvel előbb részletesen kifejtették azon javaslatokban, melyeket az első magyar felelős kormányhoz fölterjesztettek.

A magyarországi 1848: XX. törv.-cz., mely a vallások jogegyenlőségét kimondta, adta ugyanis meg az alkalmat a katolikus autonomia jelszavának kibocsátására. Az 1848-iki országgyűlésen az ápril 7-én tartott kerületi ülésben nyújtották be számos katolikus egyházi és világi rendűek azon kérvényüket, melyben a katolikusok számára oly önállást és szabadságot igényeltek, melylyel a más vallásúak bírnak, és jelesen azt kérték, hogy a katolikus egyháznak a polgári hatalom irányában való viszonya is a szabadság és függetlenség alapján rendeztessék, s az egyetemet kivéve a katolikus alapítványokat csupán egyházi és világi katolikusokból álló bizottság kezelje.

A kérvény, mint elkésett, nem tárgyalatott és annak megvitatása a jövő országgyűlésre halasztatott.

Erdélyben az összegyűlt katolikus rendek szintén az autonomia mellett foglaltak állást és erre vonatkozólag az egyház teljes függetlenségének s az egyházi vagyon autonom kezelésének hangsúlyozása mellett nem késtek részletes javaslatot dolgozni ki.

A püspök, tusnádi Kováts Miklós, a róm. kath. statust még az 1848. évi nyár folyamán Gyulafehérvárra hívta össze. Augusztus 27-én, a statusnak első ülésén, 13 világi és 13 egyházi férfiúból (köztük a későbbi püspök, Lönhart Ferenczből) álló bizottság választatott a tárgyaknak előkészítésére, melyekre nézve a püspök a teendők vezérfonalául, július 18-án 945. sz. alatt kelt körlevele alapján, a minden bevett vallásnak a jogegyenlőségből fölmerült kívánatait, például az egyház függetlenségét, catholicum institutum alakítását, a római katolika egyház status és kormányhozi viszonyai meghatározását stb. sorolta föl.

Az első ülésen indítvány tétetvén, hogy a király és a magyar alkotmány, úgy a magyar törvények iránti hűség jeléül, a gyűlés a megállapítandó esküforma szerint hitet tegyen le, az eskü ünnepélyesen letétetett. Már a másnap tartott ülésben a bizottság által elkészített munkálatok tárgyalása megkezdetett.

A püspöki körlevélben említett egyházi függetlenség megállapítására nézve a gyűlés elfogadta a bizottság munkálát, mivel a római katolikus egyház függetlenségét a magyarországi 1847/48: XX. törv.-czikkben már életbeléptetettnek tekinti s kijelenti 1. a római katolikus egyház- és vallásnak szabadsági jogában, hogy a katolikus egyház saját hitelveiben és szervezete szellemében, szabad vallási tanításában, ezen tanítás módja felőli intézkedés és örökösben, szertartásai megállapításában és gyakorlatában, egyházi fegyelme elrendezésében és szilárd fentartásában, minden bevett vallásokra nézve országosan kimondott szabadság, egyenlőség és viszonyosság elvének fogva ne korlátoztassék, annyival kevésbé, mivel az eddigi erdélyi sarkalatos törvények, jelesen az 1744. évi 6., 7. és 1791. évi 53., 54. törv.-czikkely által a katolikus vallás ezen szabadságára nézve tökéletesen biztosítva van; 2. a zsinatok és vegyes statusgyűlések tartására nézve: azoknak tartása honi törvényeink (Aprob. const. I. r. I. tit. 3. cz. és 1791: 53. törv.-czikk) értelmében biztosítva lévén, törvényes jogunkkal élni fogunk s azért azoknak meghatározott időben megtartására az arra a tridenti közsszinat által is (sess. 24. C. 2. de reform) kötelezett erdélyi püspök úr a gyűlés által megkérgetett; 3. a római pápával közlekedést illetőleg a már kimondott vallási függetlenség értelmében kijelentette a gyűlés, hogy minekutána a *præventiv censura* is megszűnt s az új kormányrendszer a régi kormány mellett fennállott akadályozó rendeleteket megszüntette, valamint a magyarhoni püspökök a katholika egyház ügyeit tárgyazó irataikat Rómába, úgy a római pápa is a magyarhoni püspökökhez küldendő válaszát s minden egyéb brevét a kormány útján kívül és a kormány részéről eddig gyakorlott placet nélkül kívánják fel- és leküldeni.

A harmadnap, augusztus 29-én tartott ülésben a kath. papoknak s egyházi szolgáknak illő fizetéssel ellátások módjáról szóló munkálat felolvastatván, Andrási Antal alfalvi plebános e munkálatra azon véleményét terjesztette elő, hogy a választmány e szerkezetét, mint utasításával teljesen meggyezőt, maga egész terjedelmében pártolja s azt el is fogadtatni kéri, azon hozzáadással, hogy a papság nem fölösleges, de oly illő fizetéssel láttassék el, mely a ruházat és élelem nélkülözhetetlen megszerzésére elég lévén, a papság ne legyen

kénytelen szántás-vetéssel foglalkozva, a különben hivatásánál fogva önmivelésére kellető időt anyagi szükségek beszerzésére fordítani s e miatt a hívek oktatását, papi tiszte pontos teljesítését végetlen kárára a népnek és statusnak elhanyagolni. Láttassék el pedig illő fizetéssel a papság azért, mert:

a) a közéletben csakis annyi tisztelettel viseltetünk valami iránt, mekkora gond annak fentartására kívántatik;

b) az isteni tisztelet nagyszerűsége fenséges érzetet, a szegénység, rongyosság aljas és megvető érzelmeket ébreszt keblünkben;

c) a papság szegénysége csökkenti tekintélyét, megfosztja a jótehetés tehetségétől; a vallás, papság és jövedelme szoros kapcsolatban állván, mely utóbbtól ha a papság megfosztatik, sülyedni fog a vallás, minek sülyedése a polgári társaság összeomlását vonja maga után, mivel a polgári társaság vallás nélkül fönn nem állhat. E nyilatkozatát Andrási jegyzőkönyvbe igtatni kérvén, ennek hely adatott.

Keresztes Márton udvarhelyi tanár a szervezetre azt jegyezte meg, hogy a katolikus status a papság és egyház szolgálai fizetéséről a tervezet szerint maga gondoskodnék; már pedig saját meggyőződése, mint küldői utasítása szerint azon véleményen vagyon, hogy az egyházi személyek s papok fizetése egészen a közállományra bízassék, s épen azért minden egyházi javak a közállománynak átadandók, mely vélekedését, küldői előtti maga igazolása végett, jegyzőkönyvre vétetni kérte. Ez meg is történt és ennekutána a munkálat szakonként felolvastatott s némely stiláris javítások után az egész szervezet a gyűlés által elfogadtatottnak nyilvánítatván, határoztatott:

A katolikus status saját egyháza papjai és szolgálai fizetéséről, egyházuk szükségeiről oly módon kíván maga gondoskodni, hogy azok, a magyar honi püspöki, káptalani, s minden egyéb egyházi javakból s mindennemű a vallás fentartására tett vallási alapítványokból, mint nem főpásztori vagy megyei magánjavakból, hanem mint a katolikus egyház sajátjából az őskeresztény mód szerint láttassanak el; ezen összes egyházállományi javakból számítja ki tehát a katolikus status:

a) azon készpénzbeli fizetéseket, melyeket eddig az állomány az egyháznak szükségeire a papoknak és egyházi szolgálknak adni s fizetni köteles ;

b) a kisebb rendű papságnak a dézma megszűnése által okozott, de a magyarhoni XIII. törv.-czikk által kárpótoltatni határozottatott jövedelembeli veszteséget, minek minő hamarábbi kárpótlását annál sürgősebben követeli a katolikus status, mivel a dézmavesztett, kisebb rendű papság annak elvesztésével csaknem minden jövedelmi forrástól elesett.

A katolikus status továbbá az említett összes egyházi javakat, mint számos honi törvények által biztosított kétség-telen sajátját, az összes magyarhoni katolikus egyház részére megtartja, azon javadalmaknak összeírására, commassálására, kezelésére a magyar nemzeti zsinat által egyházi és világi tagokból álló vegyes bizottságot kíván kineveztetni, mely az így összesítendő egyházi javak mennyisége szerint az egyházi tagok díjazásának fölosztásában szükséges maximumot s minimumot határozza meg, s így az összesített egyházi javak az egyházi személyek fizetéssel ellátásának, mint szintén a cultus és egyházi szükségek fedezésére kívántató költségek forrását teendik.

Hogy pedig az összes egyházjövedelmi forrásokból a már fölhozott szükségek annál könnyebben fedeztethessenek, a társas káptalanok megszüntetését, a szükségfölötti kanonokok, apát- és prépostságok reducáltatását a katolikus status elvileg elfogadja s annak idejében életbeléptetésére igyekezend.

Mivel pedig az egyházi javak a kimondott elv szerint a papok és egyházi szolgák illő ellátására elkerülhetetlenül szükségesek, s mint magánegyének ellátására szánt javak magánjavaknak tekintendők: azért a katolikus status az úrbériség eltörlése által okozott jövedelmi hiányt a püspököknek, káptalanoknak s minden egyes egyházi tagoknak épen úgy kívánja kárpótoltatni, a mint az a magánföldbirtokosoknak az 1847/48-beli IX. törv.-czikkben kimondott elv szerint kárpótoltatni ígértetett. Végre:

A székely megyékben még eddig létező s a hivek által lelkipásztoraiknak őszi és tavaszi gabonatermésből kepe nevezet alatt adni szokott fizetés körül fölmerült nehézségek onnan láttatván eredni, hogy midőn az ország más honpolgárai a papi dézma adása alól törvényileg fölmentettek s a dézma megszüntetésével jövedelmi hiányt szenvedett kisebb rendű papságnak közálladalmi költségen leendő kármentesítése kimondatott, akkor a székelyföldön levő kepezés, mely főleg a

szegénységre nézve a dézmánál sokkal és annál nyomasztóbb, mivel a hívek évenkénti szalmás gabonabeli őszi és tavaszi terméseikből nem tíz kalangyából egyet, hanem 12 kalangyára felmenő őszi úgy, mint tavaszi termesztményeikből külön-külön három kalangyát épen úgy tartoznak fizetni, mint kinek száz vagy több kalangyája termett s mégis csak 12 kalangyáról köteles képezni; ez okból határozottatott törvényhozás útján kieszközlése, hogy valamint az ország több részében a honpolgárok a kepevel eredetére nézve egytermészetű papi dézma alól fölmentettek, úgy a székelyföld lakosai is a kepe nyomasztó terhe alól fölszabadíttatván, az innen eredendő veszteség kárpótlását az 1847. 48. évi XIII. törv.-czikk értelmében a status eszközölje.

Az augusztus 30-án tartott ülésben az iskolák és alapítványokra vonatkozó munkálat felett hosszabb vita keletkezett s az ellenvélemények kiegyenlíthetők nem lévén, a határozat kimondása más napra halasztatott. A következő napi gyűlésen az elnöklő püspök kijelentette, hogy az előző ülésen határozat azért nem hozathatott, mert a vitatkozó felek egymást tökéletesen meg nem értették, ő tehát a véleményeket megkíséríti kiegyeztetni s úgy véli, hogy a gyűlés megegyezett abban s elvileg meg is határozottatott, hogy a római katolikus status saját iskoláit felekezetieknek tartandja, s így nem lehet már az a kérdés: akarja-e a római katolikus status elemi, közép- és főiskoláit közrebocsátani?

A határozat ennek megfelelőleg mondatott is ki: A róm. katolikus status saját minden elemi, közép- és főtanodáit magának, azaz felekezetieknek tartja; a Kolozsvárt fölállítandó közös universitáshoz, ha az iránt fölszólíttatik, a többi vallásfelekezetekkel aránylagosan igen is akar járulni, mivel azonban az iskolák czélszerű rendezése, vezetése a katolicismusnak szintűgy mint más felekezeteknek életkérdése, sürgős teendőnek ismeri egy vegyes bizottmány kinevezését, mely a nemzeti, elemi közép- és főtanodák, mint szintén nevelési rendszer hiányait kiismerve, a kor igényeinek megfelelő tervet dolgozzon ki, figyelemmel lévén a magyarhoni római katolikus iskolarendszer és a közállomány által fölállítandó iskolákra.

Keresztes Márton ez ülésben megújította azon indítványát, hogy az egyházi személyek és papok fizetése egészen a

közállományra bízássék s épen ezért minden egyházi javakat a közállománynak kíván átadatni.

A tanulmányi pénzalapra (*fundus studiorum*) határozatott, hogy a tanulmányi pénzalapot, melyből a kolozsvári főtanoda tanárainak egy része, a középtanodák tanárai pedig kevés kivétellel fizetésöket mind vették s melyből azon iskolák szükségsei is fedeztettek, a római katolikus status, mint számos honi törvények, jelesen az 1744: 8., 1791: 54., 55. törv.-cikkiek által is biztosított kétségtelen tulajdonát maga részére ezentúl is megtartani, nevelési ügy szülte kötelességének ismeri.

Az egyházmegyei gyűlés rendezésére nézve az a határozat hozatott, hogy mivel a megyegyűlésnek népképviseleti alapon kell szervezetnie, mindazok, kik a népképviseleti választásról szóló 1847/48. magyarhoni 5. cikk szerint választási képességgel bírnak, valamint a tiszti rangú katolikus hivatalnokok és patronatusi joggal bíró egyének az egyházmegyei gyűlésen választási képességgel birandanak, a bányavidéki só és székely kisebb helységekre nézve azon módosítással, hogy ott minden önálló gazda egyszersmind megyegyűlési választó lehessen.

A kegyúri jog tekintetében a határozatot a gyűlés az ismert latin versekre: «*patronem faciunt dos ædificatio fundus és patrono debetur honos, onus, utilitasque, præsentet præsit, defendat, alatur egenus*» fektette.

Kimondta ez alapon, hogy bár egyesek és testületek jövedelmeiben a politikai átalakulás kisebb-nagyobb csökkenést idézett elő: megváratik mégis buzgalmuktól, hogy:

1. az elődeiktől reájok szállott védnökségnél fogva az egyházat és szolgálit aránylagos javadalmakkal mégis ellássák, gyakorolván azon jogokat, melyeket elődek gyakoroltak;

2. oly városokban vagy helységeken, hol az elődök az egyházat és egyházi szolgálkat a fennebbi elv értelmében illő javadalmakkal ellátták, ha szintén annak mostani lakosai a kegyurasággal járó kötelességet nem tennék is, a kegyúri jog gyakorlatában ezentúl is megmaradnak;

3. azon plebániákban, hol a kegyúri jogot az erdélyi kir. főkormány mellett levő katolikus bizottmány gyakorolta, azon jogot a katolikus status további intézkedéseig az úgynevezett katolika commissio megszűnte után a jelen vegyes ülésből kinevezendő bizottmány gyakorolandja;

4. a kamara által a bányavidéken és sóaknánál eddig is gyakorolt kegyuraság ezutánra is fönmarad;

5. az idő szükségéi igénylik, hogy a kegyúri jog oly egyházakba is hozassék be, hol a hívek azzal mindeddig nem éltek. Olyanok mindazon plebániák, melyekről az erdélyi egyházi névtárban az mondatik: Patronus est parochiana communitas sine jure præsentandi. Ezekre nézve elvül kimondatik, hogy ha a kegyúri kötelesség felét teljesítik, kegyúri joggal éljenek, a plebánosválasztásra azon módosítással, hogy a megyés püspök által kijelölendő három egyénből fogják plebánosukat választani.

A római katolikus vegyes egyházi gyűlés rendezése tárgyában hozott határozat kimondja, hogy a vegyes ülés évenként a püspök, mint a gyűlés természetes elnöke által hívvassék össze, ki ha ezt elmulasztaná, a gyűlés összehívásának joga a katolikus commissio helyébe lépendő vegyes status-bizottságra ruháztatik. A püspöki szék üressége esetén a a vegyes status-gyűlést a káptalani helyettes és ennek mulasztása esetén a jogot szintén a katolikus commissiót fölváltandó vegyes bizottmány gyakorolandja.

Tagjai a vegyes egyházi gyűlésnek:

1. a püspök, mint természetes elnök;
2. a káptalan és püspöki szék minden tagja;
3. apátok, prépostok;
4. esperesek és jelen nem lehetőségük esetén a kerületi jegyzők;

5. minden esperesi kerületből egy egyházi képviselő;

6. a kolozsvári főtanodának papi és a gyulafehérvári püspöki főtanodának minden tanárai;

7. minden középtanodából egy-egy képviselő;

8. minden római katolikus növeldek igazgatói;

9. a szerzetesrendi főnökök;

10. a püspöki megyei hivatal egyházi tagjai.

A világi rendből:

1. a status vegyes egyházi bizottság minden tagjai;

2. közálladalmi oly főbb tisztviselők és főbb törvényszékek római katolikus tagjai, kik az erdélyi püspöki megyéhez tartoznak;

3. római katolikus főispánok és főtisztek;

4. az eddigi szabad királyi városok római kath. főbirái;

5. minden esperesi kerületből két világi képviselő ;

6. a kolozsvári főtanoda katolikus világi tanárai ;

7. világi egyes kegyurak, ide számítva azokat is, kik házi kapólnát és papot tartanak ;

8. több mint 5000 katolikust számláló városok és helységek közül egy-egy képviselő, kivéven Kolozsvárt, mely három képviselőt küldend.

A vegyes egyházi gyűlésnek tárgya az Approb. I. r. I. tit. 3. art., s az 1792. május 26-án kelt királyi leirat 45. pontjának szavai szerint: *admissum ut catholici etiam negotia sua scholastica foundationalia et ecclesiastica, exceptis iis, quæ directe Episcopo reservata sunt, tractent*, mindazon iskolai, alapítványi és egyházkebeli ügyek, melyek különösen püspöki joghatósághoz nem tartoznak. Szóval mindazon tárgyak, melyek a római katolikus status érdekében vannak.

A kiküldött bizottság tervezete végén a főkormányzók mellett fönnálló katolikus commissio mellé egyházi és világi személyekből még mintegy 24 egyént véleményez, neveztetni, kiknek a mostani katolikus commissio jelen alakjában megszűntével, ugyancsak a mostani katolikus commissio tagjaival egyesülten föladatuk legyen a római katolikusok mindenemű katolikus alapítványait és ügyeit átvenni, kezelni. Ez egyesült vegyes bizottság természetes elnöke legyen a megyés püspök, de jelen nem léte esetén a jelenlevő katolikusok legfőbb hivatalnoka elnököljön ; végül pedig a vegyes bizottság határozatainak érvényességére legalább hét tag jelenléte legyen szükséges.

A gyűlés a jelen alakjában megszűnendő katolikus commissio mellé egyházi és világi férfiakból egyforma számmal 24 személy választását elhatározván, e 24-tagú bizottság, valamint az iskolai rendszert tervező bizottság is megválasztattak.

Mint fentebb említettük, a status tervezete fölküldetett a nádorhoz és az összes felelős miniszteriumhoz augusztus 31-én, 54. szám alatt. Az országos levéltárban azonban a fölterjesztésnek nincs nyoma. Annyi azonban megállapítható, hogy a nádorhoz intézett fölterjesztés szeptember 14-ről származó följegyzés szerint a cultusminiszternek küldetett át.

Az 1848. évi status-gyűlésen indítványoztatott, hogy a kormányzók levéltárából a status pecsétje kivéttessék és új

magyar köriratú pecsét metszessék és pedig 1848. augusztus 31-iki kelettel. Mártonffy József püspök halála után az ő hagyatékában találtatván ugyanis a status pecsétje, ezt a kormánysszék 1820. november 21-én 10,912. szám alatt a levéltár igazgatójához oly utasítással küldötte meg, hogy azt a kormánysszék leveles tárába tegye s az ott őrzött tárgyak sorába igtatva, őrizetben tartsa. E pecsét, melynek használatára az engedély 1656-ban adatott, 1695. évből származik a következő körirattal: *Sigillum Status Catholicorum Transylv.* A pecséten levő alak szent István álló helyzetben, paláttal, jobb kezében a kettős kereszttel és baljában az országalmával.

Az 1848. évi események azonban teljesen megakadályozták, hogy az autonomia ügyében a magyarországi katolikusok kezdeményező lépést tegyenek s az erdélyi katolikusok javaslatait, a kormány tárgyalás alá vehesse.

A katolikus alapítványoknak külön katolikus bizottság által leendő kezelése céljából a püspöki kar felszólalt ugyan, azonban az autonomia ügye teljesen nyugodott mindazon időig, midőn az 1848. évi törvények alapján a magyar állam újjáalakításának munkája megkezdődött és 1866 és 1868. évben az erdélyi katolikus statusgyűlésen, majd 1869/70-ben a magyarországi katolikusok congresszusán az autonomia ügye részletes megállapodás tárgyát képezte, hogy azután 20 éven át ismét feledésbe merüljön.

Az erdélyi katolikusok status-gyűlésének határozatait a következőkben soroljuk föl. Az 1868. január 5-re összehívott, de csak február 9-én összegyűlt status-gyűlés az erdélyi püspökmegyei római kath. status szervezetének elkészítésére, kebeléből 20-tagú bizottságot küldött ki.

A status-gyűlés alakulására és szervezésére nézve a tervezet 26. §. a következőket tartalmazza. Tagjai az egyházi rendből a székes-káptalan 10 rendes tagja, a püspöki székszéknek a káptalani 10 rendes tagon kívül hat ülnöke, kiket e célból a püspök meghív, 16 kerületi esperes, akadályoztatásuk esetén pedig az illető kerületi jegyző; a gyulafehérvári püspöki lyceum hittani karának négy rendes tanára; szerzetesházakat bíró rendek tartományi főnökei és akadályoztatásuk esetén helyettesük; a nagy-szebeni árvaház és minden római katolikus nevelde igazgatója; a lelkeszséggel foglalkozó pap-ság 26 képviselője.

A világi rendből:

A római katolikus főispánok, főkirálybírák, főkapitányok és szabad királyi városi polgármesterek; 16 esperesi kerületi világi gondnok, ugyanezen kerületekből 44 világi képviselő, a nagyobb községek egy-egy képviselője, valamint azon egyházi községek képviselői, melyek kegyúri joggal bírnak.

Tagok továbbá, tekintet nélkül az egyházi vagy világi minőségre:

a kegyúri jogot gyakorló kincstár két képviselője; a magán kegyurak, ha római katolikusok, kegyúri kötelességeiket teljesítik és ennél fogva a kegyurak sorába közgyűlési határozattal fölvétettek; a főgymnasiumok igazgatói; a fő- és algymnasiumok mindenikéből a tanári kar egy-egy képviselője, végre az állandó egyházi főtanács tagjai.

Az 53. §. szerint a status-gyűlés a megyés püspöknek az egyházi és országos törvényekből folyó jogi és hatósági körének fentartása mellett (1. §.) a püspökkel egyetértőleg megállapítja az évi költségvetést, zárszámadást, az egyházi, iskolai és alapítványi vagyion kezelésére nézve az irányelveket megállapítja és az egyházi főtanácsnak utasításba adja, az alapvagyion szerzéséről, eladásáról, átváltoztatásáról, megterheltetéséről végérvényesen határoz, átveszi az összes oktatás és nevelés ügyét, az erdélyi katolikus tan- és nevelésügy felett önállóan intézkedik, a kegyúri ügyekben előforduló nehézségeket elintézi, képviseli az egyház és állam közti jogviszonyt, választja az egyházi főtanácsot, előadót és titoknokot.

A status-gyűlés hatásköréhez nem tartozik a katolikus hit- és erkölcstan, az egyházi kormányzat szervezete, az egyházi szertartás, az egyházi közfegyelem, a papi intézetek belszervezete, az egyházi javadalmakra vonatkozó tulajdonjog korlátozása.

A tervezet 57. §-a szerint a római katolikus status közbayonát hat alap, úgy mint: a tanulmányi, az ösztöndíj-, a vallás-, a nagyszabeni Teréz-árvaházi, az elemi tanítófizetési, az elemi tanító-nyugdíjalap képezi.

Az egyházi főtanács az a közeg, mely a status-gyűlés jogait, annak nevében és megbízásából a gyűlés utasítása s az alapszabály értelmében gyakorolja s jelesen kezeli a status

közhatalomát s az iskola és nevelés ügyét (58—70. §.). E főtanács a status-gyűlés által a világi rendből választott elnökből és az egyházi és világi rendből választott 12 rendes és ugyanannyi póttagból áll.

A püspök joggal bír az egyházi főtanács ülésein bármikor részt venni s az egyházakra, iskolákra, alapítványokra, növendékre eddig gyakorolt befolyása és hatásköre sértetlen és érintetlen fentartatván (66. §.), a főtanácshoz való viszonya azáltal nyer kifejezést, hogy az egyházmegyéből az egyházi, iskolai és alapítványi ügyekben felterjesztendő kérvények, jelentések és bármilyen más hivatalos iratok ezentúl is hozzá intéztetnek, általa véleménye kíséretében, tárgyalás végett a főtanácshoz áttétetnek, a főtanácshoz menesztett minden fontosabb tárgy elintézés előtt vele hivatalosan közöltetik, a rendelvények az ő véleménye és ajánlata tekintetbevételével hozatnak, a főtanács intézvényei az illetők értesítése végett hozzá iratnak át, a püspök intézkedései ellen felfolyamodványok az egyházi főtanács által nem fogadtatnak el.

A kisebbség, mely báró Jósika Lajosból és még 37 képviselőből állt, február 14-én külön véleményt nyújtott be a 20-as bizottság eredeti tervezetébe utólag beigatott szakaszok és szöveg által a püspök jogainak szertelen kiterjesztése ellen.

Azonban, mint fentebb felhoztuk, a püspök, Fogarasy Mihály épen ellenkező irányban táplált aggályokat és ezeket a miniszterhez április 5-én 1100. sz. alatt intézett fölterjesztésében bőven ki is fejtette.

«A leglényegesebb javítás a munkálaton, mint a püspök mondja, azáltal történt, hogy a többség szavazata folytán az 53. §. elejére ezen kitétel igtattatott: «Vonatkozva az 1. §-ban a püspöknek fentartott hatósági körre (a statusgyűlés), a püspökkel egyetértőleg (jár el).» Ha remélni lehetne, hogy a többségben levő világiak gyűlésben nyilvánított egyházellenes pártirányukról lemondva, ezen szabály előtt meghajolnának, sok tekintetben elenyésznének aggodalmaik, de a nyilvánított pártnézetek e kilátással épen nem kecsegtetik, s e pont Erisalmájaként a viszályok anyagává válnék és összeütközésekre vezetne mindannyiszor, midőn a püspök s a veletartó papság a többségben levő katolikus status valamely intézkedését az egyház érdekével össze nem férőnek fogná találni.

A püspök kifogásai közül külön fölemlítjük azt, hogy a javaslat nem veszi figyelembe, hogy az erdélyi egyházmegye a magyarországi római katolikus egyház kormányrendszerében csak egyes tag, a melyet a többitől elkülöníteni nem lehet, különösen nem akkor, midőn Erdély Magyarországhoz reincorporáltatott; annál kevésbbé ildomos vagy épen jogos e különválasztás, mert Erdély politikai különválása alatt is az erdélyi egyházmegye és a hozzátartozó intézmények fentartották folytonosan a kapcsolatot és érintkezést az anyahonnal.

Nem hallgathatjuk még el a püspöknek a következőkben kifejtett fontos aggályát: Ő császári és apostoli Felsége nemcsak mint uralkodó, hanem kiválólág mint Magyarországnak apostoli királya, az országos törvények szerint is, a katolikus egyháznak főkegyura és az egyházi alapítványoknak legfőbb védnöke. Az erdélyi megyében létező vallási, tanulmányi és nevelési alapok legnagyobb részben ő Felségének dicső elődei által adományoztattak. Innen méltányosan meg lehetett volna várni, hogy valamint a püspöki kar tervezetében a felséges kegyúr tiz küldöttjei által képviselteti legfőbb kegyúri jogait, s az általam készített erdélyi tervezetben is, nagyméltóságod leirata tartalma értelmében fenn van ő Felségének hagyva a status-gyűlésben küldöttei által legmagasabb kegyúri befolyását gyakorlatba venni: úgy a gyűlés javaslatában is ezen lényeges pont méltó tekintetbe vétessék.

De ezeken kívül — sorolja tovább fel a püspök aggályait — korunk uralkodó eszméi és vallás-egyházi nézetei is felettébb nehezítették egy kívánatosabb eredménynek létrejöttét. De az erdélyi megye maga is talán legkevésbbé vala alkalmas arra, hogy ezen rendkívül fontos ügy itt intéztessék el legelőször, a midőn az egész katolikus egyházban nem létezik még praecedens eset, mely az érdekletteknek némi tájékozásul szolgálhatott volna.

A korunkban divatozó elvek az egyházi tekintélynek és hatalomnak nemcsak nem kedveznek, hanem annak háttérbe szorítását a jelenkor elutasíthatlan kíváncsai közé sorozzák; innen magyarázható a katolikusoknak is azon törekvése, hogy a püspökök kormányzói hatalma és a papok befolyása a lehető legszűkebb, vagyis az internum forum körébe szoríttassék, az iskola az egyháztól elszakíttassék stb.

Többen — folytatja tovább a püspök — a status-gyűlés világi tagjai közül azon nézetben látszottak lenni, hogy valamint alkotmányos országokban az uralkodó felség hatalmának jó részét átengedi a népnek és az politikailag elkülönözt factorok által gyakoroltatik, úgy a katolikus egyházban is a püspöki hatalom felosztható más önálló testületre is és nem tudnak kibékülni azon nézettel, hogy az egyház kormányzatához tartozó ügyekben a püspök beleegyezése szükséges legyen. Ezen nézetet Erdélyben az uralkodó protestantizmus egyházi szabványai a katolikusokkal is megkedveltették, kiket éppen e miatt nehezebb vala a kath. egyházban hitcikkelyt képező püspöki rendszer követelményeinek beismerésére bírni.

Mindezek után azt kéri a püspök, hogy — mint fentebb ezt már megemlítettük — a tervezett autonomia mindaddig ne hajtassék végre, míg ugyanazon kérdés Magyarországon — lehetőleg — kedvezőbb eredménynyel meg nem oldott.

Magyarországon azonban az autonomia szervezése tárgyában tett intézkedések eredményre nem vezettek.

Midőn tehát 1873-ban Fogarassy püspök május 12-ikére a status-gyűlést egybehívta, megnyitó beszédében kifejtette, hogy miután az 1868. évi status-gyűlés óta az országos katolikus congressus megtartatott és azon egész Magyarországra szóló katolikus autonomiai szervezet állapittatott meg, és az erdélyi kormányshoz, majd az ennek helyébe fölállított királyi biztosság megszüntetettvén, a katolikus statusst illető ügyeket a közoktatásügyi miniszterium által kinevezett ideiglenes biztosság intézi a nélkül, hogy ez az összes erdélyi egyházmegye képviselőjének kifolyása volna és megbizásának jellegét viselné, a status-gyűlésnek egyik feladata megválasztani azt a biztosságot, melyet már 1868-ban kellett volna megválasztaniok és melynek feladata a királyi kormányshoz mellett fönnállott katolikus biztosságtól a katolikus statusnak általa kezelt ügyeit átvenni.

Ez ülésben Mikó Mihály tette azt a javaslatot, hogy mivel a magyarországi összes katolikus status számára 1871-ben tartott congressuson kidolgozott önkormányzati szervezet életbeléptetése elhalasztatott, mely elhalasztásnak káros következményeit az erdélyi katolikus status úgy önkormányzatára, mint vagyona kezelésére sajnosan kénytelen érezni, a miniszter kéressék föl, hogy az önkormányzat életbeléptetését

mielőbb eszközöltesse. A határozati javaslat továbbá kimondja, hogy a midőn a tervezett önkormányzat életbe fog lépni, annak szervezeti pontjaihoz az erdélyi katolikus status, mint a magyarországi összes katolikus status kiegészítő tagja, hiven fog ragaszkodni; addig is azonban az erdélyi püspökmegyei status közgyűlését, annak esetleg újabb szervezéseig, a kultuszminiszternek 1867. szeptember 12-én 896. szám alatt kelt leirata értelmében Ő Felsége által is elismert 1866. évi jogalapon évenként meg fogja tartani, a leiratba foglalt utasítás értelmében pedig az igazgatótanácsot megválasztja s azt az erdélyi katolikus statusnak a megszüntetett főkormány-szék katolikus tagjaiból álló katolikus commissio által gondozott javai kezelésével megbizza.

A következő napon tartott ülésen Mikó határozati javaslata elfogadtatott és megállapított az igazgatótanácsnak adandó utasítás is. E 25 szakaszból álló utasítás szerint az igazgatótanácsot a megvés püspök, illetőleg káptalani helynök és az egyházmegyei ülés által saját tagjai közül választott 8 egyházi (köztük legalább egy káptalani) és 16 világi egyén képezi. Tagjai ezenfelül a tanácsnak a világi elnök, az előadó és titkár, valamint a tiszteletbeli előadó és titkár.

Az igazgatótanács hatásköre a személyi kinevezési ügyekben, a köznevelés terén a katolikus egyházi és iskolai javak és alapítványok tekintetében és általán fogva az erdélyi püspökmegyei katolikus egyház világi vonatkozású összes ügyeiben a közgyűlés megbízásából és ellenőrzése alatt kiterjed mindazokra, mik a szoros értelemben vett hittani, egyházkormányzási, liturgiai és egyházfegyelmi dolgok körén kívül az egyházi és világi híveket közösen érdeklik.

Az igazgatótanács ügyrendje az 1885. szeptember 21., 22. és 23-án tartott statusgyűlésben állapított meg.

FORSTER GYULA.

A TERMÉSZETKUTATÁSRÓL.*

A tudomány nem egyes nemzetek tulajdona, hanem az emberiség közös kincse. Mert a tudós nem rejti el ismereteit, ellenkezőleg köztudomásra hozza. A ki tanul, az mások ismereteit sajátítja el. A tudomány egy családba egyesíti az embereket. A föld távoli pontján lakók, legyenek bármelyik nemzetnek a fiai, beszéljenek bármilyen nyelven, a tudomány terén testvérekül találkoznak. Politikai vagy bármi más ellentétek mind eltűnnek. Kényszerűségből nem dolgozik senki, mindenkít a szent tűz lelkesít. Ha az idő elrepült, a kidőlték nyomába új meg új nemzedék kerül, az emberiség közös ügye nem pihen soha. Majdnem hihetetlennek hangzó dolgok ezek, pedig igazak. Így volt ez a legrégibb időkben is, így van ez ma is és kétségtelen, hogy a jövőben sem fog másképp lenni.

Ha a tudomány az emberiség közös kincse, ha a tudomány művelésében tehát mindig testvérekül munkálkodtak az egyesek, hogy van az mégis, hogy nem fér meg békén egymással a föld hátán az ember?

Tudomány és emberiség! Az eszme és a valóság ellentéte van e két fogalomban. A tudomány a legeszményibb szabadság maga, az emberiség pedig a folytonos versenyezés megtestesülése. A szabadság vonz, a versenyezés pedig elkülönít. Ezért testvére a tudósnak a tudós és ellensége egymásnak az ember.

A természetben nyugalom nincs. Mozog minden, a világtérnek végtelenbe vesző csillagóriáitól elkezdve az atomok-

---

* Előadatott a «Dugonics-Társaság» ülésén Szegeden, 1897 ápr. 25.

nak majdnem elenyésző piczinkeségeig. Alig képzelhető változatosság ered, úgy hogy reális egyenlőséget csakis igen szigorú föltételek mellett találunk. A mi reális világunk az egyenlőtlenségek világa!

A valóság megtanított, hogy ha az emberiség egy család volna, ez csakis a természet eddigi rendjének megváltoztatásával volna lehető. Ez pedig elérhetetlen dolog nekünk. Bele kell tehát nyugodnunk, hogy szétkülönül az emberiség! Az igazi testvériség a tudomány mezején azonban mégis megtalálható, az együttes munka a tudomány szolgálatában folyik, a tudomány az, mely fölszabadítja és egyenlővé teszi az embert!

A tudomány csak egy és ugyanaz: az, mi az emberiség javát czélozza. A tárgy, az utak legyenek bármilyen különbözők: a lényeg mindig ez az egy marad. A tudományok terén rangkülönbség nincs, mindenik ágazat egyaránt elől jár. A fontosság dolgában sincs különbség közöttük semmi, mert minden igazság egyaránt fontos és minden tudomány az igazat szolgálja. A tudományban megszűnik a verseny, mert a kitűzött feladat oly óriási nagy, hogy mellette az ember véges eszközei valóban eltörpülnek. A tudomány haladása mégis számbavehető, mert az egyenként kicsiny hatások folytonfolyvást összegeződnek. A vakító fénysugár is csak érzékelhetlen kicsiny részek parányi kitérésű rezgéseiből áll.

Ma már annyira megnövekedett az egyes tudományszakok köre, hogy egy embernek lehetetlen csak áttekinteni is a tudományok összeségét. A tudományok térképe egyes körökre osztható, mely körök azonban többszörösen átszelik egymást. Kezdetben valamennyi ilyen terület egymásba esett, ma már meglehetősen eltávoloztak egymástól, mert mindenik terület igen megnövekedett. A mai tanult ember már be kell hogy érje azzal, hogy csak az egyes tudománykörök érintkező megyéin halad végig, a tudósok is csak kivételesen lépik át saját térségük határait.

De mindenik tudomány köréből egy közös célhoz emelkedünk fölfelé: az igazság megismeréséhez. Minden tudománykör tekintete erre a pontra irányozott, mindenütt a haladás e tájék felé történik.

A nagy mindenséget a szellem s az anyag világára osztjuk. A természettudományok alatt pedig az anyagra vonatkozó ismereteket szokás érteni. Ez a megkülönböztetés azonban

nem helyes, mert a természetnek csak úgy tárgya a szellem, mint az anyag. Elgondolható-e az ember az ő lelke nélkül?

Annyi azonban áll, hogy míg az anyag nyomozásában a módszerekre nézve világszerte egységes alapon állunk, addig a szellem világában korántsem oly nyilvánvaló a követendő út. Ebből a szempontból tehát elfogadható a természettudományoknak jelzett köre.

A természetnek mondott nagy mindenség alatt is szűkebb értelemben az anyagi világot fogjuk érteni. Határtalan birodalom ez is, végtelensége úgy a nagy, mint a kicsiny felé egyaránt be nem látható. A természet nyilvánulásaiban sikerült már igen sok esetben bizonyos rendet, bizonyos egybefüggést tapasztalnunk. Az ilyen kinyomozott rend az, mit természettörvénynek mondunk. A természettörvény a fogalom teljes szigorúságában törvény, mert kivétel alóla absolute el nem fogadható. Mihelyest csak egyetlenegy ellenmondásba ütközik, mihelyest csak egyetlenegy esetben is nem válik be: haladéktalanul megszűnt törvény lenni. A természet törvény az abszolút igazság tartozik lenni. Ez a valódi kérelhetlenség.

Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a természet törvényei bennünket a dolgok lényegéről felvilágosítanak. Az ő világukkal látjuk ugyan, hogy egy úgynevezett ok bizonyos következményekkel jár, de többet még nem is látunk ennél. A lényegét még egyetlenegy esetben sem ismerjük eddig. A földobott kő nem repül a végtelenbe tova, hanem visszatér a földre. A föld sem kalandozik a világtér szédületes távolságaiban, hanem szabályozott útja van a nap körül. Azt mondjuk a nehézségi erő, a gravitatio mindezeknek oka. A testek vonzzák egymást, úgy a mint ezt a gravitatio-törvény kifejezi s a következmény a földobott kő visszahullása. De tudjuk-e ezért e folyamat lényegét? A vonzás a lényegnek egy megnyilatkozása, de hogy ő micsoda, arról fogalmunk sincs. Beszélünk erőkről, melyek különféle hatásokkal járnak, de csak pusztá nevekkel van dolgunk, a lényegét nem ismerjük.

Azonban a hatások és az ő eredményeiknek helyes fölismerése is elég volt már arra, hogy az emberiség előhaladásának magas fokára jutott.

A természetbuvárnak a tényekkel kell számolnia. A bebizonyítható igazság lebeg mindig szemei előtt. Bizonyítás nélkül nem tehet egy lépést sem tova, de nem-is megy soha sem tovább, mint a meddig bizonyítékai érnek. Bizonyítékait azután nyilván, szabadon veti mindenkinek ítélete, kísérletei alá, és nem egyszer csak emberöltők kutatásai után derült ki az igazság. Kutatásaiban elhalad ugyan az idők temérdekségén egész a végtelenbe, de mindig maga után bocsátja a vezető fonalat, mely elszakad rögtön, mihelyest a nyomon követhető bizonyítás útjáról eltér. A természetbuvár pályája ez, a mi túl van rajta, az már nem tartozik hozzá.

Bizonyos megszorításokkal tehát elkalandozhatnánk akár a végtelenbe, de maradjunk ezúttal a földön, ezen a valóban szerény égi testen. Az élők s a kristályok világa népesíti be a földet. Egyik a másikára utalt föltétlenül és mégis megannyi ellentét van közöttük. Az élő világ egyéneinek megszabott pályafutása van. Születnek és elmúlnak. Az enyészet hideg szele, a halál eddigelé minden élőt kérlelhetetlenül megérintett még. Meghalunk mindnyájan: ez is egy soha még meg nem ezáfoltt igazság, tehát valóban természettörvény. A kristályok világa azonban ezt az okvetlen enyészetet nem ismeri. Azok a kristályok, melyeket a föld kérgének legrégibb héjait formáló kőzetek ásványaiban megtalálunk, gyakran épen oly üdék, mint azok, melyek a laboratóriumokban manapság teremnek. Pedig az éveknek megszámlálhatatlan millióiról van itt szó, melyek az ő eredésük és a ma között lefolytak!

Az élő fejlődik, rendes lefolyásban eléri fejlettségének legmagasabb pontját és azután jön a hanyatlás és utoljára a vég. Ez mind megannyi tömeg- és anyagváltozással, minden tekintetben bonyolult folyamatokkal jár, melyeknek legfőlebb csak még fővonásairól van homályos sejtelmünk. A kristály ellenben legparányibb mivoltában is már teljesen kifejlett, tökéletesen készen áll azonnal, úgy hogy itt fejlődésről az igazi értelemben szó sincs, épen oly kevéssé, mint a szükségszerű hanyatlásról vagy elmúlásról sem.

Ez a két ellentétes világ azután a legszorosabb kapcsolatban áll egymással. A kristályok világa szolgáltatja az élőknek a nyers anyagot, melyből megformálódnak, melyből alakulnak tovább. Az élők világából az anyag azután ismét a kristályokhoz kerül és ez a vándorlás tart folyton-folyvást.

Az ember maga is, míg él, az élők világához tartozván, természetes dolog, hogy figyelmét már a legrégibb idők óta az élő világ jelenségeinek nyomozására fordította. A biológiai tudományokban, az állattan s a növénytan tárházaiban az adatoknak roppant tömege is van már egybe halmozva. Az élők világának nyilvánulása is legtöbbször közvetlen dolog, a fejlődéseket csakúgy kísérhetjük nyomról-nyomra, mint hanyatlásukat, elpusztulásukat. A kristályok világa sokkal zártabb, az a hideg, csodálatosan szabályos formába megmeredt anyag a kedélyre inkább csak múlt hatással szokott lenni.

A kristályoknak legszembeszökőbb sajátja az ő szabályos külsejük. Sík lapok határolják őket, olyanok, minőket a mértan tanít. És mily tökéletes ez a szabályosság! A lapok nem egyszer ragyogó simák, az élek abszolút egyenesek és e formai elemek gyakran a legváltozatosabb elrendezésben sorakoznak egymás mellé. Ez a feltűnő külső volt az, mely az emberek figyelmét már a legrégibb időkben is megragadta. Csakhogy ez a szabályos külső igen sokáig nem árult ám el semmit!

Az ó-kor lángeszű tudósait tökéletesen cserben hagyta, tőlük csupán a kristály név maradt reánk, mely szó szerint való értelmében jeget vagy jéghez hasonlót jelentett. A kvarz nevű ásványnak, mely anyagában tiszta kovásvából áll, a hó és jégborította magas Alpeseiken található ma is oly remek tisztaságú darabjai, hogy a legtisztább jéghez meglepően hasonlítanak. Plato idejében (429—347 Kr. e.) azt vélték, hogy a nagy hidegben a jég addig fagy tovább, míg végre kökeménynek sűrűsödik egybe és ez volt a «kristály». A kristályok pontos ismeretéből a klasszikus ó-kor nem is hagyott egyebet reánk. Eltelt Kr. után még majdnem 18 száz év is, és a kristályokról a semminél alig tudott többet az ember.

Nem azért mintha nem foglalkoztak volna velök, mert az emberek elméje gyakran feléjük fordult. Már az ó-kori ómaiak a drágakövekből mesés tömegeket hordottak egybe, úgy hogy anyag volt elég és hogy az ő tudósai is tépelődtek velök, azt Plinius írásaiban olvashatjuk, ki följegyzí azt, hogy igen bajos okát adni annak, vajon miért hatoldalú a kristály?

A pozitív tudás fogyatkozása az emberek között rendszeren a képzelődést szokta fölesigázni. Így történt ez a kristá-

lyok dolgával is. Bűvös erőket fűztek a kristályokhoz, majd meg azt mondták, hogy egyenesen a józan észszel ellenkező dolog az élettelen testeknek megszabott formákat tulajdonítani (Cæsalpinus, 1602). Igen ám, mert nem sikerült a rejtvényt megoldani!

De még 100 évnél is nem igen sokkal ezelőtt a hírneves Buffon (1707—1788), kinek a természettudományok körül kifejtett hervadhatatlan érdemeiért Párisban még életében szobrot is emeltek, oda nyilatkozott — nyilvánvalóan azért, mert a diót feltörni neki sem sikerült — hogy a kristályok formája nemcsak hogy nem állandó jelleg, sőt inkább az ásványok minden más ismertető jegyénél kétértelműbb és változékonyabb dolog!

A nagy Linné (1707—1778), kinek bámulatos éles szeme rendbe tudta szedni az állatok s növények légióit is, fölismerte ugyan egészen helyesen, hogy a kristályokban az ásványoknak egyik leghatározottabb s ezért legfontosabb jellemvonása rejlik, de a titokba hatolni ő sem tudott, a külsőnek csalóka felületén ő is eltévelyedett.

Ne higyük azonban, hogy a kristályoknak helyes ösmérete mintegy kész dolog úgy pattant volna ki. Voltak már aránylag korán is egyesek, kik be tudtak pillantani a sűrű fátyol alá, mely a kristályok igazi tekintetét oly makacsul eltakarta. De az ő hatásuk egy-egy vakító villanás volt csak a sötét éjtszakában. Az embernek a kellő időben kell születnie, ez egy régi igazság, mert egy-egy lángész nem változtatja meg az általános irányt, ha csukott ajtókra talál, oly kevéssé, mint a hogy egy fecske nem csinál még nyarat. De mindenesetre jelzi már, hogy nincs a nyár messze.

Egy ilyen, korát messze megelőző éleslátású férfiú volt Niklas Steno. Eredetére dán, ki Kopenhágában 1638-ban született. Hirnevét mint anatomus és orvos állapította meg és miután külföldön, kivált Párisban és Flórenczben a közfigyelmet magára vonta, hazájába, Kopenhágába mint az anatomia tanára tért vissza. Itt azonban hitsorsosai, a protestansok részéről oly mérvű vallásos üldözéseket tapasztalt, hogy 1667-ben a katolikus vallás kötelekébe tért át és Flórenczbe utazott vissza, hol III. Cosmus fiának, Ferdinándnak, a nevelésével bízta meg. Steno ez időtől kezdve leginkább a theológiával foglalkozott és buzgalmaért XI. Innocentius pápa őt a

titipolisi püspöki címmel (in partibus infidelium) ruházta föl. Élete folyásában Németországban még többször vándorolt, migsem Schwerinben 1687 november 25-én meghalt. Tetemeit III. Cosmus Flórenczbe szállíttatta, hol most is a Medicieknek világhírű Szent Lőrincz kápolnájában nyugszanak.

Stenónak bennünket érdeklő munkája *De solido inter solidum naturaliter contento* Flórenczben 1669-ben jelent meg. Ő mint anatomus ugyanis a tengeri állatok szervezetével foglalkozott és midőn Toscana-nak ma is híres kövülettermő hegyeiből származó állati maradványok jutottak keze ügyébe, fölismerte, hogy bennök egykor élt tengeri halaknak mintegy kővé vált tetemeivel van dolga, a manapság úgynevezett kövületekkel. Ez igazság fölismerésére őt az élő tengeri halakkal való szorgos egybevetés vezette és a dolog mibenlétéről meggyőződván, tiszta logikával tovább is ment és kimondotta, hogy azok a körétegek, melyek az illető hegységek testét formálják ma, egykor tengerfenékek voltak. Ez az állítás manapság semmi sensatiót sem kelt, köztudomású igazságnak elismert dolog, de Steno idejében a tudós közfelfogással merőben ellenkezett, mikor, az uralkodó nézet szerint, a hegyek alakulása előtt sem állat, sem pedig növény nem létezett! Stenót, közölt munkájában e megfigyeléseivel és következtetéseivel a geologia megalapítójának tekintjük, ki a természettudományok terén még a kristályokra vonatkozó tanulmányaiban is az összes előtte és utána is több mint száz évig élt tudósokat túlszárnyalta.

A kövületekkel foglalkozván, alkalma nyílt ugyanis a szintén a hegységekben termő kristályokat is szemügyre venni. Az élettelen földnek e csodaszép termékei lángeszét megragadták és iskolázott éles megfigyelő tehetségével, alapos és mintaszerű tanulmányozás után ki tudta deríteni azt, hogy a quarz-kristályokon, legyenek az egyes lapok bármilyen aránytalanok, a csúcsok bárhogy is eltolódva, egy dolog még sem változik meg és ez az a szög, melylyel az egyes lapok egymáshoz hajolnak. Ezen, a kristályokra vonatkozó legsarkalatosabb megfigyelésén kívül a hāmatitról, a gyémántról és a pyritről is oly meglepően helyes dolgokat közölt, hogy írásai lényegükben ma is szószerint megállják helyüket.

Mi volt az a varázsló szer, a melylyel Stenónak sikerült

a kristályok geometriai alapigazságát kideríteni? Egyszerű dolog: a pontos megfigyelés és a tapasztalatoknak minden elővéleménytől független, logikai egybeillesztése! Ő úgy járt el, mint a hogy a természetbúvárnak ma is el kell járnia. Előtte részint a gondos megfigyelést mulasztották el e tárgyban az emberek, részint pedig a közvetetlenül tapasztalható és bizonyítható tények mellőzésével bizonyos elővéleményekhez ragaszkodtak, a melyekkel azután a dolgot megoldani sehogysikerült. Így volt ez még sokáig elhunytá után is a kristályok dolgával.

Így az ő évszázadában is élt lángeszű Kepler (1571—1630), kinek halhatatlan nevéhez fűződik a planéták mozgási törvényének fölfedezése, a hókristályoknak remekszép csillagait igazi matematikai művészettel leirta ugyan, de végső elemzésben oda nyilatkozott, hogy a föld gyomrában egy formáló erő van, mely a mértan szabályos öt testét állítja elő a különféle drágakövekben. A kettős fénytörés világraszóló fölfedezője, a szintén dán eredetű Erasmus Bartholinus (1625—1698) is minden tekintetben exact munkát végezett az 1670 körül Izlandon fölfedezett víztiszta mészpátnak kristályain, a mely anyag, közbevetően mondva, a tudományos optikában ma is igazi kincs, de a hókristályokat illető magyarázataiban 1661-ben, pedig tanulmányait a legnagyobb gondosság jellemzi, téves útra tért ő is. A kristályok dolgában valamennyien eltértek a Steno követte helyes útról és csak akkor derült ki a kristályok titka, midőn a bűvarok e dologban is a pontos megfigyeléshez és a belőle levezetett, bizonyítható tényekhez fordultak.

Megemlékezhetünk ezúttal arról is, hogy a Bolognában 1881 szeptember végén tartott nemzetközi geológiai kongresszus tagjai flórenczi kirándulásuk alkalmával a híres «Capella Medicea» kriptájában Steno sirjához is elzarándokoltak, hol a világ egybegyült geológusai — közöttük hazánkából a boldogult egyetemi tanár dr. Szabó József is — a nagy természettudós emlékének megható ünnepélyességgel áldoztak.

Stenónak hatása nem volt azonnal átalakító, de mindenestre a továbbkutatásra ösztönzött. Dominicus Guilielmini (olasz orvos és matematikus 1655—1710) 1707-ben azt mondja már, hogy a kristályokon tapasztalható idomokat nem lehet csupán az agy képzelődéseinek révén vagy a priori érvek-

kel megismerni, hanem hogy a célhoz csakis a megfigyelések és kísérletek vezetnek. A schweizi Anton Capper (1685—1769), ki a kristály szót már az ő mai jelentésében használja, 1723-ban Luzernben megjelent Prodomusában azon meggyőződését fejezi ki, hogy a kristályok megértésének kulcsát a kitartó megfigyelés fogja szolgáltatni. És így tovább, a tudósok mindinkább a megfigyelést hangoztatták. Manapság ez olyan természetes, a józan ész követelte dolog, de az elmúlt régi időkben az emberek nem fektették reá még sem a kellő figyelmet. Lassan, megannyi kudarcz bizonyította csak be, hogy a természetbuvár legbiztosabb talpköve nem más, mint csakis a megfigyelés!

Csak hogy nem egyformán tudnak megfigyelni az emberek. Nagy különbség az, nézni és látni valamit! Majdnem külön tehetség kell hozzá, hogy megfigyelni tudjunk, de a gyakorlás itt is sokat segít. Azután azt sohasem tudhatjuk előre, hogy mire irányozzuk különösen a figyelmünket. De éppen ezért megfigyeléseinknek mindenben egyaránt gondosaknak kell lenniök.

Ma már tudjuk, hogy a Steno fölfedezte tétel a kristálylapok hajlásszögének állandóságáról, a megfigyeléseket ez irányban kitartóan folytatva, képes volt a kristályok rejtelmes geometriáját mint egy bűvös fény megvilágítani, de az időtájt senki sem tudta még, hogy a megoldás sarkpontja éppen benne rejlik. Jól ismert dolog azonban az, hogy a véletlen nagy szerepet játszik az ember életében. A tudományok előhaladásában nem kevésbé. Sokszor minden elő van készítve, egy újabb igazság kiderítésére minden megérett már, de az csak nem akar, nem tud kibontakozni. Jön azután egy véletlen dolog, a buvárnak egy szerencsés ötlete, vagy pedig — és nem is oly ritkán — egy jelentéktelennek tartott, sőt talán számitásba sem vett mellékes dolog: és a föladat megvan oldva! A be nem avatottnak ilyenkor úgy tűnik elő, mintha az az igazság egyszerre készen, mintegy az égből hullott volna alá!

Nézzük most már miben állott az a nehézség, melyet a kristályok megértésében a tudósok olyan sokáig leküzdeni nem tudtak. Ez abban állott, hogy azt látták, miszerint kétségtelenül egy és ugyanazon anyagnak egymástól gyakran teljesen elütő idomú kristályai termettek. Az eltérés pedig nem egyszer volt olyan nagy, hogy lehetetlen volt őket formailag

egymással azonosítani. Ez az állat- és növényvilág nyújtotta tapasztalatokkal merőben ellenkezett, mert az élők világában a külső megegyezésnek az együvé tartozók kikutatásában igen fontos szerep jutott. Egy együvé terelt ménesből, gulyából, nyájból stb., minden behatóbb állattani ismeretek nélkül még a kis gyermek is ki tudja verni külön a lovakat, ökröket, birkákat. Hanem ha volnának a ló külsejével is fölruházott ökrök, birkák stb. és viszont, akkor a legtapasztaltabb gazdának sem menne egykönnyen csak úgy szemmel nézve, ez az elkülönítés. Már pedig a kristályok világában efféle is gyakran tapasztalunk! Már most — mindig egy és ugyanazon anyagnak a kristályait tartva szem előtt — váltig íparkodtak a külső idomot a leggondosabban is tanulmányozni, semmi vezető fonalat sem kaptak, mely a zürzavarból kiszabadított volna. Így azután nincs mit csodálkoznunk, ha egyesek, mint láttuk, ki is mondták, hogy a kristályok formája nem lehet jellemző tulajdonsága az illető anyagoknak, és így nem is szolgálhat segítségül az egyes anyagok fölismeréséhez!

Két francia tudósé majdnem egyidejűen az érdem, hogy a dolognak nyitjára jöttek. Az egyik Jean Baptiste Louis Romé De Lisle (1736—1790) s a másik René Just Haüy (1743—1822). Romé De Lisle 1772-ben Párisban megjelent munkájában a kristályformák gondos tanulmányozásáról ad számot és az ásványokból is sokat leír. Későbbi munkája 1783-ban jelent meg és ez az, melyben genialitását határozott formába öntötte. Bizonyítja és kimondja azt, hogy egy és ugyanazon anyag kristálylapjainak hajlásszögei állandók, az egyes lapok idomától függetlenek, kimutatja azt, hogy mint lehet egyes kristályidomokból többféle más alakot is leszármaztatni. Munkájában sok száz kristályformáról számol be gondos rajzokban.

Eleintén ő a kristálylapoknak síkszögeit mérte meg, de a véletlen kezébe szolgáltatta a kellő műszert is, melynek a kristálytan megalapításában azután elsőrangú szerep jutott. Romé De Lisle ugyanis kristályairól mintákat készíttetett, és Carangeot, kire a minták csinálását bízta, meggyőződött, hogy a feladat igen nehéz dolog, úgy lehetne a legjobban könnyíteni, ha a kristálylapok hajlásszögét alkalmas módon megmérhetné. E célra eszelte ki ő, a formájában ma is megmaradt műszert, a kézi goniometert, melynek legelső példányát Vinçard mechanikus készítette. Ez a kis szerszám, mely

kigondolását tehát egyes egyedül a pontosabb kristályminták készítése körül fölmerült nehézségnek köszöni, 'Romé De Lisle kezében azután hatalmas segítséggé vált magoknak a kristályoknak tanulmányozásában is. Vele tudta csak a hajlásszögek, állandóságát igazán fölismerni, bizonyítani.

A dolog immár teljesen új lendületet kapott. A hajlásszögben megvolt az az ismertető jegy, melynek segítségével az egyes formákat a megváltozott külső daczára is föl lehetett ismerni. A titokról a fátyol lehullani kezdett.

A svéd Torbern Olof Bergman (1735—1784) Upsalában 1773-ban megjelent dolgozatában időközben egy más meglepő dolgot is közölt. Megmutatta ugyanis, hogy a mészpátnak bármilyen eltérő külsejű kristályaiból is egy és ugyanazon idomot kihasítani, kifejteni lehet. A dolgot azután megfordítva, azt következtette, hogy ha ilyen «elemi testeket», minőt például a mészpátból kiválasztani tudott, bizonyos szabály szerint egymásra halmozunk, akkor különböző, változatos külsejű, más idomú testek állíthatók elő. Meg is mutatta, hogy egy ilyen úgynevezett «kristály-elem» segítségével az egyes, egy és ugyanazon anyagnak a kristályai, különböző formáik daczára mi módon függhetnek mégis egybe, mi módon vezethetők le egymásból.

Megjelent ezután Abraham Gottlob Werner (1750—1817) is, a freibergi bányász-akadémia világhírű tanára, az ásványterminologia és leírás halhatatlan mestere, kihez a tanítványok Európa minden tájairól később csakúgy sereglettek. Werner 1785-ben először különítette el a geológiát (akkor geognosiát) a mineralogiától (akkor oryktognosiától) és mindkét tudományban egyaránt az alapító nevét érdemelte ki. Ő a *Von den äusserlichen Kennzeichen der Fossilien* című, Lipcsében 1774-ben megjelent munkájában megfigyelni tanított meg bennünket. A kristályokon kiválasztott bizonyos alapidomokat, melyekből aztán a ma is még használt «tompítás», «élezés» és «hegyezés» segítségével származtatta le a többi formákat.

Jött végre a nagy Haüy, ki St. Justben (Dep. Oise) 1743 februárius 28-án született és mint abbé, 1802 óta a Museum d'histoire naturelle-en és a Faculté des sciences-on a mineralogia tanára 1822-ben, június 3-án Párisban halt meg.

Ő egész életét a kristályok tanulmányozásának szentelte és fölépítette a kristálytannak legelső szolid épületét a tudomány terén. Lángeszét, bámulatos szorgalmát és ezek eredményében közzétett munkáit tekintve, méltán mondhatni, hogy a tudományos kristálytan ő vele kezdődik.

A véletlen itt is közbejárt. Defrance, egy francia szenvedélyes ásványgyűjtő ugyanis egy a darabról véletlenül letört mészpát kristályt ajándékozott Haüynek, mely oszlopos kristály egyetlen egy sík hasadási lappal vált le a többitől. Haüy figyelmét ez a dolog azonnal megragadta, sejteni látszott, hogy valami lappang alatta. Megpróbálta a kristályt tovább ütögetni és nagy meglepetésére egy egészen más külsejű, mintegy elhajlított kockához hasonló, csupa sík lapokkal határolt idom bontakozott ki az oszlopos mészpát-kristályból. Haüy ekkor mintegy újra fölfedezte azt, a mit a svéd Bergman, miként előadtam. Hanem Haüy e tapasztalatot teljes erővel megragadta, kísérleteit most már tudatosan folytatta más kristályokon is tovább és belőle a kristályszerkezetnek geometriáját tudta kihámozni. Az ő *Traité de minéralogie* című munkája (első kiadás 1801-ben, a második 1822-ben) igazi, az ércnél állandóbb örök emlék nagy nevének.

A rejtélyes dolog tehát meg volt fejtve, a kristályok titka köztudomásra került. Most már a matematika is átvehette a szót és segítségével jelezni lehetett a kristályokon csak a jövőben tapasztalandó dolgokat. Az már az, mit méltán az illető tudomány diadalának szokás mondani. Haüy megmutatta már, hogy a mértan szabályos öt testjéből csak három: a hexaëder, az oktaëder s a tetraëder lehetők egyedül mint kristályalakok és mind e maig még egyetlenegy buvár sem tapasztalta a többi kettőt, mint kristályalakot!

De igen távolra vezetne, ha tovább is részletezném a dolgot. Elég megtudnunk ezúttal azt, hogy még Haüy életében a többi nemzetek tudósainak buzgó munkájával a kristályok tudománya nagyot lendült. Az angolok, németek és más nemzetek tudósainak egész serege sorakozott a francziák mellé, és a kísérleti helyes alapon megindult tudományt további folytonos megfigyelésekkel, kísérletekkel és a belőlük levonható következtetésekkel aránylag rövid idő alatt igen magas fokra fejlesztették. A physikusok, chemikusok, mint egy ujonnan

fölfedezett világrész felé, úgy fordították figyelmüket a kristályokhoz, melyekből a szabályosságnak előbb alig sejtett jelenségeit aknázták ki. Hogy a buzgalom mekkora volt, méltán idézhetni Bournon grófot, ki egyes-egyedül a mézspátnak kristályformáiról három negyedréti kötetben (London, 1808) számolt be.

E letűnni készülő évszázad első harmadában azután a kristálytan fejlesztésében bizonyos megállapodás következett be. A teljesített nagy munka után a tudósok mintegy körületekinteni megállapodtak, úgy hogy a németek legnagyobb költője, Goethe (1749—1832), ki mint természetbuvár is nem közönséges mértékkel ítélendő meg, oda nyilatkozott, hogy a kristálytan már egy befejezett tudomány, mely azonban a legélesebb elméjű tudósokat is makacsul lekötni képes. A megállapodás után azonban e század második felétől kezdve ismét új és sikerekben nem kevésbé gazdag időszak következett el a kristálytan terén reánk. Ez a tudomány ma mintegy új életerővel duzzadni látszik. Tudjuk már azt is, hogy a kristályoknak szemmel soha meg nem látott legparányibb részecskéi milyen szabályosságokkal rendeződhetnek egymás mellé, úgy hogy a lehetséges kristályosztályok száma sem több, sem kevesebb mint harminczkettő. Látjuk és nyomozhatjuk azt a bámulatos összefüggést, mely a kristályok szabályos belső szerkezete és az ő összes physikai sajátásaik között fönnáll, kutatjuk a vegyi alkotás és a kristályszerkezet között levő kapcsolatot!

Ha Haüy ma élne, elcsodálkoznék azon, hogy a kristályok szabályos külső alakjáról mi azt is tudjuk, miszerint nem ez a kristályok lényeges jegye, hogy sőt inkább ez a szabályos külső csak külső kinyomata a szabályos belső szerkezetnek, hogy a kristályok lényege az ő szabályos belső szerkezetökben van. A szabályos külsejétől megfosztott kristály még nem szűnt ám meg ezért kristály lenni!

És így tovább, a megfigyelés, a kísérletezés és a logikus következtetések, a számokba vagy jelekbe öntött józan ész: a matematika vezettek el bennünket a kristályok terén is csak úgy, mint a természettudományok többi ágaiban is ennyire; ez a természetbuvár kutatásának bebizonyult helyes útja, ez és semmi más!

Hanem ha kérdezzük ezután, hogy ki vagy mi az, mely az anyagnak parányi részeit, mikor ők szabadon mozognak, ebbe a csodálatos szabályos egybeállításba indítja: akkor kérdezzük meg azt is, hogy ki vagy mi ruházta föl a mezőt ékes virágokkal? Erre a természetbuvár is azt mondja, hogy ez Ő, ez az «Isten, kit a böles lángesze föl nem ér, csak titkon, érző lelke óhajtva sejt!»

SCHMIDT SÁNDOR.

AZ ANTHROPOMÉTRIAI MÉRÉSEK.

(A visszaeső gonosztevők fölismerésére szolgáló mód.)

Folyó évi június hó 14-én és 15-én Berlinben a német szövetséges államok, Ausztriának, Magyarországnak, Romániának és Németalföldnek képviselői tanácskozássra gyűltek össze az anthropométriai mérések behozatala tárgyában.

1879-ben Bertillon Alphons francia tudós ajánlta az anthropométriai mérések behozatalát és azok 1882-ben Párisban és 1885. és 1888-ban egész Franciaországban be is hoztattak. Ez idő óta e rendszer valóságos diadalmi úton járta be az egész világot, mert ma azt behozták már a Svájcban, Angliában, Olaszországban, Belgiumban, Oroszországban, Tunisban, Indiában, Japánban, Ceylonban, Argentiniában, Montevideóban, Braziliában, Mexikóban, Illinoisban, Marylandban, Michiganban, Wisconsinban, Massachusettsben, New-York városában, Spanyolországban, Norvégiában és a berlini rendőrségnél.

E rendszernek célja abban rejlik, hogy csalhatatlan eszköz létezzék az egyének azonosságának megállapítására és ez eszközt megtalálták a test egyes tagjainak mérése útján.

A 21-ik életév után a csontok az embernél az egész életen át változatlanok maradnak. Bertillon tehát bizonyos meghatározott testrészekről méréseket eszközöl, és pedig a legnagyobb pontossággal a következő méreteket veszi föl:

1. a test magassága,
2. a kifeszített karok szélessége,
3. a test magassága ülő helyzetben, az üléstől mérve,
4. a fej hossza és szélessége,
5. a jobb fül hossza és szélessége,

6. a bal láb hossza,
  7. a bal középső ujj hossza,
  8. a bal kéz kis ujjának hossza és
  9. a balkönyöknek a középső ujj hegyéig terjedő távolsága.
- Ehhez járul még:

1. a szem színének leírása hét csoport szerint,
2. a homloknak és az orrnak, valamint kiskorúaknál ezenkívül még a jobb fülnek is leírása,
3. a haj- és a szakáll színének leírása tizenkét színcsoport szerint.

Ezenkívül külön meghatározott öt testrészen forradások, ismertető jelek, tátovalások, anyajegyek és egyéb sajátságok kerestetnek és ha ilyeneket találnak, azokat a legnagyobb pontossággal leírják.

Továbbá feljegyzik a megvizsgált egyénnek nevét, állását, korát, szülőinek nevét, a születési helyet, a büntetendő cselekményt, a korábbi büntetéseket stb.

Mindezen leírásokat egy kartonra, az úgynevezett «fiche»-re jegyzik, a melyre Párisban gyakran a nem retouchirozott fényképet en face és en profil illesztik. Fényképeztetni szoktak a 21-diki életében alúli egyének, vagy olyanok, a kiket lopás vagy egyéb hasonló büntett miatt tartóztattak le, vagy kiknek fényképét a rendőrség kívánja. A profilképnél arra fordítanak különös gondot, hogy a fültől minden haj eltávolíttassék, hogy a fül teljesen látható legyen, mert a különböző embereknél számtalan eltéréseket mutató fül változhatatlan és ez okból szintén kiválóan alkalmas az azonosság megállapítására.

Nőknél csak a taille mérésére szorítkoznak és a nőket csakis abban az esetben mérik szintén rendszeresen, midőn azok a veszedelmes osztályhoz tartoznak.

Megjegyzendő, hogy a mérések eszközlése végett férfiaknál csakis a nyak, a láb és a kar levetközése szükséges.

A test csontos tagjainak mérése útján abszolút biztos és matematikai tekintetben tökéletesen szabatos eredményekhez jutunk.

A mérések értéke abban áll, hogy 100,000 személy közül alig tíz található, a kikenél az összes méretek, akár csak megközelítőleg is, minden tekintetben tökéletesen egybevágónak.

A fénykép egymagában nem elegendő.

Csak minap jutott nyilvánosságra egy nagyon érdekes új találmány, mely a sürgöny útján továbbított fényképből áll.

Rövid időn belül, akár akarva, akár akaratlanul oly lényeges változások következhetnek be valamely személy külsejében, hogy még egy rövid idővel ezelőtt fölvelt fénykép segítségével is nehéz azt fölismerni.

Úgy az igazságszolgáltatás, valamint a közbiztonság érdekei megkívánják, hogy ismerjék, illetőleg fölismerjék azokat, a kik ellen eljárás van folyamatban.

E szempontok vezérelték az 1895-ben Párisban megtartott V. nemzetközi börtönügyi congressust is, midőn határozatilag kimondta, hogy :

«Nagy becsesel birna, ha az anthropométriánál az egységes eljárást illetőleg minél előbb nemzetközi megállapodásra lehetne jutni.»

A törvényszegők elleni küzdelemben különösen a visszaesőkkel való bánásmód játszik nagy szerepet. A társadalom mindenütt védekezik az iparszerű visszaesők ellen, kik a fegyházból történt elbocsátásuk után legottan kimondhatatlanul visszavágyódnak oda, védekezik oly módon, hogy azokat kiméletlen szigorral lehetőleg hosszú időre ártalmatlanokká teszi.

A határozott ideig tartó szabadságvesztés büntetésítételei legmagasabb mértékének alkalmazása, némely államban a transportatio, a külföldiek kiutasítása stb., ezek az alkalmazásban levő eszközök a teljesen javíthatatlan fegyházi törzsvendégek ellen.

Mindenki könnyen belátja, hogy ily visszaesőnél nagy érdek fűződik ahhoz, hogy életének sötét pontjai lehetőleg homályban maradjanak az ügyében ítélkező bíró előtt.

Ez okból történik gyakran, hogy a letartóztatott hamis nevet mond be.

Senki sem ismeri őt ; azon esetben, ha a büntetendő cselekményt oly körülmények között követte el, melyek különös méltánylást érdemelnek, könnyen meglehet, hogy a bíró vele szemben a legszélsőbb enyhítési jogot is gyakorolja és hogy a vádlott oly országokban, a hol a föltételes elítélés, tudniillik a büntetés feltételes elengedése már létezik, több ízben az ország legkülönbözőbb vidékein, vagy a külföldön is minden büntetés nélkül szabadul.

Az anthropometriai méréseknél e néveltítkolás mit sem

használ. Mert az illetőt mérik és a központi hivatalban őrzött cartonok között oly fiche után kutatnak, a melyen ugyanazon méretek vannak leírva. Ha korábban az illető megvolt már büntetve, az esetben előkerül egy ily fiche és ha ilyen csakugyan létezik, akkor az kizárólag csakis a kérdésben forgó személyre vonatkozhatnak.

Mind ehhez hozzájárul még a keresett egyén fényképének megkerülte is, a mi már most minden kételyt kizár az azonosság főnforgása tekintetében és ily körülmények között nem remélt vizsgátlás következik be.

Párisban az igazságügyi palotában a rendőrségi praefecturánál van a «service d'identification» berendezve, melynek igazgatója Bertillon Alphons, e rendszernek zseniális föltalálója. 1894-ben személyesen győződtem meg ott e rendszernek gyakorlati alkalmazhatóságáról és úgy találtam, hogy annak eredményei nagy hatásúak. Csak arra a sajátságos jelenetre kell gondolni, a midőn egy teljesen ismeretlen hamis névbemondót, a ki már évtizedeken át ült különböző fegyházakban, a ki a világ legálszentesekebb arczával ismételve ártatlannak mondja magát, néhány percz leforgása alatt a legveszedelmesebb betörők egyikének ismerik föl. E tapasztalatok birták Paul Richard Brown amerikai orvost a következő túlzott megjegyzésre:

«Quêtelet és Bertillon az emberi faj legnagyobb jótéevői közé tartoznak és a XX-dik évszázad jogászai és criminalistái meglepetéssel fognak azon nemzetek ostobaságáról és tudatlanságáról olvasni, a kik nem adoptálták azonnal az anthropométriai azonosítás csodálatos rendszerét, mihelyest arról tudomást nyertek.» A híres belga tudósra, Quêteletre azért hivatkozik Brown, mivel állítása szerint a Bertillon-féle anthropométriai azonosításnak rendszere csakis a Quêtelet által fölfedezett nagy tudományos igazságnak gyakorlati alkalmazása, melyet ez az anthropométriát tárgyaló művében közölt.

Párisban egy központi hivatal van, a hová — még a vidékről is — a cartonokat mindig két példányban küldik és őrzik.

A fiches osztályozása kettős, tudniillik I. alphabetikus és II. anthropométriai. Most körülbelül már 200,00 fiches-ből állhat e gyűjtemény. Párisban naponként átlag 100—150 sze-

mélyt mérnek és egy személynek a mérése körülbelül hét percznyi időt igényel úgy, hogy egy óra alatt nyolcz személyt lehet mérni. A mérésnek ez egész procedurája oly könnyű, hogy azt bárki egy órai oktatás után már megtanulhatja. Az összes itt szükségelt ismeretek elsajátítására egy hétnél kevesebb idő igényeltetik és egy mérési-hivatal berendezése összesen csak 120—150 frnyi kiadást okoz.

Az 1892-ben Párisban mért személyeknek száma összesen 40,312. Érdekes azon megfigyelés, hogy a «Bertillonage», a mint máskép is szokás az anthropométriai méréseket nevezni, előzi Párisból a nagy nemzetközi, nevezetesen az angol zsebmetzőket. Az angol «pickpockets» közül tudniillik 1885-ben 65-öt tartóztattak le Párisban, holott 1890-ben ezeknek száma már csak 14-re csökkent.

Lealczáztak és hamis név bemondása ellenére fölismertek Párisban

1883-ban	49 személyt,
1884-ben	241 «
1885-ben	424 «
és 1892-ben	674 «

Alig négy hónappal az anthropométriai méréseknek Genfben történt behozatala után a párisi hivatal segélyével már lehetséges volt ott nyolcz nemzetközi gonosztevőt fölismerni.

Ez emberekre nézve ez intézménynek behozatala nagyon kellemetlen, mivel ezentúl nem tudják már előéletöket eltitkolni és megfigyelték, hogy ez egyének ennek következtében más oly országba vándorolnak, a hol nem ismerik még a Bertillonaget, a melyet ennek behozatala után ismét elhagynak, hogy egy más még hátramaradt országban érvényesítsék jövedelmező művészetöket.

Ez intézménynek nagy becse éppen abban áll, hogy az államok kölcsönös jogsegélyét a «veszedelmes osztályokkal» szemben nemzetközivé teszi. Azonban egyéb esetek is képzelhetők, a melyekben az anthropométriai mérések segélyével az azonosságot meg lehet állapítani. Ha például a katonaságnál általában behozzák e méréseket, akkor háboru esetében lehetséges egy a fölismerhetetlenségig megcsonkított és különben föl nem ismerhető katonának holttestét azonosítani, a mi

bizonyos körülmények között úgy család-, valamint örökjogi szempontból is kiváló fontosságú lehet.

Érdekes kísérleteket tett Georges Bertillon az iránt, hogy egy adott ruhadarabból, például egy nadrágból, egy kabátból, keztyűkből stb. az ezekkel befedett testrészek nagyságát oly biztossággal meghatározhassa, hogy esetleg itt is a gonosztevők fölismerésének módját lehessen értékesíteni.

1894 nyarán Angliában is behozták a Bertillon-féle rendszert, ezt azonban egybekötötték az ujjlenyomatok rendszerével. Londonban csak egy központi hivatal van, a hol a cartonok összpontosítottatnak. E hivatalban nem eszközölnek méréseket, ezek kizárólag csakis a büntető intézetekben történnek.

Az emberi kéz ujjainak legszélsőbb részén csikok (papilláris vonalak) vannak, melyek az egész életen át változatlanok maradnak és végtelen változatosságot tüntetnek föl. E csikok: 1. hajlított vonalokban húzódnak az ujjon keresztül, 2. visszafelé futnak, úgy hogy hurkot képeznek, vagy 3. köröket vagy karikákat képeznek. Azt állítják, hogy már az ókorban fordultak elő ujjlenyomatok az állami okiratokon; későbbben viaszokban, mint pecsétet használták azokat okiratokon. Bengáliában, a hol kevés írástudó bennszülött van, Sir William Herschel hozta be azt a szokást, hogy a nyugdíjak utáni nyugtáknál és az ingatlanok átruházására vonatkozó okiratoknál ujjlenyomatokat használjanak és ez ujtás ott egy negyedszázadnál hosszabb időn át igen hasznosnak bizonyult.

Ha jó ujjlenyomatokat akarunk nyerni, akkor csak nyomdafestéket kell egy fémlapra dörzsölni, az ujj végtagját reá nyomni és az ujjat ennek megtörténtével erősen papírra szorítani. Ez ujjlenyomatokkal 1888 óta foglalkozik Dr. Francis Galton angol tudós, ki eddig már több ezer személytől vett ily ujjlenyomatokat. E rendszernél az osztályozás azonban igen nagy nehézségeket okoz. Mint a Bertillon-féle rendszernek kiegészítése minden esetre jó. E nélkül egymagában azonban nehezen lehetne azt gyakorlatilag alkalmazni.

Érdekes annak a megfigyelése, hogy az 1894-dik évre vonatkozó angol crimínál-statisztika már néhány százalékkal több visszaesőt mutat föl, mint a megelőző év statisztikája.

Ennek okát abban kell keresni, hogy az anthropométriai méréseknek behozatalalával a gonosztevők azonosságának

megállapítása biztosíttatik és Angliában jövőre a visszaesők százaléktételének nagyobbodását várják még a nélkül, hogy a criminalitas ott általában növekvést mutatna. Ellenkezőleg e tekintetben az angol viszonyok igen kedvezők.

Végül még föl akarom említeni, hogy midőn 1893-ban az angol kormány egy bizottságot küldött ki e kérdés tanulmányozása végett, a londoni City Police előbbi főnöke, Colonel Fraser a bizottságban azt javasolta, hogy az iparszerű gonosztevőknél hozzák be a tátoválásokat. Ez indítvány II. József császárnak büntetőtörvénykönyvére emlékeztet 1787-ből, melynek 24-dik §-a azt a rendelkezést tartalmazza, hogy azon büntetendő cselekményeknél, a melyeknél a büntetés soha nem lehet 30 évnél kisebb és a mely bizonyos körülmények között 100 évre is fölemelhető — a nyilvános megbélyegzés (*«die öffentliche Brandmarkung»*) is megállapítható nevezetesen azon esetben, a midőn a gonosztevőnek különösen rossz tulajdonságai vannak és annak veszélyessége óvatosságra int. Az idézett törvénytörvényben ugyanis a következők foglaltatnak: *«Az erre elítélt gonosztevő mindkét arcán büntetésének megkezdésekor nyilvánosan az akasztófa jelét fölismerhetőleg és oly módon kell köpölyözni, hogy azt sem az idő lefolyása, sem más módon elenyészteni ne lehessen.»*

Magától értetődik, hogy Colonel Frasernek javaslatát, a mely József császár törvénykönyvével hasonlatosságot tüntet föl, Angliában elvetették.

Érdekes, hogy Mária Teréziának büntetőtörvénykönyve 1768-ból, mely Ausztriában 9 évvel korábban lépett életbe, a gonosztevők megjelölése tekintetében humanusabb álláspontot foglal el, mint József császárnak a törvénye. Annak első részében, a hatodik articulus 4-dik §-ban ugyanis erre vonatkozólag a következő rendelkezéseket találjuk:

«A megbélyegzést vagy a büntetés jelét (»die Brandmarkung«) egyáltalában mindazoknál kell köpölyözni, a kik súlyos beszámítás alá eső büntetendő cselekményeik és közveszélyességek miatt mind ez örökös tartományokból kiutasíttatnak és pedig a végett, hogy ezen közveszélyes embereket visszajövetelökkor annál könnyebben lehessen fölismerni. Azon esetekben azonban, a midőn valakit csakis a városból, a bíróság területéből vagy egyedül egy meghatározott helyből kiutasítanak, a kit tehát a német örökös tartományokban

továbbra is megtűrnék, az ilyen embert további megélhetése kedvéért meg kell kimélni a megbélyegzéstől. Továbbá ennél arra is kell figyelemmel lenni :

először, hogy a büntetés jelének beégetése csakis a háton történjék ; azonban senkinek homlokára és arczára ne süttessék bélyeg. És hogy

másodszor: egy megbélyegzett személynek tettenéretésekor megbízható módon lehessen megtudni, hogy mely örökös tartományban bélyegeztetett meg, és ehhez képest annál gyorsabban lehessen a szükséges okiratokat beszerezni ; az eddig szokásos R. betűn kívül még azon örökös tartomány két kezdőbetűje is köpölyözendő, a melyből az illetőt kiutasították, és pedig következőképen :

Csehország	tekintetében	R. Bo.
Morvaország	„	R. Mo.
a sziléziai rész	„	R. Si. stb. stb.,

harmadszor, annak megakadályozása végett, hogy a frissen beégetett bélyeget ne lehessen kiszúrni vagy egyéb módon elenyésztetni, állandóan port kell abban dörzsölni és a kiutasítottat a köpölyöztetés fogatosítása után legalább is nyolcz napig a fogházban visszatartani.»*)

Remélhetőleg a Bertillonage behozatala tárgyában Berlinben folytatott értekezletek nemsokára sikeres eredményeket fognak fölmutathatni. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha lerakják annak alapját, hogy a Bertillon-féle rendszer nemzetközivé tétessék ; más szóval, a midőn a culturnépek összes államai megállapodásra jutnak az anthropométriánál követendő egységes eljárás tekintetében.

GRUBER LAJOS.

---

*) Hazánkban egy 1763-diki magyar királyi udvari rendelet és egy m. kir. helytartótanácsi intézmény megtiltották a megbélyegzést («stigma») a homlokon és az arcon, mert ez által a bűntevők keresetőkben gátoltatnak és kétségbeesésből nagyobb büntetésekre indíttatnak. (Pauler: *Büntető jogtan.* III. kiadás, I. köt. 206. s. köv. l.)

A VÍZI MALOM.

Regény.

Tizedik közlemény.*)

V. FEJEZET.

Az elhasított fa.

Titkainkat ritkán találják ki vagy fődözik föl a szerint, a mint félelmünk előre vázolta. A félelmet majd mindig ijesztő drámai jelenetek kísérik, s mindig visszatér, jóllehet a legjobb bizonyítékú valószínűségeket hozzuk föl ellene. Az alatt az egy év alatt, mióta Maggie a titkolódzás terhét hordozta szívében: folyvást kísértette a fölfedezés lehetősége, hogy esetleg egyszer csak találkozik atyjával vagy Tommal, mikor a vörös színű szakadéokban Fülöppel sétál. Tudta, hogy ez a legkevésbé valószínű lehetőségek közé tartozik, s mégis ez a jelenet a legtökéletesebben jelképezte benső rettegését. Azok a sekélyes közvetett sugalmak, a melyek a föltünőleg köznapis összeütközésektől vagy a kedély kiszámíthatatlan állapotától függnék, a valóságnak kedvencz gépezete, de épen nem olyan anyag, a melyben a képzelődés alkalmas volna megvetni a lábát.

Azon személyiségek egyike, a kitől Maggie bizonyára a legkevésbé tartott, hogy őt megzavarja boldogságában, Pulletné nagynéni volt, a kiről, tudván, hogy nem lakik St.-Ogg'sban és se nem éles szemű, se nem sanda természetű, csak a szeszélyesség tehetné volna föl egész biztosan, hogy Gleggné nagynénit megelőzze. S mégis, a sorsnak különös

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 241., 242., 243., 244., 245., 246., 247., 248. és 249. számaiban. A 246-ik számon kezdve hibásak a közlemények számai, ez már tizedik, az ötödik kétszer fordul elő.

szeszélye — a villám czikázása — az az asszony nem volt más, mint Pulletné nagynéni. Való, hogy ő nem lakott St.-Ogg'sban, de a Garum Firs-be vivő út a vörös színű szakadék mellett vezetett, átellenben annál a pontnál, hol Maggie befordult.

Azon nap után, midőn Maggie utoljára találkozott Fülöppel, vasárnap volt, a melyen Pullet kötelességének tartotta kalapja gyász-szalagját és gyászfátyolát megmutatni a st.-ogg'si templomban, a mi alkalmat adott Pulletnének, hogy Gleggnénél ebédeljen, a theát pedig a szegény Tullivernénél költse el. Vasárnap volt az az egyetlen nap az egész héten, a melynek délutánján Tom otthon tartózkodott. Ma különösen vidám volt és szokatlanul élénk beszélgetésbe merült atyjával, s hívta Maggiet is: «No, gyere Maggie», mikor a kertbe ment anyjával, megnézni, hogy' nő a cseresznye virágja. Sokkal jobban tetszett neki Maggie azóta, hogy kevésbbé volt különcz és magabazárkózott, egészen büszke volt reá. Voltak, a kik füle hallatára azt a megjegyzést tették, hogy az ő testvére igen csinos leány. Ma egészen különös vidámság ült arcán Maggienek, a mely voltakép rejtett izgatottságának következménye volt, s a melyben épen annyi kétség és fájdalom, mint gyönyör olvadt össze, és ezt külsőleg a boldogság jeléül vehették.

— Igen jó színben vagy, kedvesem — szólt Pulletné nagynéni, szomorúan csóválván fejét, a mint a theához ültek. — Soh'se hittem volna, hogy a te leányod, Bessy, ilyen jó színben legyen. Csakhogy egy szegfüvet kellene föltűznöd, kedvesem, hogy az a kékszinű ruha, melyet Gleggné nagynénéd adott, úgy ne álljon rajtad, mint valami tormavirág. Jankának soh'se volt izlése. — Miért nem viseled az én köpönyegemet?

— Mert nagyon csinos és feszes. Azt hiszem, nagyon czifra az én nekem; legalább más ruháimhoz, a melyekkel együtt kellene viselnem.

— Természetes, hogy nem illenék hozzád, ha nem tudnák, hogy te azt rokonodtól kaptad, a ki könnyen megteheti, hogy neked adjon olyan ruhákat, a melyeket ő maga már nem használ. Magától érthető, hogy unokatestvéremnek adjak ruhákat most is, később is; ily öltözeteket én minden esztendőben veszek és soh'se viselek el egyet is. Luczinak nem adok,

mert ő nagyon válogatós. Deanené főnhordozhatja fejét, pedig szegény feje ugyancsak szörnyű sárga színű, nem is hiszem, hogy májbaja el ne vigye őt. Ezt mondta ma Kenn doktor is, az új lelkész, halotti beszédében.

— Űgy-e, ő minden bizonynyal csodálatos szónok, vagy talán nem? — szűlt Tulliverné.

— Hm, Luczi e szent napon gallért viselt — folytatá Pulletné, szemeivel gondolatokba merűlve vizsgálódván — nem mondom, hogy én nekem nincs olyan jó darabom, de a legjobbat kell kikeresnem, hogy ahhoz hasonlót találjak.

— Luczi kisasszonyt St.-Ogg's csengettyűjének hívják, a mi bizony furcsa elnevezés, — jegvze meg Pullet, a kire az etymologia titokzatossággal néha nyomasztó súlylyal neheztek.

— No, bizony! — szűlt Tulliver, féltékenyen Maggie iránt — 'sz ő egy csűpp teremtés, kicsi növésű. Aztán a szép tollazat teszi széppé a madarat. Én bizony semmi csodálni valót nem látok a kis termetű asszonyokban, olyan bambán tűnnek föl a férjök mellett, semmi arány. Mikor én választottam a feleségemet, csakis a rendes nagyságára néztem; se nem kicsi, se nem nagy.

A szegény Tulliverné hervadt szépségével nyájasan mosolygott.

— De a férfiak se mind nagyok ám — mondá Pullet nagybácsi; nem minden czélzás nélkül önmagára; — egy fiatal ficzkó jó színben lehet, noha még nem érte el a hat láb magasságot, mint íme Tom ifj'úr.

— Oh, bizony haszontalan dolog a kicsiségről meg a nagyságról tereferélni; köszönje meg mindenki az Istennek, ha egyenes testalkatú — szűlt Pulletné nagynéni. — Ott van lám a Wakem ügyéd nyomorúlt fia; ma láttam a templomban. Istenem! Istenem! csak elgondolni is, mekkora vagyont örűköl; aztán azt mondják, hogy valódi különöz és magabazarkozott, ki nem állhatja a társaságot. Nem csodálnám, ha egészen elmenne az esze. Sohasem jűvűnk végig az úton, hogy ő ott ne mászkálna a vűrűs színű szakadék fái és cserjéi között.

Ez a nyűlt állítás, a melylyel Pulletné nagynéni azt erűsíté, hogy ő kétszer láttá Fűlűpűt a mondott helyen, oly hatást tett Maggiere, a mely annál erűsebb volt, mivel épen

szemközt ült vele Tom, de ő aggodalmasan iparkodott közönyösnek mutatkozni. A Fülöp neve hallatára elpirúlt, s arczpirja mind jobban terjedt lelki furdalása következtében, míg a vörös színű szakadék említésekor úgy érzé, mintha minden titkukat fölfedezték volna. Nem is merte theás-kanalát fölvenni, hogy észre ne vegyék, mennyire reszket. Az asztal alatt összetett kézzel ült ott, körül sem mervén nézni. Szerencsére apja ugyanazon az oldalon ült Pullet nagybácsin túl, mint ő, s így nem láthatá leánya arczát, ha csak előre nem hajolt. Anyjának a hangja könnyebbíté meg először, a ki más irányba terelte a társalgást; mert Tulliverné mindig nagyon izgatottá lön, ha a Wakem nevét említették férje jelenlétében. Így hát Maggie lassanként visszanyerte lelki nyugalma, hogy körülnézhessen. Szemei a Toméval találkoztak, de ez mindjárt elfordítá fejét. Maggie aztán aludni ment, azon érvődve, vajon Tom gyanított-e valamit az ő nyugtalanságából. Lehet, hogy nem, lehet, hogy csak annak tudta be az ő nyugtalanságát, mivel Pullet nagynéni apja előtt említette Wakemet; ezt adta magyarázatul anyjának is, a ki észrevett valamit. Apja Wakemet valami olyan eltorzító nyavalyának tartotta, a kitől kényszerítve volt lelkiismeretét türtöztetni; de mindannyiszor elkeseredett, valahányszor eszébe jutott, hogy mások is nyitjára jöhetnek ennek; Maggie tehát úgy gondolkozott, hogy apja előtt az ő érzékenysége épen nem lehet meglepő.

Tom azonban sokkal élesebben átlátott a szitán, sem-hogy ilyen magyarázattal megelégedjék: eléggé világosan észrevette, hogy valami egészen más oka lehet a Maggie rendkívüli nyugtalanságának, mint az apjok iránti aggodalma. Megkísértvén visszaidézni minden részletet, a mi gyanúját megerősítheté, eszébe jutott, a mit csak később hallott, hogy anyja megdorgálta Maggiét, a miért az a vörös színű szakadékban mászkált, midőn a talaj egészen át volt ázva, s vörös-sáros czipővel jött haza: de Tom a Fülöp púpossága iránti minden ellenszenve mellett is irtózott attól a gondolattól, hogy nővére érzéseinek valami nagyobb fontosságot tulajdonítson, mint egyszerű emberbaráti részvétet, a melyet az emberek közsorsa alól ily kivételes szerencsétlen irányában érez. Tomnak a természete bizonyos babonás idegenkedéssel viseltetett minden kivételes iránt. Egy nyomorék ember iránti szerelem minden nőben gyűlöletes, nővérhen meg épen elszívelhetetlen.

De ha nővére Fülöppel már társalgott volna többször, ennek azonnal véget kell vetni: Maggie nem tisztelte apja legszen-
tebb érzéseit, nem engedelmeskedett bátyja nyílt parancsá-
nak a mellett, hogy titkos légyottaival gyalázatba keveredett.
Másnap reggel azzal a szemfüles lelki hangulattal távozott
hazulról, a mely a dolgoknak legtermészetesebb folyamát is
merő összeütközés színében tünteti föl.

Akkor délután, úgy negyedfél óra körül, Tom a rakodó-
parton álldogált s Jakin Bobbal beszélgetett, hogy a jó Ade-
laide hajó egy-két nap múlva valószínűleg megérkezik, a mi
fölötte fontos következményekkel jár mindkettejükre nézve.

— Ahun a — szólt Bob közbevetőleg, a mint a folyó
túlsó partján elterülő mezőn végigtekintett — ott mögy a
púpos fiatal Wakem. Én fölismeröm őt vagy árnyékát, a
mennyrül csak belátom; mindig ráakadok a folyónak azon a
partján.

Hirtelen egy gondolat látszott átvillanni a Tom agyán.
— Nekem el kell mennem, Bob — mondá — s gondoskod-
nom kell valamiről. — Ezzel elsietett a raktár felé, a hol
fölkért valakit, hogy helyettesítse őt, mert őt haza hívták
valami fölötte sürgős ügyben.

A leggyorsabb lépésben s a legrövidebb úton haladt a
kapu felé s ott egy kis szünetet tartott, mielőtt önmagával
tanakodva kinyitotta volna, hogy a házba tökéletes nyugodt-
ság látszatával mehessen be, midőn Maggie kalappal és
shawllal éppen kijött az útczaajtón. Gyanúja hát igaznak bizo-
nyult s várta őt a kapuban. A leány nagyon megrettent, a
mint Tomot meglátta.

— Tom, mi bajod, hogy te ilyenkor haza jössz? Van va-
lami bajod? — kérdé Maggie halk, reszkető hangon.

— Azért jöttem, hogy elsétáljak veled a vörös színű
szakadékba s találkozzam Wakem Fülöppel — felelt Tom,
homlokának középső redője, a mi rendes szokássá lett nála,
szinte bemélyedt, a mint beszélt.

Maggie elhagyatva állott ott, halványan s hidegen.
Bizonyára Tom mindent kitudott. Végre szólt: — Én nem
megyek — és megfordult.

— Dehogy se jönnél; csakhogy előbb beszélnem kell
veled. Hol van atyám?

— Kilovagolt.

— Hát anyám ?

— Az udvarban, gondolom, a tyúkoknál.

— Hát bemehetek úgy, hogy ő meg ne lásson ?

Együtt mentek be, s Tom a szobába lépén, szólt Maggiének: «Jöjj ide be».

A leány engedelmeskedett, s Tom bezárta az ajtót utána.

— No, most, Maggie, mondj el nekem mindent azonnal, mi történt közted és Wakem Fülöp között.

— Tud valamit atyám ? — kérde Maggie, még folyton reszketve.

— Nem — válaszolt Tom boszúsan. — De mindent meg fog tudni, ha még tovább is merészkelek engem rászédni.

— Én nem akarlak téged rászédni — szólt Maggie, elpirúlva a nehezteléstől, a mint e szót az ő magaviselete ellen hallotta irányozni.

— Mondd ám el az egész dolgot igazán.

— Te nyilván tudod.

— Soh'se törődj' vele, tudom-e vagy sem. Mondd el pontosan, mi történt, különben mindent elmondok atyámnak.

— No hát elmondom atyám kedviért.

— Hm, nagyon illik is hozzád, hogy ragaszkodást mutatsz apád iránt, s a közbe' meg az ő legmélyebb érzéseit kijátszod.

— Te természetesen soh'se' téssz semmi rosszat — szólt Maggie gúnyosan.

— Nem, ha megtudom — válaszolt Tom büszke őszinteséggel. — De most nincs semmi más mondani valóm, mint hogy beszélj el mindent, mi történt közted és Wakem Fülöp között. Mikor találoztál vele először a vörös színű szakadéokban ?

— Ezelőtt egy évvel, — felelt Maggie nyugodtan. A Tom szigorúsága némileg daczossá tette s függőben tartotta az iránt, hogy tévedését belássa. — Semmi közöd hozzá, hogy tovább is faggass. Egy év óta barátok vagyunk ; találkoztunk és sétáltunk együtt többször. Ő nekem könyveket kölcsönzött.

— Ez az egész ? — szólt Tom, merően ránézve s ránczba szedve homlokát.

Maggie egy pillanatig szünetet tartott ; aztán elhatározta, hogy véget vet a Tom abbeli jogának, hogy őt rászedéssel vádolja, s büszkén felelt :

— Nem, nem az egész. Szombaton azt monda, hogy ő szeret engem. Én meg se gondoltam volna ezt azelőtt; én csak úgy tekintettem őt, mint egy régi barátot.

— Hát fölbátorítottad őt? — kérdezte Tom megvetéssel.

— Azt mondtam, hogy én is szeretem.

Tom néhány pillanatig hallgatag nézett a földre, majd ránczba szedve homlokát, kezét zsebébe tette. Aztán fölveté szemeit s hidegen szólt:

— Tudd meg tehát, Maggie, hogy két út van előtted, a melyek közül választhatsz: vagy ünnepélyesen megesküszöl nekem, kezedet atyám bibliájára téve, hogy soha többé nem találkozol vagy beszélsz magánosan Wakem Fülöppel; vagy visszautasítod ezt, s akkor én mindent elmondok atyámnak. Ebben a hónapban az én fáradozásaim még egyszer boldoggá tehetik őt, s épen te gerjeszted haragra, ha megtudja, hogy te milyen engedetlen, csalárd teremtes vagy, a ki az ő becsületét beszennyezed oly ember fiával való alattomos légyottaidal, a ki atyádat tönkre juttatá. Válaszsz!

Tom fagyos határozottsággal végzé szavait, majd az öreg bibliához lépett, fölvette azt s kinyitá azon a helyen, hol az irás volt.

Maggie kegyetlen válaszút előtt állott.

— Tom — szóla, büszkesége könyörgésre változva — ne kívánd ezt tőlem. Megígérem, hogy lemondok a Fülöppel való találkozásról, ha megengeded, hogy még egyszer láthat-sam őt, vagy legalább megírjak neki mindent őszintén, hogy le kell róla mondanom, mert atyámnak fájdalmat okoznék... Én rokonszenvvel vagyok Fülöp iránt. Ő boldogtalan.

— Én nem kívánok semmit se hallani a te rokonszenvedről; megmondtam röviden, mit akarok: válaszsz és pedig gyorsan, míg anyám be nem jön.

— Ha én szavamat adom, ez épen oly erős kötelék reám nézve, mintha kezem a bibliára tenném. Nem szeretném, hogy ez megkössön engem.

— Tedd, a mit én akarok — szólt Tom. — Én nem bízhatok benned, Maggie, mert te benned semmi állhatatosság sincs. Tedd a kezéd erre a bibliára s mondd utánam: «Én mostantól fogva lemondok a Wakem Fülöppel való minden magánérintkezésről s beszélgetésről». Különben gyalázatba

keversz mindnyájunkat s bánatba ejted atyámat. Aztán mi haszna az én minden fáradozásaimnak, hogy mindent megtagadtam magamtól, csak hogy atyám adósságát kifizethessem, ha te öljöngésbe hozod s fölboszantod őt épen akkor, midőn egy kissé megkönnyebbülhetne s még egyszer nyíltan nézhetne az emberek szemébe ?

— Oh, Tom, hát ki lehet fizetni az adósságot nem sokára ? — kérde Maggie, összetéve kezeit, s az öröm hirtelen villanata czikázott át boldogtalanságán.

— Ki, ha a dolgok úgy fordulnak, mint reménylem — felelt Tom. — De — tévé hozzá a boszúságtól még mindig reszkető hangon — míg én istenesen dologhoz láttam s éjt nappallá tettem, hogy atyámnak valami kis lelki nyugalma legyen hátra levő napjaiban, fáradoztam családunk becsületiért, te mindent elkövettél, hogy mind a kettőt tönkre tehesd.

Maggie a töredelmesség mély fölindulását érzé : mert e pillanatban elméje megszűnt ellenkezni azzal, a mit ő oktalannak és kegyetlennek érzett s öngyalázatában igazat adott bátyjának.

— Tom — szólt lassú hangon — igaz, hogy ez nem szép volt tőlem — de én elhagyatott voltam — aztán sajnáltam Fülöpöt. S úgy hiszem, az ellenségeskedés meg a gyűlölködés gonoszság ám.

— Esztelenség ! — kiáltott Tom. — A te kötelességed elég világos volt. Szót se többet ; hanem ígérd meg azokkal a szavakkal, a melyeket elmondtam.

— Legalább még egyszer beszélnem kell Fülöppel.

— Eljössz velem és beszélsz most vele.

— Szavamat adom, hogy nem találkozom vele s nem írok hozzá többet a te tudtod nélkül, csak ezt mondhatom. De ha úgy akarod, kezemet is a bibliára teszem.

— No, hát mondd.

Maggie az írás lapjára tette a kezét s ismételte fogadását. Tom becsukta a könyvet és szólt :

— No, most menjünk.

Szó nélkül haladtak előre. Maggiet egészen leverte az a sejtelen, mennyire szenved Fülöp, s előre remegett azoktól a boszús szavaktól, a melyekkel Tom majd Fülöpre támad ; de érzé, hogy minden kísérlet hiába való az önmeg-

adáson kívül. Tudta, hogy Tomnak iszonyú öklei vannak, ettől félt legjobban; szinte lesújtotta a maga jellemének bebizonyítható igazsága, a mint Tom az ő viseletét fölfogta s mégis egész lelke föllázadt minden tökéletlensége mellett is e méltatlan fölfogás ellen. E közben a Tom boszúságának heve Fülöpre irányult. Ő nem tudta, vajon a régi gyermeki visszautasításból s csupa személyes büszkeségből és ellen-szenvből mennyi van szavainak keserű szigorában, a melyekkel mint fiú és bátya kötelességét hitte teljesíteni. Arra nem volt tehetsége, hogy a maga cselekvésének rugóiba éles pillantást vessen, épen oly kevéssé, mint a meg nem tapintható eszmék természetébe; de abban egészen biztos volt, hogy cselekvésének minden rugója, úgy mint egész cselekedete helyes, különben hozzá sem fogott volna.

Maggiének az volt most az egyetlen reménye, hogy hátha valami olyan dolog történt, a mi megakadályozhatta Fülöpöt az eljövételben. Legalább így haladékokat nyerne, aztán engedélyt kaphatna Tomtól, hogy írhasson neki. Szíve mindegyre erősebben dobogott, a mint a skót fenyevesek alá értek. Íme a bizonytalanság végső pillanata, gondolá; Fülöp mindig itt találkozott vele, a mint ő azon túl haladt. De a testvérek átmentek a szabadabb, zöld mezőn s a töltés melletti szűk, cserjés ösvényre jutottak. Még egy fordulat s ők és Fülöp oly szorosan közeledtek egymással szembe, hogy Tom is, Fülöp is hirtelen megállott egymástól egy lépésre. Pillanatszerű hallgatás után, mialatt Fülöp a Maggie arcára egy kérdő tekintetet bátorzkodott vetni, a mire meg is találta a feleletet a leány halovány, remegő ajkában s nagy szemeinek félelmes merevségében: Maggie képzelete meg a legközelebbi hatáson messze túl kalandozván, úgy látta, hogy nyúlánk, de erős bátyja valósággal megragadja a gyöngé Fülöpöt, legyűri s megrázza őt.

— Férfiásnak s gentlemanhez illőnek találja ön az ily dolgot? — kérde Tom fanyar gúny hangján, a mint csakhamar Fülöp szemeit ismét reá fordítá.

— Hogy érti ezt? — válaszolt Fülöp büszkén.

— Hogy értem? Odább innen, míg kezem helyét nem érzi, mert majd elmondom én, hogy értem. Úgy, hogy ön fölhasználja egy fiatal leány balgaságát s tudatlanságát, hogy titkos légyottokra bírja; úgy, hogy vakmerőség egy oly család

becsületéből tréfát űzni, a melynek jó és becsületes neve van, hogy azt oltalmazza.

— Tagadom — tört ki Fülöp hevesen. — Én a világért sem űznék tréfát semmiből sem, a mi az ön nővére boldogságára hat. Sokkal drágább ő én nekem, mint önnek; tisztelem őt százszor jobban, mint ön valaha tisztelheti, életemet is fölláldoznám érte.

— Ne beszéljen ön nekem ily pöffeszkedő oktalanságot. Vagy azt hiszi, elhiteti velem, mintha ön nem tudná, milyen becsstelen reá nézve, hogy itt önnel hétről-hétre légyottot rendez? Honnan veszi a jogot arra, hogy neki szerelmet valljon, mégha alkalmas férj volna is ön hozzá, mikor se az ő, se az ön apja sohasem egyeznének ilyen házasságba? Aztán ön — ön megpróbálkozik azzal, hogy magát egy még nem is tizen-nyolcz éves csinos leány vonzalmába befészkelje, a kit apja szerencsétlensége kiűzött a világból! Ez az ön nyomorúlt fölfogása a tiszteletről, ez? Én ezt czudar csalásnak tartom, meg annak, hogy fölhasználja a körülményeket, hogy megnyerje, a mi kedvező önre, a mit soh'se nyerne meg tisztesség útján.

— Ez aztán férfias eljárás velem így beszélni — szolt Fülöp keserűen, egész testében remegve az erős fölindulástól. — Az óriásoknak régtől fogva joguk volt az ostobaságra és szájhóskodásra. Ön meg sem képes érteni, mit érzek én az ön nővére iránt. Annyit, hogy hajlandó volnék érte még önnel is barátságban lenni.

— Nagyon sajnós volna reám, ha megérteném én az ön érzéseit — szolt Tom szinte leforrázó megvetéssel. — A mit én akarok, az az, hogy ön értsen meg engem, hogy én gondoskodom nővéremről, s ha ön a legkisebb kísérletet is meg merészi tenni, hogy hozzá közeledjek, vagy írjon neki, vagy csak a legcsekélyebb közét is tartsa szívéhez, nem fogja megvédni önt gyöngé, nyomorúlt teste, a mely jó volna, ha egy kis szerénységgel látná el az elméjét. Majd elpáholom, aztán nyilvános gúny tárgyává teszem. Már ki ne nevetne az ön gondolatán, hogy még mint szerető közeledik egy csinos leányhoz?...

— Tom, én ezt nem szívelem, nem hallgatom tovább — tört ki Maggie megrázó hangon.

— Várjon, Maggie — szolt Fülöp, nagy erőfeszítéssel

készülvén beszélni. Majd Tomra tekintett: — Fölteszem, ön azért vonszolta ide nővérét, hogy itt álljon mellette, míg ön engem fenyeget és sérteget, s persze ön azt hiszi, hogy ez az egyedüli helyes út-mód, a melylyel reám hatással lehet. De téved ön. Engedje, hadd szóljon nővére. Ha ő azt mondja, szavát adta, hogy rólam lemondjon: én kívánsága mellett maradok az utolsó betűig.

— Csak atyám kedvéért történt, Fülöp — mondá Maggie könyörgő hangon. — Tom azzal fenyeget, hogy megmondja atyámnak, s ő ezt el nem tudná tűrni. Tehát megfogadtam s meg is esküdtem ünnepélyesen, hogy minden érintkezést elkerülünk a Tom tudtán kívül.

— Jól van, Maggie. Én meg nem változom: azonban szeretném, ha ön is egészen megtartaná szabad elhatározását. Csak bízzék bennem: jusson eszébe, hogy én semmit sem óhajtok, csupán azt, a mi önnek s hozzátartozóinak üdvére szolgál.

— Úgy — szólt, Fülöpnek e magatartásától fölingerülve Tom — ön mondhatja azt, hogy semmi mást nem óajti, csak a mi az ő s hozzátartozóinak üdvére szolgál: hát előbb is csak erre törekedett?

— Biz' erre s pedig talán némi kockáztatással. De azt kívántam, hogy legyen egy barátja az életben, a ki ápolja őt s igazságosabb legyen iránta, mint nyers és szűk fölfogású bátyja, a kire eddig szeretetét pazarolta.

— Igen, de az én pártfogásom módja egészen más, mint az öné, s ezt meg is mondom neki. Én megmentem őt attól, hogy engedetlen legyen s megszegyenítse apját; megmentem őt, hogy önhöz alacsonyítsa le magát, hogy nevetés tárgya legyen, hogy olyan ember, mint az ön apja, gúnyt űzzön belőle, mivel nem illik az ő fiához. Ön eléggé jól ismeri az igazság s pártfogás módját, a melyet az ő számára tartogat. De engem sima szavakkal nem fog rászedni; át tudom látni, hogy valamely cselekedetnek mi értelme van. Gyere, Maggie.

A mint beszélt, megfogta a leány jobb karját, a ki balkezét előre nyújtá. Fülöp megragadta azt egy pillanatra mohó tekintettel s aztán elsietett.

Tom és Maggie némán haladtak öt-hat lépésre. Tom folyvást szorosan fogta a leány karját, mintha el akarta volna üzni a bűnöst a tett színhelyéről. Végre Maggie egy erős

rántással kiszabadítá karját s összetéve kezeit, sokaig fékezé ingerültségét, mely a következő szavakba tört ki:

— Ne gondold, mintha azt hinném, hogy te jogosan jársz el, Tom, vagy hogy én meghajlok a te akaratod előtt. Én megvetem az oly érzést, a melyet te nyilvánítottál a Fülöppel való beszédedben; utálok sértegetéseidet s ember-telen czéloztatásaidat az ő püposságára. Te más embert is leszóltál mindig egész életedben: te mindig biztosra vetted, hogy csak te magad jársz el jogosan és pedig azért, mert sohasem volt elég mély belátásod megítélni, hogy másnak még jobb viselete s célja lehet a tiednél.

— Bizonyosan — felelt Tom hidegen. — Nem látom be, hogy a te viseleted vagy célod jobb. Ha a te viseleted meg a Wakem Fülöpé helyes volna: miért szégyelted hát, mikor az kitudódott? Erre felelj. — Én tudom, mi volt célom az én magam viseletével s boldogultam is, de ugyan kérlek, mi jó háramlott a te viseletedből magadra vagy másra?

— Nincs szükségem az önvédelemre — szólt Maggie még mindig hevesen. — Tudom, hogy tettem rosszat gyakran, mindig. De még ha néha rosszat tettem is, ez azért volt, mert érzékeny szívem van, neked is jobb volna, ha ilyen volna. Mert ha te valami hibát követtél el, ha csakugyan valami rosszat tettél, én mindig sajnáltalak, mennyi fájdalmat okoz ez neked. De te mindig örültél az én büntetésemnek; te mindig szívtelen s kegyetlen voltál hozzám, még mikor kis leány voltam is, pedig én mindig jobban szerettelek téged, mint bárkit a világon, te meg nem bántad, ha sírva mentem is aludni, még sem bocsátottál meg. Nincs beuned egy csöpp szánalom; nem érzed a magad gyarlóságát s hibáit. Bűn ám oly szívtelennek lenni; nem illik ám ez halandó emberhez, keresztyénhez. Te semmi más nem vagy, mint egy pharizeus. Te csak a magad erényeiért adsz hálát Istennek; azt hiszed, azok elég nagyok arra, hogy velők mindent elérj. Észre se veszed, hogy a te fényes erényeid másfelől csupa gyarlóságok.

— No jó -- mondá Tom hideg gúnnyal — ha a te érzéseid annyival jobbak, mint az enyéim, hadd látom, mutasd meg valami másképp, ne olyan viselettel, a mely valószínűleg mindnyájunkra szégyent hoz, vagy egyik végtetből a másikba való nevetséges eséssel. Kérlek, hogyan bizonyítod be, a miről beszélsz, szeretetedet akár irántam, akár atyám

iránt? Úgy-e engedetlenséggel s csalárdsággal. Biz' az én szeretetem nyilvánulásának egészen más módja van.

— Mert te, Tom, férfi vagy, van tehetséged, hogy min-dent tehess a világon.

— Hát ha te semmit sem tehetsz, rendeld alá magadat azoknak, a kik tehetnek.

— Alá is rendelem, a kikről elismerem, s érzem, hogy igazságosak. Én alá vetem magamat atyámnak, ha észszerűt-lent kíván is, de neked nem. Te csak a magad erényeivel dicsekszel, mintha azok jogot adnának arra, hogy kegyetlen és embertelen légy, mint ma voltál. Ne gondold, hogy irántad való engedelmességből mondanék le Wakem Fülöpről. Nyomoréksága, a melyet sértegetsz, csak annál ragaszkodóbbá tenne iránta s annál jobban törődném vele.

— No, jó, ez a te fölfogásod — szolt Tom még fagyosab-ban — nem szükség mondanod, hogy kimutasd, mily nagy távolság van közöttünk. Majd megemlegetjük a jövőben, most ne szóljunk semmit.

Tom visszaindult St. Ogg'sba, hogy a Deane nagybácsi-val való megállapodásának eleget tegyen s tőle utasítást kapjon arra az utazásra, a melyre másnap volt indulandó.

Maggie pedig fölment szobácskájába, hogy keserű köny-nyekbe öntse ki mindazt a boszús megrovást, a mely ellen a Tom fölfogása oly erős gátat vetett. S aztán midőn a kielé-gítetlen harag első kitörése elmúlt, következett a visszaemlé-kezés a lelki gyönyört megelőző azon zavartalan időre, a melynek a mai nap szerencsétlensége véget vetett, elhomályo-sítván életének egyszerű derűjét. Akkor elgondolta, milyen nagy hódítást tett s a világi kísértések és küzdelmek fölött milyen derült magaslaton jutott maradandó álláspontra: s íme újra a tusakodások hevében volt másnemű szenvedé-lyeivel. Élete nem volt oly rövid, s teljes nyugalma nem volt oly közel, mint két évvel ifjabb korában álmodta azt. Még több küzdelem várt reá s talán nagyobb bukás. Ha azt érezte volna, hogy ő egészen rossz úton járt, Tom pedig egészen jó úton, hamarabb visszanyerte volna lelki össz-hangját; de most bűnbánatát s megalázkodását folyton ostro-molta a neheztelés, a mely épen a boszúállás képében jelent meg előtte. Szive Fülöpért vérzett; jóvá akarta tenni azon sértéseket, a melyek egy nálánál alantabb állótól oly szembe-

tűnő hatással érték, s a melyek reá is majdnem oly égető testi fájdalom hatásával voltak, mintha arra indították volna, hogy lábával a földre toppantson s kezeit összekulcsolja.

S hogyan történhetett mégis, hogy már most kezdte ismerni a Fülöptől való erőszakos elszakítás után az enyhületnek valami borús hátterét? Bizonyára azért, mert a titkolódzástól megszabadult lelkiismeret nyugalmáért semmi ár sem volt drága.

VI. FEJEZET.

A nehezen kivívott győzelem.

Három héttel később, midőn a Dorlcote-malom egész esztendőn át legékesebb korszakát élte — a nagy gesztenyefák virágoztak, a puha pázsit kökörcsines volt — egy este Tom korábban jött haza, mint rendesen, s a mint áthaladt a hidon, régi, mélyen gyökeredző ragaszkodással tekintett a tiszteletre méltó vörös téglaházra, a mely oly vidámnak s behívogatónak tűnt föl kívülről, mint a mily komorak csak lehettek a szobák és szomorúak a szívek belülről. Az örömek valódi fénye csillogott a Tom kékes-szürke szemében, a mint a ház ablakaira nézett; homlokredője ugyan sohasem tűnt el, de most jól illett hozzá, a mi akaraterejét látszott jelteni, a mely semmi nyerseséget nem mutatott, a mint szemének és ajkának a legnyájasabb kifejezése volt. Szilárd léptei egyre gyorsabbakká lőnek, s ajka szöglete rángatózott a kényszer ellen, a mely mosolyát elnyomni törekedett.

A lakószobában levők szemei épen nem irányultak a hid felé, a kis család váratlan csendben ült együtt, Tulliver karszékében, kifárasztva egy sokaig tartó lovaglástól, gondolatba mélyedve, megviselt tekintetét kiválóan Maggiere szegezve, a ki neki hajolt varrásának, míg anyja a theát készíté.

Mindnyájan meglepetve tekintettek föl, a mint a jól ismert lépteket hallották.

— Hm, mi újság, Tom? — kérde atyja. — Valami kicsit korábban jöttél, mint szoktál.

— Nem volt már dolgom, azért jöttem el. Hát anyám?

Tom oda ment anyjához s megcsókolta őt, a mi szokat-

lan jó kedvének a jele volt. Az utóbbi három hét alatt alig váltott egy szót vagy tekintetet Maggievel, de otthon az ő megszokott kevés szavúsága miatt szülei előtt ez nem volt föltűnő.

— Atyám — szóla Tom a thea után — pontosan tudja, mennyi pénz van a kis katulyában ?

— Csak százkilenczvenhárom font — felelt Tulliver. — Utoljára kevesebbet hoztál; de hát a fiatal czimborák magok szeretnek pénzzel rendelkezni. Noha én nem úgy tettem, mint szerettem volna, mikor még fiatalabb voltam. — Ezt mondá némi komor elégedetlenséggel.

— De hát bizonyosan tudja, hogy ennyi az összeg? — kérde Tom. — Szeretném, ha terhére nem esnék, ha lehozná a kis katulyát. Azt hiszem, atyám nyilván tévedt.

— Már hogy tévedtem volna? — felelt az atya élesen. — Elég sokszor megoldvastam, különben lehozhatom, ha épen nem hiszed.

Azt mindig szerette Tulliver ügyes-bajos életében, midőn a kis katulyát elővette s a pénzt számlálta.

— Maradjon a szobában, anyám — mondá Tom, midőn látta, hogy anyja ki akart menni, a mint atyja távozott.

— Hát Maggie se menjen ki? — kérde Tulliverné. — Valakinek el kell szednie az edényeket.

— A mint akarja — válaszolt Tom közönyösen.

Ez nagyon rosszúl esett Maggienek. Szíve majd kiugrott a hirtelen örömtől, hogy Tom azért jött, hogy elmondja atyjának, mikép az adósság immár kifizethető, s íme Tom nem törödnék azzal se', ha ő távol lenne, midőn ezt az újságot elmondja. Kívitte mégis az edényeket, de azonnal visszajött. Az ő magaviseletére vonatkozó igazságtalanság érzete e pillanatban háttérbe szorult.

Tom az asztal sarkára húzódott, közel atyjához, midőn a kis katulya már ott volt kinyitva, s a vörösés esti fény láthatóvá tette a sötét tekintetű atya búskomorságát s fanyar bánatát és vidám arcú fiának elfojtott örömét. Az anya és leánya az asztal másik végén ültek, az bágyadt türelemmel, ez szívdobogó várakozással.

Tulliver kiolvasta a pénzt, sorba rakta az asztalra s aztán éles tekintetét vetve Tomra, szólt:

— No, úgy-e, látod, hogy igazam volt ?

Aztán szünetet tartott s keserű csüggedtséggel bámúlt a pénzre.

— Még több, mint háromszáz font hiányzik -- jó ideig tart, míg ennyit megtakaríthatok. Negyvenkét fontot elvesztettem a gabonán, a mi nagy csapás volt reám. Sok bajt okozott már nekem ez a világ. Belekerül abba még vagy négy esztendő, míg azt újra megtakaríthatom -- a' pedig nagyon nagy idő, másik négy esztendő . . . De bízom benned, hogy te majd kifizeted — folytatá reszkető hangon — ha ugyan a mostani eszed lesz, mikor nagykorúvá léssz is . . . Különben valószínűleg hamarabb eltemetsz te engem . . .

Bizonyos panaszos vágygyal nézett Tom arcára, mintha némi biztosítást várt volna tőle.

— Nem, atyám — felelt Tom erélyes határozottsággal, bár hangjának reszketése fölismerhető volt — meg fogja érni, atyám, hogy adósságait kifizetheti. Kifizetheti a saját kezével.

Hangja valami többet mutatott, mint pusztá reményt és eltökéltséget. Egy könnyű villamos ütés látszott Tulliveren végigvonulni, merő tekintetét Tomra szögezte mohó fürkészettel, mialatt Maggie képtelen levén magát visszatartani, apja oldalához sietett s térdreasett mellette. Tom egy ideig hallgatott, az után folytatá :

— Jóval ezelőtt Glegg nagybácsi egy kis összeget kölcsönzött nekem, hogy valamibe kezdjek, s most az sikerült. Háromszázhusz fontot tettem a bankba.

Anyja megölelte őt, a mint az utóbbi szavakat elmondta, s félig síró hangon szólt:

— Kedves fiam, tudtam, hogy te mindent jóvá téssz, ha nagy léssz.

De atyja hallgatott: annyira megindult, hogy nem tudott szólni. Mind Tom, mind Maggie megijedtek, hogy ez az öröm végzetes lehet reá. De aztán a könnyek áldott enyhülete következett. Széles melle emelkedett, arcának izmai engedni kezdtek s a szürkülő hajú férfiú hangos zokogásba tört ki. Majd a sírás rohama lassanként csöndesedett, nyugodtan ült s visszanyerte rendes lélekzetét. Végre feleségére nézett s nyájasan szólt:

— Bessy, gyere, csókolj meg; a fiam mindent kipótolt neked. Még megéred, hogy egy kis kényelmed is lesz megint.

A mint felesége megcsókolta őt s egy pillanatra megfogta kezét, gondolatai újra a pénzre irányultak.

— Szeretném, Tom, ha elhoznád a pénzt, hadd lássam — mondá, újjaival tapogatva az asztalon levő sovereigneket, — biztosabbra venném.

— Holnap megláthatja, atyám — felelt Tom. — Deane nagybácsi úgy rendelkezett, hogy a hitelezők holnap az *Arany Oroszlán*-ban találkozzanak, két órára ebédet is rendelt számokra. Glegg nagybácsi meg ő, mindketten ott lesznek. A szombati újság közölte is az értesítést.

— Tehát Wakem is tud róla! — mondá Tulliver, a győzelem tüze lángolva szemében. — Hajh! — folytatá, miután hosszasan köszörülte torkát a beszédre, egy csipet tobakot véve, az egyetlen fényűzést, a mely még megmaradt, s a rártartóság hajdani kifejezésével ütögette tobakos szelenczéjét; — most tehát megszabadulok igája alól, ámbár el kell is hagyonom az öreg malmot. Azt hittem, legalább itt halhatok meg, de nem . . . Van egy pohár italka a házban, Bessy, mi?

— Van — felelt Tulliverné, elővevén vékonyra zsugorodott kulcs-csomóját — van egy kis vizes pálinka. Deanené testvérem hozta, mikor beteg voltam.

— Add ide hát, add ide. Egy kicsit gyöngének érzem magamat.

— Édes fiam, Tom — szólt erősebb hangon, a mint egy kis vizes pálinkát ivott — te majd egy kis köszöntőt mondj reájok. Én magam is megmondom nekik, hogy a pénznek jó része a te keresményed. Legalább látják, hogy én becsületes ember vagyok s becsületes fiam van. Hej, jó lenne Wakemnek s bezzeg örülne, ha olyan fia volna, mint nekem — szép, egyenes suhancz — nem olyan szegény, púpos teremtés! Te még boldogúlsz a világban, fiam, még megérheted azt a napot, hogy Wakem meg a fia egy két fokkal alattad állanak. Majd szívesen bevesznek téged valami társaságba, mint Deane nagybátyádat előbb, épen jó úton haladsz erre nézve, aztán nem lesz semmi akadály, hogy meg ne gazdagodjál . . . S ha már eléggé tehetős léssz — jól megjegyezd — arra törekedj, hogy az öreg malmot újra visszaszerezd.

Tulliver hátradőlt karszékében: elméje, a melyben rég nem lakott más, mint a keserű elégedetlenség és komor sejtelen, hirtelen megérzé az öröm varázsától a szerencse láto-

másait. De valami különös hatás meggátolta őt abban, hogy előre lássa szerencsáját, a mely őt magát érte.

— Fogj kezet velem, fiam — mondá, gyorsan oda nyújtva a maga kezét. — Nagy dolog az, midőn az ember abba' büszkélkedhetik, hogy jó fia van. Én megértem ezt a szerencsét.

Tom sohasem élt több ily gyönyörűséges pillanatot, mint ez; s Maggie nem tehetett róla, ha elfeledte a maga bánatát; mert Tom jó volt, s abban az édes lealázódásban, a mely bennünk az igazi csodálat és hála pillanatában támad, úgy érzé a leány, hogy bátyja hibája bocsánatot érdemel tőle, a melyet sohasem hozott úgy helyre, mint a mekkora hibája volt. Semmi féltékenységet nem érzett ez este azon kívül, hogy most először tetszett úgy neki, mintha ő atyja szívében háttérbe szorult volna.

Még sok mindent beszéltek lefekvés előtt. Tulliver természetesen hallani kívánta a fia üzleti kalandjainak minden részletét s növekvő izgatottsággal s gyönyörrel hallgatott. Kíváncsi volt tudni, mit mondott Tom minden egyes alkalommal, ha lehetséges, még azt is, mit gondolt. Jakin Bobnak ez ügyben játszott szerepe a rokonszenv különös nyilvánítására ösztökélte, a mit egy érdemes málházó győztes ismeretségével tett. Bob ifjúkori történetét, a mennyire Tulliver tudomására jutott, azon csodálatkeltő emlegetéssel idézték vissza, a mely a nagy emberek gyermekkorára való visszaemlékezésekben észlelhető.

Szerencsére az elbeszélésnek ez érdeke visszatartotta a Wakemen nyert győzelem határozatlan, de büszke érzését, a mely különben az örömnök oly csatornát nyitott volna, hogy azon végzetes erővel ömlött volna ki. Még így is időről-időre fenyegető kifejezést adott végső erejének, midőn hirtelen a dologhoz nem tartozó fölkiáltásokba tört ki.

Akkor éjjel sokaig nem tudott elaludni Tulliver, s midőn álmom jött is szemére, folyvást nehéz álmokkal küzködött. Reggel hatodfél órakor Tullivernét azzal ébresztette föl, hogy elfojtott kiabálással fölugrott ágyából s vadul nézett körül az alvászoba falain.

— Mi a bajod, Tulliver? — kérdé neje.

Ránézett zavart tekintetével s mondá:

— Ah! — álmodtam . . . talán lármát csaptam? . . .

Azt hittem, hogy nyakon ragadtam őt.

VII. FEJEZET.

A leszámolás napja.

Tulliver lényegében józan ember volt — kezébe vette ugyan poharát s nem idegenkedett attól, de a mérséklet korláta in soha sem lépett túl. Már a természet élénk, tüzes véralkatúvá tette, a mely épen nem esenkedett olvasztótűz után, hogy parázsszá égjen; hevessége az izgató alkalomhoz arányúlt rendesen, s nem volt másra szükség, hogy fokozódjék. A vizes pálinka utáni vágya azt mutatta, hogy a nagyon hirtelen öröm valami veszedelmes ütést mért reá, a kire bizony az utóbbi négy év bú-bánata és szokatlan nehéz életsorsa annyira reá-nehezedett. De az első kétségbeejtő megtántorítás elmúlt, úgy látszott, visszanyeri erejét növekvő izgatottságával, s másnap, midőn asztalnál ült hitelezőivel, szeme csillogott s arcza lángolt attól az öntudattól, hogy ő még egyszer tiszteletre méltó egyéniség lett, a régi idők büszke, bizakodó, melegszívű s forró véralkatú Tulliverje, a milyennek az előtt egy héttel senki sem láthatta volna, ha találkozik vele, a mint szokása volt előre baktatni az utóbbi négy év alatt, mióta csalódásának s adóságának érzése ránehezedett — lecsüggesztett fővel s rövid, akaratlan tekintetet vetve azokra, a kik valami megjegyzésre erőltették. Megtartotta beszédét, a melyben régi önbizakodó mohóságával védte a maga elveit, czélozva a gazemberekre és a szerencsére, a kik mindig ellene voltak, de a kikért mégis nem hallgatta el, hogy jó fiának fáradozásaival és segítségével győzelmet nyert s azzal végezve beszédét, hogy a szükséges pénznek jó részét Tom milyen úton-módon szerezte össze. De izgatottságának s az ellenségen nyert győzelmének vonása tisztább atyai büszkeségébe s örömébe látszott olvadni egy kis időre, a mint Tom egészségére üritettek poharát, s Deane nagybácsi megragadta az alkalmat, hogy néhány dicsérő szót mondjon az ő általános jelleméről s magaviseletéről, a midőn Tom maga is fölkel s életében az egyetlen beszédet megtartotta. E beszéd alig lehetett volna rövidebb: megköszönte a jelenlevők szívességét, a melyet iránta tanúsítottak. Örömét fejezte ki, hogy képes volt atyján segíteni, bebizonyítva feddhetetlen-

ségét s hogy visszanyerték a becsületes nevet, s a maga részéről azt remélte, hogy e névre sohasem fog szégyen tapadni s munkáját semmi sem fogja megsemmisíteni. De a tetszés, a mely szavait kísérte, oly nagy volt, hogy Tom épen olyan gentlemenhez illő módon tekintett föl, a milyen karcsú, egyenes termetű volt, s Tulliver magyarázólag megjegyezte a mellette jobbról és balról ülő barátainak, hogy pénzének nagy részét bizony ő a Tom nevelésére költötte el.

A társaság nagyon józan állapotban úgy öt órakor kelt föl az asztaltól. Tom St. Ogg'sban maradt, hogy ügyeit végezze, Tulliver pedig lovára ült, hogy haza felé ballagjon s elmondja az emlékezetre méltó dolgot, a miről beszéltek s a mi ott végbe ment, a «szegény Bessynek s a kis lányának». Izgatottságának, a mely meglepte, a kifejezése csak jó kedvének egyszerű következménye volt, vagy valami más ingernek, a mely a győzelem örömének erős borától keletkezett. Ma nem választott mellékutat visszafelé, hanem lassan lovagolt föltartott fejjel és szabad tekintettel mindenütt a fő úton a hidig. Miért nem találkozott most Wakemmel? Hogy nem találkozott, ez nagyon bosszantotta őt s folyvást ingerelte elméjét az egész úton. Talán Wakem ma kiment a városból, hogy semmit se lásson vagy halljon arról a tiszteletre méltó dologról, a mely neki épen nem tetsző csipést okozott. Ha mégis Wakem találkozna vele, Tulliver egyenesen rá nézne s a gazembert talán elhagyná hideg, zsarnoki szemtelensége. Majd megtudná bizonyára, hogy egy becsületes ember nem arra való, hogy neki tovább is szolgáljon, s áruba bocsássa becsületességét, hogy így megtöltse a becsutlen nyereségekkel már különben is tele-tömött zsebét. Talán a szerencse fordulni kezdett; talán az ördög sem kapta meg e világon mindig a legjobb kártyákat.

Így áporogva közeledett Tulliver a Dorlcote-malom udvari bejáratához, s már annyira volt, hogy könnyen megpillantsa az onnan szép fekete lován kijövő, jól ismert alakot. Körülbelől öt lépésre találkoztak a kaputól, a nagy gesztenye- és szilfák s a magas töltés között.

— Tulliver — szólt Wakem hirtelen, büszke hangon, mint szokott — micsoda ostobaságot csinált maga, hogy azokat a kemény göröngyöket ott azon a földön terítette szét? Megmondtam, mi lesz ennek a vége, de a maga-fajta ember soh'se tanul valami rendszer szerint gazdálkodni.

— Aj! — felelt Tulliver hirtelen fölforrva — hát keresen mást a maga számára a gazdasághoz, a ki magától kér tanácsot.

— Úgy látom, be van rúgva — mondá Wakem, valóban azt híven, hogy azért beszélt úgy Tulliver, a kinek arcza lán-golt, szeme szikrázott.

— Nem, én nem vagyok berúgva — felelt Tulliver. — Nem szükség azért berúgnom, hogy arra a gondolatra jussak, hogy többé nem szolgálok egy czudarnak.

— No, jól van, hát holnap elpusztúl az én telkemről — aztán fogja be loncsos száját, hadd mehessek. (Tulliver visszafelé hátráltatta lovát s keresztben állt meg az úton, hogy Wakemet meggátolja az előre menetelben.)

— Nem, én tölem nem szabadúl — szolt Tulliver, egyre hevesebbé lévén. — Előbb megmondom, minek tartom én magát. Maga a legnagyobb gazember, akasztófára való — az...

— Hadd menjek, hitvány barom, vagy végig vágatok rajtad.

Tulliver megsarkantyúzván lovát, fölemelte ostorát s gyorsan eléje ugratott, mi közben a Wakem lova fölágaskodott s visszahőkölt, gazdáját levetette a nyeregből, a ki oldalvást esett a földre, de megtartotta lélekjelenlétét, hogy a kantárszarát rögtön elereszsze; és a mint a ló néhány lépésre visszaugrott s aztán megállott, gazdája fölkelhetett és ráülhetett volna, s nem is szenvedt volna más bajt, mint hogy megijedt, aztán jól megütötte magát. Azonban mielőtt fölkelhet volna, Tulliver is leugrott lováról. Látna a rég gyűlölt, rajta uralkodó embert a földön s az ő hatalmában — ez a körülmény győzelmi boszújának a kitörésére sarkalta s emberfölötti ügyességet s erőt látszott neki kölcsönözni. Wakemnek esett, a ki váltig azon volt, hogy fölálljon, s megragadva ellenfelét bal-karjánál fogva, úgy hogy Wakem egész testi súlya a földön maradt jobb kezére nehezedett, keményen végig vagdosta őt lovagostorával. Wakem segítségért kiabált, de mind hiába, a míg aztán valami női sikoltás hallatszott s ez a siró hang: «Atyám, atyám!»

Úgy érzé Wakem, hogy valami hirtelen megfogta a Tulliver kezét, mert az ostor-vágás megszűnt s karjának a szorítása is engedett.

— El innen, lódulj! — kiálta Tulliver haraggal. De ezt

nem Wakemnek mondá. Az ügyvéd lassanként összeszedte magát s hátra fordulva látá, hogy Tulliver karját egy leány fogta meg, vagy inkább egy leánynak abbeli félelme, hogy valami sebesülés történik s ezért teljes erejével apjába kapaszkodott.

— Jaj, Lukács! anyám! jöjjenek, segítsenek Wakem úrnak! — kiabált sírva Maggie, a mint a régvárt lépteket hallá.

— Segítsen arra a kis lóra — szólt Wakem, Lukácsnak — talán el tudok menni magam — noha, teremtettem, úgy veszem észre, a karom kificzamodott.

Némi nehézséggel csakugyan fölült a Tulliver lovára, aztán a malom felé fordulva szólt izzó dühvel: — Majd meglakolsz ezért még. A leányod volt tanúm, hogy te támadtál meg engem.

— Bánja az ördög — felelte Tulliver vastag, marczona hangon. — Menj s mutasd hátadat, mondd, hogy én páholтам el. Mondd, hogy egy kicsit még igazítottam a világ dolgán.

— Üljön lovamra s lovagoljon velem haza — mondá Wakem, Lukácsnak — a toftoni réven, nem a városon át.

— Atyám, jöjjön be — könyörgött Maggie apjának. Azután, látván, hogy Wakem ellovagolt s további erőszakosság nem fordulhat elő, eleresztette apját s göresös zokogásba tört ki, mialatt a szegény Tulliverné némán, a félelemtől reszketve állt ott. De Maggie észrevette, a mint apját elereszté, hogy az mintha belefogódzott s reá dült volna. Ez a megdöbbenés elakasztotta zokogását.

— Rosszúl érzem magam meg bágyadtnak — mondá. — Segíts egy kicsit, Bessy — úgy szédülök — úgy fáj a fejem.

Lassacskán bement neje és leánya segítségével s kar-székebe tántorgott. Az előbbi bíborpirosság halványra változott, keze is hideg volt.

— Nem jó lenne orvosért küldenünk? — kérde Tulliverné.

Úgy tetszett, Tulliver nagyon erőtlen volt és sokat szenvedt, a mint neje ezt mondá; de midőn ez így szólt Maggie-nek: «Menj s keress valakit, a ki orvost hív», teljes öntudattal vetette föl szemeit s mondá:

— Orvost? nem — nem kell orvos. Csak a fejem — ez az egész. Segíts az ágyba!

Szomorúan végződött tehát ez a nap, a mely mindnyá-

jokra a jobb idők kezdetétől mutatkozott reggel. De ki mint vet, úgy arat.

Félórával később, hogy apja lefeküdt, Tom is hazaérkezett. Jakin Bob jött vele, hogy üdvözlje az «öreg mestert», nem minden menthető büszkeség nélkül, hogy neki is volt része a Tom szerencséjében. Tom úgy vélte, semmi sem lesz kedvesebb apjának e nap koronájául, mint ha Jakin Bobbal beszélgethet. De most Tomnak azon örömtelen következmények iránti komor várakozásban kellett eltöltenie az estét, a melyeknek szükségkép kísérniök kellett apja rég fojtott dühének eszeveszett kitörését. A szomorú újságot elmondták neki, s ő hallgatag ült ott: nem volt semmi kedve, hogy elbeszéljen egyet-mást az ebédről anyjának és nővérének — azok meg nem igen gondoltak arra, hogy e tekintetben kérdezősködjének tőle. Életök szövetében minden szál oly különösen volt összeszőve, hogy semmi öröm nem érheté őket a nélkül, hogy arra mindjárt szomorúság ne következett volna. Tomot leverte az a gondolat, hogy az ő példás fáradozásainak is mindig meg kellett hiúsulniok mások gonoszsága miatt; Maggie újra és újra átélte azon tetszhalál pillanatát, a mint apjához rohant, hogy karjaiba fogódzék — azzal a bizonytalan, borzasztó sejtelemmel, hogy még milyen szomorúság következik. Hármok közül egyik sem érzett valami különös nyugtalanságot a Tulliver egészsége miatt: az előjelek nem mutatták, hogy betegsége előbbi veszedelmes támadásával függ össze, s úgy látszott, hogy az csupán csak szükségszerű következmény; tudniillik, hogy erejének megfeszítése s erőszakos szenvedélye szokatlan fölizguíltságának egynéhány órája után beteggé tették őt; de a nyugalom valószínűleg meggyógyítja.

Tom, kifárasztva e munkás naptól, nem sokára elaludt s jóízűen horkolt; úgy tetszett neki, mintha csak épen most jött volna aludni, midőn fölébredvén, maga mellett látta anyját a kora reggel szürkés világánál.

— Gyermekek, kelj föl azonnal: orvosért küldöttem, s atyátoknak az a kívánsága, hogy te és Maggie jöjjetek be hozzá.

— Rosszúl van?

— Biz az egész éjjel nagyon rosszúl volt fejére, de nem fájlalja — egyszer csak ezt mondá: «Bessy, hívd ide a fiút meg a lányt. Mondd nekik, siessenek.»

Maggie és Tom sietve felöltöztek a didergő, szürke világnál s mindjárt apjuk szobájában termettek, a ki a homlokán ülő fájdalom kifejezésével, de szeméből élesen visszatükröződő aggodalmas öntudattal várt már reájok. Tulliverné ott állott az ágya lábánál, megviselve s megöregítve a szétdúlt nyugalomtól. Maggie előbb az ágy szélére ült, de atyja tekintete Tomra irányult, a ki egészen közel jött s állott nővéréhez.

— Tom fiam, úgy elér a baj, hogy többé nem tudok helyre jönni... Ez a világ nagyon sok bajt okozott nekem, fiam, de te tettél annyit, a mennyit tehetted, hogy egy csöppet igazíts a dolgok során. Nyujtsd ide, fiam, még egyszer kezedet, mielőtt végkép itt hagylak.

Az atya és fia kezét szorítottak s egy perczig egymásra tekintettek. Aztán Tom sokaig erőlködött, hogy szóhoz juthasson, mondá:

— Van valami kívánsága, atyám, melyet én teljesíthetek, ha...

— Aj, fiam... rajta légy és szerezd vissza az öreg malmot.

— Jól van, atyám.

— Aztán anyád is itt van — azon légy, hogy kárpótold őt, a hogy csak teheted az én szerencsétlenségemért... meg aztán a kis lány...

Az apa Maggiere vetette szemét fürkésző tekintettel, míg a leány majdnem szíve szakadva esett térdre, hogy annál szorosabban legyen a kedves, megviselt arcához, a mely rég idő óta mindig gondolatában volt, mint legmélyebb szeretetének s legkeményebb megpróbáltatásának jelképe.

— Viselj gondot rá, Tom... te ne aggódjál, lányom... majd csak kerül valaki, a ki megszeret és elvesz... légy jó hozzá, fiam. Én jó voltam nővéremhez... Csókolj meg, Maggie... Jer ide, Bessy... Te intézkedjél, Tom, hogy egy kriptát csináltass, a hová engem és anyádat együvé temethetsz.

A mint e szókat mondá, elfordítá rólok szemét, s néhány perczig némán feküdt, míg övéi mozdulni sem mervén, körül virasztottak. A reggeli világ mind fényesebbé lön, s láthatták a beteg arcán a súlyos kórt és hogy szeme üvegesedni kezd. Végre Tomra nézett, mondván:

— Most rám került a sor — elvertem őt. Ez csak igazságos volt. Soh'se' kívántam mást, csak a mi igazságos.

— De atyám, kedves atyám — szólt Maggie, kimondhatatlan aggodalom nyomván el bánatát — bocsásson meg neki — megbocsát most már mindenkinek?

Már nem tudta szemét megmozdítani, hogy leányára nézzen, csak szólt:

— Nem, lányom. Nem bocsátok meg neki... Hogy is bocsátanék — 'sz csak nem szerethetem a gazembereket...

Hangja egyre érthetlenebbé vált; pedig szeretett volna még valamit mondani s mozgatta ajkait ismételten, de hiába tusakodott beszélni. Utoljára e szavakat erőlködte:

— Hát az Isten megbocsát a gazembereknek?... Ha Ő megbocsát, csak nem lesz hozzám kegyetlen.

Kezeit nyugtalanul mozgatta, mintha valami reá nehezedő terhet akart volna elhárítani; kétszer-háromszor még ki-kiejtett néhány tört szót:

— Ez a világ... nagyon sok... becsületes ember... bolondos...

Nem sokára csak csupa ühmgetést lehetett hallani tőle, szemei többé képtelenek voltak valamit kivenni, s aztán a végső csend következett.

De még nem a halálé. Egy óráig vagy tovább zihált még melle, s tartott hangos nehéz lélekzete, a mely aztán fokozatosan lassabbá lön, a mint a hideg halálveríték gyült a homlokra.

Most már itt volt a valódi utolsó csend, s a szegény Tulliver komor lelke örökre megszűnt e világ fájdalmas rejtélyein boszankodni.

Segítség érkezett: Lukács és neje eljöttek s Turnbull orvos is megérkezett, de már csak későn s csak annyit mondhatott: — Vége.

Tom és Maggie együtt mentek a szobába, a hol atyjok helye üres volt. Szemök ugyanazon helyre vetődött, s Maggie szólt:

— Bocsásson meg, Tom — szeressük mindig egymást — ezzel egymásba fogództak s együtt sírtak.

HATODIK KÖNYV: A NAGY KÍSÉRTÉS.

I. FEJEZET.

Egy paradicsomi kettős. (Duett.)

A csinosan bútorozott társalgó nagy fölnyitott zongorájával s a Floss melletti hajó-ház felé lejtősödő kertekre nyíló gyönyörű kilátásával a Deane úré. A gyászba öltözött csinos kis leány pedig, a kinek világos barna hajfürtjei színes himzésére omlottak, a melylyel újjai foglalatосkodnak, természetesen a Deane Luczi; és az a csinos ifjú, a ki karszékéből lehajolt, hogy az ollót a fiatal nő lábainál fekvő kis ölebnék nagyon is rövidre nyírott feje körül csattogtassa, senki más, mint Guest István, a kinek gyémánt gyűrűje, rózsaoaj illata s gondtalan magatartása úgy tizenkét óra tájban fölötte kellemes és jó illatú eredményeül tekinthetők a St. Ogg's legnagyobb olajmalmának s legszélesebb rakodó partjának. Valami könnyen észrevehető hétköznapiság látható az ollóval való csintalankodásban; de olvasóim éleselműsége azonnal fölfoghatja, hogy abban olyan szándék rejlik, a mely kiválóan mulattatja a nagyfejű s hosszú lábú fiatal embert; mert olvasóim láthatják, hogy Luczinak szüksége van az ollóra, kénytelen tehát, nem örömet ugyan, csak a hogy épen teheti, hátra igazítani hajfürtjeit s fölvetni szelíd mogyorószínű szemeit és tréfásan mosolyogni a térdeivel egyszinten s hozzá igen közel levő arcra, miközben kinyújtja halvány rózsaszínű kezét, s így szól:

— Kérem az ollómat, ha ugyan ön le tud mondani arról a nagy élvezetről, hogy a szegény Minnyt tovább is kínozza.

A bolondos olló mint látszik jó hátra csúszott az újjak csuklóján, s Hercules reménytelenül nyújtogatja ki törbe ejtett újjait. *)

— Ördögös olló! Hogy hátra csúszott tojásdad fogója az újjamon! Kérem, szabadítsa ki azt most már.

---

*) Elliot arra a jelenetre céloz itt valószínűleg, a melyben a mythologia szerint, Omphale Herkulest a rokkához ültette, maga pedig a hős buzogányát vette kezébe. Ford.

— De a másik kezével szabadítsa ki — szól Luczi dévajul.

— Oh, hisz ez a bal kezem, s én nem vagyok suta. — Luczi nevet, s az olló a vékony újjacskák nyájas érintésétől kiszabadul, a mi természetesen arra indítja Istvánt, hogy előlről kezdje a játék ismétlését. Ehhez képest vigyáz tehát, hogy az ollót megint magához kerítse.

— Nem, nem — mondá Luczi, kézi munkájába dugva az ollót — most már nem kapja el többet, mert már egész' elrontotta. Ne bántsa a szegény Minnyt. Üljön egyenest s viselje magát szépen, valami újságot mondok önnek.

— Micsodát? — kérdé István, hátradőlve s jobb kezét a szék karjára téve. Úgy ült ott, mintha festőnek ült volna, a ki egy tekintélyes húsz-huszonöt éves ifjút ábrázolhatott volna szögletes homlokkal, rövid, sötétbarna sörtehajjal, a melynek vége föl volt fodoritva könnyedén, hasonlóan a buján növő búzakalászhoz, félig égő, félig gúnyos tekintettel élesen jellegzett vízirányos szemöldökei alatt. — Nagyon érdekes újságot?

— Igen — nagyon. — Találja ki.

— Hát elhatározta ön, hogy megváltoztatja a Minny életrendjét, s naponként ratafiával (pálinkanemű ital) elegy tejszint ad neki három csemegés kanállal.

— Dehogy.

— Hát akkor, a mit Kenn doktor prédikált a vasalt ruha ellen, s önök, hölgyeim, egy körözüvényt küldöttek neki, azt mondván: Biz ez nagyon kemény tanítás, ki fogja azt megtartani?

— Szégyelje magát — szól Luczi, kis száját komolyra illegetve. — Bizony egy kis ügyetlenség kell hozzá, hogy ki nem találja, holott ezelőtt nem rég említettem.

— De ön sok mindent említett ezelőtt nem rég nekem. Az ön női zsarnoksága azt követeli, hogy ha ön mond nekem valamit, a mi közül egyet különösebben kiemel, én mindjárt tudjam azt.

— Igen, én tudom, hogy ön bambának tart engem.

— Én azt tartom, hogy ön csupa igéző.

— S a bambaságnak is része van az én igéző voltomban?

— Azt én nem mondtam.

— De én tudom, hogy ön is kedvét találja az olyan

nőkben, a kik egy kissé izetlenek. Wakem Fülöp leplezte őnt le, akkor mondta ezt ő, mikor ön nem volt itt.

— Oh, tudom, hogy Fülöp nagyon kényes ilyen dologban, egészen személyes ügynek tekinti. Úgy hiszem, ő fülig szerelmes valami ismeretlen hölgybe; valami ábrándos Beatrixbe, a kivel külföldön találkozott.

— Körülbelül! — felelt Luczi, szünetet tartva kézimunkájában. — Épen most jutott eszembe, hogy sohasem tudtam kitalálni, vajon unokatestvérem, Maggie, kerüli-e annyira Fülöpöt, mint a bátyja. Tom be nem teszi a lábát soha abba a szobába, a hol Fülöp van, ha ezt megtudja: talán Maggie is úgy tesz és így sohasem énekelhetjük el a mi körénünket, úgy-e?

— Mit? hát az ön unokatestvére ide jő s itt fog lakni?
- kérdé István némi büszke tekintettel.

— Ide ám; ez volt az én újságom, a mit ön elfeledett. A szegény teremtés régi helyét el szándékozik hagyni, a hol közel két év óta van; azóta, hogy atyja meghalt. Itt akar velem lenni egy-két hónapig, vagy több hónapig, reménylem.

- S hát ennek az újságnak örüljek én?

— No, nem, nem egészen — felelt Luczi, kissé neheztelő hangon. — Én örülök, de ebből természetesen nem következik, hogy ön is örüljön. Nincs a világon egyetlen leány, a kit úgy szeretnék, mint Maggie unokatestvéremet.

- S persze, ha ő ide jön, önök elválaszthatatlanok lesznek egymástól. S nem lehetne többé bizalmas tête-à-tête-t rendezni önnel, ha csak valami udvarlót nem talál az ő számára, a ki alkalmilag el is veheti. Miféle alapja van a Fülöp iránti ellenszenvnek? Különben neki is lehetett valami oka.

— Hát a családi viszály a Fülöp atyjával. Azt hiszem, nagyon fájdalmas körülmények játszottak erre közbe. Én ugyan sohasem értettem, se nem tudtam az egész dolgot. Tulliver nagybátyám szerencsétlen volt, elvesztette minden vagyonát s azt hiszem, mindezért Wakemet okolta. Wakem megvette a Dorlcote-malmot, nagybátyám régi birtokát, a hol ő egész életét töltötte. Önnek emlékeznie kell még a Tulliver nagybátyámra, úgy-e?

— Nem biz' én — szólt István kissé büszke közönnyel.
— Mindig hallottam ugyan a nevét, lehetséges, hogy láttam

is, de nem tudtam, kicsoda. Félig-meddig is alig ismerem a szomszédságbeli neveket és arcokat, a kikkel itt-ott találkozom.

— Ő nagyon tüzes ember volt. Emlékezem még kis leány koromból, midőn meg szoktam látogatni unokatestvéreimet, hányszor megijesztett beszédével, mintha haragudott volna. Apám azt mondja, iszonyú veszekedés történt ő és Wakem között nagybátyám halála előtt való nap, csakhogy Wakem eltitkolta. Ez akkor történt, midőn ön Londonban járt. Azt is mondja apám, hogy ő mindenben szerencsétlen volt, s ez keserítette úgy el. De Tomnak és Maggienek természetesen nagyon fájdalmasan esik ezekre visszaemlékezniök. Nagyon-nagyon sok bajjal kellett küzdeniök. Maggie ezelőtt hat évvel velem járt iskolába, mikor is onnan ellozták épen atyja szerencsétlenségei miatt, s azt hiszem, azóta alig volt valami öröme. Atyja halála óta szörnyű állása volt egy iskolában, mert ő arra kötötte magát, hogy függetlenül él s nem lakik Pulletné nagynéninél; én meg alig kívánhattam, hogy ide jöjjön, mivel kedves anyám beteg volt, s minden oly gyászba borúlt. Ezért szeretem, hogy most ide jó s jó hosszú ünnepünk lesz.

— Igazán szép és angyali dolog öntől — mondá István, csodálkozó mosolylyal tekintve reá — annál inkább, ha ő is dicsekedhetik anyja társalgásbeli előnyeivel.

— Szegény nagynéni! Ön kegyetlen, ha kineveti őt. Én tudom, hogy ő megbecsülhetetlen reám nézve. Ő vezeti házukat oly rendesen és sokkal jobban, mint bármely idegen tudná; egyáltalán ő nagyon megkönnyítette életemet anyám betegsége alatt.

— Igen, de a mi a társaságot illeti, az ember többre becsülné őt, ha csupán a befőzött cseresznye s tejhab-torta képében mutatkoznék. Borzadva gondolok leányára, a ki majd mindig itt lesz személyesen is, a helyett, hogy magának valami más kellemes képviselőjéről gondoskodnék; kövér, szőke leány, kerek kék szemekkel, a ki hallgatag bámúl reánk.

— Oh, bizony! — kiálta Luczi, dévaj nevetéssel csapva össze kezeit — ép ilyen az én Maggie unokatestvérem. Önnek szőke bizonynyal látnia kellett már őt.

— Nem, szavamra mondom: csak kitaláltam, milyennek kell lennie a Tulliverné leányának; aztán ha ő megfosztja

társaságunkat Fülöptől, a kinek a tenorját úgy használhatjuk, csak unalmunkra lesz.

— No, reményelem, nem így lesz. Épen arra gondoltam, hogy fölkérem önt, tudósítsa Fülöpöt, hogy Maggie holnap megérkezik. Fülöp teljesen ismeri a Tom fölfogását s minde-
nütt kerüli; tehát érteni fogja, ha ön elmondja neki, hogy én fölkértem önt, értesitse őt, hogy addig ne fáradjon ide, míg nem írok neki.

— Úgy hiszem, jobb volna, ha ön néhány sort írna s én adnám azt oda neki. Mert tudja, milyen érzékeny ő; a legcsekélyebb eset is könnyen kihozhatja sodrából, hogy egyáltalán nem jön, s mily nehéz őt újra megnyernünk. Sohas-
sem tudom rávenni, hogy a parkba jöjjön, nyilván, azt hiszem, nővéreimet nem szereti. Csak az ön tündéri érintése simít-
hatja el fölborzolt tollait.

István megfogta a kis kezecskét, a mely épen az asz-
tal felé nyúlt s megérinté könnyedén ajkával. A kis Luczi nagyon büszkének s boldognak érzé magát. Ő és István abban a viszonyban voltak, hogy udvariasak legyenek egymás iránt, a mi az ifjúság legérdekesebb mozzanata, a szenvedély rügy-
fakadása, midőn mindegyik meg van győződve a másik szerel-
méről, de még formaszerinti nyilatkozatot nem tettek, min-
den csupa kölcsönös ihlet, a legköznapi szó is csupa ma-
gasztalás, a legegyszerűbb arczjátékot kecsesség és gyönyör
hatja át, mint valami ellebbenő jázmin illat. Az eljegyzésnek
formaszerinti kimondása legszebb varázsától fosztja meg az
érzést: a rózsza megmarad ugyan, de csokorba kötik.

— De az mégis különös, hogy ön oly pontosan eltalálta
a Maggie külalakját s modorát — szólt csipősen Luczi, író-
asztala felé nyújtva kezét — mert, tudja, ő lehetett volna egé-
szen hasonló bátyjához; csak hogy Tom nem kerek szemű ám, s
a mennyire csak lehet, annyira nem törődik az emberekkel.

— Fölteszem, hogy ő meg atyjához hasonlít, valami
büszke Luczifernek látszik; gondolnám, hogy nem is valami
kitünő czimbora.

— Én szeretem Tomot. Ő ajándékozta az én Minnymet,
midőn Lolót elvesztettem. Apám is szereti őt s azt mondja,
kitünő életelvei vannak. Egyenesen az ő érdeme, hogy apja
képes volt kifizetni adósságait halála előtt.

— Hm, hm, hallottam én is erről valamit. Hallottam, a

mint azelőtt kevéssel az ön atyja meg az enyém erről beszéltek vacsora után, midőn az üzletre vonatkozólag hosszú vitába merültek. Arról gondolkoztak, hogy kellene valamit tenniök az ifjú Tulliver érdekében: hogy ő megmentette az üzletet valami nagy veszteségtől csodálatos úton való hazajövetelével, mint Turpin, hírt hozva egy bankról, hogy az képtelen a fizetésre, vagy valami ilyféle. De én már akkor kissé álmos voltam.

István fölkelt helyéről s a zongorához ballagott, fejhangon dúdolván: *Oh drága hölgy*, majd az íróasztalon nyitva-lévő Haydnnek *A teremtés* című oratorium átiratához fordult.

— Jöjjön énekeljük ezt — mondá — látva, hogy Luczi is fölkel.

— Mit? az *Oh drága hölgyet*? Nem hiszem, hogy tudjam kísérni az ön hangját.

— Soh'se bánja; ez egészen kifejezi az én érzéseimet, s Fülöp szerint ez a szép éneknek első eleme. Megjegyzem, hogy közönyös hangú embereknek rendesen ez a véleményök.

— Másnap Fülöp nagyon kifakadt *A teremtés* ellen — szólt Luczi, a zongorához ülve. Azt mondja, olyan édeskés nyájasság s hízelgő finomkodás van benne, mintha csak valami német nagyherczeg születésnapj ünnepélyére írták volna.

— Oh, hogy is ne! Ő a mord kedélyű, kiűzött Ádám. Mi Ádám és Éva vagyunk, de még a paradicsomban. Most hát — a recitativót, a jó erkölcs kedvéért. Ön a nő egész részletét fogja énekelni: «Néked engedelmeskedve mily büszke és boldog leszek.»

— Oh, nem, én bizony nem sokra becsülöm az olyan Ádámot, a ki úgy elhúzza a tempót, mint ön — felelt Luczi, játszani kezdván a kettőst.

Bizonyára csak a kételytől s félelemtől meg nem ingatott szerelmi viszonyban énekelhetnek együtt a szerelmesek. Az az érzés, hogy kölcsönösen egymáshoz tartoznak, azon két mély hangjegyből származik, a mely az ezüst csengésű sopran hangjegyeire alkalmas időben felel; továbbá a lefelé haladó harmadok és ötödök teljes összhangjából, a fugának előre kicsinált szerelmi kergetődzéséből, s az valószínűleg képes legyőzni a közös egyetértés kevésbbé szenvedélyes formái iránt minden, azonnal nyilatkozó vágyat. A contralto nem arra

vigyáz, hogy a basszust faggassa; a tenornak sem kell félnie a zavarbahozó szükszavúságtól, midőn az estéket szerelmes sopranhangjával tölti el. Vidéken bizony, a hol a zenét régebben alig ismerték, hogyan kerülhetné ki a zenekedvelő pár, hogy egymást meg ne szeresse? Még a politikai elveknek is az elernyedtség veszélyébe kellett jutniok ily körülmények között. S még a hegedű is, a mely egy választó község megpuhításaért rajong, szintén erős kísértetbe jött volna, hogy fölötte erkölcstelen módon az újításra törő gordonkával barátkozzék. Ebben az esetben a nyakavágott kendericze-sopran s az öblös hangú basszus énekelvén —

Te véled lenni mily gyönyör,
Te véled éltem, ah, mily üdv —

hitték is teljesen, a mit énekeltek, annál inkább, mert ők énekeltek.

— No, most a Raphael nagy énekszámát — szólt Luczi, a mint a kettőst végezték. — Ön jól tudja az *Oktalan állatokat*.

— Ez igazán hízelgőleg hangzik — felelt István, óráját nézve. — Teringette, már majdnem félkettő. Se baj, ezt az egyet még elénekelhetem.

István csodálatos könnyűséggel énekelte a mély hangoikat, a melyek az oktalan állatok lépteit jelképezték: de ha egy éneklőnek két hallgatója van, az érzés is megoszlik. Minnynek az úrnője ígöző szép volt, de maga Minny egészen elsánczolta magát, reszketett vánkosan a zene kezdetekor, s ezt a mennydörgést annyira nem találta ízléséhez mértnek, hogy kiugrott helyéről s a legtávolabbi ruhaszekrény alá bújt, a legmegfelelőbb helyre, a hol egy kis öleb egyáltalán megvárható sorsa eldőlését.

— Isten önnel, *Drága hölgy* — szólt István begombolva a kabátját még mikor énekelt s egész magasságából mosolygott egy pártfogó szerető kifejezésével a zongora előtti széken ülő leányra. — Az én üdvöm nagyon is véget ér, mert sietnem kell haza; megigérttem, hogy otthon leszek a lunchre.

— Tehát nincs kedve Fülöpöt értesíteni? Különben nem tesz semmit, én mindent megírtam neki a levélben.

— Fölteszem, hogy holnap már kegyedet unokatestvére foglalja el?

— Azzal; szándékunk ugyanis egy kis családi összejövetelt rendezni: Tom unokatestvérem is nálunk ebédel. Szegény nagynéninek régóta most először lesz szerencséje mind a két gyermekét együtt láthatni. Nagyon szép dolog lesz, s tudom, mennyire örülök én majd.

— De holnapután eljöhettek?

— Oh, igen! Csak jöjjön, majd bemutatom Maggie unokatestvéremnek, noha ön alig mondhatja, hogy nem látta őt, olyan jól leírta.

— Hát Isten önnel.

Aztán gyöngéden kezét szorítottak s futólagosan egymásra tekintettek, a mi egy fiatal hölgy arcán kevés ideig tartó elpirulást s mosolyt hagy hátra, a mik aztán nem csillapodnak mindjárt, midőn az ajtó bezárul is; aztán ezek hajlandóságot keltenek benne, hogy inkább föl s alásétáljon a szobában, semhogy nyugodtan neki üljön kézimunkájának vagy másféle szellemi foglalkozásnak. Legalább Luczira ilyen hatást tőnek. Olvasóim, reménylem, nem tekintik azt a gyöngébb ösztönökön uralkodó hiúság bizonyítékának, hogy éppen a tükörbe is beletekintett, a mint sétája közben közel ért ahhoz. A vágyat, hogy megtudja, vajon a társalgás néhány órája alatt nem mutatkozott-e valami szörnyen ijesztőnek, mások dicséretes, jóakaró fölfogásnak tekinthették. És Luczi természetében oly nagy mértékű ilyféle jóakarát volt, hogy hajlandó vagyok azt hinni, hogy fölötte csekély önzés járult hozzá, a minthogy vannak emberek, a kiket olvasóim is ismernek, a kiknek fölötte csekély jóakarátát az önzésnek bizonyos buja illatárja hatja át meg át. Kivált most, hogy leány-szívének parányi győzelmet aratott nyugtalanságával sétál le s föl, érezvén, hogy őt egy oly férfi szereti, a ki az ő kis világában mindent képes pótolni; olvasóim megláthatják mogyorószerű szemeiben azt az örökké ott ragyogó szendeséget, a melybe pillanatnyi sértődése személyes hiúsága pírját egészen belevesztette. S ha boldog, midőn kedvesére gondol, ez onnan van, mivel az a gondolat mindazon nemes vonzalmakkal s nemes kötelességgel párosul, a melyekkel ő békés napjait tölteni szokta. Kivált most, hogy elméje, azon rögtöni váltakozásával, a mely érzését s képzeletét majdnem egyszerre megárasztotta, Istvántól a Maggie szobájában még csak félig végzett előkészületekre gondolt állandóan. A Maggie unoka-

testvért úgy kellett fogadni, mint a legelőbbkelő női látogatót, sőt még jobban, mert a Luczi legszebb metszeteit s rajzait, a melyek eddig az ő hálósobájában voltak, mind Maggie kapta el, s asztalára volt készítve a nyiló tavaszvirágból kötött legszebb csokor. Hogy örül Maggie mind ennek: hisz ő úgy szerette a csinosat. Aztán a szegény Tulliverné nagy-nénit, a kivel senki sem törődött, mennyire meglepte remek szép főkötő-ajándékával, a ki hálálkodólag ivott egészségére, a mint Luczi akkor este apjával egy kis titkos beszédet szándékozott folytatni. Szóval, nem igen volt ideje, hogy hosszabb álmodozásba merüljön a maga boldog szerelme iránt. Ily gondolattal ballagott az ajtó felé, de ott megállott.

— Mi a baj, Minny? — kérde; s a kis öleb válaszul szükölni kezdett és sima fejét úrnője halvány rózsaszínű arczához nyomta. — Azt hitted, nálad nélkül megyek ki? No, gyere, nézzük meg Sindbadot.

Sindbad nem volt más, mint a Luczi pejlova, a melyet mindig ő maga etetett saját kezével, midőn eleresztették és rendes helyére tért. Általában Luczinak kedve telt az oktalan állatok etetésében, s ismerte a házi állatok mindenikének külön ízlését, gyönyörködött kanári madarainak csicsergő énekében, midőn csőrükkel a friss magot szedegették; más állatoknak pedig abbeli örömeiben gyönyörködött, midőn azok lassan majszolgattak; ezeket, ha ugyan nem látszik nagyon köznapinak, együttesen «családias snepf-fészeknek» óhajtanám elnevezni.

Vajon nem volt-e igaza Guest Istvánnak, a maga határozott véleményében, hogy ez a tizenennyolcz éves, karsú leány egészen asszonynak való volt, a kinek nőül vételét nem igen bánhatná meg egy férfi sem? oly asszonynak való, a ki tudott szeretni más nőket is és gondoskodott rólok, a ki nem adott nekik Judás-esókokat s nem nézett kancsalúl hibáikra, a melyeknek mások örülni szoktak; ellenkezőleg valódi óvatossággal, ábrándozással és a számokra tartogatott parányi örömek tartózkodó élvezetével viseltetett félig rejtett fájdalmok s bánatok iránt. Talán csodálatának hevében nem találta el szabatosan a leány legritkább tulajdonságait; talán azért helyeslé főkép választását, mert a leány nem valami fölötté nevezetes ritkaságul tűnt föl előtte. Ha egy férfi csinosnak szereti feleségét: Luczi csinos volt, noha nem annyira, hogy

valaki érte eszét veszítse. Ha egy férfi műveltnak, nyájasnak, jóindulatúnak és szellemesnek szereti feleségét: Lucziban mind megvoltak ezek a tulajdonságok. Istvánt nem lepte meg, midőn azt találta, hogy megszerette őt, s kitűnő ítélő tehetségével elébe tette Leyburn kisasszonynak, a község képviselője leányának, noha Luczi apja csak az ő apjának alárendelt üzleti tag volt. E mellett le kellett győznie, sőt megvetnie apjának s nővéreinek ellenkezését s nem tetszését; oly körülmény, a mely egy fiatal embernek a maga érdemeiről igen kellemes öntudatot kölesönöz. Tudta István, hogy neki elég érzése s független gondolkozása van, hogy oly nőt választhasson, a ki őt boldogíthatja és semmi mellétekintet el nem tántorítja. Gondolta hát, hogy Luczit választja; ő olyan kis kedvencz volt s nemének, igazi typusa, a kit mindig a legnagyobb mérvben csodálattal tekintett.

II. FEJEZET.

Az első hatás.

— Ő nagyon eszes ám, Maggie — mondá Luczi, a Maggie lábai alatt levő zsámolyra térdelve, miután a barna leány a nagy karmazsin színű bársonyszéken elhelyezkedett. Biztosra veszem, hogy te neked is tetszeni fog — reménylem is.

— Nagyon nehéz ám nekem tetszeni — felelt Maggie mosolyogva s a Luczi hosszú hajfürtjei közül egyet kezében tartva, hogy a nap fénye azon átragyoghasson. — Az olyan gentlemannek, a ki azt hiszi, hogy Luczihoz illik, éles kritikának kell magát alávetnie.

— Valóban ő nagyon jó hozzám. S néha, midőn nincs itt, szinte lehetetlennek tartom, hogy szeressen. Ha itt van, soh'se' kételkedem ezen, noha türhetetlen volna reám, hogy rajtad kívül más is ismerje érzelmeimet.

— Oh tehát, ha én őt nem helyeselném, le tudnál mondani róla, mivel még nem vagy vele eljegyezve? — szólt Maggie színlelt komolysággal.

— Bár ne is lennék eljegyezve. Ha a szeretők eljegyezkednek, nem sokára arról kezdenek gondolkozni, hogy megesküdjenek — mondá Luczi, nagy gondban lévén, hogy a

Maggie tréfájára megjegyzést tehessen — s én szeretném, ha jó darabig ilyen lenne életem, mint most. Néha egészen megrettenek, hogy István egyszer csak azt találja mondani, hogy már szólt a papának; s valami nyilatkozatból, a melyet a papa véletlenül tesz másnap, biztosra veszem, hogy ő és István csak alkalomra várnak. Aztán az ő nővérei is nagyon udvariasak hozzám; eleinte ugyan, azt hiszem, nem nagy figyelemben szerettek részesíteni, de hát ez természetes volt. Nekem bizony, ilyen kis, csekély teremtésnek rosszúl esnék, ha mindig a Park-házhoz hasonló nagy helyen kellene laknom.

— Hm, az emberek épen nem törődnek azzal, hogy lakóházokkal arányosan terjeszkedjenek, mint a csiga — felelt Maggie nevetve. — Talán valami óriási nagyok a Guest úr nővérei?

— Oh, nem; nem is csinosak; azaz nem nagyon — válaszolt Luczi, némileg bánkódva e kedvezőtlen megjegyzésen. — De az ám ő; legalább őt mindenki igen csinosnak tartja.

— Jóllehet te nem tudsz osztozni e véleményben?

— Oh, nem tudom — felelt Luczi egészen elpirúlva. — Nem helyes eljárás várakozást kelteni, hátha majd elégedetlen leszsz. Hanem én most bájos meglepést készítettem neki; mennyire nevetek majd rajta. De nem mondom meg neked sem.

Luczi fölkelt térdeiről s kissé távolabb ment, csinos kis fejcskáját egyik oldalára hajtva, mintha Maggie egy képiro számára akarta volna elhelyezni s az általános hatásról kívánt volna ítéletet mondani.

— Állj föl, Maggie, egy pillanatra.

— Mi tetszik? — kérde Maggie bágyadt mosolylyal, fölkelve székeről s könnyed, tündéries unokatestvérére nézve, a kinek alakja egészen elveszett a fátyol és selyemruha redőiben.

Luczi gondolkodni látszott egy-két perczig hallgatagon, aztán szólt:

— El nem tudom gondolni, Maggie, miféle bűbájosság van te benned, hogy azok a szegényes ruháid is milyen jól állanak neked; noha most valóban új ruhára van szükséged. Tudod, a múlt éjjel megpróbáltalak téged csinos, divatos ruhában képzelni, s ha lehet, nem is maradok a képzeletnél,

ha tudniillik a puha merino-ruhák megint divatba jönnek, mivel igazán csak ezek állanak jól neked. Sokszor csodálkoztam, vajon Mária Antoinette nem sokkal szebb lett volna-e könnyökénél összetűzött ruhában. Hiszen ha én olyan szegényesen öltözném, meg se látna senki, merő rongy lennék.

— Oh, az ám — szólt Maggie gúnyos komolysággal — s még bizony kisöpörnének a szobából a pókhálóval és szőnyegporral egyetemben, s egyszer csak azt vennéd észre, hogy a rács alatt vagy, mint Cinderella. Most már leülhettek?

— Le, most már leülhetsz — felelt Luczi nevetve. Aztán komoly elmélkedő hangon, miután nagy sárga melltűjét elővevé, mondá: — De, Maggie, a melltűdet mégis változtatnod kell; az a kis pillangó-forma nagyon furcsa hozzád.

— De vajon nem fogja-e megrontani az én együttes szegényességem bájoló hatását? — kérde Maggie, önmegadólag foglalva helyet, míg Luczi ismét letérdelt s a szóban forgó pillangó-forma melltűt levette. — Szeretném tudni, vajon anyám elfogadja-e a te nézetedet; a múlt este mindig azon töprengett, hogy ez az én legszebb ruhám. Takarékoskodtam pénzemmel, hogy némely leczkéért fizethessem: mert bizony soha jobb állást nem kapok, ha csak nagyobb képzettségem nem lesz.

Maggie könnyedén sóhajtott.

— No, de nem kell azért úgy elszomorodnod — szólt Luczi, a nagy melltűt a Maggie csinos nyakába tűzván. — Persze elfeledted, hogy már odahagytad azt a csúnya iskolát s nem kell foltoztatnod a kis leányok ruháit.

— Igaz — szólt Maggie. — Én már annyira megszoktam azt a gondolatot, miként foly élete annak a szegény fehér medvének, a melyet mutogatni láttam. Azt hiszem, azért kell ostobává lennie, mert olyan szűk helyen kénytelen előre meg hátra mozognia, bizonyosan akkor is úgy tenne, ha szabadon eresztenék. A boldogtalan ember rossz szokáshoz szokik.

— De én téged a kellemes élet fegyelme alá foglak s így majd levetkőzöd a rossz szokást — mondá Luczi, a fekete pillangó fodrot Maggie nyakába tevén, mialatt tekintete oly édesen találkozott a Maggieével.

— Te édes, kedves kicsikém — szólt Maggie a szerető

csodálkozás kifejezésével. — Te annyira örülsz a más boldogságának, hogy azt hiszem, inkább a magadét is megtagadnád. Bár én is olyan lehetnék, mint te.

— Én még sohasem próbáltam az olyan életet — felelt Luczi. — Mindig boldog voltam. Nem is tudom, el tudnék-e viselni annyi bajt; még nem ért más csapás anyám halálán kívül. Te már sokon keresztül estél, s tudom, egészen más-kép érzesz az emberek iránt, mint én.

— Nem, Luczi — mondá Maggie, csöndesen csóválva fejét. — Én nem tudok boldogságuknak úgy örülni, mint te; különben megelégedettebb volnék. Velök érzek, ha bajjal küzködnek; de nem tudom, el tudnám-e viselni, ha valakit boldogtalanná tennék; s mégis gyakorta teszek szemrehányást magamnak, hogy haragra gerjeszt néha a mások boldogságának látása. Azt vélem, minél idősebb leszek, annál rosszabb is leszek, önzőbb. Ez pedig iszonyú.

— No, hallod, Maggie — szólt Luczi ellenkezőleg — én abból egy árva szót sem hiszek. Az egész csupán komor képzelődés, mivel a tompa, fárasztó élet úgy lesujtott.

— Lehet, talán azért, — felelt Maggie, egy édes mosoly láthatólag elűzván arcza borúját, a mint hátradőlt székén. — Meglehet, hogy ez az iskolai életmódtól van, a szegfűszeggel fűszerezett vizes rizspuddingtól. Reméljük, hogy majd jobbra fordul anyám tortájától s e bájos *Vázlat-könyvet*től.

Maggie kezébe vette a *Vázlat-könyvet*, a mely az asztalon volt.

— Hadd látom, jól áll-e nekem ez a kis mellű? — szólt Luczi, vizsgálgatván tükrében a hatást.

— Oh, nem, Guest úr kénytelen lesz ismét kimenni a szobából, ha téged ezzel lát. Kérlek, siess, tégy föl másikat.

Luczi kisietett a szobából, de Maggie nem élt az alkalommal, hogy a könyvet kinyissa: térdeire tette, míg szemei az ablak felé fordultak, a honnan láthatá, mint tűzött a napfény a tavaszi virágok csoportjára s a babérbokrocskák hosszú sorára s azokon innen a kedves öreg Floss ezüst tükrére, a mely e távolból úgy tetszett, mintha vasárnap reggeli álmába merülne. Az édes, friss kerti illat beáradt a nyitott ablakon, a madarak meg szökdöstek, szálldogáltak egyik ágról a másikra, miközben csevegtek, énekeltek. De a Maggie szemei könyvekkel teltek meg. A régi kedves táj szemlélete oly fájdal-

mas visszaemlékezésre hangolta, hogy csak tegnap is csupán anyja visszatért örömen s a Tom testvéries nyájasságán örvendett, mint a hogy általában jobban szoktunk örülni, ha a távolban jó hírt hallunk barátainkról, mint a boldogság jelenlétének, a melynek mi is részesei vagyunk. Emlékezete s képzelme sokkal élesebben földézték a veszteség érzetét, semhogy a mulékony jelen ajándékait élvezni tudta volna: jövője meg, gondolá, még kevesebb reménynyel kecsegteté, mint multja; mert a csöndes lemondás évei után megint a vágy és sóvárgás síkos ösvényére jutott: visszataszító foglalkozásának örömtelen napjait egyre vigasztalanabbaknak találta, törekvésének s változatos életének képe, a mely után sóvárgott s a mely iránt kétségbeesett, egyre elviselhetetlenebbé lön előtte. A nyíló ajtó hangja rezzenté föl, és sietett könnyeit letörölni s a könyvet lapozgatni kezdé.

— Van oly gyönyör, Maggie, a melynek a te legmélyebb bánatod sem állhat ellent — szólt Luczi, beszédbe kezdván, a mint a szobába lépett. — Ilyen a zene, s azt hiszem, te is valami lázas ünnepet érzesz hallatára. Remélem, rá tudlak venni megint a zongorára, a melyhez te sokkal jobban értetél, mint én, midőn Lacehamban voltunk.

— No hiszen nevettél volna, ha láttál volna engem, mikor a kis leányok nótáit játszottam előttük s a mint gyakoroltattam őket — mondá Maggie — épen csak azért, hogy a kedves billentyűkön újjgyakorlatot végezzenek. De nem tudom, játszhatnám-e nehezebbet, mint a *Pusztulj tőlem, nehéz gond!*

— Tudom, micsoda szilaj kedved szokott lenni, midőn a bohócok jártak itt körülöttünk — szólt Luczi, fölhevén hímzését — mi mind azokat a régi körénekeket elénekelhetnők, a melyeket te úgy szerettél, ha biztos volnék benne, hogy te nem vagy egészen egy nézetben Tommal bizonyos dologra nézve.

— Azt hiszem, semmi sincs, a miről bizonyosabb lehetnél — válaszolt Maggie mosolyogva.

— Úgy kellett volna inkább mondanom, hogy egy különös dolog. Mert ha te is abban a nézetben vagy, mint ő, hiányával leszünk a harmadik hangnak. St.-Ogg's oly nyomórúságosan van ellátva zeneértő gentlemanekkel. Csupán István és Wakem Fülöp értenek valamit a zenéhez úgy, hogy képesek egy-egy részletet énekelni is.

Luczi föltekintett kézimunkájáról, a mint az utolsó véleményt koczkáztatta s valami változást vett észre a Maggie arcán.

— Nem veszed sértésnek, Maggie, ha az említett nevet hallod? Ha annak veszed, nem szólok róla. Tudom, hogy Tom nem akarja látni őt, ha csak elkerülheti valahol.

— Én nem osztozom a Tom véleményében némely dolgot illetőleg — mondá Maggie, fölkelve s az ablakhoz menve, mintha a tájképet szeretne volna inkább látni. — Én mindig szerettem Wakem Fülöpöt kis leánykorom óta, mikor Lortonban láttam. Oly szíves volt, midőn Tom megsértette a lábát.

— Oh, nagyon örvendek! — kiáltott Luczi. — Tehát nem bánod, ha eljön is néha-néha, így sokkal inkább rendezhetünk egy-egy zenei játékot, mint nála nélkül tehetnők. Én is igazán kedvelem a szegény Fülöpöt, csak azt szeretném, bár ne volna úgy elkeseredve hibás testalkata miatt. Mert azt hiszem, e miatt oly szomorú s néha egészen elkeseredett. Igaz, nagyon szánalomra méltó, ha az ember látja az ő kis púpos alakját s halvány arcát annyi nagy erős emberé között.

— De, Luczi — felelt Maggie, váltig vissza akarván tartani könnyei árját . . .

— Ah, csengetnek. Bizonyosan István — folytatá Luczi, nem vevén észre Maggie bátortalan erőlködését, hogy szólni tudjon. — Van valami, a mit fölöttébb csodálok Istvánban, hogy ő jobb barátja Fülöpnek, mint bárki másnak.

Most már késő volt Maggienek beszélnie: a társalgószoba ajtaja megnyílt, s Minny már szükölni kezdett kicsi helyén a magas gentleman beléptekor, a ki egyenesen Luczihoz ment s kezét fogott vele, a vizsgaság félig finom, félig gyöngéd tekintetével s hangjával, mi azt látszott jelenteni hogy észre sem látszik venni valaki másnak a jelenlétét.

— Hadd mutassam be önt unokatestvéremnek, Tulliver kisasszonynak — szólta Luczi, fanyar kedvvel fordulva Maggie felé, a ki a távolabbi ablakból közeledett feléjük. — Guest István úr.

— Egy pillanatig nem tudta István eltitkolni a nyúlánk, sötét szemű, szénfekete hajú nympa látása fölötti csodálkozását. A következő pillanatban érzé Maggie, most először életében, hogy oly egyéniségtől kapja meg a mély elpirulás

és mély bók adóját, a ki iránt félénkséget mutat magának. Ez az új tapasztalat nagyon kellemesen hatott rá, s azelőtt annál kellemesebben, hogy már leküzdötte a Fülöp elleni előbbi fölindulását. Újra ragyogtak szemei, s arczán zülönösen hozzá illő pir jelent meg, a mint leült.

— Remélem, észreveszi, milyen meglepő hasonlóságot rajzolt ön tegnap előtt — szólt Luczi a győzelem kecses mosolyával. Örvendett kedvese zavarán; persze az előny annak a részén volt.

— Az ön csalfa unokatestvére egészen rászedett engem, kisasszony — felelt István, Luczi mellé ülve s lehajolva, hogy Minnyvel incselkedjék s csak futólag tekintve Maggiere. — Azt mondta unokatestvére, hogy ön szőke hajú s kék szemű.

— Sőt, önmondotta ezt — ellenkezett Luczi. — Én csak visszatartóztattam magam, hogy le ne hűtsem az ön bizalmát, ha majd maga láthatja.

— Bár mindig úgy tévednék — válaszolt István — s a valóságot sokkal szebbnek találnám, mint a hogy előre képzeltem.

— No, most ön az alkalomhoz illőnek bizonyította magát — jegyzé meg Maggie — s megmondta, a mit ily körülmények között megmondhatott.

Ekkor Maggie egy rövid, de büszke tekintetet villantott reá; mert világos volt előtte, hogy István előre valami gúnyos képet rajzolt róla. Luczi elmondotta, hogy neki hajlandósága van a gúnyolódásra, s Maggie gondolatban ezzel toldá meg: «és egy kissé önhitt».

«Ördögi incselkedő számítás van benne», volt István első gondolatja. A második, midőn Maggie kezimunkája fölé hajolt, ez volt: «Bár csak még egyszer reám nézne». A következő szavakkal válaszolt:

— Én azt hiszem, a merő udvariasság egész phrasisa arra törekszik, hogy igaz legyen. Az ember alkalomadtán hálás, midőn így szól: «köszönöm». Hanem aztán az bizony nagyon kényelmetlen, mikor ugyanazon szavakat kell használnia, a melyekkel az egész világ valami kellemetlen meghívást utasít vissza — úgy-e, kisasszony?

— Nem — felelt Maggie, egyenesen szemeibe nézve — ha mi közönséges szavakat használunk kiváló alkalmakkor, azok annál felötlőbbek, mivel azonnal megérzi az ember, hogy

valami különös jelentések van, mint a régi zászlóknak, vagy köznapi ruháknak, a melyeket szent helyen tartunk.

— Akkor hát az én bókornak ékesszólónak kellett lennie, — mondá István, valóban nem egészen tudván, mit mondott, mialatt Maggie reá tekintett — mert belátom, hogy a szavak messzire maradtak az alkalomtól.

— Egyetlen bók sem lehet ékesszóló, csak a közöny kifejezése — szólt Maggie, félig elpirúlva.

Luczi kissé nyugtalan volt, azt hívé, hogy István és Maggie nem igen kedvelik meg egymást. Mindig attól tartott, hogy Maggie valami nagyon különbözik s okosnak tűnik föl, semhogy e kritikus gentlemannek tessenek.

— Ugyan, édes Maggie — szólt közbe Luczi — hiszen te mindig azon voltál, hogy szerettél volna csodáztatni, s íme, azt hiszem, most azért haragszol, hogy valaki csodálni mer téged.

— No, nem épen — felelt Maggie — valóban nagyon szeretem, ha érzem, hogy valamit csodálnak rajtam, de a bókok sohasem éreztetik ezt velem.

— Én tehát soh'se' bókolkok többé önnek, kisasszony — mondá István.

— Köszönöm, ez lesz a tisztelet bizonyítéka.

Szegény Maggie! annyira nem szokott a társasághoz, hogy semmit sem tudott a maga természete szerint venni, és soha egyetlen szót sem mondott csupán ajkával, (tudniillik, hogy át ne érezte volna), úgy hogy ő szükségképen izléstelennek tűnt föl a sokkal tapasztaltabb hölgyek előtt azon túlságos érzékenység miatt, a melyet a köznapi esetekre is annyira pazarolt. De e pillanatban maga is észre vette, hogy kissé izléstelen volt. Igaz, hogy ő csak elméleti ellenvetést tett a bókokra, s egy alkalommal türelmetlenül mondá Fülöpnek, hogy be nem tudta látni, miért beszélik nevetgélve a nőknek, hogy ők szépek, épen oly kevésbbé tudta ezt belátni, mint ha öreg embereknek arról beszélnek, milyen tiszteletre méltók: hanem hát fölingerlődni mégis a közönséges gyakorlattól a Guest István úrhoz hasonló idegen egyénnel szemben, s valami nagyon törődni azzal, a mit az az idegen mondott róla, mielőtt még őt látta volna, ez bizonyára észszerűtlen dolog volt, s nem sokára, a mint elhallgatott, röstelkedni is kezdett e miatt. Persze nem jutott eszébe, hogy az ő ingerült-

sége a megelőző kellemesebb fölindulás következménye volt, épen úgy, mint midőn az ember valami izzasztó melegséget érez, egy ártatlan csepp hideg víz hirtelen fájdalmat okoz neki.

István annál tapintatosabb volt, semhogy észre ne látszott volna venni, hogy az előbbi társalgás valami zavart idézhet elő, azért egyszerre közönyös dolgokról kezdett beszélni, kérdezvén Luczit, vajon tudja-e, mikor rendezik már végre a bazárt, hogy valahára lehessen némi reménye láthatni, hogy könnyei talán halásabb tárgyra fognak hullani, mint azok a csinált virágok, a melyek újjai alatt növekednek.

— Azt hiszem, néhány nap mulva, a jövő hónapban — felelte Luczi. — De az ön nővérei többet dolgoznak annak a számára, mint én, igaz, hogy nekik tágasabb is a sátoruk.

— Az ám, de ők a magok szobájokban folytatják munkáikat, a hol én nem alkalmatlankodom nekik. Úgy látom, a kisasszony nem adta magát a divatárú csecsebecsék készítésére — szólt István a Maggie egyszerű szegésére célozva.

— Nem ám — felelt Maggie — én nem tudok sem nehezebbet, sem elegansabbat, mint az ingvarrás.

— De a te egyszerű varrásod oly szép, Maggie — szólt Luczi — hogy arra a gondolatra jöttem, hogy néhány darabot elkérek tőled, s mint finom női munkát kiállítom. Kitünő varrásod szinte titok előtttem; te régebben nem szeretted az ilyen munkát.

— Ez a titok könnyen megfejthető, édesem — mondá Maggie, nyugodtan tekintve föl. — Nekem csak egyszerű varráshoz volt pénzem, úgy hogy kénytelen voltam erre adni magamat s ezt jól végezni.

Minden jósága s egyszerűsége mellett sem tehetta Luczi, hogy egy kissé el ne pirúljon: nem nagyon szeretvén, hogy mindezt Istvánnak tudnia kellett. Maggienek nem kellett volna ezt említie. Lehet, hogy volt valami büszkeség ez önvalloásban, tudniillik a szegénység büszkesége, a melynek e miatt nem volt oka szégyenkeznie. De ha Maggie valósággal a kaczer nők királynéja lett volna is, alig találhatta volna jobban el a módját, hogy nagyobb ingerrel hasson szépsége az István szemében. Bizony nem tudom, az egyszerű varrás és szegénység iránti nyugodt engedékenység volt-e ennek az oka, vagy inkább nagyon is segítségére jött a szépség s ezek

együttesen tették annyira hasonlatlanná Maggiet más nőkhöz, kivált a mint most tűnt föl először.

— De én tudok kötni is — folytató Maggie — ha ennek lesz valami haszna bazárod számára.

— Oh, bizony, igen nagy. Majd el foglak én látni holnapra skárlát-gyapjú munkával. De az ön nővére a legirigylendőbb személy — folytató Luczi, István felé fordúlva — hogy van tehetsége a mintázásra. Milyen csodálatraméltó mellszobrot készített Kenn doktorról csupán emlékezetete után.

— No, bizony, ha meg tudta jegyezni, hogy a szemeket jól közel helyezze egymáshoz, az ajk végeit meg jól messzire, a hasonlóság nehezen csalhat meg valakit St.-Ogg'sban, hogy találónak ne tekintsék.

— No, ez igazán nem szép öntől — szólt Luczi, kissé sértődve nézve reá. — Nem hittem volna, hogy ily tiszteletlenül nyilatkozzék Kenn doktorról.

— Mondtam én valamit tiszteletlenül Kenn doktorról? Isten mentsen! De csak nem vagyok kénytelen az ő értéktelen mellszobrát tisztelni. Gondolom, Kenn doktor egyike a világ legműveltebb embereinek. Nem sokat törődöm én a nagy gyertyatartókkal, a melyeket ő az áldozó-asztalra készíttetett, s nem szeretném elrontani kedvemet azzal, hogy minden reggel korán keljek az ő predikációira. De az egyetlen ember, a kit valaha személyesen ismertem, a ki valószínű apostolnak látszik, a kinek évenként nyolczszáz font jövedelme van, s mégis megelégszik fenyőfabútorzattal s kifőtt marhahússal, mivel jövedelmének kétharmadát elajándékozza. Különösen szép volt tőle, hogy a szegény Grattan gyermeket, a ki véletlenségből meglőtte anyját, házába fogadta. Ő sokkal több időt áldoz arra, mint egy kevésbé elfoglalt ember tehetné, hogy megmentse a szegény ficzkót a lelki furdalás iszonyú örvényétől. Látom, hogy a ficzkót mindenhová magával vezeti.

— Nagyon szép — jegyzé meg Maggie, a ki e beszédet oly nagy érdekléssel hallgatta, hogy letervé kézi munkáját. — Sohasem ismertem senkit, a ki ilyet tett volna.

— S annál csodálatraméltóbb ez a cselekedete — folytató az ifjú — mert modora általában kissé hideg és szigorú. Semmi édeskés vagy ábrándos nincs benne.

— Oh, én azt tartom, tökéletes jellem! — szólta Luczi némi fölindulással.

— Nem, ebben nem értek önnel egyet — mondá István, gúnyos komolysággal csóválva fejét.

— Nos, hát mi kivetni valót talál ön benne?

— Hogy anglikán.

— Ugyan, hát nem az ő tanuk a legigazabb? — kérde Luczi komolyan.

— Ez a kérdést az elvont elmélet terére viszi — felelt István — s távol marad a parlamenti szemponttól. Ő összevesztette a disszentereket s az egyház-községbelieket, s ha egy magamforma tanácsbíró fölkél, a kinek szolgálataira a község nagyon is reászorúl, biz' azt nem találja megegyeztethetőnek, hogy ő oly tiszteletre vágyik, mintha St.-Ogg's képviselője volna a parlamentben.

— Csakugyan így van ön meggyőződve e kérdésről? — szólta Luczi, miközben szemei attól a büszke örömtől ragyogtak, a mely elfeledteté vele az anglikán egyház ellentétes érdekeit.

— Határozottan — a mint a közvélemény és a köszvény kényszerítik Leyburn urat a visszalépésre. Atyám is föltette magában, s az oly adományok, mint az enyém, tudja — itt István kissé fölemelkedett s tréfás önelégültséggel babrálta haját nagy fehér kezével — az oly adományok, mint az enyém, nagy felelősséggel járnak. Nem úgy van-e, Tulliver kisasszony?

— Biz' igaz — felelt Maggie mosolyogva, de föl nem tekintve — az oly nagy készség s önuralom nem semmisülhet meg egészen egy-egy fölmerülő eset alkalmával.

— Ah, mennyire átértette ön — szóla István. — Már fölfedezte, hogy én fecsegő és szemtelen vagyok. Nos, a fölszínes gondolkozású ember ezt soha észre sem veszi; de remélem, csak modorom az oka ennek.

— Nem néz ám reám, ha magamról beszélek — gondolá, mialatt hallgatói nevettek. — Más tárgyra kell áttérnem.

Szándékozik-e Luczi megjelenni a könyvkedvelők gyűlésén a jövő héten? ez volt a legközelebbi kérdés. Aztán az az ajánlat következett, hogy válaszssa ki a maga számára Southeynek a *Cowper élete* című munkáját, ha csak nincs hajlama a bölcséleti olvasmányokra s meg nem akarja ijesztetni a St.-Ogg'sbeli

hölgyeket Bridgewater értekezéseire való szavazatával. Természetesen Luczi óhajta tudni, mi fán termettek ezek a nagy zajjal hirdetett könyvek; s a mint mindig öröm, ha a hölgyek értelmi képességét azzal igazolják, hogy oly tárgyokról fecsegnének előttök kényelmesen, a melyekhez ők édes-keveset értenek: István egészen magán kívül volt, hogy Buckland értekezéseit is előszámlálhatta, a melyeket éppen most olvasott. Az lett a jutalma, hogy láthatá, miképen tette le Maggie a kézimunkáját, s hogy mélyedt bele fokozatosan a geológiai történetbe, a mint ott ült és Istvánra nézett, előre hajtott fővel, keresztbe font karral, megfeledezve egészen öntudatosságáról, mintha az valami vén tobákos tanár, ő meg egy pelyhes állú tanítvány lett volna. A tündöklő nagy szemek annyira megigézték ez ifjút, hogy utoljára elfeledte tekintetét róla levenni s alkalmilag Luczi felé is fordítani; de ez ártatlan gyermeki kedélyével csak annak örült, hogy István milyen szellemesnek mutatta magát Maggie előtt, s hogy most már ezután valószínűen jó barátok is lesznek.

— Szabad szolgálnom egy könyvvel, kisasszony? — kérde az ifjú, visszaemlékezéseinek folyamát immár sekélyesnek találva. — Sok szép illustratio van ám benne, a melyeket ön szívesen nézeget.

— Nagyon köszönöm — felelt Maggie, visszatérő öntudatától elpirúlva ez egyenes fölszólításon, ismét kezébe vevén munkáját.

— De nem ám — vágott közbe Luczi. — El kell tiltanom Maggiet, hogy könyvekbe ne merüljön, soh'se' tudnám őt onnan elvonni, pedig úgy szeretném, ha élvezetesen töltené napjait: ladikázással, beszélgetéssel, lovaglással, kocsikázással, ilyen üdülésre van neki most szüksége.

— De nini! — szólt István, órájára tekintve. — Hát nem mehetnénk most ki a folyóra egy kicsit ladikázni? Az árapály éppen kedvezne, hogy egész Toftonig menjünk s úgy vissza.

Gyönyörű terv vala ez Maggie előtt, mert évek óta nem volt a folyón. Menni készülvén, föltette kalapját, Luczi meg habozva adott parancsot szolgáljuknak, mialatt alkalmat vett elmondani Istvánnak, hogy Maggienek nincs ellenvetése Fülöpre nézve, úgy, hogy most már sajnálja a mit tegnap előtt írt neki. Tehát most egy másik levelet szeretne írni hozzá holnapra s meghívni őt.

— Én fölkeresem őt s meghívom holnapra — mondá István — s magammal hozom estére, jó lesz? Nővéreim is szeretnének eljönni, ha megtudják, hogy unokatestvére itt van. Holnap reggel biz' ezt meg kell engednem nekik.

— Oh, kérem, csak hozza el — szólt Luczi. — Úgy-e, te is szeretnéd Maggie, vagy nem? — tévé hozzá rimámkodó hangon. — Vajon nem kedves, nemes lelkű teremtes-e ő?

— De nagyon — felelt az ifjú mosolygva reá — csak-hogy egy kissé nagyon tüzes. Ő tudja, nem a nekem való typusa a nőknek.

A fiatal emberek — ismeretes olvasóim előtt — nagyon készek oly alaptalan bizalmat közleni a hölgyekkel, a melyek más hölgyek iránti kedvezőtlen véleményöket illetik, és pedig azért, mert sok nő tudja, hogy ő titokban ellenszenves oly férfiúra nézve, a ki önmegtagadással lobbant szerelemre érette. S alig lehet valami világosabban jellemző Luczira, mint hogy ő mind a kettőt föltétlenül hitte, a mit István mondott, s föltette magában, hogy Maggie arról mit se fog megtudni. De olvasóim, a kinek élesebb logikájok van, semhogy pusztán a szó után induljanak, már sejtették, hogy az István kedvezőtlen véleményének egyenes következménye az, hogy lesétálván a hajóházhoz, élénk képzelme segítségével kiszámította, hogy Maggie e pompás ladikázás tervezgetése következtében legalább kétszer kezet nyújt neki; s hogy a fiatal ember, a ki szereti, hogy a hölgyek szemmel tartsák, előnyös helyzetben van, midőn egy hajóban evez velők. Hát aztán? Szerelemre gyuladt volna első látásra Tullivernének ez ígész leánya iránt? Bizonyára nem. Ily szenvedélyekről ki hallott volna a való életben? E mellett ő már szerelmes volt s félig el is jegyezve a világ legkedvesebb kis teremtesével, s nem oly ember, a ki ily módon csináljon maga magából bolondot. Hanem ha a fiatal ember húsz-huszonöt éves, csak nem jég a keze, hogy közönyös maradjon egy csinos leány érintésére. Egészen természetes és magától érthető a szépség csodálata, a rátekin-tésen való öröme, legalább a jelenlegi körülmények között. S valóban volt valami fölötte érdeket keltő a leányban, szegénységét és szenvedéseit tekintve is: fölemelő volt látni a két unokatestvér közötti barátságot. Általánosságban az ifjú úgy fogta föl, hogy ő nem szereti az oly nőket, a kiknek jel-leme valami különösséget mutat, csakhog ez esetben a külö-

nösség valami felsőbb rendűnek tetszett; s föltéve azt is, hogy utoljára is az ember nincs kötelezve feleségül venni az oly nőket azért, mivel ők a t r sas érintkezéseket változatosakká teszik.

Maggie nem váltotta be az ifjú reményeit, hogy reá tekintett volna az első negyedóra alatt: szemeit a régi, jól ismert folyó partjain jártatá. Elhagyatottnak érzé magát, elszakítva Fülöptől, attól az egyetlen személytől, a ki mindig oly odaadólág látszott őt szeretni, s a kitől mindig azt kívánta, hogy szeresse őt. De most az evező-lapátok rhythmikus mozgása vonzá őt, s azon gondolkozott, mennyire szeretne megtanulni ő is evezni. Ez a gondolat fölébreszté őt álmodozásából s kérdé, vajon nem vehetne-e ő is egy evező-lapátot kezébe. Kitünt, hogy huzamos tanulásra van szüksége s ezért mindegyre becsúgyóbb lön. A gyakorlat arczába kergeté a forró vért s arra ösztönzé, hogy örömet fogadja az útmutatást.

— Addig nem nyugszom, míg mind a két evező-lapáttal nem tudok bánni s meg nem ladikázatom önt és Luczit — szolt örömtől sugárzó arczczal, a mint kiszállott a ladikból. Maggie, tudjuk, könnyen feledé, a mit épen tett s megjegyzésére nagyon alkalmatlan pillanatot választott, mert lába megcsúszott; hanem szerencsére az ifjú megkapta kezét s jó erőssal föltartóztatá őt.

— Remélem, nem sértette meg magát — szolt István aggódólág nézve arczába. Csakugyan jól eső érzés, ha valaki, a ki nagyobb és erősebb, mint mi magunk, ily jókedvűleg s hálásan gondoz bennünket. Maggie sohasem érzette ezt még ennyire.

Midőn ismét hazaértek, ott találták Pullet nagybácsit s nejét Tullivernével beszélgetve a társalgóban. Az ifjú elsietett, megkérdezve, szabad lesz-e eljönnie ismét estére.

— De kérem, hozza ám vissza Purcell kötetét, a melyet elvitt — szolt Luczi. — Szeretném, ha Maggie hallhatná az ön legszebb énekét.

Pulletné nagynéni, a ki biztosra vette, hogy Maggiet Luczival együtt hívták valószínűleg a Park-házba, elszörnyűködött szegényes ruházatán, a mi, mert a St.-Ogg's-beli előkelő társaság is tanúja volt, szégyent hozhat a családra s azért sürgős orvoslást kívánt; s az azon való tanácskozásban, mi volna legcélszervezetőbb e végre a Pulletné fölösleges ruhái

között, Luczi és Tulliverné bizonyos buzgóságot fejtettek ki. Maggienek, a mint csak lehetséges, egy estéli öltözet szükséges, hisz ő Pulletné nagynénivel egyenlő magasságú.

— Csakhogy ő sokkal szélesebb vállban, mint én s nagyon rosszul áll majd neki — jegyzé meg Pulletné — különben elviselhetné az én szép fekete brokát ruhámat minden változtatás nélkül, s karjai is sokkal hosszabbak — tévé hozzá Pulletné szomorúan, a mint megfogta a Maggie hosszas gömbölyű karját. — Sohase' használhatja az én ruhám újjait.

— Oh, soh'se törődjék vele, nagynéni, csak, kérem, küldje el a ruhát — szólt Luczi. — Nem gondolnám, hogy Maggienek oly hosszú újjakra volna szüksége; aztán van nekem elég fekete csipkém, hogy földíszítsuk. Épen legszebben állanak majd újjai.

— Maggie karjai csinos idomúak — mondá Tulliverné — épen olyanok, mint az enyémekek voltak; csakhogy az enyéim sohase' voltak annyira barna színűek; bárcsak a mi családunk bőre volna az övé is.

— Tesz is az valamit, nénike! — felelt Luczi, Tulliverné nagynénje vállait czirogatva — a néni nem ért az ilyfélékhez. Bármilyen festő is szépnek találhatná a Maggie testalkatát.

— Jól van, édesem — szólt Tulliverné engedékenyen. — Te persze jobban tudod, mint én. Csakhogy az én ifjú koromban a barna bőrt nem tartották ám tisztességes emberekhez illőnek.

— De nem ám — szólt Pullet nagybácsi, a ki igazi érdeklődéssel vegyült a hölgyek társalgásába, a mint egy kis czukorkát lenyelt. — Noha egy nóta is járta a «dió-barna leány»-ról. Azt hiszem, valami eszelős volt — eszelős Kató, de már most nem igen jut eszembe.

— Oh Istenem, Istenem! — szólt Maggie nevetve, de türelmetlenül; — majd oda lesz egyszer az én barna bőröm, ha mindig annyit beszélnek róla.

III. FEJEZET.

Bizalmas pillanatok.

Midőn Maggie akkor este hálósobájába tért, úgy tetszett, nem volt kedve levetközni. Gyertyáját a legközelebb talált asztalra tette és elkezdett föl- s alásétálgatni szobájában, a mely elég tágas volt szilárd, szabályos, kissé gyorsított lépteinek, a mi arra mutatott, hogy ezzel heves izgatottságát akarja ösztönszerűleg lehűteni. Szeme és arcza lázas fényben égett, fejét hátra vetette, kezét hátra téve fogta össze, karjait kifeszítette; ezek a jelenségek szokták kísérni rendszeren a szellemi eltörődöttséget.

Hát talán valami különös dolog történt?

Semmi olyan, a mit olvasóim a legnagyobb mértékben csekélynek ne tartanának. Maggie hallott valami szép éneket szép bassus hangon énekelni, de hát olyan vidékies, műkedvelő hanghordozással énekelték, hogy az önök kritikusi füle vajmi sok kívánni valót talált volna abban. Észre vette továbbá, hogy az éles jellegű vízszintes szemöldök alól egy szempár többször, noha lopva, oly tekintetet vetett reá, a mely úgy tetszett, mintha hangjának rezgő hullámzását egy kissé elszorította volna. Ilyféle dolgok csak nem tehettek észrevehető hatást egy, általában helyesen nevelt fiatal nőre, a kinek jól egyensúlyozott kedélye a szerencse, képzettség s a művelt társalgás minden előnyével dicsekedhetik. De ha Maggie ilyen fiatal nő lett volna, olvasóim valószínűleg semmit sem tudnának róla; élete oly kevés változatosságot mutatott volna, a melyet alig volna érdemes megírni, mivel a nagyon boldog nőknek — mint a nagyon boldog nemzeteknek is — nincs semmi történetök.

A szegény Maggie fölcsigázott, mohó természetében, épen most szabadulván meg egy harmadrangú iskolától, kereplő hangjával, szűkkörű életföladatával, ezek a föltünőleg közönséges okok olyan hatást idéztek elő, a mely fölizgatta s fölzaklatta képzeletét szinte titokzatos módon. Nem mintha világosan gondolkozott volna Guest István úrról, vagy azon jelekből következtetett volna, a melyekkel ez csodálkozva

nézte őt, hanem inkább, mivel Maggie érzése a szerelem, szépség és gyönyör azon világának mintegy félig megszüntetett jelenlétét, a melyet a folyvást olvasott költészeti és regényes munkák határozatlan, vegyes képeiből gyűjtött, vagy álmodzásából szőtt össze. Meg-megvillant lelkében az az idő, mikor még keresve-kereste a magányt, mikor azt gondolhatta, hogy minden vágya s türelmetlensége le van győzve; ámde az az idő visszaidézhetetlenül oda lett, s visszaborzadt annak még emlékezetétől is. Se az imádság, se a küzdelem nem hozhatták vissza színleges békéjét: úgy látszott, hogy az életharcz nem dönthető el oly könnyen, egyszerűen, ifjúsága virágjában való tökéletes lemondással. A zene újra átjárta idegeit a csendben — a Purcell zenéje vad szenvedélyével s képzelgésével — mit lehet csodálni, hogy nem maradhatott pusztá, magános multja visszaemlékezéseinél. Újra fényes, tündéri világban érezte magát, midőn gyöngye kopogást hallott ajtaján, természetesen unokatestvéréét, a ki bő fehér hálóköntösében lépett be hozzá.

— Ejnye, te csintalan Maggie, még nem is vetkőzöl? — kérde Luczi csodálkozva. — Megigérttem, hogy nem jövök hozzád beszélgetni, mert azt hittem, nagyon ki vagy fáradva, s ime úgy talállak, mintha csak bálba készülödnél. Ej, ej, vedd föl csak hálóruhádat s bontsd ki hajadat.

— Hiszen te sem valami nagyon siettél — viszonzá Maggie, gyorsan fölöltvén a maga szegfű színű gyapjú ruháját s a Luczi világos-barna hajára tekintvén, a mely már fürtökre bomlott.

— Oh, nekem semmi tenni valóm. Leülök hát veled beszélgetni, míg nem látom, hogy csakugyan aludni akarsz.

Mialatt Maggie ott állott s hosszú fekete haját a szegfű színű ruharedők fölött kibontá, Luczi a toilette-asztal mellé ült, szenvedélyes tekintetével örköldve körülötte s fejét kissé félre hajtva, mint egy kis ölel. Ha olvasóimnak mindez hihetetlennek tetszik, hogy fiatal hölgyek ilyen kényes helyzetben bizalmas beszélgetésbe merüljenek egymással: bátor vagyok önöket emlékeztetni arra, hogy az emberi élet nagyon sok kivételes körülményt mutat ám.

— Téged egészen elragadott a ma esti zene, úgy-e Maggie?

— Oh, igen, e miatt nem tudok aludni. Azt hiszem,

semmi mást nem kívánnék a világon, ha bővében lehetnék a zenének. Úgy érzem, mintha megerősítene testileg s eszméket kölcsönözne elmémnek. Küzdelem nélkül múltnék el egész életem, ha a zene folyvást táplálna. Még az élet terheit is könnyen elviselheti így az ember.

— S aztán Istvánnak pompás hangja van, nemde?

— No, ezt talán egyikünk sem tudja megítélni — felelt Maggie nevetve, a mint leült, s hosszú fekete haját hátra simította. — Te nem vagy részrehajlatlan, én meg minden sípládát pompásnak tartok.

— De hát, mondd meg most nekem, mit tartasz róla? Mondd meg szabatosan: akár jót, akár rosszat.

— Oh, azt hiszem, egy kissé alázatosabbá tehetnéd őt. A szerelmesnek nem szabad ám oly hiszékenynek s oly elbizakodottnak lennie. Neki egy kissé félnie kellene.

— No, ugyan, megadtad neki, Maggie! Mintha bizony valaki én tölem félné! Te — úgy látom — azt hiszed, hogy ő nagyon önhitt. De hát nem tetszik neked?

— Tetszeni? nem! Nem is vagyok én ahhoz szokva, hogy ily igéző két személyt lássak, a kiknek oly nehéz tetszeni. Aztán, hogy is tetszene nekem egy oly férfiú, a ki megígérte, hogy téged boldogít, te kis kedves! — Maggie megcsipte a Luczi ajkgyödröcskáját.

— Holnap estére megint rendezünk ily zenét — mondá Luczi, eltolva a boldogsággal — mert Istvánnal együtt eljő ám Wakem Fülöp is.

— Oh Luczi, én nem akarom őt látni — szólt Maggie elhalványulva — legalább addig nem, míg erre Tomtól az engedélyt meg nem kapom.

— Hát ilyen zsarnok Tom? — kérdé Luczi meglepetve. — Én elvállalom a felelősséget, mondjuk neki, hogy ez az én hibám.

— De, édesem — felelt Maggie hízelkedő hangon — én megígértem ezt Tomnak ünnepélyesen, atyám halála előtt. Megígértem neki, hogy többé nem beszélek Fülöppel az ő tudta s beleegyezése nélkül. Nagyon félek ezt a dolgot elő is hozni neki, mert vele újra viszályba kerülnék.

— No, én ilyen különös és oktalan dolgot soha nem hallottam. Ugyan hogy bántotta volna őt meg a szegény Fülöp? Beszélhetek ez ügyben Tommal?

— Oh, ne, kérlek, édesem, ne — felelt Maggie. — Én magam szándékozom hozzá elmenni holnap s megmondani neki, hogy te szeretnéd, ha Fülöp ide jönne. Gondoltam én már arra, hogy mielőtt őt megkérdézem, föloldozom magam a neki tett ígérettől, de nem volt bátorságom, hogy elhatározhassam erre magamat.

Ekkor mind a ketten elhallgattak néhány perczre, aztán Luczi szólt:

— Maggie, te már ismered az én titkaimat, de én a tiedek közül egyet se ismerlek.

Maggie gondolatokba merülve fordítá el tekintetét Luczitól, majd aztán újra feléje fordult és így szólt: — Én szeretnék neked egyet-mást elmondani Fülöpről: de neked nem szabad ám kimutatnod senki előtt, hogy tudsz valamit, legalább Fülöpnek egyáltalán nem és Guest István úrnak se.

Az elbeszélés jó sokáig tartott, mert Maggie azelőtt még sohasem ismerte azt az enyhületet, a melyet belsejének föltárása okozott; azelőtt sohasem szólt egy szót is Luczinak a maga benső világáról. S a mint a kedves arcz a maga rokon-szenves érdeklődésével hozzá hajolt s kis kezével a Maggieét megszorította, ezzel fölbátorította őt a beszéd folytatására. Csak két tekintetben nem volt közlékeny. Azt tudniillik nem mondta el teljesen, hogy mi izgatta föl annyira kedélyét a Tom nagy megbántását illetőleg, hogy miért sértegette Fülöpöt. Visszaemlékezései még mindig mutatták elkeseredettségét, el nem tudta volna tehát szenvedni, hogy azt mások is tudják; se Tom, se Fülöp miatt. És képtelen volt elmondani azt az utolsó jelenetet is, a mely atyja és Wakem között régebben ment, noha ez a jelenet volt az, a melyről azóta mindig érzé, hogy újabb akadály közte és Fülöp között. Csupán annyit mondott, hogy belátta, hogy Tomnak egészben véve igaza volt a közte és Fülöp közti szerelem és házasság tervére nézve, a mely a két család viszonyánál fogva kérdés tárgya sem lehet. Hisz természetes, hogy a Fülöp atyja ebbe soha bele nem egyezne.

— Ime, Luczi, ez az én történetem — szólt Maggie könnyes szemeivel mosolyra fakadva. — Láthatod, hogy hasonló vagyok Sir Andrew Ague-cheek-hez. Engem is szerettek már.

— Oh, most látom, mennyire ismered Shakesperet és mindent s mennyit tanultál, mióta az iskolát elhagytad; ez

azelőtt nekem mindig ördögi mesterségnek tetszett, mintha te vizet sem tudnál zavarni — szólt Luczi.

Egy kis szünetet tartott, miközben lesüté szemeit, aztán folytatólag Maggiere tekintve:

— Bizony nagyon szép tőled, hogy szereted Fülöpöt, mert én ezelőtt soh'se' hittem volna, hogy őt ilyen szerencse is érje. Most is azt tartom, hogy neked nem szabad lemondanod róla. Még most vannak köztetek akadályok, de idővel majd elsimúlnak azok.

Maggie fejét csóválta.

— Úgy, úgy — ellenkezett Luczi — én nem mondom le a reményről. Van ebben valami regényes — a közönségestől eltűnő — mint általában mindenben, a mi veled történt. S Fülöp, mint férj, úgy szeret téged, a hogy csak a tündérmesékben olvashatni. Oh, egészen megzavarja az én csekély eszemet, hogy valami cselszövényt eszeljek ki, a mely mindenkit józan fölfogásra indít, hogy téged nőül vehessen Fülöp, aztán engem is valaki. Nem szép vége lenne ez az én szegény, szegény Maggiem minden szenvedésének?

Maggie mosolyogni próbált, de csak borzongott, mintha valami hirtelen hidegséget érzett volna.

— Ah, édesem, te fázol — szólt Luczi — Most már ágyba kell menned s nekem is. Nem is merem elgondolni, milyen későre jár az idő.

Megcsókolták egymást, s Luczi eltávozott azzal a bizalommal, a mely oly erősen hatott következő benyomásaira. Maggie általán őszinte volt: természete az ellenkezőt mindig nehéznek találta. Csakhogy a bizalom is elámit néha, még ha őszinte is.

IV. FEJEZET.

Bátya és húga.

Maggie kénytelen volt a Tom lakására délben menni, mikor ő hazament ebédre, különben nem találta volna otthon. Nem egészen idegenekkel lakott. A mi barátunk, Jakin Bob, Mopsz hallgatólagos beleegyezésével nemcsak feleséget szerzett magának ezelőtt nyolcz hónappal, hanem egy régi, külö-

nös, sajátságos átjáróval büszkélkedő házat is a víz szélén, a hol, mint észrevette, neje és anyja a két «öröm-hajó» kikölcönözéséből eredő kárral is szórakoztathatták magokat, a melyekre keresménye egy részét költötte, s azzal, hogy egy lakót eresztettek a társalgóba s a szűk hálószobába. Ily körülmények között mi lett volna inkább érdekében mind a két félnek, nem vevén számításba bizonyos egészségügyi tekinteteket, mint hogy ez a lakó Tom legyen?

A Bob felesége nyitotta ki az ajtót Maggienek. Ez olyan szikár asszonyka volt, egy hollandi bábu rendes arczatával, s ha összehasonlítjuk a Bob anyjával, a ki a háttérben az egész átjáró közét elfoglalta, nagyon sok hasonlóságot találunk benne azon emberi alakokhoz, a melyeket a művész alkalmasoknak tart arra, hogy valamely roppant méretű szobor mellé állítva, ennek arányait annál jobban föltüntethesse. A szikár asszonyka nyöszörgött valamit s bizonyos tisztelettel tekintett Maggiere, a mint az ajtót kinyitotta neki; de e kérdéstől «Itthon van-e a bátyám?» a melyet Maggie mosolyogva mondott, hirtelen izgalommal fordult vissza és kiáltott:

— Hé, anyám, anyám — szóljon csak Bobnak! — itt van Maggie kisasszony. Legyen szíves belül kerülni — folytatá egy mellékajtót kinyitva s arra törekedve, hogy mennél jobban a falhoz simuljon, hogy annál nagyobb helyet engedhessen a látogatónak.

Szomorú visszaemlékezés környékezte Maggiet, a mint a szűkes társalgóba lépett, mert csak ez volt az egész, a mit Tom «otthon»-nak mondhatott: ez a szó egykor, évekkel azelőtt, mindkettejükre nézve a kedves családi tárgyak összeségét jelentette. De még sem volt minden idegen előtte ez új szobában: az első tárgy, a melyen szeme megakadt, az öreg nagy biblia volt, s ennek a látása nem igen volt alkalmas szomorú emlékeit eloszlatni. Szó nélkül állt ottan.

— Kérem, foglaljon tán helyet a kisasszony — szólott Jakinné, kötőjével törölgetve egy teljesen tiszta széket, aztán a fogas tetejét, majd meg némi zavarral terjegette arcza elébe kötőjét, miközben ámulva nézte Maggiet.

— Itthon van Bob? — kérdé Maggie, összeszedve magát s mosolyogva a szorgalmas holland bábún.

— Itthon van, kisasszony; de azt hiszöm, épen mosdik

és öltözködik. Mindjár' mék s mögnízöm — felelt Jakinné s távozott.

De csakhamar visszatért kissé fölbátorodva, férje után ballagván, a ki már az ajtónyílásban mutogatta kék szemeinek s fehér fogainak rendes fényét, a mint tisztelettudólag hajtá meg magát.

— Hogy van ön, Bob? — szólta Maggie, eléje menvén s kezét nyújtván neki. — Mindig eszemben járt már, hogy meglátogatom a feleségét s majd máskor el is jövök ebből a célból, ha megengedi. De ma bátyámmal szeretnék beszélni.

— Maj' nem soká itt lősz, kisasszony. Tom ifj'úr nagyon szépen dolgozik ám, maj' möglátja, hogy itt a környéken első embör lősz ő.

— Elhiszem, Bob, s tudom, hogy önnek sokkal tartozik ezért, akármilyen lesz is belőle; ő maga mondta ezt, midőn a multkor egyik estén önről beszélgetett.

— Ej, kisasszony, ez az ű dolga. Inkább is hiszöm, hogy van benne valami, ha ű mondja, mer' hogy az ű nyelve nem jár úgy el, mint az enyim. Teringette! biz én nem sokkal érök többet, mint egy törött palaczk: nem ám. Biz én elvetem a sulykot, ha hozzá kezdök. Hanem maga, kisasszony, pompás színben van; örülök, hogy láthatom. Mit szólsz hozzá, Prissy — itt Bob neje felé fordúlt. — Nem mind szent igaz, a mit mondtam? Noha nincs ám valami sok portéka, a mit el ne dicsérnék, ha egyszer mögeresztöm a nyelvemet.

A Jakinné fitos orra követni látszott szemeinek a példáját, a mint tisztelettudólag Maggie felé fordúlt, de mosolygott s valamit motyogott:

— Rég vágyakoztam má' látni, kisasszony, mer' az uram ulyan sokszor emlögette, mióta először mögismerkedtünk, mintha csak valami híg velejű volna.

— No, úgy-e — szólta Bob, kissé bambán nézve. — Hanem mönj csak, nizz valami harapni való után, hogy Tom ifj'úrnak ne kölljön arra várakoznia.

— Remélem, Bob, a Mopsz is barátságban van az ön feleségével — szólta Maggie mosolyogva. — Emlékezem még, hogy ön sokszor mondta, hogy ő nem nagyon szeretné, ha ön megnősülne.

— Ej, kisasszony — mondá Bob vigyorogva — csak belegyőződött, mikó' látta, hogy a' milyen kicsike. Csak az a

fő előtte, hogy ne igön lássa, különben azt hinné, hogy nincs egészen kifejlődve. Hanem a mi Tom ifj'urat illeti — folytatá Bob, halkabban beszélve s komolyabban nézve — annyira hozzá van nyöve, mint valami vaskapocs, az ám. Csakhogy van ám neköm is magamhó' való eszöm, ha elczipeltem batyumat s el-tévesztöttem a célzt, észre gyüvök ám, oszt' mögtudom, mit kell csinálni, mer' addig üzöm-hajtom a világot, hogy bizony csak móglátom, mi lakik más embörökbe' belül. Mégis boszant, ha látom, hogy Tom ifjúr olyan mogorván ül magába, ránczba szödi homlokát, oszt' este a tűzbe bámul. Legalább egy szikrát vidámabb löhetne olyan csinos ifjú, mint ő. A feleségöm mondja, mikó' néha bemén hozzá s az ifj'úr semmit se szól neki, hogy a tűzbe bámul, ránczba szödi a homlokát, mintha csak arra vigyázna, hogy mit csinálnak ott az embörök.

— Ő nagyon el van foglalva üzletében — jegyzé meg Maggie.

— Igaz — szól Bob, halkabban beszélve — de hát azt hiszi maga, más baja nincsen? Nagyon magának való, az ám, csakhogy neköm is van magamhó' való eszöm, de van ám, ki is találtam a gyöngéjit a múlt karácsonykó'. Hát biz ennek az oka egy kis fekete, ritka fajú öleb volt, nagy zajt csapott vele, hogy ezt kapta. De mióta valami történt vele, a fogait is csikorgatta rá, hogy mindönbe' szöröncsétlen. Szeretnék magának, kisasszony, valamit mondani, tán egy szikrát segíthetne rajta, hogy most itt van maga. Ő nagyon magának való, nem jár eleget társaságba.

— Attól tartok, Bob, hogy én nagyon keveset segíthetek rajta — szól Maggie, megindulván a Bob sugalmazásán. Egészen új eszme villant meg agyában, hátha Tom szerelmi bánatot érez. Szegény ficzko s épen Luczi iránt. De ez talán csak a Bob munkás képzelő tehetségének az ábrándja volt. Az ajándék-öleb semmi más, mint a rokon szeretet s hála következménye. De ekkor már Bob észrevette, hogy «megjött Tom ifj'úr», s a külső ajtó kinyílt.

— Nincs fölösleges időm, Tom — szól Maggie, a mint nem sokára Bob eltávozott a szobából — mindjárt el kell mondanom, a miért hozzád jöttem, hogy ne zavarjalak ebédedben.

Tom háttal állott a kandalló párkányának, Maggie pedig a világossággal szemben ült. Észrevehette hát Tom, hogy nővére

remegett s előre sejtette, miféle tárgyban akar vele beszélni. Ez a sejtelem hidegebbé s mogorvábbá tette hangját, mondván :

— Mi ügyben ?

Ez a hang az ellenállás érzetét kelté föl Maggieben, s egészen más alakban adta elő kérését, mint a hogy előre elhatározta volt. Fölállott ültőhelyéről s futólag Tomra tekintvén, szólt :

— Szeretném, ha fölmentenél a Wakem Fülöpre vonatkozó ígéretemtől. Hisz úgy is én ígértem meg neked, hogy nem fogom őt látni tudtod nélkül. Most azért jöttem, hogy értesitselek, hogy szeretném őt látni.

— Nagyon jól van — felelt Tom még hidegebben.

De alig végzé szavait Maggie ily merev, daczos hangon, már is megbánta s legott a bátyjától való elidegenedés félelme szállta meg.

— Nem a magam kedvéért ám, kedves Tom. Ne haragudjál. Én csak azért kérlek erre, hogy, mint tudod, Fülöp barátságban van Luczival, s ez akarná, hogy Fülöp oda jöhessen, ő hívta meg ma estére, bár én megmondtam neki, hogy nem akarom látni addig, míg ezt neked el nem mondom. Én csak mások jelenlétében fogom őt meglátni, tehát semmi titok nem lesz közöttünk.

Tom levette szemeit Maggieről s egy ideig még erősebben ránczba szedte homlokát. Aztán feléje fordúlt s lassan, de izgalmasan szólt :

— Hisz tudod, mi az én véleményem erre vonatkozólag ; nincs szükség, hogy újra ismétljem, a mit azelőtt egy évvel mondtam. Míg atyám életben volt, kötelességemnek tartottam, hogy körmeim közt tartsalak, mert meg akartalak akadályozni, hogy szégyenbe ne hozd magadat és szégyent ne hozz mindnyájunkra. De most kényedre bocsátlak. Te függetlenül akarsz élni, legalább ezt mondtad atyám halála után. Véleményem változatlan. Ha mint szerető jár eszedben Wakem Fülöp, le kell mondanod én rólam.

— Kedves Tom, ezt nem akarom ám én, legalább a dolgok mostani állapotában nem : tudom, hogy ez nyomorba vinne. Csakhogy én nem sokára más helyre megyek, és szeretném, míg itt leszek, ha barátságban lennék vele. Ez a Luczi kívánsága.

A Tom arcának mogorvasága kissé engedett.

— Azzal én nem törődöm, hogy látjátok őt egyszer-szer a nagybácsi házábanál. Jobb is szeretném, ha e miatt nem háborgatnál. Csakhogy, Maggie, nekem nincs bizalmam benned, mert téged mindenre rávesznek.

Ez kegyetlen szó volt. Maggie ajka reszketni kezdett.

— Hogy beszélhetsz így, Tom ? Bizony ez nagyon szomorú tőled. Hát nem tettem én meg mindent s nem fáradtam én, a hogy csak lehetett ? S megtartottam szavamat is, mikor — mikor . . . Életem épen oly kevésbé volt boldog, mint a tied.

Kénytelen volt újra gyermekké lenni, könnyek tolúltak szemébe. Ha Maggiet nem bántotta harag, egészen a szíves vagy hideg szóktól függött, mint a kikircs a napfénytől vagy főllegtől: de a szeretet vágya hatalmába keríté, mint régente a szüette padláskamarában. Bátyját engedelkenységre bírta ez a hivatkozás, a mely csupán a Tom modorán tűnt föl. Kezét szeliden a Maggie karjára tévé s egy jókaró nevelő hangján szólt:

— Hallgass reám, Maggie: elmondom, mit gondolok. Te mindig végletekben mozogsz, nincs semmi ítéleted s önuralmad, s mégis azt hiszed, te mindent legjobban tudsz, s nem engeded, hogy vezessenek. Jól tudod, én nem szeretném, hogy újra más helyre (más állásra) menj. Pulletné nagynéni lett volna szíves téged elfogadni magánál s tisztességesen élhettél volna rokonaid között, míg én magam nem gondoskodhatom otthonról a te s anyám számára. Így szeretném én fordítani sorsunkat. Azt óhajtottam, hogy te valóságos kis-asszony légy, gondom lett volna reád, mint atyám kívánta, míg csak szerencséd nem akad. Csakhogy a te eszméid meg az enyéim soh'se' egyeznek, s te nem igen engedsz. De arra legalább lehetne eszed, hogy beláthasd, hogy egy olyan bátya, a ki a világban forog, az emberekkel érintkezik, bizonyosan jobban tudja, mi a helyes és tisztességes nővérére, mint a hogy te magad tudhatod. Te azt gondolod, hogy nem vagyok szíves, pedig az én szívességem egyedül arra irányul, a mit jónak hiszek reád nézve.

— Tudom — tudom — kedves Tom — mondá Maggie félíg még zokogva, de könnyeit visszatartani igyekezve. — Tudom, mennyire javamat akarod, mennyire fáradozol s nem

kiméled magadat. Hálás is vagyok ezért neked. De való-
sággal te nem tudsz engem megítélni, természetünk egé-
szén különböző.

— Nem tudod, mennyire máskép hatnak reám némely
dolgok, a miket te föl sem vészs.

— De tudom, tudom nagyon jól. Tudom, mily egészen
máskép vélekedel te minden iránt, a mi családunkat, vagy a
te magad tisztességét, mint ifjú nőét, érdekli, különben nem
is gondolhattál volna arra, hogy Wakem Fülöp titkos udvar-
lását elfogadd. Ha meg nem utáltam volna is máskép: húgom
névéért ellene volnék, hogy ez oly ifjú nevével kötéssék
össze, a kinek apja megölne mindnyájunkat egy kanál vízbe' s
lenézne téged. Másnál mindenkinél, csak nálad nem gondo-
lom azt bizonyosnak, a mire pedig épen apám halála előtt
tettél esküt, hogy reá sem gondolsz Wakem Fülöpre többé,
mint szerelmes. Rólad ezt föl nem tehetem bizonyossággal,
egyáltalán semmibe' se' vagyok biztos, a mi téged illet. Egy-
szer a fonák önmegtágadásban lelsz örömet, máskor meg
nincs elég határozottságod, hogy ellenállj oly dolognak is, a
mit magad is rossznak ismersz.

Volt valami félelmesen metsző igazság a Tom szavai-
ban; az igazságnak az a kemény héja, a melyet komoly s
ellenszenves elmék ilyennek ismernek föl. Maggie kiesett a
sodrából a Tom ítéletétől: föllázadt s újra megalázkodott
ugyanazon pillanatban; úgy tetszett, mintha Tom tükröt tar-
tott volna elébe, hogy kimutassa balgaságát s gyöngeségeit;
mintha előre megjósolta volna jövődő tévedését, s mégis
mind e mellett félreérté bátyját: azt monda magában, hogy
az szükkörű s igazságtalan, hogy oly érzések hatása alatt van,
a melyek mint észbeli kíváncsalmak gyakran a rossz tettek
vagy képtelenségnek a forrásai, ezek pedig Tom előtt terv
nélküli talánynyá tették húga életét.

Maggie nem is válaszolt egyenesen: szíve csordultig
volt, leült s karjára támasztá fejét az asztalon. Semmit sem
használt abbéli kísérlete, hogy éreztesse Tommal a hozzá való
közeledését, ez mindig ellensúlyozá őt. Maggie érzelmei a
Tom szavai következtében összezavarodtak az atyja és Wakem
közti utolsó jelenetre tett célzástól: végre a fájdalmas, ünne-
pélyes emlékezet legyőzte közvetlen bánatát. De még sem!
Maggie nem gondolt erre könnyelmű könnyönnel; ezért nem

vádolhatta őt Tom. Komoly, szomorú tekintet vetett bátyjára és szólt:

— Hiába mondok bármit is, azt nem érhetem el, hogy te, Tom, jobb véleménynyel légy rólam; pedig én nem lehetek érzelmeid iránt oly idegen, mint te hiszed. Belátom épen úgy, mint te, hogy Fülöp atyjával való viszonyunkból — nem más okból — oktalanság lenne s mindnyájunkra vészt hozna a házasság gondolatához ragaszkodni; le is mondok arról a gondolatról, hogy mint szerelmes... Én igazat mondok neked, s nincs igazad, ha nem hiszel nekem: eddig is megtartottam szavamat és soh' se' értél engem hamisságon. Egyedül csak arra lenne bátorságom, hogy gondosan kerüljek Fülöppel minden más érintkezést, és csak a békés barátságéban maradnék. Persze te azt hiszed, képtelen vagyok elhatározásomat megtartani; de legalább nem kellene oly keményen bánnod velem oly hibák miatt, a melyeket még el se' követtem.

— Jól van, Maggie — szólt Tom ellágyulva e hivatkozásra. — Nem akarom a dolgot tovább nyújtani. Úgy gondolom, minden oldalról meghánytam-vetettem, legjobb lesz, ha megláthatod Wakem Fülöpöt, mivel Luczi azt óhajtja, hogy hozzájok járjon. Elhiszem, a mit te mondasz, legalább tudom, te is hiszed: most csak intelek. Jó bátyád kívánok maradni, a mint te is az léssz hozzám.

Némi remegést lehetett észre venni a Tom hangjában, midőn e szavakat mondá, s a Maggie csordúltig telt szíve gyorsan lángra lobbant, mint mikor még gyermekek voltak s egy falat lepény a béke olajága volt rájuk nézve. Fölkelt s megveregette a Tom vállát.

— Kedves Tom, tudom én, hogy te a leggondosabb vagy irántam. Tudom, hogy sokat szenvedtél s én is hasonlókép. Örömet vigasztálnálak, nem hogy boszantsalak. Ne hidd, nem vagyok ám én oly rossz, úgy-e, nem is hiszed?

Tom mosolyra fakadt az ő aggodalmas arczával: ezt a mosolyt gyönyörűség volt látni, mert ennek következtében szürke szemei mintha gyöngédebb kifejezést öltöttek volna.

— Nem, Maggie.

— Még jobb lehetek, mint várnád.

— Remélem, az is léssz.

— Aztán eljöhetek néha theát főzni számodra s meglátogathatom megint a Bob csöpp kis feleségét?

— El, el, de most már jó lesz távoznod, mert nincs időm — felelt Tom, óráját nézve.

— Hát nem csókolnál meg?

Tom hozzá hajolt, megcsókolta arcát s aztán így szólt:

— Itt van. Légy jó leány. Ma még sok mindenről kell gondolkoznom. Hosszú tanácskozássra készülök ma délután Deane nagybácsihoz.

— Eljössz holnap Gleggné nagynénihez? Mi korán akarunk ebédre menni mindnyájan, hogy theára is ott maradjunk. El kell jönnöd: Luczi azt mondta, hogy ezekkel a szavakkal hívjalak meg.

— No bizony! van nekem más fontosabb dolgom is — felelt Tom, megrántva a csöngettyűt jó erősen, úgy hogy a csöngettyűzsinór is leszakadt.

— Egész' megijedtem — el is megyek — mondá Maggie nevetve fordulván meg. Ez alatt Tom férfias philosophiával a szoba túlsó szögletébe (nem valami messzire onnan) röpitette a csöngettyűzsinórt, mi az emberi tapasztalatnak oly megilletődése, a mely — nagyon hiszem — nem kevés gazdag és előkelő ember keblében otthonra lel, a kik valaha a világon előmenetelők kezdetén voltak s nagyon vérmes reményeiket nagyon kicsi szobácskában ápolgatták.

ELLIOT GYÖRGY után, angolból

VÁCZY JÁNOS.

HA RÁD TEKINTEK . . .

Ha rád tekintek, édes,
Te szép vagy igazán ;
De kedved oly szeszélyes,
Mint rezgő lomb a fán.

Ha vissza néz'sz szelíden
S mosolyod rám ragyog,
Büszkén ujong a szívem,
Oh mily boldog vagyok !

Szemed ha lángra lobban,
S arcod haragra gyúl,
Szívem oly félve dobban
S bújában elborúl.

Többé ne játszadozz már,
Oh, légy komoly velem,
Mert minden pillanat kár,
Mit vesz a szerelem.

B. VAY ALADÁR.

HEREDIA SZONETTEIBŐL.

I.

CANNAE UTÁN.

Egyik consul halott, másik fut. A sebes
Aufidius a sok hullától kicsapott ;
A capitolium ormába láng kapott,
Olvad a bronz, az ég szennyes vihar-veres.

A főpap biztató jelet hiába les,
S kérdezte kétszer a sybilla-jóslatot;
Árvák és özvegyek s aggok zokognak ott,
A rémült Rómában a jaj ezerszeres.

Esténként összegyűl bódultan a tömeg,
Rabszolga, pór, gyerek, asszony, roskadt öreg,
S mind, a kit csak kihány a barlang s börtön-éj.

Lesik, mikor tűn fel, ott a szabin hegyek
Rőt hátán, hol a nap, mint vérgolyó lebeg,
Getúl elefánton a félszemű vezér.

II.

A CYDNUS.

Verőfényben, azúr diadalív alatt
Fekete folyamon ezüst hajó evez.
Lágy selyem-suhogás fuvola-hangba vesz,
S tömjén-illat repül, a merre csak halad.

A hajó orrán, hol egy ércz-karvaly repes,
Hogy jobban lásson, a dús mennyezet alól
Cleopátra az est fényében kihajol,
Arany madárként, mely távol zsákmányra les.

Im Tarsus. Hódoló harczos fogadja itt,
S a bűvös légben ő kitárja karjait,
Melyekre a bibor rózsaszín fényt vetett.

S nem látta jóslatúl, habár mellette állt,
Rózsát tépdese a sötétlő víz felett,
A két komoly nemtőt, a Vágyat és Halált.

III.

A CSATA ESTÉJE.

Heves volt a roham, megbontva a sorok,
 Tribún, centurió rendezí csapatát,
 Besziva a meleg mészárlás nyers szagát
 A léggel, mely erős hangjoktól háborog.

Az elhullt társakat számláló harcosok
 Látják komor szemmel, száraz levél gyanánt
 Kavargni messze a Phraortes vert hadát.
 A barna arczokon az izzadtság csorog.

És ekkor feltűnik, nyilakkal tűzdözött
 Friss sebei omló árjától pirosan,
 Repülő bíborral, arany pánczélosan,

Rivalgó zeneszó s kürt-harsogás között,
 Ágaskodó lovát megülve délczegen,
 A vérző hadvezér a lángoló egen.

IV.

A KORALL-ZÁTONY.

A dús korall-erdőt alatt a napvilág
 Rejtelmes hajnallal világositja meg;
 A langyos mélyben az ágas-bogas tömeg
 Félig: nyíló állat, félig: érző virág.

S minden, minek a só s a jód zománczot ád:
 Rostos hínár, moha, tengeri sün, — remek
 Mintázatú rajzzal, min gyász-bíbor remeg,
 Borítja a korall reczés talapzatát.

A zománcz-csillogást kioltva, merre mén,
Az áttetsző árnyban, az ágbogak közén
Egy fényes pikkelyű hal úszik tétova ;

S a mint meglebbenti tűzszínű uszonyát,
A mozdulatlan, kék, komor kristályon át,
Arany-, gyöngyház-, smaragd-borzongás fut tova.

V.

EGY TÖRT MÁRVÁNYSZOBORRA.

Lezártá bús szemét a jótevő moha ;
Ez elvadult erdön úgy is hiába néz :
Hol ő határt jelöl, a földre szüzi kéz
Már tiszta bort s tejet többé nem önt soha.

Komló és venyige s repkény öleli ma
A tört isten-szobort, nem tudva, ragyavert
Homlokán indájuk míg zöld szarvként teker,
Pán, Faun, Hermes volt-é, vagy Sylván, valaha ?

Nézd ! Egy haránt sugár vetődik rája még,
S fest a horpadt arczra két szép arany szemet,
Mint piros ajk pedig érett bogyó nevet.

S minő varázslat ! Im, egy szélfuvás elég,
S a lomb, az ingó árny s a rezgő napsugár
A csonka márványból élő istent csinál.

HEREDIA után, francziából

VARGHA GYULA.

A PHILOLOGIAI SZÖVEGKRITIKA FOGALMA, MÓDSZERE ÉS FELADATAI.

Midőn azon kezdtem gondolkozni, hogy mit válaszszak egyetemi próba-előadásom tételéül, legott arra határoztam el magamat, hogy oly tételt választok, melynek fejtegetése keretében egyúttal contemplált magántanári működésem irányát is jelezhetem. Csakhamar azonban letettem volna ez elhatározásomról — tudván, hogy ez az irány hazánkban épen nem népszerű — ha a tudományom iránt bizonyos kötelességet nem érezve, szégyenletesnek nem tartottam volna már az első tűzben zászlómat elárulni és átillanni esetleg az ellenkező táborba. E kötelességérzet marasztalt engem kitűzött helyemen és bírt rá, hogy kidolgozzam a fenti tételt, melynek problémáját elméleti oldaláról külföldön sokan vitatták már, gyakorlati oldaláról meg még sokkalta többen kisebb-nagyobb sikerrel századok óta megvalósítani igyekeztek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1895-iki évfolyamában a classica philológiának minálunk való módszeressé tételéről értekezve rövidesen megadtam a szövegkritika fogalmát, kevés szóban rámutattam feladataira és alapvonalaiban módszerét is megismertetni igyekeztem. A mit akkor röviden, dióhéjba foglalva elmondtam, azt bővebben, kidolgozottabb alakban, kissé terjedelmesebben kívánom most kifejteni. Teszem azt azért, mert szükségét látom annak, kimutatni, hogy a szövegkritikán a tudományos módszernek és az analitikai eljárásnak nem oly alantjáró fajtáját kell érteni, mint a hogyan azt nemcsak a művelt nagy közönség, hanem még sok szakmánkbeli ember is hiszi vala. Olyannak képzelik tudniillik a szövegkritikus működését, mint a hangya tevékenységét: szünetlenül gyűjt, rakosgat, sürgölődik, de valahányszor nagyobb darabbal kell megbirkóznia, azt nem képes hátára emelni, igyekezete cserben hagyja, és vállalkozása meghiusul, ha többen nem

sietnek segítségére: nagy föladatokat képtelen megoldani, legfőlebb csak mások, csak többek közreműködése mellett; csak azt látja, a mibe — úgyszólván — beleütközik. Így a hasonlat a szövegkritikusok czéhének nem hízeleg, ha szorgalmukat, kitartásukat allegorizálja is. Hiába, rövidlátóknak tartják őket, a hogy mi mindig közellátónak vagyunk hajlandók venni azt, ki szemüveget visel. De ne felejtjük, hogy a ki fiatal korában rövidlátó, annak «az évek haladó terhével» szemei meg szoktak erősödni, épen messzire lát jól, s a részletekre való reminiscentiájában áttekinti az egészet, élesebb judiciummal, a részletes tapasztalatok során megerősödött észrevevő képességgel.

Említett értekezésemben adván a philologia szó fogalmát és encyclopædiáját, kifejtettem, hogy a philologia nem egyéb, mint az a tudományos törekvés, valamely nép szellemét minden nyilvánulában módszeres úton fölismerni. Megállapítottam, hogy melyek a philologia kitűzött föladatai, s azután azt, hogy e föladatokat csak a kritikai és a magyarázó módszernek helyes alkalmazásával oldhatni meg. Körülírva mindkét fajta módszer fogalmát, fölosztottam jelesen a kritikai eljárást két alosztályba, a materiális kritika osztályába, — midőn egyrészről azt kutatjuk, hogy az írásmű tartalmilag hiteles termék-e, másrészről, hogy az ipari terméknek technológiai hitelessége van-e, — s a szövegkritika osztályába, mely az adott szöveget abból a czélból vizsgálja, hogy megállapítsa, minő változtatások következtében vetkőzött ki eredeti alakjából. Szem előtt tartva már most azt, hogy a szövegkritika oly tudományos eljárás, melynek szövegek alkotják a substratumát, tisztában kell lenni mindenekelőtt azzal, hogy a philológiai szövegkritikának miféle szövegek nyujtják e substratumot?

A philologia az emberi szellemet minden megnyilatkozásában óhajtja megismerni, — mondtuk már! De az emberi szellem gondolatokban nyilatkozik meg, melyek új gondolatoknak tápanyagát teszik, ha szellemi transfusión mennek keresztül a közlés canule-ei segítségével. S a közlés módja? — Közvetlen vagy közvetett, a szerint, a mint jelen vagy jövő czélok elérésére törekszünk. Első esetben a közlés ideális, szóbeli, másik esetben reális, mely a tartalmat látható, és pedig vagy közérthető, vagy symbolikus formában rögzíti meg; a symbolikus forma (például hieroglyphok, allegorikus szobormű) nyilván előbb újabb gondolkozási folyamatot szül. Mindenesetre a közlés azon módjának, melylyel jövő czélokat elérni óhajtunk, oly anyagra van szüksége, mely e czélok elérésé-

nek biztosítéka lehet, s ez egyfelől a könnyebben terjeszthető papyrus, illetőleg hártya vagy rongypapír volt az ó- és középkorban, másfelől a szilárdabb, az idő viszontagságainak jobban ellenálló cserép és kő. A philológiai szövegkritika tehát vagy kézirati, vagy fölirati s ehhez képest vagy a palaeographia, a kézirat tudomány, vagy az epigraphika azaz a fölirattan segítségével fog földadatainak a megoldásához.

De ezt — mint ugyancsak kifejtettem — a nyelv beható ismerete nélkül nem végezhetjük el sikeresen, s azért a grammatika minden philológiai studiumnak elengedhetetlen előfeltétele. Kézirati rövidítések földadni, nyelvjárási föliratot biztosan kibetűzni csak a nyelv beható ismeretével lehet, bizonyos fokú linguisticai tudással, hiszen a talált leirandó kézirat vagy inscriptio esetleg oly tartalmú, oly jellegű, hogy linguista veszi vala csak hasznát, linguista értékesítheti csak.

S ezzel eljutunk oda, hogy a philológiai szövegkritikát jellemezni kíséreljük, első sorban a palaeographiait, mint a mely a szövegkritikának fontosabb ága, az, melyre a philológiai kutatás lépten-nyomon rászorúl. Palaeographiai talajból szíva minden életnedvét, gyökerei voltaképen a kéziratisme rétegéig ágazódnak le. A kéziratisme tájékoztat tudniillik arról, hogy hol kell keresnünk az írott emlékeket: megnevezi a könyvtárakat, katalogizálja a könyvtárakban őrzött kéziratokat, és pedig hártya- és papírkódexeket, papyrusokat, palimpsestusokat egyaránt. Már a palaeographia tovább megy, mert a mit a kéziratisme csak körvonalakban és általánosságban hoz tudomásunkra, azt amaz részletesen földolgozza s többé-kevésbbé részletesen le is írja. Többé-kevésbbé részletesen — mondom, — de mindig arra a czélra, hogy a szövegkritikus positiv vagy negativ hasznát vegye. Épen azért a szövegkritikusra nem közönbös, hogy miképen végzi munkáját a palaeographus! Sőt ellenőrző tisztet fog gyakorolni fölötte, fölülvizsgálja munkáját. Megköveteli, hogy egy író kézirati hagyományának hív tükrét adja. Manapság bizony mindinkább kívánják és várják ezt, s mivel itt teljes hűséget elérni a legnagyobb akribia mellett is lehetetlenség, már a fényképiráshoz is folyamodnak, hogy a legfontosabb és legritkább kéziratoknak belső állapotáról minél hívebb, minél teljesebb képet nyujtsanak. Megállapítják például mi való korábbi, mi későbbi, mi esetleg mindakettőt fölüljavító kéztől? Hol volt vakarás, rasura, hol van üres köz, úgynevezett lacuna, sőt hovatovább azt is kijegyzik, hol van meg, vagy

hol hiányzik a ν paragodicum, vagy az aliota, csakhogy vele a szövegkritikus a grammatikus óhajait is kielégíthesse. Híven tartozik tudósítani a palæographus a törlésekről, a különböző téntákról, hogy hol milyen fokig volt kibetűzhető az írás, a különféle jelekről, laprongyokról, levélrészekről. Mert az idő vasfoga már sokat emésztett, tűzvész sokat pusztított el, s barbár nembánomságnak sok régi mű, sokszor becses vagy érdekes irodalmi termékek estenek áldozatul. Hivatkozzam-e itt például Festus egyetlen nápolyi kéziratának a tűzvésztől megrongált lapjaira, Quintus Smyrnaeusnak nyoma veszett calabriai archetypusára, Cicero rhetorica i ratáinak elveszett codex Laudensisére, Silius Italicus és Velleius Paterculus eltűnt kézírataira? Hænel még 1830-ban ismerteti Strassburg görög kézíratait, de ki napjainkban keresi őket, értésül kapja, hogy elégték. A palæographia terén imhol tömérdek a kiegészíteni, pótolni, ujjonnan tenni való!

Már most ily alappal, a kéziratok belső állapotának tükörképével készül a szövegkritikus föladatát megoldani. Rendelkezik több-kevesebb kéziratnak az olvasásaival s ezek teszik az ő úgynevezett apparatusát, mely úgy, a mint összegyűjtötte, még rudis indigestaque moles. Miként fogjon hozzá e chaotikus egyvelegben kiszemelni a buzamagot a pelyvából, kiselejtezze tán a hibás olvasásokat a látszólag jó olvasások özönéből? Bezzeg igen körülményes és igen megbízhatatlan eredményű eljárás volna az, ha a rostálás elvével fogna munkájához! A szövegkritikusnak más vezérelvekkel, más szempontokkal kell munkához látnia, nem az olvasások, hanem a kéziratok osztályozásán kell kezdenie. Úgy de a kéziratokat hogyan osztályozza? Külső indiciumok, vagy belső értékek alapján? Nyilván az utóbbi szempontból, ha nem fogja is figyelmen kívül hagyni azt, hogy a kéziratok mely korból valók?

A kéziratok osztályozását kétségtelen nagyon megkönnyíti, ha látjuk, hogy egyik csoportjában a codexeknek oly toldalékok vannak, melyek azoknak másik csoportjában nincsenek meg, toldalékok, melyekről csakhamar észrevenni, hogy későbbi korban szúrták a szövegbe. Azaz, ha ki tudjuk mutatni, hogy mik interpolatiók? Ha tehát föl tudjuk osztani kézíratainkat interpolált és nem interpolált kéziratok osztályára, az interpoláltakét ismét a nagyobb és kisebb mértékben interpoláltak osztályára. Csakhogy a mit interpolatiónak, beszúrásnak vélnek némelyek, mások előtt nem tetszhetik annak, — ezzel az elvvel tehát történetesen nem boldogul az osztályozó. Vagy mit csinál ott, a hol esetleg interpolált

sorokat nem talál, a hogy nem találtak például Colluthusban? Az osztályozás tehát gyakran ily szempontból nem vihető véghez, de abból nem következik, hogy ilyfajta eljárással ne kezdődjék a szövegkritikus munkája! A szövegkritikusnak a szövegeket minde-
nekelőtt a terjedelem szempontjából kell összevetnie egymással. Mert a mi esetleg beszűrűsnek látszik, behatóbb vizsgálatnál eredeti alkotó résznek bizonyul. Így a későkori epikus Colluthus párizsi kézirata (Suppl. gr. 388) pld. kilencz oly verssort tartalmaz, mely a többi kéziratban hiányzik. A terjedelem különbségének megállapítása ennél fogva az az irányelv, mely minden kéziratosztályozásnál első sorban alkalmazandó.

De hogyan járjon el a szövegkritikus, ha terjedelmi különbségek nem állapíthatók meg? Úgy egyelőre csak egy mód van hátra, mely azonban minden szövegmegállapításnál még leginkább eredményre vezet, általánosabb szempont is: meg fogja vizsgálni tudniillik, hogy a kéziratok egyike a másikából leszármaztatható-e illetőleg a kéziratok egész vagy legalább egy részleges csoportját valamely anyakézíratra visszavezetheti-e? Ez az anyakézírat vagy megvan, vagy olvasásai származék kéziratainak egymás közt való szoros kapcsolata alapján állapíthatók meg. Így Aeschylus hét fennmaradt szomorújátékának valamennyi kézirata a XI. évszázbeli Mediceo-Laurentianus XXXII 9-re megy vissza, a Catullus-kéziratok egy 1330-ban még megvolt és magasztalt veronai codexre, a homerosi hymnuszok codexeinek egyik osztálya egy XII. évszázbeli, most nyomaveszett archetypusra, melyet Giovanni Aurispa hozott 1423-ban Konstantinápolyból Itáliába, vezethető vissza. Ha aztán meg tudtuk állapítani a kéziratok rokonsági connexusát, — mihez például a hibás olvasásoknak egyező előfordulta szolgáltatja a talajt, melyre építhetünk, — fölállítjuk a kéziratoknak úgynevezett stemmáját, családfáját, melylyel graphikus ábrázolásban föltüntetjük a kéziratoknak leszármazási viszonyát, mutatva, hogy mely kéziratnak kell a családban elsőbbséget adni a többi fölött?

Hogyan jár el azonban a szövegkritikus, ha ilyen családfát, ilyen stemmát fölállítani nem tud, mint nem tudták például Vergilius Aeneisének hét régi kéziratára vonatkozólag? Ilyen eset főforogtával minden tekintetben fogja összehasonlítani codexeit! A régiség, az interpolatiók, a hibás olvasások mennyisége és minemisége szempontjából! Mindenekfölött azonban magának a régi auctornak művéből (esetleg műveiből) merített kánonok útmutatása és céljához képest külön fölállított vezérelvek világítása

mellett fogja választó, kritikai, tisztét végezni. Meg fogja akkor találni a viszonylag leghitelesebb, a viszonylag is legértékesebb kéziratot, melynek olvasásaira első sorban fog alapot rakni, építeni, s ha azok ki nem elégítik, a többi kézirat olvasásaihoz fog folyamodni, s ha ezek sem, az önkényes helyreállítás, az emendatio eszközéhez fog nyúlni, esetleg sejdítő, divinatorius úton úgynevezett közeljáró olvasást, coniecturát fog kockáztatni, mely a szerint, a mint a valószínűség nagyobb vagy kisebb bélyegét viseli magán, vagy a szövegben, vagy a szöveghagyományt megvilágító kritikai jegyzetek között kap helyet.

Kell-e kiemelnem, hogy a coniecturák, a hozzávető olvasások gyártása, tehát a coniecturalis álláspont mellett lesz a maga helyén? Kiemelnem, hogy minden olvasás, mely nem áll kritikai alapon s keletkezését nem logikai inductionnak köszöni, már elvileg elvetendő? Hiszen ha a conservativ álláspont elvét nem viszzük be a szövegkritikai módszer alkalmazásába, nemcsak a szövegkritikát pellengérezzük, hanem általánosságban az egész philológiát, ezt a par excellence elemző, de komolyan és előre kijelelt utakon kutató tudományos irányt is, mely minden kalandos törekvésnek ádáz ellensége, mely nem ismeri el katonájának azt, ki nem a módszer teljes nehéz szerelékével indul csatába. Ily vetőkat kiki a maga helyén tartozik odakiáltani; mert különben elégséges volna például a Wecklein nagy Aeschylus-kiadása II. kötetére pillantani, mely 315 lapon csak azokat a coniecturákat tartalmazza, melyeket kevésbbé valószínűeknek tartott a kiadó, — hogy azt következtessük, hogy a szövegkritika igen alantjáró, meddő tudományos kutatás.

Dejszen hova tévelyedne akkor másik ága, a fölirati szövegkritika? Tudva van, hogy az oly szövegeket igyekszik helyreállítani, melyek cserépen és kövön, sokszor igen kétségbeejtő állapotban jutottak korunkra. Tagadhatatlan, hogy itt a coniecturalis kritikára nagyobb szükség van, mint a szövegkritika palæographiai ágánál, mert szöveghagyományról, összehasonlítható szöveghagyományról, szövegstemmaák szerkesztéséről itt nem lehet szó. De viszont megkönnyíti a fölirati szövegkritikus eljárását az a körülmény, hogy a föliratok szerzői és szerkesztői a stil és compositio megállapodott speciális és közhasználatú formáit alkalmazván, szerzői, illetőleg szerkesztői egyéniségöknek bélyegét nem nyomák rá meghatározott terjedelmű írásműveikre. Egy epidaurusi Isyllus e tekintetben kivételes jelenség, s méltán külön monographiát

érdemelt meg. Vagy a Memnonszobor csekélyebb jelentőségű Julia Balbillaja. Mindenesetre e téren a szövegkritikus kevésbbé szorítkozhatik csak magára az egyes föliratra, mert csak az egész stilisztikai genre ismeretével, — no meg még közvetlen vizsgálattal, autoptikus szemlélettel fog boldogulhatni. Hogy itt még nagyobb mértékben van szüksége általános philologiai ismeretekre, nevezetesen régiségtaniakra és nyelvészetiekre, azt hangsúlyozni fölösleges. Az egyes philologiai disciplinák — ókori történelem, régiségek, archaeologia, mythologia és irodalomtörténet — jöllehet csupán a bevezető és segéddisciplinák — úgymint: nyelvtudomány, palaeographia és epigraphika — főbb elvei alkalmazásával építhetők ki csak, viszont magok ez általános bevezető és segéddisciplinák is csak amazok kölcsönhatása alatt fejleszthetők, mert beléjük azok lehelnek tartalmat. E kölcsönhatást pedig a magyarázó és kritikai módszer közvetíti vala, amaz irányában inkább synthetikus, emez főképp analitikus eljárásával.

A philologiai szövegkritika ugyanis, a kritika ez egyik alosztálya, mint az eddig mondottakból is kitűnik, főleg analitikus eljárással végzi föladatait. Elemez, midőn vizsgálja a terjedelem különbségeit, a kéziratok értékét, — elemez, midőn a szövegromlást egyes phasisaiban figyelemmel kíséri. De azért a szövegkritikus munkássága nincsen synthetikus elemek híjával sem, s épen e synthetikus működése az, mi munkáját becessé teszi. Ha csakis bonczolna, ha csakis alkotó elemeire szedne mindent, minő destructiv munkát végezne! Nem, neki kicsinyben synthesisekké kell ismét összeforrasztani az analysis retortájából származott vegyi elemeket, új összetételeket alkotni, mert különben közhasznú munkát nem végez! Ezt a főföladatot tartozik a szövegkritikus szem előtt tartani, azt, hogy az úgynevezett philologiai köznek életszükségeit kielégítse. Általában nyilván szövegekre gondolnak itt, hiteles kézirati vagy fölirati alapon fölépült, hibáktól megrostált szövegekre! De ezzel csak az empirikus számára magyaráztuk meg a szövegkritika föladatait, a rationalista rájő, hogy a szövegkritika föladatát apró philologiai synthesisek láncolata teszi, synthesisek, melyek nélkül a történetíró, az archaeologus, a régiségtudós, a mythologus és irodalomtörténetíró, hacsak magok nem végzik, fölületesekké válnak, mert vizsgálatlan, megbízhatatlan alapokra állanak.

És ezért nélkülözhetetlen a szövegkritikai kutatás módját ismerni ott, hol philologiai disciplinák kiépítéséről van szó, mert bevezet, illetőleg előkészít nagyobb synthetikus munkásságnak vég-

hezvitelére és az esetleg még forrásban lévő kutató szellemtől nem kívánja széles, nagy alapokon nyugvó problémáknak a megoldását. A részletkutatások arató mezején jól tudja a szövegekritikus, quid valeant humeri, s elbírálni is tanulja összefoglaló nagy munkáknak sokszor igen is kétes értékét. Nem egyszer sikerül neki kimutatnia, hogy sok fiatal ember hangzatos című munkájában a mi jó, nem új, a mi új, az rossz! Lám a harmincz éves korában görög irodalomtörténetet író Sittl bizony az öregebb elődöt, Bergket únos-untalan kiírni kénytelen! Az anyaggyűjtés, az elemzés fáradságos munkájára első sorban a szövegekritika tanítja a philologus kutatót. Ő maga csak alapokat vet, csak alapokat vizsgál, — többet voltaképen nem kíván, többet nem óhajt, nem is tekint irigyen az épületre, melyet ez alapokon mások raknak. Ellenben nem ismeri el philologus építőmesternek az olyat, ki a magyarázó és kritikai módszer alapjai nélkül emel épületeket. Tehet amaz szert vagyonra és gazdagságra, tekintélyre is a nagy tömeg előtt, — mégis a hol térül-fordul, a jött-ment pallér kikukkan majd belőle. Ez aztán az, ki becsmérli a munkát, melynek eredményét a nagy közönség nem látja. De hasztalan becsmérli azok előtt, kikről Horatius mondja a római világfi suprematikus hangján:

Offenduntur . . . . . quibus est equus et pater et res,
Nec siquid fricti ciceris probat et nucis emptor
Aequis accipiunt animis donantve corona.

VÁRI REZSŐ.

É R T E S I T Ö.

*Első könyvem. Hazafias és egyéb költemények. Írta Lampérth Géza.
Beöthy Zsolt előszavával. Buda-Pest, 1897.*

Egy új lyrikus, a kit Beöthy Zsolt vezet be, azonban bevezető előszava nem foglalkozik a költemények æsthetikai becsével ; inkább csak általánosságban akarja megjelölni azt az irányt, melynek az ifjú költő képviselője. Beöthy szerint ifjú költőink táborában különböző jelszavak alatt, voltakép a falu és nagyváros világa állanak szemben egymással. Az egyik a magyar természet eredetiségéből, erejéből, egyszerű érzéseiből és képeiből meríti ihletét. A másikat egy nagy tömeg izgatott idegélete hevíti, hogy az életnek ezer színű és ezerféle nyüzsgő zürzavarát a költői érzés és gondolat villámfényével hassa át. Buda-Pest ma nagyobb, gazdagabb és szebb, mint a régi volt, de élete még korántsem magyar nagyvárosi élet. Költészete visszhangozza utcái lármáját, de nem merít belőle se érzést, se eszméket, melyek magyar valónkkal és céljainkkal kapcsolatosak lennének. Hogy a fővárosi fejlődés a kívánt irányt vegye, még erre is a magyar vidék, a magyar falu életének és költészetének minél nagyobb, minél mélyebb befolyást óhajtanánk. Igazi magyar költészet eddig más nincs is, mint a magyar vidék, magyar falu költészete. A kísérletek, a melyek valami egészen másnak kezdésére történtek, azt mutatják, hogy a töle és nagy hagyományaitól való elszakadás a nemzeti lélek irányában is idegenséget jelent. Az új magyar nagyvilág költészetének csak a régi magyar kisvilág költészetéből lehet kifejlődnie. Ezért méltánylást érdemel Lampérth, a ki nemcsak mintáit kereste a magyar falu nagy költői közt, de eszményeit és lelkesedését is a magyar természetből merítette. Ihlete és iskolája egyaránt magyar. Lelkes ódáival és kedves dalaival, egy-

szerű és nemes érzéseivel, szép formáival bizonyára meg fogja találni az utat közönségünk szívéhez. Jó úton indúlt, mely nem kifelé visz, hanem fölfelé.

Íme Beöthy eszmemenete, melyben különösen meglepő az, hogy költészetünket két részre osztja: falusira és városira s Magyarország minden nagy költőjét a falusiak közé sorozza, s kimondja, hogy igazi magyar költészet eddig más nincs, mint a magyar vidék és magyar falu költészete. Maga megvallja ugyan, hogy ez a kategória talán nem æsthetikai, de mi azt hiszszük, hogy más szempontból sem igazolható. Ósidóktól fogva a költészet tárgya az emberi szív, természet, társadalom és állam; vallásos hymnuszok, hazafias és szerelmi dalok zengtek mindenkor a költők lantján; az állami és társadalmi összeütközések, a családélet örömei és fájdalmai foglalták el lelköket. Ezekből merítette a költő ihletét akár falun, akár városon lakott s ha a falusi magány vagy a zajos városi élet inkább meglátszott művein, az csak oly egyéni vonás volt, mint sok más egyéb. Zrinyi és Balassa miért volnának falusi költők, midőn mindketten a renaissanceból merítettek, s a vallásos és hazafias küzdelmek hatása alatt irtak? Miben nyilvánkozik Vörösmarty falusi költészete, mely kiválóan nemzeti és Pest irodalmi és politikai mozgalmaiból keletkezett? Petőfi és Arany költészetére ugyan nagy hatással volt annak a magyar vidéknek környezete, a hol születtek, de mennyi más hatás járult ehhez, részint irodalmi, részint politikai. Igaz az is, hogy elődeiknél többet merítettek a népköltészetből, s a nemzetit és művészt magasabb fokon egyesítették, de a népköltészet több, mint egy falu vagy vidék költészete, az az egész népé és több százados maradvány, mint maga a nyelv; egyik főforrása ugyan a nemzeti költészetnek, de nem egészen az, s midőn Beöthy az egész magyar nemzeti költészetet falusi költészetnek nevezi, lejjebb szállítja a népköltészetnél. Az ő falusi költészete nem népköltészet, hanem a műköltészetnek oly faja, melynek alig lehetnek más sajátosságai, mint hogy falun keletkezik, s a falusi életből van merítve. Az első sajáttság semmit sem magyaráz ki, a második csak csekély mértékben igaz s oly kevésbé illik Vörösmartyra, mint Aranyra vagy Petőfire.

Beöthyt az vezette e különös osztályozásra, hogy nagyobb városaink nem voltak túlnyomóan magyarok, s ennél fogva inkább vidéken lüktetett a magyarság szíve. De nem vett észre egy más jelenséget, tudniillik, hogy nem magyarajkú városainkban is mindig megvolt a magyarságnak bizonyos nagyobb vagy kisebb köre, mely

folyvást növekedett és fejlődött, sőt az idegen elemeket magába olvasztotta, sokkal nagyobb mértékben, mint falun. Fővárosunk egy félszázadnál több idő óta inkább központja szellemi mozgalmainknak, fészke a nemzeti szellemnek, mint bármely vidéke az országnak, de azért helytelen volna fővárosi és falusi tudományt és költészetet különböztetnünk meg. A másik ok, a mely Beöthy osztályozására befolyt, az a tapasztalata volt, hogy ifjú költőink közül nem egy mintegy megtagadni látszik nemzeti költészetünk szellemét s ez onnan származik, mert Buda-Pest élete még korántsem magyar nagyvárosi élet. De Párisban és Londonban nem élnek-e oly költők, a kik eltérnek a francia és angol nemzeti költészet hagyományaitól s vajon nem ezeket utánozzák-e némely ifjabb költőink? Hiszen a multban is találunk erre példát. Kazinczy a vidéken élt, sohasem volt fővárosi lakos, de a német-görög classicismust igyekezett átültetni irodalmunkba. Arany is a vidéken élt, hatottak reá a külföldi költők is, de azt nemzetibb szellemben tudta földolgozni, mint Kazinczy. Nem a falu és főváros dönti el a költő sorsát, hanem sok minden összehatása, különösen a közszellem, a nemzeti fejlődés és saját geniusza.

Azért jó lesz fölthagyni a falusi költészet elnevezéssel s megtartani a nemzeti vagy a nép-nemzeti költészet műszavát. Beöthy is tulajdonkép azért méltányolja Lampérthet, hogy a nemzeti költészet hagyományainak híve. Valóban Lampérth többször zendíti meg nemzeti rhythmusunkat, mint sok más társa s a magyar világ eszme- és érzésköréből igyekszik meríteni tárgyait. Azonban ez még magában senkit sem tett költővé s a nemzeti költészet fogalma is tágabb körű, mert magában foglalhat különböző költői egyéniségeket, új tárgyakat hódíthat meg, új eszmék tolmácsa lehet, de leginkább abban a módban nyilvánul, a mint mindezt a költő kifejti, s a nemzet szellemébe oltja. E tekintetben Lampérth költészete nem igen vonja magára a figyelmet. Úgy látszik, hogy tehetsége nincs még kifejlődve. Költeményei inkább csinos verselési gyakorlatok, mint valódi költői művek. Megakad bennök egy-egy sikerültebb versszak, de egész vers ritkán. Nincsenek hóbortjai, de eszmékben épen nem gazdag, s a szenvedély nem háborgatja. Nem igen esik dagályba, de hasonlatai, képei nem megragadók. Nyelve elég szabatos, de különösebb báj nem nyilvánul benne.

A gyűjteményt hazafias költemények nyitják meg, nagyrészt ódák. A költő megénekli a kivándorlást, a magyar dalt és nyelvet, a magyar ifjúságot márcz. 15-én, a honvédek emlékét, Rodostót, az

ezredéves ünnepet több ízben és Jókait, jubileuma alkalmával. Ez ódákra sehogy sem illenék a «falusi költészet» elnevezés; nem falun, hanem a fővárosban merítette hozzájuk a költő ihletét, még pedig a napi sajtó vezércikkeiből. Hírlapjaink némely ünnepélyes alkalommal nagy lelkesedésre tüzelik magokat, de a legtöbbször csak stereotyp szónoki phrasisokban áradoznak s a hazafiság túlzásában keresik a hatást. Lampérth ódáiban is valami ilyest találunk, habár csinosabb nyelven, de nem csekélyebb túlzással. A honvédekről szólva, így kiált fel: «Föld soh'se hordott több ily katonát!» Továbbá: «Gondolj a dicsőkre, félistenekkel csodás nagy időkre!» Petőfi és Arany is írtak a honvédekről, de idáig nem ragadtatták magokat. Lampérth Rodostóról emlékezve, óhajtja, vajha dala fölrázhatná az alvó nemzetet. Vajon miért alvó nemzet a magyar? Mert elfeledte multját s nem hozatja haza a rodostói bujdosók hamvait. Annak sok más oka lehet, de az álomba sülyedés legkevésbé. A Jókaihoz írt ódában azt olvassuk, hogy a nagy mestert az egész nagy világ hódolattal veszi körül. Ez is hírlapi czikkek visszhangja; az ódai emelkedés nem ily phrasisokban nyilatkozik. Egy szóval ez ódáiban bizonyos obligát tartalom és hang a túlnyomó. Azonban van köztök egy pár olyan is, mely elűt a többtől. Ilyen az *Előre* című, a mely a költő küzdelmét, kétségeit s önbátorítását rajzolja. E költeményben valódi érzés lüktet, szerkezete lélektani mozzanatokon fordul meg s a nyelv kiszabadúl a köznapi phrasisok békóiból. Szintén sikerült az *Ezredik év*, mely egyszerűségével és szabatos bel- és külformájával ragadja meg a figyelmet.

A gyűjtemény második részének címe: *Szerelem* s a költő szerelmi dalait foglalja magában. Úgy látszik Lampérth lyrájának leggyöngébb oldala a szerelmi dal. E fajta dalai inkább a reflexió szülöttei, mint az érzéséi, s legkevésbé van meg bennök a dalnak az a sajátsága, mely az érzést a rhythmussal annyira összeolvasztja, hogy mintegy egymást szülik. Általában nem ömlik el rajtok az érzés melege, vagy a szenvedély fölindulása s ha felcsillan is itt-ott egy sikerült fordulat vagy elmés ötlet, mint egészek hidegen hagyják az olvasót. Csak helyeselhetni, hogy Lampérth kerüli a szerelmi hóbortot, eszeveszettséget, melyre némely fiatal költő annyira büszke, de a nagy józanság sem forrása a szerelem költészetének.

A harmadik rész *Élet és álom* cím alatt vegyes tartalmú. Van itt ballada, életkép, elégia, dal, hol vidám, hol búskomoly hangulat szülöttei. Költőnket néha megszállja a vallásos érzés is s csak sajnálhatni, hogy nem tudja azt nagyobb hatással kifejezni. A gyer-

meki szeretetnek és gyermeki emlékeinek nem egy lapot szentel, de némi túlzott érzékenykedésbe esik. Ily tárgyú költeményei között legsikerültebb az *Itthon* című. Kevésbé sikerültek barátja halálára írt elegiái, melyek alig többek száraz verselésnél. Nem egyszer emlegeti elhagyatottságát, küzdelmeit, de folyvást bízik a gondviselésben; legsikerültebben fejezi ki ezt az *Árva dala* című költeményben. Egy pár kisebb humoros költeményt is írt, de epigrammai élők egy kissé tompa. *Kun László* baladájában van drámaiság, de a szenvedély rajza erőltetett s az egész nem tud hangulatot ébreszteni. Ennél sokkal sikerültebb a *Kis libapásztor* életkép. Egyszerűségében némi keresetlen báj nyilatkozik s a kis gyerek ártatlanságból bevegül valami magába a költeménybe is.

A kötetet *Könyvemhez* címzett vers zárja be, melyben a költő útra bocsátja könyvét s utasítja, hogy mit feleljen a kérdezőknek; ha előtte ajtót zárnának, keressen föl egy kis falut, az ő szülőházát, hol bölcsőjét ringatták, ott várni fogják és szívökbe zárják minden sorát. Bizonyára a szülők és rokonok leghálásabb olvasói műveinknek, de ez nem elég a dicsőségre, szükséges, hogy az olvasó közönség figyelmét és tetszését is kivívjuk, Lampérth is jobban teszi, ha nem lép ki még gyűjteményével, hanem vár, a míg tehetsége fejlődik s néhány már is sikerült darabjait újakkal szaporíthatja. De az ifjú költők majd mindenike mielőbb egész gyűjteménnyel akar föllépni, bár később megbánja. Óhajtjuk, hogy Lampérth második gyűjteményét ne csak szülőháza fogadja tetszéssel, hanem a bírálók és a közönség is.

—i.

Raffael und Donatello. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der italienischen Kunst. Von Wilhelm Vöge. Strassburg, 1896.

A Ráfáel művészetével foglalkozó irodalomnak az Eugène Müntz által néhány évvel ezelőtt egybeállított címjegyzéke (*Les historiens et les critiques de Raphael 1483—1883*) tekintélyes kötetet tesz ki. Azóta is évenként több dolgozat jelenik meg, mely Urbino szülöttjének csodás művészetét és egyes műveit más és más oldalról iparkodik megvilágítani. Ennek megfelelően a mester művészetének mivoltáról, valamint egyik-másik festményének keletkezéséről való vélemény is tetemesen megváltozott. A régiebbek, kik a Vasari-féle életrajz adataihoz ragasz-

kodtak, úgy állították elé Ráfáelt, mint a ki nem apadó erővel önmagából alkot, senkire nem szorul, kora ifjúságától kezdve mindenkit túlszárnyal, dús asztaláról szívesen juttat morzsákat a vele érintkező művészeknek. Az már régen tudva levő, hogy a vatikáni loggiában Ádám és Éva kiűzetését Masaccio ugyan e tárgyú festménye után ábrázolta. Általában azt tartották, hogy e kölcsönzés jelentéktelen epizódja művészi tevékenységének. Rómában a Borghese-gyűjteménybeli *Sirba tételt*, melynek megoldásán, a fönmaradt számos tanulmány bizonyossága szerint, sokat fáradozott, akár maga, akár valamely segéde festette, szintén csekély önállóságot mutat és a nevét viselő festmények közt a legkevésbé festői; arra nem fektetnek súlyt, hogy élénken emlékeztet Mantegna egyik rézmetszetére, sőt e körülményt nem is szokás megemlíteni. A korábbi írók közt akadnak olyanok is, kik készségesen elismerik, hogy egyet s mást tanult Perugiában, hogy Florenczben Fra Bartolommeo, meg Lionardo da Vinci elősegítették fejlődését, hogy Rómában nem kerülte el Michel Angelo hatását, de egyébként azt tartják — mindig Vasarit követve — hogy Timoteo della Vite, Pinturicchio, sőt részben mestere Perugino is az ő művészetén élösködtek. Ezeknek társaságában élt 12-ik évétől mintegy 20 éves koráig; kétségtelen, hogy az vetette meg művészetének alapját, a mit ezektől tanult, s épen ezek hírnevének ártott legtöbbet. Csak a legújabb időben történt, hogy Lermolieff, igazi nevén Giovanni Morelli, *Kunstkritische Studien über italienische Malerei* című munkájának 3-ik kötetében egybefoglalt tanulmányaival kimutatta, hogy Timoteo della Vite több évvel Ráfáel előtt ráfáeli módon festett «seinen Werken Raffaelische Anmuth und Raffaelischen Duft einhauchte», hogy Ráfáel Perugiában több Madonna képhez fölhasználta Pinturicchio rajzait, Peruginót meg épenséggel kiaknázza, holott ez sem volt valami rendkívüli fölhaláló képességű mester. Ezek a tények, melyeknek bizonyítékait az olasz kritikus német és francia ellenfeleinek kifogásaival szemben fényesen védelmezi, meggyőznek arról, hogy az előtt nem egészen jól ismerték Ráfáel fejlődését és művészetének mivoltát.

Mai ismereteink szerint Ráfáel művészetének lényegét nem az önmagából alkotó erő, nem a fölhalálás adománya képezte, de annyival csodálatosabb mértékével volt megáldva az elsajátító képességnek; mindent úgy magáévá tett, például a Timoteo della Vite festési módját, hogy az ráfáelinek látszott. Perugiában, Flórenczben, Rómában gyorsan átalakul művészete, de mindig ráfáeli marad.

Nem is szorítkozik egyedül a hatások befogadására; csekély föl-találó adománya mellett az nem is volna elégséges; művének egyes elemeit, alakokat és csoportokat onnan veszi, a hol az kínálkozik. Míg Perugino műhelyében dolgozik, a hol nem nagyon pezsgett a találékonyság, addig szintén szűk körben mozog, egyszerű tárgyú képek kerülnek ki ecsetje alól, sőt mestere műveit, a *Spozaliziót* újra festi. Florenczben ismerkedik meg a nagyobb szabású ábrázolásoknak, a drámai hatásnak elemeivel. Melyik művész alkotásait találta e tekintetben leghasználhatóbbaknak? E kérdésre iparkodik Vöge válaszolni.

Morelli más mesterek rajzaiban és festményeiben kutatta föl Ráfáel számos alkotásának és művészi sajátosságának kútforrását. Vöge e módszert követve, a szobrászat terén keresgélt és arra a meglepő eredményre jutott, hogy Ráfáel éles szemét a szobrászati művek sem kerültek el, jelesül fölismerte, hogy Donatello drámai hatású domború művei igen jól használhatók.

Vöge könyvének első fejezete Ráfáel azon festményeivel foglalkozik, melyek a sárkányt ölő Szent Györgyöt ábrázolják. Ilyen kettő van: az egyik a szent pétervári Eremitageban, a másik a párisi Louvreban őriztetik. Tudva levő, hogy a szent pétervári kép Donatello hasonló tárgyú domború művének átdolgozása. A Donatello-féle domború mű Florenczben Or San Michele homlokzatán álló Szent György szobor talapzatát díszíti. Szent György ágaskodó lovon ül, vágatva érkezett meg és hosszú dárdával leszúrja a sárkányt. Mind a két ábrázolást hasonló elrendezés mellett egyenlően élénk drámaiság jellemzi. A lángoló hév, a szenvedély, mely a szent mozdulatában kifejezésre jut, nem vall a perugiai növendékre. «Valóban vonzó látvány, hogy a művésznek a drámai élnkség iránt való érzéke, melyet Donatello ébresztett föl benne, mily hatalmasan nyilvánul; letromfolja azt, a mi még új volt előtte.»

A könyv többi fejezetében szerző érdekesen elemezi, hogy Ráfáel mily bőségesen használta ki Donatellónak legélénkebb drámai hatású domború műveit, azokat tudniillik, melyek Szent Antal páduai templomában a szentnek csodatetteit ábrázolják.

Épen tíz éve, hogy Robert Vischer *Studien zur Kunstgeschichte* című könyvének egyik fejezetében utalt rá, hogy Ráfáelnek a vatikáni stanzákbeli falfestményei, jelesül a *Disputa* és Donatellónak páduai domború művei egyes részleteikben megegyeznek. August Schmarzow *Donatello* című munkájában hozzájárult a fönti

nézethez. Behatóbban egyikök sem foglalkozott a kérdéssel. Erre Vöge érezte magát indíttatva, midőn az Uffizi gyűjtemény rajzai közt véletlenül egy tollrajzra akadt, mely Donatello egyik páduai domború művéből egy csoportot ábrázol, névszerint a fősvény szívével történt csodát ábrázoló domború mű jobboldali csoportját. A tollrajz, mely ama jelenetnek hamarosan készült másolata, Ráfáel kezére vall. Ebből kiindulva Vöge pontosan összehasonlította a páduai domborműveket, számszerint négyet a stanzákbeli falképekkel. Az összehasonlítás eredménye az, hogy az *Athéni iskola*, a *Disputa*, a *Borgóbeli tűzvész*, *Heliodorus kiűzetése a templomból*, a *Bolsenai mise* név alatt ismert festményeken több csoport és egyes alak van, melyeket Ráfáel a páduai domború művekből kölcsönzött. Az *Athéni iskolában* jobbra az egyiptomi orvos, meg a mögötte levő két alak, ezek előtt a pillér párkányára könyöklő ifjú, az előtérben a mérnökök csoportja a fősvény szívének csodáját ábrázoló domború művéből valók, balra pedig a középtér sarkában levő csoport a számarrral történt csodát ábrázoló domború művéből származik. Ilyen kölcsönzés a *Disputában* az egymás mögött térdelő alakok remek csoportja, az oszlopokba kapaszkodó alak *Heliodorus kiűzetésében*, a *Borgói tűzvészben* és *Konstantin ajándékában* és még számos alak. *Konstantin ajándéka*, melyet Ráfáel halála után, de annak rajzai nyomán, tanítványa Penni festett, tele van donatellói alakokkal.

A könyv szerzője az összehasonlítás által kétségtelenül bebizonyított kölcsönzés tényével nem elégszik meg, arra támaszkodva Ráfáel élettörténetét is kiegészíti azzal a föltevessel, hogy Páduában is tartózkodott. E föltevés nem következik szükségszerűen a kölcsönzésből. Donatello domború művei közül kettőnek másolata stuccoöntvényben megvolt az urbinói palotában, tehát Ráfáel ott is tanulmányozhatta azokat. Meglehet, hogy a tollrajz, melyből szerző kiindult, szintén nem Ráfáel műve, mindazonáltal az eredmény, melyet a két művész műveinek összehasonlításával elért, érdekes és egyszersmind kiváló művészettörténeti fontosságú. P.

Székely Mózes erdélyi fejedelem életrajza. Irta Vass Miklós. Buda-Pest, 1897.

E kis monographia nagy utánjárással és józan kritikával van írva. Oly tárggyal foglalkozik, mely még nincs eléggé föl-

dolgozva. Egy fiatal író első kísérlete s így kétszeresen is figyelemre méltó.

Szerző nagy szeretettel szól Székely jelleméről. «Elvszilárdságával úgy áll a többi szereplők között, mint egy oázis a nagy sivatagban.» Merész dolog a történeti jellemeket oázishoz hasonlítani. De el kell ismernünk, hogy Székely pályájában van bizonyos egység; nem a szeszély, vagy az érdek hajtják ide-oda; politikai gondolatok is vezetnek. Nem volt mindig ugyanabban a táborban, de ki menthette volna meg akkor életét s országát makacs állhatatossággal? Székely elvszilárdságában is vannak bizonyos hézagok, s mégis van okunk tisztelni a vitéz fejedelem emlékét.

Az egyszerű lőfőszékelyből Erdély fejedelme lett. Zavaros és nagyon szomorú viszonyok segítették emelkedését. Báthory István és Békes küzdelmében az unitárius Székely nem az unitárius Békeshez csatlakozik, hanem Báthoryhoz. Híve maradt a Báthoryháznak. Báthory István nagyon szerette vitézsége, ügyessége s okossága miatt. Székely Lengyelországba is elkísérte Báthoryt és részt vett a nagy lengyel-orosz háborúban. István király szentelt vitézzé avatta Székelyt.

A szentelt vitéz Báthory Zsigmondnak is hű és kedves embere volt. Urának parancsára ép oly bátran harczolt a törökök ellen a nagy tizenöt éves háború kezdetén, mint a hogy később a török pártfogása alatt a németek ellen. Jól érezte magát ekkor Báthory Zsigmond uralkodása alatt s bizonyára úgy hitte, hogy Erdély is megelégedhetik a nagy fejedelmi család utódjának kormányzásával.

Báthory Zsigmond elhagyta Erdélyt s rövid idő múlva visszakivánczolt a fejedelmi trónra. Székely is azok közt volt, a kik visszahozták 1598-ban. 1599-ben az eszelős zsarnok újra megunt az uralkodást és átadta azt unokatestvérének, Báthory Endrének. A sellenberki csatában Székely Mózes lovasai heves harczot vívtak Mihály vajda csapatai ellen. De végre Székelynek is el kellett hagynia a szerencsétlen csata terét. Báthory Endre menekült s Mihály vajda uralkodása kezdődött. Székely is meghódolt Mihálynak, Moldva elfoglalásában fővezére volt a vajdának. De nem szívből szolgált neki, Mikó Ferencz szavai szerint «irtózott az oláh guberniumtól». Vezére volt annak a titkos követségnek, mely fölshíltotta Báthory Zsigmondot, hogy szabadítsa meg az erdélyieket az oláh vajdától. Székely nemsokára Erdélyben is izgatott Mihály ellen, míg végre ki kellett menekülnie Lengyelországba. Ez a szö-

kés mintegy jeladás volt a gyűlölt uralom ellen való fölkelésre. Básta állott az erdélyiek élére és a miriszlói csatában megverte Mihályt. Székely is megjelent az erdélyi határon lengyel csapatokkal s így Mihálynak ki kellett mennie Oláhországba. Zamoyiski győzelme után Mihály szeretett volna visszaszökni Erdélybe, de Székely őrizte a Bodza szorost. Küzdelembé került kiűzni Bástat az országból s legyőzni a németes pártot. 1601 márcziusában Székely Mózes fogadta Beszterczén Báthory Zsigmondot, az újra megválasztott fejedelmet. Oly nagy volt a Báthory név varázsa, hogy annyi tapasztalat után még most is bíztak az erdélyiek Zsigmondban. Ekkor kibékült Mihály vajda Bástával s a két hadvezér Goroszlónál megveri Báthory hadseregét. Mihálynak most volt alkalma boszút állani. De végre elérte a nemesis. Básta megölette.

Székely Mózes azon volt, hogy visszaszerezze Báthory Zsigmond trónját. Pedig Zsigmond ingadozott s egyezkedni szeretett volna Bástával. De Székely visszaparancsolta a követet, a ki már Szebenbe készült a császári párthoz Zsigmond izenetével. A török csapatok segítségével Báthory lassanként visszafoglalja Erdélyt. De 1601 november 29-ikén Zsigmond egyszerre csak elfogatja leghívebb emberét, Székely Mózes, Szamosközy szerint azért, mert «Mózes Bektes basával egyenesen Bástára akart menni». 1602 április elején Báthory kibocsátotta hívét a fogságból. De Székely most már megunta Zsigmond vésses uralkodását, azon volt, hogy elfogja hálátlan urát, a ki újra megalkudott Bástával. Székely már nem alkudott, hanem meg akarta szabadítani hazáját az idegen uralomtól. Gyöngye csapatát Básta szétverte Tövisnél július 2-ikén.

Székely a temesvári basához menekült. Bethlen Gábor segítségével a menekült hadvezér athnamét szerzett a szultántól. 1603 tavaszán Temesvárról elindult Erdélybe. Pártja csakhamar növekedett s április második felében egy tábori országgyűlés fejedelemmé választotta. A császáriak alkudozni akartak vele, Székely aránylag kedvező feltételeket utasított vissza. De vesztére. Elvért a július 17-iki csucsaí csatában s vele együtt esett el Erdély színe-java.

Básta korszaka volt Székely kísérletének közvetlen eredménye. De ezért nem ő a felelős. Hogy az oláh s német uralom ellenében a török pártfogásban van Erdély menedéke, bölcs és a jövőre hasznot hozó gondolat volt. Bethlen Gábor nagy tisztelettel emlékezett meg Székelyről.

A fiatal szerzőnek köszönettel tartozunk, hogy megújította a szerencsétlen fejedelem emlékét. Reméljük, hogy folytatni fogja munkásságát. Alapos dolgozatokat várhatunk tőle s idővel talán gondosabb stílt is. A «politikai botlás, mely csakhamar *megbűnhődte magát*», egyszersmind stílbeli botlás. d.

Új magyar könyvek.

Dárday Sándor. Közigazgatási törvénytár. A fönnálló törvények, rendeletek és döntvényekből rendszeresen összeállítva. 2. kiadás. II—IV. rész 1. fele. V., VII. rész. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 1160, 981, 752, 769, 566 l.). A teljes mű ára 48 frt.

Detleff Károly. Feloldhatlan kötelékek. Orosz regény. Ford. Zichy Camilla. 2. kiadás. (Athenæum olvasótára. V. évf. 22—23. köt.) Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 302 l.). 50 kr.

Értéküzleti szokások és az értéküzleti leszámolás rendje. (Életbeléptek 1897. augusztus 1-én). Buda-Pest, 1897. Grill. (8-r. 44 l.). 50 kr.

Hevess Kornél. Lant és biblia. Vallásos és egyéb közlemények. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 207 l.) 1 frt 20 kr.

Huttkay Lipót. Pázmány Péter magyar irodalmi szempontból. Bölcsélet-doktori értekezésül. Eger, 1897. Szolcsányi Gy. (8-r. 49 l.). 50 kr.

Jókai Mór összes művei. Nemzeti díszkiadás. Buda-Pest, 1897. Révai testv. (8-r.)

61. köt. Megtörtént regék. (400 l.).

62. „ A kik kétszer halnak meg. I. (396 l.).

63. „ „ „ „ II. (278 l.).

64. „ Görög tűz. (264 l.).

65. „ Egy hirhedett kalandor a tizenhetedik századból. (290 l.).

66. „ Szabadság a hó alatt, vagy: A zöld könyv. (484 l.).

67. „ Szeretve mind a vérpadig. I. (347 l.).

68. „ „ „ „ II. (238 l.).

69. „ Még egy csokrot. (223 l.).

70. „ Egy játékos, a ki nyer. (220 l.).

Kiss József. A táviró- és távbeszélőgépek és készülékek szerkezetének, összeköttetésének és kezelésének ismertetése. (Gép- és kapcsolástan). Buda-Pest, 1897. Kilian. (8-r. XXIII, 653 l.). 8 frt.

Kollmann Gyula. A magyar nemzeti egységes középiskola eszménye és szervezete. I. kötet. A középiskolai oktatás alapelvei és tantervei. Arad, 1897. Réthy. (8-r. 4 lev. 120 l.) 2 kor.

Kövecz Ilma. Két világ közt. Regény. (Egyetemes regénytár. XII. évf. 15. köt.) Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 175 l.) 50 kr.

Közlemények. (Magyar statisztikai —). Új folyam. XVII. kötet. A magyar korona országainak 1896. évi külkereskedelmi forgalma. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja az orsz. magyar királyi statisztikai hivatal. Buda-Pest, 1897. Kilián. (4-r. 172 l.) 3 frt.

Krúdy Gyula. Üres a fészek és egyéb történetek. Buda-Pest, 1897. Orsz. irodalmi r. t. (8-r. 216 l.) 1 frt 20 kr.

Magyar nemzet története. Millenniumi kiadás. Szerkeszti Szilágyi Sándor. V. kötet. Magyarország három részre osztásának története. 1526—1608. Írta Acsády Ignác. A m. t. Akadémia által a Bük László-alapból 1000 forinttal jutalmazott munka. Buda-Pest, 1897. Athenæum (8-r. 680 l.) 8 frt.

Magyarország külön czimerének és a magyar korona országai egyesített czimerének leírása és rajza. Magyar-német és horvát nyelvű szöveggel. Buda-Pest, 1897. Horovitz L. (2-r. 4 színes és 4 fekete nyomású rajzzal) 2 frt.

Mirkosch Béla. Lidérczfény. Egy darab regény. Besztercebánya. 1897. Ivánszky E. (16-r. 72 l.) 50 kr.

Moravcsik Ernő Emil dr. Gyakorlati elmekórtan. 2. teljesen bővített kiadás. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 542 l.) 3 frt 50 kr.

Rodiczky Jenő. Nemzetközi gazdaságkongresszus főjelentése. Szervezés. Tárgyalások. Függelék. Buda-Pest, 1897. Nagel O. (8-r. 535 l.) 4 frt.

Roschner Ervin br. Magyar agrárpolitika és a magyar gazdaság nézetei a buzaárak hanyatlásáról. Buda-Pest, 1897. Kilián. (8-r. 62 l.) 50 kr.

Schmid Mihály. Távirási kalauz a magyar kir. posta-távirda kiadók és segédtisztek kiképzésére. valamint a posta- és távirda-intézetek alkalmazottjainak kézi használatára. 2. jav. és bőv. kiadás. Kassa, 1897. Vitéz A. (8-r. 398. l.) 4 frt.

Strausz Adolf. Bolgár néphit. Buda-Pest, 1897. Ranschburg G. (8-r. 406 l.) 4 frt.

Szathmáry Károly. Régi szép idők. Elbeszélések, történelmi adomák, uti kalandok, pikantériák a magyar színészek régi korából. Buda-Pest, 1897. Nagel O. (8-r. 362 l.) 1 frt.

Szedlák Mátvás. Leleplezések a magyar szabadságharcz és a magyar emigráció idejéből. Buda-Pest, Sz. Gellért-nyomda. (8-r. 130 l.). 50 kr.

Szemnecz Emil. Katholikus autonómia. A katolikus autonómia multja, jelene s jövődjöje és a felekezetek autonóm szabályai 2 rész egy kötetben. Buda-Pest, 1897. Hunyadi M.-nyomda. (8-r. 219, 176 l.).

Thallmayer Viktor. A sorbavetőgépek. Buda-Pest, 1897. Nagel O. (8-r. X, 372 l.). 2 frt 70 kr.

Thim József. Az egészségügyi közigazgatás kézikönyve, különös tekintettel a gyakorlati eljárásra. Hatóságok, községek, hatósági, községi, kör-, pálya, kórházi, egyleti, magán-orvosok, gyógyszerészek, tanintézetek stb. számára. Három határidő-naplóval. 2 kötet. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. XVI, 558, 669. l.) és 3 tábla.). 8 frt.

Tóth Mór. Jó madarak. Bűnügyi elbeszélések. Karczag, 1897. Sződi S. (8-r. 163 l.) 1 frt.

Vathy István. Mária-esték. (Mária-legendák). Buda-Pest, 1897. Sz. Gellért nyomda. (8-r. 204 l.) 1 frt.

Verne Gyula. Kéraban, a vasfejű. Regény. Francziából fordították György Aladár és Illésy Piroska 2., egyedül jogosított kiadás. 96 képpel. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 479 l.). 2 frt.

KELETI BENYOMÁSOK.

Első közlemény.

I.

Hét éve múlt hogy Boszniát és Hercegovinát nem láttam, s azért elhatároztam, hogy Konstantinápolyba menet, kiszállok e két tartományban, s azon haladásokról, melyeknek messze híre megy, a hely színén szerzek meggyőződést.

Az összehasonlításra megvolt a kellő alapom, mert mint a sarajevói országos kormánynek tisztviselője, éveket töltöttem a Balkán-félszigetnek ezen a részén.

A legnagyobb készséggel sietek kijelenteni, hogy az eredmény várakozáson felül van, s a haladás minden téren szembeszökő. Bármerre fordul az ember, mindenfelé buzgó tevékenység nyomai láthatók.

Sarajevo városára alig lehet ráismerni. Régi rossz házak helyén új paloták emelkednek, s a várost keresztülszelő Miljacka patak partjai, melyek tisztátalanságuk következtében a vidéket eléktelenítették, kövel burkoltattak ki, s a még burkolatlanul maradt részeken most folyik serényen a munka.

Sajnálatosnak kell azonban mondani, hogy az új házak és paloták legnagyobb része európai izlésben épül, s az ezelőtt itt kedvelt török és bosnyák stílus, a mely pedig az éghajlati és talajviszonyoknak s a nép életmódjának leginkább megfelelt, mindinkább háttérbe szorul. Ez által a város keleti sajátosságából sokat veszít s a kormány ily módon nem emeli a város vonzó erejét, holott nagy erőfeszítéseket tesz annak elérésére, hogy a megszállott tartományokban az idegen forgalmat emelje. Az utas az eredetiségeket keresi, s mert nincs mindenkinek módjában az eredetiségében megmaradt nép-

életbe vegyülni, a följegyezni valókat a külsőségekben keresi. Ha tehát e külsőekre is nem fektetünk kellő súlyt, akkor néhány év alatt Sarajevo egy közönséges európai vidéki város képét fogja nyújtani. Az építkezéseket az országos kormánynek építészeti osztálya vezeti, s bár nagyon sok hivatalnoka van, nincs közöttük egyetlen egy sem, kinek a keleti építkezési módszer lenne kizárólagos tanulmányul kiosztva, s ez okból az a néhány keleti stílusban épült ház is, mint például a sarajevói városháza, a mely pedig egy drága nagyszabású alkotás, a kapkodás jellegét viseli magán.

E tekintetben tehát mielőbb segíteni kell, mert a turisták, kik úgy is csak igen csekély számban jelentkeznek, bárha a remek vidék a sűrű látogatásokat megérdemli, mindinkább ki fognak maradni.

De ha már az utasok idevonzásáról van szó, meg kell említenem azt is, hogy az első benyomás, melyet az ember Boszna-Bródnál nyer, igen kedvezőtlen, mert az étkező és váróteremül használt vasuti helyiség oly szűk, s tisztátalan, hogy ha valamivel több utas fordul meg, mint épen azon éjjelen, melyen odaérkeztem, a tartózkodás benne felette kényelmetlen s az étkezés nem kívánatos.

Indokolatlan az is, hogy a bosnyák vasút elindulásáig egy óra hosszat kell várni, a mi tudvalevőleg szintén nem szokott az utasok inyére lenni.

Az utazás Szarajevóig a bosnyák vasúton nagyon kellemes, mert a vasúti kocsik, kicsiny voltuk mellett is, kényelmesekek s tiszták. A vidék mindenütt gyönyörű, hasonlíthatatlannul szebb képet mutat, mint azelőtt, mert hála az erdők jó gondozásának, a hegyek, melyek azelőtt csak hitvány bokrokot neveltek, most szép s jól ápolt fákkal vannak beültetve.

De célom nem az, hogy a megszállott tartományok természeti szépségeiről beszéljek, valamint az sem, hogy az országos kormánynek azon törekvéseiről, melyekkel a nép megélhetési viszonyait könnyebbé, kereseti forrásait kiterjedtebbé tenni igyekszik, részletesen beszámoljak; mert hiszen ezekről időközönként statisztikai kimutatások tételnek közzé, s a delegációkban is évenként megbeszélés tárgyai. Ezekről elég lesz annyit megemlítenem, hogy Kállay Béni-nek közgazdasági és technikai kérdések iránt tudvalevőleg rendkívül kifejtett érzéke van, s a mi emberileg véghez

vihető volt, azt a két tartományban megtette. A mezőgazdaság, ipar és kereskedelem terén a javítások, kísérletezések napirenden vannak, új keresetforrások nyitnak, gyárak, telepek keletkeznek, szóval a forgalom emelésére minden okos eszközt megragadnak. Azonkívül szerencsés keze van Kállaynak abban, hogy a keletkező ipartelepekkel a bosnyák államvasutak elhanyagoltabb vonalait összeköttetésbe hozza, s az által nemcsak hogy új adóalapokat teremt, hanem a vasutat is jövedelmezőbbé teszi. Az igaz, hogy az új ipartelepek közül egyik-másik nem mutatja a kívánt életképességet s meg is szünteti az üzemet, hanem ez másutt is megtörténik s az általános üzleti forgalom szempontjából nem sokat határoz.

Nem olyan örömdetes azonban az eredmény, ha az állami élet erkölcsi mozzanatai felé fordítjuk figyelmünket.

Tudnivaló dolog, hogy az állami és nemzeti életben nem csupán anyagi, illetve gazdasági törekvések mozgatják az embereket, még akkor sem, ha esetleg az egyeseknek célja anyagi érdekeik kielégítése. Az után ugyan nem lehet elindulni, hogy az emberek meg vannak-e elégedve a jelenlegi politikai állapotokkal, mert az kétségtelen, hogy arra a kérdésre meg van-e a nép elégedve, más műveltebb államokban is könnyen tagadó választ kapunk. Az emberi természet mindenütt egyforma, s az elégedetlenség csirája mindenkibe bele van oltva.

A kérdés csak az, hogy vajon okos rendszabályok létesítése által megtörténik-e mindaz, a mi szükséges ahhoz, hogy az elégedetlenség okai lehetőleg mérsékeltsenek, s nincsenek-e olyan igények, melyek minden veszedelem nélkül teljesíthetők lennének, és a melyek megtagadása az elégtelenség okait szükség nélkül szaporítja.

Itt tartózkodásom alatt alkalmam volt beszélni mindenféle állású, vallású, foglalkozású emberrel és pedig idevalókkal s nem idevalókkal egyaránt.

E beszélgetésekből nyert benyomásom az, hogy a hangulat általában nagyon nyomott, a sérelmek szaporodnak, s hogy a kormányzati apparátus nagy súlylyal nehezedik a társadalomra és pedig ok és haszon nélkül.

A megszállott tartományokban három nemzetiség van. Természetesen a nemzetiségeket nem olyan értelemben kell venni, a mint az nálunk Magyarországon van, mert Bosznia-

ban az emberek nemzetiségekké vallás szerint csoportosulnak.

E szerint vannak római katolikusok, görög nem egyesültek és mohammedánok.

Számszerint legkevesebben vannak a katolikusok, azután jönnek a mohammedánok s legtöbben vannak a görög nem egyesültek.

A katolikusok teljesen horvát befolyás alatt állanak, s törekvéseik azokéival azonosak.

A görög nem egyesültek közös ügyet tartanak a szerbekkel, szerbeknek is nevezik magokat s állandó összeköttetésben állanak a külső szerbséggel.

A mohammedánok első sorban muzulmánok, s politikai törekvéseikben még tájékozatlanok. Kísérletek történnek ugyan állandóan a horvátok és szerbek részéről, hogy az egyik vagy másik táborba vonassanak, de egyes kivételes eseteket leszámítva, ddig sikertelenül. Politikai összeköttetésök a törökországi iszlámmal úgyszólván semmi.

A katolikusokkal a kormánynak Boszniában sem több, sem kevesebb baja nincs, mint bármely más kormánynak a világon. A papi hierarchiának megvannak a maga föladatai, melyeket az állami hatalommal való — a körülmények szerint némelykor mérsékeltebb, némelykor hevesebb — küzdelmek árán is megvalósítani igyekszik. A sarajevói érsek dr. Stadler, tudományos, okos ember, s lehet vele beszélni. Ha szükséges, tud alkalmazkodni, s ha kedvezők a viszonyok, tud követelni. Iskolái és vallási egyéb intézményei bő állami segélyben részesülnek, ebből nem enged semmit, de bele tud nyugodni abba is, hogy a jezsuiták által föntartott travniki főgymnasium nem bír azzal a joggal, hogy érettségi bizonyítványokat adjon ki, s hogy az érettségi vizsgálatok e főiskolában a sarajevói állami főgymnasium tanári karának közreműködése mellett tartatnak meg.

A mi pedig a horvát propagandát illeti, az tekintettel arra, hogy a papság s az állami hivatalnokok nagy része horvát, ez idő szerint alig akadályozható meg. Valami túlságosan nem is veszedelmes, mert a mint említém, a katolikusok a lakosság kisebbségét képezik s vagyoniilag is gyöngék.

A görög nem egyesültek és a kormány között, különösen a legutóbbi időben, állandó a feszült viszony s félni lehet

attól, hogy ez a rossz viszony mindinkább elmérgesedik, s a vitás pontok békés kiegyenlítése hovatovább nehezebbé válik.

Köztudomású az, hogy a bosnyák és hercegovinai szerbek a múlt év végével Ő Felségéhez egy terjedelmes memorandumot nyújtottak be, melyben összes sérelmeiket felsorolták, s azoknak orvoslásáért folyamodtak.

Az igaz, hogy a kérelmezők roppant nagy tapintatlanságot követtek el akkor, a midőn ez emlékirat tartalmát, még mielőtt azt a Felség elé terjesztették volna, külföldi és pedig szerb és orosz újságokban közzé tették, de igazán mosolyogni kell azon egy magyar embernek, hogy olyan igazán böcs és jóindulatú kormány, mint a minőnek a jelenlegit nevezni kell, annyira beleburkolódzott a kicsinyes burocratikus fölfogásba, hogy az embereket olyan apróságokért panaszkodni engedi.

Előttem fekszik a memorandum egész terjedelmében szerb és francia nyelven, s olyan pontok vannak benne, hogy a kormány nem engedi meg nekik azt, hogy magokat szerbeknek nevezzék, a cyrill betűket használják, követelik tőlök, hogy ünnepi szertartásaik s hitközségi gyűléseik megtartását bejelentsek a hatóságnak, joguk legyen a kormányhoz panaszos beadványokat benyújtani, ne engedessék meg, hogy a hatóságok szóbeli rendeleteket adjanak ki, s a hitközségi határozatokért egyesek ne vonassanak felelőségre, stb.

A memorandum visszaküldetett azzal, hogy az előterjesztésre intézkedés szüksége fönn nem forog.

A sarajevói s néhány más hitközség feloszlattatott s az ügyeket mindenütt egy-egy kormánybiztos végzi. A biztosok rendszerint hivatalnokok, kivéve Sarajevót, hol Petrovics Péter van ilyenül kinevezve.

Petrovics igazán derék megbízható és okos ember, vagyónilag független s mint Sarajevo város alpolgármestere, némi hivataloskodási jártassággal is bír. Jól is vezeti az ügyeket, sőt pártatlan emberek nézete szerint sokkal jobban, mint akár-melyike az ellenzéki vezéreknek képes volna, de a fegyelmetlenség a papok között, kiknek semmiféle tekintélyök nincs, valamint az elégedetlenség a nép között, mindinkább terjed s a külföldi különösen szerb újságok és politikusok által rendszeresen szíttatik.

Szó sincs róla, hogy mindazon követelményeket, melyeket a memorandum felsorol, meg lehetne adni, de nagy része minden veszedelem nélkül megvalósítható.

Első dolgának kellene lenni a kormánynak, hogy ez aggályos állapotoknak véget vessen, mert az is hallatszik, hogy a kiváló tulajdonságokkal fölruházott Mandics sarajevói metropolita is kezdi elveszíteni a talajt maga alól, s hamarosan kész lesz a lemondással. Már pedig alkalmasabb embert ez állásra bajos lesz kapni. Szükséges lenne mindenekelőtt hitközségi szabályzatokat kidolgoztatni, mert ilyen ma sincsen még, s ily szabályzat nélkül tág tér nyílik az önkényes eljárásnak. A kormánybiztosi gazdálkodással pedig föl kellene hagyni; hiszen a szükséges állami fölügyeletet százféle más módon lehet sikeresen gyakorolni. Kormánybiztos csak ott alkalmazandó a hol fontos érdekekről van szó, nem pedig mindenféle kis hitközségi gyűlésnél.

Meg lenne engedendő az is, hogy bizonyos okos korlátok között a szerbek saját ügyeiket a bosnyák sajtóban beszélhessék meg, mert a mostani tilalom oda vezet, hogy szerbiai és orosz újságok használtatnak föl e célra, mi által a célznak éppen az ellenkezője éretik el, a mennyiben az összetartozás érzete neveltetik azokkal, kikkel a bosnyák szerbek multuknál s egyéb érdekeiknél fogva csak távolról egyek.

A bosnyák szerbek elkeseredését mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy egy emlékiratban katonai kormányzatot fognak kérni Bosznia és Herzegovina számára, a mi természetesen gyerekes kívánság.

A mohammedánok békésen viselkednek, hallgatnak s még magok sem tudják, mit akarnak. Főczéljuk vallásukat s mohammedán intézményeiket sértetlenül föntartani s ebben nem is gátolja őket senki. Mint vagyoniilag legerősebb, s multjoknál fogva uralkodó elem, kik a városok lakosságának legnagyobb részét teszik ki, ilyen mohammedán jellegű tartományban, vezető szerepre lennének hivatva. Lassanként visszamaradnak azért, mert az európai civilisatiótól félnek. Ez aggodalmukat alkalmas megerősíteni azon körülmény, hogy azok az ifjak kik európai nevelésben részesültek, könnyen veszítenek a vallásosságból s néhány közülök olyan életmódot folytat, melyet ők kárhozatosnak találnak.

A mohammedánokat csak irányítani kellene, hogy hasz-

nos és megbízható támaszai legyenek a kormányzatnak s a magyar politikának.

Jelenleg azonban teljesen magokra vannak hagyva, mert a kormányzatnak elve az, hogy minden felekezetnek egyenlő mérvben méressék s a mi meg nem adható az egyik felekezetnek, az a másiktól is megtagadandó. Az elv általánosságban helyes, de alkalmazásában sokszor tévútra vezet. Egyenlően csak egyenlőkkel lehet elbánni, s különböző elemekkel az egyforma eljárás épen a legnagyobb egyenlőtlenség.

Nekünk Boszniában és Hercegovinában a legtermészetesebb szövetségesünk a mohammedán elem. Ezt pedig könnyen elveszítjük, ha vezetését nem mink magunk vesszük kezünkbe, hanem azt esetleg másnak engedjük át.

A politika — úgy látszik — nemcsak az exigentiák tudománya, hanem a küzdelem művészete is.

A tapasztalatok eddigelé azt mutatják, hogy a kormányoknak nem lehetséges, különösen olyan államokban, hol különböző törekvések észlelhetők, csupán csak ügyeket elintéző szerepet játszani, még akkor sem, ha cselekedeteiben és eljárásában mindig csak igazságos.

A népnek vezetőkre van szüksége, s ha a vezetőket nem a kormányon leli, megtalálja őket vagy a maga soraiban vagy az államon kívül.

A bosnyák kormány tehát, mely manapság sokkal inkább mint ezelőtt színtelen politikát követ, azt érheti el, hogy nem támaszkodhatva egyikre sem a nemzetiségek közül, ideális és absztrakt céljai körüli tevékenységénél egyedül találja magát.

A mohammedánokat tehát okvetlenül meg kell nyernünk politikánknak, a minek pedig a legjobb módja az, hogy őket a kormányzat részeseivé tegyük.

Ma a hivatalokból úgyszólván ki vannak zárva, és pedig nem azért, mintha a kormányzat őket nem szívesen alkalmazná, hanem azért, mert nem nyújtatik nekik kényelmes és aggálytalan lehetőség arra, hogy a bonyolultabb természetű európai közigazgatásnak használható organumai lehessenek. Történnek ugyan kísérletek ez irányban, de igen határozatlanul s csekély sikerrel. A kormány által fentartott vagy segélyezett 185 felekezeti iskolába aránytalanul kevés mohamme-

dán gyermek jár, pedig jó iskolák volnának, mert helyesen jegyzi meg a haute-marni kerület országos képviselője Albin Rozet, ki nem régiben Boszniában tanulmányokat tett, hogy a bosnyák kormány nagy sikereket mutat föl a közoktatás körül. De hiába, a mohammedán nem szívesen adja gyermekét akár más felekezetű iskolába, akár olyanba, melyben nem mohammedán tanít. Magyarországon sem igen látunk református gyermeket katolikus iskolában és viszont, pedig nálunk a felekezetek nem állanak egymástól olyan távol, mint Boszniában.

Alsóbb mohammedán iskola 1051 van és felsőbb 48, de ezek teljesen magokra hagyatva működnek a régi módon, holott könnyű szerrel lehetne őket a haladás üdvös eszközeivé avatni.

Talán segítve lesz kissé a bajon, ha kellő számú jól képzett mohammedán tanító fog rendelkezésre állani. E célból a sarajevói országos vakuf igazgatóság a kormánynyal egyetértésben a legutóbbi időkben egy mohammedán tanítóképző intézetet állított föl, melyben ez időszerint 50 hallgató lesz.

Csodálatos azonban, hogy a mohammedánok nem bírják elérni a kormánynál, hogy megengedtéssék nekik egy mohammedán felekezeti gymnasium fölállítása, s ebbeli kérelmek megtagadása abban leli indokát, hogy akkor a szerbek is ilyen gymnasiumot akarnának magoknak. A különbség csak abban van, hogy a mohammedánoknak meg volna az anyagi tehetségek hozzá, míg a szerbeknek nincs. Egy mohammedán gymnasium fölállítása semmiféle veszedelemmel nem járna, míg egy szerb községi iskola bizonyos körülmények között aggályos irányzatú lehet.

Általában bizonyos előítélet észlelhető a burocratiánál a felekezeti iskolákkal szemben. Hogy pedig ez nem mindig indokolt, mutatják a magyarországi felekezeti gymnasiumok, honnan csakugyan csekély kivétellel hamisítatlan hazafiságot visznek magokkal az ifjak az életbe.

Egy ily mohammedán gymnasiummal elérnők azt, hogy a muszlim ifjak ez intézetet tömegesen látogatnák, a mi bizony, sajnos, az állami főgymnasiumnál nem észlelhető, s a törökök nagyobb szabású kiművelése által a legmegbízhatóbb népelemet jelentékenyen megerősítenők. Ajánlatos lenne továbbá az, hogy a sarajevói úgynevezett seriát iskola, mely-

ben a mohammedán ifjak a kánoni birói pályára készíttetnek elő, némi pótlással a közigazgatási pályára is képesítést nyújtsanak, hogy ez által is nagyobb számmal legyenek a törökök az államszolgálatban alkalmazhatók.

Rendkívüli viszonyok rendkívüli intézkedést igényelnek. A mohammedánok századokon át vezető elem voltak, s politikánkra szükségeseek. Erősíteni és támogatni kell őket tehát, hogy intézményeik és előítéleteik ellenére ne maradjanak vissza a kifejlődött nagy versenyben. Mert az természetes, hogy ha posztíójokat megmenthetetlenül veszve látják, elégedetlenekké válnak s a helyett, hogy barátaink maradnának, elfordulnak tőlünk.

Boszniában tehát föltétlenül mohammedán politikát kell üznünk beláthatatlan időig, mert a közfölfogást egy nemzedék időtartama alatt megváltoztatni nem lehet. Természetesen ezzel nincs annyi mondva, hogy a többi nemzetiség elnyomassék, mert ily politikával összefér az, hogy e nemzetiségek is élvezhessék az őket megillető jogokat és pedig háborítatlanul mindaddig, míg államellenes üzelmeken nem kapatnak.

Ily mohammedán politikához pedig Kállaynak egy igazán kitűnő embere van báró Kutschera Hugóban, ki mint a kormányzó polgári adlatusa régen működik e tartományokban, s a ki iránt a törökök feltétlen bizalommal és szeretettel ragaszkodnak.

Bosznia és Hercegovina végtére is csak kísérleti telep, a mennyiben birtokuk gazdaságilag nem sokat nyom nálunk a latban. Kísérleti telep pedig a tekintetben, hogy megmutassuk mimódon tudunk egy mohammedán államot adminisztrálni. Nem lehet tudni, nem lesznek-e közel jövőben a keleten másutt is osztrák és magyar érdekek megvédenélők, s nagyon sok függ attól, hogy miképen vélekednek a mohammedánok a mi kormányzati képességeink felől.

KRCSMÁRIK JÁNOS.

A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL.

Negyedik közlemény. *)

IV.

Az anglikán egyház vagyona. — Annak kezelése. — A katolikus egyház vagyona Ausztriában. — A katolikus egyház vagyona Magyarországon.

Mielőtt áttérnénk az 1869. és 1870. években az országos katolikus autonomia létesítése céljából folyamatba tett tárgyalásokra és ezzel kapcsolatban azon fontos kérdés fejtegetésére, hogy mily módon lehetne a katolikus egyház és a királyi adományozásból eredő alapítványok vagyonának kezelését legalkalmasabban eszközölni olykép, hogy a kezelés módja egyaránt megnyugtatót szerezzen úgy az államnak, mint az egyháznak, úgy az egyházi elemnek, mint a világinak, és megnyugtatót nyújtson abban az irányban is, hogy a vagyon föntartása és megóvása, valamint az egyházi vagyonhoz és alapítványokhoz kötött célok megvalósítása minél teljesebb mérvben biztosított legyen: nem látjuk fölöslegesnek megismertetni részletesebben azt az egyházi vagyont, mely az autonomia szervezetének megállapításában a legfontosabb kérdést képezi.

Nem lesz azonban érdektelen nemcsak a magyar katolikus egyház vagyonára vonatkozó adatokat ismertetni, hanem tájékoztatást nyújtani a lajtántúli tartományokban a katolikus egyház és Angliában a gazdag anglikán egyház vagyonáról is.

Kezdjük az utóbbival és az anglikán vagyon kezelésére vonatkozó szabályzatok ismertetésével.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 248., 249. és 250. füzetében.

Nálunk az egyházi javadalmakból az azokat élvező főpapok részére kihasítandó évi javadalmazás mérve iránt az intézkedések még e század elején történtek. Angliában azonban a püspöki jövedelmek megállapítása csak e század negyedik tizedében és pedig a főpapok javadalmazásának mérve a mi főpapjainkéval majdnem megegyezőleg történt.

IV. Vilmos 1835-ben az angliai és walesi egyházmegyéek állapota ügyében két bizottságot küldött ki. Ezek javaslatain alapult 1836-ban az egyházmegyéek, a püspöki jövedelmek szabályozására, új püspökségek föllállítására, a püspökök választására és egyéb rokon tárgyakra vonatkozó törvény.*) E törvényben foglaltak végrehajtására maga a törvény egy bizottságot nevezett ki (One Body Politic and Corporate by the Name of «The Ecclesiastical Commissioners for England»), melynek tagjai: a canterbury-i érsek, a yorki érsek, a londoni, lincolni, gloucesteri püspökök, a lord-cancellár (the Lord High Chancellor of great Britain), a tanács lord-elnöke (the Lord President of the Concil), a miniszterelnök: a kincstár első lordja (the Lord High Treasurer or the first Lord of the Treasury), a kincstár cancellárja: a pénzügyminiszter (the Chancellor of the Exchequer) és egy államtitkár (such One of His Majesty's Principal Secretaries of State) és még három névszerint megjelölt tag.

A bizottság tagjai közül a londoni és a gloucesteri püspök és a nem hivataluknál fogva kinevezett három világi tag a Felség által bármikor elmozdítható és elmozdítottatásuk vagy haláluk esetén helyettök más püspök vagy világi tag nevezhető ki.

Ez a törvény az, mely a canterbury-i érsek évi illetményét (average annual income) 15,000 font = 150,000 frttal, yorki-ét 10,000 font = 100,000 frttal, a londoni püspökét 10,000 font = 100,000 frttal, a durhami-ét 11,000 font = 110,000 frttal, a winchesteri-ét 7000 font = 70,000 frttal, az ely-iét 5000 font 50,000 frttal, a st. asaph-iét és bangor-iét 5200

---

*) Cap. LXXVII. An Act for carrying into effect the Reports of the Commissioners appointed to consider the State of the Established Church in England and Wales, with reference to Ecclesiastical Duties and Revenues so far as they relate to Episcopal Dioceses, Revenues and Patronage (13 th August 1836).

font = 52,000 frttal, a worcester-iét, bath- és wells-iét egyenkint 5000 font = 50,000 forinttal állapította meg, s kimondotta, hogy a most említett gazdagabb javadalmaknak méltányos számítás szerint meghatározott jövedelmeiből az említett illetmények levonása után külön alap létesítendő, melyből az egyházi bizottság a többi szegényebb püspökségeket javadalmazza olykép, hogy egyik püspöknek se legyen kevesebb, mint negyven- és több mint ötvenezer forint illetménye.

A törvény értelmében 1837. január 1-től számítva minden hét évben minden püspökség jövedelmének új összeírása eszközöndő, hogy a mennyire csak lehet, mindenik püspök jövedelme megfelelően azon összegnek, mely számára a püspökség viszonyaihoz képest a törvény nyomán eredetileg megállapított.

A bizottság tagjai — a püspököket kivéve — nyilatkozatot tartoznak aláírni, melylyel ünnepélyesen és Isten előtt bizonyítsák,*) és kijelentsék, hogy tagjai Anglia és Írország egyesült egyházának, mint ezt a törvény megállapította. (Membre of the United Church of England and Ireland as by Law established.)

A bizottság teendőinek végrehajtására legalább öt tag szükséges, kik a végrehajtó bizottságot képezik. (Five commissioners to form a quorum.)

A bizottság jogosítva van — ha az ügy ismerete úgy kívánja — tanuzást igénybevenni s eskü alatt, vagy az illető egyén kihallgatásának valóságára vonatkozó nyilatkozat aláírása mellett (subscribe a declaration of the Truth of his Examination) kihallgatásokat eszközölni, s e célból az illető egyéneket maga elé idézni.

A bizottság jogosítva van javaslatba hozni, hogy plebániák, templomok, egyházak, melyek külön joghatóság alatt lennének, azon püspök joghatósága alá helyeztessenek, melynek megyéjében fekszenek, valamint hivatva van oly javaslatot tenni, hogy a welsh nyelvet kellően nem tudó egyháziak

---

*) I do hereby solemnly and in the Presence of God, testify and declare, That I am Membre of the United Church of England and Ireland as by Law established. — Wittness my Hand this . . . Day of . . .

ne alkalmaztassanak Walesben lelkeszségekre oly helyeken, hol a lakók nagyobb száma az angol nyelvet nem érti.

A bizottság javaslatai — ha a Felség által a tanácsban jóváhagyattak, törvényerővel bírnak s az illető egyházmegye iktatója által napi 200 ft büntetésnek s három hóig tartó vonakodás után hivatala elvesztésének terhe alatt beigtatandók, a *London Gazette*-ben közzéteendők és oly erővel bírnak, mintha a jelen törvényben befoglaltatnának.

Az ilykép kiadott rendeletek másolata a parlament minden házának évenként benyújtandó.

A nevezett bizottság 1836-ik évben kelt negyedik jelentésében foglaltaknak bizonyos módosításokkal végrehajtását czélozta Victoria királynőnek 1840-ik évi augusztus 11-én kelt (Cap. CXIII.) törvénye, mely elrendelte, hogy jövőre minden székes és társas káptalan tagjai, kivéve az elsőt, a dékánt (Dean), kanonokoknak neveztesse; megállapította, hogy a dékán legkevesebb 11 és a kanonok három hónapon át tartozik székhelyén lenni; megállapította a 27 káptalanban a kanonokok számát kettőnél kettővel, ugyanannyinál öttel, háromnál hattal és a többinél négygyel; az oxfordi Christ church káptalanban három kanonokságot az oxfordi egyetemi három tanszékkal kapcsolt össze; megállapította, hogy mely canoniák és mily rendben szüntetendők meg, hol és mely újak alapítandók; a székhelyhez nem kötött diaconatusok megszüntetnek, a székhellyel nem bíró præbendatusok jövőre illetményre igényt nem tarthatnak; megállapítja, hogy tiszteletbeli kanonokok neveztesse ki a püspök által; meghatározza, hogy a régi székes és társas egyházak dékánjai (Walest kivéve) és a londoni Saint Pauli székesegyház három kanonokja egyenesen a Felség által neveztesse ki, míg a többiek a yorki érsek, illetőleg a püspökök által; intézkedik a dékánok, archidékánok és kanonokok minősítése, új archi- és mezei diaconusok szervezése, a durhami székesegyház jövedelmeiből fölállított durhami egyetem illő és folytatólagos javadalmazása iránt, továbbá a kegyuraság ügyeiben.

A 49-ik pont kimondja, hogy a megüresedett canoniák jövedelmei és hasznai az ecclesiastical commissioners-nek fizetendők és reájok ruházandók a törvényben meghatározott czélokra.

Ugyanezt mondta ki a következő szakasz a meg nem

szüntetett decanátusok és a canoniáknak külön a káptalani testületi jövedelmen felül levő vagyonára (separately and in addition to his share of the corporate revenues of such Chapter), valamint a székhelylyel nem bíró prebendatusok (non-residentary Prebends) vagyonára is és a lelkeszkedéssel össze nem kötött rectorások (sine cure Rectories) jövedelmeire is (51., 54. §.).

Ugyane törvény a durhami dékán jövedelmét 30,000, a saint-pauli, westminsteri és manchesteriekét 20—20,000 frttal és e négy helyen a kanonokokét egyenkint 10,000 frttal, s a maradó fölös jövedelmek felhasználásával a többi székes- és társas egyházaknál a dékán jövedelmét szintén 10,000 frttal, (a saint-david-iét és llandaffi-ét kivéve, kik 7000 frtot kaptak), a kanonokokét 5000 frttal állapította meg, kivéve ismét a saint-davidi és llandaffi kanonokokét, kiknek illetményét a törvény 3500 frttal szabta meg (66. §.).

A törvény 67. szakasza az egyházi bizottság számára fizetendő pénzeknek, jövedelmeknek és a reájok ruházandó földek, tizedek és egyéb örökjavak (hereditaments) járadékainak és hasznainak közös alapba szolgáltatása iránt intézkedik.

A törvény 77. §-a kimondja, hogy a püspökségek, székes-egyházak (Cathedrals), társas egyházak, egyházi testületek, (Aggregate and Sole) és javadalmak jövedelmeinek becslése a bizottság által időről-időre, a mint azt szükségesnek találja, eszközözlendő.

A 78. §. újonnan állapította meg a bizottság tagjainak névsorát. A tagok e szakasz értelmében Anglia és Wales összes püspökei; továbbá a the Lord Chief Justice of England, vagyis a lord-cancellár, az igazságügyér, Anglia főbírája; the Master of Rolls, vagyis a lord-cancellár helyettese; the Lord Chief Justice of Her Majesty's Court of Common Pleas, vagyis a polgári perek Curiájának elnöke vagyis főbírája; the Lord Chief Baron of Her Majesty's Court of Exchequer, vagyis a kincstári bíróság elnöke: a főbáró; the Judge of the Prerogative Court of the Archbishop of Canterbury, a canterbury-i érsek kiváltságos törvényszékének bírása; the Judge of the High Court of admiralty, az admirális főtörvényszékének bírása; a canterbury-i, a londoni saint-pauli székes- és a westminsteri saint-péteri társas egyházak illető dékánja,

továbbá a Felség által kinevezett négy és a canterbury-i érsek által kinevezett két világi tag.

A régi törvény kimondta a világi tagok elmozdíthatását, az új törvény azonban (81. §.) kimondja elmozdíthatatlanságukat és tagjai maradnak az egyházi kiküldöttek testületének, a meddig tisztöket teljesíteni akarják (so long as he shall well demean himself in the Execution of his Duties as such Commissioner).

Ugyane törvény intézkedik az iránt is, hogy a bizottság javaslatai az azokban érdeklett testületeknek tudomására juttassanak s netáni észrevételeikkel együtt terjesztessenek a Felség elé (83. §.).

Végre megemlítjük, hogy az 1856. július 21-én kelt törvény (Cap. 55.) a bizottság hatáskörét kiterjesztette azáltal, hogy a III. Györgynek 45. fejezet alatt hozott törvénye szerint az új templomok építése ügyében kiküldött és később «Her Majesty's Commissioners for building new Churches» név alatt működő bizottság tagjainak teendőit az ecclesiastical Commissioners-re ruházta át.

A hárommegy királyság lakóinak száma 1893-ban 30.000,000 volt. Ebből az anglikán egyház híveire 26.177,851 esik, kik harmincznégy püspökség megyéje közt és 14,040 egyházi javadalomban oszlanak fel.

A harmincznégy püspökség közül 15 saját vagyonnal bír, mely állandó javadalmául szolgál; ámde ezt is az egyházi bizottság tagjai kezelik (Section 11 of the act 23 and 24 Viet. c. 124).

I. A saját vagyonnal rendelkező főpapi javadalmak a következők: Canterbury, York, Durham, Winchester, Carlisle, Chester, Ely, Gloucester-Bristol, Hereford, Lincoln, Norwich, Oxford, Peterborough, Worcester és Sodor-Man.

Ezen 15 érseki és püspöki szék jövedelme összesen 878,270 forint, ebből 615,080 frt a földbirtokra, 211,030 frt tizedre (tithe-rentcharges); 28,660 frt osztalékokra és kamatra stb. esik.

II. A székes- és társas egyházak jövedelme 1.924,600 frt, ebből 980,270 frt a földbirtokra, 443,840 frt tizedre, 345,860 frt házakra s telekjáradékokra (ground-rents), 104,730 frt osztalék- s kamatra esik. Azon káptalanok száma, melyek vagyon-

ságuk tulajdonában maradvá, a dékánok és kanonokok illetményeit közvetlenül fedezik, tizenhat.

III. A bizottság: az ecclesiastical commissioners saját jövedelme 12.478,270 frt, melyből a földbirtokra 2,196,600 frt, házak- és telekjáradékra 3.378,050 frt, osztalékokra és kamatra 991,650 frt esik, s e jövedelemből mintegy 9.500,000 frt fordítatik a püspökök, káptalanok, archidiakonuskok és javadalmasok (incumbent of benefices) ellátására.

IV. Egyházi javadalmak (13,979) jövedelme 39.410,570 forint; ebből a földbirtokokra 9.480,030 frt; tizedre, gabonajáradékra stb. (cornrents) 25.922,810 frt, házak és telekjáradékra 1.098,690 frt, s jelentékeny rész ezenfelül az ecclesiastical commissioners és a queen Anne- s Bounty-alapra esik. Az összes jövedelem ezek szerint 54.691,710 forint, melyből a földbirtok 13.271,980 frtot szolgáltat.

Megemlítendő, hogy magánadományokból is van 2.843, 860 forint jövedelem, melyből azonban 2.726,050 frt az egyházi javadalmakra esik, továbbá hogy a székházak értéke (ratable value) a püspökségeknél 111,510 forint, a káptalanoknál 189,280 forint, míg az egyházi javadalmaknál 11,667 lelkészi épület (parsonage-houses) értéke 5.180,540 forint.

Az ecclesiastical commissioners 1893. febr. 23-án kelt 45-ik jelentése szerint 52 év alatt 1840-től kezdve, midőn a közös alap megalkottatott, 1892. október 31-ig több mint 5700 javadalmat gyarapítottak az alap terhére átvett évi fizetményekkel, lelkészi épületekre kiadott költségekkel s földek és tizedjáradékok hozzácsatolásával. Ez engedélyezések értéke meghaladja az évi állandó 7.913,000 forintot és megfelel 237.750,000 frt tőkének.

Az adományok (benefactions) értéke földekben, tizedben és egyéb járadékokban, (jobbára azonban a commissioners által engedélyezve), stb. meghalad évi 1.704,000 forintot, s ez 51.112,000 forintnyi alapított javadalomnak (Increase of endowment), felel meg. Ide járul, hogy 260,000 frtot meghaladó összeget nyújtanak jöltevők az ecclesiastical commissioners útján a bányakerületekben a lelkésziségeknek, úgy hogy az egyházi javadalmak jövedelmeinek a bizottság útján való gyarapítása évi 9.877,000 frtot meghalad s mintegy 296.670,000 frt tőkét képvisel. *)

*) Revenues of the Church of England. Ordered by The House

A mi a katolikus egyháznak vagyonát az osztrák tartományokban illeti, erre nézve a magyar földmívelési miniszteriumnak 1895-ben a kincstári, közalapítványi s az egyházi vagyonról közzétett kiadványa azt említi fel, hogy becslés szerint az osztrák főpapok vagyona 190 és a szerzeteseké 90 millióra tehető.

Nem tudjuk, honnan vette a miniszterium ez összegeket. Mi az alább ismertetett adatokat dr. Schmid Ferdinánd szíves-ségének köszönjük,*) kinek a bécsi statisztikai központi bizottmáynál udvari fogalmazói minőségben szerkesztett beces tanulmányából közöljük az 1890. évre vonatkozó következő részleteket:

I. A római katolikus székesegyházak jövedelme 269,003 forint, mely összegből ingatlanra 22,188 frt esik. A törzsvagyon 2.936,878 forintot tesz és ebből ingatlanra 342,249 forint esik.

II. A római katolikus püspökök**) jövedelme 1.384,146 forint, melyből ingatlanra 752,778 frt ***) esik. Törzsvagyona 24.017,565 frt és ebből az ingatlan 15.568,450 frt.

---

of Commons, to be Printed 23 June 1891. By order of the Ecclesiastical Commissioners for England. A. de Bock Porter, Secretary. 10 Whitehall Place, S. W. 30 June 1891.

Az 1893. évre a bizottság az 1892. évben engedélyezett 1.800,000 forint helyett 300,000 frttal kisebb összegnek: 1.500.000 frtnak engedélyezését határozta el, mivel a jövedelem az 1892. évben az előirányzat alatt maradt. A jövedelem hátramaradása főleg a bérbeadott birtokok kevesbedésének és a tizedjáradék évi értéke állandó csökkenésének tulajdonítható, a mi azonban teljesen független azon okoktól, melyek az 1893. évre a jövedelmet komolyan érintették, így a köszénstrik és a földbérloknek az okból tett növekvő elengedések, hogy az utolsó időszak rendkívüli veszteségeinek elviselésére képesekké tétessenek.

Forty-fifth report from the Eccl. Commissioners for England. 1893.

*) *Die Vermögensgebarung der katholisch und der griechisch-orientalischen Kirche in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern im Jahre 1890. Statistische Monatschrift. XX. Jahrgang. V—IV. Heft.*

**) Úgy mint Bécs, St-Pölten, Linz, Salzburg, Seckau-Grac, Lavant-Marburg, Gurk-Klagenfurt, Laibach, Görz, Triest—Capo d'Istria, Parenzo—Pola, Veglia, Brixen, Trient, Prága, Leitmeritz, Königgrätz, Budweis, Olmütz, Brünn, Boroszló, Lemberg, Krakkó, Przemyśl, Tarnow, Zára, Sebenico, Spalato-Macarsca, Lesina, Ragusa, Cattaro.

*) Ebből azonban 158,350 frt a vallásalap által fizetett járulék.

III. A görög katolikus püspökök jövedelme 63,196 forint, *) ebből ingatlanra esik 16,112 frt. Törzsvagyona 881,567 frt, melyből az ingatlan-érték 378,560 frt.

IV. A római katolikus székes- és társas káptalanok bevétele 958,259 frt. **) Ebből ingatlanok jövedelmeire 457,970 frt esik. Törzsvagyona 15.296,745 frt, melyben ingatlanok értéke 9.908,604 frttal foglaltatik.

V. A görög katolikus káptalanok jövedelme 53,186 forint. ***) Ebből ingatlanra esik 1545 frt. A törzsvagyon 355,799 frt és ebből az ingatlan 199,860 frtot tesz.

VI. A 10,834 római katolikus plebánia- és egyéb templomok (és kápolnák) jövedelme 7.790,167 frt. Ebből ingatlanra esik 1.062,396 frt. A törzsvagyon 110.583,942 frt, ebből ingatlanra 17.773,919 frt jut.

VII. A görög katolikus plebánia-templomok jövedelmei nem egészen ismeretesek.

VIII. A római katolikus 8953 lelkészégi és egyéb javadalom bevétele 9.897,945 frt, melyből ingatlanra 1.431,423 forint esik. A törzsvagyon 92.908,526 frtot tesz, melyből ingatlanra 34,166,999 frt esik.

IX. A görög katolikus, örmény katolikus lelkészégi és egyéb javadalmakra vonatkozó adatok nem egészen teljesek.

X. Az 1012 római katolikus szerzet és klostrom (Stifte und Klöster) jövedelme 6.237,869 frt, †) melyből ingatlanra 1.806,346 forint esik. A törzsvagyon 86.928,600 frt, melyből az ingatlanok 43.316,803 frtot tesznek.

XI. A görög katolikus klostromokra vonatkozó adatok nem teljesek.

XII. A római katolikus papnöveldek jövedelme 476,394 frt, ††) melyből az ingatlanokra 39,008 frt esik. A törzsvagyon 4.561,805 frtot tesz és ebből az ingatlanok értéke 639,354 frt.

*) Lemberg. Przemysl, Stanislaw. A bevételekből azonban 21,869 frt állami és vallásalap hozzájárulásra esik.

**) A vallásalapból 129,093 frt segély.

***) A vallásalapból 43,971 frt segély.

†) A vallásalapból segély 196,489 frt. A szerzetek és klostromok összes száma 1012, melyből Alsó-Ausztriára 190, Csehországra 220 és Galiciára 213 esik.

††) Állami és vallásalap-segély 247,503 frt.

Összesen tehát a jövedelem 27.618,748 frt,*) melyből ingatlanra 5.977,382 frt esik, a törzsvagyon pedig 348.798,359 forint, melyben az ingatlanok értéke 130.931,268 frttal foglaltatik.

Mennyi azonban a magyar katolikus egyház vagyona, mely Dalmátiában a XVI. században élt író, Tubero apát idejében állítólag az ország földbirtokainak egyharmadát tette?

Bajtay **) II. Józsefnek, mint trónörökösnek előadásokat tartván, az esztergomi érsekség jövedelmét 160,000, a kalocsaiét 36,000, az egri püspökét 80,000, a nagyváradiet 100,000, a váciét 60,000, a nyitraiét 35,000, a győriét 30,000, a pécsiét, veszprémiét, zágrábiét 25—25,000, az erdélyiét 12,000, a csanádiét 10,000, a zenggiét 8000, a bosniaiét 5000, a szerémiét 3000, a szentmártoni főapátságát 30,000, a többi 38 apátságát 166,000, a fehérvári prépostságát és custodiatu-sát 10—10,000, a nagyprépostságokét 30,000, a többi 38 prépostságát 90,000, 15 székes káptalanét 210,000, 4 társaskáptalanét 35,000, a Jézus-társaság rendjét 350,000, a paulinusokét 160,000, az apáczáké 120,000, a többi szerzetesrendekét 250,000, összesen tehát 2.075,000 forinttal számította. E szerint — mondja ő — az egyházi vagyon legalább 40.000,000 rajnai forintot tesz.

Mint számítsuk azonban ki ma a vagyont?

Erre legalkalmasabbnak mutatkozik — egyéb megbízható adatok hiányában — az egyháziak által fizetett illeték-egyenérték.

Az 1881: XXVI. törvényczikk 22. §. értelmében illeték-egyenérték fejében a) azon javadalmakra és alapítványokra, melyeknek adományozása ö Felsége vagy a kormány nevezésétől vagy jóváhagyásától függ, az ingatlan vagyon értéke után $\frac{5}{10}$ százalék és a vagyon állagához tartozó ingó javak tiszta értékétől $\frac{2}{10}$ százalék vettetik ki; b) az a) alá nem tartozó más javadalmak és alapítványok, egyházi és világi községek, a törzsvagyonban tulajdonrészszel nem bíró intézetek és társulatok az ingatlan vagyon után $\frac{4}{10}$ és az ingó javak tiszta értékétől $\frac{2}{10}$ százalékot tartoznak fizetni.

*) Ebből állami és vallásalap-segély 4.447,427 frt.

**) *Statistik des Königreichs Ungarn*, Schwartner. I. Th. 189. I.

Értékül az 1887: XLV. törvényczikk 3., 4., 5. §-a szerint 1. földbirtoknál a törvényszerű érték, vagyis a kataszteri tiszta jövedelem 20-szorosa; 2. házbéradó alá tartozó házaknál *a)* Budapesten a házbéradó alapjául vett tiszta jövedelem 16-szoros, *b)* Ó-Budán 15-szörös, *c)* másutt 12-szeres összege; 3. a házosztályadó alá tartozó házaknál a megelőző évre ki-
vetett házosztályadónak 60-szoros összege; 4. részben házbér-, részben házosztályadó alá tartozó házaknál a 2. és 3. pont szerint meghatározandó értékek együttes összege; 5. a királyi haszonvételeknél a járadékadó alapjául vett jövedelemnek 15-szörös összege veendő.

A pénzügyminiszterium 1887. évi adatait véve számításba, az illetékegyenértékre nézve épen akkor lejáró tíz évi időközben érvényes illetékek alapján a magyarországi katolikus egyházi vagyon, mint ezt más alkalommal már kimutattuk, 120.420,481 frtra volt tehető. Az 1887: XLV. törvényczikk 8. §-a szerint a folyó évben lejáró tíz évi ciklusra megállapított érték pedig 114.166,392 forinttal vehető fel. A korábbi állapothoz képest mutatkozó különbség jelentékeny része bizonyára az időközben előállott terhekben is lelheti magyarázatát.

Az említett értékből 84.482,310 frt az ingatlan és 29.684,082 frt az ingó vagyona esik. Ez összegekben azonban bennfoglaltatik oly férfi-szerzetesrendek vagyona is, melyek nem tartoznak a javadalmas rendek közé. Így például a szentferenczrendűek 1.303,255 frt, a minoriták 958,555 frt, a serviták 465,240 frt, az irgalmas rendűek 318,495 frt vagyonértékkel vannak az alább következő kimutatásban feltüntetve. A fentebb megemlített 114.166,392 frtnyi értékben bennfoglaltatik azonban még más szerzetesrendek vagyona is, így a női szerzetesrendeké, jelesen a Mi asszonyunkról nevezett apáczáké 138,455 frt, továbbá a gör. keleti zárdáké 2.358,920 forintnyi vagyonértékkel. Ha a most nevezett női és gör. keleti szerzetesrendeknek, valamint itt fel nem sorolt egyéb szerzetesrendeknek az egyenértéki illeték alapján kiszámított vagyonát az összes értékből levonjuk, 111.269,553 forint marad, a mely vagyon az egyes egyházak közt a következőképen oszlik meg:

	Ingatlanok		Ingók		Összes vagyon- érték
	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	
	f o r i n t b a n				
I.					
1. Esztergomiérsekség	31,376	6.275,350	4,968	2.484,320	8.759,670
2. Kalocsai „	28,049	5.609,950	1,833	916,580	6.526,530
3. Egri „	9,368	1.873,616	952	476,490	2.350,106
I. Összesen — — —	68,794	13.758,916	7,754	3.877,390	17.636,306
II.					
1. Besztercezbányai püspökség	3,188	623,734	485	242,750	866,484
2. Csanádi „	9,136	1.827.200	588	294,050	2.121,250
3. Gyulafehérvári „	2,360	472,140	2,812	1.406,090	1.878,230
4. Győri „	6,210	1.242,130	1,604	802,060	2.044.190
5. Kassai „	2,846	567,390	306	153,100	720,490
6. Nagyváradi „	18,226	3,645,240	3,383	1.691,870	5.337,110
7. Nyitrai „	6,856	1.371,310	2,043	1.021,670	2.392,980
8. Pécsi „	4,689	937,962	1,211	605,880	1.543,842
9. Rozsnyói „	1,133	226.750	721	340,720	567,470
10. Szatmári „	6,331	1.266,370	593	296,625	1.562,995
11. Szepesi „	2,573	514.754	953	476,770	991,524
12. Székesfehérvári „	2,513	502,620	76	38,140	540,760
13. Szombathelyi „	3,004	600,820	494	247,060	847,880
14. Váczi „	8,577	1.715,490	1,129	564,780	2.280,270
15. Veszprémi „	18,012	3.602,520	819	819,020	4.421,540
16. Gyulafehérvári gör. kath. érsekség — — —	537	107,572	2,049	1.024,822	1.132,394
17. Eperjesi gör. kath. püspökség — — — —	23	4,600	73	36,760	41,360
18. Munkácsi gör. kath. püspökség — — — —	1,401	280,350	210	105,000	385,350
19. Nagyváradi g. kath. püspökség — — — —	2,692	538,410	1,407	703,650	1.242,060
II. Összesen — — —	100,316	20.047,362	20,962	10.870,817	30.918,179

	Ingatlanok		Ingók		Összes vagyon- érték
	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	
	f o r i n t b a n				
III.					
1. Esztergomi főkápt.	20,761	4.152,344	561	280,990	4.433,334
2. Kalocsai „	4,735	947,052	815	407,860	1.354,912
3. Egri „	20,869	4.173,982	1,103	551,525	4.725,507
4. Besztercebányai káptalan	969	193,824	128	64,390	258,214
5. Csanádi „	2,550	510,184	408	204,320	714,504
6. Győri „	5,447	1.089,420	1,356	678,240	1.767,660
7. Gyulafehérvári „	772	154,000	356	178,000	332,000
8. Kassai „	1,709	341,920	229	114,960	456,880
9. Nagyvárad	15,174	3.034,966	2,365	1.182,880	4.217,846
10. Nyitrai „	2,609	521,952	1,168	584,000	1.105,952
11. Pécsi „	6,889	1.377,900	769	384,630	1.762,530
12. Rozsnyói „	679	135,848	521	260,860	396,708
13. Szatmári „	3,867	773,400	73	36,610	810,010
14. Szepesi „	1,118	223,752	456	228,280	452,032
15. Székesfehérvári „	5,270	1.054,140	—	—	1.054,140
16. Szombathelyi „	2,155	431,120	378	189,100	620,220
17. Váczi „	2,040	408,154	169	84,900	493,054
18. Veszprémi „	14,384	2.876,978	2,313	1.156,730	4.033,708
19. Nagyszombati társaskáptalan	165	33,016	425	212,930	245,946
20. Pozsonyi „	1,767	353,568	559	279,620	633,188
21. Soproni „	229	45,850	68	34,460	80,310
22. Eperjesi g. k. kápt.	1,161	232,322	48	24,460	256,782
23. Nagyvárad g.k. „	140	28,138	12	6,230	34,368
24. Ungvári g. k. „	28	5,644	—	—	5,644
25. Szamosujv. g. k. „	—	112	42	21,410	21,522
III. Összesen	114,726	23.099,586	13,978	7.267,385	30.366,971

	Ingatlanok		Ingók		Összes
	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	vagyon- érték
	f o r i n t b a n				
IV.					
1. Kapornaki apátság	957 ¹¹	191,480	357	178,725	370,205
2. Lekéri „	393	78,640	32	16,420	95,060
3. Szt.-Jobbi „	444	88,850	243	121,870	210,720
4. Jaáki „	242	48,440	77	38,660	87,100
5. Murakereszturi „	443	88,790	1	760	89,550
6. Peczöli-Sárvár „	60	12,026	2	1,270	13,296
7. Felső-lahóti „	22	4,540	4	2,350	6,890
8. Szt.-Tamási „	31	6,208	—	—	6,208
9. Uj-Futtakon (Bács)	104	20,888	7	3,600	24,488
10. Egyeken — — — —	58	11,632	—	—	11,632
11. Pozsegán — — — —	9	1,904	10	5,260	7,164
IV. Összesen — — —	2,766	553,398	737	368,915	922,313
V.					
1. Sz. Benedek rendjének apátságai (Pannonhalma, Tihany, Bakonybél, Dömölk, Zalavára) — — — —	8,522	1.704,458	3,034	1.517,250	3.221,708
2. Cisterci rendiek apátságai — — — —	16,476	3.418,006	2,029	1.014,630	4.432,636
3. Premontreiek rendjének jászói prépostsága — — — —	4,600	920,180	—	—	920,180
4. Csornai prépostság	3,460	692,098	450	225,130	917,228
5. Piaristák rendje —	5,471	1.367,825	565	282,870	1.650,695
V. Összesen — — —	38,531	8.102,567	6,079	3.039,880	11.142,447
VI.					
1. Bajmócziprépostság	172	34,592	1	890	35,482
2. Nyitrai „	71	14,370	1	500	14,870
3. Pozsonyi „	405	81,160	73	36,950	118,110
4. Vágújhelyi „	451	90,328	87	43,780	134,108

	Ingatlanok		Ingók		Összes vagyon- érték
	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	
	f o r i n t b a n				
5. Váci kisprépostság	17	3,472	21	10,560	14,032
6. Hatvani prépostság	233	46,648	4	2,170	48,818
7. Egervári „	622	124,568	27	13,750	138,318
8. Nagyv.-Debreczeni kisprépostság — — —	1,307	261,540	62	31,330	292,870
9. N.-váradai nagyprép.	1,603	320,660	113	56,830	377,490
10. Pápóczi prépostság	610	122,012	73	36,950	158,962
11. Győr-Szt.-Adalberti prépostság — — —	521	104,260	4	2,030	106,290
12. Rátóti prépostság	351	106,280	38	19,300	125,580
13. Szabadkán	72	14,400	18	9,000	23,400
14. Bajmóczon	172	34,592	1	890	35,482
15. Szakolczán	82	16,536	6	3,110	19,646
16. Felső-eörsi prép.	1,231	246,368	—	420	246,788
17. Nagykállón	44	8,820	—	60	8,880
18. Verseczen	12	2,512	—	—	2,512
19. Eperjesen	—	—	20	10,010	10,010
VI. összesen — — —	7,985	1.633,118	557	278,530	1.911,648
VII.					
1. Gör.-kel. patriarcha, Karloviczon — — —	14,428	2.885,622	260	130,000	3.015,622
2. Gör.-kel. patriarcha, Zomborban — — —	116	23,320	—	—	23,320
3. Gör.-kel. patriarcha, Nagybecskereken — —	20	4,136	—	—	4,136
VII. Összesen — — —	14,565	2.913,078	260	130,000	3.043,078
VIII.					
1. Zágrábi érsekség —	11,243	2.248,700	1,899	949,840	3.198,540
2. Diakovári r. k. püs- pökség — — — — —	7,776	1.555,306	1,099	549,960	2.105,266

	Ingatlanok		Ingók		Összes vagyon- érték
	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	
	f o r i n t b a n				
3. Kőrösi gör. kath. püspökség --- --- ---	230	46,010	145	72,840	118,850
4. Zenggi róm. kath. püspökség --- --- ---	2	530	18	9,190	9,720
VIII. Összesen --- ---	19,252	3.850,546	3,163	1.581,830	5.432,376
IX.					
1. Szent-Endre-Budai gör. kel. püspökség	126	25,310	—	150	25,460
2. Verseczi gör. kel. püspökség --- --- ---	52	10,400	—	—	10,400
3. Aradi gör. román püspökség --- --- ---	686	137,364	35	17,610	154,974
4. Ujvidéki gör. kel. püspökség --- --- ---	18	3,630	—	—	3,630
5. Temesvári g. kel. püspökség --- --- ---	161	32,344	2	1,330	33,674
6. Ploskiban g. román püspökség --- --- ---	2	560	—	230	790
7. Pakráczai gör. kel. püspökség --- --- ---	36	7,224	—	—	7,224
8. Lugosi gör. román püspökség --- --- ---	12	2,560	—	—	2,560
IX. Összesen --- ---	1,146	219,392	38	19,320	238,712
X.					
Fiumei r. kath. káptalan	50	10,020	87	43,580	53,600
XI.					
1. Diakovári r. k. kápt.	33	6,790	38	19,480	26,270
2. Modrusi " " "	25	5,180	49	24,720	29,900
3. Kőrösi " " "	19	3.880	2	1,350	5,230
4. Zenggi " " "	5	1,010	72	36,050	37,060
5. Csazmai " " "	280	56,120	168	84,440	140,560

	Ingatlanok		Ingók		Összes vagyon- érték
	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	egyen- értéki illetéke	vagyon- értéke	
	f o r i n t b a n				
6. Zágrábi kath. kápt.	18,539	3.707,928	1,072	536,070	4.243,998
7. Temesvárott (gör.)	109	21,988	—	90	22,078
8. Nagyenyeden (gör.)	473	94,600	381	190,860	285,460
XI. Összesen	19,487	3.897,496	1,786	893,060	4.790,556
XII.					
1. Skot Benedek- rendűek (Budapest)	475	95,176	311	155,800	250,976
2. Mölki Benedek- rendűek (Margittán)	1,560	312,040	—	—	312,040
3. Kremsmünsteri Benedekrendűek (Budapest, Zombor)	262	52,504	—	—	52,504
4. Klosterneub. Ágostr.	3,061	612,392	79	39,850	652,242
XII. Összesen	5,360	1.072,112	391	195,650	1.267,762
XIII.					
1. Jézustársaság	385	96,310	—	—	96,310
2. Serviták	1,753	438,270	107	26,970	465,240
3. Szt.-Ferenczrendűek	2,317	579,320	1,447	723,935	1.303,255
4. Domonkosok	490	122,705	17	8,580	131,285
5. Kapuczinusok	32	8,100	170	85,380	93,480
6. Karmeliták	41	10,430	43	21,760	32,190
7. Minoriták	3,559	889,885	137	68,670	958,555
8. Irgalmasok	1,120	280,165	76	38,330	318,495
9. Szt.-Vazul-rendűek	520	130,070	13	6,950	137,020
10. Gör. kath. zárdák	3	9,775	—	—	9,775
XIII. Összesen	10,224	2.565,030	2,015	980,575	3.545,605

Nem lesz azonban érdektelen, más adatok alapján is a róm. és gör. kath. egyház ingatlan birtokainak terjedelmét és a mennyire az adatok megszerezhetők voltak, törzstőkéinek összegét is kimutatni.

KIMUTATÁS

a róm. és gör. kath. egyházi főjavadalmak földbirtokáról és katasteri jövedelméről,¹⁾ valamint ingó törzsvagyományról és ennek kamatjövedelméről.²⁾

	Össze- sen kat. hold	Ebből erdő hold	Katas- teri tisztá jöve- delem forint	Törzstőkék kötelezvé- nyekben, készpénzben, követelések- ben	A törzs- vagyon- terhelő és abba vissza- fizetend. kölcsonők v. egyéb tartozá- sok	A törzs- tőkék kamat- jöve- delme
I.						
1. Esztergomi érseks.	95,447	36,026	258,890	3.837,173	755,621	163,272
2. Kalocsai "	77,491	20,277	237,325	791,596	40,569	34,434
3. Egri "	42,357	28,915	88,818	1.658,164	206,840	70,136
I. Összesen	215,296 ³⁾	85,219	585,034	—	—	—
II.						
1. Besztercebányai püspökség	28,535	23,062	22,052	676,145	28,164	28,365
2. Csanádi püspökség	12,302	272	69,075	811,664	96,735	34,210
3. Erdélyi (gyulafehé- vári püspökség	11,939	8,212	20,691	1.007,126 ⁴⁾	—	—
4. Győri püspökség	18,486	4,742	58,795	1.134,077	109,969	51,284
5. Kassai "	9,126	3,095	23,709	214,522	54,228	11,020
6. N.-váradai püspöks.	185,804	125,812	199,536	2.522,966	380,617	105,924
7. Nyitrai "	17,146	6,696	66,617	974,641	100,340	40,923
8. Pécsi "	26,653	10,847	44,648	1.218,269	328,302	49,130
9. Rozsnyói "	7,196	5,363	10,686	450,375	2,046	19,467
10. Szatmári "	29,834	5,462	70,370	219,551	379,985	10,752
11. Szepesi "	24,631	19,443	21,005	79,235	19,200	3,873
12. Székesfehérv.	7,656	3,204	22,005	547,837	16,032	24,037
13. Szombathelyi	7,495	3,994	24,348	700,814	21,840	29,558
14. Váczi "	22,352	13,369	51,967	1.192,100	121,299	53,279
15. Veszprémi "	63,597	31,246	151,180	996,226	13,506	44,171
Összesen	472,758	264,824	856,690	—	—	—

¹⁾ A pénzügyministerium adatai szerint.

²⁾ A cultusministerium 1893. évi adatai szerint.

³⁾ A földművelési minister 1895. évi kiadványában (XXIII. mell.) az esztergomi érsekség birtokainak terjedelme 95,983 kat. hold, a kalocsaié 87,433, az egrié 42,397, a veszprémi püspökségé 65,618, a váczié 27,582, a szombathelyié 7,417, a székesfehérvárié teljesen azonos területtel, a szepesié 26,332, a szatmárié 30,032, a rozsnyói 7178, a pécsié 26,550, a nyitrai 16,769, a nagyváradie 187,393, a kassaié 9037, a győrie 18,874, az erdélyi 11.872, a csanádié 12.293, a besztercebányaié 23,825 holddal és együttvéve 716,405 hold 157 öllel van kitüntetve, míg a jelen kimutatás szerint az érsekségi és püspökségi jószágok összes területe 688,055 hold 409 öl.

⁴⁾ Az 1882. évi állapot szerint.

	Összesen hold	Ebből erdő hold	Katasteri tisztá jövedelem forint	Törzstőkék kötelezvé- nyekben, készpénzben, követelések- ben
III.				
1. Esztergomi főkáptalan —	60,571	29,645	155,526	2.236,619
2. Kalocsai „ —	23,982	5,564	39,546	566,451 ¹⁾
3. Egri „ —	102,236	10,026	215,442	1.166,352 ²⁾
4. Besztercebányai székes- káptalan — — — — —	6,689	4,545	8,337	176,659
5. Csanádi székeskáptalan —	10,312	5,135	25,633	163,938 ³⁾
6. Erdélyi (gyulafehérvári) székeskáptalan — — — — —	4,041	3,142	7,948	—
7. Győri székeskáptalan —	14,564	678	59,203	808,949
8. Kassai „ — — —	3,960	468	14,993	74,684
9. Nagyváradi „ — — —	79,970	33,963	176,980	2.034,330
10. Nyitrai „ — — —	9,197	4,629	29,745	414,146
11. Pécsi „ — — —	21,817	9,814	58,864	693,112 ⁴⁾
12. Rozsnyói „ — — —	2,763	1,672	5,892	281,026
13. Szatmári „ — — —	13,030	72	42,740	62,750 ⁵⁾
14. Szepesi „ — — —	6,999	3,972	13,944	134,997
15. Székesfehérv. „ — — —	11,837	579	42,996	121,274 ⁶⁾
16. Szombathelyi „ — — —	6,762	1,744	18,570	203,848
17. Váczi „ — — —	3,560	1,006	11,056	265,357
18. Veszprémi „ — — —	52,809	12,971	123,368	927,639
19. Nagyszombati társaskápt.	110	—	1,437	124,624
20. Pozsonyi „ — — —	3,585	387	19,232	254,415
21. Soproni „ — — —	456	94	2,334	54,491
Összesen — — —	439,261 ⁷⁾	130,112	1.073,795	—

¹⁾ Terhe 108,806 forint. — ²⁾ Terhe 955.300 frt. — ³⁾ Terhe 40.400 frt. —

⁴⁾ Terhe 254,144 forint. — ⁵⁾ Terhe 44,275 forint. — ⁶⁾ Terhe 98,300 forint. —

⁷⁾ A földmívelési miniser 1895. évi kimutatása (XXII.) a káptalani jószágok területét 495,313 hold 584 öllel tünteti ki és pedig az esztergomiét 70,910, a kalocsaiét 24,045, az egriét 116,138, a besztercebányaiét 7096, a csanádiét 10,203, az erdélyiét 6023, a győriét 14,698, a kassaiét 4428, a nagyváradiét 77,381, a nyitraiét 7322, a pécsiét 26,680, a rozsnyóiét 2963, a szathmáriét 13,099, a szepesiét 7443, a székesfehérváriét 11,841, a szombathelyiét 12,563, a vácziét 4112, a veszprémiét 54,633, a nagyszombatiét 107, a pozsonyiét 3537, a rozsnyóiét 456 holddal. — A 495,313 holdnyi területben azonban benn foglaltatik a pesti seminariumnak külön 9322 és a zágrábi főkáptalannak 11,301 holddal kimutatott birtoka is.

	Összesen hold	Ebből erdő hold	Katasteri tisztá jövedelem forint	Törzstőkék kötelezvé- nyekben, készpénzben, követelések- ben
IV. Gyulafehérvári gör. kath. érsekség ~ ~ ~ ~ ~	3,335	1,117	10,126	498,675
V.				
1. Eperjesi görög kath. püs- pökség ~ ~ ~ ~ ~	6,160	3,760	3,831	—
2. Lugosi püspökség ~ ~ ~ ~ ~	—	—	—	—
3. Munkácsi „ ~ ~ ~ ~ ~	3,573	1,437	8,485	306,942
4. Nagyváradi „ ~ ~ ~ ~ ~	135,126	116,610	23,558	1.044,917
5. Szamosujvári „ ~ ~ ~ ~ ~	—	—	—	—
Összesen ~ ~ ~	144,860 ¹⁾	121,808	35,875	—
VI.				
1. Gyulafehérvári gör. kath. főkáptalan ~ ~ ~ ~ ~	13	—	68	49,415
2. Eperjesi székeskáptalan	2,490	1,723	637	92,139
3. Lugosi „	10	—	31	—
4. Munkácsi „	4	—	28	—
5. Nagyváradi „	15	—	40	—
6. Szamosujvári „	95	12	96	—
Összesen ~ ~ ~	2,630 ²⁾	1,736	893	—
VII.				
1. Kapornaki apátság (a jezsuiták birtokában) ~ ~ ~	4,361	2,968	10,055	—
2. Lekéri (a besztercebányai püspök birtokában) ~ ~ ~	675	165	2,952	49,234

¹⁾ A földmivélsügyi kimutatás szerint a gyulafehérvári gör. kath. érsekség birtoka 3673, az eperjesi püspökségé 6967, a munkácsié 3852, a nagyváradié 139,657 és együttvéve 154,160 hold 1054 öl, tehát majd tíz ezer holddal több.

²⁾ Az idézett kimutatás szerint 4566 hold 1334 öl, melyből a gyulafehérvári káptalanra 1368, az eperjesire 2048, a munkácsira 1107, a nagyváradira 42 hold esik.

	Összesen hold	Ebből erdő hold	Katasteri tisztja jövedelem forint	Törzstőkék kötelezvé- nyekben, kézpénzben, követelések- ben
3. Szt.-jobbii apátság (üresedésben)	2,438	1,179	4,615	152,778
4. Zeliz-Szt.-Jakabi (a tanulmányi alap birtokában) ...	6,774	2,284	13,674	—
5. Vaska-Szt.-Mártoni (a tanulmányi alap birtokában)	1,696	155	2,428	—
6. Csatári (kegyúr a gróf Erdődy család)	539	123	1,769	—
7. Telki (a tanulmányi alap birtokában)	4,768	2,433	18,143	—
8. Jaáki (kegyúr a gróf Erdődy család)	1,019	173	2,974	—
9. Murakereszturi (Zalam.) (kegyúr a gróf Erdődy család)	684	214	4,139	24,170
10. Peczöli (Sárvár, Vasm. kegyúr a gróf Erdődy család)	71	—	551	—
11. Felső-eőrsi prépostság (kegyúr a herceg Batthyány család)	2,943	—	14,840	—
12. Hatvani (kegyúr a Deutsch- család a plébániára, de mint apátságot Ő Felsége adományozza)	323	—	1,729	16,103
13. Kaposfeői (a bécsi augus- tinánium birtokában)	315	126	703	—
14. Nyitrai	6	—	99	420
15. Pápóczi	3,038	698	13,247	—
16. Pozsonyi	579	80	2,714	46,300
17. Vágújhelyi (kegyúr a becz- kói közbirtokosság)	602	59	3,599	—
18. Bajmóczy (kegyúr a gróf Pálffy család)	1,336	810	1,383	—
19. Rátóti (kegyúr a herceg Esterházy család)	2,020	1,393	3,463	—
Összesen	34,194	12,867	103,087	—

	Összesen hold	Ebből erdő hold	Katasteri tisztá jövedelem forint	Törzstőkék kotelezvé- nyekben, készpénzben, követelések- ben
VIII.				
1. Pannonhalmi, tihanyi, zalavári, bakonybéli és dömölki apátságok	66,614	19,032	189,837	1.703,553 ¹⁾
2. Zircz-pilis-pásztó-Szt.- Gotthárdi apátság	52,690	12,269	251,031	444,121 ²⁾
3. Csornai premontrei rend	13,664	2,927	61,878	77,553 ³⁾
4. Jászói premontrei rend	36,277	19,788	63,108	808,249 ⁴⁾
5. Kegyes-tanítórend	26,927	5,478	81,764	420,883
Összesen	196,174 ⁵⁾	59,496	647,619	—
Mindössze I—VIII.	1.508,511	677,183	3.313,122	—

A fent I—VIII alatt felsorolt egyházi javadalmak ingatlan vagyonának törvényszerű értéke az 1887: XLV. tcz. és 3.313,122 frt katasteri tisztá jövedelem alapján számítva tehát 66.262,440 forintot tesz. Az, hogy ez értékből az egyes javadalomra mennyi esik, könnyen kiszámítható, mert a katasteri jövedelemnek huszszorosa adja mindenik javadalomnál a földbirtok törvényszerű értékét.⁶⁾

¹⁾ Terhe 119,344 forint.

²⁾ Terhe 291,097 forint.

³⁾ De terhe 375,029 forint.

⁴⁾ De terhe 307,240 forint.

⁵⁾ A földművelési minister kimutatása szerint a benczésrend jóságainak területe 64,848, a zirczieké 53,798, a jászóvárié 39,614, a csornaié 17,430, a kegyesrendé 26,943 hold. A ministeri kimutatás továbbá a róm. kath. apátságok, prépostságok, szerzetesrendek összes területét 283.693 hold 1223 öllel tünteti ki, ebben azonban benn kell foglaltatnia az auraniai perjel torontálmegyei 10,967, a klosterneuburgi Ágostonrend 10,434, a melki benczések 10,368 és a heiligenkreuzi cisterciek 5779 kat. hold birtokának is.

⁶⁾ A főpapi javadalmi vagyon értéke kiszámítható a végrendelkezési jogért fizetendő díj alapján is, mely a jövedelem egyharmadát teszi. E számítás azonban meg nem bízható. A Simor primás és Haynald érsek által fizetett összegek alapján az esztergomi érsekség jövedelme 221,110 frot, a kalocsaié 141,672 frotot tenne.

A földművelésügyi miniszteriumnak «A kincstári, közalapítványi, továbbá az egyházi és szerzetesi nagyobb birtokok területének kimutatása» cím alatt 1895-ben megjelent kiadványa szerint a római katolikus, gör. katolikus és gör. keleti egyház összes ingatlan birtoka 1.677,302 ¹⁵⁹⁵/₁₆₀₀ holdból áll és így az ország területének 3·42%-át teszi. Ebből a területből a róm. kath. érsekségek és püspökségekre 716,405 a róm. kath. káptalanokra — — — — — 495,313 a r. k. apátságok, prépostságok, szerzetesrendekre *) 283,693 a gör. kath. érsekségek és püspökségekre — — — — — 154,160 a gör. kath. káptalanokra — — — — — 4,566 a gör. kath. szerzetesrendekre — — — — — 2,960 a gör. keleti érsekségek és püspökségekre — — — — — 11,766 a gör. keleti szerzetesrendekre — — — — — 8,436 kat. hold esik.

A közalapítványok neve alatt a földművelésügyi miniszterium a vallás- és tanulmányi alapot érti, melyek területét 221,668 kat. holddal és az ország területének 0·45%-ával tünteti ki. A tanulmányi alapba bele foglalja az egyetemi és a bécsi Theresianum alapját is, melyek elsejének területét 27,051, a másodikét 16,099 számítja ki.

A vallás- és közoktatásügyi miniszterium adatai szerint azonban a vallásalap birtokai összesen 159,762 holdat tesznek, mely területből a gazdászatra 109,833 és az erdőszetre 49,929 esik.

A tanulmányi alap területe pedig 50,740 hold, melyből a gazdálkodásra 32,900, az erdőszetre 17,840 hold esik. De a tanulmányi alap birtokaihoz hozzászámítandók a zseliz-szentjakabi apátság lakocsei, a kaposfői prépostság szentbenedeki, a vaska-szentmártoni apátság dráva-szentmártoni és a szt. Istvánról nevezett Telki apátság telkijenői uradalmának területe összesen 15,641 holddal, melyből a gazdászatra 10,200, az erdőszetre 5440 esik, úgy hogy ekként a tanulmányi alap összes területe 66,381 holdat tesz.

---

*) Ebbe azonban a miniszteri kimutatás befoglalta az auraniai perjel birtokát 10,967, a klosterneuburgi Ágostonrendiekét 10,434, a melki benecsekét 10,368, a szentkereszti neuklosteri cisterciekét 577 holddal.

Ide járul még az egyetemi alap 27,051
 és a bécsi Theresianum báttaszéki apátsági uradalma 16,099
 kat. hold területtel, úgy hogy az alapítványi birtokok összes
 területe 269,293 kat. hold.*)

Az erdélyi róm. kath. status, helyesebben az erdélyi
 kath. alapok birtokainak a kolosmonostori, a nagymási,
 radnóti és az 1896-ban vett, alsó-bajomi uradalmakból álló
 területe pedig összesen 23,726 kat. holdat tesz.

A kath. autonómia ügyének szempontjából a következő
 birtokok vehetők első sorban figyelembe :

a róm. kath. érsekségek, püspökségeké	716,405
a róm. kath. káptalanoké	495,313
a r. k. apátságok és prépostságoké **)	39,657
a gör. k. érsekségek és püspökségeké	154,160
a gör. kath. káptalanoké	4,566
a vallás, tanulmányi és egyetemi alapoké a bekebe-	
lezett apátságok és prépostságokéval egyetem-	
ben, de a Theresianumi alap uradalmának le-	
vonása mellett	253,194

holddal.

A földművelésügyi miniszterium idézett jelentése szerint
 «a congruakérdés tárgyalása alkalmából tett tanulmány alap-
 ján a római és görög katolikus 25 érsekség és püspökség
 ingó és ingatlan vagyona 11·4 millió forintra, évi jövedelmeik
 2·2 millió forintra rugnak».

Ez azonban téves számítás. A szóban levő és a congrua-
 ügyi előadmányban közölt kimutatás a törzsvagyon alatt

*) Megemlítendő, hogy az 1895. évi zárszámadás szerint a vallás-
 alap összes tiszta vagyona 28.759,704 frt, melyből ingatlan 13.623,803 frt,
 értékpapír 13.561,971 frt; a tanulmányi alap vagyona 12.239,099 frt,
 melyből ingatlan 6.174,254 frt, értékpapír 5.345,540 frt, végre az egye-
 temi alap tiszta vagyona 5.414.857 frt, melyből az ingatlanra 1.725,808 frt,
 az értékpapírokra 3.082,644 frt esik.

**) A miniszterium által közlött és fentebb kitüntetett 283,693
 holdból levonattak a benzéseknél 61,848, a zirczieknél 53,798, a
 jászói premontreieknek 39,614, a csornai premontreieknek 17,430, a
 kegyes tanítórendnek 26,943, az auranai perjelnek 10,967, a kloster-
 neuburgi ágostonrendieknek 10,434, a mölki benzéseknél 10,368, a
 neuklosteri cisterciátáknak 57/9, összesen tehát 240,184 holdat tevő
 birtokai. A terület azonban még így is sok és abból még levonandók
 a magánadományozású, sőt némely királyi kinevezésű javadalmak is.

(helytelenül) csak az ingókat érti és ezek összegét tünteti ki 11.455,877 forinttal és a 21 (nem mint a földmívelési miniszteri jelentés mondja 25) érsekség és püspökség ingatlan területét 811,245 holddal és úgy az ingók, mint az ingatlanok jövedelmét 2.203,039 frttal és 208 arannyal tünteti ki, mely összegből az ingó törzsvagyona 475,959 frt, a földbirtokra 1.200,095 frt, a jogok és haszonvételekre 467,566 forint és 208 arany esik.

Nem láttuk fölöslegesnek az egyházi vagyona vonatkozó adatok közlését, mert bár azok minden igyekezetünk mellett is, hiányosak, mégis elégséges fölvilágosítást nyújtanak az egyházi javadalmak vagyonának nemcsak törvényes értékére, hanem ebből következtethető valóságos értékére is. Összehasonlítást engednek továbbá az egyes főpapi javadalmazások mérve köztstámpontot nyújtanak arra, hogy a lelkészek jobb ellátására szolgáló alaphoz az egyes egyházi javadalmak mily arányban járulhatnak, melynek kulcsát egyébiránt eddig sem lett volna nehéz megtalálni.

FORSTER GYULA.

A KÉTEZERÉVES CICERO.

1895-ben januárius harmadikán ritka évfordulót ülhett volna meg a művelt világ: egy nagy ember születése napjának kétezeréves fordulóját, kinek iratai azon kevés emberi alkotáshoz tartoznak, melyek keletkezésöktől mai napig szakadatlanul hatottak és — talán a középkor néhány százada kivételével — soha feledésbe nem merültek. E férfiú M. Tullius Cicero. Egyike ő azoknak, kiket majd ócsároltak, majd magasztaltak, kiktől most óvtak, majd meg utánzásukra buzdítottak, de majdnem mindig olvastak és tanultak tőle, belőle, róla.

Miben rejlik a szellem e varázsa, mely húsz évszázadon át kötve tartott barátot és ellenfélt? A felszínes szemlélő azt hihetné, hogy csak formalis jelentőségű e varázs, hogy csak — mennyi tartalom rejlik ily formalis jelentőség mögött is, azt ne feszegezzük — nyelve az a hatalom, mely őt kétezer év irodalmának, ha nem is mindig mintájává, de kimutathatólag állandó, éber kísérőjévé tette. Azt hihetné, hogy mivel az európai magasabb műveltség nyelve Róma nyelve volt kétezer éven át, e nyelv mestere pedig, ki megadta neki a világuralomra való képességet, Cicero: azért az európai műveltség mindeddig kénytelen volt függni a nagy homo Arpinastól. Hogy ez nincsen úgy, hogy épenséggel nemcsak a nyelvének világuralomra módot adó geniust, nemcsak a körmondatok utólérhetetlen mesterét, nemcsak a mindennemű latin próza öserejű atyját kereste föl benne húsz évszázad szellemi hullámlázása, hanem hogy tartalma, az éppen századunkban sokszor annyi kicsinyléssel emlegetett tartalma az, melyhez oly öröme fordult a Krisztus utáni korok műveltsége legjelentősebb fordulópontjain, leghatalmasabb mozgalmaiban, leg-

erősebb kitöréseiben: ez oly tény, mely sokakat első hallásra meglephet. S még inkább meglephet, és nem annyira a csodálatos férfiú sokoldalúsága, mint a művelődő emberiség látkörének örök változásáról tesz tanuságot az a körülmény, hogy az európai művelődés minden újabb nagy fordulata, minden újabb nagy hulláma Cicero tartalmának újabb oldalához ütődött, mindig mást és mást sodorva le belőle és kerekké görgetve továbbmenő folyamában.

E tény, Cicero tartalmának folytonos hatását Európa szellemi életére, még pedig a korok tudatától közvetlenül kísért hatását mutatja ki finom elmésséggel és minden vázlatossága mellett is a háttérben működő erős tudományos apparatusról tanuskodó alapossággal egy a napokban megjelent kis füzet.*) Orosz tudós, Zielinszky Th., az írója, a ki épen 1895-ben, januárus 3-án, Cicero kétezredik születése napján tartotta az e füzet magvával szolgált előadást a pétervári történelmi társaságban. A füzet tartalma, mely két ezer év művelődéstörténetére vet, bár csak egy pontból, de mégis erős világot, megérdemli, hogy főbb részleteit itt megismertessük.

Cicero — úgymond Zielinszky — egyike azon culturalis személyiségeknek, kiknek tulajdonképi életrajza haláluk napjával kezdődik; egyike azoknak, kik nemcsak a magok korának szellemét tükröztetik vissza, nemcsak pillanatnyi impulst adnak az utókor culturájának, hanem többé-kevésbé észlelhető érintkezésben folytonosan kísérik a művelődést további fejlődéspontjain is.

Az európai művelődés lényegileg három tekintetben tér el más népcsoportok művelődésétől. Első sorban vallás-erkölcsi szempontból, a mennyiben nagy néptömegek keresztyén érületén alapszik. Keresztyén érületen itt oly hitközösséghez való tartozást értünk, mely egyfelől minden egyes emberéletnek, legyen külső megjelenésmódja akármilyen megvetendő vagy szegényes, mégis örök, elenyészhetetlen becset tulajdonít; másfelől pedig hivatást nem tétlen nyugalomra és a túlvilág után vágyódó quietismusra vezeti, hanem jelszavának — ora et labora — megfelelőleg hasznos culturalis munkára. Másodszor eltér a mi culturánk más culturáktól intellectualis

---

*) *Cicero im Wandel der Jahrhunderte.* Ein Vortrag von Th. Zielinszky. Leipzig, 1897.

tekintetben, a mennyiben a személyiségnek megadja a jogot hozzá, hogy a szellemiség veleszületett csiráit kifejtse, és a culturalis közbirtok földolgozása útján előmozdítsa az emberi gondolkodás haladását. Harmadik megkülönböztető vonása a mi culturánknak politikai természetű, a mennyiben egyelőre legalább azt a politikai idealt uralja, hogy mindenki a természetszabta korlátokon belül teljes mértékben élvezze személyes szabadságát és valamennyi embernek törvény előtt való egyenlősége megdönthetetlen axioma. A modern — vagyis az antik világ után jött — emberiségnek e három java tudvalevőleg nem volt elejétől fogva tulajdona és nem is lett egyszerre azzá, hanem a szellemi eruptiók három korszakának vívmánya, melyeknek mindegyike, mintha a fölrobbantott culturrétegek romjai alá akarta volna temetni a megelőző kor erkölcsiségét, és mégis mindig csak megifjítva azt, a tökéletesség magasabb fokára emelte.

E három eruptio korszaka: a keresztyénség elterjedésének ideje, a renaissance és a fölvilágosodás a nagy forradalommal.

Ha sikerül Cicero hatását e három korszakra megállapítani, melyeknek csak folytatásai vagy másodlagos rétegei az utánok következő korok, akkor leghelyesebben méltányolhatjuk jelentőségét az európai művelődésre nézve.

E hatalmas utókori élethez képest majdnem összezsugorodik hősünk földi pályája. Ez a római történelemnek azon döntő korszakával esik össze, midőn a bomlás csirái, melyeket a megelőző gyógyító kísérletek beoltottak volt a római reszpublika életébe, bámulatos gyorsasággal terjedtek, míg ismételt paroxysmusok után végre a válságot eredményezték, mely tönkretette a római alkotmányt. A Scipiók körének a hagyomány útján fönmaradt elveiben fölnevelkedett Cicero mindeneknél jobban szerette e halálnak szentelt római alkotmányt. Szerette azt, a mit a Scipiók is szerettek volt benne: a monarchikus, aristokratikus és demokratikus elemeknek azt a harmonikus egyesülését, melyet a hellén erkölcsiség szelleme hatott át, mely képes volt minden haladásra, a mennyiben ez előmozdító, nem pedig bontó eszmék befogadására és fejlesztésére vezetett. Ez ideal iránt való hűségben magánosan, elszigetelten állott Cicero, a mint magánosan, elszigetelten állottak volt annak idején a Scipiók is. Halálával együtt

elérkezett a respublica halála is, és e találkozás, mely nem volt véletlen, körülvette Cicero alakját az utána élők szemében, a míg csak a római név élt, nemcsak a dicsőség, hanem a martýrság fényével is. A politikai ideal, melyért Cicero küzdött és szenvedett, vele együtt sirba szállott. Utófénye ugyan még soká élt a legjobb rómaiak életében, majd új ragyogásban föltűnve egy Nero után Marcus Aurelius, Alexander Severus alatt — majd elhalványodva és elhalva. Az eleven valóság számára megszűnt volt élni.

De azért volt a meggyilkolt utolsó republicanusnak öröksége, mely őt túlélte: irodalmi hagyatéka, szónoklatai, levelei és nagyobbára philosophiai tartalmú tractatusai. Ha valaki életében azt kérdezte volna Cicerótól, mely hasznot remél ez iratokból az utókor számára: a philosophiai iratokra nézve valószínűleg azt felelte volna, hogy általok hozzáférhetők lesznek a rómaiak számára is azon eszmék, melyeket ő a hellének vezető szellemeinek köszön; szónoki műveiről pedig bizony csak azt mondta volna, hogy bennök eleven stilusmintákat lát, a melyek szerint eligazodhatik korának és az utókornak irodalmi izlése — e gondolatot csakugyan maga is többször jelzi. Csak sokkal később jött meg az ideje, hogy Cicero iratai egészen más jelentőséget nyertek, oly jelentőséget, melyre számot tartani ő maga sohasem merészelt volna. Egy pillanatra azonban úgy látszott, mintha saját, aránylag oly szerény követelései sem teljesedhettek volna. Már élete utolsó éveiben támadt ellene irodalmi ellenzék; midőn meghalt, az a norma, melyet ő szabott volt a római beszéd számára, minden tekintetben részint előrehaladó, részint hátrairányuló mozgást mutatott. Ez volt a latin nyelv leggazdagabb fejlődésének korszaka; nem csoda, ha geníusa nem elégedett meg a megállapodással, hanem hatalmasan vonzódott a középről a két polus felé. De hallatszottak oly hangok is, melyek a visszatérésre és a már egyszer talált szépségidealnak újból való elsajátítására intettek. Az a férfiú, ki e követeléssel a leghatározottabban fölépett és neki a legtöbb érvényt szerezte: Quintilianus volt. Az eloquentia e legelső római tanára félre nem ismerte ugyan Seneca nagyságát, de mégis folytonosan küzdött kortársai ellen, kik Senecát ajánlották stilusmintának, és állandóan Ciceróra mutatott rá, mint az egyetlen íróra, kit veszedelem nélkül lehet követni. Neki köszönhetni, hogy Cicero

születésének második százados évfordulóján ő — Cicero — volt a római irodalomnak elismert feje.

Cicero születésének harmadik saecularis emléknappja a római birodalomnak azon megrázkódásával esik össze, a melytől Renan joggal datálja az antik világ végét; vele kezdődik az az átmeneti idő, mely a pogány Rómát mindenekelőtt keresztyén monarchiává, majd pedig a latin-germán Romániává változtatta, a mint Orosius, Szt. Ágostonnak történetíró kortársa, nevezi. E korszak leghatalmasabb culturereje a keresztyénség.

Milyen volt a viszony, melybe az új vallás Ciceróhoz lépett? Mi lehetett számára Cicero? A keresztyénség legbuzgóbb hívei szerint semmi, épenséggel semmi. «A mi tanunk — mondja Tertullianus — Salamon templomából indul ki, a ki maga mondta, hogy együgyűséggel kell az Urat szolgálni. Vigyázatok magatokra ti, kik egy stoikus, egy platonikus, egy dialektikus keresztyénséget akartok kiokoskodni. Nekünk nem kell többé gondolkodásunkat megfeszítenünk, a mióta Krisztusunk van, nem kell többé keresnünk, a mióta evangeliumunk van. Csak higyük, egyébre nincs szükségünk.»

Cicero volt-e az egyetlen, kinek halálos ítéletét mondta ki Tertullianus? Csak képzeljük el, mit jelent e szó: «csak higyük, egyébre nincs szükségünk»; gondoljuk csak meg, mily helyzetben volna a keresztyén világ culturája, ha Tertullianusnak radicalis eszméi nyugaton és a vele egygondolkodású Tatianuséi keleten győzedelmeskedtek volna, és nem pedig a Minucius, Augustinus, Alexandriai Clemens és Basilius humanus nézetei — meglehet, hogy ez esetben a keresztyén világ culturájának helyzete nem nagyon különböznék azon stagnáló állapottól, a melyre a mohammedán cultura van elitélve azóta, hogy a radicalis islamistikus párt legyőzte és megsemmisítette a perzsa-arabs fölvilágosodást. S mégis mit lehetne kizárólag keresztyén szempontból Tertullianus e követelése ellen fölhozni? Szavainak logikus ellenállhatatlanságáról még jobban meggyőződünk, ha az ellentábor érveit olvassuk. Ha Alexandriai Clemens a «tudatlan lármázókat», kik a hellén philosophia ellen harcolnak, Odysseus társaival hasonlítja össze, kik viaszkkal tömik be fülüket, csak hogy ne hallják a sirének énekét, mert tudják, hogy tehetetlenek vele szemben: akkor e csinos hasonlat legjobb esetben csak az antik philo-

sophia ártalmatlanságát bizonyítja hitben erős keresztyénekre nézve, de még nem hasznos voltát, még kevésbbé szükségképiségét. Tényleg így áll a dolog: Tertullianus követelése keresztyén szempontból nem czáfolható meg; a ki igazán hitt, annak nem kellett egyéb.

S miképen történhetett mégis, hogy az egész pogány, Istentől elhagyott culturát megmentették és átvitték az új, a keresztyén korszakba? Nem tudunk erre nézve Clemens föntírt találó hasonlatától szabadulni. Ha a keresztyénség meg nem semmisítette az antik műveltséget, hanem ez amazzal együtt uralkodhatott eleinte Rómában, majd később az egész művelt világon, akkor ez csakugyan csak azért volt, mert ez volt neki a siréneke, melytől többé, miután egyszer fülét érte, menekülni nem tudott. Akármennyire biztatgatták is hite és értelme, hogy gondja kizárólag az örök, égi életet illeti, melynek kivívásához nem kell neki más, mint a mit Mózes és a próféták, az evangelium és az apostolok nyujtanak neki: a lemondás e komor szava tehetetlenné vált, mikor a sirének azt énekelték: «térj be hozzánk Odysseus, tudunk mi mindent, a mi a mindent éltető földön történik». Mit tehetett róla, hogy e dal a mindent éltető földről folyton zavarólag beleszólt az égi harmoniákba és hízkelve behálózta a szegény halandó szívét? Látjuk, a mint gondolkodik, tépelődik utatmódot keres, hogy kiengesztelje égi szerelmét a földivel; végül már angyaloknak is — bár bukott angyaloknak — mondták a siréneket, úgy hogy dalukat égi zene visszhangjának lehetett tekinteni. De nem e sajátságos mentségek dönthettek a hívőnek e lelki küzdelmeiben, hanem csakis az, hogy nem birta többé füléből kirázni «a dalt a mindent éltető földről».

Ezt forrásszerűleg ki lehet mutatni. A hit oly harcosának bizonyítványa szól mellette, ki maga is a legnagyobb szenvedélyvel védekezett e varázs ellen, és a kin végre mégis győzedelmeskedett: tudniillik Szt. Jeromos bizonyítványa. Ismeretes az a levele, melyben elbeszéli, hogy bőjtnapjait Cicero olvasásával szokta befejezni, és hogy egyszer nagy betegségében, közel a halálhoz, álmában megfogadta, hogy nem olvas többé világi könyveket. De azért mégsem tudott ellenállani Cicero varázsának, ezentúl is Cicero marad a kedvencz írója, és midőn a későbbi origenesi vitákban szemére

vetik Cicero iránt való szenvedélyét és esküszegéssel vádolják, akkor védekezik e vád ellen, védekezésében is magasztalva kedvencz szerzőjét.

Cicero hatása a keresztyénségre egyébiránt nem Hieronymussal, a IV. század írójával kezdődik. Már a nyugati keresztyénség első irodalmi kísérletein meglátszik a hatás. Minucius Felix kezdi itt e sort. Nehéz megmondani, a keresztyén ember szól-e inkább belőle, vagy pedig a ciceronianus, midőn egyetlen ránk maradt munkáskáját írta, a keresztyénlatin irodalom e disztét, tudniillik az *Octaviust*. E könyv egészen a *De natura deorum* hatása alatt készült, és a benne előadott dialogus pogány szereplője Cæcidius nem más, mint a Cicero említett könyvének pontifexe, Cotta. Minucius e könyvecskéje eléggé megvilágítja a keresztyénség viszonyát Ciceróhoz születésének harmadik évszázados fordulója táján. S e vonatkozások egyformán bensők maradtak a negyedik százados emléknapiig is, a mit Lactantius iratai eléggé bizonyítanak. Lactantius philosophiája egyenesen hozzáfűződik Cicero philosophiai rendszeréhez és egy vélt hézagának betöltésére írja tractatusát *De opificio Dei*. Hasonlóképen függnek Cicerótól Lactantius egyéb munkái is.

Ha már az első századok szenvedő keresztyénsége így viselkedett Ciceróval szemben, akkor nem csodálkozhatunk, hogy a diadalmaskodó keresztyénség nem vetette meg. Hogy erről meggyőződjünk, át kell mennünk a negyedik saecularis emléknapról az ötödikre. Itt a milánói püspök. Szt. Ambrus, hatalmas alakja lép elénk. Nagyszámú művei között leghíresebb három könyve *De officiis ministrorum*. E munka nemcsak közvetlen utánzása Cicero *De officiis* című munkájának, hanem valóságos átültetése keresztyén talajba. Itt-ott javítgat ugyan Ambrosius valamicskét Cicerón, de nagyobbára megeleégszik azzal, hogy a Cicero kapcsán fölállított erkölcsi követeléseket az Ó-Testamentomból való példákkal illusztrálja a Cicerótól használtak helyett, melyeket ez a római történetből vesz. Egyebekben teljesen követi mintáját. S ez annyit jelent, hogy Ambrosius által Cicero etikája lett az elismert keresztyén ethika. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy sok századon át volt Ambrosius könyve *De officiis ministrorum* a keresztyén moral legfontosabb, mondhatni, egyetlen tankönyve.

De van még egy tény, mely az eddig fölhozottaknál is

erősebben tanúskodik Cicerónak a keresztyénségre gyakorolt nagy hatása mellett. Valóban alig képzelhető csodálatosabb dolog, mint hogy Cicero ez időben egy pogányt térített keresztyén hitre, és hogy e neophyta nem volt más, mint a keresztyénség későbbi oszlopa, az egyház díze és büszkesége: Sz. Agoston. Maga Augustinus bevallja híres confessióiban, hogy Cicero *Hortensiusa* idézte elő a nagy forradalmat lelkében; ez irat — úgymond — megmutatta neki az irányt Isten felé; ez adott kívánságainak és törekvéseinek új czélt; e könyv töltötte el lelkét végtelen vágygyal az örökkévaló bölcseség iránt; ez emelte föl, hogy visszatérjen Istenhez. Nem nyelve élesbítésére való eszközül szolgált neki e könyv, nem a külső alakkal, hanem tartalmával kötötte őt le Cicero; ez keltette lelkében a legemésztőbb szomjúságot, hogy szakítson minden földi dologgal és térjen vissza Istenhez. — Ez igazán bámulatos. Eszünkbe jut a Statius költőről szóló jámbor legenda, a kit állítólag Vergilius olvasása tett keresztyénné. Dante is megemlékezik róla *Purgatoriumában*. Statius meglátja itt Vergiliust, és üdvözli a hála e szavaival: per te poeta fui, per te cristiano. E legenda ugyan nem állhat meg a kritika előtt; de Augustinusnak inkább lehetett volna joga Ciceróhoz szólani: per te filosofo fui, per te cristiano — ha ugyan majdan találkozhatott volna vele a túlvilágon. Vajon e találkozás oly egészen lehetetlennek látszott-e előtte? Egyik levelében megemlékezik a Petrus-levél azon helyéről, melyben Krisztus pokolbameneteléről van szó: «Vakmerőség volna, ha közelebből fejtegetni akarnók, hogy kiket váltott meg akkor; de ha valaki be tudná bizonyítani, hogy mindnyájokat megváltotta, mekkora volna az örömünk. Legjobban kívánnám eznéhányuk számára, kiket irataik alapján ismerek és szeretek, és a kiket ékesszólásuk és bölcseségök miatt tisztelünk». Világos, hogy Augustinus az utóbbiak alatt mindenekelőtt, talán kizárólag Cicerót gondolta.

Egy keresztyénné tevő és keresztyénné tett Cicerót ismer tehát már az az idő, mely születésének ötödik évszázados fordulóját követi.

Ez röviden külső története Cicero hatásának, melyet e kor vezető szellemeire gyakorolt azon nagy eruptio-korszak alatt, mely az antik világnak véget vetett. Fölösleges volna e történetet még a középkor másodlagos rétegein is végigvezetni.

De hatásának e constatalása még korántsem a teljes felelet a fentirt kérdésre, hogy tulajdonképen mit nyújtott Cicero a keresztyénségnek, mik hatásának belső okai?

Cicero irodalmi hagyatéka tractatusokból, szónoklatokból és levelekből állott. Az utóbbiak egyáltalában nem voltak jelentőséggel a keresztyénekre nézve, és nemsokára el is feledték őket. A szónoklatokat olvasták ugyan az első századokban, de kizárólag csak alaki szépségeik miatt, a «nyelv élesbítésére», hogy Augustinus szavával éljünk. Tartalmi értékök a keresztyénség szempontjából csak a tractatusoknak volt, még pedig túlnyomólag a philosophiaiaknak.

Mit is adhatott Cicero philosophiája a keresztyén vallásnak?

E kérdés kapcsolatban van azzal a kérdéssel, hogyan viselkedett Cicero általában a vallással szemben? Cicero háromféle vallást különböztet meg: egy költői, egy polgári és egy philosophiai vallást; mi ma e helyett talán a vallás három eleméről beszelnénk: mythologikus, ritualis és dogmatikus részéről. Cicerónak ez három különböző vallás volt, és méltán, mert hiveik körei nagyon is különböztek egymástól. A költői vallás, azaz a mythologia általában exotikus termék volt a rómaiakra nézve, alig vette valaki komolyan; temploma a színház volt, papja a költő; egyébiránt kiki annyit vehetett föl magába belőle, a mennyit jónak tartott. A polgári vallás, azaz az államtól elismert ritusok összessége valamennyi állampolgár részére kötelező volt; lelkiismereti kényszert nem gyakoroltak, mivel mindenkinek szabad volt az egyes cultustényeknél azt gondolni magában, a mit akart: de az összetartozás érzete, melyet a vallásos szertartások közössége teremtett, kielégíthette még a legfölvilágosodottabbakat is; e vallás tulajdonképi hívei a nagy néptömegek voltak, melyeknek vallási szükségletét kielégítette. Végre a harmadik vallás, a philosophiai vallás csak a felső rétegek számára létezett, melyeket szellemök és műveltségök magasan emelt a tömeg felé, és a melyek személyes viszonyt kerestek az istenséghez; ez ellentétül a polgári vallással nem volt egységes; Athénben sokféle rendszert tanítottak, mondhatni prédikáltak, melyek között a tanuló szabadon választhatott. S így a philosophiai vallás volt arra hivatva, hogy a személyiség vallásává legyen. A szabad választás joga ép úgy örök joga a személyiségnek, mint az egy-

ségesség követelése a tömegnek természetes és ösztönszerű követelése.

Cicero philosophiai iratai természetesen a philosophiai vallással foglalkoznak. Bennök a szabad választás azon jogával élt, mely őt, mint személyiséget megillette. Ezt tették mások is; rá nézve csak az jellemző, mily mértékben tette. Sokan kortársai közül azzal érték be, hogy a fönnálló philosophiai rendszerek valamelyikéhez szegődtek; miután e választás által eleget tettek egyéniségöknek, ellenmondás nélkül követték a választott tekintélyt; ilyen volt a stoikus Cato, ilyen az epikureus Lucretius. Cicero ellenben sohasem mondott le a választás jogáról; ő nem követi sem Zenont, sem Epikureust, hanem kizárólag józan esztét.

Milyen a józan ész e philosophiája, melyet Cicerónál találunk? Röviden összefoglalva, az részben positiv, részben negativ, részben pedig skeptikus. Positiv volt azon a területen, a melyen minden kétely az emberi társadalom fönnállására nézve veszedelmes, tudniillik a morál területén, melynek követeléseit Cicero, a stoikusokhoz csatlakozva, az emberi természetből vezeti le. Negativ volt a philosophia a természetfölöttivel szemben, melynek létét, az epikureusokat követve, fölöslegesnek és elfogadhatatlannak ítélte. Skeptikus volt végre a metaphysikával szemben, az Isten létét és a lélek halhatatlanságát állítja ugyan, de egyébként megelégszik azzal, hogy az újabb akadémiához csatlakozva, az ellenkező véleményeket sorban kifejtse. Így kapjuk a kétségtelenül igaz és a kétségtelenül nem igaz között a kétséges tanoknak tágas, semleges területét. Erről mondta ki Cicero a nevezetes tételt: *ista sunt, ut disputantur*, azaz e dolgok ilyeneknek vagy amolyanoknak látszanak, az illetőnek individualitása szerint, a ki őket szemléli. Így látjuk tehát, hogy Cicero a választásnak azt a jogát, melylyel ő egész terjedelmében élt, megadta utódjainak is; philosophiája tehát nemcsak individualis, hanem individualistikus is.

Cicero e philosophiájából természetesen csak a positiv rész volt az, melyet a keresztyénség használhatott. Ez, a moralra vonatkozó tan ment át a keresztyén egyház tanaiba, és alakja mellett tartalmának ez elemeivel hatott Cicero leginkább a keresztyénség első századainak nagy szellemeire.

A mi azonban az író személyiségének viszonyát illeti a

tőle hirdetett tanokhoz: alig képzelhető nagyobb ellentét, mint Cicero és a keresztyénség. Kétféle vagy háromféle vallást nem tűrhetett a keresztyénség. A keresztyén hit egységes volt és mindahárom alkotó részében egyformán kötelező a személyiségre is, a tömegre is. Azért meg is fosztotta a keresztyénség a személyiséget a szabad választás jogától; tudjuk, mily gyűlöletes értelmezése jutott a keresztyéneknek e szónak: «választás», görögül «haeresis». Igaz ugyan, hogy a keresztyénség megalázva a személyiséget, a tömeget egy addig elérhetetlen magasságra emelte; és ily szempontból teljes joga volt azt mondani ellenségeinek: «Én megadtam neki, a mi eddig csak a személyiség tulajdona volt, tudniillik oly tant, melyet én megdönthetetlenül igaznak tartok, a melynek fönségét azonban mindenkinek el kell ismernie. Fölemeltem híveim szellemét, arra irányítottam őket, hogy tudakolják létök érdemét és célját, és adtam is nekik a kérdésekre világos, félre nem érthető feleletet. Megkövetelem, hogy e feleleteket mindenki igazaknak tartsa, mert csak ily föltétel mellett lehetnek a tömeg javára, mely nem ismer semleges területet igaz és nem igaz között. Én adtam híveimnek azt a meggyőződést, hogy életök bármily szegényes és megvetett legyen is e földön, a legfelső lény szemében megvan teljes, csorbitatlan értéke, hogy minden jótettök beszámíttatik, minden könnyükért felelősségre vonatik a bűnös; csak így lett lehetővé számukra, hogy földi életüket ne állati kábultságban töltsék, hanem tudatosan, bátran viseljék minden súlya mellett. Ezt tettem én a tömegekért. Te pedig, személyiség, tűrj és hallgass.»

Ezt követelte a keresztyénség. Sok volt-e az, a mit követelt, ahhoz képest, a mit adott? Meglehet, hogy igen, meg lehet, hogy nem. Magában véve a személyiségre nézve mindenesetre sok volt, a mit követelt. A hol csak személyiség támad, ott visszakéri régi örökét, a választás jogát. Az egyház legkorlátlanabb uralma idejében is fel-felhangzottak a személyiség e tiltakozásai. De nem volt sikerök. A személyiséget, mely ki tudott válni a tömegből, ez nemsokára ismét elnyelte. Néha megkísérlette a személyiség, hogy magával ragadja a tömeg legkülönbözőbb elemeit; akkor épen meg kellett küzdenie a kisebb tömegnek a nagyobbikkal, és emez mindig megsemmisítette amazt. Ezt mutatják a középkor vallásos for-

rongásai és harcrai. Bizonyítják, hogy ily módon semmit sem nyerhetett a személyiség.

Hiábavaló dolog volt: egyedül szembeszállani a tömeggel; bűn volt tömeget tömeg ellen fölingerelni; s így csak egy dolog volt hátra: nem a tömeg elleni harcban, hanem rajta kívül keresni a maga jogát. Ezt az utat a renaissance fedezte föl.

A renaissance vezetői a legünnepélyesebben biztosították hódolatukról az egyházat, dogmáit és intézményeit, és e hódolat sokkal ösztönszerűbb volt, mintsem hogy nem lett volna őszinte; de egyidejűleg kerestek más területeket, a melyeken személyiségök szabadon fejlődhetett, a nélkül, hogy összeütközött volna az egyház érdekeivel. Az individualismus volt a renaissance hajtó ereje — Burkhardt óta bebizonyítottak tekinthető e tétel.

Épen ezért a világnak, illetőleg a tömegnek kerülése a renaissancenak egyik kidomborodó jellemvonása. Már Petrarcanál megtaláljuk e vonást a tudománynak és költészetnek szentelt élet iránt való vágyában; a világkerülés ez ösztöne folytonosan nő és gyarapszik, és Macchiavellinél már valóságos világgyűlöletté fajul. Az ellenszenvet, melyet a humanisták a tömeg iránt éreznek, kiterjesztik egész szervezetére is, azokra a horizontalis és verticalis korlátokra, melyekhez a tömeg oly könnyen szokik.

A renaissance ellenlábasa a rendi tudatnak is, a nemzeti tudatnak is. A tömeg iránt való ez antipathiát átviszi a renaissance a családra, törvényre, jogra — a személyiség szabadságának szemében megannyi akadályára.

Mindez igen consequens. De kérdés, mi lépjen e hatalmas hézag helyébe, hogy az így fölszabadított személyiségnek elviselhető legyen az élete? E célból szükséges volt, hogy a személyiség, mely az őt környező tömegeből kivált, egy másik, szeretetreméltóbb közösség tagjának érezze magát, egy más, tiszteletreméltóbb vezetőnek a lobogóját kövesse. Petrarca jelentősége épen abban áll, hogy ő volt a humanisták elismert vezetője; az ő hatalmas szava teremtette az egygondolkodásúaknak községét, az új Európa legelső, tisztán világi intelligenciáját, mely csak három évszázaddal később lett maga is tömeggé. E községet Petrarca teremtette, s ő volt a vezetője is.

De ki volt Petrarca vezetője? Halljuk őt magát. «Te vagy az az eleven forrás» — írja Petrarca e vezetőnek a maga

és társai nevében, — «melylyel réteinket öntözzük, te vagy a vezető, kinek útmutatásait követjük, kinek tetszése örömünk, neve ékességünk». E levél M. Tullius Ciceróhoz van intézve.

Cicero hatása Petrarcára kiválóan személyes hatás. Nem mint az ókori írók egyike hatott reá, hanem egyenesen és kizárólag, mint Cicero. A renaissance így mindenekelőtt Cicerót elevenítette föl, és csak utána és az ő révén az egész többi classikus ókort.

Azon hosszú idő alatt, mely Augustinust elválasztja Petrarcatól, Cicero lassanként elvesztette azt a vezető állását, melyet Quintilianus biztosított neki a római irodalomban. Az egyházatyák átvették belőle tanának positiv részét, és aztán magok ültek a helyébe, úgy hogy aztán századokon át úgyszólván incognito javítgatta és térítgette az embereket. A középkori eruditio gyakorlati jellege mellett Livius és Sallustius megtartották értékeket, minthogy mégis meg kellett irni a városok és fejedelmi házak történetét, és e célra nem léteztek más minták. Ép így olvasták Vergiliust is, első sorban mint a verselés példaképét, de vallásos épülés kedvéért is, mert allegorice bemutatta a megváltásra szoruló lélek változásait. De minek olvasták volna Cicerót? S azért azon időben, mikor Petrarca született, Cicero leveleit, legtöbb szónoklatát, valamennyi retorikai és sok philosophiai iratát elfelejtették volt, és a miről nem feledkeztek meg teljesen, azt is csak gyéren olvassgatták. Annak a kevés római irodalomnak, a mi az emberekben élt, Vergilius volt a feje.

Ily körülmények mellett nem lett volna a renaissance lehetséges. Mit adhatott volna Vergilius az individualizmusnak? Jól értett ugyan hozzá, hogy pompás verseinek zenéjével álomba ringassa a szenvedő emberi lelket, de hogy a szabadságra szomjúhozó léleknek megmutassa a szabadulás útját, arra nem volt képes. Magától érthető, hogy Livius és Sallustius sem volt képes rá, de Seneca, a stoikus, sem. Az ókor vezetői között csak Cicero lehetett a humanistáknak is a vezetője. Épen az a körülmény, hogy a választás jogát, melylyel maga is élt teljes terjedelmében, megadta követőinek is, hogy philosophiája nemcsak individualis, hanem individualistikus is volt, tette őt a humanisták vezetőjévé. A humanisták ugyanis oly vezért kerestek, a ki megszabadítsa őket a szellemi szolgaságból, de nem azért, hogy a maga szolgáláivá tegye

őket, hanem hogy nekik örök időkre megadja a személyiség szent jogát, a szabad választás jogát.

S hogy e vezért csakugyan megtalálták Ciceróban, azt a történet eléggé bizonyítja. Az a Cicero, kit Petrarca ideje előtt más római írók háttérbe szorítottak volt, Petrarca óta megint ott ül diszhelyén. Nagyon érdekes, hogy mily módon ismerkedett meg Petrarca Ciceróval. «Még gyermekkoromban» — írja egyik levelében, — «mikor mások mesékért rajonganak, engem már Cicero lelkesített. Érteni még nem érthettem akkor semmit sem belőle, de szavainak kelleme és jóhangzása (verborum dulcedo quædam et sonoritas) annyira lekötöttek, hogy minden egyéb, a mit hallottam vagy láttam, ehhez képest csak egyhangúnak látszott.» Látjuk, még mindig csak a régi sirén-ének volt. Idővel Petrarca más oldalról is megismerte Cicerót. Atyja kívánságára jogi tanulmányokba kellett elmélyednie. Hét évet töltött velők, és atyja sokáig nem értette, miért fér a jogtudomány oly nehezen fia fejébe, míg aztán egy napon megtalálta Cicero műveit egy rejtett helyen, a hová a fiatal Petrarca atyja szemei elől dugdosta a tiltott portékát. Atyja tűzbe dobta a könyveket, mintha eretnekiratok lettek volna. «Sirtam ennek láttára» — írja Petrarca — «és midőn atyám fájdalommat látta, kivett két könyvet a tűzből. Az egyik Vergilius volt, a másik (Pseudo-) Cicero *Rhetorikája*. Mosolyogva átadta nekem őket e szókkal: az egyik szolgáljon neked lelked üdítőjéül, a másik pedig segédeszközüll a jog megtanulására.» Az utóbbi intés kárba veszett. Mihelyt lehetett, Petrarca szegre akasztotta a jogtudományt és gyűjtögetni kezdte kedvenceauctora iratait, különösen azokat, melyeket előbb elveszetteknek gondolt. Sokat megmentett a biztos enyészettől, és neki, valamint utódjainak, Salutati és Poggiónak köszönjük talán a felét annak, a mit ma Cicerótól birunk. Legjelentősebb volt rá nézve a Cicero és Atticus, öccse Quintus és Brutus között váltott levelek föltalálása 1435-ben, Veronában. E fölfedezése után ismerték csak meg Petrarca és a többi humanisták Cicerót, mint személyiséget.

Cicero az egész, Petrarcát megelőző évezred részére csak egy formula, egy fogalom volt; a keresztyén szerzők gyakran emlegetik, de mindig csak munkáit gondolják, sohasem őt magát. Petrarcának, mint a renaissance emberének, Cicero mindjárt eleinte eleven ember volt; csakhogy eleinte eszmény-

képének megfelelőleg szenvedély nélkül való bölcsnek képzelte, világot látott, de a világtól elzárkózott embernek, a ki szelid, békés mosolylyal tanítgatja fiatal barátjait — szóval a Tusculanæ Cicerójának, a mint a régi rézmetszetek mutatják. Levelezésének olvasása csalódást szerzett neki. S ez könnyen érthető. A nyil röpte, mely a távolból nézve, oly egyenesnek és biztos szárnyalásúnak látszott, a közelben egyenlőtlennek és tévetegnek mutatkozott; a Tusculanæ bölcse emberré lett, ki a pártok tolongásában maga is pártember, ki elhatározásaiban ingadozik, a ki majd remél, majd bánkodik. Ehhez a Ciceróhoz előbb hozzá kellett szokni. Pillanatra nagyon is nagyinak látszott a veszteség. «Ó te» — írja Petrarca Cicerónak a túlvilágba — «te örökké nyughatatlan, örökké aggódó aggastyán? Miért tetted életed céljává e folytonos küzködést, e hiábavaló ellenségeskedéseket? Miért kellett abbahagynod szemlélődő nyugalmat, mely életkorodhoz, hivatásodhoz, pályádhoz egyedül méltó volt? Miért csábított téged a dicsőség hiú fénye aggkorodban az ifjúság harcjai közé, hogy aztán annyi balszerencse után egy bölcshez nem méltó halállal halj? Elfelejtetted testvéred tanácsait; elfelejtetted saját üdvös tanaidat, mint az éjjeli vándor haladtál legelül a sötétségben, a fáklyával kezvedben; megvilágítottad azoknak ösvényét, kik mögötted jártak, magadnak pedig szánalmat keltő módon meg kellett botlanod . . . S mennyivel méltóbb lett volna te hozzád, mint bölcshez, ha aggkorodat nyugodtan valamely jószágodon töltöd, és — miként valahol mondod, nem e rövid múltó, hanem azon örök élettél törődöl, nem tisztiségek elérésére törekszel, nem triumphusokat hajhászasz, nem áldozod föl nyugalmat holmi Catilinákért! De erről hiábavaló most minden szó. Búcsúzom tőled örökké, én Ciceróm. Kelt a földön, Verona coloniájában, az Athesis jobb partján, tizenhat nappal a Quintilis Kalendæi előtt, 1345-ben azon Isten születése után, kit te nem ismertél.»

E levelet gyermekesnek mondták. Mindenesetre igen jellemző Petrarcára és a humanistákra nézve általában; mutatja nekünk azt az eszményt, mely felé mindannyian, legalább elméletben, törekedtek. De hogy e levelét félre ne értsék, Petrarca egy fél évvel utána újabb levelet intézett Ciceróhoz, melyben őt a maga és társai vezérének vallja: «Szemrehányásaim» — írja ebben — «csak életedre, nem pedig

szellemedre vagy ékesszólásodra vonatkoztak, szellemedet csodálom, ékesszólásodat imádom. Életed is csak annyiban nem tetszik, a mennyiben nélkülözöm benne a bölshöz illő állhatatosságot (*constantia*).» Cicero marad Petrarca eszménye örökké. Midőn *Trionfi*jában a dicsőség istenségének diadalmenetét leírja, a római irodalom élén ketten haladnak, lépést tartva Homerossal. Az egyik «a mantuai énekes» (Vergilius), a másik «az, kinek léptei alatt a gyepek virul. M. Tullius az, ki világosan mutatja, mennyi az ékesszólás virága és mennyi a gyümölcse; e kettő irodalmunk szemefénye».

... ed uno, al cui passar l'erba fioriva.
Quest' è quel Marco Tullio, in cui si mostra
chiaro, quant'ha eloquenza e frutti e fiori;
questi son gli occhi della lingua nostra.

A többi olasz humanisták követik vezéröket; élőkön Petrarca lelkes tisztelője Boccaccio, kinek *De casibus virorum illustrium* című könyvében e bevezető sorokat olvassuk Ciceróról: «Ő a philosophia tanítványai között a leghatalmasabb, legdicsőségesebb, ő feje a római ékesszólásnak». Hű marad hozzá a következő nemzedék is, sőt itt már azon kérdéssel is foglalkoznak, ki nagyobb, Cicero-e vagy Petrarca (így Leonardo Bruni *De tribus vatibus* című dialogusában. Bruninak egyik barátját, Salutatit, életírója Villani azzal a szándéka szerint dicsérő jelzővel illeti, hogy Cicero majma). Cicero legnagyobb tisztelője volt e nemzedék feje, a híres Poggio, a ki maga Cicero tanítványának nevezte magát és a ki azt mondta, hogy a dogmatika összes kincseit odaadná Cicerónak egy új beszédjeért. S midőn az ezután következő humanista nemzedék feje, Lorenzo Valla, Quintilianust Cicero fölé meri helyezni, ez valóságos irodalmi botrányszámba megy, melynek kellemetlen következményeitől, mindenekelőtt az öreg Poggio haragjától, nem menti meg Vallát később az *Elegantiae*ban Cicero iránt nyilvánított hódolata sem.

Min alapult Cicero nagy tekintélye a humanisták szemében? S mi mindenben mutatkozott e hatása a renaissancera?

Mindenekelőtt természetesen alak tekintetében. Erre nézve Cicero hatása a renaissancera kétségtelenül oly nagy, hogy ennek bizonyítására nem kell szót vesztegetni. S akárhogy

akarná is valaki általában a forma becsét kicsinyelni, a szóban forgó korszakra nézve el kell ismerni annak nagy értékét, — mondhatjuk, vissza nem riadva a paradoxontól: a forma tartalmi értékét. Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy a renaissance főérdeme a személyiség fölszabadítása: az írásban pedig a forma az, melyben a személyiség nyilvánul; itt is, miként az egykorú festésben, a szépnek útján jut el a művész az egyénileg jellemzőhöz. S Cicero megtanította az embereket arra a művészetre, melyhez azelőtt nem értettek, hogy tudniillik irataik alakját egyéniségek kifejezésévé tegyék. Petrarca büszkén megjegyzi, hogy stilusa minden tisztasága mellett nem cicerói, hanem épen petrarcai stilus. Csak, a ki ezt szemmel tartja, meg fogja érteni ugyancsak Petrarca megbotránkozását, melylyel ez egy orvost fogad, a ki az orvostudományt a retorika fölé helyezi: «Ez annyit tenne — úgymond, — mintha a szolgálót úrnője felé akarnók emelni».

A mi Cicero tartalmát illeti, ez a humanismus korára nézve kevésbé döntő fontosságú, mint az előbb tárgyalt korra, a keresztyénség terjedésének korára nézve volt. A humanismus ugyanis nem pozitív zárt tan, nem meghatározott gondolattartalom, hanem inkább a gondolkodásnak egyik módja. S így föllátható az a paradox tétel, hogy minél kevesebb a humanisták részéről Cicerótól közvetlenül kölcsönzött részlet, annál nagyobbak Cicero érdemei körülök. Nem azért cserélte föl az emberiség Petrus Lombardust Ciceróval, hogy új néven régi bilincseit hordozza; vezetőjét kereste benne, nem pedig urát.

Legnagyobb Cicero hatása a renaissancera az írói szellem, azaz az író és tárgya között levő viszony dolgában. Ez az a terület, melyen a renaissance a legnagyobb változást idézte elő, és épen e téren volt Cicero bevallott vezetője. Bizonyára senki sincs, ki Platót vagy Aristotelest nem tartaná nagyobb-nak Cicerónál; és mégis állíthatni, hogy ez szükségesebb és hasznosabb volt a renaissancera nézve, mint az a kettő. Képzeljük csak el, hogy a renaissance amazokhoz fűződött volna hozzá, és nem Ciceróhoz; akkor valószínűleg a vallásos világ két eretnekséggel gazdagabb lett volna: egyéb eredménye aligha lett volna a dolognak. Ciceróban épen az a pótolhatatlan, hogy ő, a nélkül, hogy maga alkotó lett volna, józanul és önállóan tudott alkotókról ítélni; ezt a művészetet tanul-

ták el tőle a renaissance emberei. Philosophiájának éppen a skeptikus része adott újabb táplálékot a skepsis szellemének, úgy hogy folyton nőtt és gyarapodott, és a belső világból kiindulva meghódította a külsőt is, és mig mindenütt a hagyományos műveltség támaszait vizsgálgatta és a korhadtakat eltávolította, lehetővé tette a tudományok megújítását. Így nyerte vissza a személyiség az intellectualis haladás zálogát, a választás szabadságát. S világos, hogy e haladást előmozdította minden, a mi a személyiségnek, mint személyiségnek a tudatát fokozta. Ebből a szempontból volt Cicero levelezése fölfedezésének is oly nagy a jelentősége. E fölfedezésig a világ csak a — mondhatni — személytelen levélalakot ismerte. A levelek alakjában ismert iratok vagy értekezések voltak, mint Senecánál, vagy anekdoták, mint Pliniusnál, vagy szónoklatok, mint Hieronymusnál. Az individualis levelet, mint műfajt, nem ismerték. Ezen még a renaissance sem tudott mindjárt változtatni, mint magának Petrarcának a példája is mutatja, a ki leveleiben Senecát követi. De Petrarca megtalálta Cicero leveleit Atticushoz; egy félszázaddal később Salutati megtalálta vegyes leveleit (*epistolæ ad familiares*); és ime kitünt, hogy minden, a mi bennünk és közöttünk történik, tárgya lehet egy irodalmilag tökéletes levélnek. E fölfedezés hatott. A humanisták ebben is követték Cicerót, és kezdtek, a mint nevezték, familiariter írni. A kísérlet eleinte nem sikerült; az elmés paradoxon, hogy sok művészet kell hozzá, hogy az ember természetes lehessen, itt is igaznak bizonyult. De már Poggio és Niccoli levelezését a Cicero-Atticus levelezése humanistikus parallelájának tartották. A renaissance-kutatók mind egyetértenek abban, hogy a humanistalevelek e kor legkedvesebb emlékei, melyek a kor életét a legvilágosabban és legbájosabban tükröztetik vissza. S e leveleket egyesegyedül a renaissance útmutatójának, Cicerónak, köszönhetjük.

A renaissancet a reformatio követi; ezt az ellenreformatio. Nehéz volna a reformatorok és Cicero közöttközös vonást találni; de azért a reformatorok sem vetik meg. A ki Luther *Tischreden* című ismeretes könyvét olvasgatja, annak egyesenesen föltünhetik az a megható melegség, melylyel a nagy német reformator a «nyomorult pogányok» ellen való minden ellenszenve mellett is Ciceróról beszél. Többre becsüli Aristo-

telesnél «in philosophia und mit Lehren». Cicerónak arról az évről, hogy a világ rendje bizonyítja a rend teremtetőjének, Istennek, létét, azt mondja Luther egy helyen: «Ez igen jó argumentum, mely sokszor mélyen meghatott és szívemhez fért». Philosophiájáról való ítéletét így foglalja össze egy helyen: «A ki becsületes philosophiát akar, az olvassa Cicerót». Leveleit is nagyon tudta méltányolni. Majdnem úgy, mint egykor Augustinus, Luther is mondja Ciceróról: «C. bölcs és buzgó ember volt, sokat tett és tűrt. Remélem, hogy a jó Isten irgalmas lesz iránta és a hozzá hasonlók iránt». Zwingli is enged Cicerónak belépést a paradicsomba, de Calvin, minden tekintetben Cícero ellenlábas, kiűzi őt belőle. De azért nem szabad magunkat félrevezettetnünk Luther és Zwingli magatartásától. Még a renaissance esti pirja az, a mi irataikban itt is, másutt is még mutatkozik. Maga a reformatio nem nagyon szerethette a Tusculanæ bölcsét, ki előtte félig pogánynak, félig katolikusnak látszott. Nem pusztán véletlen tehát, hogy éppen a protestáns Németország, de csakis ez, intézte azt a sajnálatraméltó hadjáratot Cícero ellen, melynek külső eredménye aránylag sokkal nagyobb volt, mint belső jogosultsága. A német protestantismus nem érthette be a pusztán vallásos szempontból sugalt ellenszenvvel. Az emberi természet sajátsága, hogy subjectiv érzülettények számára objectiv okokat keres. S okokban, ha keresgéltek, nem lehetett hiány oly férfiúnál, kinek sok remény és aggódás, sok siker és balsiker jutott osztályrészéül, és így eleget lehetett találni, a mivel «megterhelhették», vagy helyébe az olasz szót téve «karikálhatták». Cícero karikaturájának a történetét még nem írták meg; de épületes egy történet lehetne. A jelenkorban két német mester van, ki Cicerónak heves ellenfele: a finom Mommsen és a nyers Drumann. Bizonyos, hogy e kizárólag csak protestáns német földön vitt hadjárat Cícero ellen nem pusztán véletlen. Cícero sorsa jutott Németországban Senecának is; és Epiktetosnak, valamint Marcus Aureliusnak elhanyagolása az egyébiránt oly tevékeny német philologia részéről, valamint általában az ethika iránt mutatott mostoha bánásmód Németországban — mind rokontermészetű, ugyanarra az okra visszavezethető jelenségek. Legújabbán egyébiránt az ethika is nagyobb lendületet vett a németeknél. Vele kap-

csolatban mutatkozik a philológiában is új, Cicerónak kedvező áramlat.

Az ellenreformatio nem tehetett sokat Ciceróért. Az ő éle nemcsak a reformatio, hanem a renaissance ellen is fordult, és természetesen nem tulajdoníthatott Cicerónak más jelentőséget, mint az egyházatyák. De kiemelendő, hogy miként a reformatio, az ellenreformatio is díszhelyet adott Cicerónak az iskolában. E tény nagyjelentőségű. Ha a régi sirén-ének egyszer az iskolában is fölhangzott, akkor egy fölserdülő Odysseusra oly hatást is gyakorolhatott, minőt az iskola alapítói nem láttak előre és nem óhajtottak, és a minő például azon jezsuita növendék merész feleleteiben mutatkozott, melyek a tisztelendő vizsgálóbíztost állítólag erre a fölkiáltásra bírták: «Fiatal ember, Ön még ki fogja tűzni Franciaországban a deismus lobogóját». E fiatal ember tudvalevőleg Voltaire volt, a kinek érettségi vizsgálatával kezdődik az itt szemügyre vett nagy eruptiókorszakok harmadika: a francia fölvilágosodás kora, melyet nyomban a nagy forradalom követett.

Voltaire sokszor emlegeti Cicerót és mindig nagy tisztelettel. Mondhatni, hogy Cicero azon kevés ember közé tartozik, kikről Voltaire sohasem mondott rosszat. Hogy mennyire szerette, arról a következő eset is tanúskodik. Egyike kora híres ügyvédjeinek, az ismeretes Linguet, egyik dolgozatában ócsárolta Cicerót. Voltaire ezt nem tűrte, és föltűnő szenvedélyességgel védte a megtámadott római: «Épen most — úgymond, midőn a művészet Franciaországban parlagon hever, midőn az irodalom hanyatlik és a philosophiát üldözik, — épen most akarják Cicerót ócsárolni». S rövid, lelkes vázlatát adva Cicero államférfiúi működésének, így folytatja: «Ne felejtsük, hogy ez ugyanaz a római, a ki Rómában ott-hont szerzett a philosophiának, hogy Tusculanæi, valamint az istenek természetéről irt könyve a legszebb művek közé tartozik, melyeket emberi bölcsesség valaha alkotott, hogy a kötelességekről szóló tractatusa a moral leghasznosabb kézikönyve. Ha mindezt meggondoljuk, nem lesz kedvünk Cicerót kicsinyelni. Sajnáljuk azokat, kik Cicerót nem olvasták, de még inkább sajnáljuk azokat, kik nem tudnak iránta igazságosak lenni».

Tudvalevő, hogy Voltaire többször mindenféle irodalmi

masqueradehoz folyamodott, csakhogy megmondhassa, a mit akar és mégis meneküljön egy lettre de cachet-től. Így például deistikus nézeteit levelek alakjában közölte, melyeket Memmius írt volna Ciceróhoz, és melyeket állítólag Scheremetjew herczeg talált a vatikáni könyvtárban és Voltaire fordított oroszról francziára. E levelek azért érdekesekek, mert a deismus bennök egyenesen Cicero philosophiájából van levezetve. Egyebek közt azt írja Memmius egy helyen a *De officiis*-ről: «Kitünő munka; sohasem fognak nálánál bölcsébbet, igazabbat és hasznosabbat írni». Másutt pedig Cäsarről beszél Memmius; aggasztja őt Cäsar becsvágya. Csak egy dolog vigasztalja. Cicero munkái megmentik majd a világot a zsarnokságtól. Egy másik irodalmi masqueradejában Cicerónak *De divinatione* című könyvét magasztalja Voltaire. *Rome sauvée* nevű tragédiájának pedig egyenesen hőségé teszi.

Mint Voltaire, rajong Ciceróért királyi tanítványa, Nagy Frigyes is: «Soha nem élt világon még egy második Cicero», írja egy Voltairehez intézett levelében. «Végtelenül szeretem Cicerót. A kötelességekről szóló munka a legjobb ethikai munka, melyet valaha írtak», mondja egy másik helyen. Még a háborúba is magával viszi Cicero könyveit.

Mennyit köszön az angol deismus Cicerónak, ismeretes dolog és orosz tudósunk nem tartja szükségesnek, hogy erről bővebben szóljon. Hadd pótolja némileg e hézagot e sorok írója rámutatással Toland híres *Pantheisticon*jára, az angol deismus egyik legkorábbi és legfontosabb munkájára. Az ebben előforduló symposioni liturgia tele van Ciceróból, különösen a *De divinatione* című munkájából való idézetekkel és olvasmányokkal. «Dicsérjük Sokratest, Platót, Catót és Cicerót», mondja a symposion egyik tagja.*) Hogy Shaftesbury *Inquiry concerning virtue and merit* című munkája a «honestum»-nak cicerói definitiójából indul ki, azt Zielinszky is említi az itt reproducált tanulmányhoz írt egyik jegyzetében.

Mit nyújthatott Cicero a fölvilágosodásnak?

A fölvilágosodás korszaka sok vonás mellett, melyek a renaissance folytatása gyanánt tüntetik föl, egy oly sajátosságot is mutat, mely e korszaktól élesen megkülönbözteti:

---

*) V. ö. Hettner: *Litteraturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts* I. *Die englische Litteratur*. p. 164—168.

tudniillik a propaganda szellemét. A renaissanceból hiányzott e vonás. Az ő vezető szellemei a tömegen kívül keresték üdvöket a magányban vagy barátokkal való érintkezésben. A fölvilágosodás emberei ellenben a tömeghez fordulnak. Amott a személyiség el akar válni a tömegtől; itt arra törekszik, hogy a tömeget magának alávesse. De midőn a fölvilágosodás gondolatai hódító kedvvel a tömeghez fordultak: a hely, melyre letelepedni kívántak, már nem volt szabad. Elfoglalta volt a vallás, mely régi idők óta a tömegnek nemcsak erkölcsi, hanem értelmi szükségleteinek is a kielégítésére törekedett. E tény következményei szükségképek voltak: a személyiségnek békés megegyezése az egyházzal, mely a renaissance korában és még később is (Descartesnál) lehetséges volt, a fölvilágosodás korában lehetetlenné vált. Helyébe elkeseredett küzdelem lépett. E küzdelemben a fölvilágosodás emberei erős szövetségesre találtak Cicero philosophiájában. Hasznát vette a fölvilágosodás e küzdelme mindenekelőtt Cicero philosophiája pozitív oldalának, mely az erkölcsiséget a stoikusok értelmében a természettől vezette le. Hasznát vette skeptikus oldalának is, mely a különböző nézetekkel szemben biztósította a szabad választás jogát. A *De natura deorum*ból olvasta ki Voltaire a «tolerantia» híres szavát. De leginkább fölhasználta a fölvilágosodás Cicero philosophiájának a negatív oldalát, mely a természetfölötti ellen irányult. Míg Cicero philosophiájának pozitív oldalát a keresztyénség is föl tudta használni, a skeptikus oldala a renaissancenek jött kapóra: addig a negatív oldalát sem a keresztyénség, sem a renaissance nem vehette tekintetbe, és csak a fölvilágosodás szerzett neki érvényt. A fölvilágosodás kezében Cicero érvei erős fegyverekké lettek a csodák, azaz az uralkodó egyház ellen. Voltaire mellett különösen Diderot az, ki ily értelemben használja.

De ezzel még korántsem meritettük ki Cicero jelentőségét a renaissancera nézve. Van Cicero irodalmi munkáinak még egy csoportja, melyet addig az ókor óta nem méltattak éggé, tudniillik szónoklatai és politikai tractatusai (*De legibus; de republica*). Ezekben Cicero, az államférfiú lép elénk. Philosophiájának negatív oldala mellett munkásságának különösen e része az, melyet a fölvilágosodás kora első sorban méltat.

Cicero alapos ismeretéről tanúskodik már Montesquieu

*Esprit des lois*ja is; különösen a *De legibus* az, melyet ismételtén nagy tisztelettel idéz. De Montesquieunél még nem szólhatunk igazi befolyásról. Sokkal önállóbb és ridegebb természet volt, mintsem valamely író erősebben hathatott volna reá.

De már valóságos Ciceróimádó a forradalomnak egy másik, Montesquieu mellett talán legjelentékenyebb előkészítője, tudniillik Mably. Azt mondják róla, hogy Cicero philosophiai munkáit majdnem könyv nélkül tudta; folyton idézgetett belőle; sohasem bírálgatja, sőt annyira megy, hogy Cicerónak Platónra vonatkozó nyilatkozatát utánozva, azt mondja, hogy inkább köszönne Cicerónak egy tévedést, mint másoknak egy igazságot. Őt magasztalja a politikáról írt röpiratában is, de leginkább meglátszik Cicero befolyása főmunkáján: *A polgárok jogairól és kötelességeiről*, melyben előre megjövendölte a francia forradalomnak egész első stadiumát. Ez értekezés azon régi kérdést vitatja, vajon a polgár föltétlen engedelmességgel tartozik-e az állam iránt. Az értekezés dialogus alakjában van írva. A szerző Lord Stanhope-pal a parkban sétálgat és beszélgetések az őket környező természetről lassanként az államtudomány felé fordul. Beszélgetésközben szó esik a polgári kötelességről. A szerző véleménye szerint ez abban áll, hogy a törvénynek engedelmeskedjünk. Az angol ennek ellentmond és érveket hoz föl, melyeken a szerző elszörnyülködik: «De mi lesz akkor az alaptörvényekből?» — «Azzal ne törődjék — feleli az angol — majd jönnek helyökbe más törvények.» «De az Ön elmélete anarchiára vezet.» «S az Öné a baj megörökítésére.» — A beszélgetők elválnak. Az angol megrendítette a francziát, de nem győzte meg. Haza megy, előveszi Ciceróját, lapoz a *De legibus*ban és ezt a mondatot találja benne: «Nincs megbotránkoztatóbb és egyúttal esztelenebb valami, mint az a hiszékenység, mely a népgyűléseknek és általában a törvényhozó testületeknek minden végzését igazságosnak tartja. . . . Csak egy jog van, mely az emberi társadalmat kötelezi, és e jog egyetlen egy törvény kifolyása; e törvény pedig a lelkiismerettel párosult értelem, mely a helyest parancsolja, a helytelent pedig tiltja. A ki e törvényt nem ismeri, az igazságtalan.» Cicero e mondása gondolkodóba ejti. Másnap megmutatja Lord Stanhopenak. A vita megújul. «Cicerónak igaza van — mondja Stanhope — ha az emberek egyszer oly gonoszok vagy balgák, hogy igaz-

ságtalan vagy esztelen törvényeket hoznak, akkor szeretném tudni, hogy milyen más gyógyszer lehetne e baj ellen, mint az engedelmisség megtagadása.» A francia most megengedi e tétel helyességét. S ezzel új irányt nyer a beszélgetés. Ez irányban haladva az angol lord megjövendöli Franciaország-nak egy emberöltő múlva bekövetkező történetét.

Egy emberöltő múlva a tulajdonképi francia fölvilágosítók közül egy sem él többé. A gondolkodók nemzedéke helyébe a szónokok nemzedéke lép. E nemzedék fedezi föl Cicerót, a szónokot. Legvilágosabban mutatja ezt Mirabeau példája. Midőn 1789 junius 23-án a végzetes séance royale után udvari összeesküvésről szóló hírek nyugtalanítják a népet, Mirabeaunak jut a föladat, hogy a népet megnyugtassa. Mirabeau e beszédje egészen a Catilinaria mintájára készült.

Későbbi beszédei is úgy tartalmokra, mint technikákra nézve Cicero hatását éreztetik. Mennyire tisztelte Mirabeau Cicerót, az kitűnik 1790 április 19-én tartott beszédéből. E beszédében felszólította a képviselőket, kiknek mandatum a legközelebb lejárt volna, hogy e formalis akadály ellenére maradjanak meg a kamarában. «Önök mindnyájan, uraim — mondja Mirabeau beszéde végén — ismerik azon római férfiú példáját, a ki, hogy hazáját megmentse, kénytelen volt túlmenni fölhatalmazásának törvényes határain. Egy álnok tribunus felszólította, esküdjek meg, hogy nem sértette meg a törvényeket. Azt remélte, hogy ily módon hamis esküre vagy pedig compromittáló vallomásra fogja kényszeríteni. Ekkor így szólt ama nagy férfiú: Esküszöm, hogy megmentettem a respublicát. Én is esküszöm, uraim, hogy Önök megmentették az államot.»

Nagy tapsvihár követte a beszédet, és elfogadták Mirabeau javaslatát.

E férfiak: Mirabeau és kortársai tulajdonképen csak folytatták a fölvilágosítók munkáját. A személyiség szava a tömeghez ezentúl mind gyakrabban fölhangzott, már nem az elmelkedők és írók dolgozószobájából, hanem a gyűlések és egyesületek szónoki emelvényeiről. A tömeg mozgásnak indult, és úgy válaszolt, a mint az események természetes logikája mellett válaszolnia kellett — dühös lármával jöltevei ellen, kik politikai életre keltették volt. E két, egymással szembe irányuló mozgalomból áll a francia forradalom: a lefelé és a fölfelé

való mozgalomból. Előbb a személyiség fordul a tömeg felé, aztán a tömeg készül, hogy elnyelje a személyiséget. A tömegnek ez ösztöne is megtestesült volt egy fölvilágosítóban, ki a többi fölvilágosítókat mind gyűlölte — azzal a gyűlölettel, melyet a személyiség mindig kelt a tömeg embereiben. E fölvilágosító Rousseau. *Contrat social*-jában, mely utóbb a forradalom evangéliumává lett, a személyiséget elnyelő államról szóló tanát könnyen fölfogható formulába szorította; hogy nem bírta következetesen kifejteni, annak hiányos tudománya volt az oka. Az ő államának jelszava a *liberté et égalité* volt: csak elfelejtette hozzátenni, hogy *ceci tuera cela*. Pedig így kellett történnie. A szabadság, a szabad választás joga, a személyiségnek e követelménye — és az egyenlőség, az egységesség, a tömeg e követelménye, nem állhattak fönn egymás mellett, és ha a küzdelem közöttök egyszer el nem maradhatott, nem lehetett kétség az iránt, melyik részen lesz a győzelem. Ha Rousseaunak ez álláspontjára gondolunk, és egybevetjük vele azt a tényt, hogy Cicerónak épen mint személyiségnek van eminens jelentősége: akkor nem csodálkozhatunk rajta, hogy Cicero antipathikus volt előtte. «A Demosthenes férfias szónoklatától elragadtatva, azt mondja majd róla Émile: ez szónok; Cicero olvasásakor azt fogja mondani: ez ügyvéd.» Kár volna ez éles antithesisből azt következtetni, hogy Rousseau talán alaposabban foglalkozott a két szónokkal. Aligha olvasta csak egyiköket is, és valószínű, hogy csak annyit tudott rólok, a mennyi sokat olvasott kortársai irataiban visszatükröződött. De Rousseauban megvolt a tömegnek az az ösztöne, hogy elítél oly személyiségeket, melyeket nem ismer.

Az alkotmánythozó nemzetgyűlést a franczia forradalom történetében a girondisták követik. Tőlök új, republicanus szellem indul ki. S evvel kapcsolatban érvényesül Cicerónak még egy újabb oldala is. Ezentúl nemcsak a politikai theoretikust, nemcsak a szónokot, hanem mindenekelőtt a *res publica* gyakorlati államférfiát látják benne. Ez nagyban emelte tekintélyét. Tudjuk, hogy az ezután a főhatalomért versengő republicanusok különböző árnyalatai részére az egész világtörténet Cäsartól az utolsó Lajosig egyszerűen nem létezett. «A rómaiak ideje óta üres a világ», mondá St. Just. Ők csak azt a munkát vélték folytatni, mely a Tarquiniusok elűzésével kezdődött és Cäsar usurpatiójával megszakadt; hőseik ezért az idősbik

Brutus, a ki elűzte volt a Tarquiniusokat, és Cicero, a ki váltakozó szerencse mellett szembe szállott volt kora összes usurpatoraival: Sulla, Catilina, Cæsar és Antoniussal. Bármekkora is volt Cicero népszerűsége a francia forradalom e korszakában: befolyása korántsem volt személyes jellegű; csak mint a római respublicának egyik kiváló államférfiát bámulták, és e bámulatban osztozott Cicero más rómaiakkal is. Minden római dolog ekkor divatos volt; ainsi faisaient les Romains, e mondás ekkor gyűléseken és clubbokban a legközönségesebb flosculusok közé tartozott. Így együtt találjuk a girondistáknál a római respublica végső küzdelmeinek összes, az alkotmányhoz hű harczosait: ott van az ifjabb Brutus—Brissot; az ifjabb Cato—Roland; Marcia—Rolandné; Cicero persze nem lehetett más, mint e párt vezérszónoka: Vergniaud.

A mi a francia forradalom későbbi vezérferfiait illeti: Danton sokkal műveletlenebb volt, mintsem Cicerót közelebről ismerhette volna, de annál nagyobb tisztelője volt Cicerónak Danton barátja: Camille Desmoulins. Cicerótól tanul és válságos helyzetekben hasznát veszi Robespierre is. Robespierre oly nyíltan mutatja a hajlamot, hogy Cicerót utánozza, illetőleg utólérje, hogy ellenségei gúnyt űztek e gyengéjéből. Ránk maradt még e korból az utozai gúnyvers:

Chénier s'appelera Voltaire
Fauchet l'évêque Massilon
D'Églantine sera Molière
Et Robespierre Cicéron.

Tagadhatatlan, hogy Franciaország sokat köszön annak, hogy ezidőben annyit tanult Cicerótól. Nem kis része lehet e ténynek abban, hogy Franciaországban ma is oly magas fokon áll az ékesszólás művészete. Franciaország ugyan nem volt az első, mely Ciceróban fölfedezte a szónokot. Angolország már előbb megtette volt. Csak Németország nem tette, még pedig mai napig sem.

Cicero szónoklatai azonban még egy irányban hatottak a francia forradalom embereire, és e hatás különösen fontos művelődéstörténeti szempontból. E szónoklatok szolgálnak ugyanis egyszersmind a római köztársaság törvénykezésére nézve majdnem egyetlen, de eléggé gazdag forrásul. Ha meggondoljuk, hogy azok az ügyvédek, a kik a francia forradal-

mat csinálták, miként láttuk, szorgalmasan olvasták Cicerót, és hogy ugyancsak e francia forradalom volt a nagy törvénykezési reformok ideje is, és hogy a francia esküdtszék igen fontos pontokban eltért közvetlen mintájától és a római *res publica* eljárásához tért vissza, vagy ha olvassuk Voltaire érveit a Calas esetébe való híres beavatkozása alkalmából: kétségünk sem lehet az iránt, hogy Cicerónak ez irányban is nagy volt a hatása. S ez oly hatás, melyért legmodernebb közéletünk hálát mondhat a nagy rómainak. —

Végigkísértük Cicerót azon a két évezreden, melyek születése óta elhaladtak az emberiség feje fölött. E menet közvetlen tanulsága nemcsak annak a ténynek a fölismerésében rejlik, hogy Cicero két évezreden át meg tudta őrizni termékenységét, hanem még inkább amaz általánosabb természetű belátásban, hogy minden magasabb művelődési fokozaton szélesebbé és mélyebbé lesz az antik világ iránt való érzék, és becse korszakról korszakra nő. Bizonyította e szemle is, hogy az antik világot tulajdonképen sohasem fogjuk végig kitanulni — saját művelődésünk haladásával az ő jelentősége is mindinkább emelkedik.

W. J.

A VÍZI MALOM.

Regény.

Tizenegyedik közlemény.*)

V. FEJEZET.

Tom hamarább koppasztja a madarat, mint megfogja.

— S ilyformán elvégeztük ezt a newcastlei ügyet, Tom — mondá Deane az nap délután, a mint együtt üldögéltek a bank magán termében — de még valami egyebet is szeretnék mondani neked. Minthogy a közelebbi pár héten Newcastleben valószínűleg egy kicsit nem épen kellemes és nehéz idő jár rád: szükséged lesz, hogy jó kedvedet megőrizd, valami biztatóbb kilátásra.

Tom most kevésbbé idegesen várakozott, mint előbbi alkalommal ugyan e teremben, míg nagybátyja elővette tobákos szelenczéjét s határozott részrehajlatlansággal kedveskedett mindkét orrlyukának.

— Lám, Tom — mondá később Deane, hátradőlve — a világ most gyorsabb lépésben halad, mint az én fiatal koromban. Hm, ezelőtt negyven esztendővel, mikor én már tehetősebb suhancz voltam náladnál, az embernek élete jobbik felét csak inas-munkákkal kellett eltöltenie, hogy a mester szerzőségeit csak a kezébe vehesse is. A szövőszékek lassabban dolgoztak, s a divat nem változott oly gyorsan: egy jó kabátom hat esztendeig is eltartott. Azt hiszem, mindenféle lassúbb tempóban haladt — a költségek dolgában. A gőz az, lát'd, a mi ezt a különbséget okozza, mert ez a kereket dupla gyorsan

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 241., 242., 243., 244., 245., 246., 247., 248., 249. és 250. számaiban.

sággal hajtja s így a szerencse kerekét is, mint a mi Guest Istókunk mondá újesztendőkor az ebédnél (ő csodálatosan fején találja a szöveget, noha nem valami sokat ért az üzlethez). Én különben nem ütődöm meg a változásokon, mint némelyek. Az üzlet, fiam, látni tanítja az embert, s ha a népesség elszaporodik a földön, mint a hogy tényleg elszaporodott, a világnak ilyen vagy olyan leleményes elmére kell szert tennie. Tudom, mint rendes üzletember, mert én jól kivettem a magam részét ebből. Némelyik azt mondja, hogy szép dolog két búzakalászt termesztetni ott, a hol azelőtt csak egy termett; de fiam, az is szép dolog ám, ha a portékák keletét előmozdítjuk s az éhes szájba harapni valót teszünk. Ilyen a mi üzletünk sorsa is, a ki ezzel összeforrott, olyan tiszteletreméltó állást vívhat ki magának, a melyet az ember egyáltalán képes elérni.

Tom belátta, hogy az az ügy, a melyről Deane beszélt, nem valami sürgős. Deane nagyon fortélyos és gyakorlati érzékű férfiú volt és se visszaemlékezéseitől, se tobákjától nem engedte magát eltéríttetni az üzlet irányáról. Valóban az utóbbi pár hónap óta nem egy célzást hallott Tom, a melyek könnyen kitaláltatták vele, hogy holmi tervezetek vannak készülőkben az ő érdekében. A most elhangzott beszéd elején kinyújtotta lábait, kezeit zsebébe dugta s valami terjedelmes bevezetésre várt, a melylyel Deane azt akarja vala kimutatni, hogy ő a maga érdeme révén boldogult, s azt akarta általánoságban megjegyezni a fiatal embernek, hogy ha nem boldogul, ennek a maga érdemtelensége az oka. Annál inkább meg volt lepelve, midőn nagybátyja ezt az egyenes kérdést intézte hozzá:

— Hadd lássuk csak, úgy-e, Tom, van vagy hét esztendeje, mikor te valami állást kértél tőlem, mi?

— Van ám, bátyám, én már huszonhárom éves vagyok — felelt Tom.

— Hm, ezzel nem épen kell ám dicsekedned, mert jóval idősebbnek látszol, az üzletben pedig sokat tesz a kor. Nagyon jól emlékezem, mikor jöttél ide; emlékezem, láttam akkor, hogy van benned egy kis kurázsí, s ez volt az oka, hogy én is bátorítottalak. S örülök, hogy azt mondhatom, igazam volt; nem is igen szoktam én csalódni. Persze egy kicsit tartózkodó voltam, hogy unokaöcsémet föl ne lovaljam, de örömmel

mondhatom, rá szolgáltál a bizalomra, s ha a magam fia volna, sem félténém, ha olyan volna mint te.

Deane megveregette tobákos szelenczéjét, kinyitá azt, miközben némileg elérékenyülve ismétlé:

— Nem ám, nem félténém, ha olyannak látnám, mint te vagy.

— Nagyon örülök, hogy megelégedésére szolgálhattam bátyám; én megtettem, a mi tőlem telt — felelt Tom, a maga önérzetes, hamisítatlan modorával.

— Úgy van, Tom, megelégedésemre szolgáltál. Nem akarok én beszélni gyermekkori magadviseletéről, noha ez is számba jön rólad alkotott véleményemnél; de mint czé-
günk társa csak oly tulajdonságokra lehettem figyelemmel, a melyekkel üzletembernek mutattad magad. Pompás üzlet ez a mienk — fényes vállalat — s nincs semmi gát, hogy azt még pompásabbá ne tegyük: a tőke növekszik, de a kiadás se különben; csakhogy van ám még valami egyéb is, a mi akár kis, akár nagy vállalat haladására szükséges, hogy legyenek emberek, a kik vezessék, derék emberek, nem amolyan széllel bélelt ficzkók, hanem a kikre az üzlet reájok bízható. Elég világosan látom, hogy Guest úr is erre célzott. Ezelőtt három esztendővel bevettük a vállalatba Gell-t s az olajmalomból egy részvényt adtunk neki. Miért? Mert Gell olyan ember volt, a kinek a szolgálatai jutalmat érdemeltek. Így szokott ez, fiam, mindig lenni; így történt ez én velem is. S noha Gell jó tíz esztendővel öregebb, mint te, az ő előmenetelében más szempont volt az irányadó.

Tom egy kissé izgatottá lön, a mint Deane folytatta beszédét: tudta, hogy valami olyan jár eszében, a mit ha megmond, kellemetlenül hat bátyjára, azon egyszerű okból, mert az inkább csak új sejtelem volt, mint valami előre ki-
eszelt elfogadható terv.

— Könnyen érthető — folytatta Deane, újabb szíppan-
tatot véve a tobákból — hogy te unokaöcsém levén, ez is számba jó előmeneteledre nézve; de nem tagadhatom, hogy ha semmiféle rokonságban nem volnál is velem, a Pelley-
féle bank dolgában tanúsított ügyességed Guest urat meg engem is arra indított, hogy elismeréssel legyünk az irántunk mutatott szolgálatodért; ehhez járúl általában jó magadvisete s az üzletre való rátermettség; mind ezért arra hatá-

roztuk magunkat, hogy az üzletből egy részvényt átengedjünk neked, a melyet idővel örömet fogunk gyarapítani. Ezt általában jobbnak tartjuk reád nézve, mintha fizetésedet emelnők. Ezzel némi befolyást nyersz s lassanként készülgethetsz arra is, hogy innen-onnan könnyíthetsz az én terheimen is. Még most, hál' Isten, képes vagyok a munkára — csakhog rajtam is minden nap egy nap múlik ám — ezt hiába tagadnám. Megmondtam Guest úrnak, hogy erre nézve nyilatkozom előtted, s ha majd északi útdról visszatérsz, megállapíthatjuk a részleteket is. Bíz ez szép előmenetel egy huszonhárom esztendő fiatal emberre nézve, de szívesen hozzá teszem, hogy megérdemelted.

— Igazán nagyon hálás vagyok Guest úrnak s önnek, bátyám; természetesen érzem, hogy kivált önnek vagyok lekötelezve, a ki engem először ide az üzlethez vett s azóta is annyit fáradozott értem.

Tom kissé reszkető hangon mondta ezt s azután elhallgatott.

— Úgy, úgy — mondá Deane. — Én nem kímélem magam a fáradságtól, ha hasznát látom. Gell úrért is eleget fáradoztam, különben bizony nem jutott volna oda, a hol most van.

— Hanem szeretnék én valamit nagy bácsinak előhozni. Még soh' se' tettem önnek erről említést. Talán emlékszik még arra az időre, midőn atyám birtoka elkelt, az önök czégje valami olyat tervezett, hogy megvenné a malmot: azt hiszem, ön is jövedelmező beruházásnak tartaná ezt főleg, ha gőzre rendezné be az ember.

— Igaz, igaz. De Wakem túligért rajtunk, nagyon rákötötte magát arra. Mert hát nagyon szeret ő más emberek orra alatt piszkálni.

— Meglehet, az én előhozakodásomnak most talán semmi értelme sincs — folytatá Tom — de óhajtom, hogy ön is tudja, miben fő az én fejem a malomra nézve. Nagyon ragaszkodom én ahhoz. Haldokló atyám utolsó kívánsága is az volt, hogy rajta legyek a malom visszaszerzésén, mihelyt csak lehet, hiszen öt emberöltön át az ő családjáé volt az. Meg is ígertem atyámnak, s ezenkívül is fölötte vonz engem az a hely. Semmit sem szeretnék úgy, mint ezt. S ha ön is jónak látná, hogy ezt a czég megszerezze, lehetséges lenne

betöltenem atyám utolsó kívánságát. Nem mertem volna ezt a dolgot ön előtt említeni, ha nem lett volna szíves azt mondani, hogy van valami becse az én szolgálataimnak. S én szívesen lemondanék az életben sokkal nagyobb szerencséről is, csak a malom lehetne megint az enyém; úgy értem, hogy ha az én kezem alá jutna, lassanként kifizetném az árát.

Deane figyelmesen hallgatott s gondolatokba merülve bámúlt.

— Belátom én azt, belátom — szólt egy kis idő múlva — a dolog meg is történhetnék, ha fölteszszük, hogy Wakem megválnék a birtoktól. De ezt nem tudom föltenni. Lám a fiatal Jetsome-t helyezte oda, s jót állok érte, hogy voltak okai a megvételre.

— Hisz az a fiatal Jetsome olyan sületlen ember — mondá Tom. — Neki adta magát az ivásnak, s úgy mondják, hogy az üzletet elhanyagolja. Lukács beszélte ezt, a mi régi molnárunk. Azt mondta, hogy ő sem marad ott, ha csak valami másképp nem fordul a dolog. Gondoltam, ha a dolog tovább is így halad, Wakemnek talán kedve lesz megválni a malomtól. Lukács azt mondja, hogy ő nagyon elégedetlen a mostani állapottal.

— Jól van, de arról előbb meg kell győződnöm. Kérdősködnöm kell felőle s úgy kezdhetünk hozzá Guest úrral. Hanem lát'd, ez már egy újabb ág eresztése, a mely elvonna téged a helyett, hogy ott tartsunk meg, a hol szükségünk van reád.

— Képes lennék ám én, nagybácsi, még nagyobb üzletet is vezetni, mint a malom, ha egyszer a dolog a maga rendes kerékvágásába jut. Én a sok munkában találok kedvet, egyébbel bizony nem sokat törődöm.

Volt valami mélabús e huszonhárom éves fiatal ember szavaiban még Deane nagybácsira nézve is, a ki pedig csak az üzleti dolgokat hallgatta szívesen.

— No persze, persze! Aztán meg is nősülsz, hogy legyen gondja reád valakinek, ha elnyered ezt az állást. Hanem a mi a malmot illeti, ne koppaszszuk addig a madarat, míg meg nem fogtuk. De azért megigérem neked, hogy eszemben tartom, s ha majd visszajössz, újra beszélgetünk róla. Most megyek ebédre. Holnap reggel jójj hozzánk s reggelizz

velünk, és mielőtt elutaznál: mondj Isten hozzádot anyádnak meg hűgódnak.

VI. FEJEZET.

A vonzódás törvényének szemléltetése.

Beláthatják olvasóim, hogy Maggie életének oly mozzanatahoz ért, a melyet minden okos ember nagy fontosságúnak tart egy fiatal nőre nézve. A st.-ogg'si előbbkelő társaság közé jutva felöltő személyiségével, a mely dicsekedhetett azzal az előnnyel, hogy udvarlóinak nagy többsége előtt ismeretlen volt, ruházata pedig csak szerényen emelte bájait, a mint olvasóim is tudják abból az aggodalmas párbeszédéből, a melyet Luczi Pulletné nagynénivel folytatott. Maggie tehát életének bizonyosan új indulópontján állt. A Luczi első esti társaságában az ifjú Torry bizony a szokottnál jobban megerőltette arcizmait, hogy azt «a sötétszemű leányt ott a szögletben» legalább szemüvegével mennél jobban láthassa megnyerő kedvességében; némelyik hölgy meg azzal a szándékkal ment haza, hogy ő is fekete csipkével díszített rövid újjat visel s haját éppen olyan széles koszorúba fonja, hisz «a Deane kisasszony unokatestvérének milyen pompásan állott mindez». Valóban a szegény Maggie benső öntudatával bánatos multja iránt és szomorú jövőjének sejtelmével irigységet keltett maga iránt; az újonnan berendezett billiard-teremben is élénk beszéd tárgya lőn, még a barátnők között is, a kiknek nem volt semmi titkuk egymás iránt a cifrázkodás tekintetében. A Guest kisasszonyok, a kik csak leereszkedésből társalogtak a st.-ogg'si családokkal s a divat tükrei voltak, némi kivételt tettek a Maggie magaviseletére nézve, a ki nem volt hajlandó a jobb társaságokban előforduló megjegyzéseket mindjárt elérteni vagy azt mondani, hogy bíz ő nem tudja, vajon e megjegyzések igazak-e vagy nem, a mi az ügyetlenség (gancherie) színében tüntette föl őt s többé-kevésbé megakasztotta a társalgás folyamatát; de ez a tény arra a jóakaró magyarázatra tarthat számot, hogy a nők éppen nincsenek ellenszenvvel alacsonyabb sorsú új ismerősük iránt. S Maggie a kacérságnak még legcsekélyebb jelét sem mutatta, a

melynek megvan az a hagyományos híre, hogy szinte a kétségbeesésig űzi a fiatal embereket; némi szánalmat nyert a nők részéről is, mivelhogy minden szépsége mellett is oly kevés hatást tett. Ő, a szegény teremtés, nem sok előnnyel dicsekedett, vagy legalább meg kell engedni, hogy nem sok igénye volt: hirtelen izgatottsága s modorának változékony-sága elzárt s alacsony helyzetének voltak csupán egyszerű következményei. Csak az volt föltűnő, hogy a köznapiság színezete épen nem volt észlelhető rajta, tekintve, hogy a szegény Luczi rokonságához tartozott: ez oly czélzás, a mely a Guest kisasszonyokat mindig némi borzadálylyal töltötte el. Nem valami kellemes volt elgondolni, hogy a házasság olyan népekkel köti őket össze, mint a milyenek Gleggék és Pulleték voltak; de hát Istvánnak ellent mondani annyi lett volna, mint a falra borsót hányni, ha egyszer ő valamire elhatározta magát, s bizonyára lehetetlen volt Luczit gáncsolni, a kit bárki is szerethetett volna. Természetesen Luczi azt óhajtá, hogy a Guest kisasszonyok szívességet mutassanak unokanővére iránt, a kit ő annyira szeretett, s István is bizony nagy zajt csapott volna nővéreinek esetleges udvariatlansága miatt. Ily körülmények között a Park-házba való meghívás el sem is maradt, s másfelől Luczi oly népszerű és megkülönböztetett tagja volt a st.-ogg'si társaságnak, hogy lehetetlen volt őt némi figyelemben nem részesíteni.

Ekként Maggie a fiatal leányok első korszakába lépván, tapasztalta, mily jól esik reggel minden olyan sürgető ok nélkül fölkelni, a mely arra kényszerítette volna, hogy ezt vagy azt végeznie kell. Szabad idejének és zavartalan élvezetének ez új érzése az előre haladt tavasz szelid levegője s kerti illata között — ehhez járúlván a zenének gyakori hangja, sóvárgó barangolás a napfénynél, a folyón ladikázásról való gyönyört adó álmodozása — alig merülhetett föl lelkében, hogy némi mámorító hatást ne tett volna reá a magánosság éveit után; sőt mindjárt az első héten kevésbbé látogatták szomorú emlékezései és sejtelmei. Élete bizonyára nagyon kellemes volt most: örömet talált abban, hogy estére szépen felöltözik s érzi, hogy a tavasznak ő egyik szép virága. S mindig volt csodálkozva tekintő szem, a mely reá függedt; nem volt többé elhanyagolt személyiség, a kit esetleg megpirongattak, a kitől állandóan csak figyelmet vártak, de a ki iránt hasonlóra senki

sem érzé magát kötevezve. Bizony öröme telt benne, ha István és Luczi kilovagoltak, s magánosan ülhetett a zongorához és arra a meggyőződésre jutott, hogy újjainak a különféle hangnemekben való régi jártassága még mindig megmaradt s újra föléledt, mint valami rokonszenves ismeretség, a melyet a hosszas elválás épen nem tett idegenné, belekezdeni azokba a dallamokba, a melyeket az előbbi este hallott s ismételni azokat újra és újra, míg el nem találta úgy, hogy még szabatosabb és szenvedélyesebb nyelven szóljon hozzá a zene. Az octávanak már csupa összhangja gyönyörrel tölté el s gyakrabban nyitotta ki zenetanulmányai könyvét, semhogy más melodiához kezdett volna, hogy annál jobban élvezhesse elvonatkozás (abstraction) által a hangközök eredetibb benyomásait. Nem mintha zenei élvezete valami különösebb tehetséget kívánt volna, hanem inkább mivel a zenei hangok rendkívüli izgalomával összhangzó érzékenysége csupán egyik nyilvánulása volt azon szenvedélyes érzékenységnak, a mely egész lényét alkotta s hibáit és erényeit mind egymásba olvasztotta, érzelmét néha türelmetlen parancscsá tette, de egyszersem nem engedte, hogy hiúsága a csupa női kacérság és fortély alakját öltse, inkább a dicsvágy költészete ihlette. Olvasóim azonban már régebben ismerik Maggiet, így fölösleges jellemvonásait rajzolni, csak épen történetét, a melyet meg jellemvonásainak nagyon tökéletes ismerete után is alig lehet előre elmondani. Mert életünk tragédiáját nem egészen benső életünk alkotja. «A jellem — mondja Novalis egyik kérdéses aphorismájában — a jellem a végzet». De végzetünk nem a maga egészében. Hamlet, a dán herczeg, szemlélődő s ingatag, és ennek következtében van egy nagy tragédiánk. De ha az apja jó élemedett kort ér, nagybátyja pedig korán kimúlik, megérhetnök, hogy Hamlet nőül veszi vala Opheliát s a bölcsesség hirnevével éli vala át az életet annyi sok töprenkedése s Polonius szép leánya iránt mutatott némi szeszélyes sarcasmusa mellett is, nem is említve apósa elleni nyílt udvariatlanságát.

A Maggie végzetét most még titok fűdi s várnunk kell, hogy az, mint egy térképre nem rajzolt folyó iránya, önmagától nyilatkozzék. Még csak azt tudjuk, hogy a folyó áradásig telt és sodró s mint minden más folyónak, ennek is ugyanaz a végső otthona (tudniillik a tenger). Új élvezeteinek varázsa

következtében abba hagyta, hogy mohó képzelgésével jövő sorsáról töprenkedjék, s Fülöppel való első találkozása iránti aggodalma vesztett súlyából: talán öntudatlanul is beletnyugodott, hogy a találkozás egyre húzódtott.

Fülöp ugyanis nem jött el akkor este, midőn várták, s Guest István azt a hírt hozta, hogy ő a tengerpartra utazott; valószínűleg, mint gondolta, egy tervezett kirándulással, s nem bizonyos, mikor tér vissza. Fülöp jónak látta, hogy minden szó nélkül távozzék. Tizenkét nap múlva tért vissza s ott találta Luczinak mind a két levelét, a melyben Luczi meghívta őt; de mielőtt elutazott volna, még nem tudta, hogy Maggie megérkezett.

Talán tizenkilencz évesnek kell lennie annak, a ki teljesen föl akarja fogni azon érzelmeket, a melyek Maggie e tizenkét nap óta ostromolták, s hogy mily hosszúra nyúlt az az idő újabb tapasztalatainál s lelke változó hangulatánál fogva. Ismeretségünk korábbi napjait majd mindig ilyen fontosaknak tartjuk, mert sokkal inkább foglalkoztatják emlékeztünket, mint a később következő időszakok, a melyekben kevesebb fölfedezést teszünk s kevesebb új benyomást nyerünk. Azalatt a tíz nap alatt, kevés óra múlt el, hogy Guest István ott ne ült volna Luczi mellett, vagy ne állt volna közel hozzá a zongora előtt, vagy ne kísérte volna őt valami kirándulásra; figyelme föltűnően kitartóbbá lőn, a mit különben bárki is megvárt volna. Luczi nagyon boldog volt és pedig annál boldogabb, mert azt vette észre, hogy az István társasága sokkal érdekesebb és kellemesebb lett, mióta Maggie ott volt. Tréfás beszélgetés — néha-néha komoly is — indult meg, a melyben mind István, mind Maggie részt vettek, a min a kedves, igénytelen Luczi nem győzött csodálkozni, s többször megfordult elméjében, milyen ígész quartett lenne életök, ha Maggie-t nőül venné Fülöp. Megmagyarázhatatlan dolog, hogy egy leány sokkal inkább gyönyörködik kedvese társaságában, ha egy harmadik személy is jelen van és pedig a féltékenység minden legesekélyebb szorongattatása nélkül, hogy e harmadik személylyel való társalgás szokás szerint éppen ő róla foly. Különösen így van, ha az a leány a mi szelid kedélyü Luczink, a ki abban a hitben élt, hogy ő kedvese vonzalmát egészen ismeri s éppen nem volt hajlandó engedni oly érzésnek, a mely e hitet meggyöngítette, csak ha az ellen

valami kézzelfogható bizonyossága lett volna. Ezen kívül Luczi mellett ült István, a kinek ez karját odanyújtá, a mire az ifjú hivatkozott is, hogy Luczi vele bizonyosan egyetért; minden nap ugyanazon gyöngéd udvariasság nyilvánult Luczi iránt, s egyformán tudta István, mikép kell az ő vágyait kielégíteni s gondjait eloszlatni. De voltaképen így volt-e? Luczinak így tetszett, sőt még igyebben; s azért nincs is mit csodálni, hogy a változás igazi értelmét nem fogta föl. Valami finom szikra pattant ki az István öntudatában, a melyről még maga sem tudott. A Maggie iránti figyelme aránylag csekély volt, s föltűnő távolság volt közöttük, a mely megakadályozta a leányt, hogy fölújtsa annak az udvariasságnak halvány emlékezetét, a melyet István a lakásban első nap mutatott iránta. Ha István akkor jött be, midőn Luczi nem volt a szobában, vagy ha Luczi magukra hagyta őket, sohasem szóltak egymáshoz: úgy látszott, hogy István talán a könyveket vagy a zeneszámokat veszi szemügyre, Maggie pedig állandóan kézi munkája fölé hajolt. Mindegyik valami szörnyűségesen nyomasztó tudattal fogadta a másik jelenlétét, s mégis mindegyik vágyva-vágyott ugyanoly valami után, a minek a közelebbi napokban történnie kellett. Azonban egyikök sem gondolkozott huzamosabban a tárgyról, egyikök sem kérdezgette hallgatag: «Mire is vezet mindez?» Maggie csak azt érzé, hogy élete egészen új alakban nyilvánult; belemélyedt ez egyenesen, közvetlenül szerzett tapasztalatba a nélkül, hogy elég ereje maradt volna magának arról számot adni vagy arról elmélkedni. István meg készakarva tartózkodott az önvizsgálgatástól s nem akart engedni semmi oly benyomásnak, a mely magatartására végzetes hatással lehetett volna. S midőn Luczi újra belépett a szobába: egyszerre véget ért kényszerhelyzetük; Maggie ellenkezhetett Istvánnal s nevéthetett rajta, ez meg ajánlathatta figyelmébe Western Zsófia kisasszonynak, mint legbájosabb hősnőnek példáját, a ki «nagy tiszteletet vívott ki az értelmesebb emberek előtt». Maggie Istvánra tekinthetett, mit egy vagy más okból mindig került, ha egyedül voltak; ez bátor volt fölkérni Maggiét, hogy kísérje őt a zongorán, míg a Luczi újjacskaí a bazárra készítendő munkával foglalatoskodtak, s fölolvasta neki a szöveget, ha a tempót elsiette, a mi bizony gyöngé oldala volt Maggienek.

Egyik napon — ez volt Fülöp visszatérésének a napja —

Luczi gyors elhatározással föltette magában, hogy ez estét Kenn doktornénál tölti, a kinek gyöngé egészségét az egyre erősödő légesőhurút veszedelmes betegséggel fenyegette, miért is kényszerülve volt a közelgő bazár-ünnepélyre vállalt kötelezettségéről lemondani más hölgyek részére, a kiknek egyikéül Luczit óhajtá. Luczi az István jellenlétében vállalkozott s hallotta is, a mint Luczi ígéretet tett, hogy korán kel és Torry kisasszonyt, mint a Kenn doktorné óhajának hírül hozóját, már hat órákor fogadja.

— Íme az együgyű bazár másik erkölcsi következménye — szólott István fölindulván, mihelyt Torry kisasszony a szobát elhagyta — a mely elcsábítja a fiatal hölgyeket a házi tűzhely körüli kötelelenségöktől a szórakozás színhelyére holmi theafőzők alá való szőnyegek és himzett reczék közé. Szeretném tudni, mi tulajdonképen a nők hivatása: nem az-e, hogy észszel, okossággal azon legyenek, hogy férjök szépen otthon maradjon, vagy inkább azon legyenek, hogy a férjem uram mint legény-ember távozzék hazulról. No, ha ez még sokáig így tart, bizony a társadalom kötelékei fölbomlanak.

— No, hiszen nem fog olyan sokáig tartani — felelt Luczi nevetve — mert a bazár-ünnepélyt vasárnaphoz egy hétre megtartjuk.

— Hála Istennek! — szólott István. — Kenő maga mondá a minap, hogy neki bizony nem tetszik ez az egész terv, a mely a keresztyén szeretet munkáját a hiúsággal végezteti; csakhogy a mint a brit közönség nem eléggé okos arra, hogy inkább valami egyenes adó terhet viselné: St.-Ogg'snak sincs elég akaratereje, hogy iskolákat alapítson s építsen a nélkül, hogy erre nézve figyelembe ne venné azt az erőt, a mely a bohóskodásban rejlik.

— Csakugyan azt mondotta? — kérdé a kis Luczi, megütközve nyitván tágasra mogyoró színű szemeit. — Én semmi ilyfélét nem hallottam tőle: azt hittem, ő javalja, a mit mi cselekszünk.

— Hiszen javalja is az ön cselekedetét, ezt biztosan tudom — felelt István barátságos mosolylyal — az ön magaviselete ugyan, hogy este távozik hazulról, szemet szúr, bár tudom, hogy annak oka csupa jóakarat.

— Oh, ön nagyon jó véleménynyel van irántam — szólott Luczi, lesütve fejét s kissé elpirúlva, és így a tárgyalás

véget ért. De ezzel hallgatag azt akarta mondani, hogy István estére ne jöjjön el, s e hallgatag kijelentés következtében hosszabbította meg délelőtti látogatását s nem is búcsúzott négy óráig.

Maggie az ebéd után nemsokára egyedül ült a társalgó-szobában, öleiben tartva Minnyt, magára hagyván nagybátyját bora mellett szenderegve, anyját meg kötögetve s közbe-közbe el-elszunnyadva, a mit, ha nem volt beszélgetőtársa, rendesen egész a theázás idejéig folytatott az ebédlőben. Maggie a finom, selyemszőrű kedvencz ölebet czirógatta s vigasztalta úrnője távollétében, midőn a fővényen lépteket hallott s föltekintvén, Guest Istvánt látá a kertben, mintha az egyenest a folyó felől jött volna. Nagyon szokatlan volt őt ebéd után ily korán látni. Hisz gyakran panaszkodott, hogy ők későn szoktak ebédelni a Park-házban. Mind e mellett ő volt az, fekete ruhában; úgy tetszett, hogy már otthon volt s megint vissza kellett jönnie a folyóhoz. Maggie érzé, hogy arca elpirúlt és szíve erősen dobogott, a mi természetes, mert ahhoz nem volt szokva, hogy midőn egyedül van, látogatót fogadjon. István megpillantá őt a nyitott ablakon s feléje közeledvén, köszönt neki, a kert felőli ajtón menve be a helyett, hogy az utczára került volna. István is elpirúlt s bizonyosan olyan furcsa magatartást mutatott, mint a melyet egy eszes és önuralmát megőrző ifjútól várni lehetett, a mint kezében egy zenei darabot hozván, belépett s habozva szólt:

— Úgy-e meg van most lepve, kisasszony, hogy ismét itt lát; engedelmet kell kérnem, hogy jöve telemmel meglep-tem, de a városba akartam jönni, s megparancsoltam szolgál-
nak, hogy evezzen be velem. Gondoltam, elhozom most az *Artoisi leány*ből e zenei darabokat az ön unokatestvére számára, a melyeket ma reggel elfeledtem. Lesz majd szíves átadni ezeket neki?

— Igen — felelt Maggie, a ki némi zavarban volt, a mint fölkel, karjaiban tartva Minnyt s az után, nem tudván mit tegyen, újra leült.

István letette kalapját s a magával hozott zenei darabokat, a melyek legurultak a pallóra, aztán maga is leült egy székre Maggie mellé. Azelőtt még sohasem tette ezt s így mind a ketten, ő és Maggie teljesen fölfogták, hogy valami egészen új helyzetben vannak.

— No, te, te elkényeztetett kis kedvencz! — szólott István, lehajolva, hogy meghuzigálja az öleb hosszú fürtös fülét, a mely a Maggie karjaiból lelógott. Ez nem valami előre ki-eszelt megjegyzés volt, s mivel a beszélő tovább nem is folytatta, természetesen a társalgás megszűnt. Istvánnak úgy tetszett ez, mint egy álombeli cselekmény, a melynek elvégzésére és azalatt maga magán csodálkozni köteles, hogy a Minny fejét tovább czirogatá. Mégis ez fölötte kellemes volt: hisz csak azt óhajtá, hogy Maggiere tekinthessen, ez meg ő reá: hadd nézhessen ő a leány csodálatos szemeinek mélyébe: ez kielégitené, s azután eszéhez térítené. Azt hitte, olyan rögeszme-félévé lett az benne, hogy a Maggie hosszas tekinteteért sovárogon. Állandóan azzal gyötrötte tehát leleményes eszt, hogy oly valami módot találjon ki, a melylyel ezt elérheti a nélkül, hogy ez föltűnő legyen s a rákövetkező zavart elkerülje. A mi a leányt illeti, neki nem volt határozottabb gondolata, csak valami olyannak a jelenlétét érzé, mint ha mi sötétben egy nagyszárnyú madárnak a hozzánk közeli lebegését érezzük, mert képtelen volt fölnézni és szemét másra vetni, mint a Minny fekete, hullámmatos szőrére.

De hát egyszer csak ennek is véget kellett érnie; talán nagyon hamar véget ért, s csak látszott hosszúnak, mint egy pillanatnyi álom. Végre István oldalvást fordult székén, egyik karját hátra nyújtá s Maggiere tekintett. Mit mondjon?

— Azt hiszem, pompás lesz a nap nyugta; nem volna kedve önnek kimenni s megnézni?

— Nem tudom — felelt Maggie. Aztán bátrabban emelvén föl szemeit, az ablakon nézett ki. — Ha nagybátyámmal nem kell cribbage (kártya) játékot játszanom.

Újra szünet következett, a mely alatt Minnyt czirogatták, de annak elég belátása volt, hogy azért épen ne legyen hálás, hanem inkább morogjon.

— Ön szeret egyedül lenni?

Valami pajkos kifejezés vonúlt a Maggie arczán át s egyenest az István szemébe nézve szólott:

— Teljesen udvariasnak találja, ha azt mondom: «szeretek»?

— Egy kicsit úgy-e veszedelmes volt e kérdés, egy tolakodó embertől — szólott István gyönyörködve a Maggie pillantásában s elhatározva magában, hogy a továbbiakra is

- vár. — De ön még félóránál tovább is magára marad, ha én elmegyek — folytatá, kivévén zsebóráját. Tudom, hogy Deane kisasszony soh'se jön meg nyolczadfélóra előtt.

Megint szünet következett, a mely alatt Maggie állhatatosan az ablakon nézett kifelé, míg nem egy erősebb izgalom hatása alatt el nem fordítá fejét, s ismét Minnyre nem nézett, így szólván:

— Bár Luczinak ne kellett volna elmennie. Egészen veszendőbe megy zenei óránk.

— Holnap estére új hanggal is gyarapodunk — mondá István. — Lesz szíves megmondani unokatestvérének, hogy Wakem Fülöp barátunk megérkezett? Láttam, midőn hazajött.

Maggie egy kissé megrezzent, mintha valami reszketés fogta volna el, a mely egy pillanat alatt átjárta egész valóját. De a Fülöp nevétől földézett új képeket eloszlatta félig-meddig az a lebilincselő varázslat, a melynek hatása alatt volt. Hirtelesen elhatározással kelt tehát föl ültőhelyéből s lefektetvén Minnyt vánkosára, elővette a szögletből a Luczi nagy kézimunka-kosarát. István boszús lett, hogy megcsalatkozott várakozásában s úgy gondolkozott, hogy talán Maggiének rosszúl esett, hogy a Fülöp nevét úgy kiszalasztá a száján, mert eszébe jutott, a mit Luczi a családi viszállyról beszélt előtte. Hiába marad tehát tovább — gondolá István. Maggie az asztalon ide-oda rakosgatta a kézimunkát s hidegen és büszkén nézett, s István? ő meg balgatagnak tartá magamagát, hogy egyáltalán eljött. Ilyenféle kényszerű, fölösleges látogatás csak arra jó, hogy kellemetlenné s nevetségessé tegye az embert. Természetesen kézzel fogható volt, hogy Maggie is így gondolkozott, hogy tudniillik István gyorsan megebédelt azért, hogy újra távozzék hazulról s őt egyedül találja.

Biz ez gyerekes lelkiállapot egy művelt, húsz-huszonöt éves ifjú gentlemanre nézve, a ki még hozzá jogi ismereteivel is dicsekedett. De egy tekintet a történelembe talán megmagyarázza ezt.

E pillanatban a Maggie kötő gombolyagja legurúlt a pallóra s a leány fölugrott, hogy fölvegye azt. István is fölugrott s fölvevén a gombolyagot, boszús-panaszos tekintetete találkozott a Maggieével, a ki most egészen más arczkifejezéssel tűnt föl előtte, a mint a gombolyagot átnyújtá neki, s a ki szintén szemébe nézett.

— Isten áldja! — szólt István oly hangon, a mely ugyanoly rimánkodó elégedetlenséget mutatott, mint tekintete. Nem merete kezét nyújtani, mind két kezét kabátja zsebébe dugta, a mint ezt mondá. Maggie azt hitte, talán ő maga műveletlenül viselkedett.

— Nincs kedve tovább maradni? — kérdé félénken, föl sem nézve, mert az ismét illetlennek tetszhetett volna.

— Nem, köszönöm — felelt István, merően nézve a félig ellenálló, félig megigéző szemekbe, mint egy szomjas utas a távoli patakhhoz vezető ösvényre. — A ladik várakozik reám . . . Lesz szíves megmondani unokatestvérének?

— Igen.

— Hogy a zenei darabot elhoztam, gondolom.

— Igen.

— S hogy Fülöp is visszaérkezett.

— Igen. (Maggie most nem figyelt a Fülöp nevére).

— Nem volna kedve egy kicsit a kertbe jönni? — kérdé István még nyájasabb hangon; de a másik pillanat már fölboszantá, hogy a leány nem azt mondá: «nem»; mert Maggie a nyitott üvegajtó felé ment s István kénytelen volt kalapját fogni s mellette sétálni. De István csakhamar kigondolt valamit, a mi neki ezért kárpótlást volt adandó.

— Szabad karomat fölajánlani? — kérdé oly lassú hangon, mintha csak titok lett volna.

Van valami különösen hódító a legtöbb asszonyra nézve az erős kar fölajánlásában; nem a physikai segítség szükségét érezzük e pillanatban, hanem azt az érzést, hogy egyáltalán segítségünk van, az erő jelen voltát, a mely nem a magunké s mégis magunkénak mondhatják, s a mely a képzelődésnek állandó ingert nyújt. Akár egyik, akár másik okból, Maggie elfogadta a fölajánlott kart. És így együtt sétáltak körül a pázsiton, a zanót csüngő zöld lombja alatt, ugyanoly borús álmodozással, mint a hogy azelőtt egy negyed órával voltak, azzal a különbséggel mégis, hogy rá-rá nézett Maggie, a mi után az sovárgott, de a nélkül, hogy észrevehette volna önmagáról, hogy egyszersmind eszére is térítették azok a tekintetek; Maggie borús elméjén meg elröppenő gondolatok cikáztak át: hogyan jutott ő ide? s miért is jött ki? De egyetlen szót sem szóltak. Ha szóltak volna: kevésbbé érezte volna egyik a másik jelenlétét.

— Vigyázzon erre a lépcsőre — szólott István utoljára.

— Oh, most már bemegyek — mondá Maggie, úgy érezvén, hogy a lépcső szinte menedékül jutott eléjük — Jó estét!

E pillanatban kivonta karját s a ház felé sietett. Arra nem is eszmélt, hogy e hirtelen elválás csak az utolsó félóra zavaró emlékeit növeli. Erre nem is tudott gondolni. Csak egy alacsony karszékbe vetette magát s könnyekbe tört ki.

— Oh, Fülöp, Fülöp, bár csak újra együtt lehetnénk, oly nyugodtan a vörös színű szakadéokban.

István egy perczig utána nézett, aztán a ladik felé vette útját s nem sokára a köpartnál kötött ki. Az estét a billiard-teremben töltötte, egyik szivart a másik után szivta el, elvesztvén a játékban minden játszmát. De még sem hagyta abba. Föltette magában, hogy nem is gondol semmire, nem enged semmiféle világosabb visszaemlékezésnek, mint a mely a Maggie állandó jelenlétét varázsolta eléje. Ő reá nézett, ő volt karjaiban.

Hanem egyszer csak elérkezett az idő, hogy haza kellett mennie a hűvös csillagvilág mellett, s meg kellett átkoznia a maga balgatagságát s keservesen elhatároznia, hogy soha többé nem bízik magában, ha Maggiét egyedül találja ismét. Mind ez valóságos esztelenség volt: hisz ő már szeretett, ő már szerelmes volt Lucziba s le volt kötve hozzá, lekötve oly erősen, a mint ezt egy tisztességes ember egyáltalán szükségesnek tartja. Azt óhajtá, bár sohase látta volna ezt a Tulliver Maggiét, a ki őt ily lázba hozta. Lehet ő kedves, csodálni való, ingerlő s imádandó felesége ennek vagy annak a férfinak, de a maga számára bizony soh'se választaná. Vajon érezte-e a leány ugyanazt, a mit ő? Remélte, hogy nem! Nem kellett volna elmennie, de majd uralkodik magán jövőre. Kellemetlenné lesz Maggiere nézve, esetleg összetűz vele. Ő vele összetűzni? De hát lehetséges összetűzni olyan teremtéssel, a kinek olyan szemei vannak? — olyan daczos és mégis esdő, ellenmondó s mégis ragaszkodó, uralkodó s mégis könyörgő szemei — a gyönyör ellentéteivel telve? Ily teremtest a szerelemtől meghódítva látni, akárki méltónak tarthatná — más férfi számára.

Ez az elmormogott kiáltás végzé be a benső magánbeszédet, a mely után István eldobta az utolsó szivar-

véget s kezeit zsebébe dugva lépkedett végig nyugodtabb léptekkel a csaliton. Biz ez nem valami áldásos dolog volt.

VII. FEJEZET.

Fülöp ismét megjelenik.

A másnapi reggel nagyon nedves volt: azok közé a reggelek közé tartozott, a melyen a szomszédok, a kiknek nincs otthon marasztó foglalkozásuk, szívesen tesznek szép barátnőiknél előre meg nem állapított látogatást. Az eső, a mely még eléggé tűrhető volt annak, a ki így is el akart menni, vagy lovagolni volt kedve, bizonyára mind alkalmatlanabbá lett, de bizonyos, hogy mégis majd csak kiderül annyira, hogy csupán a nyílt veszekedéssel kell megrövidíteni a látogatást; lappangó gyűlölet semmikép sem fog hasonló hatást előidézni. Ha megessik, hogy az ember szerelmes, mi lenne reá nézve gyönyörűsegebb Angliában, mint egy esős reggel? Az angol napfény fölötte kétes; a kalapok sohasem egészen biztosak, s ha valaki füre ül, könnyen hurutot kaphat. De az eső megbízható. Az ember esőköpenyben elnyargalhat ilyenkor s legott oly helyre talál, a melyet legjobban szeret, kissé fölötte vagy alatta annak a helynek, a hol istennői üldögelnek (metaphysikai szempontból ugyan így fogható föl a dolog, s ez az oka, hogy a nőket egyszerre imádják s egyszersmind lenézik) azzal a megnyugtató bizalommal, hogy női látogatók nem fogják zavarni.

— Tudom, hogy István ma délelőtt korábban jön — szólt Luczi — mindig így szokott tenni, ha esős idő van.

Maggie semmit sem felelt. Boszús volt Istvánra s azon kezdett gondolkodni, hogy meg is fog haragudni reá. Ha nem lett volna ilyen esős idő: elment volna Gleggné nagynénihez ma délelőtt s így elkerülte volna a vele való találkozást. De mivel el nem mehetett, más ürügyet kellett kitalálnia, hogy a szobából szabadulhasson s anyjával lehessen.

De István nem jött korában, hanem más látogató, egy közeli szomszéd érkezett, a ki őt megelőzte. Midőn Fülöp a szobába lépett, csupán azt akarta, hogy néma meghajlással üdvözli Maggiét, érezvén, hogy ismeretségek oly titok, a

melyet nem szabad fölfedeznie; de a mint a leány feléje közelgett s kezét nyújtotta neki, azonnal tisztában volt vele, hogy Luczi be van avatva a bizalmas titokba. Valami izgalmas volt e pillanat mindkettejükre, noha Fülöp órákig készülődött arra; de mint mindenki, a ki életpályáját úgy futotta meg, hogy mennél kevesebb rokonszenvre számíthatott, ő is ritkán vesztette el önuralmát s a legérzékenyebb büszkeséggel tartózkodott érzésének észrevehető nyilvánításától. Kissé különös halványság, az orrlyukaknak tágabbra nyitása, midőn beszélt, kissé magasabbra emelt hang, a mely idegenek előtt a hideg közöny kifejezésének látszott volna, ezek voltak azok az egyedüli jelek, a melyekkel Fülöp a maga benső, heves drámáját szokás szerint mutató. Maggie ellenben, a ki kevésbé volt képes elrejteni a reá tett hatást, mintha zenei hűrokból lett volna alkotva, érzé, hogy szemei egyre jobban megteltek könnyekkel, midőn ők egymással kezét fogtak. E könnyek nem okoztak fájdalmat, inkább olyanféle forrásból fakadtak, mint midőn a nők és gyermekek sírnak, ha valami oltalmat találnak, a melyhez ragaszkodhatnak s a fenyegető veszedelemre csak mint a multa néznek vissza. Fülöp ugyanis, a ki kevéssel azelőtt állandóan össze volt kapcsolva a Maggie lelkében azzal az érzéssel, a melyet Tom némi joggal szemére is hányhatott, most ily rövid idő alatt a külső öntudatosság egy nemével hatott reá, a melyhez oltalomért s erőért menekülhetett. Csöndes, gyöngéd vonzalma Fülöphöz, mélyen gyökerezve gyermekkorában s a hosszas nyugodt beszélgetés emlékezetében, a mely az első ösztönszerű hajlamot a későbbi hathatós benyomásokkal erősítgette; az a körülmény, hogy Fülöpnek a reá való hivatkozása sokkal erősebb volt a leány szánalmára s női hódolatára, mint hiúságára vagy természetének más önző ingerére, úgy tetszett, hogy mindez most valami szent helyet, valami szentélyt alkot számára, a hol a leány menedéket találhat a csábító ingerek ellen, a melyekkel lelkének harczolnia kellett, a melyek lelkét háborúsággal tölték el a nélkül azonban, hogy boldogtalanná tették volna. A Fülöphöz való viszonyának ez új érzése csak növelte aggodó kételyét, a melyet máskülönben is érzett volna, hogy tartózkodjék átlépni a vele való érintkezés azon határát, a melyet Tom megengedett. S kezét nyújtván Fülöpnek, érzé, hogy szemei könnyeztek a nélkül, hogy a benső

akadályról öntudattal bírt volna. A jelenet olyan volt, a melyre Luczi számított, s jó szíve gyönyört talált abban, hogy Fülöp Maggievel újra találkozhatott; noha Fülöp iránti minden becsülése mellett sem tudott ellenállni annak a benyomásnak, hogy Tom unokatestvére némi mentséget érdemel azért, hogy megütközött e két személynek physikailag egymástól annyira elütő voltán, olyan prózai lélek, mint a milyen Tom volt, a ki bizony nem szerette a költészetet és tündér meséket. De a mint lehetett, nem sokára beszélni kezdett, hogy könnyebítsen rajtuk.

— Igazán szép s dicséretre méltó — mondá Luczi kedves soprán hangján, a mely hasonlított a kis madarak halk csevegéséhez — hogy visszaérkezte után ily hamar eljött hozzánk. Ezért megbocsátok önnek, hogy olyan nem szépen távozott s még barátainak sem szólt semmit. Jőjön s foglaljon helyet itt — folytatá, egy széket mutatva, a mely legjobban megfelelt neki — majd meglátja, mily hálásak leszünk iránta.

— Ön, kisasszony, soh'se fog jól igazgatni — szólt Fülöp, a mint leült — mert senki sem hisz az ön szigorúságában. Az embert mindig fölbátorítja hibájában az a bizonyos tudat, hogy számíthat az ön engedékenységre.

Luczi valami tréfás ellenvetést tett, de Fülöp nem hallotta, mert természetesen Maggie felé fordult, a ki nyílt, szenvedélyes fürkészettel tekintett reá, mint a hogy rég elvált barátainkra szoktunk tekinteni. Milyen volt az ő elválásuk! S Fülöp úgy érzé, mintha csak tegnap lett volna. Oly áthatóan érzé ezt, oly teljes, részletes visszaemlékezéssel, oly szenvedélyes visszaidézésével minden szónak és tekintetnek, a mely utolsó együttlétük alkalmával szívébe vésődött, hogy azon féltékeny bizalmatlansággal, a mely majd mindig kikerülhetetlenül összekapcsolódik az erős érzelemmel, azt hitte, leolvashatja ezt a Maggie tekintetéről s magatartásáról, mint a változás szembetűnő jeleit. A voltaképi állapot, hogy félt s félig-meddig várta azt, bizonyára meglephette ily gondolattal, mivel az ellenkezőre nem voltak látható bizonyítékai.

— Nekem most nagy szünidőm van — szólt Maggie. — Luczi olyan, mint egy tündér keresztanya: egy pillanat alatt engem hamupipőkéből hercegnővé változtatott. Nem csinálok mást egész nap, mint a mi tetszik, s ő mindig kitalál valamit, a mit szeretnék, mielőtt magam csak tudnám is.

— Biztosra veszem, hogy ő boldogabb, hogy ön itt van, — mondá Fülöp. — Önt bizonyosan jobban is szereti, mint egy egész öleb-seregletet. Aztán ön nagyon jó színben is van, jót tett önnel a változás.

Ilyféle mestergélt társalgást folytattak egy kis ideig, míg Luczi, föltéve magában, hogy véget vet ennek, a bosszúság némi utánzatával nem kiáltott föl, hogy valamit elfeledett s legott kiserdült a szobából.

E pillanatban Maggie és Fülöp előre hajoltak, kezeik újra egymásba fogództak azon fájó meglegedés tekintetével, a melylyel jó barátok találkoznak, a kikben korábbi bánatuk emléke ébred föl.

— Mondtam bátyámnak, hogy óhajtanám önt, Fülöp, látni; megkértem, hogy oldjon föl engem ígéretemtől, s ő beleegyezett.

Maggie megindulásában szerette volna Fülöppel mindjárt tudatni a helyzetet, a melyben egymás iránt lenniök kellett, de visszatartóztatá magát. A mik azóta történtek, midőn Fülöp iránta való szerelméről utoljára szólt, oly fájdalomasan hatottak reá, hogy irtózott arra először czélzást tenni. Majdnem hasonlóan sérelmesnek tetszett Fülöp iránt még csak említést tenni is bátyjáról, a ki őt úgy megsértette. De Fülöp sokkal jobban tisztában volt vele, mennyire érzékeny a leány e pillanatban minden más tekintetben.

— Legalább tehát barátok lehetünk, úgy-e Maggie? Most már semmi sem gátol bennünket?

— De vajon az ön atyja nem fogja-e ellenezni? — kérde Maggie, visszavonván kezét.

— Én nem mondok le önről semmi más okból, csupán az ön saját kívánságára, Maggie — felelt Fülöp elpirúlva. — Vannak bizonyos dolgok, a melyekre nézve mindig ellenállanék atyámnak, mint már megmondtam önnek. Ez is egyike azoknak.

— Úgy hát semmi se gátolhatja meg, hogy jó barátok ne legyünk, Fülöp; láthatjuk egymást, beszélhetünk egymással, míg itt leszek: nemsokára megint el kell mennem, és pedig, azt hiszem, nagyon hamar, egy új helyre.

— Okvetetlenül, Maggie?

— Okvetetlenül: itt nem maradhatok huzamosan. Alkalmatlan lenne pályámra, a melyet utoljára is megint csak el

kell kezdenem. Én nem tudok úgy élni, hogy mástól függjek, nem tudok élni bátyámmal, noha ő nagyon jó hozzám. Ő szívesen is gondoskodnék rólam, de ezt nem tudnám elviselni.

Fülöp hallgatott néhány perczig s aztán azon a magas, gyöngye hangon, a mely fölindulásának szemmel látható elfojtását mutató, így szólt:

— Nincs hát más lehetőség, Maggie? Ez az élet, távol azoktól, a kik önt szeretik, az egyetlen lehetőség, a melyre számíthat?

— Ez, Fülöp — felelte, panaszos tekintetet vetvén reá, mintha csak arra kérte volna, hogy higye el, ő kényszerítve van e lépésre. — Legalább, a mint körülményeim most vannak; mit hoz a jövő, azt nem tudom. De el-elgondolom, hogy számomra soha sem fakad valami sok boldogság a szerelemből: mindig annyi fájdalmat éreztem vele együtt. Bár adná Isten, hogy ne is ismerném a szerelmet, mint a férfiak.

— Ön megint régi gondolatához jutott vissza, csakhogy új alakban, Maggie — ahhoz a gondolathoz, a mely ellen én annyiszor küzdöttem — mondá Fülöp némi keserűséggel. — Önnek a lemondás egy nemét kellene kitalálnia, a mely menedéke lenne a fájdalom ellen. Én ismét azt mondom önnek: nincs ilyen menedék, ha csak magát a természetet gyökerestül meg nem változtatjuk, vagy meg nem csonkítjuk. Mi lenne én belőlem, ha én próbálnék a fájdalomtól menekülni? Gúny és cynismus lenne számomra az egyedüli opium, ha csak az önhitt örültség bizonyos faja erőt nem venne rajtam, s magamat az egek kedvenczének nem képzelném, mivel az emberek ugyan nem kedvelnek.

A keserűség egyre hevesebbé lőn, a mint Fülöp mind tovább beszélt. Szavai úgy a maga őszinte érzését kifejezték, mint a hogy válaszul szolgáltak Maggienek. E pillanatban szinte összegörnyedt a fájdalomtól. Büszke érzékenységgel tartózkodott a szerelemre a leghalványabb czélzást is tenni, arra a kölcsönösen fogadott szerelemre, a mely áthatotta őket. Ez úgy tűnt volna föl előtte, hogy ő Maggiet ígéretére emlékezteti s mintha pusztán kényszeritené őt. Fülöp nem maradhatott a mellett a valódi tény mellett sem, hogy ő maga nem változott, mert ez meg úgy tűntette volna föl, mintha erre hivatkozni akart volna. A Maggie iránti szerelme még sokkal

inkább mutatta azt az erős bélyeget, mint egyéb tapasztalata, hogy ő kivétel volt, s hogy a leány, mint minden más, ilyen kivételes színben nézte őt.

De Maggiet lelkiismerete mardosta.

— Úgy van, Fülöp — szólt Maggie gyermekes töredelmességgel, midőn Fülöp őt pirongatá — tudom, hogy önnek igaza van. Én mindig többet gondolkozom a magam érzéséről s nem eléggé a másokéről, nem eléggé az önéről. Bizony nagy szükségem volna önre, hogy mindig megtalálja bennem a hibát s figyelmeztessen arra: hisz annyi minden beteljesedett, a mit ön nekem többször mondogatott.

Maggie könyökét az asztalra támasztá, fejét kezére hajtá s félig bánatos, bizodalmas szívvel tekintett reá, míg a föntebbi szavakat elmondá: Fülöp viszonzá tekintetét oly kifejezéssel, a mely a leány öntudatosságánál fogva mind kevésbbé téveszté hatását reá, s egyre világosabb emlékeket idézett föl. Talán valami olyanra repült vissza elméje, a mely most Maggie eszébe jutott? valami olyasra, a mi a Luczi kedvesét illeti? Ez a gondolat megborzasztá Maggiet, határozottabbá tette mostani helyzetét s annak a célzatát, a mi tegnap este történt. Elvevé karját az asztalról; az a valódi physikai szívszorultság készíté őt arra, hogy testtartását megváltoztassa, a melyet olykor-olykor a hirtelen szellemi gyötrődés kísér.

— Mi a baja, Maggie? Mi lelte? — kérdé Fülöp kimondhatatlan aggodalommal, a kinek képzelete arra volt kivált nagyon kész, hogy minden szálát összeszöjön, a mely végzetes lehet kettejökre nézve.

— Semmi, semmi — felelt Maggie fölizgatván lappangó akaraterejét. Fülöp nem rejtheté elméjébe ezt a borzasztó gondolatot: a leány elűzte azt a magáéból.

— Semmi — ismétlé Maggie — kivéve, hogy a szívem fáj. Ön többször monda, hogy én a «kieheztetett» élet hatását érzem, mint a hogy ön kifejezte, s ezt érzem csakugyan. Én nagyon mohón vágyódom a zene s más élvezetek gyönyörei után, ezek lepnek most meg.

Maggie elővette kézimunkáját, hogy magát szemelláthatólag elfoglálja, míg Fülöp azzal a kételylyel szemlélte őt, hogy vajon nem rejt-e még valami mást is a szívében, mint ez általános czélzást. Egészen a Maggie jelleméhez tartozott, hogy önmagának tett határozatlan szemrehányásaival izgassa

magát. De nemsokára egy erős, jól ismert csöngettyűszó hallatszott az ajtón, mely az egész házban visszhangzott.

— Hogy fölriasztott ez a csöngettyű! — szólta Maggie, teljesen uralkodva önmagán, noha némi belső nyugtalanságot érzett. — Csodálkozom, hol marad Luczi.

Luczi jól hallotta a csöngettyűszót s kis vártatva, néhány szorgos, de nem elsietett kérdés után, Istvánnal együtt belépett a szobába.

— No, régi pajtás — szólta István egyenest Fülöp felé menve s vele örömmel kezét szorítva, mialatt Maggiet néma főhajtással üdvözölte — pompás, hogy megint visszanyertük önt; csak azt óhajtanám, hogy egy kicsit kevésbbé hasonlítana ön az eresz alatt fészkelő verébhez: ne menne el s térne megint vissza folyvást úgy, hogy még a szolgák se tudják, hova lett. Valami tizenkétszer fölmásztam azokon a véget érni nem akaró lépcsőkön az ön műtermébe, épen csak a miatt, mert az önök szolgálai azt gondolták, hogy ön otthon van. Az ilyen mulasztások megkeserítik a barátságot.

— Oly kevés látogatóm szokott lenni, hogy alig érdemes elmenetelemről vagy visszaérkezetemről tudósítani őket — felelt Fülöp, a kire némileg leverő hatással volt az István pompás, erőtől duzzadó magatartása s erős hangja.

— Hát ön, kisasszony, egészen jól érzi most magát? — kérde István merev udvariassággal fordulva Maggie felé s kezét nyújtva neki azért, hogy egyszerűen csak a társadalmi kötelességnek eleget tegyen.

Maggie újja hegyét nyújtotta neki és a büszke közöny hangján szólt:

— Köszönöm, egészen jól.

A Fülöp szemei élesen vizsgálták őket; de Luczi szokva volt már ahhoz, hogy egymás iránti viseletükben némi változást lásson s csak sajnálattal gondolt arra, hogy valami természetes ellenszenv volt közöttük, a melyet azonban kölcsönös jóakaratuk már innen-onnan elsimitott. «Maggie bizony nem azok közül a nők közül való, a kik Istvánnak tetszenek, s Maggiet nagyon fölingerelte Istvánnak valami tulajdonsága, a melyet ő önhittségnek tart», volt a hallgatag észrevétel, a mely az őszinte Luczi előtt mindent megmagyarázott. István és Maggie alig hogy elvégezték ezt a mesterkélt üdvözlést, már is sértve érezték magokat egymás hidegségétől. S mialatt

István különféle kérdéseket tett a Fülöp utolsó kirándulására vonatkozólag, a melyen az vázlatokat vala készitendő, csak annál inkább Maggievel foglalkozott gondolata, mivel őt most nem tudta belevonni a társalgásba, mint tudta azelőtt rendesen. «Maggie és Fülöp nem látszanak boldogoknak — gondolta Luczi — ez az első találkozás szomorú volt reájok».

— Azt hiszem, bennünket, mint olyan embereket, a kik nem mehettünk ide-oda — szólt Luczi Istvánhoz — az eső kissé lehangolt. Kezdjünk valami zenei darabhoz. Föl kell használnunk azt az előnyt, hogy most Fülöp és ön itt vannak. Próbáljuk a «*Masaniello*» kettőst. Maggie ezt még nem hallotta. tudom, tetszik neki.

— Jőjön hát — mondá István, a zongorához menve és egy kellemes «brum-brum» mély hangot adva előjátékul.

— Kérem, Fülöp, legyen szíves ön kíséni őt — szólt Luczi — én meg kézimunkámhoz láthatok tovább. Ön szeret játszani, úgy-e? — tévé hozzá tetszetős kérő tekintettel, s mint szokása volt, aggódva, hogy valami olyat ne tervezzen, a mi másnak nincs kedvére. Aztán mohón látott be nem végzett himzéséhez.

Fülöp földerült e tervtől, mert nincs érzelem, kivéve talán a felelem és bánat végleteteit, a mely enyhületet ne találna a zenében, a mely ne ösztönözné az embert, hogy szebben énekeljen és szebben játszszék; Fülöpnek pedig e pillanatban csordultig volt a szíve fölgerjedt érzelemmel, mint a szenvedély akármely trióban vagy quartettben, a melyről mindig az volt a véleménye, hogy egyszerre képes kifejezni a szerelmet és feltékenységet, a lemondást és keserű gyanút.

— Oh, nagyon — felelt Fülöp, a zongorához ülve, — ez úton nyújthatja csak meg az ember tökéletlen életét s három egyéniséget egyesíthet egyszerre: a ki énekel, a ki zongoráz s a ki mind a kettőt hallgatja, egyébiránt a ki énekel és fest, hasonlón jár el.

— Ah, ön irigylendő ember. Én semmit sem tudok a kezemmel — szólt István. — Azt hiszem, általában ezt mondhatni a nagy adminisztratív tehetségű emberekről. Bennem az elmélkedő tehetség tör uralomra! nem vette ezt észre, Maggie kisasszony?

István tévedésből vette föl e szokást, hogy Maggiere

tréfásan hivatkozzék, s ez nem is tudta visszatartani gúnyos választát.

— Észrevettem csakugyan az uralomra való törekvést — felelte mosolyogva. Fülöp meg e pillanatban ájtatosan remélte, hogy hátha Maggie e törekvést kellemetlennek találta.

— Csak rajta, rajta! — szólt Luczi — fogjunk csak a zenéhez! Majd máskor beszélgessünk egymás tulajdonságairól.

Maggie mindig hiába ügyekezett kézimunkáját folytatni, ha a zene megkezdődött és soha annyira hiába, mint ma. Mert az a gondolat, hogy István tudta, mennyire tetszett neki az ő éneke, annál inkább tartóztatta tréfás ellenállását; aztán meg tudta a leány Istvánnak azt a szokását, hogy úgy áll a zongora mellett, hogy őt nézhesse.

Mind hiába: Maggie nem sokára letette kézimunkáját, s minden szándéka a fölindulás azon bizonytalan állapotába veszett, a melyet az ihlet-keltő duett idézett elő; azon fölinduláséba, a mely, úgy tetszett, hogy egyszerre erőssé s gyöngévé teszi őt: erőssé minden élvezetre s gyöngévé minden ellenállásra. Midőn a dallam a lágy hangba olvadt át, e változás hirtelen megreszketteté és szinte fölrezzent ültőhelyéből. Szegény Maggie! Oly bájos volt, a mint lelke így a hangok kérlelhetetlen hatalmával játszott. Látni lehetett volna, a mint egész alakja oly könnyedén remegett, a mint kissé előre hajolt, összefogva kezeit, mintha erősíteni akarta volna magát; mialatt tágra nyitott s fénylő szemei az elvarázsló gyönyör azon gyermekes kifejezését tükrözték vissza, a melyet legboldogabb pillanataiban mutattak. Luczi, a ki máskor mindig a zongoránál ült, midőn Maggiere ily hatással volt a zene, meg nem állhatta, hogy hozzá ne lopódkodjék s meg ne csókolja őt. Fülöp az asztalon nyitva levő kották mellől fogta föl ezt a villogó tekintetet, s érzi, hogy azelőtt még sohasem látta Maggiert ily erős hatás alatt.

— Tovább, tovább! — kiáltá Luczi, midőn a kettőst már elismételték. — Valami lelkesítőt újra! Maggie mindig azt mondja, hogy a hangok viharát szereti.

— Tehát a *Keljünk útra* kezdetűt — mondá István — 'sz ez úgy illik a nedves időhöz. De hát készek önök arra, hogy félbe hagyják az élet legszentebb kötelességeinek teljesítését és segítsenek nekünk az éneken?

— Oh, igen — felelt Luczi nevetve. — Ha ön szíves lesz a *Koldus operáját**) kikeresni a nagyszekrényből; pecsétetes a táblája.

— No hiszen mondhatom, derék útmutatás, főleg, hogy egy csapat hasonló könyv van ott, a mely a pecsétességre versenyez vele — szólt István kinyitva a szekrényt.

— Oh, játszszék valamit addig, Fülöp — szólt Luczi, észrevevén, hogy újjai végigsurrantak a billentyűkön. — Melyik az, a melyikbe most kezdett? valami gyönyörű, a mit én nem ismerek.

— Ezt nem ismeri ön? — kérde Fülöp, határozottabban kezdve a dallamhoz. — Ez a *Somnambulából* való: «Ah! perchè non posso odiarti». — Én nem ismerem az operát, de úgy látszik, a tenor azt mondja a hösnőnek, hogy ő mindig szeretni fogja a nőt, bárha az őt elhagyja is. Ön hallotta már, hogy én szabadon fordítva énekeltem: *Szeretlek tégedet még*.

Nem volt minden czélzat nélkül, hogy Fülöp ebbe a dallamba csapott, a mivel közvetve mintegy azt akarta kifejezni Maggie előtt, a mit nem birva magán uralkodni, meg kellett neki mondania közvetlenül. A Maggie füle nyitva volt, hogy meghallja azt, a mit Fülöp mond vala, s midőn ez énekelni kezdett, a leány megérté a zene panaszos szenvedélyét. Ez a fájdalmas tenor nem volt valami szép, mint énekhang, de nem volt egészen új Maggie előtt: énekelte azt már töredékesen, szívrehatólag, midőn a pázsiton s a vörös színű szakadék terebélyes kőrisfája alatt sétálgattak. Valami szemrehányásféle tűnt ki a szavakból, így értette Fülöp? Maggie azt óhajtá, bár világosabban tudtára adta volna együttlétök alkalmával, hogy ő nem kívánja megújítani közöttök a szerelmi reményt, de csak azért, mivelhogy az az ő elkerülhetetlen sorsával összeütközött. Az ének hangja megérintette, de nem hatotta át egészen: világosabb emlékeket és gondolatokat ébresztett benne s csöndes bánattal váltotta föl az izgatottságot.

— Ez a czélja az ön tenorjának — jegyzé meg István, a ki kezében tartva a kívánt hangjegyeket, ott várt, míg Fülöp bevégezé énekét. — Ön megrontja a szép nemet, a hogy érzelmős szerelméről s mindenféle hitvány bánásmód mellett is tanúsított állhatatosságáról zöngedezik. Bizonyosan még akkor sem

*) Bellinitől. — Ford.

hagyná abba teljes lemondásának zöngedelmét, ha a fejét, mint azon bizonyos középkori troubadourét, föltáalnák. Erre ellenszert kell alkalmaznom, míg Luczi kisasszony elkészül, hogy a csipkeverő csévét pihenni hagyja.

István daczos erélylyel kezdte rá:

Kétségb' esés üzzön halálba,
Hogy egy leány más boldogsága? —

és úgy tetszett, hogy ez új hatástól egészen fölfrissült a szoba levegője. Luczi, a ki mindig büszke volt arra, a mit István tett, nevetve ment a zongorához, csodálkozólagon nézve kedvesére; Maggiet pedig az ének szelleme s az énekes iránt tanúsított ellenállása mellett is, valami láthatatlan hatás járta át s vett rajta erőt — ragadta a hullám sodra erőnek erejével.

De ingerült elhatározása következtében, hogy nem árulja el magát, elővette kézi munkáját és folytatá azt nagy állhatatossággal, miközben hamis öltéseket tett, újját is megszúrta, de föl nem tekintett s észre sem akarta venni, mi történik körülötte, míg mind a három hang össze nem olvadt a *Kel-jünk útra* kezdetű dalban.

Nem tudom, nem valami finom, titkos meglepődést érzett volna-e Maggie kedélye, ha tudta volna, mennyire el volt vele foglalva ez a daczos, büszke István; mily gyorsan megváltoztatta István előbbi elhatározását, hogy szembetűnő közönnyel viselkedik a leány iránt, arra az ingerlő vágyra, hogy a leány hajlamának csak némi jelét is láthassa, csak egy lopva adott szóban vagy tekintetben is. Kevés vártatva talált is István valami alkalmat erre, midőn *A vihar* című zenedarabra került a sor. Maggienek egy zsámolyra lett volna szüksége, fölkelte tehát, hogy a zsámolyt odavigye, midőn István, a ki épen akkor nem énekelt, s jól látván Maggie egész izgatottságát, kitalálta, mit akar: odasietett tehát, hogy megelőzze őt, s fölkapván a zsámolyt, a leányra egy kérő tekintetet vetett, a melyet lehetetlen volt köszönő tekintettel nem viszonzoznia. S aztán egy önmagában elbizakodott egyéniség gondosságával helyezte el a zsámolyt, nem minden, csak bizonyos tekintetben elbizakodott egyéniség gondosságával, a ki gyorsan alázatós és aggodó kifejezést ölt, meghajtva magát, ott várakozik, s kérdezi, vajon a kályha és ablak között nem éri-e a lég-huzam, s nem engedné-e meg neki, hogy kézimunka asztalát

kényelmesebben helyezze; az ilyféle dolgok egy kissé elsie-tett, hihetetlen gyöngédséget idéznek elő a nő szemében, a ki leánykorában kényszerítve volt az élet leczkáját nagyon is hétköznapi nyelven tanulni. S Maggie előtt az ilyen dolgok épen nem mindennapiak voltak, de életének új elemévé váltak s a hódolat iránti mohó étvágyát teljesen frissen találták. A szelid gondoskodás hangjára kénytelen volt az előtte meghajlott férfi arczára tekinteni s azt mondani: «Nem, köszönöm»; és semmi sem gátolhatta meg, hogy kölcsönösen egymás szeme közé ne nézzenek, a mi mind a kettejüknek gyönyört okozott, mint tegnap este.

Istvántól ez csak az udvariasságnak közönséges cselekedete volt, a mi alig került két perczbe, s Luczi, a ki akkor énekelt, nehezen vette ezt észre. De a Fülöp lelke, a melyen amúgy is erőt vett a bizonytalan aggodalom s könnyen talált határozott okot arra minden közönséges véletlenben, István-nak e gyors készségében és a Maggie arcának (a mely nyiltan verte vissza az Istvántól reá lövelt sugarat) változásán oly erősnek tüntette föl az ellentétet, a mely ezek között s a közönyösség előbbi erőltetett jelei között volt, hogy fájdalmas meggyőződéssel telt el. István hangja, a mint újra megeresztette, szinte bele ütközött az ő ideges érzékenysébe, mintha valamely bádoglemez dongó hangja lett volna, és Fülöp kedvet érzett arra, hogy a zongorán a teljes összhangtalansággal süketítő zajt csapjon. Voltaképen semmi elfogadható alapot nem látott, hogy István és Maggie között valami szokatlan érzést gyanúsítson: a maga esze találta ezt ki s ezért akart legott haza menni, hogy otthon higgadtabban elmélkedjék e hamis képzelgésről, míg meg nem győződik annak semmis voltáról. De aztán megint szükségét érezte annak, hogy ott maradjon addig, míg István maradt, hogy folyvást jelen legyen, midőn István Maggievel együtt volt. A szegény Fülöp előtt természetesnek, sőt épen kikerülhetetlennek látszott, hogy bárki szerelembe essék Maggie iránt, a ki csak közel volt hozzá. De hisz nem lehetett a leánynak semmi reménye a boldogságra, ha a Guest István szerelmével ámitotta magát; s e gondolat fölbátorította Fülöpöt, hogy a maga szenvedélyét Maggie iránt oly színben lássa, a mely szenvedélyét hozzájuk jobban illő áldozatnak mutassa. Nagyon hamisan kezdett zongorázni siketítő benső küzdelmének hatása alatt, úgy hogy

Luczi ámulva tekintett reá, midőn Tulliverné belépte, a ki villás-reggelire hívta őket, épen kapóra jött, hogy a zenét hirtelen abbahagyják.

— Ah, Fülöp — szól Deane, midőn az edédlőbe mentek — már régóta nem láttam önt. Úgy-e, apja nincs otthon? Multkor hivatalában akartam fölkeresni, s ott azt mondták, hogy elútaazott.

— Csakugyan oda volt Mudportban néhány napig bizonyos üzleti dolgok miatt, de már visszaérkezett — felelte Fülöp.

— Még most is vesszőparipája a gazdálkodás, mit?

— Az ám, azt hiszem — mondá Fülöp, kissé csodálkozva, hogy atyjának a foglalkozását ily váratlan érdeklődéssel kísérik.

— Hm, neki már a folyó innenső és tulsó részén is vannak birtokai, úgy-e? — kérdé Deane.

— Van ám.

— Hm, — folytatá Deane, a mint a galambpástétomból vett — bizony vesződéséges dolognak tartja ő is a gazdálkodást — nagyon költséges vesszőparipának. Nekem soh'se volt ilyen vesszőparipám — soh'se volt ilyennel dolgom. S minden ilyen vesszőparipa között az a legrosszabb, a melyről az emberek azt hiszik, hogy nyereséges, hogy csak úgy önti a pénzt, mint a hogy a zsákból kiöntik a búzát.

Luczi egy kissé idegesnek érzé magát, hogy apja ilyen szemmelláthatólag hiábavaló kritikát gyakorolt a Wakeni költekezésein. De aztán abba is hagyta Deane és szokatlanul hallgataggá lőn, gondolatokba merült a villásreggeli egész ideje alatt. Luczit, a ki szokva volt ahhoz, hogy apja beszédének minden okát-fokát figyelemmel kísérje, s a ki újabban mind alaposabb okokat talált abban a különös érdeklődésben, a melyben apja Wakemet részesítette, szokatlan kíváncsiság szállta meg, hogy kipuhatolja, mi készítette apját előbbi kérdéseire. A reá következő hallgatagság fölkelte a leány gyanúját, hogy apja valami különös okokat forgat erre nézve elméjében.

Ez eszme hatása alatt folyamodott szokott tervéhez Luczi, mint midőn valami különöset akart mondani atyjának, vagy ilyet akart tőle megtudni: holmi ürügy alatt eltávoztatá Tulliverné nagynénjét az ebédlőből, s ő egy kis székre ült

atyja térdeihez. Deane ily körülmények között úgy vélte, hogy élvezheti azon legkellemesebb pillanatokát, a melyeket a maga érdemével szerzett az életben, mind a mellett, hogy Luczi, a kinek épen nem volt inyére, hogy apja tubákkal szórta be az ő haját, rendesen azzal kezdé ily alkalmakkor, hogy elvette apja tubákos szelenczjét.

— Űgy-e papa, még nem akar aludni? — szólt Luczi, leülve a kis székre s becsukva hosszú újjait, a melyekben a tubákos szelenczét erősen fogta.

— Még nem — felelte Deane, érdemeinek jutalmául a palaczkba tekintve. — De mit akarsz te most? — folytatá, gyöngéd szeretettel csípve meg állgödröcskáját. — Talán egy néhány forintot akarsz kihizelegni a zsebemből, mit?

— Nem biz' én, ma épen nincs semmi rossz szándékom. Csak beszélgetni szeretnék, nem kunyorálni. Azt szeretném tudni, miért kérdezte a papa Wakem Fülöpöt előbb gazdasága felől? Egy kicsit különösnek tetszik ez, holott a papa máskor alig szól valamit apjáról; s aztán miért törődik a papa azzal, hogy Wakem mikép vesztegeti pénzét vesszőparipájára? . . .

— Hisz ez az üzletéhez tartozik — felelte Deane, félreintve kezével, mintha el akarta volna háritani e titokba való beleavatkozást.

— De hisz' a papa mindig azt beszélte, hogy Wakem úgy nevelte Fülöpöt, mint egy leányt; hogy gondolta hát, hogy üzleti dologban valamit ő tőle tudjon meg? Ezek a váratlan kérdések egy kicsit furcsán hangzottak. Bizony Fülöp is furcsáknak találta.

— Balgaság, leányom! — felelt Deane, igazolni akarván a maga társadalmi helyzetét, a mely bizony gondokat is rótt reá, a mint mind előbbre haladt. — Azt beszélik, hogy Wakemnek a malma meg a gazdasága ott a folyó tulsó oldalán — sz' tudod, a Dorlcote-malom, a Tulliver nagybátyádéféle — nem jövedelmez most olyan jól, mint régebben. Szerettem volna látni, ha a ti barátotok, Fülöp, nem szalajt-e valami olyat ki a száján, hogy apja belefáradt a gazdálkodásba.

— Miért? A papa megvenné talán a malmot, ha Wakem attól megválnék? — kérdé Luczi mohón. — Mondjon el a papa nekem mindent, akkor visszaadom mindjárt a tubákos

szelenczét, ha elmondja. Maggie is azt mondja, egyetlen vágyuk, hogy Tom valamikor visszaszerezze a malmot. Az volt apjuknak egyik utolsó szava, a melyet Tomnak mondott, hogy a malmot visszaszerezze.

— Csitt, te kis czicza — szolt Deane, mindjárt használva a visszakapott tubákos szelenczét. — Erről egy szót se' szabad szólnod, hallod? Nagyon csekély a lehetőség arra, hogy ők szerezzék meg a malmot, vagy bárki más ki tudja azt kaparni a Wakem kezei közül. Aztán, ha rájönne, hogy mi azért szeretnők a malmot, hogy Tulliverék kezére bocsáthassuk, még kevésbbé válnék meg tőle. 'Sz ez egészen természetes is az után, a mi történt. Ő eléggé jól viselte magát Tulliver iránt; de a lóhajtó ostonnal való végigverés bizony nem valami kellemes fizetés volt ezért.

— No, hát most, papa, megbízik bennem? — kérde Luczi kissé ünnepélyes arcz kifejezéssel. — De ne tessék ám kérdezni okaim felől, a melyek miatt ezt mondani akarom — csakhogy nekem igen erős okaim vannak. S nagyon óvatos is leszek — az ám.

— No jó, hát hadd halljuk.

— Hát, azt hiszem, ha a papa megengedné, hogy Wakem Fülöpöt bizalmas titkunkba beleavathatnám s megengedné a papa, hogy elmondhatnék neki mindent a papa vételeszándékára vonatkozólag, hogy unokatestvéreim óhajtanák azt megszerezni s miért óhajtanák, azt hiszem, Fülöp segítene a terv megvalósításában. Én tudom, hogy ő is óhajtaná ezt.

— Én nem látom be gyermekem, hogy eshetnék a' meg? — szolt Deane, zavartan tekintve föl. — Miért törödnék ő ezzel? — aztán hirtelen átható tekintetet vetve leányára — csak nem gondolod, hogy a szegény fiú szeressen téged, s így azt teheted vele, a mit akarnál? (Deane egészen biztosra vette leánya vonzalmát.)

— Nem, papa, ő csakugyan nagyon keveset törődik én velem, épen nem annyira, mint a hogy én ő vele gondolok. De nekem okom van azt hinni, hogy egészen úgy van, a mint mondom. Ne tessék kérdezni. Ha valamikor kitalálja, akkor se tessék megmondani nekem. Csak azt engedje meg a papa, hogy úgy tehessek, a mint jénak látom.

Luczi fölkelt a kis székről, apja térdeire ült s evvel az utolsó kívánsággal csókolta meg őt.

— De hát biztos vagy benne, hogy nem rontod el a dolgot, mit? — szólt Deane, gyönyörűséggel nézve leányát.

— Az, papa, teljesen biztos. Okos vagyok ám én nagyon: örököltem én a papa minden üzleti tehetségét. Nem csodálkoztott a papa számadás-könyvemen, úgy-e, mikor azt a papának megmutattam?

— No, jó, jó, ha ez az ifjú ember titokban tartja, semmi kár sem háromolhatik abból tervünkre. De az igazat megvallva, azt hiszem, másképp nem is várhatunk valami sok biztató lehetőséget. Hanem most már hadd, hogy egy kicsit alhassak.

VIII. FEJEZET.

Wakem új világításban.

Három nap sem múlt még el azon társalgás után, a melynek olvasóim tanúi voltak Luczi és apja között, midőn Luczi módját ejtette, hogy magánosan találkozassék Fülöp-pel, míg Maggie Gleggné nagynénihez ment látogatóba. Fülöp egész nap és éjjel szüntelen izgatottság között fontolgatá elméjében mindazt, a mit ez alkalommal Luczitól hallott, míg tisztában volt a teendőkre nézve. Elgondolta, hogy ime előtte van a lehetőség, hogy most a Maggiere való tekintettel megváltoztatja helyzetét s legalább egy akadályt elhárít útjából. Egy sakk-játszó megfeszített tanakodásával forgatta tervét és számítgatta minden huzását első buzgalmának e napjaiban s maga is meghökkent a maga gyors taktikai leleményétől. Terve épen oly merész, mint jól kiszámított volt. Néhány perczig várakozott, midőn apjának semmi fontosabb dolga nem volt, mint az újságolvasás, akkor oda került hozzá, kezét vállaira tévé és szólt:

— Apám, nem lenne szíves följönni az én «szentély»-embe, megnézni új vázlataimat; most rendeztem el azokat.

— Sokkal jobban meg vannak a lábaim merevedve, hogy sem föl tudnék én a te lépcsőiden mászni, Fülöp — felelt Wakem nyájasan nézve fiára s letéve kezéből az újságot. — No, de nem bánom, menjünk együtt.

— Biz ez nagyon csinos hely neked, úgy-e, Fülöp? a fő-fő világosságot a tetőről kapod, mi? — ezek voltak az első

dolgok, a melyeket rendszerint meg szokott ő jegyezni, midőn a műterembe lépett. Szerette önmagát is, fiát is emlékeztetni többször, hogy az ő atyai szivessége mikép gondoskodott fia kényelméről. Ő jó atya volt. E tekintetben bizony Emilia semmiféle szemrehányást nem tehetett volna neki, ha visszatért volna sírjából.

— No, lám — szólt, föltevén szemüvegét s leülvén, hogy általános szemlét tartson, pihenése közben — milyen híres tárlatod van neked itt. Szavamra mondom, nem látom be, miért ne volnának a te vázlataid épen oly jók, mint azé a londoni művésze — hogy is hívják — a melyekre Leyburn annyit költött.

Fülöp csóválta fejét s mosolygott. Leült festő-székére, s kezébe egy szál plajbászt vett, a melylyel nagy vonásokat húzgált, hogy reszketését valahogy elleplezze. Majd észrevette, hogy apja fölkelt s megindult lassan körül és jó kedvvel tartózkodott egy festmény előtt huzamosabban, mint a tájképek iránti eredeti ízlése ezt megmagyarázhatta volna, míg aztán egy álltőhelyen állapodott meg, a hol két kép volt — az egyik sokkal nagyobb a másiknál — a kisebbik egy bőrkeretben.

— Uram bocsá'! hát ide miket tettél? — kérde Wakem, meghökkenve azon a gyors átmeneten, a mely a tájképek és arczképek között volt. — Azt hiszem, itt kifeledted az alakokat. Kik ezek?

— Az mind a kettő ugyanegy személy különböző korból — felelte Fülöp nyugodt készséggel.

— Aztán miféle személy? — kérdezte tovább Wakem élesen, gyanakodva szögezvén mind jobban kimeresztett szemét a nagyobbik képre.

— Tulliver kisasszony. A kisebbik abból a korból tünteti föl, mint a milyen akkor volt, midőn én bátyjával King's Lortonban voltam iskolában; a nagyobbik kép nem egészen találó ahhoz, mint a milyen akkor volt, mikor én külföldről hazajöttem.

Wakem daczosan fordult meg, arczát a harag pírja futotta végig, szemüvegét is leejtette s vad kifejezéssel nézett fiára néhány pillanatig, mintha csak kész lett volna ezt a vakmerő gyámoltalanságot székeről leütni. De ismét egy karszékbe vetette magát, kezeit nadrágja zsebébe dugta, még

folyvást dühösen nézve fiára. Fülöp nem viszonzta apja nézését, csöndesen ült helyén plajbásza hegyét vizsgálgatván.

— Hát aztán ezzel azt akarod mondani, hogy azóta is ismeretségben voltál vele, mióta külföldről hazajöttél? — szólalt meg Wakem végtére, azzal a hiú erőlködéssel, a mely a dühösségtől mindig annyi büntetést vár, mint a mennyit csak szóval és hanggal rá lehet valakire mérni, mivel az ütés tiltva van.

— Igen is: ismeretségbe jutottam vele az apja halála előtti évben; aztán gyakran találkoztunk abban a sűrű, vörös színű szakadéokban — a Dorlcote-malomhoz közel. Igazán szívből megszerettem, soh'se' fogok semmi más nőt szeretni. Mindig róla gondolkoztam, mióta csak mint kis leánykat megismertem.

— Csak tovább, úrfi! aztán levelezett is ön vele ezalatt az idő alatt?

— Nem. Én sohasem mondtam neki, hogy szeretem őt, csak épen elválásunk előtt; ő azt ígérte bátyjának, hogy többé nem találkozik ismét, vagy nem levelez én velem. Nem vagyok bizonyos abban, hogy ő szeret-e engem, vagy hogy hozzám jönne-e; de ha hozzám jönne -- ha szeretett engem csakugyan — én elvenném őt.

— Hát ez a viszonzás mind azon gondoskodásért, a melyben én önt részesítettem, úgy-e? — szólt Wakem elhalványodva s reszketve a dühösségtől, hogy tehetetlen volt a Fülöp nyugodt daczosságával s akaraterejével szemben.

— Nem, atyám — válaszolt Fülöp, most először tekintve atyjára. — Ezt nem tekintem viszonzásnak. Ön nagyon jól gondoskodott én rólam, de én mindig úgy éreztem, hogy ezt azért tette, mivel a legforróbb vágya volt engem épen olyan boldoggá tenni, mint a mennyire sorsom boldogtalanná tett; nem azért, hogy ezt ön olyan adósságnak tekintette, a melyre nézve azt várta tőlem, hogy azt minden lehetséges boldogságom föláldozása árán visszafizessem, s így tegyek eleget az ön érzelmeinek, a melyekben sohasem tudok osztozni.

— Azt hiszem, ez esetben a legtöbb fiú osztoznék apja érzelmeiben — szólt Wakem keserűen. — A leány apja olyan dühös, örvöngő barom volt, a ki, csak egy hajszálon függött, hogy meg nem ölt engem. Tudja az egész város. Aztán a fia épen olyan szemtelen, csakhogy még hidegebb vérű. Ő tiltotta

el a leányt, hogy vele ne találkozzék, azt mondd — össze is törí az még minden csontodat — a te nagyobb boldogságodra — ha nem vigyázzsz. De úgy látszik, te azt tetted föl magadban, hogy leszámolsz a következményekkel, azt hiszem. Természetesen te független vagy tőlem, elveheted a leányt holnap, ha tetszik, huszonöt éves ember vagy, mehatsz a magad útján, én is megyek a magamén. Semmi szükségünk többé egymásra.

Wakem fölkel s az ajtó felé indult, de valami visszatartá őt, s a helyett, hogy elhagyta volna a szobát, föl- s alá-sétált ott. Fülöp nem sietett a válaszszal, s a mint szólt, hangja még metszőbb nyugodtságot s határozottságot mutatott, mint valaha.

— Nem, én nem vehetem el Tulliver kisasszonyt, még ha hozzám jönne is, ha csupán a magam keresetére lennék utalva, hogy őt eltarthassam. Engem semmiféle hivatalra nem neveltek. Csak nem áldozhatom föl az ő szegénységét s ezzel együtt a magam nyomorúságát.

— Ahán, ez hát az oka kétségtelenül, hogy ön úgy ragaszkodik hozzám — szólt Wakem, még mindig keserűen, noha a Fülöp utolsó szavai hirtelen szívfájdalmat okoztak neki, mert oly érzést keltettek benne, a mely egy negyed század óta második természetévé vált. Ismét székébe vetette magát.

— Én számítottam mind erre — kezdé Fülöp. — Tudom, hogy ilyen jelenetek gyakran történnek apa és fiú között. Ha én olyan férfi volnék, mint más, korombeli: az ön boszús szavaira még boszúsabban felelhetnék — elválhatnánk — s elvenném azt a nőt, a kit szeretek, s megvolna a lehetőség arra, hogy valahogy csak boldogulhatok, mint mások. De ha önt kielégítené az, hogy tönkre tegye a valódi célját mind annak, a mit eddig ön értem tett: önnek előnye van, a legtöbb apa fölött, mert teljesen megfoszthat engem attól az egyetlen egytől, a kiért még érdemes élnem.

Fülöp elhallgatott, apja sem szólt semmit.

— Ön legjobban tudja, mi elégítheti önt ki azontúl, hogy olyan nevetséges gyűlötségben találja kedvét, a mely csak a műveletlen vad emberhez méltó.

— Nevetséges gyűlötségben! — tört ki Wakem. — Hogy érted ezt? Ördög és pokol! Hát az az ember, a kit egy otromba paraszt lóhajtó ostorával elvert, még szeresse ezt? Ezen kívül az a hegyke, büszke, ördögi fia, a ki, midőn leszámoltunk,

olyan szót vágott a szemembe, a melyet soh'se felejték el, míg élek; a ki, mint ismerem, pompás czélpontja lenne egy puska-golyónak, ha ugyan megérdemelné ezt a költséget.

— Én nem értem az ön irántuk való neheztelését — mondá Fülöp, a kinek megvolt a maga oka, hogy e szempontból némi rokonszenvvel legyen Tom iránt — ámbár a boszú érzése épen nem érdemes olyan sokra, hogy ön azt folyvást táplálni akarja. Látom ebből, hogy az ellenségeskedést egy gyámol nélküli leányra is kiterjeszti ön, a kinek pedig sokkal több okossága s jósága van, hogysem hozzátartozóinak szűk-körü előítéletében osztoznék. Ő soh'se' avatkozott a családi viszályba.

— Mit tartozik ez reám? Mi nem törődünk azzal, mit tesz egy nő, hanem azzal, hogy miféle családból származik. Már maga az a gondolat is lealacsonyító rád nézve, hogy az öreg Tulliver leányát akarnád nőül venni.

A párbeszéd alatt most először vesztette el Fülöp némi-leg önuralmát, s futotta el arcát a harag.

— Tulliver kisasszonynak — szólt keserű gúnynyal — megvan az az egyedüli alapja rangjához, a mely csak közönséges bolondok szemében sorozza őt az alsóbb osztályhoz: ő általában képzett leány, s rokonai bármik legyenek különben, feddhetetlen tisztességek s becsületességök miatt köztisztetben állanak. Azt hiszem, az egész St.-Ogg's úgy ítélne róla, hogy ő különb én nálam.

Wakem egy büszke kérdő-tekintetet vetett fiára, de Fülöp nem nézett reá, s kevés vártatva bizonyos bűnbánó érzéssel folytatá mintegy utóbbi szavainak bővebb magyarázatául:

— Van-e csak egyetlen lélek is St.-Ogg'sban, a ki azt ne mondaná önnek, hogy ime egy, hozzá hasonlító, szép teremtés dobja oda életét egy olyan szánandó embernek, mint én vagyok?

— Bizonyára ő nem ám! — mondá Wakem, újra fölkelvén s részint atyai, részint személyes büszkeségének kitörésében mindent feledvén. — No 'szen ördögi szép házasság lenne ez reá nézve. Az meg csupa bolondság, a mi esetleges testi hibát illeti, ha egy leány igazán ragaszkodik a férfihoz.

— Csakhogy a leányok ragaszkodása ilyen körülmények között nem olyan valószínű ám — felelte Fülöp.

— No jó, — szólt Wakem dühösen, vissza akarván

nyerni előbbi magatartását — ha ő veled nem törődik, te megkímélhetted volna magadat attól a fáradságtól, hogy nekem őt előhozsd s megkímélhetted volna engem is attól a fáradságtól, hogy beleegyezésemet megtagadjam olyantól, a mi valószínűleg sohasem történik meg.

Wakem az ajtóhoz lépett s a nélkül, hogy még egyszer körülnézett volna, becsapta azt maga után.

Fülöpnek volt némi bizalma, hogy atyja végre is, a mire ő számított, szívére vette, a mi történt, de ez a jelenet megrázta idegeit, a melyek egy nő idegeihez hasonló érzékenyek voltak. Föltette magában, hogy nem megy le ebédre: az nap nem akart újra találkozni apjával. Wakemnek az volt a szokása, hogy ha otthon nem volt társasága, estende gyakran úgy nyolczadfél óra előtt el szokott menni hazulról; s mivel most már jó késő délután volt, Fülöp bezárta szobáját s hosszú sétára indult, elhatározván, hogy nem tér addig vissza, míg atyja ismét el nem távozik hazulról. Egy ladikba ült s azzal lement a folyón kedvencz falujához, ahol megebédelt s várakozott, míg elég késő volt az idő, hogy ismét visszatérhessen. Azelőtt sohasem volt semmi viszálja apjával, s az a félelem csüggeszté, hogy ez a most kezdődött viszálj hetekig eltarthat, s mi minden nem történhetik ez idő alatt? Azt nem engedte meg magának, hogy ez önkénytelenül fölmerült kérdést taglalgassa. De ha egyszer majd abba az állapotba jut, hogy Maggie is elismeri s elfogadja őt kedvesének, majd kevésbbé lepi meg a bizonytalan rettegés. Ismét fölment műtermébe s a kimerültség érzetével vetette magát egy karszékbe, szórakozottan nézegetett körül a víz és körülötte sorakozó kőszikla tájképére, míg el nem szenderült s úgy rémlett előtte, hogy Maggie a vízesés csillogó zöldes, iszapos medrébe csúszott, s ő ott nézte minden segítség nélkül, míg csak valami hirtelen, rémitőnek tetsző zaj föl nem ébreszté.

Ezt a zajt az ajtó kinyitása okozta; alig szenderegphetett tovább néhány percznél, mert az esti szürkületben semmi változást sem vett észre. Apja lépett be hozzá, s a mint Fülöp föl akart kelni, hogy ő széket mutasson apjának, így szólt:

— Ülj csak csöndesen, én inkább sétálgatok.

Föl s alá sétált egyszer-kétszer a szobában s aztán megállott Fülöppel szemben, kezeit oldalzsebébe dugta és szólt, mintha a még félbe nem szakított beszélgetést folytatta volna.

— De úgy látszik, ez a leány szeretett téged, Fülöp, máskép csak nem találkozott volna úgy veled?

Fülöp szíve gyorsan vert, s futólagos pír vonult végig arcán, mint valami fénysugár. Nem egészen könnyű volt a kérdésre mindjárt válaszolni.

— Szeretett King's Lortonban kis leány korában, mivel bátyjával, a ki megsértette a lábát, gyakran együtt szoktam üldögelni. Erre mindig emlékezett s úgy gondolt reám sokáig, mint jó barátjára. Nem úgy gondolt reám, mint kedvesére, midőn velem találkozott.

— Jó, de te megmondtad neki, hogy szereted. Hát aztán erre mit szólt? — kérde Wakem, ismét sétálgatva.

— Azt mondotta, hogy ő is szeret engem.

— A manóba, hát mit akarsz még egyebet? Talán kaczer?

— Még nagyon ifjú volt — felelt Fülöp habozva. — Attól félek, hogy még aligha tudta, mit érez. Attól félek, hogy huzamos különletünk s az a gondolat, hogy engem a közbejövő események mindig távol tartanak, tőle valamikép megváltoztathatták érzelmét.

— Hisz ő itt van a városban. Láttam is a templomban. Nem beszéltél vele, mióta visszajöttél?

— De beszéltem Deanenénél. Csakhogy bizonyos okok miatt nem újíthattam föl előtte terveimet. Egy akadályt kell előbb elhárítani az útból, ha ön beleegyezését adná, ha ön elfogadná őt menyének.

Wakem egy ideig szótlán maradt s a Maggie képe előtt álldogált.

— Ő nem olyanforma nő, mint az anyád volt — szólt végre. — Láttam a templomban, csinosabb, mint ez a kép mutatja, ördögi szép szeme és csinos alakja van, a mint láttam; de egy kicsit veszedelmes meg makacs is, mit?

— Nagyon gyöngéd és ragaszkodó s oly egyszerű, távol van tőle minden képmutatás és ravaszság, a mi más nőkben szokott lenni.

— Ah? — felelt Wakem. Aztán újra fiára tekintett. — Hanem a te anyád nyájasabb tekintetű volt, olyan barna hullámozó haja és szőke szemei voltak, mint neked. Persze te már nem igen emlékezhetsz reá. Eleget sajnálom, hogy arczképe nincs meg.

— Hát nem örülne ön, apám, ha én is olyan boldog lehetnék, ha én is úgy megédesíthetném életemet? Sohasem talál ön többé más oly erős köteléket, mint az a huszonnyolcz évvel ez előtti volt, midőn anyámat az oltárhoz vezette és a melyet azóta is mindig szorosabbra kapcsolt ön.

— Hajh, Fülöpöm, te vagy az egyetlen, a ki engem legjobban ismersz — szólt Wakem kezét nyújtva fiának. — Nekünk, a mennyire lehet, össze kell tartanunk. S most mitevő legyek? Le kell jönnöd s beszélgetnünk egymással. Meglátogassam ezt a sötét szemű leányzót?

Így a korlátok egyszerre lerontatván, Fülöp szabadabban beszélgethetett atyjával a Tulliverékkal való viszonyáról, arról a vágyról, hogy a malom s a hozzá tartozó föld visszajusson a család kezébe, s hogy közvetítő módon mikép lehet e birtokokat előbb a Guest & Comp. cégnek átadni. Bátorsága lehetővé lett most már arra, hogy rábeszélje és sürgesse, s atyja gyorsabban is engedett, mint a hogy ő előre számította.

— Nem nagyon törődöm én a malommal — szólt végre haragos engedékenységgel. — Eleget kivettem én már részemmet utóbbi időben a malommal való pokoli vesződéséből. Csak a beruházást fizessék meg nekem, ez az egész. De egyenesen nem engedhetem át az ifjú Tullivernek. Ha a te gyomrod beveszi, nővére kedvéért, ám jó, de én vele egy asztalhoz nem ülök.

Olvasóimra bízom, hogy elképzeljék egyedül azt a kellemes érzést, a melylyel Fülöp másnap Deanehoz ment, elmondani, hogy Wakem hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni, másfelől Luczinak azt a szép diadalát, midőn hivatkozott atyja előtt arra, hogy íme tehát nem bizonyította-e be nagy üzleti képességeit. Deane kissé zavarosnak találta a dolgot s gyanakodott, hogy valamit «üznek-fűznek» a fiatalok magok közt, a minek a nyitjára szeretett volna rájönni. De hát a Deane-féle emberekre nézve a fiatalok közti üzés-fűzés épen olyan fontosság nélküli a valódi üzleti élethez képest, mint a madaraknak és lepkéknek a kergetődzése, míg annak valami ravasz befolyása a pénzügyeken észre nem vehető. Ebben az esetben ez a befolyás egészen kedvezőnek látszott.

IX. FEJEZET.

A szeretet díszruhában.

Maggiének, mint a st.-ogg'si társaság egyik bámult tagjának emelkedése bizonyára a bazár-ünnepély napján ért a csúcspontra, midőn egyszerűen nemes szépsége amolyan lágyan hullámozó fehér muslinba öltözködve, — a melyről azt gyánítottam, hogy a Pulletné nagynéni bőséges ruhatárából került ki — bizonyos előkelőségével tűnt ki a körülötte levő, jobban kiöltözött s divatosabb nők között. Talán sohasem tudjuk belátni, mily sok részben csupa mesterkélttség társadalmi viseletünk, míg egy személylyel nincs alkalmunk találkozni, a ki szép és mégis egyszerű; szépség nélkül az egyszerűséget hajlandók vagyunk esetlenségnek tartani. A Guest kisasszonyok kelleténél műveltebbek voltak, hogysem ajkukat fintorgassák s tettessék hangjokat, a mi az igénylett népszerűséghez tartozik; de sátoruk közel levén ahhoz, a melyben Maggie ült, ma szinte szemmelláthatónak tetszett, hogy az idősb Guest kisasszony nagyon magasán hordja fejét, s hogy Laura kisasszony állandó hatásvadászatból beszélt s izgett-mozgott.

St.-Ogg'snak és szomszédságának minden szépen öltözött személyisége jelen volt; megérdemelte volna a fáradságot, hogy még távolabbról is eljöjjenek, látni a szép öreg csarnokot nyitott földélezetével, faragott tölgyfagerendáival s nagy tölgyfából való szárnyas ajtaival, a mint a világosság a magasból az alatt tarka színpompában kiállított tárgyakra esett. Igazán csinos volt a hely; a falakon széles, halványuló, festett csikok, itt ott borzas, hosszú ormányú heraldikai állatok képei, a melyek e most már polgári csarnok egykori urainak, egy nemes családnak valának kedvelt jelképei. Egy nagy, egyik végén a felső falba vágott boltív húzódott a tölgyfából készült orchestra fölött, mögötte egy nyitott teremmel, hol meglegházi növények s frissítő italokkal ellátott sátorok voltak, kellemes gyűlöhelye a férfiaknak, hogy ott időzhessenek s esetleges unalmukat elűzhessék, nyilván nagyon kényelmes kilátópont alatt a sokaságra. Valóban e régi épület tökéletesen alkalmas volt valami bámulandó modern czélra, a mely igazán előkelővé

varázsolta a keresztyén szeretetet, s hiúság által buzgólkodott a hiány földözésén, úgy annyira, hogy alig lépett be egyetlen személy is a terembe, hogy több-kevesebb megjegyzést ne tett volna a látványra. Közel a nagy boltívhez, az orchestra fölött volt egy színes üveggel ellátott előcsarnok, egyike az öreg csarnok tiszteletreméltó képtelenségeinek, s mindjárt e mellett volt a Luczi sátra, a hol jól elhelyezhette azon egyszerű, de nagyobb tért foglaló czikkeit, a melyeket Kenn feleségétől vállalt el. Maggie arra kérte, hogy ő e sátor nyitott végén ülhessen s itt árulhassa e czikkeket inkább, mint a gyöngyhímzéseket s más ilyes finom kézimunkákat, a melyekhez édes-keveset értett. De nemsokára föltűnt, hogy a férfi-hálóruhák, a milyenek szintén voltak árúczikkei között, általában figyelem s kérdezősködés tárgyai lőnek, és szinte annyira alkalmatlan kíváncsiságot keltettek, hogy belésőket vizsgálásuk, összehasonlításokat tegyenek értékökre nézve, meg hogy fölpróbálják, szóval, a hol ő árult, az a hely volt legélénkebb. Azok a nők, a kik a magok czikkeit árulgatták s nem akarták a hálóruhákat elvállalni, egyszerre valami lengeséget láttak ebben s a férfiak rossz izlésének tulajdonították, hogy olyan portékák iránt érdeklődnek, a melyeket akármelyik szabó is könnyen elkészíthet. S meglehet, hogy azon különféle indultos megjegyzések, a melyek Tulliver kisasszony felé szállongtak ily nyilvános alkalommal, nagyon erős és félreérthetetlen világot vetettek későbbi viseletére, sok jelenlevő fölfogása szerint. Nem mintha boszú férközhetett volna e könyörületes hölgyek mennyei keblébe a Maggie fitymált szépsége miatt, hanem inkább, hogy olyan egyéniségek hibái, a kik már más-kor hirnévre tettek szert, most az ellentét pusztá erejénél fogva szükségképen megrovandóbbaknak tündek föl; s tehát, hogy ma a leányt oly élénk társaság vette körül most először, ez bizonyára olyan szembetűnő jellemvonásokban mutatta be őt, a melyeket később sok mindenfélekép magyarázgattak. Volt valami merész vonás a Tulliver kisasszony egyenes tekintetében, s valami meghatározhatatlan nyers az ő szépségében, a miről a nők egyhangú ítélete az volt, hogy Maggie nagyon sokkal hátrább áll Luczi unokatestvéréénél; mert a st.-ogg'si hölgyek most tökéletesen lemondottak Luczi számára arról, hogy Guest Istvánt még ők bámulják.

A mi magát a kedves kis Luczit illeti, utóbbi jóakaró

diadala a Dorlcote-malomra vonatkozólag, s mind az a szere-
tettel ápoltt terv, a melyeket a Maggie és Fülöp számára
szövegetett, ma nagyon jó kedvre hangolták, és semmi mást
nem érzett, csak csupa gyönyörűséget, hogy oly föltűnő volt a
Maggie kecsessége. Igaz, ma ő maga is bájoló volt. István a
legnagyobb figyelmet tanúsította iránta e nyilvános alkalom-
mal; féltékenyen vásárolta össze azokat a czikkeket, a melye-
ket, mint látta, kezeiben tartogatott, hogy eladhassa azokat;
vidáman segédkezett neki, hogy a férfi vevőket oda csalogassa
a fölciczomázott kézimunkák megvásárlására. Csakhamar
a Luczi himzései közül egy skárlát fezt választott; de ezzel a
főlszines szemlélők előtt szükségképen oly magyarázatra adott
alkalmat, hogy az nem annyira a Luczi iránti udvariasság,
mint inkább a piperkőcszés jele. «Guest úr nagy piperkőcz» —
jegyzé meg az ifjú Torry kisasszony — «de mivel ő St.-Ogg's
kiváltságos embere, neki minden meg van engedve: ha más
tenne ilyet, mindenki azt mondaná, hogy bolondot csinál
magamagából».

És István épen semmit sem vásárolt Maggietől, míg
Luczi kissé boszankodó hangon azt nem mondá neki:

— No, lássa, Maggie minden kötött munkáját eladja, s
ön még egy darabot sem vett. Ott van még egy pár jó meleg
kézelő, vegye meg azt.

— Oh, nem — szólt István — az azoknak a képzelgő
embereknek való, a kik ily melegben is dideregnek, ha a fa-
gyos Kaukázusra gondolnak. Tudja, az én erősségem a komoly
meggondolás. Vegye meg azt Fülöp. De úgy, mellesleg mondva,
miért is nem jő Fülöp ide?

— Ő sohasem szeret olyan helyre menni, a hol sok nép
van, jöllehet én ráparancsoltam, hogy eljöjjön ám. De ő azt
felelte, hogy ő minden portékámat megveszi, a mit a többiek
ott hagynak. Hanem most csak menjen és vegyen valamit
Maggietől.

— Nem, de nézze csak, milyen vevője akadt most: az
öreg Wakem van ott, épen most ért oda.

Luczi aggódó érdeklődéssel fordult Maggie felé, hogy
lássa, mikép esett át a vele való első találkozáson azon
szomorú emlékezetű idő óta, a ki iránt oly különböző érzést
táplált; de nagyon megörült, a mint észrevette, hogy Wakem-
nek elég tapintata volt, hogy mindjárt beszédbe ereszkedjék

vele a bazár árúczikkeire nézve, s látszott, hogy érdeklődik a vásár iránt, néha-néha szívesen mosolyog Maggiere, és nem kívánja, hogy ez valami sokat beszéljen hozzá, mintha észrevette volna, hogy Maggie kissé elhalványult és szinte remegett.

— Hm, Wakem nagyon barátságos az ön unokatestvére iránt — mondá István Luczinak halkán — ez pusztán csak nagylelkűség? hisz ön valami családi viszályról beszélt nekem.

— Oh, remélem, az nemsokára egészen elsimul — felelt Luczi, az önelégültségtől kissé meggondolatlaná levén s bizonyos nyomatékkal szólván. De, úgy látszott, István ezt nem vette észre, s a mint néhány hölgy vevő jött, István Maggie mellé sompolygott, holmi csekélységekkel bibelődött s félreállott, míg Wakem, a ki épen kivette erszényét, el nem végezte a vásárlást.

— Fiam is eljött velem — hallotta, a mint Wakem ezt mondá — de ő az épület másik részébe tűnt el s mind ezt a könyörületes élvezetet reám hagyta. Remélem, majd megbánja zsgoriságát.

Maggie viszont reá mosolygott, szó nélkül meghajtá magát; Wakem elfordult, s csak ekkor vette észre Istvánt, a kinek fejével intett. Maggie, tudván, hogy István még mindig ott van, pénze olvasgatásával foglalkozott a nélkül, hogy Istvánra nézett volna. Nagyon örült azon, hogy István ma Luczinak áldozta magát s ő hozzá nem közeledett. Reggel közönyös üdvözléssel kezdtek, s mind a kettőn örültek, hogy egymástól félrehúzódhattak, épen mint a beteg, a ki voltaképen az opium nélkül is meggyógyult, noha abbéli kísérletében előbb megcsalatozott. Az utolsó néhány nap alatt mintha bele szoktak volna a csalódásokba, oly külső eseményeket sejtve, a melyeknek mihamarább szét kell őket választaniok azon ürügy alatt, hogy aztán némileg fölmentve legyenek az önuralomtól.

István egyik lépést a másik után tette, mintha csak önkénytelenül űzte volna valami előbbre, a míg a sátor nyitott végére nem ért, a hol a draperia ernyője félig-meddig eltakarta. Maggie folytatta pénze olvasgatását, a mint egyszerre csak valami lassú, nyájas hangot hallott: «Még nincs nagyon elfáradva? Engedje meg, hogy hozhassak valamit önnek — valami gyümölcsöt vagy fagyaltot — megengedi?»

Ez a váratlan hang úgy fölrezzenté a leányt, mintha csak közel hozzá valami hárfa történetesen, hirtelen megrezgett volna.

— Oh, nem, köszönöm — felelt Maggie bágyadt hangon, csak félig tekintve föl egy pillanatra.

— Olyan halvány ön — folytatá István még esdőbb hangon. — Bizonyosan ki van merülve. Most az egyszer nem fogadok szót önnek, hozok valamit.

— Nem, csakugyan nem fogadhatom el.

— Hát haragszik reám? Mi olyast tettem én? Ugyan nézzen reám.

— Kérem, menjen innen — felelt Maggie, reménytelenül nézve reá; tekintetét aztán róla mindjárt az orchestra átelleni szögletébe irányítá, a melyet mintegy félig elrejtett a régi, kopottas zöld függöny redőzete. De alig hogy ezt a kérést intézte Maggie Istvánhoz, már is boldogtalannak érezte magát, hogy e kérést oly engedelmességgel teljesíté; hanem a mint István egyszerre csak elfordult, a leány tekintetének irányát követve, látta, hogy Wakem Fülöp ott ült a félig eltakart szögletben, úgy hogy valamivel nagyobb részt is figyelemmel kísérhetett, mint a csarnoknak azt a kis szögletét, a hol Maggie ült. Valami egészen új gondolat ötlött most István eszébe, s összevetvén ezzel azt, a mit Wakem viselkedéséről észre vett, s a mit Luczi az ő észrevételére válaszolt, arról győződött meg, hogy Fülöp és Maggie között azon gyermekkori barátságon kívül, a melyről ő is hallott, valami közelebbi viszony is volt. Többféle oka volt tehát, hogy mindjárt elhagyja a csarnokot s fölmenjen abba a terembe, a hol frissítő italokkal szolgáltak s odamenvén Fülöphöz, mögéje ült s kezeit annak vállára tévé.

— Valami arcképre nézve tesz ön tanulmányokat, Fülöp — szólt — vagy annak a színes ablaknak a vázlatára? Teringette! ebből a sötét szögletből, a melyet a függöny épen elkülönít, pompás kilátása is van.

— Én egy arckifejezést tanulmányoztam — felelt Fülöp röviden.

— Melyiket, a Tulliver kisasszonyét? Azt hiszem, az ő arckifejezése ma egy kissé olyan nyersen szeszélyes, olyan forma némileg, mint azé a bukott hercegnőé, a ki a boltasztal mögött szolgál. Unokatestvére odaküldött engem hozzá,

azzal az udvarias ajánlattal, hogy valami üdítőt vigyek neki, de biz' ő engem szépecskén lefőzött, mint rendesen. Úgy látom, közöttünk valami természetes ellenszenv van, ritkán van szerencsém, hogy tetszését megnyerjem.

— Micsoda képmutató ön! — mondá Fülöp elpirulva a haragtól.

— Miért, mivel a tapasztalatnak a mellett kell szólania, hogy én mindenkinek tetszem? Megengedem a szabályt, csak-hogy van ám ez alól holmi zavaró kivétel is.

— No, én megyek — szolt Fülöp, hirtelen fölkelve.

— Akkor én is megyek, egy kis friss levegőt szívni, ez a hely már nagyon nyomasztó. Azt hiszem, megtettem, a mit az udvariasság kívánt s eléggé megszolgáltam.

A két barát együtt ment le a lépcsőkön, a nélkül, hogy egymással szót váltott volna. Fülöp a külső ajtón át az udvar felé távozott, István pedig így szólván: «Oh, igaz, nekem még itt látogatást kell tennem», az épület másik végén levő termeknek vette útját, a hol a városi könyvtár volt. Az egész teremben csak egymaga volt, pedig az olyan férfi ezt kevésbbé kívánja, a ki kalapját az asztalra akarja csapni, szétvetett lábbal telepszik le egy székbe, a magas téglafalra ránczba szedett homlokkal bámul, holott ez az egész magatartás a jelen alkalomhoz csak úgy illett volna, ha István legalább is az «óriási Pythot» győzi vala le. Az erkölcsi összeütközés szülte magaviselet gyakorta oly szoros hasonlóságot mutat a bűnhöz, hogy a megkülönböztetésben minden fölszines ítélet csalódik, a mely csupán a cselekvény összehasonlítását tartja szem előtt. Remélem, olvasóm előtt világos, hogy István nem volt képmutató, vagyis egy önző czél érdekében nem volt képes számító ravaszságra; s mégis abban az ingadozásban, a melyvel érzelmét egyfelől szabadon engedte nyilatkozni, másfelől meg rendszeresen titkolta azt, valami alkalmas ok szólhatott a mellett, hogy Fülöp a maga vádjait igazolhatá.

Akközben Maggie a saját sátorában hidegen s reszkettev ült, szemei olyan fájdalmas érzést fejeztek ki, a mely az erőnek erejével visszatartott könnyek hatása. Ilyennek kell lennie mindig az ő életének? s mindig újabb-újabb forrása nyíljon belső küzdelmének? Zavarodva hallotta maga körül a különböző vásári hangokat, s azt óhajtá, bárcsak az ő elméje is belevegyülhetne a könnyed, csevegő zajba. E pillá-

natban Kenn lelkész, a ki jó későn jött a csarnokba s hátratett kezekkel lefelé ballagott a terem közepén, általános szemlét tartván, először Maggiere szögezte tekintetét, s meghatotta annak szép arczán a fájdalom kifejezése. Csöndesen ült ott Maggie, mert a vevők kedve a késő délutáni órákban megfogyatkozott: a férfiak főként a dél táját használták föl a vásárlásra, s a Maggie sátora most kissé elhagyatott volt. Ez a körülmény s az ő gondolatokba merült fájdalmas kifejezése a maga és társai közötti ellentétet mintegy betetőzte, a kik mind vidorak, az élet örömétől sugárzó arczuák s fürgék valának. Kenn lelkészt mindez nagyon megkapta. A leány arcza természetesen lekötötte figyelmét, mint új s ígésző jelenség, a templomban, be is mutatták Maggienek, midőn valami üzleti dologban egy rövid látogatáson volt Deanenéknél, csak-hogy soh'se szólt hozzá két-három szónál többet. Most feléje tartott, s Maggie észrevevén, hogy valaki közeleg felé, fölkel, hogy szemébe nézhessen s beszélgethessen a vevővel. E törekvésben valami gyermekes, ösztönszerű könnyebbülést érzett nyugtalanságára, a mint meglátá, hogy Kenn lelkész szemei reá függedtek, mert a középkorú férfiú egyszerű, komoly arczán valami jóakaró szivesség sugárzott, a mely mintha így szólt volna hozzá: íme egy olyan ember, a ki már elérte a biztos, szilárd partot, de részvevő szánalommal nézi azokat, a kik még mindig a hullámokkal küzködnek; mind ez oly hatással volt Maggiere, hogy később is úgy emlékezett vissza reá, mintha valami ígéretet olvasott volna ki abból. Az ilyen középkorú ember, a ki erős fölindulásait már átélte, de emlékezetében még a szenvedély lassú tüze ég s nem csupán szemlélődő, bizonyára a természet papjának a hatását teszi reánk, a kit maga az élet tanított és szentelt föl, hogy oltalma és menedéke legyen az előbb tévelygőknek s azoknak, a kiknek csak a kétségbeesés maradt menedékül. A legtöbben közülünk ifjú életünk némely pillanataiban örömmel üdvözlötték a természetnek ilyen papját, akár egyházi, akár nem egyházi öltözetben volt is, de a kiknek az élet minden nehézségével ilyen gyámol nélkül kellett tusakodniok, mint Maggienek tizenkilencz éves korában.

— Attól tartok, hogy ön, kisasszony, egy kissé fárasztónak találja ezt a szolgálatot — kezdé Kenn lelkész.

— Igen, egy kissé — felelte Maggie egyszerűen, nem

levén szokva ahhoz, hogy ha valaki a szembeszökő tényeknek barátságosan ellenmond, azt kinevesse.

— Hanem megmondhatom nőnek, hogy ön az ő portékáit ugyan gyorsan eladta — folytatá — bizony nagyon le lesz önnek kötelezve.

— Oh, ebben nincs semmi érdemem: a férfiak nagyon gyorsan megvették a hálóköntösöket s himzett mellényeket; de úgy hiszem, némely más nő még jobban eladta volna azokat, én nem tudtam nagyon dicsérni.

Kenn lelkész mosolygott.

— Reménylem, most már az egyházközség állandó tagjául nézhetem önt, úgy-e? Jó ideig távol volt innen.

— Egy iskolában tanítottam s most megint nemsokára más hasonló helyre szándékozom menni.

— Úgy? Azt hittem, rokonai között marad ön, a kik, gondolom, mind itt s a szomszéd községben laknak.

— Oh, nekem el kell mennem — felelt Maggie komolyan, bizalommal tekintve Kenn lelkészre, mintha e szavakban egész történetét mondta volna el neki. Úgy hangzottak e szavak, mint az olyan homályos nyilatkozatok, a melyek még az egymással futólagosan összetalálkozó emberek között is előfordulnak, teszem, midőn talán valami rövid utazás alatt találkoznak, vagy midőn az útszélen pihenőt tartanak. Az ilyen szónak vagy tekintetnek az idegen részéről mindig megvan az a lehetősége, hogy fölébreszti az emberbaráti szeretet érzelmét.

Kenn doktor szeme és füle mind e jelekből azt következtette, hogy Maggienek e néhány rövid szóban kifejezett bizalma többet jelent, mint a mennyit mondott.

— Értem — felelte — ön czélszerűnek tartja, hogy elmenjen. De, reménylem, ez nem akadályozza meg azt, hogy újra ne találkozzunk; nem gátolja meg, hogy jobban megismerjem önt, ha valami szolgálatára lehetek.

Kezét nyújtá és szíves örömmel szorítá meg a Maggieét s aztán távozott. Gondolta: «Bizony ennek faj a szíve. Szegény leány úgy látszott, mintha csak igazolta volna a vers értelmét:

A természetől nagyra hívatott lélek
A szenvedésektől oly mélyre süllyed.

Valami bámulatos becsületesség tükröződik gyönyörű szemében».

Talán meglepő, hogy Maggie — a kinek sok tökéletlen tulajdonságai között nem hiányzott az sem, hogy túlságos gyönyört talált a maga csodáltatásában s elismert felsőségében, épen olyan kevéssé hiányzott, mint midőn a cigányokat azzal a kilátással oktatta, hogy királyné lesz közöttük — még büszkébbnek nem érezte magát oly nap, mikor annyi tekintet és mosoly adaját beszedte, azzal a kielégítő öntudattal egyetemben, a melyet a Luczi forgó-tükréből nyert, hogy ő nyúlánk természetének teljes szépségében, éjfél-sötét, tömör hajának koronájával, meggyerő hatást tesz. Akkor aztán elmosolyodott s egy pillanatra mindent elfelejtett a maga szépsége érzetében. Ha ez a kedélyhangulata tartósan megmaradhatott volna, választása az lett volna, hogy Guest István a leány lábaihoz vesse magát s fölajánlja neki életét, tele fénnyel, imádása naponkénti tömjénezésével és mindazzal, a mit csak a szellemi műveltséggel kedvére tehet. Csahogy a Maggie lelkében valami erősebben is fölébredt a hiúságnál, tudniillik a szenvedély és ragaszkodás, s mélyen gyökerező emlékezete korábbi szorongásának és erőfeszítésének, a szerelem és részvét utáni sovárgásának. Így aztán a hiúság kiáradását nem-sokára elsöpörte s észrevétlenül magába ömlesztette az a szélesbülő folyamáradat, a mely épen ma legerősebb hullámai-val csapkodott az elmúlt események kettős kényszerűsége s belső fölindulásának hatása alatt, a melyet az utolsó hét idézett elő.

Fülöp semmit sem szólt neki arról, hogy atyja részéről az útkokba eső akadályokat elmozdította; ettől visszaborzadt, de Luczinak mindent elbeszélt, remélve, hogy Maggie megtudván mindent Luczitól, fölbátoríthatja őt is némileg azzal, hogy egymáshoz közelebb érezvén magukat, Maggie is boldog lesz. Az összeütköző érzés rohama annyira hatott Maggiere, hogy alig tudott szólni, midőn Luczi örömtől sugárzó arczczal tréfásan, mint Correggio egyik cherubja, arra fakadt, hogy győzelméről tegyen előtte nyilatkozatot. Luczi meg alig lehetett meglepetve, hogy Maggie nem tehetett mást, mint hogy sirjon örömeiben arra a gondolatra, hogy atyjának utolsó kívánságát teljesítik, és Tom megfeszített ügykezetének jutalmául újra visszakapja a malmot. A bazár-ünnepélyre való készülődés részletei akkor a Luczi figyelmét egészen lekötöték néhány napra és semmit sem szólhattak egymással a

leányok oly tárgyról, a mely valószínűen mélyebb fölindulást kelt vala. Fülöp többször megfordult nálok, de Maggie nem találkozott vele magánosan, s így Maggie önmagára volt hagyatva, hogy minden közbejárás nélkül vívja benső lelki küzdelmét.

De a mint a bazár-ünnepély szépen véget ért, a leányok újra egyedül voltak, együtt pihenve otthon a fáradalmakat, midőn egyszer Luczi megszólalt:

— El kell halasztanod a Mossné nagynénédhez ígért látogatást holnaputánra Maggie: írj neki egy pár sort s mondjad, hogy az én kérésemre halasztottad el a látogatást, én majd egy szolgálóval elküldöm a levelet neki. Ő nem fog megneheztelni, hisz még elég idő van, hogy elmenj hozzá; nem szeretném, hogy épen most menj el oda.

— De, édesem, nekem csakugyan el kell mennem, nem halaszthatom továbbra. Gritty nagynénit a világért sem hagyom ki; aztán nagyon kevés időm van már, mert június 25-dikén új állásomra megyek.

— Maggie! — szólt Luczi, elhalványulva a csodálkozástól.

— Nem mondtam eddig neked, édesem — felelt Maggie összeszedve minden erejét, hogy magán uralkodjék — mivel neked annyi dolgod van. Nem sokkal ezelőtt írtam a mi régi nevelőnknek, Firniss kisasszonynak, kérvén őt, tudassa velem, nem talált-e valami állást számomra, a melyet elfoglalhatnék. s más nap már megkaptam a levelét, a mely arról értesít, hogy elfogadhatnám három árva növendékét, a kiket a szünidő alatt a tengerparthoz kísérnék, s aztán próbát is tehetnék, hogy mellette mint segédtanítónő működjem. Tegnap írtam neki, hogy ajánlatát elfogadom.

Luczi annyira sértve érezte magát, hogy néhány perczig nem tudott szóhoz jutni.

— Maggie — mondá végre — hogy lehetsz oly szívtelen hozzám — meg nem mondani ezt nekem — ilyen dolgot elvállalni s épen most! — Kissé habozott s aztán folytatá — Hát Fülöp? Azt hittem, hogy minden oly pompásan sikerül. Oh, Maggie, mi ennek az oka? Mondj le erről, hadd, hogy ezt én írjam meg. Hiszen most már semmi sincs, a mi téged Fülöptől elválaszson.

— Dehogynincs! — szólt Maggie bágyadtan. — Ott

van a Tom ellenszenve. Ő azt mondta, hogy róla kell lemondanom, ha Fülöphöz megyek nőül. S tudom, hogy ő meg nem változtatja véleményét — legalább jó sokáig nem — ha csak valami olyas nem történik, a mi őt kiengeszteli.

— De én magam beszélek vele, mihelyt e héten visszajő, S ezek a jó hírek a malomra vonatkozólag bizonyosan kiengesztelik őt. Én magam beszélek vele Fülöpről is. Tom mindig szíves volt én hozzám, most sem hiszem, hogy oly megátalkodott legyen.

— De nekem el kell mennem — felelte Maggie szomorúan. — Csak várnom kell még egy ideig, Ne is kényszeríts, édes Luczim, hogy maradjak.

Luczi nem szólt két-három perczig s gondolatokba mélyedve tekintett másfelé. Végre térdre esván Maggie mellett, komoly aggodalommal nézett szemébe s így szólt:

— Maggie, azért teszed ezt, mert nem tudod Fülöpöt annyira szeretni, hogy neje légy? — mondjad — bizzál bennem!

Maggie egy ideig szorosan fogta a Luczi kezét, de nem szólt semmit. A maga keze egészen hideg volt. De a mint beszélni kezdett, hangja teljesen világos és határozott volt.

— De csakugyan, Luczi, én őt választanám férjemül. Hiszem, hogy ez lenne az én a legjobb s legboldogabb sorsom, hogy az ő életét is boldogítsam. Ő engem régtől fogva szeret, és senki sincs, a ki őt egészen pótolhatná reám nézve. De hát nem szakíthatom el magamat örökre a bátyámtól. El kell mennem s várnom egy darabig. Kérlek, ne is szólj nekem erről többet.

Luczi engedett a fájdalom és csodálat vegyes érzésével. Aztán ezt mondá:

— No jó, édes Maggiem, de utoljára holnap eljősz a Park-házban tartandó táncmulatságra, legalább hallasz még zenét, s látsz igazi víg kedvet, mielőtt ezeket az unalmas, kötelességszerű látogatásaidat megtennéd. Ah, itt jön épen a nagynéni, itt a theázás ideje.

X. FEJEZET.

A varázslat szétfoszlani látszik.

A Park-házbeli egymásba nyíló szobák sora illendőképen pompázott a csillárok fényében, a virágok illatában s vagy tizenhat pár egyéni fényében, a kikre szülőik vagy gondviselőik ügyeltek. A ragyogó pompa középpontja a hosszú társalgó terem volt, a hol a nagy zongora sugalmazására tánczoltak; a könyvtár, a melybe a terem egyik végén nyílt, az érettebb korúak számára, józanabb fényben pompázott, tudniillik térképekkel s holmi jelvényekkel; másik végén, a csinos kis-társalgóba, a mely egy növénytartó-házzal volt összeragasztva, alkalmilag vissza lehetett vonulni, hogy lehűtse az ember magát. Luczinak, a ki most vetette le először gyászruháját, takaros karcsú termetét bő fehér fátýolszövet öltözete oly szépen kiemelte, ő volt elismert királynője az ünnepélynek, a mely a Guest kisasszonyok tökéletes leereszkedését mutatta, nem foglalva magában más előbbkelő aristocratia tagját, csak a St.-Ogg's-belit, ez pedig a kereskedői s hivatalnoki osztály legszélső határáig terjedt.

Maggie eleinte tartózkodott a táncztól, azt adva okúl, hogy ő már minden figurát ellefejtett; oly régóta volt már, midőn ő az iskolában tánczolt. Örült, hogy ezt a mentséget kitalálta, mert bizony rosszul esik nehéz szívvel tánczolni. De végre is a zene mintegy mozgásba hozta ifjú tagjait, s megjött a vágy, jóllehet csak az esetlen Torry lépett hozzá másodszor, hogy megkisértse őt rábeszélni. Neki is ismételte, hogy nem tud másképp tánczolni, mint csupán úgy falusiasan; de Torry természetesen szívesen várt erre a kiváló szerencsére, úgy vélekedvén, hogy csak udvariasságát mutatja ki iránta, ha ismételten biztosítja őt, hogy az «nagyon unalmas», ha a leány a valczert sem tudja; mikor ő oly annyira szeretne vele valczert tánczolni. De végre sor került a jó régi módi tánczra, a melyben legkevesebb hiúság s a legtöbb víg kedv nyilvánult és Maggie egészen megfeledezett egyes bajos életéről a félig-meddig vidékies rhythmus gyermekes élvezete között, a mely, úgy tűnik föl, szakít a követelődző etiquette szabályaival.

Maggie szíves hajlandóságot mutatott az ifjú Torry iránt, a ki kezét nyújtá neki s tánczra vitte őt: a leány szeme és arcza az ifjú élvezetnek azt a tüzét mutatta, a mely rendesen lángra gyúl, mihelyt csak egy kis levegőre találhat; s az ő egyszerű fekete ruhája kevés fekete csipkézetével úgy tűnt föl, mint valami ékszer komor színű foglalványá.

István még nem kérte őt tánczra, még csak olyan futólagos udvariasságot mutatott iránta. Tegnap óta a leányról alkotott képzetét, a mely öntudatának állandó elemévé vált, úgy félig eltakarta a Fülöp képe, a mely szinte szégyenfolt-kép húzódott át előtte: tudniillik, hogy valami viszonynak kell lennie a leány és Fülöp között; legalább Fülöp ragaszkodással viseltetik iránta, a mely a leány érzelmeit is mintegy lekötve tartja. Most aztán, így beszélt István tovább magában, másnemű igényre számíthat a Fülöp iránti tisztelet, a mely arra ösztönzé őt magát, hogy ellenálljon a vonzalomnak, a mely állandóan azzal fenyegetődött, hogy hatalmába keríti. Így beszélt maga magához s még egyszer-kétszer bizonyos vad ellenállást, a másik pillanatban meg valami borzalmat keltő ellenszegülést érzett a Fülöp képének ez előtérbe nyomulása ellen, a mely csaknem új ösztönt adott neki, hogy Maggie előtt térdre omoljon s önmagának kérje meg őt. Mind az által ez este úgy cselekedett, a mint előre föltette magában: távol tartá magát a leánytól, alig tekintett reá s vigan mulatott állandóan Luczival. Hanem egyszerre csak mohón fürkészte Maggiet tekintetével: érzé, hogy kedve volna az ifjú Torryt félrelökni a tánczból, hogy maga foglalja el annak a helyét. Szerette volna, hogy a megkezdett táncz véget érjen s ő túl-adhasson tánczosán. Az a lehetőség, hogy ő is tánczolhatna Maggievel s jó ideig foghatná kezét, valami gyötrő szomjúságként kezdett rajta hatalmat venni. Azonban még most csak kezök érintkezett táncz közben s a táncz végeig többször is érintkezett, noha jó távol voltak egymástól.

István alig tudta fölfogni, mi történt, vagy miféle gépies módon esett át az udvariasság szabályain a szünet alatt, míg tánczosától meg nem szabadult s látta, hogy Maggie egyedül ült ismét a szoba egyik távolabbi szögletében. Az épen valczerre készülődő párokat megkerülve, Maggie felé tartott, s midőn Maggie észrevette, hogy István őt keresi, minden előző gondolata mellett is úgy érzé, mintha csak az öröm tüze

lobbant volna föl szívében. Szeme és arcza a táncz izgalmától valami gyermekesen ragyogó szint öltött, egész valóját az érzés és öröm járta át, még a bekövetkező fájdalom sem látszott előtte keserűnek; kész volt azt elfogadni, mint élete osztályrészét, mert az élet e pillanatban úgy tűnt föl előtte, mint a sóváran ide-oda ingadozó lelkiismeret, a mely a gyönyört és fájdalmat mérlegelte. Csak ezt az egyetlen, ezt az utolsó éjtszakát terjeszthette volna még ki vég nélkül a jelen hevében, multjának és jövőjének minden fagyasztó, maró gondolatai nélkül . . .

— Megint valczerre készülődnek — szólt István, odahajolva, hogy az elfojtott gyöngédség hangján s tekintetével szóljon hozzá, a mely az ifjú szíveket álomba ringatja a nyár lombjai alatt, midőn a levegőt halk, édesgető hangok töltik be. Ilyen tekintetek és hangok csalják be magokkal a költészet lehét a négy fal közé, a hol a ragyogó gáz fénye s a kitartó kacérság szinte eltikkasztják az embert.

— Megint valczerhez kezdenek: szinte szédül az ember, ha csak nézi is, kivált, hogy a szoba is oly meleg. Nem sétálnánk egy kicsit?

Kezét fogta, karjába fűzé s a kis társalgóba sétáltak, a hol az asztalok különféle metszetekkel voltak megrakva olyan látogatók használatára, a kik nem szerették azokat nézegetni. De most nem volt itt egyetlen látogató sem, tovább mentek tehát a növénytartó-házba.

— Mily különöseknék s hamisaknak tetszenenek e fák és virágok, a mint a fény közjök hat — jegyzé meg Maggie halk hangon. — Épen úgy tűnnek föl, mintha egy tündérországbán volnának és sohasem hervadnának el. Szinte úgy képzelem, mintha csak mind drágaköböl volna.

Maggie beszéde közben a pelargóniák sorát nézte, István semmit sem válaszolt, csak reá tekintett; — de vajon egy kitünő költő nem olvasztja-e egymásba a fényt és hangot, elnevezvén a sötétséget némának s a fényt ékesszólónak? Volt valami sajátságosan megkapó az István hosszas nézésének a fényében, a mely mintegy kényszerítette Maggiet, hogy feléje forduljon s reá nézzen; lassanként, mint a virág az emelkedő napfény felé. És minden megállapodás nélkül tovább folytatták a sétát s a nélkül, hogy érezték volna, hogy csakugyan sétálnak; a nélkül, hogy érezték volna mást, mint csak annak

a hosszú, komoly s kölesönösen egymásra nézésnek a hatását, a melyből nem hiányzott a minden mély emberi szenvedélyhez annyira hozzátartozó ünepélyesség. Az a megvillanó gondolat, hogy nekik le kell s le is akarnak mondani egymásról, a néma vallomás e pillanatát a maga elragadó voltában, annál mélyebb hatásúvá tette.

De egyszer csak a növénytartó-ház végére értek és meg kellett állapodniok s visszafordulniok. A mozgás e változása Maggiet újra öntudatához téríté: pír futotta el arcát egészen, fejét elfordítá, karját visszahúzta az Istvánéból, a virágokhoz lépett, hogy illatukat élvezze. István mozdulatlanul állt ott s elhalványult.

— Oh, leszakíthatom ezt a rózsát? — szólalt meg Maggie, nagy erőfeszítést téve, hogy valamit szóljon s a visszaidézhetetlen vallomás égető érzését csillapítsa. — Azt hiszem, egészen belebódulok a rózsába — szeretném leszedni őket s addig élvezni illatukat, míg azt egészen el nem veszítik.

István egy hangot sem szólt, képtelen volt erre valamit felelni, s Maggie kissé kinyújtá karját egy félig kinyilt nagy rózsra felé, a mely figyelmét magára vonta. Ki nem érzé a női kar varázsát? a gyöngédségnek azt a kimondhatatlan sugalmát, mely a könyök gödröcskéjében s le a finom kézcsuklógig minden különböző, puha hajlásában, a legvékonyabb, szinte észrevehetetlen rovátkaiban szilárd s mégis puha alakban nyilvánul? Egy asszonyi kar ihlette kétezer évvel ezelőtt egy nagy szobrász lelkét úgy, hogy annak egész képét megalkotta a Parthenon számára, a mely még mindig megindítja a szemlélőt annak a fejnélküli márványtörzsnek kedves ölelésében, a melyet az idő annyira megviselt. Ilyen volt a Maggie karja is, de megvolt benne az élet meleg színe.

Valami észvesztő fölindulás vett erőt Istvánon, karjához kapott, csókokkal halmozta el, megszorítván kézcsuklóját.

De Maggie a következő pillanatban elkapta tőle kezét, s úgy nézett Istvánra, mint egy megsebzett harczy istennő, reszketve a dühtől és szégyentől.

— Hogy merészli ön ezt? — szólt mélyen megrázó, félig elfojtott hangon. — Mi jogot adtam én önnek, hogy ennyire megsértsen?

Ezzel a leány elrohant tőle a szomszéd szobába, egy sophára vetette magát pihegve és remegve.

Iszonyú bűnhődés sujtott le reá azon vétkeért, hogy egy percnyi boldogságot engedett magának, a mely árulója volt Luczi és Fülöp előtt, meg a maga jobb része előtt is. Ezt a percnyi boldogságot mocsok és átok rontotta meg: István sokkal könnyelműbben gondolkozott ő róla, mint Lucziról.

István meg a növénytartó-ház oszlopszatának dőlt, szédülve a szenvedély küzdelmétől, a szerelem, düh és azon zavarba ejtő kétségbeesés harcától, hogy nem volt önuralma, s hogy megsértette Maggiét.

Ez az utóbbi érzés legyőzte a többbit mind: hogy újra mellette legyen s bocsánatért könyörögjön, ez volt az egyetlen gondolat, a mely kényszerítő hatással volt reá, s Maggie csak néhány perczig ült magában, midőn István hozzá ment s alázatosan állt előtte. De a Maggie keserű haragja még nem csillapult.

— Hagyjon engem magamra, ha szabad kérnem — szólt büszke hévvel — jövőre is kerüljön.

István elfordult s föl-alá sétált a szoba másik végén. Az a borzasztó kényszerűség állt elő, hogy visszamenjen a tánczterembe ismét, észrevette ezt ő maga is. Oly rövid ideig voltak távol, hogy midőn István megint bement, a valczerek még nem volt vége.

Maggie szintén nem sokára visszatért. Lényének egész büszkesége lángra lobbant: azt a gyűlöletes gyöngeséget, a mely önérzetében sebet ütött, vetette okul, s ez végre meg is tette a maga hatását. Az utóbbi hónap minden gondolatának s kísértésének az emlékezet soha föl nem keresett rejtekébe kellett tűnnie; semmi sem maradt számára kecsegtetőül; kötelessége most könnyűvé lön s régi lelki nyugalma egészben véve arra irányult, hogy még egyszer visszanyerje uralmát. A mint visszatért a tánczterembe, arcán még ott látszott a fölhevülés némi pírja, de a büszke önuralom érzelve is, a mely minden további izgatottságot leküzdött. A tánczra hívást visszautasította ismét, de készségesen s nyugodtan beszélgetett mindenkivel, a ki őt megszólítá. S haza érvén, akkor este azzal a szabad szívvel csókolt meg Luczit, a mely szinte újjongott ez égető pillanaton, hogy megszabadulhatott minden további szó-beszéd vagy tekintet szemrehányásaitól, a melyek megbélyegezték volna őt, mintha kedves, mitsém gyanító unokatestvérét megcsalta volna.

Másnap reggel nem indult oly korán Maggie Bassett felé, mint föltette magában. Anyja is el akarta őt kísérni, s még előbb a háztartás ügyeit kellett rendeznie. Így tehát Maggie-nek, a ki hamarosan elkészült, még várnia kellett a kertben, noha teljesen készen volt az útra. Luczi azon szorgoskodott, hogy egyet-mást becsomagoljon a bazár-ünnepély ajándékai közül a kis Moss-ivadékok számára, midőn egyszerre csak éles csöngettyűszó hallatszott az ajtón, s Maggie némi nyugtalanságot érzett, hogy esetleg Luczi Istvánt odavezeti hozzá, mert azt biztosra vette, hogy az érkező senki más, mint ő.

De csakhamar megjelent a látogató egyedül s egy kerti székre ült Maggie mellé. Nem István volt.

— Épen ide látszanak a skót fenyvesek csúcsai — jegyzé meg Fülöp.

Hallgatag kezet fogtak, de Maggie azzal a régi gyermekes ragaszkodó mosolylyal tekintett reá, a mely most teljesebben éledt újra, mint azelőtt tapasztalta Fülöp, s ez őt fölbátorítá.

— Az ám — szólt Maggie. — Gyakran nézegetem is azokat, s óhajtom, bár újra láthatnám a fatörzsekre verődő nyugvó nap fényét. De csak egyetlen egyszer lehettem ott, midőn anyámmal a temetőt meglátogattuk.

— Én voltam ott, folyvást járok oda — mondá Fülöp. — Nincs számomra semmi más, mint hogy a múltban éljek.

A visszaemlékezésnek ez éles hangja s a megható szánalom érzése kényszerítették Maggiét, hogy kezét nyújtsa Fülöpnek. Hiszen annyiszor sétáltak ott, kezet kézben tartva.

— Minden kis helyre emlékezem — szólt Maggie — kivált a hol ön valami különösebb dologról beszélt nekem: olyan szép történetekről, a melyeket azelőtt soh'se' hallottam.

— Hát szeretné ön azokat nem sokára ismét meglátogatni, Maggie? — kérdé Fülöp félénk hangon. — A malom kevés vártatva ismét az ön bátyja otthona lesz ám.

— Az, csakhogy én nem lehetek ott — szólt Maggie. — Én csak hírből fogok hallani arról a boldogságról, mert megint szándékom elmenni; beszélte talán Luczi ezt már önnek?

— Hát a jövőt sohasem kapcsoljuk a multhoz, Maggie? Az a könyv egészen bezárult?

A szürke két szem, a mely oly gyakran nézte a leányt

esdő imádattal, most a remény utolsó küzdő sugarát vetette reá, s Maggie nagy, nyílt, őszinte pillantásával fogta föl azt.

— Az a könyv sohasem zárul be, Fülöp, — szólta Maggie szomorú komolysággal — én nem vágyakozom oly jövő után, a mely a mult kötelékeit széttepi. De a bátyámhoz kötő kapocs egyike a legerősebbeknek. Készakarva semmi olyat nem tudnék tenni, a mely örökre elválasztana tőle.

— Ez az egyetlen ok, a mely minket egymástól örökre elválaszt, Maggie? — kérde Fülöp azon kétségbeesett szándékkal, hogy határozott választ nyerjen.

— Ez az egyetlen ok — felelt Maggie nyugodt határozottsággal, s maga is hitte ezt. Ebben a pillanatban úgy érzé a leány, mintha egy varázs-kehely csapódott volna a földhöz. A reá visszaható fölizgultság, a mely büszke önuralmat adott neki, nem csillapult, s a nem ingadozó választás érzelmével nézett jövőjébe.

Kéz a kézben, így ültek ott néhány perczig, a nélkül, hogy egymásra tekintettek, vagy valamit szóltak volna. Maggie lelkét a szerelem és elválás első jelenetei jobban megkapták, mint a jelen pillanat, s úgy tetszett, hogy ő most Fülöpre a vörös színű szakadéokban tekint.

Fülöp érzé, hogy a leány válaszának boldoggá kelle őt tennie, hisz Maggie oly nyílt s átlátszó vala, mint egy hegyi patak. De hát miért nem volt ő mégis boldog? A féltékenységet sohasem tudjuk kielégíteni, ha mindent apróra megtudunk is, még ha a szív legfinomabb redőit föltárjuk is.

XI. FEJEZET.

A széles közön.

Maggie négy nap óta volt már Mossné nagynénjénél s egészen új fényt kölcsönzött a kora júniusi napfénynek e szeretetreméltó asszony gondtól borús szemében, s egész korszakot alkotva a kisebb-nagyobb unokatestvérek életében, a kik szívesen tanulták minden szavát és cselekedetét, mintha Maggie a tökéletes bölcsesség és szépség mulékony megtestesülése lett volna.

Egyik délután, mielőtt fejtek volna, Maggie nagynénjé-

vel s unokatestvéreivel, a kik a csirkéket etették, a töltéses úton alldogált, mikor a gazdasági udvar egészen nyugodt volt. A gidrös-gödrös udvart szegélyző nagy épületek épen olyan szomorúak voltak s épen úgy hámlott rólok a tapasztás, mint bármikor; de az ódon kert sövénye fölött a buján tenyésző rózsabokrok már megkezdték nyári terhököt emelgetni és a ház szürke színű fája s régi téglái fönt a magasban a délutáni nap tiszta fényében olyan álmatag egyhangúságot mutattak, a mely jól illett a csöndes időhöz. Maggie kalapját karjára akasztva, épen a most pelyhesedő kis csirkékre mosolygott, midőn nagynénje elkiáltotta magát.

— Jaj, édesem, ki az a gentleman, a ki a kapun bejött?

Egy gentleman volt ott nagy pejlován, a melynek oldalán és nyakán a gyors lovaglástól fekete tajték csikok támadtak. Maggienek valami fejébe és szívébe nyilalt, valami oly iszonyatos, mintha egy bőszen ellenség lett volna, a ki előbb halált szinlelt s gyorsan új életre kelt.

— Kicsoda az, édesem? — kérde Mossné, látva Maggie arczáról, hogy bizonyosan ismeri.

— Guest István úr — felelt Maggie bágyadtan. — Luczi unokatestvéremnek a — — egy oly gentleman, a ki bizalmas viszonyban van unokatestvéremmel.

István már közel ért hozzájuk, leugrott lováról s megemelte kalapját, a mint oda lépett.

— Fogd meg a lovat, Vilikém — szólott Mossné tizenkét éves fiacskájához.

— Nem, köszönöm — felelt István, megrántva a fejét türelmetlenül jártató ló száját. — Mindjárt vissza kell mennem. Csak egy izenetet kell átadnom önnek, kisasszony, magánügyben. Szabad lenne kérnem, hogy néhány lépésre sétáljon el velem?

István félig eltikkadt, félig ingerült kifejezést mutatott, mint olyan ember, a kit a gond és hosszú annyira fölizgattak, hogy se aludni, se enni nem tud. Majdnem akadozva beszélt, mintha az izenet hozatala sokkal sürgősebb volna reá nézve, hogy sem azon aggodjék, mit gondolhat Mossné az ő látogatásáról s kívánságáról. A jó Mossné, a kit a föltünően büszke gentleman jelenléte kissé idegessé tett, azon kérdéssel küzködött magában, illő lesz-e vagy illetlen, ha még egyszer föl-szólítja a gentlemant, hogy bizza a lovat a gyermekekre s őt

magát betessékelteti a szobába, midőn Maggie helyzetének egész kritikus zavarát átérezve, képtelen levén valami feleletet adni, föltette kalapját s megfordult, hogy a kapu felé sétáljon.

Isván szintén megfordult, a leány oldalán kezdett sétálni, lovát magával vezetve.

Egyetlen szót sem szoltak, míg ki nem értek a széles közre. S a mint négy-öt lépést tettek, Maggie, a ki merően nézett maga elé azalatt, visszafordult s büszke neheztelő hangon szólt:

— Nincs szükség, hogy tovább menjek. El nem tudom képzelni, hogyan tekintheti ön gentlemanhez illőnek s egyáltalán a finomabb viselettel megegyeztethetőnek, hogy engem oly helyzetbe hoz, a mely arra kényszerített, hogy önnel ide jöjjek, vagy tovább is üldözni akart engem tolakodásával, hogy ily módon találkozzék velem?

— Természetesen ön haragszik reám, hogy idejöttem — szólt István keserűen. — Persze azt semmibe sem veszi, mit kell egy férfinak szenvednie, csak a női méltóság az, a mivel törődik.

Maggie kissé megborzadt, mintha valami könnyű villamos ütés érte volna.

— Mintha nem volna elég, hogy én így hálóba kerültem — hogy az örülésig szeretem önt — hogy a legerősebb szenvedélylyel, a mely csak érezhető, kell szembeszállnom, mivel azon vagyok, hogy mások igényeit meg ne sértsem, s önnek mégis úgy kell velem bánnia, mintha valami durva ficzkó volnék, a ki önt készakarva sérti. És oh, ha a választás szabad volna reám, kérném önt, fogadja el kezemet, szerencsém, egész életemet s tegyen velők, a mi tetszik. Tudom, hogy megfeledeztem magamról, hogy igazolhatatlan szabadsággal éltem, magam-magamát is gyűlölöm, hogy ezt tettem. Meg is bántam mindjárt s azóta mindig bánom. Önnek meg kell bocsátania: egy férfi, a ki egész lelkéből szeret, mint én önt szeretem, nem tehet róla, ha egy pillanatra elragadják érzései; de tudja meg, hígye el nekem, hogy a legszonyúbb fájdalom kínoz, hogy önnek fájdalmat okoztam s nem adnám az egész világért, ha jóvá tehetném hibámat.

Maggiének nem volt bátorsága szólni, vagy fejét elfordítani. Neheztelésének minden ereje tova tűnt, s ajaka látha-

tólag rángatózott. Azt nem merte tenni, hogy teljesen megbocsásson, a mi e vallomásra feleletül ébredt lelkében.

Megint a kapu közelébe értek. A leány remegve állt meg.

— Önnek nem szabad ilyeneket mondania, s nekem nem szabad ilyeneket hallanom — szólt Maggie, aggódva nézve a földre, a mint István elébe került, megakadályozva őt, hogy tovább menjen a kapu felé. — Sajnálom, hogy ön annyi fájdalom kinjait érezte, de hát mi haszna erről beszélni?

— Oh, van ennek haszna — felelt István keservesen. — Lenne ennek haszna, ha csak némi szánalommal és megdoldva bánnék velem, a helyett, hogy oly hitvány igazságtalanságot tesz föl rólam. Mindent nyugodtabban eltűrnék, csak tudnám, hogy ön nem vetett meg engem, mint egy szemtelen ficzkót. Tekintsen reám; nézze, milyen üldözött, nyomorúlt lélek vagyok. Naponként harmincz mérföldet lovagoltam, hogy eltépjem azt a gondolatot, a mely önhöz csatolt.

Maggie nem nézett, nem mert reá nézni, de már fölzaklatott arczkifejezést mutatott. Aztán nyájasan szólt:

--- Semmi rosszat sem gondolok önről.

— De hát, drága lelkem, nézzen reám, — mondá István az esdeklés legmélyebb s legcsöndesebb hangján. — Ne váljék még el tőlem. Csak egy pillanatnyi boldogságot éreztessem velem, hogy megbocsát.

--- Meg, megbocsátok önnek --- felelt Maggie megingatva e szavaktól s annál inkább megborzadva önmagán. — De kérem, engedje, hogy visszamenjek: kérem, távozzék.

Lesütött szempillái alól egy nagy könnycsepp hullt alá.

— Én nem távozhatok öntől, nem tudom önt itt hagyni — szólt István, még szenvedélyesebb érveléssel. --- Újra vissza kell térnem, ha ön ily hidegen üz el engemet. Nem állhatok jót magamról. De ha csak egy kis útacskát tenne is ön velem, ez új életet adna nekem. Hiszen nyíltan beláthatja, hogy egyedül az ön haragja tett engem ennyire oktalanná.

Maggie megfordult. De Tankred, a pej ló, élénk ellenállást kezdett mutatni az iránynak ily gyakori változtatása ellen, úgy, hogy István meglátva a kapun kukucsáló Moss Villit, oda hívta:

— Hé, fiam, gyer' ide, fogd meg vagy öt perczig ezt a lovat!

— Oh, ne! — szólt Maggie hirtelen — mit gondolna nagynéném?

— Mit gondolna — felelt István türelmetlenül — hiszen itt nem ismerik a st.-ogg'si embereket. Vezetgesd itt vagy öt perczig föl s alá — folytatá Villinek, a ki ekkorra már ott termett mellettök; aztán István Maggie mellé lépett s tovább sétáltak onnan. Világos volt, hogy a leánynak is tovább kellett most már onnan sétálnia.

— Fogadja el karomat — szólt István esdő hangon, s Maggie elfogadta azt, úgy érezvén az alatt, mintha valami mély álom nyomta volna el.

— Csak nem lesz vége ennek a nyomornak — kezdé Maggie, beszéd által igyekeztén benső küzdelmét csillapítani. — Bizony gonosz és hitvány dolog — megengedni csak egy szót vagy tekintetet is, a melyet Luczi — a melyet más valaki észre nem vehet. Gondoljon Luczira.

— Gondolok én ő reá — az Isten áldja meg. Hisz ha nem gondolnék — István kezét a Maggieére tevén, a mely az ő karján pihent — s mind a ketten úgy érzék, hogy vajmi nehéz most szóhoz jutni.

— S engem más kötelékek is tartóztatnak — folytatá Maggie végre, kétségbeesett erőfeszítéssel — még ha Luczi nem volna is.

— Ön el van jegyezve Wakem Fülöppel? — kérde István azonnal. — Valóban?

— Én úgy tekintem magamat, hogy el vagyok vele jegyezve, nem is gondolok más valakivel való házasságra.

István újra elhallgatott, míg a napfényes útról egy mel-lék, gyöpes, árnyas útra nem fordultak. Akkor aztán teljes hévvel kitört.

— Az egészen ellenkezik a természettel — iszonyú, Maggie, ha ön úgy szeretne engem, mint én önt, minden egyéb köteléket szélnek ereszhetnénk, hogy egymáséi legyünk. Mindezt a hamis kapesot széttörhetnök, a melyet mi vakon követtünk s elhatározhatnök, hogy férj-feleség legyünk.

— Készebb volnék inkább meghalni, mint ilyen kísértésbe jutni — felelt Maggie lassú, de mély határozottsággal; mind az a szellemi erő, a melyet régebbi fájdalmas éveiben gyűjtött, segítségére jöven most a maga végtelenségével. Visszahúzta karját az Istvánéból, mialatt ezt mondá:

— De hát mondja, nem gondol ön én velem? — szólt

István, csaknem erőszakosan. — Mondja, valaki mást jobban szeret ?

Maggienek az a gondolat villant meg agyában, hogy itt volt a kellő alkalom, hogy a külső harcztól meneküljön, hogy megmondja Istvánnak, hogy egész szíve a Fülöpé. De ezt a nyilatkozatot nem tudta ajka elmondani, s hallgatott.

— Ha szeret engem, drága lelkem — szólott István nyájasan, újra megfogván karját s a magáéba öltvén azt — sokkal jobb, az egyedül helyes, hogy egymáséi legyünk. Nem tehetünk róla, ha fájdalmat okozunk is. Hisz ez csak úgy tört reánk a nélkül, hogy kerestük volna — természetes — ez csak úgy ragadt meg engem, noha minden erőmet megfeszítettem, hogy ellene álljak. Isten látja lelkemet, megpróbáltam, hogy hű maradjak hallgatólagos kötelezettségemhez — de ezzel még rosszabbat tettem. — Bár inkább engedtem volna mindjárt.

Maggie szótlán maradt. Ha ez végre is nem lenne rossz ? ha egyszer ő meggyőződne arról, hogy tovább nem kellene tusakodnia ez áradat ellen, a mely oly szelid s mégis oly erős mint a nyári zápor árja !

— Mondja, egyetlenem, hogy «igen» — szólott István, meghajolva, hogy esdőleg tekintsen szemébe. — Mit törődjünk mi az egész világgal, ha egymáséi lehetnénk ?

A leány lehellete az ifjú arczát érinté — ennek ajka majdnem a leányéhoz ért — de a nagy félelem fogva tartá a Maggie iránti szerelmét.

Maggie ajka és szemöldöke remegett, egy pillanatra teljesen fölnyitá szemeit az ifjúra, mint valami kedves, kis vadacska, félénken és tusakodva a kéj mámorától, aztán gyorsan megfordult ismét hazafelé.

— Aztán különben is — folytató István türelmetlenül, le akarván küzdeni a maga és Maggie aggodalmait — én semmiféle tényleges köteléket szét nem tépek ; ha Luczi a maga vonzalmát megvonta volna tőlem s más valakit ajándékozott volna meg azzal, egyáltalában nem érezném jogosultnak a hozzá való igényeimet védelmezni. Ha ön sincs valósággal eljegyezkedve Fülöppel, akkor egyikünk sincs lekötve.

— Ön nem hiheti ezt, ez nem lehet az ön valódi érzése — szólott Maggie komolyan. — Önnek is úgy kell éreznie, mint én

érzem, hogy a valódi lekötelezettség az érzelmektől s azon várakozásoktól függ, a melyeket másokban keltettünk. Minden más kötelék széttéphető; ha az ilyesmit semmi külsőleges büntetés nem érné: úgy semmiféle hűségről sem lehetne szó.

István hallgatott: ezekkel az érvekkel nem volt eláztatható; az ellenkező meggyőződés, a mely lelki küzdelmét előbb oly mélyen áthatotta, vett rajta hatalmat. De kis vártatva új alakban nyilatkozott.

— Az a kötelezettség nem teljesíthető — mondta heves ellenállással. — Ellenkezik a természettel, mert mi csak tettetjük magunkat, ha másnak ajándékozzuk szívünket. Van ebben is rossz — lehet, hogy nyomorba dönti őket is épen úgy, mint bennünket. Maggie, önnek ezt be kell látnia — úgy-e be is látja?

Sovárogva tekintett a leány arczára, hogy a beleegyezés valami jelét láthassa; miközben nagy erős keze szeliden szorítá meg a leányét. Maggie néhány perczig szótlán maradt, szemét a földre szegezte, aztán mélységes lélekzetet véve, az ifjúra veté szemét ünnepélyes szomorúsággal és mondá:

— Oh, ez nehéz, az élet nagyon nehéz. Néha igazságosnak látszik előttem, hogy legmélyebb érzelmeinket követhessük; de aztán az ilyen érzelmek állandó harcban állanak azon kötélekkel, a mely másokat hozzánk csatolt és összetépné azokat. Ha az élet olyan teljesen könnyű s egyszerű volna, mint a paradicsomban lehetett, s mi folyton-folyvást láthatnók, hogy egy lény, a ki iránt . . . Úgy hiszem, ha az élet köteleseégeket nem szabott volna élénk, mielőtt a szerelmet ismertük volna: az ön szerelme arra mutatna, hogy két szívnek egymásának kell lennie. De most nem úgy látom, nem úgy érzem: vannak érzelmek, a melyekről le kell mondanunk az életben, némelyiküinktől a szerelem meg van tagadva. Sok dolog nehéz és homályos előttem, de egyet világosan látok, hogy nekem nem szabad s én nem is tudom keresni a magam boldogságát a másokénak föláldozásával. A szerelmet a természet oltotta belénk, de bizonyára épen így a szánalmat, hűséget s emlékezetet is. S emezek mindenha élnének bennem s bűnhődném miattok, ha parancsukat megszegném: folyvást kísértene az a szenvedés, a melyet én okoztam. Szerelmünk méreggel vegyülne. Ne is unszoljon engem, hanem gyámolítson, segítsen, mivelhogy én *szeretem önt*.

Maggie mindegyre komolyabbá lön, míg beszédét folytatá, arca lánggra gyúlt, szemei mind teljesebb és teljesebb esdő szerelmet löveltek. Istvánban nemes érzelmének egy húrja rezdült meg a leány kérésére; de ugyanebben a pillanatban — hogy is lehetett volna másképen? — az ígésző szépség újra hatalmat vett rajta.

— Édes szívem — szólt csaknem suttogva, mialatt átölelte a leányt. — Én mindent eltűrök, mindent elviselek az ön kedvéért. Csak egy csókot, egyetlenegyet, az utolsót, mielőtt elválnánk.

Egy csók — aztán egy tartós tekintet — míg Maggie reszketve nem szólt.

— Engedjen, most siessünk vissza.

Ezzel tova sietett, s többet nem szóltak egymáshoz. István még ott állt s fejével intett, midőn Villihez s a lóhoz közel értek, Maggie meg eltűnt a kapun. Mossné egyedül állott a régi pitvarajtóban, szeretetreméltó gondossággal küldvén be gyermekeit. Talán örvendetes dolognak tűnhetett föl előtte, hogy Maggienek ilyen csinos és gazdag kedvese van, de azért természetesen nagyon különösen érzé magát, midőn Maggie megint visszatért s ez már nem lehetett örvendetes. Bárhogy is volt a dolog, Mossné aggódva várta, hogy egyedül fogadja Maggiét. A beszélő arcz elég nyíltan megmagyarázott neki mindent, hogy ha örömről szóltak, ez bizony nagyon izgató s kétséges öröm lehetett.

— Űlj le egy kicsit, édesem. — A pitvarba vezeté Maggiét s melléje ült egy lóczára; vendég-szoba nem volt a házban.

— Oh, Gritty néni, én nagyon szerencsétlen vagyok. Bár tizenöt éves koromban végem lett volna. Oly könnyűnek látszott akkor mindenről lemondani s mily nehéz most.

A szegény leány nyakába borúlt nagynénjének, s hosszú, mély zokogásba tört ki.

XII. FEJEZET.

Családi összejövetel.

Maggie a hét végén hagyta oda a jó Gritty nénit s a Garum Firs-be ment, hogy a mint előre elhatározták, meglátogassa Pulletné nagynénit. Közben nagyon váratlan dol-

gok történtek, s ezért jöttek most össze a család tagjai a Garum-ban, hogy meghányják-vessék s ünnepeljék a Tulliverék sorsának jobbra fordultát, a mely valószínűleg végkép elüzi vala vétségek árnyékát, mint a napfogyatkozás utolsó feltjét s az eddig homályba borult erényeket telidesteli fényben sugároztatja tovább. Öröndetes dolog tudni, hogy az új ministerium, a mely most lépett hivatalba, nem csupa közönséges emberekből áll, a kik csak a nagyérdemű korszaknak s a tele tudóval hangoztatott dícséretnek örülnek. A királyság sok tekintélyes családjával rokonságban levén, hirnèvre jutnak s az elismerésnek hasonló szíves szavaival találkozni, a mi, tekintve az előzményektől s a kényszertől való szép függetlenségöket, a lehetőség azon reményét éleszti bennünk, hogy egy napon csak észrevétlenül az ezredik évet látjuk magunkra fölviradni, a midőn a basiliskusok nem harapnak többé, s a farkasok sem mutogatják tovább fogaikat, csupán csak hízolgó szándékból.

Luczi oly korán érkezett, hogy még Gleggné nagynénit is megelőzze, mert szerette volna, ha a nevezetes nagy újságról előbb Maggievel háborítlanul beszélgethet.

— Úgy rémlett — vagy talán nem? — mondá Luczi szeretetre méltó bölcsesége kifejezésével, — mintha minden, még más emberek (szegény teremtések!) szerencsétlensége is összeesküdött volna arra, hogy a szegény, kedves Tulliverné nagynénit, Tom unokatestvérét s a büszke Maggiet is, ha ez oly makacsul nem ragaszkodnék az ellenkezőhöz, oly boldogokká tegye, a mint csak szenvedéseik után megérdemelték. Meg is gondolni, hogy azon a napon, épen azon a napon, a melyen Tom Newcastle-ből visszaérkezett, essék le lováról ittas állapotában a szerencsétlen fiatal Jetsome, a kit Wakem a malomba helyezett el, és oly veszedelmes betegségben feküdjék St.-Ogg'sban, hogy Wakem kénytelen legyen kijelenteni, hogy az új gazdák azonnal beleléphetnek a birtokba. Bizony iszonyú volt arra a szerencsétlen fiatal emberre, de úgy tetszett, hogy ha már a szerencsétlenség megtörtént, jobb, hogy akkor történt, mint bármikor, hogy Tom mihamarább elvehesse példás viseletének — a papa is nagyon sokra becsüli őt — illő jutalmát. Tulliverné nagynéninek most már bizonyára vissza kell mennie a malomba és Tom háztartását vezetnie; ez biz' inkább veszteség volt Luczira az eddig meg-

szokott kényelmes háztartás szempontjából; de hát elgondolta a szegény nagynéniről, hogy ő most ismét visszajut régi helyére s lassanként ott kényelmes otthont terem.

Ez utóbbi pontra nézve Luczinak megvolt a maga ravasz terve, s midőn ő és Maggie veszedelmes útjokat a sikos lépcsőkön megtették, hogy a csinos nappaliba jussanak, a hol a nap-sugár is tisztábbnak látszott, mint egyebütt, hadi műveletét, mint a hogy más nagy hadi taktikusok tették volna, az ellenség gyöngébb oldalára irányozta.

— Nagynéni — szólt Pulletnéhez, helyet foglalva egy sophán s örömmel segédkezve a hölgy kalapja lebegő szalagjának rendbehozatalán — mondja csak, kérem, gondolkozott már azon, hogy milyen gyolcsot s más ilyfélét ad Tomnak a háztartásához — mivel a nagynéni mindig oly nemeslelkű volt -- adjon valami szépeket neki, tudja, s ha a nagynéni jó példát ad, Gleggné nagynéni is követni fogja ebben.

— De nem követhet ám, édesem — felelt Pulletné szokatlan élénkséggel — mert ő neki soh'se volt olyan gyolcsa, hogy az enyim mellé tehetne volna, azt mondhatom neked. Neki soh'se volt ízlése, még ha a pénzt nem sajnálta is. Nagy koczák s holmi élő lények, mint teszem szarvasok és rókák, díszítik az asztalterítőit, nines közöttük egyetlen pettyes vagy harántosan szövött csikú se'. Csakhogy bíz a nagyon szomorú ám, hogy az ember halála előtt elosztogassa fehérneműit; én bizony soha sem gondoltam arra, hogy ilyesmit tegyek, Bessy — folytatá Pulletné, fejét csóválva s Tullivernére tekintve — mikor te meg én választottuk a kettős haránt szövésű első lenszövetet, a melyet mi szőttünk, csak hogy az Isten tudja, a tieid már hová jutottak.

-- Én bizony nem választottam, azt bizonynyal mondhatom — szólt a szegény Tulliverné, hozzá levén szokva, hogy úgy tekintse magát, mint egy vádolt személyiséget. — Bizonynyal mondhatom, hogy az soh'se volt az én kívánságom, úgy hogy egész éjszakákat is álmatlanul töltök azok miatt a gyolcsok miatt, a melyeknek fehérségre nem volt párja messze földön.

— Tessék egy darab fodorméntát venni, sógorasszony — szólalt meg Pullet nagybácsi, érezvén, hogy a vigasztalásnak olyan olcsó és egészséges formájával kínálta őt, a melyet a maga példája után ajánlhatott neki.

— De, édes nagynéni — mondotta Luczi Pulletnének — önnek annyi szép gyolcsa van. Hátha leányai volnának! Akkor szét kellene ám osztania, ha azok férjhez mennének.

— Hiszen nem is mondom én, hogy nem teszem — felelt Pulletné — mert hisz Tom most olyan jól járt, s biz az helyes, hogy rokonai gyámolítsák és segítsék őt. Ott van az az abrosz és asztalkendő, a miket a te holmid árverezésekor vettem, Bessy; semmi egyéb, mint a testvéri szeretet volt az oka, hogy én azokat megvettem, mert hisz azóta mindig a szekrényben voltak. Hanem Maggienek nincs kedvem az indiai mousse-lineből s más ilyfélékből többet adni, ha ismét szolgálatba lép, holott ő itt maradhatna társalkodónőnek és segíthetne nekem a varrásban, ha bátyja nem akarja magához venni.

«Szolgálatba lépni», ez olyan kifejezés volt, a melylyel a a Dodsonok fölfogása a tanítónő vagy nevelőnő állását fölszokta tüntetni, s Maggienek ilyen alárendelt helyzetbe való visszatérése, holott most a körülmények sokkal különb kilátást nyújtottak neki, valószínűleg az egész rokonságra fájdalmas hatással volt, Luczit kivéve. Maggie egykor a maga nyerses alakjában, hátra lógó hajával, kétes reményű állásában épen nem volt valami figyelemre méltó unoka, de most képessé lett arra, hogy díszére s hasznára váljék családjának. Ezt a kérdést újra elővették a Glegg nagybácsi és neje jelenlétében a thea és lepény fogyasztása között.

— Hm, hm — kezdte Glegg nagybácsi jókedvűleg veregetve Maggie vállait — balgaság, ostobaság! Hát nem akarod, hogy halljuk, miféle helyre mégy ismét, Maggie? Hm, bizonyosan megígéztél vagy féltuczat szeretőt a bazar-ünnepélyen: hát nincs azok között valami jóra való? mi? mondjad csak.

— Glegg — szólt neje olyan árnyalattal, a melyet szigorúsága nagyobb udvariassággá változtatott, a mely szigorúságot homlokán levő göndör hajával jelzett — engedjen meg, de nagyon könnyelműnek mutatkozik ön korához képest. A tisztelet és kötelesség érzetének nagynénjei és a többi rokonság iránt, a kik annyira javát akarják, kellene őt arra indítani, hogy ne határozza magát ismét elmenetelre, míg velünk arról nem tanácskozott, nem pedig a szeretőknek, ha ugyan szabad ezt a szót használnom, ámbár azt az én családban sohasem hallotta senki.

— Hm, hát hogy is hívtak minket, mikor nekik udvarol-

gattunk, Pullet szomszéd? Azt gondolták rólunk, hogy elég «édesek» vagyunk — mondá Glegg tréfás szemhunyoritással, mialatt Pullet, az édességtől emlékeztetve, valamivel nagyobbacska czukordarabot vett be.

— Glegg — szólt neje — ha ön gyöngédtelen akar lenni, mondja meg legalább nyiltan.

— Ej, Janka, hisz férjed csak tréfál — szólt közbe Pulletné, — hadd tréfáljon, ha ez egészségére válik. Lám a szegény Tiltnek a szája egyik felől egészen elferdült, úgy, hogy bármennyire erőlködjek, sem tud nevetni.

— Szabad háborgatnom a kenyeres kosárért, Glegg? — szólt neje — ha ugyan lehetek olyan bátor, hogy félbe szakítam az ön tréfálkozását. Noha én bizony nem tudom, miféle tréfa az, hogy az unokatestvér semmiibe sem veszi anyjának legidősebb testvérét, a ki családjának a feje, s csak holmi rövid látogatásra jön-megy az alatt az egész idő alatt, míg a városban van, aztán elhatározza, hogy ismét eltávozik a nélkül, hogy tudtomra adná, nekem, a ki egy kis összegecskét is félre tettem részére s pénzemet is egyenlő méltányossággal osztottam fel közöttök.

— Testvér — szólalt meg aggodalmasan Tulliverné — én biztosan tudom, hogy Maggie soh'se gondolt az elmenetelre a nélkül, hogy néhány napot ne töltsön nálad meg a többi testvéreimnél is. Ne gondold, mintha én szeretném, hogy minden áron elmegy — ellenkezőleg. Én teljesen ártatlan vagyok ebben. Én többször mondtam neki: «Édesem, igazán nincs semmi okod arra, hogy elmenj». De valami tíz-tizennégy napja van még hátra, mikorra elmenetelét határozta: ez alatt az idő alatt épen oly jól meglehet nálad, s én is, ha lehetséges, Luczival együtt meglátogatlak.

— Bessy — felelt Gleggné — ha egy kicsit jobban gyakorolnád gondolkozó képességedet, tudhatnád, hogy bizony alig tartom érdemesnek, hogy egy ágyat szétbontsak ezért s mindent össze-vissza zavarjak épen most az utolsó időben, mikor a mi házunk nincs messzebb egy negyedórai sétánál a Deanenékétől. Reggel mindjárt jöhet a legelső alkalmatossággal s este visszamehet az utolsóval; hálát adhat Istenének, hogy olyan nagynénje van, a ki őt úgy szereti, a kihez elmehet, s beszélgethet vele. Tudom, hogy én így tettem volna az ő korában.

— Ej, Janka — mondotta Pulletné — hisz az csak jót tenne ágyaddal, ha valaki benne aludnék. Hisz az a csikosra festett szobád iszonyú penészes szagú, s még a tükör is olyan penész-foltos benne, meg más egyéb is. Biz azt hiszem, rögtön megütne a guta, ha te engem oda szállásolnál.

— Oh, itt van Tom! — kiáltott Luczi, kezeit összecsapva. — A Sindbadon jött, mint a hogy megmondtam neki. Félttem már, hogy talán nem akarja megtartani ígérését.

Maggie fölugrott, hogy a belépő Tomot mély érzelemmel csókolja, mert most találkozott vele először azóta, hogy kilátás nyílt Tom számára, hogy a malomba újra visszatérjen; megragadta kezét s maga mellé vezette leülni. Szüntelenül az után esengett Maggie, a mi mélyebb gyökeret vert szívében minden változásnál, hogy köztük, testvérek között ne legyen semmi felhő. Tom nagyon szívesen mosolygott reá ekkor este s kérdé:

— Nos, Maggie, hogy van Mossné nagynéni?

— Lám, lám, öcsém — szólt Glegg, kezét nyújtva. — Hm, hogy megemberkedtél, úgy látszik, mindenkit elhagytál. Téged bizony hamarabb megkörnyékezett a szerencse, mint bennünket, idősebbeket; de azt kívánom, hogy örömed is legyen benne; kívánom, hogy élvezhesd is. Biztosra mondhatom, hogy nem sokára visszakapod a malmot egészen a magad tulajdonául, mert csak nem fogsz megállapodni a fél úton, míg czélodat el nem éred.

— De remélem, azt csak nem fogja soh'se feledni, hogy mind ezt az édesanyja családjának köszönheti — szólt Gleggné. — Ha ő nem arra ütött volna, bizony nagyon pórul járt volna. Mert a mi családunkban soh'se fordult elő, hogy valaki tönkrement, pörösködött vagy tékozlott volna; vagy hogy végrendelet nélkül halt volna el.

— Nem ám, se' hirtelen haláleset — tódítá Pulletné nagynéni — mert mindig hívtak orvost. De Tom a Dodson-fajból való, mondtam én kezdettől fogva. Nem tudom, mit szándékozol te majd tenni, testvér, de én úgy vélekszem, hogy a legnagyobb három abroszom közül adok neki, meg aztán lepedőket is. Azt nem mondom, hogy még egyebet is adok neki — de ezt csakugyan neki adom — s ha holnap meghalnék is, Pullet, jól eszedbe' tartsd: ámbátor te könnyen összetévesztetted a kulcsokat, és soh'se jut eszedbe, hogy a bal kéz felőli

ruhaszekrényben a harmadik fiókban, a széles szalagú éjjeli főkötőkön belül — de nem ám a szűk nyakfodrok mögött — van a kékre festett szoba szekrényének a kulcsa, a hol aztán a kék szekrény kulcsát is megtalálod. Persze te azt majd összetéveszted, s én bizony nem tudlak ám eligazítani. Te csodálatosan emlékezel piluláimra s egyéb orvosságaimra, ezt mindég is mondom, de a kulcsok között nem ismered ki magadat. — Ez a szomorú kilátás a zavarra, a mely az ő halála esetére bekövetkeznék, nagyon fájdalmasan érinté Pulletnét.

— Te már nagyon belemelegszel ebbe a ki- s bezárásba — jegyzé meg Gleggné oly hangon, a mely azt mutatá, hogy némileg megütközött ezen a badarságon. — Te túlteszel a magad családján is. Senki se' mondhatja, hogy én nem szeretem elzárni a magam dolgait, de csak azt teszem, a mit a józan ész kíván. A mi a vásznakat illeti, majd utána nézek, melyik a használható, hogy azt ajándékozzam unokaöcsémnek. Van nekem olyan vásznam is, a mely még soh' se' volt fehérítve, de azért különb, mint más emberek legfinomabb hollandi vászna; reménylem, ebben fog ő hálni s erről emlegeti meg nagynénjét.

Tom megköszönte a Gleggné szívességét, de minden ígéret elől kitért, hogy ő éjjelenként nagynénje erényeiről gondolkozzék. Gregg is rajta volt, hogy más irányba csapjon beszédük, midőn Tomot a Deane szándéka felől kérdezte a gözre való berendezést illetőleg.

Luczinak valami távolabbi czélja volt azzal a kéréssel, hogy Tom a Sindbadon jöjjön. Az ötlött eszébe, hogy a mint itt az idő a hazamenetelre, szolgáljuk haza lovagol Sindbadon, Tom unokatestvére pedig anyjával és Luczival együtt kocsikázzék haza.

— Nagynéni egyedül magában ül — szólt a tervezgető ifjú hölgy — nekem Tom mellett kell ülnöm, mert annyi mondani valóm van neki.

A Maggie iránti szerető aggódás buzgalma nem tudta meggyőzni Luczit, hogy elhalaszsa Maggie felől a Tommal való beszélgetését, a kinek úgy vélte, az öröm teli poharát kezében tartva, mint a malomra vonatkozó kívánságai gyors teljesülését, most engedékenynek s hajlíthatónak kell lennie. Természete nem ajándékozta meg őt azzal, hogy megtudta volna érteni Tomot: szinte megzavarodott, midőn

észrevette a Tom arczkifejezésének örömtelen változásából, hogy fájdalmat okozott neki, midőn elbeszélte, mikép ügykezett Fülöp a maga befolyását érvényesíteni apjánál. Luczi arra számított, hogy e nyilatkozatot Tom igazi ildomossággal fogadja, a mely egyszerre kiengeszteli őt Fülöp iránt, s azt bizonyítja, hogy az idősb Wakem egész tisztelettel kész Maggiet menyéül fogadni. Semmi egyéb nem volt tehát hátra, csak az, hogy a kedves Tom, a ki mindig édes mosolylyal tekintett Luczira, teljesen megváltozzék s épen ellenkezőleg szóljon, mint az előtt folyvást tette, és nyilvánítsa ki, hogy neki a maga részéről csak öröme telt abban, hogy a régi viszály egészen elsimúlt, és hogy Maggie lehetőleg mennél előbb a Fülöp neje lehessen. Luczi véleménye szerint semmi sem lehetett volna ennél könnyebb.

Csak hogy az olyan elméken, a melyeket a valódi és negatív tulajdonságok oly erősen megbélyegeznek, — mivel ezek alkotják azoknak a szigorúságát, mint az akaraterő, a törekvés öntudatos helyessége, a képzelet s értelem szűkkörűsége, az önuralom nagy ereje s az a hajlam, hogy másokon uralkodjanak, — az előítéletek épen úgy hatalmat vesznek, mint természetes táplálékai a gondolkodásnak, a mely semmiféle más táplékot nem vehet abból az összekészált, töredékes, kételyre készítő ismeretből, a melyet mi igazságnak nevezünk. Mind-egy, akár örökség gyanánt jutott reájuk ez előítélet, akár a levegőből származott, akár mende-mondából merítették vagy benyomásaik útján szerezték! bárhogyan keletkezett: az efféle elméket hatalmába keríti; mert van valami, a mi őket bátor és derekas küzdelemre készíti, a mi az önkéntes gondolatok ürességét eltakarja, a mi másokat meggyőz az öntudatos igazságosság tekintélyével, egy szóval: olyan bot, a mely védelemre s támadásra egyaránt jó. Minden előítélet, a mely e céloknak megfelel, önmagától szembetűnik. A mi jó és őszinte Tulliver Tomunk elméje ezek közé tartozott; — az, hogy ő apja hibáit önmagában megbírálgatta, épenséggel nem akadályozta őt abban, hogy annak előítéletét ne örökölje, s ez előítélet a laza elvű s laza életű ügyvéd ellen irányult s találkozó pontja lett mind azon csalódott érzelemnek, a mely a maga egyéni és családi büszkeségéből eredt. Aztán még más nemű érzelmek is járultak ez előítülethez, hogy Tomnak a Fülöpre vonatkozó s Maggienek a Fülöppel való házassága

iránti keserű ellenszenvét annál inkább erősítsék; s mind a mellett, hogy Luczi hatalmat nyert a maga eszén járó unokatestvérén, bizony mégis csak hideg visszautasítást nyert arra nézve, hogy ő valaha ilyen házasságba beleegyezzék; «de természetesen Maggienek szabadságában áll úgy cselekedni, a mint akarja, mert ő úgy is kinyilvánította abbeli elhatározását, hogy függetlenül akar élni. De Tom, a maga részéről az apja emléke iránti kötelességhez hű marad s mind azon férfias érzéshez, hogy a Wakemekkel semmiféle viszonyba nem keveredik».

Ilyen formán mind az, a mit Luczi buzgó közvetítésével elért, csak annyi volt, hogy Tom arra várjon, vajon Maggie-nek előbbi fonák elhatározása, hogy ismét valami más állást foglaljon el, jelenleg megváltoztatható-e, a mint hogy a Maggie elhatározása nagyon alkalmas volt arra, hogy valami ehhez hasonló fonák útra térjen, de egészen másra, mint a Wakem Fülöppel való házasság útjára.

ELLIOT GYÖRGY után, angolból

VÁCZY JÁNOS.

ÉLET — HALÁL . . .

Élet — halál — nekem már mindegy,
Leszámolék, nyugodt vagyok.
Öröm, remény felém már inthet,
Mosolyra, csábra nem adok.

Kenyeremnek javát megettem,
De virágot alig szedék !
Egy munkás élet áll mögöttem,
Előttem letarolt vidék.

De azért mégis boldog voltam ;
Szívem a multnak még örül :
Egy hű kebelre rá hajoltam,
Jó gyermekek vettek körül.

Jövőre is van még kilátás,
És a reménynek bő oka :
Körülem gazdag isten-áldás,
Tíz szép reményű unoka.

De mennem kell már nem sokára,
Időm kimért, napom lejárt . . .
És mind az a mit hagyok hátra :
Nem sokat ér, de nem is árt.

És majd birám elébe állok . . .
Ki ítél engem, ha Te nem ?
Mert nem kérdem én a világot,
Te ítélj rólam, Istenem !

Emelt fővel megyek elődbe,
Bár nem koszorús homlokom ;
De mert nem hívtál engem többre,
Itélj meg, nem veszem zokon.

A mit tevék, most már csak álom,
Az öröklétbe nem megy át ;
De a mi volt, azt nem sajnálom,
S nem siratom éltem javát.

Még téged sem sajnállak, kincsem,
Ki engem a sírig kísérsz ;
Mert maradásod akkor nincsen,
Tudom, hogy hamar utol-érsz !

SZÁSZ KÁROLY.

A VÁLASZTOTTHOZ.

Kezet kézbe ! s ajkat ajkra !
Kedves lányka, hű maradj ;
Isten áldjon ! kedvesed míg
Szirten, gáton áthalad.

De ha egykor, vész után, majd
Újra biztos révbe száll,
Öt az Isten verje meg, ha
Kedvet nélkülöd talál.

Gyors határozat is siker már !
Pályám' félig megfutám . . .
Nap nekem a csillagsugár,
Gyávának van éj csupán.

Hogy ha melletted hevernék,
Bánat nyomná szívemet ;
A távolban küzdve küzdök
És csak érted szenvedek.

Feltaláltam már a völgyet,
Melyben együtt járdalunk
S esténkint a lágyan ömlő
Folyamnál mulatgatunk.

Ime, bükkök a berekben!
Im' a réten lenge nyár!
S ah! ezek mögött reánk majd
Egy kunyhó is várva vár!

GOETHE *után, németből*

LÉVAY JÓZSEF.

BABYLONI ÉS HÉBER HAGYOMÁNYOK.*)

Mióta George Smith híres ninivei fölfedezései és az e nevezetes úttörés nyomában két évtizeden át folytatott philologiai és archæologiai munka alapján mindinkább teljesebb vonásokban szemlélhetjük a régi babyloni nép mondai hagyományait, csak kevés ember akad, a ki még kételkednék abban, hogy a bibliai irodalom erős nyomait mutatja azon befolyásnak, melyet a babyloni eszmék a héber irodalmára gyakoroltak.**)

A világteremtésről, az özönvízről szóló elbeszélés és még egyéb, az emberiség kezdeteibe visszanyúló hagyományok babyloni eredetre mutatnak. De azért nem pusztá másolatai azoknak a mondáknak, melyeknek értelmét a babyloni ékirattáblákból nagy nehezen betűzte ki az európai tudomány. Azokban, a miket a babyloni mythos a teremtésről és a chaosról beszél, meg az istenek harczáról a chaos szörnyetegei, a világtenger fenekén ólálkodó ős sárkányok és fenevadak ellen, a babyloni pogányság bárdolatlan világnézete uralkodik; magasabb erkölcsi fölfogás a világ rendjéről, az emberiség földadatairól e mythosokban nem nyilvánul. A héber irodalom e nyers hagyományokat a prófétai monotheismus eszmekörébe emelte föl, a vad theomákiát erkölcsi világnézetével hatotta át. Ebben nyilvánul igazi eredetisége a héber elbeszéléseknek.

S e magasabb rendű földolgozás alatt nem csak ethikai irányban gyarapodott a babyloni elbeszélés, hanem æsthetikai

---

*) *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit.* Von Hermann Gunkel. Mit Beiträgen von Heinrich Zimmern. Göttingen, 1895.

**) L. George Smith czimű czikksorozat az *Egyptemes philologiai Közlöny* 1876-iki évfolyamában.

szempontból is tökéletesedett. Hasonlítsuk csak össze a babyloni papi író szakadozott stílusát, melyet a címben jelzett munka függetlenségében közölt «babyloni teremtetési eposz», «a Tiámát-harcz», «a vizözön-monda» még a fordításban is fölmutat, a bibliai Genesis-elbeszélések biztos és nyugodt prózájával! Az æsthetikai kritika minden bizonyynyal az utóbbi felé fog hajolni ítéletével.

Mikor volt azon idő, midőn a babyloni hagyományok oly erős befolyást gyakoroltak a héberek gondolataira, hogy az idegen nép őstörténeti elbeszéléseivel foglalkozva, azokat a magok irodalmában fölhasználhatták? Erre a kérdésre rendesen úgy szoktak felelni, hogy az úgynevezett «babyloni fogság» idejére mutatnak rá, mint azon korszakra, midőn a héberek a babyloni műveltség közelébe jutottak, annak légkörében éltek és hatalmas hatását befogadták, de egyúttal szellemi vezetőik lelkületében erős ellentét erősödött meg a babyloni pogány vallásfölfogás ellen; e polemikus viszony egyrészt e korszak (VI—V. száz. Kr. e.) prófétáinak irataiban, másrészt azon irányban is nyilvánul, melyben a babyloni hagyományokat a bibliai irodalomban földolgozták és monotheistikus szellemben úgyszólván újjáteremtették.

A kik azelőtt e feleletet az átkölcöszzés időpontjára vonatkozó kérdés leghelyesebb megoldásának tartották, újabb időben alapos okot nyertek arra, hogy azt az időt, melyben a babyloni művelődés a kanaáni népekre nagy hatást gyakorolt vagy 7—8 évszázaddal hátrább tolják. Nehány évvel ezelőtt Egyiptomban, Tell el-Amarnában száz meg száz ékirati táblából álló oklevéltárt fedeztek föl, melyben (a Kr. e. 1400 körüli időből) III. Amenophis egyiptomi királyhoz Babel és Aszur királyaitól, úgymint az egyiptomi állam palesztinai vasallusaitól és helytartóitól érkezett levelek, jelentések és diplomáciai jegyzékek vannak megőrizve.

E becses okiratokból sok tekintetben nyertünk váratlan fölvilágosítást Ázsia történetének egy homályos fejezetéről. Első sorban elénk tárják Palesztina viszonyait, a hébereknek Egyiptomból való kivonulását és Kanaánban történt megtelepedését közvetlenül megelőző időre nézve.

E korszakról a Tell el-Amarnában fölfedezett ékirattáblák előkerülése előtt csak igen homályos ismereteink voltak.

Alig lehet történelmi tudásnak mondani azt a pár töredékes adatot, melylyel arra a kérdésre adtak feleletet: hogy mi volt Palesztinában az Exodus ideje előtt? Most ott látunk egy sereg apró államot Egyiptom főnhatósága alatt, ismerjük a népek és

regulusaik neveit, beletekintünk politikai helyzetökbe, torzsalkodásaikba, melyekről az egyiptomi residensek, kiket a pharaó a fejedelmek nyakába ültetett, pontos és körülményes jelentést tesznek a nagykirálynak.

De másrészt kulturtörténeti szempontból e részletes ismeretknél még sokkal fontosabb a Tell el-Amárna ékirattáblákból kivágó azon addig nem is sejtett általános tapasztalat, hogy a Kr. e. XV. században Syria és Kanaán népei művelődés tekintetében teljesen a *babyloni kultúra* hatása alatt állottak, tőle függtek. Ezen, Babylontól oly távol eső területen a műveltség úgymint a kormányzat hivatalos nyelve a babyloni nyelv volt. E nyelven leveleztek a népek királyai az egyiptomi nagykirállyal, és hogy Egyiptomban megértsék jelentéseiket és fölrataikat, gondoskodni kellett, hogy a nyelvet és bonyolódott írásrendszerét ismerő emberek ne hiányozzanak az egyiptomi kormányzat központjában. A Tell el-Amárnában fölfedezett okiratgyűjteményben egynéhány babyloni vocabulariumot, az ékiratok syllabizálásának elsajátítására szolgáló jegyzéket is találtak, a melyeket joggal tekinthetünk didactikus segédeszközöknek, a féle tankönyveknek.

Találtak továbbá két nagyobb mythologiai szöveget, melyeken a tanulás (hogy ne mondjam, magolás) nyomai mai napig meg vannak őrizve; tudniillik vörös és fekete pontokkal vannak a szóválasztékok föltüntetve. E két mythologiai szöveg, mely Palesztinából került Egyiptomba, egyúttal okiratszerű bizonyíték a mellett, hogy abban az időben Nyugot-Ázsiában már sokat foglalkoztak a babyloni mythologia hagyományaival. Tartalmi tekintetben e mythologiai szöveg egyike bir kiváló érdekkal. *Adapa*, az ősember, mondáját beszéli: Adapának az egek istene az élet kenyerét és vizét óhajtja ajándékozni; az ősember az isteni adományt visszatásítja, a miáltal kárba vész halhatatlansága. (Gunkel-Zimmern 150—151. l.)

Itt tehát tagadhatatlan nyomai mutatkoznak azon ténynek, hogy Kanaán már a Kr. e. XIV—XV. században telítve volt babyloni ismeretekkel, hogy abban az időben már a babyloni műveltség nagy befolyása alatt állottak ez ország népei. Új támaszpontot nyertünk ezáltal azon kérdés megoldására is, hogy *mily időben* hatottak Babylon teremtési, vízözön- és egyéb e körbe tartozó mondái Izraelre is. Úgy látszik, nem kell az érintkezés fölismerésére a babyloni fogság idejéig leszállanunk; e hagyományok sok

évszázaddal előbb közkelettel bírhattak azon országban, melyben az Egyiptomból kivonuló izraelita nép megtelepedett.

E föltevést most exact módszerrel teszik bizonyossá azon mélyreható történelmi, exegetikai és irodalomtörténeti kutatások, melyeket e sorainkra alkalmat nyújtó nagyfontosságú könyv magában foglal. Gunkel Hermann, a theologia tanára a berlini egyetemen, azzal jelez nagy haladást elődjével szemben, hogy a babyloni hagyomány nyomait nemcsak a Genesis első fejezetében keresi, a hol azok didactikus célú földolgozásban s mintegy rendszeres alakban lépnek elénk, hanem keresi és találja nyomait a bibliai irodalom *költészeti* részeiben is, keresi és találja a próféták beszédeiben lépten-nyomon előforduló szónoklati képletekben, melyeknek egy egész csoportja csak úgy érthető meg teljesen, ha e képletek mythosi előzményeit ismerjük.

Valóban meglepő az a nagy teljesség, melylyel Gunkel ez adatokat előttünk föltárja. Az igaz, a fölfedező egyoldalú bizalma és optimismusa mindenfelé babyloni nyomokat szimatoltat Gunkellel, a hol ily elemek föltételezése nélkül is elég jól és talán még jobban is boldogulhat az exegeta, a hol a költő lelkületébe belemélyedő elfogulatlan olvasóra csakis zavarólag hatnak a babyloni előzmények, melyeket a szélső következetességben tetszelgő szerző mintegy reá suggerál. Azonban az e fajta kutatásokban majd csaknem szokássá vált túlzások levonása után is a szerző bátran írhatta a «quod erat demonstrandum»-ot könyve első részének (1—171. l.) végére. A lehető legfényesebben sikerült neki thésisének bizonyítása. E thésis a következő.

Az Ó-Testamentum prófétái és költészeti könyveiben nagyon gyakran találkozunk azon jelenetnek leírásával vagy prófétai jövődőlésével, hogy Jehova legyűri és agyondöfi a szörnyetégeket, a tenger fenekéről napfényre hoz mindenféle tengeri sárkányokat, meggyalazza és ártalmatlanná teszi azokat. Majd bő leírásaival találkozunk e küzdelemnek, majd pedig csak darabos vonatkozással, melynek értelme azon teljesebb leírások által válik világosabban érthetővé. A legyőzött szörnyek gyakran etymologiai tekintetben is homályos értelmű nevezetekkel vannak jelölve. Ráhábh, Behémóth, Levijáthán, Tannín, a szökő kigyó, görbülő kigyó : ily nevek alatt szerepelnek az istenségnek ellenszegülő sárkány-szörnyek, melyeknek legyőzését a legelevenebb színekkel rajzolják a héber költők és próféták, hol mint a mult, hol mint a jelen, hol még csak mint a jövő nagy eseményét. Az irodalomnak e tárgyra

vonatkozó legjellemzetesebb helyeit az eredeti nyelvet nem ismerő olvasó is méltathatja, ha a kezénél levő magyar fordításban ügyet vet a biblia e helyeire: Ámosz 9, 2 és kk. Jezs. 27, 1; 51, 9 és kk. Ezekh. 29, 3—6; 32, 2—8; Jób 26, 12 és kk. 40, 25 és kk. 41, 23—26 (és e fejezetben még többször is); Zsolt. 89, 10 és kk. Mind-ezen és még sok egyéb helyeken is, melyeket Gunkel exegetikus elemzés alá fog, nagyrészt Izrael ellenségeinek legyőzését jelzi e szörnyetegeknek Jehovával történő megfélemlítése és leigázása. E vonatkozás már most, Gunkel szerint nem egyéb, mint a babyloni őshagyomány leszűrődése. A mythos eredetileg azon hatalmas harczirol szól, melyet Isten (a babyloniaknál Marduk) a chaos (tóhu va-bóhu) szörnyetege ellen ví, midőn a világot megteremti és annak rendjét megalkotja. A héber költők és próféták ezen Kanaánba is eljutott, de az ő korukban már csak homályos emlékként élő mythosi elemekkel dolgoznak, midőn a chaos szörnyetegei, az ős óceán nagy sárkányai képletében szólnak a Jehovától legyőzött hatalmas népekről és világbirodalmakról.

Könnyen meglehet, hogy Gunkel a fölfedező heves lelkesedésétől izgatva néha elveti a súlykot és magyarázatának körébe a biblia oly helyeit is bevonja, melyeknek megértése az ő babyloni chaos-sárkányaira nem szorulnak. De másrészt, a tőle fölhasznált adatok nagy számából mindenesetre tagadhatatlan tényül van bebizonyítva szerző azon thésisének igazsága, hogy a bibliai költők és próféták előadásának alakítására, a tőlök használt képletekre és hasonlatokra nagy hatással voltak a babyloni hagyomány azon elemei, melyeknek ismerete az ő idejökben ki nem veszett volt azon műveltségi körökből, melyekből a nép avatott tanítói kikerültek. Nem hogy *tanulták* volna, hanem ismerték mint közkeletű fölfogásokat, melyeknek föltételezése nélkül az ő beszédök sokszor alig érthető meg teljességgel. Hogyan értsük meg -- hogy csak egy példát emeljek ki a sokból -- Jezs. 27, 1 e szavait:

«Ama napon megfenyíti Jehova nagy és kemény kardjával Levijáthánt a szökő kigyót, és Levijáthánt a görbülő kigyót és megöli a Tannin-t, mely a tengerben van»

ha nem ismerjük a babyloni chaos-mythost, mely teljes kapcsolatát nyújtja azon harcoknak, melyekben a nagy isten a tengerben ólálkodó szörnyetegek átdőfésével kezdi a világ rendjét megalkotni?

Gunkel a kapcsolat belátását nem várja az olvasó bizal-

mától, melylyel szavahihetősége és solid módszere iránt viseltetik. Egy jeles ékirattudóssal, Zimmern Henrikkal, az assyriologia lipcei tanárával szövetkezett, ki úgy a mű szövegében helylyelközzel alkalmazott toldások alakjában, mint különösen a könyv függelékében (401—428. lapokon) a kutatás babyloniai adatait hiteles alakban nyújtotta az olvasó elé. A George Smith első kísérlete óta már több ízben lefordított babyloniai mythos-szövegek, melyeknek adataira Gunkel, bizonyító eljárása során lépten-nyomon tartozott hivatkozni, itt gondosan vannak revideálva és a biztosaknak a kétes dolgoktól való lelkiismeretes megkülönböztetése mellett, úgy látszik, megbízható fordításban újból bemutatva. A szakemberek körén túl, általános irodalmi szempontból is érdekes függelék teszi Gunkel babyloni diplomatáriumát.

A szerző bizonyító eljárása nem volna tökéletes, ha a fölhordott adatokból nem tűnnék ki világosan az is, hogy a babyloni mythosok ismerete és irodalmi fölhasználása az exilium korszakát megelőzik. És e tényen most már nem lehet kételkedni. Mert hiszen a bibliai irodalomból fölhozott helyek között, a melyekből Gunkel okoskodását levezeti, feles számmal vannak olyanok, melyek kétségtelenül a babyloni fogságot jóval megelőző időben keletkeztek. Ott van Ámosz próféta, ott Jezs. 27, melynek bekezdő versében különösen sikerült bizonyítékát láthattuk Gunkel irodalomtörténeti elméletének.

De azért mégis csak a babyloni fogság alatt és a zsidóknak Palesztinába visszatérése után (idevágna különösen szerzőnek Zakhariás 4. fejezetét illető fejtegetései, 122—131. lap) fejlődnek e vonatkozások a teljes tudatosság fokára. Az előző korszakban elhomályosodott mythosi reminiscenciák rhetorikai fölhasználásáról van szó; a szerzők nem birnak már tudatával képleteik kútforrásának hajdani vallásos vonatkozásáról. Az exilium korszakában és e korszak után föltűnt nagy próféták és költők (hisz épen ez a prófetizmus és héber lyra fénykora), midőn babyloni hagyományokra vonatkoznak, melyekkel megismerkedniök immár újabb alapos alkalmok kínálkozott Bábel folyói mellett, vagy midőn ily hagyományokat saját eszmekörökbe beillesztve földolgoznak, nem mellőzhetik el a vallásos vonatkozásokat. Polemikus éllel fordulnak a babyloni vallásfölfogás, különösen pedig az ezzel kapcsolatos theogonia és astrologikus babona ellen (a bizonyító helyek Gunkel könyvének 136. és kk. lapján), másrészt földolgozó munkájokban, a mint ezt már bevezetőleg kiemeltük, vallásos és erkölcsi gondol-

kozások magaslatába emelik föl azt a nyers anyagot, melyet nekik Babylon tudománya szolgáltatott. A földolgozás e módja egy hatalmas polemiával ér föl.

Gunkel módszere szerint, a bibliai kutatások terén nem szabad összezavarni az *irodalomtörténeti* szempontot a *hagyománytörténeti* szemponttal. Ez ugyan nem új tan. De szemben a bibliai kutatások uralkodó iskolájával, igen fontos volt e thésisre különös súlyt helyezni. Az irodalomtörténeti kritika a bibliai tudomány terén arra a kérdésre keresi a feleletet: hogy valamely irodalmi emlék mely időben nyerte azt az alakját, melyben az utókor számára megőrizték; mely alkotó részeket lehet tudományos módszerrel valamely befejezett irodalmi egész definitív alakjából is fölismerni; mik ezen alkotó elemekként földolgozott régibb okmányoknak általános ismertető jelei és — esetleg — mily változás esett rajtok, midőn egy nagyobb egészbe mentek át, melynek szerves alkotó részét teszik? Azonban e kutatások, melyek éppen a mi korunkban a kritika legfényesebb eredményeit idézték elő, Gunkel szerint, nem vetnek elég súlyt a bibliai okmányokban előforduló eszmék fejlődésére és irodalmi megjegeczesedéseket megelőző történetére. «A mondáknak — úgymond Gunkel — még mielőtt irodalmi életüket megkezdték, megvolt már a magok története a szájhagyományban, e történetet nem az irodalomtörténeti kritika útján fejthetjük föl» (143. lap). Ezért ő az eddig uralkodó methodust azzal a módszerrel óhajtja kiegészíteni, melyet *hagyománytörténetinek* nevez és melyet könyvében érvényre juttat. Ámde — ez ellenvetéssel élhetnénk — ezen módszer is, ha megbízható eredményekre számít, csakis irodalomtörténeti eszközökkel dolgozhatik; a szájhagyomány maradákeit korról korra csakis azokból bírja reconstituálni, a miket belőlök az írott emlékek megőriztek. A mint e *positív* anyagon tülemelkedik, sikamlós térre lép, a *subjectív* hozzávetéseknek és önkényes föltevéseknek veszélyébe kerül. A hagyománytörténeti módszernek is csak annyi értéke lehet, a mennyi szolid irodalom-kritikai alapvetésen épül föl.

Gunkel a babyloni eszmevilág, s különösen a teremtsérről és chaosról szóló babyloni mondák hatását nem látja lezártnak azzal az irodalommal, melylyel könyvének első fele foglalkozik. Nagy hatást tulajdonít neki a későbbi vallásos irodalom azon körére, melynek központjában a *végso dolgokról* való elmélkedés áll, a mit *eschatológiának* szoktak nevezni. A vallástörténettől nyújtott tapasztalat szerint nincsen kizárva annak lehetősége, hogy az apo-

kryphok irodalmának még későbbi hajtásain is a babyloni hagyomány nyomai jelentkeznének. Hiszen a mandaeus vallásfelekezeti tanaiban úgymint néhány gnostikus rendszer elmékedéseiben is még tisztán meg lehet különböztetni a babyloni elemeket, melyek e rendszereken belül találtak végső menedéket. Gunkelnek az a véleménye, hogy a zsidóságból kiinduló apokalyptikus irodalom is sok elemet foglal magában, melynek eredete a babyloni hagyományra mutat vissza.

Hagyománytörténeti módszerével azt találja, hogy az eschatologia nem egyéb, mint a babyloni hagyomány alkalmazása a végső dolgokra. Más szóval: a mit a régebbi irodalom a kosmogonia során a chaotikus szörnyállatok legyőzéséről beszél, azt az apokalyptikus irodalom az eschatologia elemeként használta és a végső dolgok kapcsolatában dolgozta föl. E fölfogás adataira akad mindenfelé azon könyvekben, a melyeknek szerzői a világ végső sorsáról közlik látomásaikat, vagy a hol e dolgok határszélén mozgó eseményekről van szó. Nagyban szolgál neki e célra az Ó-Testamentum Dániel-könyve, aztán az apokryph Henoch-könyv, a Báruch apokalypsise és még számos egyéb irodalmi emlék, mely az apokalypsis körében mozog vagy azt csak mellesleg érinti. A látomások keretében földolgozott anyagban Gunkel a babyloni chaos-mythosz végső alakulását szemléli és irodalmi elhelyezését. A hol monstrumról van szó, az mindig Tiámat-ra mutat vissza, a Marduk istentől legyőzött chaotikus szörnyállatra. E körbe helyezi az Új-Testamentum apokalypsisét is, melynek 12. fejezete képezi a munka második részének (173—398. lap) középpontját, de a melynek egyéb részeit is belevonja vizsgálódásaiba. Bőven czáfolgatja azt a fölfogást, mely e látomásokban kortörténeti események nyomait látja. Gunkel mindenfelé a képzetek babyloni eredetét találja és e kapcsolatba helyezi a látomások részleteit. Még az apokalyptikus titkos számból (666) is, (Apok. 13, 18) melyet Benary óta leginkább Nero császárra szoktak vonatkoztatni, ő a Tiámat jelölésére szolgáló szó számértékét betűzi össze.

Ez idő szerint a tudományos kritika oly sokat foglalkozik Gunkel-Zimmern elméleteivel, hogy illőnek tartottuk, hogy a magyar olvasó is tudomást vehessen ezen nemcsak theologiai, hanem irodalomtörténeti szempontból is érdekes új kutatásokról, vitapontokról és eredményekről.

AZ ORVOSI GYAKORLATRÓL.

Az 1876. évi XIV. törvényczikk VI. fejezetében foglalvák az orvosi gyakorlat rendezésére vonatkozó törvényes intézkedések. A közegészségügyi törvény szükségzavú törvényhozási indokolása szerint törvény útján kívánták az orvosi gyakorlatot szabályozni, mely 1876-ig valóban rendezetlen volt. Az akkori kormányköröknek legelső czélzata volt ezzel azon számos visszaélésnek elejét venni, mely szerint külföldön sokan szereztek be kellő tanulmányok nélkül is orvosi okleveleket és itthon letelepedtek. Az ily oklevelek alapján nyert gyógyítási jogosultság kizárása mellett arra törekedtek, hogy az egész ország területén egyenlő és egyformán jól kiképzett orvosokat nevelhessenek.

A törvény szerint csak hazánkban nyert orvosi oklevelek érvényesek és jogosítanak fel orvosi gyakorlatra. Azok azonban, a kik 1876 előtt már itthon működtek a legkülönbébb oklevelek alapján, továbbra is meghagyattak jogaikban, minthogy a törvénynek visszaható ereje nem lehet. De nem is lehetett, mivel a beállandó orvoshiányt sehogy sem lehetett volna pótolni. Ez okból a régi rendszer orvostanhallgatói még 1876 után is a régi szabályzatok szerint nyerték el képesítésöket.

Mindazonáltal külföldi oklevelek elismertetését lehetővé tették rendes, szabályszerű nostrificatio útján. (1876: XIV. 44. §.) A nostrifikatio teljesen a vallás- és közoktatásügyi miniszter jogkörébe tartozik. Az általa 1876-ban 16,904. sz. alatt kiadott rendelet értelmében a külföldi oklevél tulajdonosa ugyanazon föltételek teljesítésére köteles, mint a belföldi orvosjelölt; megengedhetőknek tartotta azonban bizonyos kedvezmények megadását, ha őt erre az egyetem tudományos kara méltónak találja, és ehhez a közoktatásügyi miniszter hozzájárult. A kedvezmény tehát csakis esetről-

esetre állhat. A nostrificatio iránti folyamodvány az egyetemi orvudományi karhoz vagy a közoktatásügyi miniszterhez nyújtandó be. (V. M. 1875. 19,349. sz. r.)

Az Ausztriában orvosi oklevelet nyert orvosok hazánkban szabadon letelepedhetnek. Az említett közegészségügyi törvény-cikk 44. §-a szerint mindkét társország kormányainak kölcsönös megállapodásától függ a két állam területén nyert orvosi oklevél alapján való orvosi gyakorlat mikénti elismerése. Jelenleg az osztrák és magyar egyetemeken nyert oklevelek kölcsönösen elismertetnek minden különös nostrificatio mellőzésével és teljesen hasonló elbánás alá jutnak, mint a belföldiek. Az osztrák oklevelű orvos, vagy viszont a magyar oklevelű a reciprocitás elve alapján szabadon letelepedhetnek az egész monarchiában.

Az 1876. évi XIV. törvénycikk az orvosoknak az egész országra nézve biztosítja a szabad letelepedés jogát; ha tehát érvényes oklevél birtokában van és a formális szabályoknak eleget tesz, orvosi gyakorlatában sehol sem korlátozható.*)

Az orvos letelepedése azonban állami ellenőrzés alatt áll, mely ellenőrzés joga a törvényhatóságokra, illetve tisztviselőire bízott. Ez okból a letelepedő orvos köteles oklevelét az illetékes közigazgatási hatóságnak «beiktatás és kihirdetés végett» bemutatni. (1876: XIV. 46; 159. és 162. §-ai)

A törvényhatóság első tisztviselője az oklevelet a hatósági főorvosnak kezeihez juttatja, a ki az oklevelet szabályszerűségére nézve megvizsgálja és láttamozási záradékával ellátja, a kihirdetés végett a törvényhatóságnak bejelenti.**)

Az orvosi oklevelet a törvényhatósági közgyűlés hirdeti ki s ha az oklevél némi kifogás alá esnék s kellékei nem felelnének meg a törvény előírta követelményeknek, a kihirdetést megtagadja és a megkezdett orvosi gyakorlat betiltása iránt intézkedik. (1876: XIV. 159. §. d).

Kihirdetés esetén az eredeti diplomára a következő záradék rávezetendő: $\frac{246. \text{szám}}{\text{közgyűl. 1897.}}$ *Ez oklevél az 1876. évi XIV.

---

*) Hazánkban nyert oklevelek Horvátországban is elfogadtattak, mely külön autonóm egészségügygel bír.

**) Minden oklevél nyilvántartásba iktatandó, mely hasonló lehet az évi kimutatás VI. táblázatához.

törvényezikk 159. §-ának *d)* pontja értelmében a törvényhatósági bizottsági közgyűlés előtt meghirdettetett. Kelt Bács-Bodrog megye törvényhatósági bizottságának 1897 július hó 14-én tartott közgyűléséből.

N. N.

főjegyző.

Az orvosi gyakorlat megszüntetésének kötelező bejelentése sem törvényben, sem rendeletben nem mondatott ki egészen világosan; pedig hát ennek föltétlen szüksége nyilvánvaló. A többi között az 1876. évi XIV. törvényezikk 46. §-a, az első segély megtagadásának jogosságát csakis az orvosi gyakorlatnak a hatóságnak való bejelentése alapján ismeri el. E §. szerint ugyanis minden orvosi gyakorlatot űző orvos életveszélyben forgó betegnek díjazás mellett köteles első orvosi segélyt nyújtani. Ép így köteles minden gyakorló orvos az 1876. évi XIV. törvényezikk 84. §-a értelmében járvány esetében működése területén hatósági kirendelést elfogadni, kivéve ha bejelentette orvosi gyakorlatának megszüntetését.

A gyakorló orvos tehát okvetlen jelentse be a hatóságnak, ha a gyakorlatát megszünteti, mit különben a hatósági nyilvántartás természete is megkíván.

A gyakorló orvos, a mint letelepedett és benyújtotta bélyeges folyamodványát okleveleinek meghirdetése végett, jogosítva van a meghirdetés előtt gyakorlatát megkezdeni, mert a mennyiben oklevele hiányos, a hatóságnak az oklevél vétele után nyomban joga van őt attól eltiltani. (1876. XIV. 159. §. *d)* és 1886. XXI. 47. §.)

Magyarázatra szorúl az egész ország területén űzhető szabad orvosgyakorlat kérdése is. Concrét esetben fontos is ennek tisztázása. A szabad orvosgyakorlat jogosultsága törvényeink értelmében függ: 1. érvényes orvosi oklevéltől, 2. oklevelének a hatóságnak való bemutatásától. E bemutatás azonban letelepedésekor csak az illetékes hatóságnak mutatandó be. A például Zombor város törvényhatósági területén lakik vagy letelepedik, oklevelét itt mutatja be, s ez följogosítja Bács-Bodrog vagy más megyék területén való orvosi gyakorlatra is. Ha valaki télen Budapesten, nyáron Tátrafüreden praktizál, mindkét törvényhatóság területén köteles oklevelét bemutatni, mert tényleg két helyen telepedett le. Hogy hol kezdődik és hol végződik a «letelepedés» alatt értendő fogalom törvényjogi értelme, nyílt kérdés, mely mindenestre miniszteri döntvény hozatalára érdemes.

A közös és honvéd hadsereg orvosainak magánorvosi gyakorlata teljesen ugyanazon elbánás alá esik, mint a polgári jellegű; de a

mennyiben bemutatott oklevelök nem felelne meg a kellékeknek, akkor az 1876. évi XIV. törvényczikk 159. §-nak d) pontja alkalmazása előtt a hatóság köteles az ügy kimerítő ismertetése mellett jelentést tenni a belügyminiszternek. (B. M. 1883. 54,430. sz. r.) Azon katonai orvosok, a kik nem üznek magánorvosi gyakorlatot, de hivatalos állásukból kifolyólag írnak recepteket stb., nem tartoznak a hatóságnak okleveleiket bemutatni, hanem a katonai hatóságok ez orvosok névjegyzékét tudomásvétel végett közlik az illetékes hatósággal s ezek ismét a gyógyszerészekkel.

A katonai orvosok oklevelének elbírálásánál is érvénye van a monarchia két állama reciprocitásának.

Áttérve az orvosi címek kérdésére, ezeknél a legnagyobb visszaélést konstatálhatjuk. Jellegökre nézve kétfélék lehetnek: a) külföldiek, b) belföldiek. A külföldi orvosi és sebészi címek használata az 1876. évi XIV. törvényczikk 45. §-a értelmében külön belügyminiszteri engedélyhez kötve, de ezen címek használata — ha egyébiránt a külföldi oklevél nem nostrifikáltatott — nem jogosít föl orvosi gyakorlatra.

Az 1876. évi XIV. törvényczikk szerint mindenki, tekintet nélkül elfoglalt hivatalos állására, ha orvosi gyakorlatot üz, ténykedéséből kifolyólag «magán gyakorló orvosnak» tekintetik; továbbá világos különbséget állít föl «orvos» és «sebész» között. Ugyancsak az 1876. törvény VI. fejezete értelmében azóta csak egyféle képesített orvosok kerülnek ki az egyetemről, kiknek címe: «az egyetemes orvostudományok doktora»*) vagy mint az eredeti latin diplomában mondatik: «Doctor medicinæ universæ» (Hőgyes, *Emlékkönyv* stb. 37. lapon), kétséget nem szenved, hogy az új szigorlati rend (1876-tól fogva) alapján képesített orvosok törvényszerű címe csak ez lehet, és jellegökre — gradusukra nézve — az 1876. XIV. törvényczikk szerint az «orvosok» (a hova az 1876. előtt szerzett és érvénybe hagyott mindenféle orvosdoktorok is sorozandók) sorába tartoznak, ellentétben a régi időben képesített sebészekkel, a kik nem doktorok.

Mindazonáltal az 1876. évi XIV. törvényczikk nem elég szabatos a címekre nézve. Nem szenved kérdést, hogy az «orvosi gyakor-

---

*) Azelőtt «tudora». Csapodi tanár iniciatívájának köszönhetjük a helyes és jól hangzó, magyar polgárjogot nyert «orvosdoktor» kifejezést.

lat*) alatt mindenkor a sebészek gyakorlata is értendő, s a törvény sehol sem tesz orvosi és sebészi gyakorlat között különbséget. De ott, a hol fokokról szól, mindenkor különbséget tesz «orvosok» és «sebészek» között. (1876. évi XIV. törvényezikk 45.; 159. d); 156. o); 157. h); 162. d), e); 80; 84—88. §-ok.)

Az 1876. közegészségügyi törvény tehát nem különbözteti meg eléggé a gyakorló orvosok gradusát, az «orvos» és «sebész» közötti különbséget. De hogy meg kellene, kitűnik ebből is: vajon a «sebész» használhatja-e az «orvos» címet tábláján vagy nem, mert az 1876. évi törvény e két kifejezése között tényleg különbséget tesz bizonyos esetekben, és konkrét eset is szóba jutott például a budapesti VI. kerületi előljárásságnál.

Más elbírálás alá jut az 1876. év előtt, illetve a régi rendszer szerint képesített «orvosdoktorok» és «sebészek» címe, továbbá az 1876. törvény életbe lépése előtt itt letelepedett, külföldön különféle címek alatt képeztetett orvosok címe.

Olvashatjuk az orvosi címtáblákon és recepteken gyakran elfoglalt állások, volt állások címeit; például volt kórházi segédorvos, volt katonai orvos stb., e címek kérdéseinek rendezése is kívánatos volna.

Hazánkban a címbitorlás amúgy is divatos, s kötvé hiszem, hogy a hatóságok sokat is törődnének vele. Szándékosan hozom föl a következő extrém esetet, hogy a nembánomság és a visszaélhetőség lehetőségét élesen jellemezzem, s bizony elszomorító, hogy a fennálló törvények ellenére a mai hiányos egészségügyi közgazgatás mellett ilyes lehetséges.

A napi lapok is széltében kürtölték Tóth Ödön esetét, a ki mintegy tizenöt év előtt fölvette a doktori címet és fölcsapott orvosnak. Közel tíz évet működött Bihar, Szabolcs és Szatmár megyékben hivatalosan, mint körorvos, s aztán hat év előtt följött Budapestre, hol erősen praktizált. A véletlen hozta össze a hatósággal egy titkos gyógyítószer hirdetése révén, és akkor súlt ki, hogy ennek a fővárosi orvosnak még csak — oklevele sem volt.

Magyarország közegészségi adminisztrációjára nézve elég épületes eset.

A törvényeink értelmében a fenti szédelgő elég enyhe büntetést kaphat, mert csakis kihágási eljárás alá vonható. Elítélhető

---

*) Az 1879. évi XL. törvényezikk 92. §-ában tényleg különbség tétetik.

az 1879. évi XL. kihágási törvény 45. §-a alapján jogtalanul használt cím bitorlásáért maximum 100 forintig, s közegészségi kihágásért, mert a fönnálló tilalom ellenére szabályszerű jogosítvány nélkül fizetésért vagy jutalomért orvosi vagy sebészi teendőket végzett, 100 forint erejéig az 1879. évi XL. törvenycikk 92. §-ának 1. pontja alapján. (Lásd az 1876. évi XIV. törvenycikk 52. §-át is).

Az «ál-doktor» Tóth Ödön szédelgő tehát tizenöt évi nagyban űzött, és ezalatt ezrekre fölmenő gyakorlataért kap 200 forintot büntetésképen. Nyílt kérdés az, vajon tudatlanságával hány ember lett volna megmenthető, ha nem ilyen szédelgő avatatlan kezébe került volna? vagy hány beteg halt meg épen téves kezelés miatt? hiszen az orvos úgyszólván minden ellenőrzés nélkül gyógyít és tesz diagnozist, s ki bizonyíthatja ma Isten tudja hány avatatlanságából kifolyó emberöléseit?!

A gyakorló orvosok között újabban erősen lábra kapott a specialistaság, úgy a fővárosban, mint a vidéken. Törvény vagy rendelet ez iránt nem intézkedik és kiki azt írja ki a táblájára, a mi neki tetszik. Van olyan orvos, a ki egyik városban mint «nő-orvos» kezdte el működését; fél év múlva máshova költözött, lett belőle «gyermekorvos» s így tovább «belgyógyász», végül «opérateur!» Nem szenved kérdést, hogy a súlyos existentia vitte erre a próbálgatásokra és «címekre». Van ma már «fogász, szemész és homöopatha», «gégész, bőrgyógyász és nőgyógyász» egy személyben, stb.

A látszat a mellett szól, hogy a ki «doktor medicinæ universæ», az orvosi szak valamely részleges szakmáját is választ-hatja működési alapul, mintegy jelezni akarván, hogy milyen szakmával óhajt foglalkozni. De valóságban máshova lyukad a dolog. A «specialista» cím a közönség szemében úgy tünteti föl az orvost, mintha a hirdetett szakmából többet tudna, nagyobb minősítése volna másoknál. Fzzel a hirdetett fölénnyel iparkodik állást foglalni a gyakorlati életben. Én «a specialista» címet határozottan az 1876. évi XIV. törvenycikk szellemével ellenkezőnek találom, melynek indokolásában világosan mondatik, hogy ezentúl csak egyenrangú és egyféle képzettségű orvosokkal óhajtják hazánkat ellátni; már pedig a fenti címek tagadhatatlanul elégségesek és alkalmasak a nagy közönség félrevezetésére. Viszont sokszor kíváncsú annak a jelzése, hogy valamelyik orvos bizonyos szakból óhajt praktizálni, de ez esetben minimális föltétel gyanánt állítanám oda, hogy az illető szakból legalább egy évet töltött az egye-

tem klinikáján. Az ilyen orvos mindenesetre a hirdetett szakban bizonyos fokozottabb bizalmat érdemel s czíme nem szolgálhat ennek üzletszerű szemfényvesztéséül.

A gyakorló orvosok kötelesek az első orvosi segélyt díjazás mellett megadni a rögtöni veszélyben forgó betegeknek. Csakis alapos ok esetében tagadhatja meg; például ha maga is beteg, vagy a fél kijelenti, hogy nem fogja díjazni ezért az orvost. Megjegyzem, hogy a fél panaszára az úgy a járásbiróság elé kerül, mely hivatta van az orvosi segélyt megtagadó «alaposságát» elbírálni és megítélni. (1879. évi XL. törvényczikk 93. §.)

Az 1876. évi XIV. törvényczikk indokolása szerint az orvosok eljárása «állami ellenőrzés» alatt áll és felelősek a műhibákért. Az állami egészségügyi teendőkkel a törvény értelmében a törvényhatósági közegek vannak megbízva és így az ellenőrzést nekik kellene teljesíteniök. Hogy miként s hogyan? azt senki sem tudja, mert közelebb se törvény, se rendeletben nincs meghatározva ez. Nem is hallottam, hogy közigazgatási úton gyakorló orvost műhibáért felelősségre vontak és a bíróságnál följelentették volna; csakis magánpanaszokról tudok.

Végül — ad vocem — az orvosi díjakról. Ha valahol, úgy az orvosi karnál hallani ez iránt panaszokat. Az 1876. évi közegészségi törvény 48. §-a szerint a magánorvoslás díjazása kölcsönös megegyezéstől tétetett függővé; de hogy egyes orvosok túlkövetelők ne lehessenek és ezáltal a beteget vissza ne riaszthassák a gyógykezelés igénybe vételétől, peres esetekben a díjat a bíróság határozza meg, melynek legkisebb mértékét az egész országra kihatólag, tekintettel a városok és községek különböző viszonyaira, a belügyminiszter állapítja meg. A törvény e rendelkezésének azonban egy miniszter sem tett még eleget, s így a járásbiróságok a szokásos helyi látogatási díjakat veszik alapul, speciális műtéteknél stb. egy-egy orvosi szakközeg véleményét hallgatják meg.

Kölcsönös megegyezés esetén, ha a fél a díjak megfizetését megtagadná, rendes birói eljárásnak van helye, vagy kisebb összegeknél a fizetési meghagyás (1893. XXX. évi törvényczikk) eljárása vehető igénybe.

Figyelemre méltó azonban a magyar királyi Curia 1885. évi 8510. számú határozata is, mely szerint «merőben lényegtelen az a körülmény, hogy az illető orvos maga ajánlkozott-e segélyre vagy pedig erre fölkérte, mert az orvos állásának természeténél fogva jutalomdíjért vállalkozván segélynyújtásra, a díjazás hallgatag

kikötöttek tekintendő még ajánlkozás esetében is, ha csak az ajánlatot elfogadó fél ki nem kötötte a segélynyújtásnak ingyenességét». Az orvosok ezen keresetök után az 1875. évi XXIX. törvénycikk 29. §-a szerint III. osztályú kereseti adót fizetnek s ez után az 1890. évi I. törvénycikk alapján útheadót is.

Az orvos társadalmi viszonyai nem tárgya e cikknek; de így is látjuk, hogy mennyi kérdés tisztázása kívánatos, s mily szép föladatuk lehetne itt is a sokat hangoztatott orvosi kamaráknak!

THIM JÓZSEF.

É R T E S I T Ő.

A bronzkor emlékei Magyarhonban. III. Áttekintő ismertetés. Irta Hampel József. 34 ábrával a szövegben. Függelék: a képes táblák folytatása, 73 tábla 1375 képpel. Buda-Pest. Az országos régészeti és enibertani társulat kiadványa.

Hampel József a magyar tudományos akadémia és a nemzeti muzeum támogatásával s az országos régész- és őstörténelmi társulat megbízásából hazánk bronzkori emlékeinek tanulmányozására vállalkozván, a czímben foglalt kötetben a hazai bronzleletek typusáról, technikájáról, a bronzkori telepek gazdasági és ipari fejlettségéről, a lakás és védelem felszereléséről nyújt igen tanulságos és 72 tábla (CLXXXIII—CCLV. 7) rajzzal is élénkített és érthetőbbé tett összehasonlító fölvilágosításokat. A tizenöt fejezetre terjedő elméleti rész a hazai és külföldi irodalom gondos és lelkiismeretes fölhasználásával egészen új világításba helyezi a bronzkornak még külföldön is ingadozó kérdését s különösen eredeti csapáson halad a hazai bronzipar eredetének, fejlődési irányának kijelölésével.

Megfigyelései alapján nem a Kaukázus vidékéről származtatja hazánkba a bronzművességet, mint a francziáknál Bretraud s a dánoknál Sophus Müller s mások teszik; hanem a Virchowtól megpendített s Tomaschek Vilmos nyelvészeti és Hørnes Móricz archaéologiai kutatásai által is támogatott dunavölgyi úton vezeti hazánk és Közép-Európa területére Mesopotamiából a summeroakkad népek által fölvirágoztatott bronzművességet.

A bronzkor chronológiájának megállapításánál a magyarországi specialis termelés és előállítás változataihoz képest a főnforgó elméletek egyikéhez sem csatlakozik Hampel. A skandinávok mintaszerű tanulmányai ugyanis két főkorszakot ajánlanának a bronz-

korra a temetkezés és hullaégetés szerint. De a fegyverek és ékszerek formáiból kiindulva, mégis hat, egyenkint 100—150 évre feltételezett epochát vesz fel Montelius, és pedig: 1. A kőszerszámokhoz hasonló köpüs balták, lapos és karimás vésők, kettős sodronykarika-karpereczek, háromélű törpengék kora. 2. Karimás vésők mellett már talpas és tokos vésők, gombos fejszék, markolatos kardok, széles-lemezű karpereczek, diadémák. 3. Még tokos vésők, a kardokon zig-zug és tekercsdísztellett félkördísztellett, a nyakgyűrűk végein tekercesek. 4. Nagy díszes bronzvedrek, pléhkarpereczek. 5. Kettős tekercsből álló fibulák és diadémák. 6. A vaskorra átmenőleg köpüs vésők, sokféle díszes koczkák és nyakgyűrűk. Az éjszaki német vidékekre Tischler Ottó königsbergi tudós, Montelius első korszakával azonos kezdő epochát vesz föl. Az ő második vagy peccali korszaka (a Mecklenburg melletti Peccaliról) Montelius 2—4. korszakával tehető párhuzamba s a Kr. e. évezred X—VI. századát töltene ki. A harmadik vagyis a vaskorra átmenő korszak a Kr. e. V. századtól számítva. Nagy-Britanniára Evans, a ki e téren nemcsak hazájában, de főleg a Balkánon kiváló érdemeket szerzett, csak két korszakot ajánl. Az első korszaknál a kard és török markolatnyulvánnyal birnak. A második korszaknál a vésők nyele köpübe jár. Mortillet a francia és svájci bronzkort szintén csak két epochára osztja.

Hazánkra vonatkozólag a beosztásra elég támaszponttal még alig rendelkezünk. Hampel hármast korszakot ajánl a saját külön bronztermelésünk és feldolgozásunk sajátosságai szerint. Az ő első korszaka lapos peremes vésőivel, fejszéivel a kőkori mintákat követi. A második már haladottabb korszak s a bronzöntést honosította meg. A III. korszak változatos díszítésével, nagyobb edényfajtákkal s a Dunántul és a délkeleti felföldön a hallstadti bronzcultura választékos remekeivel jeleskedik. Itt kezdődik a trébelés mellett a díszítés gazdagsága és öntudatosabb alkalmazása is.

Időrendileg a mykenei kupolás sírokban talált egyszerűbb kardok és fibulák analogiájából kiindulva, Hampel a Kr. e. XIII—XII. századra helyezi a bronzkor beköszöntését hazánkba. Minthogy azonban Egyptom bronzkorából kiindulva, Svédországban Montelius, az éjszaki germán lapályon Tischler Ottó, a közép-német felföldön Voss, Bajorországban Naue jóval előbbre helyezik az illető vidékek bronzkorának hajnalát: magától érthetőleg hazánk is, melynek területén amaz éjszaki vidékekre a bronzipar áterjedt, még előbbi időkre, egészen a Kr. e. XV. századig helyezheti a kezdetet. A végződés kérdése még nehezebb, mert erre ismét különféle, tör-

ténelmileg nehezen kideríthető körülmények folytak be. Görögország már Kr. e. a X. században a vas használatát ismerte Olympia alsó rétegei szerint; Olaszországban a Kr. e. VIII—IX. században köszönt be a vas, melyet mindjárt Noricumból, a mai Hüttenberg hegyeiből kezdtek szállítani. A britt szigeteken Evans a Kr. e. V—IV századba helyezi a vas feltünését. Jóformán erre a korra esik nálunk is a vas megjelenése, még pedig nem a kereskedelem békés útain, hanem erőszakos hódító kelta törzsek fegyverei terjesztik el rohamosan. A megriadt bronzkori őslakosság kétségbeesetten ássa el féltett kincseit; de ott vérzik el a «vas» előnyeivel támadók fegyverei alatt. Ezért akadunk százával mai napság az egykor hevenyészve elrejtett bronzkincsekre.

Hazai bronzkorunk tehát kerek ezer esztendőtt ölelt föl, de a kőszerszámokat olcsóságuk, könnyen előállíthatóságuk még jó ideig megtarthatá a földmivelés és bányászat szolgálatában. Hisz ezen a téren terjed ma is leglassabban az újítás.

A bronzkorban sem uralkodott kizárólag a bronz, élénk fényével már a kőkor durva népeit is rabjaivá tette a folyóink kavicsában, hegyeink mélyében oly gyakori arany. Hisz épen az aranybőség tehette ősidőktől kezdve a Kárpátok alját a népek kereskedelmének és harczainak czélpontjává. Minden lihetőség szerint aranykarikáink, melyek a különféle nagyság és súly daczára egy határozott mértékegység (a babyloniai mina) részeiként tűnnek föl, képezhette az őskori cserekereskedés legkeresettebb ellenértékét, s alkalmassint a bronz is ezek révén hatolt épen hazarészünk felé. Hisz az argonauták regéjében is e régi forgalom homályos reminiscenciáit birjuk. De az arany mellett a réz, ón, vas, agyag, melyből változatos edényeiket gyúrták, a gyps s a Keleti-tenger borostyánkőve is jelentkezik. Mindezt aranyért szerezték be s a biharmegyei négy arany csésze, a czofalvi aranyfejsze (Háromszék), a somogyomi, magyarbényei aranykincsek az aranymivesség oly fejlettségét mutatják, mely egész Európában irányadó lehetett. Az aranyponczolás, huzalkészítés, kalapálás hazánk specialitását képezi. De az opal és jaspis ékkövek is szerepeltek, sőt a kagylókból (például spondylus), is készítettek gyöngyöket, karpereczeket.

A gabonatermelés is virágzó lehetett. A százával található bronzsarlók mellett a szántás, ásás más eszközeit is jól ismerték és alkalmazták. A vadászat, halászat már a kőkorszakban kedvező foglalkozás volt, hisz házi állataink, mint a ló, tulok, juh, kecske, kutya akkor már az emberi háztartás szolgálatában állottak.

A fémipar nagy fejlettsége alak és izlésbeli haladottsága mellett épen oly magas tökélyre vitték a fazekasmívességet. A parányi gyermekjátéknak nézhető edényektől föl az öblös, majdnem hordószámba menő urnákig minden elképzelhető nagyságban találjuk a bronzkor edényeit, melyeken a graphitos, rötheles máz mellett a szénnél pörköltseget is díszítésül használták. A bronzkor sajátjával követelt csigavonalas czirúda (a hasonló formájú fibulák, diadémvégződés mintájára) s a kréta és kaolinos betétek, sakktábladíszítés mind fölismerhetők hazánk bronztelepein is.

A legtöbb czikket, háztartási és hadi készletet, házi iparként állíthatták elő. De épen az aranyművesség díszesebb productumai, a rendkívül finom technikával és díszítési gyakorlottsággal előállított ékszerek, karpereczek, diadémák, a kardoknak csakis előkelő vezérkedő személyek használatára szánt finom megmunkálása, a markolati díszek, a bronzcsákányok, némelyikén meglepő ékítések, a hatalmas üstök, vedrek művészibb alkotása világosan illusztrálja a nagyobb ipartelepek létezését is. A szakszerűség, a munkafelosztás élveinek érvényesítésével a fazekasságban, bronzművességben akkora ügyességet, technikai avatottságot sajátítottak el, mekkorára a sokfelé kapkodó háziipari naturalista szert nem tehet soha.

Ez az élénk ipari tevékenység szinte önkényt föltételezheti a kereskedelmi összeköttetések kiterjedtségét is. Az ilyen pontok körül összpontosúlhatott nagy vidékek közgazdasági, művelődési, sőt politikai életcirculatioja s a személy- és vagyonbiztonság szolgálataira rendelt várépítmények közelében lehet és kell a bronzkor emez emporiumait föltételeznünk. Az Alföldön mutatkozó földvárak, a hegyvidék magános csúcsainak sánczokkal, töltésekkel eszközölt megerősítése jelzik a szóban forgó centralis állomások hollétét és saját tapasztalatunk szerint is minden fontosabb gázló, vízátjáró, völgyesomósodás, valamint az iparilag értékesíthető ásványtelepek közelében elmaradhatatlanul megtaláljuk a szóban forgó erődítvényeket. Magától érthetőleg e földvárak némelyike még a kőkorból veszi eredetét, sőt le a középkoron egész a honfoglalásig s a tatárjárás keserves tapasztalatai után nagyobb számban alkalmazott kőfalerődítvényekig, használták is ezek némelyikét. A Wosinszky Mór fáradozásainak köszönhető kőkori Szomolányon kívül Tolnában, Bereg megyében Lehotzky Tivadar, Liptóban Majláth Béla, Szepesben Münnich, a Hegyalján Mihalik, a Vágvölgyén még a hetvenes években Neudeck Gyula (a bécsi császári és királyi anthropologiai társulatnál), a délvidéken Millecker Bódog, az erdélyi részek-

ben e sorok írója és mások egész hosszú sorát deríték föl a bronzkor földvárainak. Egységes tervet, szabványszerű szerkezetet hasztalan keresünk ezeknél, mert a legtöbbet a helyi viszonyok kényszerítő befolyása alatt építettek és szabtak ki, úgy hogy néhol egyetlen sánczból állott az egész; másutt töltésfalazat is járult vagy pusztán a természeti előnyök fölhasználásával sáncz és töltés nélkül használták a sokszor kemény sziklákon kiegyengetett s a hozzáférhetlenségig meredekké lett emelkedéseket. E pontok megválasztásában azonban kitünő strategatáknak bizonyították magokat a bronzkor emberei, olyannyira, hogy a szóban forgó földvárak némelyike mind a mai napig ott szerepel hadászati műveleteinknél vagy tervezeteinkben is.

És épen oly fontosak művelődési szempontból a bronzkori urnatemetők, mint a melyekben azon kor iparának legbecsesebb termékeit örököltük. A temetkezésnek archæologiailag is jutalmazott módját azonban csakhamar a hullaégetés váltotta föl. Ez nemcsak a könnyebb növényi eredetű készítményeket s a ruhákat semmisítette meg, de a finomabb ércztárgyakat is megkárosította s különösen abban vált a kutatókra és az őskori civilisatio magyarázatára károsná, hogy a hullák elhamvasztásával útját vágja az anthropologiai meghatározásoknak.

Az urnatemetkezés csoportosan történt. Olykor valóságos urnafészkeket találunk. Egy nagyobb urna körül számos kisebb sorakozik, melyek egykor tán külső hantolással is jelezve lehettek. Rendesen egy nagyobb urna rejtí a hullarészeket és a kegyeleti adományul behelyezett kincseket. Ilyenek Gilád, Orczi, Szent-Lőrincz, Nagy-Káta, Zenta stb. Olykor nagyobb tállal borították le az urnát vagy kisebbekkel körítették. Volt eset arra is, hogy a pusztá földbe illesztett urnát kövekkel rakták körül (Lapujtó). Már nagyobb módra, tekintélyesebb állásra utal a kőfallal kirakott kamarás sír Pilinen, Keszthelyen stb. s Nyitra-Novákon, hol az értékes síradalék illusztrálja a megboldogult előkelőségét.

De a hullaégetés idejében is fordúlhatott elő temetkezés. Így Csongrádon a peresovai magaslaton ülő, guggoló helyzetben pihenő vázakat találni az urnák között. Csáb-Rendeken (Sümege mellett) az Istenmezőn csontvázak sírban bronzékszereket, Szomolányon pedig a csontvázak sír mellett urnasírokat találtak. A halottégetés divátával nagyon megnehezül a sírleletek s a művelődéstörténelmileg irányító anthropologiai megfigyelések lehetősége.

A harci fegyverekül használt nyíl, lándzsa, szekercze, balta,

tőr mellett akkor a kard állhatott első helyen. Ennek hatalmi és vallási jelleget tulajdoníthattak olyanformán, mint a germánoknál, hunoknál tapasztaljuk. Többször a földbe szúrva olyan elhelyezésben találjuk a kardokat, hogy esetlegesség művének a csoportosítást lehetetlenség venni. Így Buzitán három kard a hegyével földbe szúrva, került napfényre. Az udvarhelymegyei Darócson e század elején, 1812, egymás mellett harmincz tokos véső körbe sorakozva találtatott. Vác-Szent-Lőrinczen egy bronzdiadémát nagy bronztűk környeztek. Bánlakon, Révén barlangban rejtve találták a bronzokat, s ilyenekkel a dévai muzeumban is találkozunk.

Ha tehát nem követjük is Worseet, a ki minden mocsárban, folyóban talált bronzfegyvernek vallási rendeltetést tulajdonít: annyi bizonyos, hogy ezek elrendezése sokszor annyira kiszámított és tervszerű, hogy épen a háborús idők izgalmai közepett megriadtan kincseiket elrejtő tulajdonosok pusztá véletlenségből úgy nem helyezhették azokat egykor a földbe.

Messzire vezetne, ha Hampelnek a bronzkor technicájára, jellemző productumaira részletesen kiterjeszkedő magyarázatait mind érinteni akarnók. Ez a vázlatos ismertetés tájékoztathatja az érdeklődőt a könyv mély elmére valló tanításai és adatgazdagsága felől. A laicus olvasó is irányt, útmutatást kaphat e munkából a mezei gazdaságban oly gyakran fölmerülő leletek megfigyelése és megmentése iránt. Mert igazában az nehezíti meg nálunk az egyes korszakok behatóbb összehasonlító tárgyalását, hogy a legtöbb leletnél a helyzet, a mellékkörülmények megfigyelése és feljegyzése elmarad, sőt a tárgyaknak épen a kormeghatározással becses adalékul szolgálható csoportjai, a találók által értéktelen lim-lomszámba vétetve, elkallódnak.

Hampel József föladatát azonban ezzel kimerítve még nem találjuk s nagyon örvendénénk, ha a bronzkor térképét a leleteknek megvénykénti csoportosítását is mielőbb megkaphatnók tőle, a kit erre a föladatra szaktanulmányain kívül állása s a nemzeti múzeum gazdagsága is mintegy kijelölnek egyedül prædestinálnak. Munkáját nagy haszonnal forgathatja az archæologus, kire a rajz mellékletek bírhatnak kiváló beccsel és a történetíró is, ki előtt hazai őstörténelmünk legrégibb multját új s idáig alig is sejtett gazdagságú világításban tárja föl ez a tanulságos és szép munka, melynek mielőbbi folytatását kívánjuk.

Téglás Gábor.

Fiatal véreim. Írta Szemere Miklós. Buda-Pest, Athenaeum. 1897.

Sokan talán, kik Szemere Miklós füzetét elolvasták, csodálkozni fognak, hogyan kerül ez a röpirat e folyóirat könyvismertető rovatába. Egy, a nemzet irodalmát és szellemi életét szolgáló szemle, hogy vehet tudomást e könyvecskéről, mely a komoly tudomány és termékenyítőbb tapasztalat hiányával, sokszor a jó ízlést sértve, osztály-szellemtől eltelve, a magyar nemzetet csak a nemességben, még hozzá csak a vagyonosabb nemességben látja, csak ennek fiai az ő fiatal vérei, «a fényes ifjúság», «a melynek és a melyről» szól, «az, a ki hivatta lesz az ország közügyeit, a magyar politikát majdan intézni».

Valóban érthető csodálkozás volna. Mégis azt hiszszük, hogy e füzetke megismertetése nem minden tanulság nélkül való. A szerző egyénisége és a fogadtatás, melyben munkája részesült — úgy véljük — jellemző tünete korunk és társadalmi életünk egy bizonyos áramlatának és a jövő történetírója kezében tanulságos kultur-psychologiai adat lehet a democrata-szabadelvű Magyarország azon évtizedéről, mely megalkotta a polgári házasságot és törvénykönyvébe igtatta a vallás szabad gyakorlatát. Hisz Taine iskolája valamely korszak reconstruálásához nemcsak a nagy elmék irányt adó alkotásait teszi görcsöve alá, hanem a közép-szerűségek megnyilatkozásait, sőt a kis gondolkozók komoly tartalom híján levő termékeit is. A nagy és kis tartalmú munkák, a kor haladó irányai és retrograd tépelődései, hatalmas intézményei és kicsiny berendezései, parlamenti küzdelmei és casinói szokásai stb. ez az a tömege az adatoknak, melyekből a történetíró-lélek-buvár megeleveníti a milieut, megrajzolja az alakokat, az egymással ellentétes eszmék és irányzatok harcát, a levegőt, az életet, a korszakot.

Lapozzuk hát a Nemzeti Casino híressé lett szónokának füzetét, melyet a «szabadelvű» sajtó nagyrésze is annyi jóakarattal, bő ismertetéssel, szinte bókoló figyelemmel fogadott. Sajátságos «Tárogató» ez, melyre a szerzőt szíve késztette és a melyet esze parancsolt, mert «szükség van rá», «a magyarok Istene úgy segéljen!»

Tehát lássuk, miért «nem boldog a magyar» és hogy lesz azzá a magyar, jobban mondva a «fiatal véreim», a «fényes ifjúság».

A szerző lovainak «pajkos jókedve» az a közvetlen ok, melynek e könyvecskét köszönjük, minthogy e vidám állatok az angol ifjúságot juttatták eszébe. Majd Felméri Lajosról és saját neveltetéséről emlékezik meg, melynek fénypontjai azok a «tischlirozások» voltak, melyeket Charles Vogttal és Bonamy Price-el folytatott. Mindkét tanártól «igazán hízeltő bizonyítványokat» szerzett. Bonamy Price és felesége különben szenvedélyes lovasok voltak, öreg koruk mellett is. Az ember Angliában megtanul szépen enni és nem fog késsel a szájában járni.

Azután Pestre került a szerző, de itt már nem tanult. Húsz köteles tanórája leyén «soha egyre sem» ment el. Panaszkodik, hogy nálunk az emberek többet pezsztőznek, mint a mennyit mosdanak. Mellékesen megjegyzi, hogy az angol ifjúságot regényes multú olasz barátja, Pizzardi Francesco Marchese, elvei szerint nevelik. (Természetesen öntudatlanul.) Ez aztán a férfi! «Az olasz hölgy- és sportvilágnak harmincz év óta első kegyeltje.» Ismét Angliára mutat. Ez ám a nevelés. Egyik ismerőse Lord Ramsay, később Earl of Dalhousie «czímen» «skót miniszter lett és oly csodálatos egyszerre és hirtelen halt meg csodaszép nejével együtt. Egyetemi ismeretségeknek számos barátságos jelét tapasztalta később is. Mily kár, hogy a vívás sportjában visszaesés van. Szerző az olasz iskola lelkes híve. Érintkezett a legjobb mesterekkel és amatőrökkel: S. Giuseppe báró, Odescalchi Ladis herczeggel, sőt a legjobb baráti viszonyban van velök ma is.

Hát még a táncz milyen fontos nevelési eszköz. Fájdalom, a híres «Gömöri csámpást» ma «százezer magyar közül jó, ha egy el tudja járni». Jóformán az egyedüli iskola, hol ma az ifjúságot nevelik: a katonaság. Katonának kellene neveltetnünk a «fényes ifjúságot». «A haza megvédésére és a hölgyek gyönyörűségére, boldogítására születtek ők.» «A continensen általánosan azt hiszik, hogy a tudás javítja az emberiséget. Angliában a legelső philosophus, Herbert Spencer inkább küzd ellene, mondván: «a statistikákból ez az állítás be nem bizonyítható.»

Virtus, az a földolog, ki törődnék a tudománnyal! A perlaszi sánczokat sem tudománnyal vette be a szerző nagybátyja. Azok közül, kik ott harczoltak, «élő embert» személyesen szerző csak egyet ismer. «Borbély Gáspár bátyámat, ha megengedi, hogy így nevezzem, Szabolcs vármegyéből.» «Meg az öreg Szedlák Mátyás urat» csillag alatt, apró betűkkel. Szegény Szedlák Mátyás, Ő már nem bátyám, csak úr.

A pesti egyetemi nevelés igen rossz. Itt mond, illetőleg ismét szerző némely ismert okos dolgot, hogy egy új egyetemi várost kellene alapítani, valamely jó magyar vidéki városban. Persze ez is csak a «fiatal véreim», tegyük hozzá, a gazdag «fiatal véreim» számára volna. Mert «azok a kevésbé irigylendő ifjak, kik egyetemi éveik alatt irodákban kénytelenek dolgozni, hogy magokat fentartassák, azt hiszem, továbbra is Pesten maradnak. Rólok keveset szólhatok. A létfenntartással kell küzdeniök ádáz módon, szüntelen. A közügyekre nézve ők jobbra elvesztek, saját bajaikkal foglalkoznak a férfi-korban is. Kemény iskolán mennek keresztül. Sok tévesztett existenzia, szellemi proletár innen kerül ki.» Lehet. De bizonyosra veheti a tisztelt szerző, hogy ezekhez még nagyobb contingenst szolgáltatnak a létföntartással nem küzdő, turfozó és bálozó «fiatal véreim».

Különösen Kolozsvár volna alkalmas egyetemi városnak. Főleg mert «a kolozsvári nők legszebbek nemcsak nálunk, de messze földön. Elmeheztz délnek Rómáig, nyugotnak Angliáig, míg ilyet találsz. Még a vén kofák teintje is afféle, mint Boucher amour-jait festette».

A nőnevelésről is tesz szerző néhány szakszerű megjegyzést. Ez irányú tapasztalatait Mme Cougnard genfi nőnevelőintézetében merítette, hova szerző tánczórákra járt. Mint maga bevallja, «a kitűnő nevelőintézetben gyarló szemeimmal csak annyit láttam, hogy a hölgyek igen csinosak, hogy jól tánczolnak, takarosnak öltözve. Egyebet alig is néztem.» Nem tesz semmit. Elég, hogy szerző a fűzőnek nem barátja (ezt Pater Kneipptől tudja, kivel «nagy barátságban» volt), de a nőemancipationnak igen. Végül a névmagyarosítást itéli el, mert «hogy heverő genie báró Üchtritz Zsiga barátom szavaival éljek: «A nevek arra szolgálnak, hogy az embereket egymástól megkülönböztessük,» így pedig a nevek genesise ellen vétünk és ez «non sense». Ez a «Tárogató» gondolatmenete. Ha alkalmazzuk a sociologusok módszerét és igyekszünk megconstruálni belőle az író társadalmi eszményét, melyet elérve boldog lesz a magyar (mert valamely, a társadalmat illető gondolatmenet vagy reformterv legjobb bírálata az azokból levonható eszmény), körülbelül ilyen eredményre jutunk: A szerző fiatal vérei Oxfordban tanulnak (lehetőleg minél kevesebbet!), katonák lesznek, szépen tánczolják a «Gömöri csámpást». A hölgyek gyönyörűségére lesznek. Gyönyörű szép hölgyek és virtuosos, tánczos fiúk . . . ezek, ezek kellene. Más senki sem érdemel figyelmet. (Dolgozzanak a

többiek, húzzák az igát, ki törödnék velök!) Mégis. Talán még néhány Boucher teint-ű vén kofa, «meg az öreg Szedlák Mátyás úr.» . . .

Caricatura! — mondják talán. Nem az kérem. A «Tárogató» lényege ez. Van ugyan közbe-közbe néhány okos, komoly gondolat a testi nevelés fejlesztéséről, okosabb életrendről stb., de hát ezeket a Desmoulin híres könyvéből az angol-szász faj supremációjáról, már ismerik a *Szemle* olvasói.

Nem tudom, ki mondta, hogy minden szellemi mozgalom és irány mi nálunk a nyugatról jó, az ott forrongó eszmék recipiált visszhangjai azok. Ez a könyvecske is az. És ez a recipiáló foglalkozás tiszteletreméltó. Nem egy «receptorunk» nevét méltó tisztelet és hála veszi körül. De vannak szerencsétlenül recipiált visszhangok is. Ilyen ez a füzet is. Senki nem lesz belőle okosabb, senki sem merít belőle egy szikrányi tanulságot sem. Legfeljebb némely káros érzelem vagy nyegle gondolat megerősítésére vezethet, melytől még boldogtalanabb lesz a magyar.

Elemér Oszkár.

Imre Sándor. Irodalmi tanulmányok. Két kötet. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1897.

E folyóirat olvasói előtt nem szükség Imre Sándor könyvéről bővebben sólanunk. A benne foglalt tanulmányok java része e lapok hasábjain látott napvilágot. Inkább csak arról adunk számot, elszórt értekezéseknek pusztán gyűjteménye fekszik-e előttünk, vagy egy igazán egységes könyv. Mert ha értékes irodalmi dolgozatoknak sem vagyunk épen bővében, de még ritkább jelenség az, mikor irodalmi dolgozatok során egy sajátságos írói egyéniség nyomaival találkozunk. S ezt nem lehet Imre Sándortól megtagadni. Fölfogása, stílusa mindenütt mutatja az önálló szellemet, ki maga vág magának ösvényt tárgyához s a maga módján fejezi ki gondolatait.

De külsőleg is egységes benyomást tesz könyve. Legtöbb tanulmánya párhuzam, összehasonlítás hazai költészetünk s költőink és a külföldé között. Egyik cikke Arany s Aristophanes humorát taglalja, a másikban a többi közt Petrarca rimái és *Himfy szerelmei* hasonlítottatnak, másutt ismét Petőfi van néhány újabb külföldi költővel szembe állítva. S itt mindjárt ki kell emelnünk az

írónak egy igen becses tulajdonságát. Erős magyar érzésű, de jólesően higgadt és szabatos a magyar művekről mondott ítéleteiben. Nem túloz hazafiságból, nem hirdeti értékesnek az értéktelent s nem nézi régi írók művein a foltot zománcznak. Eléggé nem méltányolható sajátság! Megerősödtünk már annyira, hogy irodalmunk multját ne csak a pusztá kegyelet, ne csak a nemzeti eszme, hanem a tudomány és kritika szempontjából is vizsgáljuk. Az irodalomtörténet is a nemzeti önismeretnek legyen egy nyilatkozata s lassan vajúdo szellemi életünk képét mutassa, nem pedig régi irodalmi dicsőség hamis árnyékát. S Imre Sándor arra is példát ad, hogy irodalmunk történetét a nyugotéval kapcsolatba hozzuk. Szereti a rokon jelenségeket fölkeresni, kutatni az erecskéket, melyek kívülről vezetnek hozzánk. Igaz vagyunkat, eredetiségünket csak akkor tudjuk helyesen föltüntetni, ha tudjuk azt is, mennyit s hogyan kaptunk kölcsönbe. E részben egyes írókat, műveket vagy korokat tekintve már történt egy és más, de egészben mégis csak földadatunk kezdetén állunk. A problémát általánosítanunk kell, meg kell vele gazdagítanunk irodalomtörténeti fölfogásunkat, mely különösen a régibb időket tekintve, még ma is jobbra csak egyes oly írók méltatásán s túlzó kiemelésén alapszik, kik külön piedesztálon minden érdekességeket elvesztik, de nyernének, ha óvatos kézzel, halványabb színekkel koruk keretébe foglalnók.

Ezekre nézve az olvasó Imre Sándor könyvében is nem egy adalékot fog találni. Irodalomtörténeti szempontból elég becses például az a cikk, melyben az olasz költészet hatását kutatja a magyarra. Teljes áttekintést nyújt, noha nem annyira az általános jellemzésekben szerencsés, mint ott, hol egész közel fog egy részletes tárgyat, a hol fordítást vet össze az eredetivel, vagy magyar munkát egy rokon olaszszal. Például mikor Zrinyi *Idylljeit* vizsgálja vagy *Himfy verseit*, vagy régen elfeledett fordításokat ás ki, mint a Döméét vagy Császár Ferenczét. Korszakok jellemzésénél, néha egyes írók jellemzésénél hiányzik itt-ott a körültekintés kellő szabadsága, a szempontok sokoldalúsága, a történeti viszonyok elfogúlatlan méltatása; különben, hogy e cikknél maradjunk, nem vethetné szemére az író Mátyás királynak, hogy az olaszok miatt nemzetét s a nemzeti nyelv érdekeit mellőzte, nem róná meg annyira Janus Pannoniust, hogy «barbár földről» beszél s Mátyás autokratikus hajlamai kifejlésének is mélyebb okait keresné, mint élelmes olasz vendégei befolyását. A történeti fölfogás szempontjából talán némi szó fér Imre Sándornak *Arany és Aristopha-*

nes című tanulmányához is. Túlságosan merev redőkbe vonja arcát, mikor Aristophanes alakját jellemzi. Igen komoly érzésűnek látja benne a moralistát s mély erkölcsi ihlettségéből fakadónak gúnyját s támadásait. Eszébe sem akar jutni, hátha Aristophanes inkább egyoldalú pártember, nem pedig az a pártatlan bíró, ki mélyen gyökerező erkölcsi komolysággal «szolgálja a hazai s emberi-ségi legnagyobb eszméket». Ezt az Aristophanest egy idealisáló philologiai iskola teremtette, a mely végtelenül elmútatott az ő bohócságain; de azután azzal nyugtatta meg lelkiismeretét, hogy csak azért nevetett az aristophanesi bohóságokon s trágárságokon, mert erkölcsi háttérök mégis mélyen komoly. Aristophanes e szerint olyan angol puritán vagy protestáns német, a ki a satyrnak csak lárváját ölti föl, hamis papírszarvakat rak föl magának s «ridendo castigat». Pedig közelebb jutunk az igazsághoz, ha eleve-néig Pán rokonának nézzük, nem a mai világitásban, hanem fölötte az ép Parthenonnal és a görög éggel, előtte a kék tengerrel, az emberiség dúsabb hajtású ifjúsága idején, a ki aczélfényes szemét hunyorítva kéjjel tapogat végig bozontos mellén s előttünk meg-foghatatlan vidám szilajsággal használja szarvacskáit s patás lábait és ha vidám ugrással fölkapja mind a két kezével a «régi jobb idők» szobrát, nem azért teszi, hogy erkölcsi lélekkel mintául állítsa a romlottabb jelennek, hanem hogy annál hatalmasabban elpaskol-hassa vele ellenfeleit. A dionysosi düh jóval nagyobb benne az erkölcsinél; s ha tapos, gúnyol, első sorban azért teszi, mert sze-reti a gúnyt, az *asbestos gelost* s mert ez satyr-természetének meg-felel. Ma kalodába zárnók Aristophanest, ő azonban nem volt sem-miféle kalodában.

De nem Aristophanes alakja a fődolog a tanulmányban. Imre Sándor főleg azt vizsgálja, mi vonzotta Arany Jánost a mai politikai viszonyok közt Aristophaneshez, s milyen pszichologiai kapocs fűz-hette Arany humorát a görög költő hahotájához. Itt Imre Sándor jobbára Arany szemével lát s a mit erről mond, ép oly kimerítő s tanulságos, mint az, a mit a fordítás nyelvről megjegyez.

Az első kötet nagy részét hosszú párhuzam foglalja el Petőfi s idegen költők közt. Nem is nagyon régen erős divatban voltak az ily párhuzamok. Gervinus egy vaskos könyvet írt így Shakespeare-ről s Händelről s egy másik műve is tulajdonképp Shakespeare s Goethe összehasonlítása. De könnyű észrevenni, hogy a különböző költők közt a látszólagos hasonlóságok vagy ellentétek, ha gyakran a viszonyok s jellemek hasonlóságában vagy ellentétében gyökerez-

nek is, mégis annyira különböző pszichológiai s művelődési tényezők eredményei lehetnek s annyira különböző árnyalatúak, hogy sokkal érdekesebb és tanulságosabb, ha ez árnyalatok eltérő voltát kutatjuk, mint a külső hasonlóságot. Hugó Viktor is módfelett nagyra tartotta s előtérbe állította énjét, Petőfi is. S nem érdektelen a két költő erre vonatkozó nyilatkozatait egymás mellé állítani. De mennyivel fontosabb megértenünk, mily különböző forrásokból s a költői tehetségnek mennyire más szervezetéből fakad egyiknél is, másiknál is az «én»-nek az a kiemelése. Az ilyen párhuzamok a pszichológiai megértés helyébe rhetorikai, elvont æsthetikai vagy erkölcsi szempontokat tesznek s a fölvetett szempontok szerint a költők egyéniségét egymástól független darabkákra szakítják s eltüntetik azt a pszichológiai kapcsolatot, az *encheiresis naturæ*, mely a költő hibáit, erényeit, tehetségének különböző nyilatkozatait egységbe foglalja s egyiket a másikából fakasztja s fejleszti.

E megjegyzésekkel különben nem akarjuk gáncsolni Imre Sándor tanulmányát. Sok jó dolgot mond el Hugó Viktorról, Bérangerről, Whitmanról, Heineről, Leopardiról. A költészet nemcsak érzét mindenütt meglátja bennök és a költőkből vett sok idézettel elevenné tett megjegyzései mindenütt érdekes kérdéseket vetnek föl az olvasó előtt.

—n—,

Georg Brandes: William Shakespeare. Paris, 1896.

A híres dán író e legújabb műve Shakespeare legnagyobb életrajzai közé tartozik: 1001 lap. Shakespeare, Brandes szerint nem 36 dráma, hanem egy ember, ki érzett és gondolkodott, örült, búsult és álmodozott. Shakespeare életéről ugyan, a mint tudjuk, igen kevés a forrás és a hiteles adat. Ezek hiányában azonban megtalálhatjuk az egész Shakespeare-t műveiben, csak ki kell fejteni belőlök Shakespeare nagy alakját. E mondás, a mely Brandes kiinduló pontja, általában véve helyes. Csakhogy Brandes Shakespeare egész fejlődését, lelkének történetét akarja Shakespeare szerzeményeiből rekonstruálni; ezt pedig jórészt pusztán merő hypothesis segítségével lehet, mert még Shakespeare műveinek chronológiai sorrendje sincs megállapítva, mindaz pedig, a mit Brandes Shakespeare lelkületének fejlődéséről mond, bizonyos

általa megállapított, vagy jobban mondva elfogadott sorrenden alapúl.

Brandes következő fejlődési fokokat lát Shakespeare életében: működésének első korszaka 1601-ig sok irányú, tarka, pezsgő ifjúsággal teli. Ekkor beáll az első kedvezőtlen fordulat: ebben az évben jelenik meg életében és sonetteiben a sötét hölgy, Marie Fitton. Ebbe a korszakba esnek *Hamlet*, *Szeget szeggel*, *Macbeth*, *Othello*, *Lear*, *Antonius és Cleopatra* — a nagy tragédiák. Ezután beáll a második fordulat: életének borús határa egészen elsötétül. E kétségbeesett maró hangulat kifejezői *Troilus* és *Cressida* és *Athenaei Timon*. Ezután jó a harmadik fordulat, a reconvalescentia. Lassan ismét földerül az ég. Mi adta vissza az elernyedő hűroknak régi édes harmoniáját? Senki sem tud erre felelni, de azt látjuk, hogy a nagy nyári zivatarok után itt van a szeptember aranyos napfényével, áttetsző levegőjével: *Perikles*, *Cymbeline*, *Téli rege*, *A vihar*. Ennek az új korszaknak új nőalakjai is vannak: Marina, Imogen, Perdita, Miranda édes rokonok. Csak félig lakói a reális világnak, főleg pedig a képzeletéi. Az ifjúkor bája és a tündérmese romantikája körülragyogja őket. Magasan fölötte állnak az élet rút-ságának, de azon erős pajzánság nélkül, a melyet Shakespeare előbbeni finom, szellemes leányalakjaiban (Porcia, Beatrix, Viola) találunk. Nincs is bennök az a szófukar, mélyen érző mélaság, mint Opheliában, Desdemonában és Cordeliában. Nem tréfások, mint az előbbeniek és nem tragikusak, mint az utóbbiak; Shakespeare mintegy apai szeretettel tekinti őket. Ebben a korszakban nincs már tragédia! Nincs már olyan iszonyatosság és olyan realitás! Belépünk a mese-világba: mese-virágok fonják körül phantastikus keretben a fiatal leányok álmódzó báját. És íme visszatér Shakespearenek ifjúkori hangulata, a hol a tündérek a *Szentivánéji álomban* régi tánczukat járták és a szellemes leányok ezüst csengésű nevetése az Ardennák erdeiben, a hol cziprusok alatt oroszlánok tanyáznak. Öt éven át ír még Shakespeare ilyen phantastikus színműveket s azután eltemeti Prospero bűvös pálczáját.

Shakespeare legutolsó korszakát, melyet szülővárosában, Stratfordban töltött, Brandes szomorúnak festi. Fölfogása azonban nem valószínű, mert ha Shakespeare valóban annyira elhagyottnak érezte magát utolsó éveiben Stratfordban, ha elidegenedett családjával szemben, ha nem volt barátja, ha a puritánok bosszantották és mellőzték, miért nem tért volna vissza Londonba, a hol háza és baráti köre volt?

Brandes könyvében különösen két Shakespeare-féle mű fejtetése érdekes: az egyik a *Szonettek*-é, a másik a *Vihar*-é. A *Szonettek* Shakespeare legrejtelmesebb műve. Most már ki van derítve, hogy e *Szonettek* William Herbert, Pembroke grófjának vannak ajánlva. Egy részök róla is szól. William Herbert Erzsébet királynénak kedvence, Shakespeare-nek barátja volt. A *Szonettek* másik része Erzsébet királyné egyik udvarhölgyéről, Marie Fittonról szól. Ez a fiatal hölgy rendkívül élénk, szellemes és demonikus volt. A *Szonettek* háttérét — úgy látszik — a következő események képezik: Marie Fitton Shakespearenek kedvese volt, de a fekete pillangó csakhamar elfordult a költőtől és Shakespeare barátját, William Herbert gróftól ajándékozta meg csapodár szerelmével. Shakespeare szonettjeiben is, egy két drámájában is, mint fekete ladyt említi. Ugyancsak Marie Fitton volt — úgy látszik — Shakespeare ledér *Cleopatrájának* mintája is. Erre a különös viszonyra, a hol barát baráttal szemben állott, egy és ugyanazon nő szerelmétől elcsábítva és megcsalva, czéloz — úgy látszik — Ben Jonson egyik paródiája, a melyben egy londoni Hero fordul elő. Ehhez aztán egy Leander átúszik a Themsén, de már ott találja legjobb barátját; összevesznek csúnyán, de megint kibékülnek a közös sorsban.

A *Vihart* Brandes későbbi időbe helyezi, mint újabban szokták. E phantastikus színművet szerinte Shakespeare három évvel halála előtt írta a tizenhat éves pfalzi választófejedelemnek, Frigyesnek, a történelemben oly hírhedt téli királynak menyegzője alkalmából. Ez tudniillik 1613 februárjában Jakab angol királynak leányát vette volt el. A *Vihar* rövidebb Shakespeare legtöbb művé-nél és lehetőleg kevés szín- és kosztümváltozással folyik le, mert rendkívüli színi előadás számára írta. Ezért fordul elő a *Vihar* IV-ik fölvonásában egy menyegzői álarcz-játék. A mű cselekvénye is a menyegzőre czéloz; idegen királyfi jön a tengeren túlról a szigetre, a hol beleszeret a sziget királyleányába. A *Viharban* Shakespeare az emberiségnek képét akarta adni, a hogy ő fölfogta ebben a korszakban. Az emberiség különböző phasisai számára itt külön-külön típusok vannak. Caliban az ősemlék, Prospero ellenben a jövő emberiségének megnemesedett típusa. Prospero megszerezte tudományával a természeti erőkhöz való uralmat. Fejedelmi lény, a ki mindazt a rosszat, a mit az emberektől tapasztalt, lelkének belső harmoniájával elfojtotta. Shakespeare saját természete átáramlott Prosperóba. Az emberi lélek két ellentétes iránya, az állatiság és az

eszményiség, Caliban és Ariel, az ő szolgálatában állnak. Calibant: az állatíságot legyőzi; geniusát: Arielt pedig fölhasználja. Arielben a költői phantasiát ábrázolta Shakespeare, a mely tűzi- és vizi-szellem. Prospero Milanóba akar vonulni; ez a Milano Shakespeare nézve Stratford volt; a nagy genius pihenni tér. A mint ő maga mondja: «az ünnepélynek immár vége, színünknek játszóí, mint mondtam nektek, légi szellemek csupán és ismét a légi semmibe vesznek». Igen, Shakespeare is, mint Prospero, az élet oceánján egy bűvös szigeten kötött ki, a hol a szellemeknek ura lett, a hol Ariel volt vezetője, a hol Caliban volt szolgálja. Mint Prospero, ő is földidézte a rég elmúlt idők embereit. «Az én vázlatom — mondja Prospero — elkészült; bűbájom meg nem fogy, szellemeim követnek engem, az idő meg nem hajlik az ő terhük alatt.» És most búcsúzik Arieltől és a szellemektől és bűvös mesterségétől. Miután égi zenét követel, azt mondja: «Összetöröm pálczám, melyen a földbe temetem és a mérő-öntől el nem ért mélységbe fojtom bűbájos könyvem». Ünnepélyes zene hallszik és Shakespeare ki-mondta búcsúját a színpadtól.

L. I.

A Természetrizji Füzetek és dolgozótársainak «hazafiatlansága».

(Válaszúl Dr. Schmidt Sándor és Herman Ottó uraknak.)

Dr. Schmidt Sándor és Herman Ottó urak tollából két nyílt levél jelent meg a *Budapesti Szemle* szeptemberi füzetében. A levelek írói a *Természetrizji Füzetek* mai, internationalisnak mondott irányát kárhoztatják s végezetül a hazafiúi kötelességek megszegésével vádolják a muzeumi folyóirat azon magyar dolgozótársait, kik az utóbbi időben egyes idegen nyelven írt közleményekkel keresték föl a folyóirat hasábjait.

Hogy a nagy bűn ne maradjon megtorlás nélkül, Herman Ottó úr — beleesvén a paradicsomi cherub szerepébe — legott lángpallóst ragad s elúzi a megtévelyedett hadat a magyar tudományosság mezejéről, mert — mint mondja — «a nemzetközi irányba tért folyóirat magyar nemzetiségi íróit soha senki sem tekintheti többé a magyar tudományos irodalom művelőinek!»

Súlyos szavak, annál súlyosabbak, mert oly férfiú ajkáról erednek, ki egy emberöltő tudományos, közhasznú és hazafias küz-

delmeire hivatkozhatik s mi szeretnők azzal megbecsülni, hogy szavait komolyan megszívleljük, ha a vád, melyet hangoztat, nem volna annyira nevetséges.

Mert vajon nem fonák dolog-e: szakférfiakat, kik évtizedek során odaadó buzgalommal fáradoztak azon, hogy a hazában elhanyagolt tudományágakat színvonalra emeljék és kötetekre terjedő magyar nyelvű művekkel ajándékozták meg nemzetüket, így képtelen váddal illetni?

S mindezt azért, mert e sorok írója Ceylon herpetológiájáról és Dr. Madarász Gyula Ceylon és Új-Guinea madarairól a hazai folyóiratban egy-egy német nyelvű dolgozatot közöltek! *)

Nagyon különösnek találjuk, hogy Herman Ottó úr zoologus és sok évi szerkesztő létére nem találta ki ennek okát, pedig azokat a nyelvökért kifogásolt közleményeket végiglapozva, könnyen rájöhetett volna, hogy azok csak a külföld hasonló tárgykörrel foglalkozó szakembereinek voltak szánva s magyarul azért nem tartottuk szükségesnek megírni, mert széles e hazában senki sem értené és ítélné meg az ott elmondottakat, a mennyiben nálunk az illető cikkek íróin kívül senki sem otthonos az illető körben. S hogy valóban egyedül ez a szempont volt vezetőnk, nem pedig a magyar nyelv elfojtása, mint Herman urék hangoztatják, arról épen a legutolsó, június 6-án megjelent füzet tanuskodik, hol Biró Lajos új-guineai herpetologiai gyűjtését, nemcsak angol, hanem egész terjedelmében magyar nyelven is ismerttettem, mert egyes kételtűek vállóvénak anatómiai viszonyaiban oly jelentős eltérésekre akadtam, melyek az összehasonlító boncztan magyar művelőit is érdekelhetik, — ugyanott Dr. Daday Jenő az új-guineai álskorpriókról latin és magyar nyelven értekezett, mert e csoporttal többen foglalkoznak hazánkban s így közleményei általánosabb érdeklődésre számíthattak.

Kiviláglik ebből, hogy az idegennyelvi közlés egyfelől a tárgy természetében leli okát, másfelől pedig annak a következménye, hogy az illető szakkörnek hazánkban még nincsenek művelői s ha

---

*) Kívülünk még Dr. Daday Jenő is pellengérre kerül, a miért a tátrai tavak microfaunájáról csupán németül írt a *Természetrajzi Füzetekben*; a nyílt levelek írói azonban elfeledték, hogy ugyanaz a dolgozata a tudományos akadémia kiadványaiban s néhány hónappal később önállóan megjelent művében (*A magyarországi tavak természetes haltápláléka*) magyar nyelven is napvilágot látott.

az az egyetlen szakbuvár nem akar csupán a saját kedvtelésére írni, hanem kutatásainak eredményeit a tudomány egyetemével is összeköttetésbe akarja hozni, kénytelen azt idegen nyelven megtenni, noha kétségkívül örömeztöbb írnia hazája nyelvén, ha háta mögött egy ugyanabban a tárgykörben járatos hazai szak-contingens állna.

Ezzel pedig — Herman Ottó úr vizsgáztatására legyen mondva — nemcsak mi magyarok vagyunk így, hanem sok más, hasonló tudományos viszonyok közt élő nemzet osztzik sorsunkban, mely nem lévén oly szerencsés, hogy nyelvét világnyelvnek vallhassa, akarva, nem akarva, valamely idegen nyelvhez kénytelen fordulni.

Így a leydeni múzeum folyóirata (*Notes from the Leyden Museum*), a Hollandiában buzgó természethistóriai élet e fontos fokmérője, kizárólag angol, francia és német cikkeket közöl. A stockholmi *Entomologisk Tidskrift* csak a helyi vonatkozású, vagy gazdasági szempontból is fontos cikkeket közli svédül, ellenben a speciális szakcikkek kizárólag más nyelven jelennek meg. A tavalyi kötetben például Dr. Aurivillius, a stockholmi múzeum őre, német nyelven értekezik az afrikai lepkékről, Holmgren a hernyók bőrmirigyeiről, Sjöstedt a kameruni termeszekről, Dr. Trybom svéd halászati felügyelő a Thripsekről stb. A szentpétervári múzeum folyóiratának (*Annuaire du Musée Zoologique*) tavalyi kötete orosz muzeumi tisztviselők (Bianchi, Tschischerin) tollából folyó idegennyelvű cikkeket közöl s a szentpétervári tudományos akadémia évkönyvei (*Mémoires de l'Acad. impér. des sciences*) is csak úgy hemzsegnek idegennyelvű közleményektől. A moszkvai *Bulletin de la soc. impér. de natur.* szintén túlnyomóan idegennyelvű cikkeket tartalmaz. A genuai múzeum folyóirata (*Annali del Museo civico di Storia Naturale*) múlt évi XVII. kötetében 29 értekezés foglaltatik, ezek közül csak tizenkettő olasz, ellenben hét angol, nyolcz francia és kettő német nyelvű s az idegennyelvű közlemények se ebben a folyóiratban, se másokban nincsenek az illető nemzet nyelvén, még kivonatban sem ismertetve, a mi teljesen fölösleges is volna, mert hiszen manapság minden valamire való természetbuvárnak legalább is 3—4 nyelvet kell érteni.

Vajon Herman Ottó úr mindazokat a svéd, dán, hollandi, orosz, olasz, japáni stb. szakbuvárokat, kik hazai folyóirataikban, ha tárgyük úgy kívánja, csupán idegen nyelven közlik észleleteiket, szintén hazafias kötelességük megszegésével fogná-e vádolni?

Én ellenkezőleg azt hinném, hogy mindezek a szakférfiak — épen úgy, mint mi — a legjobb szolgálatot teszik hazájuknak, mert kutatásaik eredményeit nemzetök lobogója alatt bocsátják a tudomány nagy tengerére s ezek az eredmények, mint az illető nemzet tudományosságának eredményei hatják át a tudományos irodalom főforrásait.

Egészen más kérdés azután, hogy az idegen nyelvű közlés minő elbírálás alá esik a nemzeti tudományosság szempontjából, ehhez azonban az illető nemzet összes művelődési viszonyainak beható ismerete nélkül legfeljebb per analogiam lehet hozzászólni.

Saját viszonyainkat ismerve, tudjuk, hogy hazánkban az igazi tudományos élet még nagyon szűk körben lüktet, hogy például a zoologia egész nagy fejezeteinek s nagyon fontos ágainak nincsenek művelői és hogy a komoly buvárkodás csak nagyon kevesek kiváltsága. Épen azért kell minden erővel és eszközzel oda hatnunk, hogy az érdeklődést a tudomány iránt és a szakképzettséget általánosabban elterjeszszük és igazi buvárszellemről áthatott fiatal tudós nemzedéket neveljünk. Ezt azonban csak úgy fogjuk elérhetni, ha nemzetünk nyelvén megírt alapmunkákkal (kézi könyvekkel és monographiákkal) teszszük a szakképzést biztosabbá és tartalmasabbá, ha fokozzuk a buvárkodás eszmei mélységének belátását s fejlesztjük a tudományos kutatáshoz megkívántató érzéket és képességeket.

Minderre mindnyájan törekszünk, kiki a maga tárgyában és talán nagyon is szűkre szabott hatáskörében, de hogy a *Természetrajzi Füzetek* nem az a tér, a hol egy ilyen nagy conceptióju gondolat következetesen és sikeresen volna keresztülvihető, azt Herman Ottó tudja legjobban.

A múzeumi folyóirat egészen különleges czélokat szolgál és semmiféle közvetetlen kapcsolatban sem áll tudományos oktatásunk menetével. A *Természetrajzi Füzetek*nek első sorban álló földadata a magyar Nemzeti Múzeum kincseinek tudományos ismertetése, a végből, hogy e kincsek ne maradjanak faragatlan, rideg kövek, hanem nélkülözhetetlen alkotórészekül illeszkedjenek bele a tudomány közös csarnokának architektúrájába. Ettől a czéljától nem szabad magát más — ha még oly hazafias — szempontok által sem eltereltetnie. Az alkotórészek beillesztésére s összeforrasztására szolgál valamely világnyelv, mely — fájdalom — nem a magyar.

Ezeket szem előtt tartva csak helyeselhetjük, ha a szerkesztő csak a hazai viszonyokra vonatkozó, vagy velök benső kapcsolatban

álló és az általános érdekű dolgozatokat közli magyarul is, ellenben az idegenföldi viszonyokat tárgyzó czikkeket, melyek — manapság legalább — senkit sem érdekelnek a hazában, magyar ember tollából is csak angol, francia, vagy német, illetőleg latin nyelven adja ki.

A nyílt levelek íróinak azon is megakadt a szemök, hogy a *Természettrajzi Füzeteket* újabb időben a külföldi szakemberek is fölkeresik, természetesen saját nyelvükön irt dolgozataikkal s ezekből a szerkesztő semmiféle magyar ismertetést sem közöl. Az elfogulatlan bíró ebben a kérdésben is máskép ítélne.

Nem tekintve, hogy oly nevek, mint R. Gestro, Van der Wulf, G. Canestrini, Dr. G. Mayer, H. Friese, O. Schmiedeknecht stb. bármely zoológiai folyóiratnak díszére válnak, reánk nézve kétségtől folyóiratunk tekintélye megnövekedését jelenti az ő megjelenésök; önzetlen munkálkodásukat pedig annál nagyobb hálával kell fogadnunk, mert a Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek oly csoportjait dolgozzák föl, melyekre hazai szakerónk nincs. Ennek pedig az az öröndetes eredménye, hogy ha manapság a jóságos végzet e szegény hazát egy oly lelkes kutatóval ajándékozza meg, ki — mint Új-Guineában buvárkodó honfitársunk, Biró Lajos — emberfölötti fáradozás árán hordja össze azokat a tudományra nézve megbecsülhetetlen kincseket, melyekkel nemzetének múzeumát megajándékozza, ezek a kincsek lelkiismeretes földolgozásban is részesülnek s nem pusztúlnak el a tudomány mérhetetlen kárára, mint elpusztultak annak idején Xantus, Duka, Doleschall és Machik kelet-ázsiai és Sarkady braziliai gyűjtései.

A külföldi specialisták dolgozataiból különben alig is lehetne megfelelő magyar ismertetést összeállítani, mert szegényes műnyelvünkkel nem bírónk híven visszaadni a tárgyak jellemzését s miután e csoportokra nincsenek specialistáink, az idevágó műnyelvet sem lehet csak úgy mondva megcsinálni.

Mindezeket végigtekintve, jogos önérzettel utasítjuk vissza Herman Ottó és Dr. Schmidt Sándor urak igazságtalan támadását, annyival inkább, mert nem ismerhetjük el, hogy ők, kik immár távol állnak a Nemzeti Múzeumtól, kellő figyelemmel kísérhetnék és helyesen mérlegelhetnék azokat a múzeum s a tudomány fejlődésével kapcsolatos átalakulásokat, melyeknek külső jeleivel a *Természettrajzi Füzetekben* találkoztak; valamint azt sem ismerhetjük el, hogy ők volnának a magyar hazafiasság egyedül illetékes örei s — épen velünk szemben — kizárólagos letéteményesei.

Mi tiszteljük és becsüljük az ő hazafias érdemeiket, de annyit már mi is fáradtunk a magyar tudományosságért, hogy méltányos megítélést remélhessünk, s nem tűrhetjük, hogy hazaszeretetlen fogant törekvéseinket bárki is a sárba tiporja,

Folyóiratunk magyar jellegét megóvjá fontartója, a magyar Nemzeti Múzeum és magyar dolgozótársainak hazaszeretete, mely semmikép sem áll oly gyenge lábon, hogy Dr. Schmidt Sándor és Herman Ottó urak támogatására szorulna.*)

Buda-Pest, 1897. október 6-án.

Méhely Lajos.

*) Méhely Lajos urnak a *Természettudományi Füzetek* szerkesztősége és dolgozó társai nevében írt fentebbi cikkére, három megjegyzésünk van:

1. A *Term. Füz.* szerkesztőségének álláspontját, mely szerint a szakemberek szűkebb körének szánt dolgozatokat magyar nyelven is kiadni szükségtelen volna, egyáltalában nem helyeselhetjük. Hunfalvy Pál, mikor az ötvenes évek elején a finn-ugor összehasonlító nyelvészet érdekében a *Magyar Nyelvészet* című folyóiratot megindította, — így mondja — «eleinte magam irtam, magam szerkesztettem és magam olvastam egyedül a cikkeket». És ime hol áll ma e tudomány minálunk? Így van az többé-kevésbé minden elvontabb tudománynál.

2. A külföldi tudósoknak a *Term. Füz.*-ben közzétett dolgozatait, mint Méhely úr mondja, nem is lehetne magyarra fordítani, mert műnyelvünk még nem alkalmas e tárgyak és kérdések fejtegetésére. És vajon mikor lesz alkalmas, ha Önök a szakembereknek szánt dolgozatokat magyar nyelven kiadni fölöslegesnek tartják? A Magyar Tudományos Akadémia nem így gondolkodik s e tekintetben nem követi a Nemzeti Múzeum példáját.

3. Méhely úr és megbízói fölfogása szerint a Nemzeti Múzeum tudományos ügyeihez hozzászólni csak az lehet hívatott és jogosult, a ki a Múzeumnak jelenleg is tisztviselője. Mi e jogot sem Herman Ottó és Schmidt Sándor uraktól, a kik muzeumi tisztviselők voltak és a *Term. Füzetek* éveken át szerkesztették; sem más szakértőktől nem engedjük elvitatni. Furcsa volna, ha az akadémia ügyeit csakis akadémikusok, s a minisztériumokéit csak tisztviselői bírálhatnák.

Szerk.

Új magyar könyvek.

Azáry Ákos dr. A házi állatok részletes kór- és gyógytana. I. rész. Vizsgálati módszertan és előkészítés a kórodára. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter megbízásából. Buda-Pest, 1897. Ifj. Nagel O. (8-r. VIII, 496 l.) 4 frt 80 kr.

Balbi Adorján. Egyetemes földrajza. A művelt közönség számára újból megírta és tetemesen kibővítette Czirbusz Géza. IV. kötet. Nagy-Becskerek, 1897. (Buda-Pest, Ráth M.) (8-r. X, 1198 l.) 8 frt.

Baranyai Gyula. A polgári iskolák reformjához. I. rész. Buda-Pest, 1897. Lampel R. (8-r. 36 l.) 30 kr.

Bársony István. Víg világ. Mulattató történetek, kalandok, adomák a vadász-, erdész- és gazdaéletből. 25 műmelléklettel. Illusztrálta Garai Ákos és Neogrády Antal. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (4-r. 149 l.) 12 frt.

Cox György. Görög regék. Angolból fordította s bevezetéssel ellátta Komáromy Lajos. 2. javított képes kiadás. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 312 l.) 3 frt.

Csorba Ferencz. A katolikus országos autonomiáról. Buda-Pest, 1897. Lampel R. (8-r. 32 l.) 20 kr.

—. Az erdélyi katolikus autonomiáról. Buda-Pest, 1897. Lampel R. (8-r. 34 l.) 20 kr.

Dadlay Jenő dr. A magyarországi tavak halainak természetes tápláléka. (A magyarországi tavak mikroszkópi állatvilága.) A földművelésügyi m. kir. miniszterium segítettetésével kiadja a királyi magyar Természettudományi-társulat. Buda-Pest, 1897. Kilián (8-r. XVIII, 481 l.) 3 frt.

Dillmond Thérèse. Encyklopædia, a női kézimunkák ismeret-tára. Buda-Pest, 1897. Lampel R. (8-r. 598 l.) 2 frt 50 kr.

Döntvénytár. A felsőbb bíróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a «Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. III. folyam. 8. kötet. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. XXXI, 368 l.) 2 frt.

Dubányi Imre. Jour-thémák és más történetek. Gyula, 1897. Dobay J. (8-r. 203 l.) 1 frt 50 kr.

Emlékek (Erdélyi országgyűlési —). Történeti bevezetésekkel. A m. t. Akadémia tört. bizottsága megbízásából szerkeszti Szilágyi Sándor. XX. kötet. (1688—1691.) Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. 492 l.) 3 frt.

Flammarion Camill. Ujabb csillagászati olvasmányok. Ford. Feleki József. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. VII, 457 l.) 4 frt.

Gaál Karolina. Árva szív. Regény. Buda-Pest, 1897. Rózsa K. (8-r. 73 l.) 10 kr.

Gaál Karolina. Kitasztva. Regény. Buda-Pest, 1897. Rózsa K. (8-r. 175 l.) 40 kr.

Gálffy Ferencz. A bélyeg- és illetékügyi törvények és szabályok kézikönyve. Az ide vonatkozó törvények, szabályok, pénzügyminiszteri rendeletek, pénzügyi közig. bírósági döntvények és elvi jelentőségű határozatok teljes és rendszeres gyűjteménye. Terjedelmes kiszámítási táblázatokkal és kimerítő betűsoros tárgymutatóval. Összeállítva és magyarázó példákkal ellátva. — Az időközben megjelent törvények, döntvények, pénzügyminiszteri rendeletek és pénzügyi bírósági határozatokkal kiegészített 3. kiadás. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. XVI, 594 l.) 3 frt.

Gárdonyi Géza. Két menyasszony és más elbeszélések. (Egyetemes regénytár. XII. évf. 17. köt.) Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 157 l.) 50 kr.

Hell Lajos. Egyptom politikai, közgazdasági, föld- és néprajzi leírása. Buda-Pest, 1897. ifj. Nagel O. (8-r. VIII, 265 l.) 3 frt 50 kr.

Herczeg Ferencz. A dolovai nábob leánya. Színmű 5 felv. 2 kiadás. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 181 l.) 1 frt 20 kr.

Herman Ottóné. Kisvárosiak. Regény. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 157 l.) 1 frt 20 kr.

Jókai Mór. Ne hagyj magad és egyéb elbeszélések. 2. kiad. (Athenæum-olvasótára, V. évf. 11. köt.) Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 148 l.) 50 kr.

Kabos Ede. Vándorok. Elbeszélések. Buda-Pest. 1897. Athenæum. (8-r. 284 l.) 2 frt,

Kazár Emil. Össze-vissza. Elbeszélések. 2. köt. (Athenæum olvasó-tára. V. évf. 16. 17.) Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 150, 158 l.) Egy kötet 50 kr.

Kiss Gyula. Költemények. Komárom, 1897. Spitzer G. (16-r. 135 l.) 60 kr.

Kolozsvári Sándor dr. és Óvári Kelemen dr. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. IV. kötet, 2. fele. A dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai. Buda-Pest, 1897. Akadémia, (8-r. LXIX, 842 l.) 8 frt.

Közlemények (Magyar statisztikai—). Uj folyam. XV. kötet. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I. rész. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei köz-

ségenkint. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja az országos magyar statisztikai hivatal. Buda-Pest, 1897. Kilián. (4-r. IV, 765 l.) 10 frt.

Krúdy Gyula. Üres a fészek. Két novella, a mi mégis egy. Buda-Pest, 1897. Rózsa K. (8-r. 88 l.) 15 kr.

Láng Lajos. Javaslat a quóta megállapítására. Buda-Pest, 1897. Kilián (8-r. 49 l.) 50 kr.

Márki István. A sakkjáték tankönyve. Kezdők és haladottabbak számára, 2. kiadás. Buda-Pest, 1897. Athenæum (8-r. XII, 352 l.) 2 frt 40 kr.

Milhoffer Sándor. A nemzeti munkás-viszonyok hazánkban. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 327 l.) 3 frt.

Molnár István. A szőlőművelés és borászat kézikönyve. 3. bőv. kiadás. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. XI, 513 l.) 4 frt.

Monier Camille. A positivizmus népszerű előadásban. Átdolgozta és bevezetéssel ellátta Kun Sámuel. Comte Ágost születésének századik évfordulója alkalmából. Buda-Pest, 1897. Révai L. (8-r. IV, 108 l.) 1 frt.

Muntureanu H. Julia. Keleti Páris. Bukaresti történetek. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 174 l.) 1 frt 20 kr.

Nagy Ernő. Az ausztriai császári cím fölvételéről. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XII. köt. 2. sz.) Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. 39 l.) 40 kr.

Nagy Ferencz. A magyar váltójog kézikönyve. Különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásra. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r.) 5 frt.

Ohnet György. A képviselő leánya. Regény. (Egyetemes regénytár XII. évf. 16 köt.) Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 181 l.) 50 kr.

Ouida. A Massarene-család. Regény. Angol eredetiből ford. Cserhalmi H. Irén. I—II. köt. (Athenæum olvasótára. VI. évf. 1. 2. köt.) Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 184, 172 l.) kötetje 50 kr.

Pekár Gyula. A szoborszép asszony. Novellák. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 176 l.) 1 frt 20 kr.

Petelei István. Felhők. Elbeszélések. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. 256 l.) 2 frt.

A KIRÁLYSZOBROK.

Nem királyokat fognak ábrázolni; de ha rövid, összefoglaló nevet keresünk nekik, melyre szükségünk van és lesz: alig találhatnánk méltóbbat és kifejezőbbet, mint ha «királyszobrok»-nak nevezzük őket. Történelmünk tíz nagy alakjának lesznek emlékei, Szent István korától a múlt század közepéig; de nem csupán az ő emlékeik lesznek.

Ezeréves alkotmányunk értelmében nemzetünk életfolyamát a király és nemzet egybehangzó akarata irányozza. A nemzet közakaratát, mely törvényhozóinak törekvéseiben nyilvánkozik meg, hol egészben, hol részben, hol kész egyetértéssel, hol okos megalkuvással, olykor a félreértések és keserű viszályok kívánatos kiegyenlítéseül, elégszer szentesítették királyaink azóta is, hogy nemzeti dynastiáink elenyésztek. De ez idő óta ma a legelső eset dobogtatja szíveinket, hogy nemcsak a nemzeti erővel támogatott közakarat, hanem maga a nemzeti érzelem, mely amaz akaratot irányozta és irányozza, királyi szentesítést nyer. Magyar államférfiak eszméi, tervei nem egyszer értek valósulást; de a magyar költőknek az az álma, mely a király és nemzet viszonyáról a magyar néplélek mélyén szövődött a hűség, hazafiság és szabadságszeretet szálaiból: ma valósult meg először. Ez az ige lesz testté a tíz szoborban.

Nemzetünk nemcsak jogát, törvényes erősségeinek fegyverzetét vette mindenha múltjából, hanem ennek a múltnak emléke: mondáiból, hagyományaiból, történetírásából és költészetéből táplálkozó emléke volt mindenkor leggazdagabb forrása annak az erkölcsi erőnek, melylyel jogát védelmezni és érvényesíteni tudta. Innen veszi szellemi életünk azt a

mélyen jellemző vonását, hogy a magyar történetírás Anonymustól kezdve nemcsak tudomány, a magyar történeti költészetben Tinóditól kezdve nemcsak művészet, hanem a nemzeti politika éltető eleme. Iránta való fogékonyságunk mindig fokmérője volt nemzeti érzésünknek és nemzeti erőnknek. A királyi szó, szívünkbe hatva, a nemzeti érzésnek és erőnek erre a forrására utal, s hogy minél gazdagabban meríthesünk belőle, nagyok és kicsinyek, tudósok és együgyűek: érzében állítja szemünk elé multunk nagyjait, kiket szívünkben hordozunk. De többet is tesz. Midőn a dicsőítendő kiválasztásában pályájoknak nem mai rendünkhöz mért politikai vonatkozásai, hanem tisztán és egyedül nemzeti tartalma s ettől emelt jelentősége vezetik: a legbensőbbben, lélekben olvad össze nemzetünkkel. Nemzeti életünk fejlődésének minden magyar szívtől rég áhitott diadala ez: s ennek lesz emléke a tíz szobor. Mindenegy azé is, ki szívével pecsételte meg a régi kötést s az új idők szívbeli egyezségének emléket állított. Királyszobrok lesznek ezek, nemcsak a királyi ajándék, hanem történeti jelentőségük értelmében: külön-külön a nemzet tíz nagy fiának, együtt egy nagy királyának emlékei.

Az egyetlenek e tekintetben, melyeket látni fogunk, sőt az egyetlenek, melyekről tudunk. Nemzeti királyainkban Mohács előtt, már csak a középkor és renaissance általános irányzatánál s hazai művészetünk akkori állapotánál fogva is, alig merülhetett föl hasonló jelentésű vállalat gondolata. Az analógiák, melyeket történeti adatok idéznek emlékezetünkbe, inkább vallásos vagy dynastikus jelleműek. A nagyváradi híres királyszobrok csoportját, Nagy Lajos halálának ideje körül, két püspök, János és Dömötör emeltették. Donátoraik is, elhelyezésök is a székesegyház előtt arra mutatnak, hogy legalább is oly mértékben voltak a vallásos, mint a hazafias kegyelet táplálására szánva. Szent László lovas szobor volt ugyan, de nagy valószínűséggel mesterei prágai Szent Györgyének megfelelő, ki Isten szolgálatában leteríti a pogány kún sárkányt. Zsigmond királynak, a budavári friss palotában, a kegyéből emelkedett Gúti Ország Mihály halála állíttatott emlékszobrot. Mátyás király a Dunára néző új palotáját a saját sisakos, pajzsos szobrán kívül atyjának, a magyar középkor utolsó és legnagyobb epikus hősének, Hunyadi Jánosnak, s végső tragikus áldozatának, László bátyjának érez képmásaival ékesítette. Kétség-

kívül a nemzeti dicsőségnek áldozott e szobrok állításával; de ugyanez neki egyszersmind családi dicsősége volt. Annak a nagy emlékműnek terve, melynek megvalósítását királyunk elrendelte, mindezeknél egyetemesebb jellemű s tőlök indítékában és célzatában egyaránt különböző. A nemzeti múlt, a közelebbi és távoli múlt nagyjainak, tisztán mint ilyeneknek, egyedül a nemzeti élethez való viszonyuk révén, dicsőítésében egyesül nemzetével a király. A mit magyarságunkban értékest vertek föl a «magyar századok» hullámai, a mint nagyjainkban testet öltött: művészi képekbe önteti s buzditásul és tanításul állítja a nemzet elé. Ez a királyi buzditás és tanítás, a legegyszerűbb formulában, de a leglelkesebb erővel így hangzik: legyen a nemzet hű önmagához.

Ezt a királyi szót lesz hivatva tíz emlékműben a művészet nyelvén tolmácsolni a magyar szobrászat. Ha nem is a tervezett alkotások méreteire, de az egész conceptió jelentőségére nézve a magyar művészetnek ennél nagyobbyszerű föladat még nem jutott osztályrészéül. Hogy az eredmény el ne maradjon a szándék mögött: azokon fog állani, kikre a kivitel közvetlen intézése bízva lesz, de legelső sorban művészeinken, az ő tehetségökön, komolyságukon és buzgalmukon. Az a váratlan emelkedés, melyet a magyar plasztikai művészet körülbelül két évtized óta mutat s a mely sűrűn áll elénk örvendetes meglepetésekkel: mindenesetre inkább biztat sikerrel bennünket, mint az a mód, melyen a nagyobb művészi föladatokat nálunk intézni szokták. A nagybizottságok rendszerét értem, még pedig nem is épen a dologhoz keveset értők díszbizottságait, mint akár a jeles szakemberekét is. Az utóbbi évek példái eléggé bebizonyították, hogy a nagybizottságok, bármily szakértő tagokból alakíttassanak, a tervek művészi jelentőségű eredményre vezetésének épen nem alkalmas eszközei. Csodálatos, de úgy van, hogy a sok szem ilyen dolgokban kevesebbet lát, a sok figyelő kevesebbet ügyel, a sok részvevő kevesebbet végez, s a mi fő dolog: a sokfelé oszló felöltség könnyen lesz semmivé. A művészt a sok jó tanács, melyek nemcsak az ő célzataival, hanem egymással sincsenek mindig összhangban, az érvényesülésre törekvő sokféle ízlés inkább zavarja mint támogatja, vagy pedig nagyon is könnyen megalkuszik vele. Közönségesen csakis addig áll helyt, míg fölfogásról, motívumokról, ötletekről van szó; de már akkorra,

mikor a nagyban alakítás oly fontos részleteinek pontos bírálatára kerülne a sor, munkaképessége rendszerint elernyed. Ha másképp lenne, talán a Deák-szoborra is jobb kedvvel tekintetnénk.

Az előttünk álló nagy földadat, még sajátlagos természetére nézve is olyan, hogy a kivitel megindítását, bírálatát és ellenőrzését teljes megnyugvással csak minél kevesebb szakértőre lehet bízni. Csakis így érvényesülhet az egész földadat fölfogásának elengedhetetlen egysége. A mint egy fölfogásból pattantak elő a nevek, melyek a tiz talapzaton ragyogni fognak, egy fölfogást kell tolmácsolniok a talapzatokra állított alakoknak is. Tekintet nélkül az egyes szobrok alakításának módjára, tekintet nélkül a székes főváros különböző pontjain leendő elhelyeztetésekre: közös fölfogásban kell valamennyiöknek összefoglaltatniok s ebben a fölfogásban közös hatásra vezettetniök. A műértő olvassa ki, a parasztember érezze meg belőlök, hogy a betűvető Anonymust, a lantpengető Tinódit, a kardot vonó Zrinyit s a prédikáló Pázmányt ugyanaz a lélek hatja át s hogy ércz alakjok épen e lélek megtiszteléseül s belénk, a maradékba sugároztatására áll előttünk. A fölfogásnak illetén egysége könnyen elképzelhető s a dolog természete szerint szinte magától fejlik ki egy-két szakértő s a művészek között; de nagy collegiumok tanácskozássai, határozatai, különvéleményei során mindenesetre szétfoszlik. Ezzel pedig nagyon sok mehet veszendőbe: a földadat lelke. Ha ettől a lélektől áthatott egy-két szakértő kezébe téte-tik le az ügy, a felelősség is erősebbé, vagy helyesebben szólva, névlegesből valóságossá lesz. Földadatuknak nem akkor kell kezdődnie, mikor a más vagy mások által hirdetett és körülírt pályázat eredményének megbírálására kerül a sor, talán olyan eltérő szempontok alapján, melyeket nem is vallanak a magukénak. Indítsák meg elejétől ők s vezessék végig az ügyet. Még a pályázat vagy megbízás, a pályázatnak ilyen vagy amolyan módja tekintetében is az övéknek kell lennie a döntő szónak. Az eljárásnak ez a teljes szabadsága egyfelől lehetővé tenne minden egyes feladatra nézve olyan külön eljárást, mely a rendelkezésre álló művészi erők viszonyainak tekintetbevételével legmegfelelőbbnek látszik, másfelől fokozná a megbízottak felelősségét. Mindkét előnyével a siker esélyeit emelné.

Ennek a sikernek igazi forrása természetesen csak a

művész tehetsége és becsvágya. De biztosítékai között sohasem szabadna megfellebbeznünk szabadságáról sem, hogy a tehetség oly alakban fejezhesse ki magát, oly módon oldja meg föladatát, mely neki legmegfelelőbb és legkedvesebb. Hangu-
latának megérlelésében, képzeletének kalandozásában, alakítá-
sának kitervelésében minél kevésbbé korlátozzák, esetleges
tévedéseinek mintegy megelőző intelmeiül, akadémiák sza-
bályai és egyesek szeszélyei: annál jobb. Szabadságát csak föl-
adatának és művészetének természetétől emelt korlátok határol-
ják. Ezen az alapon állván, sőt a királyszobrok kivitelének
megindítását is ezen az alapon óhajtván: természetes, hogy a
miket még felölök közelebbről mondani kívánok, minden igény
nélkül való töredékes gondolatok és adatok. Céljok távolról
sem az, hogy a művész képzeletét megkössék; inkább egy-két
szabad perspektívát szeretnének nyitni szemei előtt. Ezenkívül
a megoldás igényelte tanulmányaikat talán egyben-másban
megkönnyíteni.

Mert mindenekelőtt történeti jellemű föladatról van szó.
Gondolata a magyar múlt tiszteletéből fakadt: kivitelének is
ezt kell kifejeznie és szolgálnia. A tíz alaknak, melyeknek
pályaköre hét századra terjed, valóban a múltba kell vissza-
ragadnia képzeletünket s annak látványaival és érzésével
tölteni meg lelkünket. E szoborműveknek kell majd pótolnia
mintegy fővárosunk szegénységét történeti emlékekben, bizo-
nyos történeti színt adni modern tereinknek és utcáinknak.
Hogy azonban ekként hassanak: alkotóiknak nemcsak törté-
neti tanulmányaiktól, hanem történeti érzésétől függ, attól a
lelki kapcsolattól, melyben a magyar múlthoz, ennek eszméi-
hez és képeihez, érzik magokat.

Bár a föladatnak ebben az irányban is igazi megoldá-
sául azt tekintjük, hogy az egyes alakok ábrázolásában ki tudja
fejezni a művész nemcsak az ő személyiségöknek és pályájok-
nak jellemző vonásait, hanem egyszersmind korukét is, mely-
ben éltek s a mely bennök élt: alkotásainak korszerű, tör-
téneti színt, benyomását nem kis mértékben emelheti a mel-
lékességekkel is. Így különösen azzal, ha a történet alakjait
valóban történeti talapzatra állítja. A városligeti történeti csar-
noknak bizonyos analógiájára gondolok, annak a gyönyörköd-
tető és oktató, hatalmas benyomásnak alapján, melyet e
pompás épületesoport úgyszólván az egész összesereglett nem-

zetre gyakorolt. Erősebben és teljesebben ennél semmiféle modern műalkotás nem bírt a múltba visszavinni bennünket. E nagy benyomás tanulságát értékesíteni lehet és kell is ez alkalommal. A szobrok talapzatának, vagy egynémelyiköknél talán a külön alkalmazandó architektonikus háttérnek, fülkének, íveknek, oszlopoknak művészi rendszerében, stíljében, motívumaiban, ornamentikájában tűnjék föl előttünk a megfelelő kor élete külső képeinek egy-egy nevezetes és jellemző részlete, az építő és faragó művészet koncentráló erejével.

Szent Gellért szobra ne csak a kereszt rajongó lelkesedésétől áthatott térítőt állítsa elénk, hanem valamit a műveltségnek abból a világából, melynek egyik fő képviselője volt, azokból a képekből, melyeken lelkesült szeme a királyi palotának tanuló szobájában s az Istennek legrégibb magyar házaiban megpillent. Valamit a gyorsan elröppent byzánczi izlés alakjaiból: talán a német-csanádi sarcophagról, melyet Henszlmann éppen Szent Gellértének sejt, azt a keresztet, minőhöz hasonlót csak a konstantinápolyi császári kőkoporsókon találunk; vagy a fehérvári bazilika töredék márvány-frizéről a sajátos kigyó-hajlatú levélmotívumot. A Névtelen is főpap volt; mindenesetre annak az időnek embere, mely hazánkban a román egyház-építésnek, különösen a román dísznek fénykora. Ebben az izlésben, ennek fényes maradványai nyomán megalkotott talapzat és környezet jellemző stílszerűséggel emelné ki s e mellett bizonyos realitással ruházná föl képzeleti alakját. Alakokkal és motívumokkal kínálkozó emlékeink e tekintetben olyan nagyszámúak és gazdagok, hogy az általánosságban való rájuk utalás teljesen elegendő. Csak a jáki templom piléleireinek azokat a nevezetes, alakos fejeit említem, a chapiteaux historiés-t, melyeket Eitelberger is, művészi és történeti érdekesség szempontjából, elsőrangúaknak mondott. Említem pedig különösen azért, mert pompás madáralakjaik jellemzőleg lennének az ősmagyar mondák turuljává alakíthatók, melynek meséjét a Névtelen szorgalmas büszkesége jegyezte föl legelőször nekünk. És a nagy Hunyadi János művészi emléke emelkedhetik-e méltóbban és hatásosabban másunnán vett alapon, mint éppen abból a nagyszerű műemlékből, melyet izlése és bőkezűsége bizonyosságul ő maga hagyott ránk: a vajdahunyadi várból? Azt a képet tárja föl előttünk a művész, melyet Kazinczy lelki szemei láttak. A bátyatalapzatnak,

melyen a hős lováról alá fog tekinteni, képzelnünk sem lehet szebb disztét, mint a hunyadi «országház» torony-erkélyeinek utánzatait, melyek kökeresztes ablakaikkal, kövirággal telehintett s velenczésen kanyargó íveikkel a magyarországi profán gótikának legbájosabb hajtásai. Tinódinál lássunk valamit egykori lakóhelyéből Kassából, a régi magyar műtörténelemnek e classikus városából. Így a többieknel is a renaissance-nak különféle, korokra és környezetekre jellemző alakulataiból, magyarországi és erdélyi emlékeiből egész a barokkig, a jezsuita és franczia ízlés koráig. A fölhozott példák után abba hagylhatom a részletezést, melynek teljesebb és tanulságosabb kifejtésére nagyobb tanulmány és több idő kellene, mint a mennyi rendelkezésemre áll. A megpendített gondolat, ha életrevaló, annak idején úgyis meg fogja találni művészeink által a legalkalmasabb formákat és motivumokat, melyekben érvényesüljön.

Az egész földadatnak ugyanaz a mozzanata, melyet oly fontosnak kell tartanunk, tudniillik történeti jelleme még másféle művészi segítséget is nagyon kívánatossá tenne. A hősöknek nemzeti multunk nagy eposzát kell lelkünkbe idéznie. Ez az eposz, melyben még a machinát, az «Isten csodáját» is oly erősen érezte Petőfi, nemcsak hősöknek, hanem eseményeknek, tetteknek, jeleneteknek sorából áll. A plasztika is tud a maga módján elbeszélni, képeket alkotni, melyekkel az igazi művészet ereje szinte a fejlődés folyamába ragadja képzeletünket. Ha valahol, a tervezett műemlékek keretében helyet kíván a domború kép, melynek jelentőségére és szükségességére ebben a körben már Alexander Bernát is kitűnő érzékkel mutatott rá. A relief földadata itt nemcsak az, hogy a «szegények történetkönyve» legyen. Inkább ahhoz kell járúlnia, hogy az egyes alakok emléke korképpé, nemzeti multunk egy-egy olyan időszakának, olyan törekvésének képévé szélesedjék, melynek kiváló hőse volt az, a kinek szobrát ékesíti. Még kis jelenetek, a dicsőített pályának mellékesükkül tetsző mozzanatai is, sokszor mily gazdag emlékezéseket vesznek föl, mily tanulságos távlatokat nyitnak meg! Szent Gellért szobrát nemcsak térítő munkájának és vértanú halálának képeivel szeretném díszítve látni; de egy sarkában hely szorúlhatna aalmát hajtó parasztleány képének is, kinek dalát a szent püspök oly édes ámulattal hallgatta. E jelenet még tartalma szerint is

oda illenék a többi közé, melyeknek egészben nyugot és kelet első találkozásait, nyugot diadalát kell ábrázolniok hazánkban; köztük a kis epizód annak az órának emlékét őrizné, melyben a magyar népi művészet először hódított meg idegen szívet. Vagy Tinódi szobrának nem legtöbbet mondó ékessége lenne-e históriás énekeinek egy-két jelenete: Szondi halála, Dobó és az egri asszonyok győzelme? Csak ez a két dombormű - mennyire fölemelné és kiterjesztené az emlék történeti jelentőségét, midőn a dicsőített alakjáról fény áradna azokra is, kiknek legszentebb és leghevesebb lelkesedését köszönte, talán épen azt, a mi pályájában legértékesebb. Többé-kevésbé ilyen irányban kellene érvényesülnie és hatnia a reliefnek, az elbeszélő plasztikának, a többi szoborműnél is.

Az egész tervnek a királyi kéziratban világosan kifejezett alap gondolatánál fogva lehetetlen, hogy mind a tíz szobormű csak körülbelül is egyenlő méretekben terveztessek. Ha a történeti fölfogás és érzés élesztésére lesznek hivatva, a történeti jelentőség különbözőségét is éreztetniök kell. Éreztetniök főként a legnagyobbaknál a méreteknek megfelelő tágitásával s az egész művészi apparátusnak, a kifejezés eszközeinek méltó gazdagításával, hogy Hunyadi János hadi és politikai mul-tunknak s egyszersmind erkölcsi történetünknek egyik legfen-ségesebb alakja, az egész keresztyénségnek egyik legnagyobb daliája; hogy Bethlen Gábor hatalmas magyar lelkéből a világ sorsába is intézőleg szólt bele; hogy Pázmány Péter nemcsak hazánkban, hanem egész korának legnagyobb egyházi szónoka volt: hogy különösen ez a három már nemcsak hőse, hanem koronátlan fejedelme múlt világunknak. Hunyadit és Bethlent képzeletünk aligha látta valaha másképp, mint lovon; leszállit-hatná-e őket róla a művész most, mikor megdicsőítésükön dol-gozik s mindörökre testi szemeink elé akarja őket állítani? A méreteknek már ezt a, szinte magától értetődő különbözését téve föl, domború képek mellett vagy helyett a fejtegettem föl-adat betöltésére szolgálhatnának teljesen kiképzett mellék-alakok. Így Hunyadi János mellett a legdrágább örökség, melyet hazájának hagyott: a gyermek Mátyás s talán Kapisz-trán, kinek Bisenzo gróf gyűjteményében van egy, Rafaelnek tulajdonított, használható képe is. Pázmány lábainál helyet találhatna tanulókönyvével legnagyobb tanítványa, a kis Zrinyi Miklós; Anonymus mellett a kobzos, ki ősrégéinket énekli neki.

Ilyen mellékalakokra és csoportokra gondolok a dicsőítettek pályája és kora uralkodó vonásainak, mozzanatainak és jelentős kapcsolatainak ábrázolása céljából. Mythológiára semmiesetre sem. Allegoriáról is, korjellemző tekintetben legföljebb a barokk emlékeknél lehetne szó; mindenütt másutt csak fenyegetné annak a történeti benyomásnak épségét, tisztaságát és mélységét, melyre első sorban törekednünk kell. De ebből a tekintetből még egy igen fontos körülményre is figyelmet kell fordítanunk. A tíz szobor közül három papi emberé lesz, egy épen az egyháznak szentjéé: Gellért, a Névtelen és Pázmány. A millénium alkalmából készült egy, nemzetinek szánt emlékmű, melyből a szobrász minden tehetsége és igyekezete mellett is, félreismerhetetlen cultus szobor lett, inkább vallásos áhítatra hívó, mint nagy nemzeti emlékekre hivatkozó. Ez a példa különös óvatosságra int. Szent Gellért és Pázmány bizonyára méltán tisztelt alakjai a vallásos legendának és egyháztörténetnek; de most emelendő szobraikban, Anonymuséval együtt, határozottan és félreérthetetlenül kifejezésre kell jutnia személyiségök és pályájok nemzeti jelentőségének. Egész fölfogásuknak és alakításuknak éreztetnie, hogy Isten e hű szolgálait nemcsak a maga, hanem a magyar nemzet szolgálatára és dicsősége vértanúvá tette ki, hogy az áldás, mely lábuk nyomában járt, nemcsak a lelkeknek, hanem a hazának üdvét illette. Ebben az irányban, ennek az éreztetésére hathatnának azok a mellékesek is, melyekről szóltam: reliefek, mint Gellértnél az énekes leány, mellékalakok, mint Pázmánynál a gyermek Zrínyi, Anonymusnál a kobzos.

A fő dolog azonban itt is, mint hasonló föladatoknál mindenütt, természetesen az, hogy miként, milyen mértékben képes a művész alakjait, bennök a nemzeti lélek mélyét, irányát, nagyságát, magokkal ez alakokkal fejezni ki. Miként érvényesíti a művészetnek jellemző, vagy a kifejezés mai értelmében eszményítő erejét és irányzatát azoknak az adatoknak és tanulságoknak földolgozásában, melyeket a rendelkezésére álló történeti följegyzések, régi képek és megelőző művészi kísérletek nyújtanak. Megbízható és használható, biztosan egykorú arckép azonban a tíz történeti alak közül csak ötről maradt fenn.

A legrégebb Zrínyi Miklós. A szigeti hős nevét mindjárt

vértanú halála után világhír vette szárnyára s a külföldön is több arczképe készült és terjedt, ismeretes magasgallérú dolmányában és forgós kalpagjával. Legelterjedtebb e többé-kevésbbé hasonló ábrázolatok közül a Zündt Mátyás norimbergai metszete, mely a hőst fél-alakban mutatja be egy asztal előtt, tekintetében inkább a férfias megnyugvásnak nemes elmélyedésével, mint nagy elszánásának hevületében. De Ernst Lajos gyűjteményében van még két egykorú metszete: az egyik Jenichen Boldizsártól, a másik ismeretlen rajzólótól, melyeknek előnye már csak az is, hogy a kapitányt egész alakjában, teljes öltözetében mutatják be. A hasonlatosság mellett is ezek egészen más fejek, s összevetve a kettő, a legérdekesebb lelki fejlődést érzékitik meg. Mindegyik a fékezhetetlen erőszak dölőfős embere; az ismeretlen metszőnek öregebb képén egész szilaj nyersségében, a Jenichenén váratlan és csodás erkölcsi fölemelkedésében. Rajta van ezen az utóbbin a mi jellemzi magát és egész faját, melynek «kevéssel volt bűnénél több erénye; de e kevés, mindannyiszor ha vész jött, nem engedé elveszni a hazát.» Rajta a nyers erőszaknak és elszánt halálmegvetésnek csodálatos keveréke, ellenségnek és szegény népnek félelme s a hősi halál dicső árnyéka. Egy prédáló sas, mely azonban a nap vakító fényébe olvadva tűnik el szemeink elől. Ez az igazi Zrinyi, halálra készülésének történeti órájában, melyet költő unokája szinte vallásos jelentőségre emelt. Azt hiszem, a Zrinyi-szobor művésznének szeme egy szerény ujságlapnak ezen a fametszetén fog megnyugodni.

Pázmánynak is sok, olajba festett és fába metszett képe maradt. Talán igaza van Fraknóinak, hogy a nagyszombati franciskánusok kolostorában őrzött olajkép a leghívebb és legjobb; Káldi és Veresmarty talán ebben az arcmásban ismeretek volna legkönnyebben a nagy mesterre. De már mi aligha, kik szinte hozzászoktunk a Rugendas-féle pozsonyi metszethez minden vonásához. A hatalmas s elég jól mintázott homlok, a szögletben törő magas szemöldök, a széles nyergű s élesen metszett saszor, a szinte bővülő erővel ránk szegzett szemek: ebben az arcban ismerjük igazán a nagy egyházfejedelmet, ki tollával és szavával uralkodik kora felett s eszével, hitével, akaratával új útra tereli vallásos életét népének, melyhez annyira ragaszkodott. Magyar pap, bizonyos jellemző népies nyersség színével, mely, ha már tökéletesen veszen-

dőbe ment a Vedova-féle esztergomi, olasz mozdulatú s inkább miséző, mint prédikáló szobron, érvényesüljön legalább teljes erejében a miénken.

Így kell megjelennie a «vasfejű magyar» jellemző típusának, Bocskaynak is. Ernst Lajos birtokában van egy 1605-ben készült rézmetszete, babér keretben, stilizált oroszlánfejjel diszítve. Erősen és kettősen boltozott homlokával, kereken metszett képével és kitetsző pofacsontjaival, egészben kissé nyers izomzatával s egyszerűen nyílt és határozott tekintetével: szinte ráismerünk a hajdú-királyra. Széles szablyája kivonva: nem ok nélkül és nem magáért; ha egykor meg fog alkudni, bizonyára csak győzelme jogán teszi, nemzetének és hitfeleinek s nem magának. Bethlen egészen más típus: sokkal finomabb fő, mely nem szenvedélyesebb, de mozgalmasabb és gazdagabb lélek kifejezője. A nemzeti jellegnek félreismerhetetlen rokonsága mellett mintha valamely más, magasabb művelődési élet bélyegét hordaná. E barázdált homlok mögött nemcsak a hit lángja, a hadi dicsőség vágya lobog: számít s eszével és karjával úrrá akar lenni a szerencse fölött. Gondolatok, tervek emésztik, a siker vágya vagy büszkesége; erélye zaklatja s egy izgatott belső élet kinyomatával tűnik föl megviselt arcán: együtt a diplomata és katona. Így ábrázolja, a mint lován Pozsonyba bevonul, kezében buzogánynyal, a Lanfranchi-gyűjteményhez tartozott rézmetszet 1620-ból vagy 1621-ből. Aligha nézte meg ezt a képet figyelmesen, a ki Bethlent az új országháza pompás kupola-csarnokának leglágyabb és semmitmondóbb szoboralakjául állította oda, vagy engedte odaállíttatni. A Bocskaytól és Bethlentől megindított nemzeti harcok utolsójának egyik pacifikátora volt Pálffy János, Mária Terézia nádora és atyai barátja, kinek alakja fejezi be a tizek sorát. Lelke, mely a királyhűségnek és hazaszeretetnek benső és törhetetlen kapcsolatában érezte és vallotta nemzete üdvét: magyarabb volt, mint a nagy Bourbonokra élénken emlékeztető külseje. Vonásaira, rajzolt és festett emlékeket könnyen fog találni a művész; egy jó metszetet a történeti képcsarnokban is.

A többi öt szoborra nézve ilyen megbízható és használható arczképi adataink nincsenek. Hunyadi Jánosnak a Turóczy-kronika brünni és ágostai kiadásában látható képmásai nyilván képzeletből, még pedig könnyelmű és hamis

képzeletből valók: vékony, löcsalábú német apródok. Értéke-
sebb útmutatással szolgál a nagy hadvezér gyulafehérvári
sarcophagja, melyet valószínűleg még özvegye készíttetett.
A hős fekvő alakja fejedelmi palástban, hosszú, sűrű gombos,
átkötött dolmányban van ábrázolva rajta, fején keskeny kalpag-
gals baljátszéles, egyenes kardja keresztjén nyugtatva. Mindakét
lába és jobb karja letörve; arcának nagy része is, a szemek, orr,
száj megrongálva; de körvonalai, a tömött és kerek szakál, a
csavart bajusz jól kivehetők. Már e töredékek is egészen más-
nak mutatják alakját: teltebbnek, izmosabbnak, méltóságos-
sabbnak s mindenekfölött magyarabbnak, mint képzeletből
alkotott, közkézen forgó képei, melyek az oláh eredetre látsza-
nak súlyt fektetni, közöttük az új országház gyöngé czink-
öntvénye is.

Verbőczinek közli egy arczképét Jászay Pál, a Mohács
utáni napok történetében. Annyit jegyez meg róla, hogy ere-
detije a Vigyázó-gyűjteményben van. Koráról, eredetéről s
ennélfogva több vagy kevesebb hitelességéről mitsem mond-
hatok; de az kétségtelen, hogy a magyar köznemesnek erős,
és nyugodt erejében oly vonzó typusa találó kifejezésre jut
benne s bizonyos szellemi felsőséget is éreztet. Megértet vala-
mit abból, hogy ez az ember nemcsak bálványa volt valamikor
a nemzetnek, hanem a századok folytán a magyar jogi ön-
tudatnak szívében és fejében leghatalmasabb képviselője. Jel-
lemzőbb is, valószerűbb is, mint Vay Miklósnak muzeumi
márvány mellszobra. Tinódiról aligha maradt ennyink is.
Miskovszky Viktor talált ugyan a fricsi kastély párkányzatán
sgraffittóban egy tizenhatodik századi lantos-képet, melyet
újabbban egyenesen Sebők deákénak tart. De a kép meg van
romolva s a két reproductióban, melyeket eddig láthattam,
épen az arczvonások annyira eltérők, hogy e részben, úgy lát-
szik, sok hasznát venni nem lehet. Alakjában majd a «szegény
Magyarország» vesztét bús és lelkes szívvel sirató költő typu-
sát a művésznek magának kell megteremtenie. Régibb költőink
között bizonyára voltak nagyobbak Tinódinál; de az ország
sorsával, a nemzeti történettel bensőbb kapcsolatban, az
egy Zrínyit kivéve, nem volt senki. Gyarló énekes, de a
magyar nemzet legmélyebb bánatának, legerősebb faji szi-
vósságának s legszerencsétlenebb, de talán legdicsebb küz-
delmeinek és vértanúinak ő az énekese. Öltözet, fölszerelés,

hangszer tekintetében a fricsi kép jól útbaigazít; Tinódi-nak különben saját lantja is ábrázolva van *Krónikájának* utolsó lapján. Kiegészíti erre nézve képadatainkat a régi pécsi templomból került három relief-töredék, lantot tartó alakok, melyeknek gipsz-másolata a muzeum lépcsőházában látható. De hát Auonymus, a kinek már névtelen neve is megállítja alakját kereső lépéseinket s a képzelődés világába utal bennünket? Adorján püspök, Pous mester, vagy akárki volt, bizonyos, hogy ennek az Árpádkori magyar papnak lelkéből hangzanak hozzánk a magyar faji önérzetnek, az ősi dicsőségről való lelkes emlékezésnek legrégibb hangjai. Ez a motívum fogja csak igazi művészi sikerre vezetni ábrázolójának képzeletét. Emlék-műve egészének tervére nézve pedig ép oly kedves, mint jellemző mintát szolgáltathat a *Képes Krónika* könyviró papja, a mint keskeny polezán, szűk czellájában, melyet két alacsony, gót ablakoktól áttört fal jelez, gondolkodva és merengve veti a betűket hártájára. Előtte a regélő kobzos: a Névtelen árnyéka mily elevenen támasztaná föl ez egyszerű csoportban korát s támadna föl maga is!

Még csak a szobrok elhelyezéséről van hátra mondanom valamit; de erre nézve természetesen csak akkor lehet majd határozottabban nyilatkozni, ha az egész tervnek művészi és költség-kerete legalább nagyjában meg lesz állapítva. A megörökítendők között csak Szent Gellért az, kinek legendája fővárosunkhoz, annak egy pontjához fűződik. Szobrának bizonyára ott lesz helye, a hol vértanú halált szenvedett: a róla nevezett hegy tövénél, talán azon a téren, mely az esküteri híd budai nyílásánál alakulni fog. A többiek dicsőséges pályájának egyetlen mozzanata sem szenteli meg oly értelemben a főváros valamelyik pontját, mely eleve és követelőleg mutatná ki emlékének helyét. Így hát némi vonatkozások mellett, melyekre inkább bizonyos képzettársítás, mint a történelem vagy a hagyomány utal, döntőnek az aesthetikai szempontot kell tekintenünk. Hunyadi János lovas szobra kitűnő helyet találhatna a Ferencz József-híd pesti följárójánál most rendezett tágas téren, a Duna Nándornak folyó habjaival mintegy élete legnagyobb dicsőségének színtere felé tekintve. Pázmány érez alakja legméltóbban és legillőbben az egyetem előtt állana, melyet ő alapított s melyet az ő nagy nevével összekapcsolni csak a múlt árnyékaitól való félelem vagy az irán-

tok való tiszteletlenség vonakodhatik. Emléke még szerves kapcsolatba is lenne vonható az egyetemnek most épülő új homlokzatával. De ha akár a tér kicsinysége miatt, akár egyéb okból Pázmány nem juthatna ide, akkor legjellemzőbben Anonymus pótolhatná: a magyar tudomány és erkölcs ős képe annak a fiatal nemzedéknek sürgő körében, melytől a magyar műveltség és erkölcs jövője függ. A szigeti hős nem érezné magát otthoniatlanul a budavári szép északi bástyátér «vérmosta fokán». Az új országháza előtti óriás tért, mint kisebb szobrok elhelyezésére alkalmatlant, számításán kívül hagyva, ott van az Andrássy-út és Gyár-utcza kereszteződésénél alakított két kedves liget. De jutni kell a kisebb szobrokból a Nagy-Körút virágtalan, fátlan, lelketlen vonalára is. Különösen alkalmasoknak látszanak e célra azok a kis háromszögű terek, melyek az erősebb hajlatoknál, mint a Dohány- és Baross-utczák betorkolásánál képeztettek; a Rákóczi-tér pedig akár Bethlen Gábor lovas szobrának is méltó helyet adhatna.

Bárhova helyezték őket, Buda-Pestnek nem egyedül művészi díszítésére kell szolgálniok. Tervezőik és alkotóik ne feledjék el, hogy a királyi szó ennek a tíz szobornak más rendeltetést is szánt. Ki kell fejezniök azt, hogy ez a szép város egy, nemcsak jelen javán munkálkodó, hanem történeti jellemű, ezer éves nagy múltjától áthatott, eszményeit híven ápoló nemzeti életnek középpontja. De egy szerencsés nemzeté is, mely önmagához való hűségével meg tudta hódítani királyának nagy szívét.

BEÖTHY ZSOLT.

A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

V.

Báró Eötvös miniszter levele Simor primáshoz 1867 július 20-áról. — A primás válasza szeptember 8-áról. — Az abban foglaltak méltatása. — A miniszter levele 1869 január 24-éről a bécsi kultuszminiszterhez, Hasner Lipóthoz. — A concordatum. A püspöki kar emlékirata ez ügyben IX. Piuszhoz. A főpapi kinevezések, a placetum ügye. — A magyarországi autonomiai tárgyalások visszahatása az erdélyi autonomia ügyére és viszont. — Az erdélyi püspök a primás által előterjesztett első javaslatot kívánja az erdélyi autonomia alapjául elfogadtatni. — A világiak ezt nem fogadják el.

Utolsó cikkünkben iparkodtunk — a mennyire lehetett — alapos tájékozást nyújtani a katolikus egyház jelen-tekeny vagyonáról, mely a vallás- és tanulmányi alap jogi természete tárgyában évekkel ezelőtt megindított országgyűlési tárgyalások tanúsága szerint eddig is Eris almáját képezte, sőt sajnos, nagyon valószínű, hogy az autonomia számára igényelt kezelés kérdésének eldöntésénél az ellentétek különösen az egyházi vagyon tekintetében fognak kiélesedni. Vajha sikerülne a kormány- és a püspöki karnak bölcsesége és a katolikus híveknek vallásuk és egyházuk érdekeit szemmel tartó mérsékletök mellett az autonomia ügyének azt a sikeres megoldását megtalálni, mely biztosítékát fogja szolgáltatni a katolikusok által táplált azon czél megvalósításának, hogy e vagyon, eredeti rendeltetésének megfelelőleg, egyházuk javára szolgáljon.

Ez a főczél, mely előtt háttérbe kell vonulniok oly kivá-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 248., 249., 250. és 251. füzetében.

nalmaknak, melyek e főczélt, az egyház és a vallás érdekeit esorbitának.

De térjünk át az autonomia ügyének Magyarországon báró Eötvös miniszter által folyamatba tett előzményeire.

Az erdélyi püspök, Fogarassy, ki 1868 április 5-én azt írta báró Eötvösnek, hogy az autonomia Erdélyben mindaddig ne hajtassék végre, míg ugyanaz a kérdés Magyarországon lehetőleg kedvezőbb eredménnyel meg nem oldatott, bizonyára alig gondolt arra, hogy Magyarországon az autonomia ügyének fölvetésére tulajdonképen az erdélyi mozgalom, melynek életbe léptetéséért a status élén ő maga a Felséghez folyamodott és mely mégis ő közte és a világiak között áthidalhatatlan ürt támasztott, fog szolgálni. Nem szenved legkisebb kétséget sem, hogy Eötvös báró lelke mélyéből óhajtotta a katolikus autonomia életbeléptetését, mert ettől nemcsak az egyházra, hanem az országra is a legkedvezőbb eredmények bekövetkeztét remélte. De még sem tehető föl, hogy az erdélyiek részéről megindított tárgyalások és ezek alapján a miniszterhez benyújtott kérvények nélkül báró Eötvös a katolikus autonomia iránt való mély rokonszenve és az autonomia életbeléptetésére vonatkozó minden törekvése mellett is a megoldást annyira sürgősnek tekintette volna, mely az önállóságát visszanyert magyar állam megerősítésére első sorban szükséges s a monarchia osztrák fele irányában a viszonyok gyökeres rendezését kívánó intézkedésekkel ugyanazon sorozatban állott volna.

Mint már említettük, báró Eötvös az erdélyi római katolikus status szervezete iránt nem lehetett eléggé tájékozva, midőn az 1867 augusztus 19-én kelt legfelsőbb elhatározásnak alapjául szolgáló előterjesztését Ő Felségének bemutatta. Később tett intézkedései erről legalább tanúságot tesznek. Épen az erdélyi autonomiára vonatkozólag tett előterjesztése azt is bizonyítja, hogy ekkor még nem állhatott előtte a magyarországi katolikus egyház autonomiájának halasztást nem tűrhető szervezése, mert különben nem mulasztotta volna el az erdélyi, tehát csakis egy egyházmegyében életbeléptetendő autonomia kérdésének megoldását mindaddig függőben tartani, míg az autonomia az ország egész katolikus egyházára nézve valósággá nem válhatik.

Az erdélyiek azonban nagyon nyugtalanok voltak. Ko-

lozsvárott 1866 január 10-én tartott status-ülésükből a Felséghez intézett folyamodványban sürgősen kérték, hogy: «törvényen alapuló és huzamosan gyakorolt autonómiánkat és jogainkat teljesen életbeléptetni . . . a kormányi és cameralis rendelkezést megszüntetni és a mi kezelésünk alá tartozó ügyeket rendelkezésünk és a mi kezelésünk alá visszaadni méltóztassék».

Erre a folyamodványra 1866-ban, mint ez különben természetes is volt, határozatot az erdélyi katolikusok nem kaptak. Ezen talán kevésbbé is akadtak meg, mint inkább azon, hogy az erdélyi püspök az 1866 január 10-én hozott statusgyűlési határozat ellenére még 1866 nyarára a statust össze nem hívta. A magyar kormány kinevezése után tehát több erdélyi katolikus folyamodványt intézett a cultusminiszterhez, melyben azt kérték, hogy a katolikus status 1866. évi fölírata mielőbb tárgyalassék, ez alapon kívánságaik teljesítése Ő Felségénél kieszközöltessék és a püspök fölbírassék, hogy az 1866 nyarán elmulasztott statusgyűlést haladéktalanul hívja egybe. Tizenhét katolikus férfiú által aláírt e kérvényt és a statusgyűlésnek 1866 január 10-ikéről fölvett jegyzőkönyvét báró Eötvös miniszter 1867 július 20-án kelt levelében Simor primással közölte.

E nemcsak a hazai, hanem a Lajtán túli lapokban is közlött e levélben a miniszter előadja, hogy miután az erdélyi katolikusoknak Ő Felségéhez terjesztett kérései Erdélyország régibb törvényein, jelesen az Approbata Constitutio I. R. I. czíme és III. articulusán alapszanak s oly jogok gyakorlati visszaállítását sürgetik, melyeket Erdélyország katolikusai századokon át gyakoroltak s miután a katolikus egyháznak autonómiája, a katolikus világiaknak egyházi és iskolai ügyekre kívánt befolyásával sem az államnak főfelügyelési joga, sem a püspökök törvényes hatósága nem veszélyeztetik, annál inkább kötelesnek érzi magát az említett kérelem támogatására, mennyivel inkább meg van győződve, hogy az erdélyi katolikus egyház állását semmi inkább nem biztosíthatná, mint épen oly szervezet, minőt Erdélyország katolikusai egyházoknak adni kívánnak. Kijelenti a miniszter, hogy midőn az erdélyi egyház régi autonómiájának helyreállítását Ő Felségének ajánlani tartozik, nem mellőzheti figyelmét, hogy Magyarország katolikusai részéről is már több ízben ugyan-

azon óhajtasok fejeztettek ki s hogy Magyarországon is az autonómiát épen azok követelik leghangosabban, kiknek vallásos buzgósága iránt senkinek kétsége nem lehet.

Alig képzelhető, mondja, hogy miután az erdélyi egyházmegye a kalocsai érsekség metropoliájához tartozva a magyar katolikus egyház egy tagját képezi; miután Erdély Magyarországgal politikai és közigazgatási szoros kapcsolathoz lépett, a katolikus egyház Erdélyben az állam irányában nagyobb autonómiával bírjon, mint Magyarországon s hogy Erdélyben a katolikus hívek oly befolyást gyakoroljanak, mely a Királyhágon inneni katolikusoktól megtagadtatik. Azon okok, melyek az egyháznak autonómiáját és a világiaknak egyházi és iskolai ügyekben részvételését Erdélyben kívánatosá teszik, épen úgy léteznek Magyarországon is.

Igaz, hogy Erdélyben a katolikusok kisebbségben vannak, míg Magyarországon többségben, minélfogva nálunk az egyház erős organisatiója, hogy az elnyomás ellen biztosítások, nem látszik oly szükségesnek. Azonban követői nagy száma, a birt nagy vagyon, az őt környező fény s a kiterjedt politikai befolyás ellenére sem mondható a katolikus egyház állása Magyarországon kielégítőnek. Tény, hogy a más hitfelekezeteknél létező közszellem a katolikusoknál hiányzik és a népnevelésben mi, katolikusok, nagyobb alapjaink mellett is hátrább állunk az evangélikusoknál. Tény végre, hogy az újabb időben minden vallásfelekezetenél mutatkozó közöny oly általánosan sehol sem található, mint épen a katolikusok körében. Mindennek okát a miniszter az egyház szervezetében keresi, mely a katolikus világiakat az egyházi és iskolai dolgokra minden befolyástól kizárja s a hívők megszokták, hogy mindez ügyekhez semmi közük nincs. Az 1848: XX. törvényezikk a katolikus egyház érdekeit nemcsak nem veszélyezteti, hanem azoknak több biztosítékot nyújt, mint azok elébb a kormány pártolásában találhattak. A befolyás, melyet a katolikus egyház az emberek kedélyére s általa minden társadalmi viszonyokra gyakorol, nem az egyháznak privilegiált állásától függ. Hivatkozik Eötvös Franciaországra, Írlandra, Angliára.

Az 1848: XX. törvényeziknek más értelme nem lehet, mint az, hogy a katolikus egyház az autonómiának azon mértékével ruháztassék föl, melyet az ország evangélikus egyházai élveznek. Hogy befolyása biztosíttassék egyházunknak,

csak szabadságra van szüksége és hogy ez ne pusztá szó, írott malaszt maradjon, szükség, hogy e szabadság minden megtámadás ellen biztosíttassék, mi csak úgy lehetséges, ha az nem az egyházi rendnek adott kiváltság, hanem az ország katolikus polgárai közös jogának tekintetik.

A miniszter nem tulajdonít jelentőséget annak az ellen-szenvnek, mely állítólag az egyházi rend ellen létezik. Annak nyomai nem annyira a más felekezetűek, mint inkább a katolikusok körében keresetők, de bizonyos, hogy az ország nagy többsége örömmel ismeri el, hogy büszke lehet egyház-férfiaira a hazafiúi érdemek s polgári erények tekintetében.

A csak a katolikusok közt található legnagyobb közönyösség egyedüli okát az egyház szervezetében keresi, mely a katolikus hívek befolyásától mindent elvesz, mi az egyház érdekeivel összeköttetésben áll.

A katolikus egyház dús birtokokkal ellátva, fönnállására hívei áldozatkészségét sokkal kisebb mérvben veszi igénybe s miután az egyházi vagyon kezelésére befolyást nem gyakorolhatnak; miután az iskola, mint az egyházi férfiak sajátja tekintetik, lehet-e csodálni, ha a hívek mindezt őket nem érdeklőknek tekintik?

A katolikusok kevesebbet talán, mint más felekezetek, de áldozatokat is hoznak iskoláik fentartására, a mennyiben az állam által köteleztetnek. De ez nem szabad elhatározások, hanem az állam parancsának következése levén, inkább csak tehernek tekintik azt, melyet annyival kedvetlenebbül viselnek, mennél szükségtelenebbnek tartják az egyház elhíresztelt dúsgazdagsága mellett, mely legtöbbek hibás fölfogása szerint bőven megfelel minden szükségnek. «Tagadhatatlan, hogy ez állapot, valamint a katolikusok legfontosabb érdekére nézve már jelenleg is káros befolyást gyakorol, úgy egész egyházunknak állását a jövőben veszélyezteti. Az első bizonyítja a népnevelés körében tapasztalt hátramaradásunk, melyet, bármennyire fájdalmas, el kell ismernünk, mi annyival sajnósabb, minthogy e hátramaradás egyedül az egyházférfiaknak rovatik föl bűnül, kik a népoktatást kizárólag befolyások alatt tartják». «A másodikra nézve senki, ki Európa jelen helyzetét figyelemmel tekinti, a nyugalmat, melyet élvezünk, biztosítottak nem tekintheti és minthogy semmi politikai mozgalom korunkban az egyházat érintetlenül nem hagy-

hatja, főkép oly országban, hol ez egyház politikai befolyással és nagy birtokkal bír, hazánkban is a katolikus egyházra később vagy előbb küzdelmek várnak, melyek között állását csak úgy tarthatja föl, ha minden híveinek lelkesült támogatására számíthat és ezek egyházoknak függetlenségében saját szabadságukat, birtokában saját vagyonokat, befolyásában saját befolyásokat látják.»

Egyházunk minden eszközt bír, hogy támadás esetében állását megtarthassa, de ez csak az autonómiával lehetséges. «Ez autonómia mértéke, az egyháznak szabadsága, mely a vallásos szellem kifejlesztésének föltétele, századunkban azon befolyástól függ, melyet az egyház fontosabb érdekeinek igazgatására híveinek engedett, miután azon mértékben, melyben ily befolyás engedtetett, csökken mindazon okoknak fontossága, melyek az államnak egyházi ügyekre s az iskolára követelt túlnyomó befolyása mellett fölhozatuak s melyeknek alapja nem más, mint azon nézet, hogy az állam nagyfontosságú érdekeit, főkép a népnevelést kizárólag az egyházi rendre, azaz egy elzárt s az államtól független osztályra nem bízhatja.»

A világiak befolyása tisztán egyházi dolgokra nem terjedhet s kétségkívül a hívek nem követelik és nem követelhetik, hogy a dogmák vagy egyházi disciplina tárgyaiban úgy határozzanak, mint más keresztyén hitfelekezetek hívei. De e tárgyak közé nem tartozik sem az egyházi vagyon, sem a népnevelés ügye. Elvonva a katolikus egyház általános elveitől, más országok példájától, tényeket hoz föl a miniszter, hogy egyházunk világi híveinek befolyását elvben soha sem ellemezte. Hivatkozik az erdélyi egyházmegyére, a szabad királyi városokban a katolikus hívek befolyására, a patronatusi jogokra s az 1847/8. évi pozsonyi püspöki értekezletre.

Báró Eötvös Európa jelen politikai helyzetét tekintve meg van arról győződve, hogy egyházunk érdekeinek támaszra van szüksége s épen a jelen pillanatot tartja alkalmasnak arra, hogy annak fölépítéséről gondoskodjunk. Erős meggyőződése, hogy a hazai katolikusok közönyössége csak az autonómia útján szűnhetik meg s csak ezzel szüntethető meg azon alárendeltség is, melyben ez ország katolikus többsége iskolai, sőt politikai tekintetben az evangélikus kisebbség irányában áll, tekintetbe véve végre azon szoros összekötte-

tést, melyben a katolikus egyháznak állása hazánk, sőt a birodalom legfontosabb érdekeivel áll, kötelességének tartotta a miniszter a primás előtt nyíltan kimondani nézeteit azon eszközök iránt, melyektől egyházunk állása s jövője, meggyőződése szerint, e hazában függ. A primás és egyházunk főnökei, mondja a miniszter, fogják meghatározni azon formákat és szervezetet, melylyel a katolikus világiaknak befolyása a püspökök egyházi hatóságának veszélyeztetése nélkül kivihető; de meggyőződése az, hogy e befolyás, melyet e hazának épen legbuzgóbb katolikusai és az alsóbb klerus nagy része óhajt, sőt követel, többé nem záratható ki, sőt hogy ennek elismerése már el sem is halasztható és azért azon kéressel fejezi be levelét, hogy a primás értekezve a kath. egyház többi főnökeivel őt e részbeni határozatairól tudósítsa.

A primás válasza újabb időben is, jelesen a *Magyar Állam* 1897. évi június 22-én kelt számában közzététetvén, nem látjuk szükségesnek azt egész terjedelmében közleni. Mellőzhetlennek véljük azonban közelebről megvilágítani azokat a tételeket, melyeket ő levelében föllállít.

Első sorban is kijelenti a primás, hogy mély vigasztalással és rokonérzelemmel tölté el őt és Magyarország minden katolikus híveit azon férfias önérzet és vallásos buzgalom, melylyel az erdélyi római katolikus országos képviselők az erdélyi püspökkel egyetértőleg Erdélyben a római katolikus egyház törvényes autonomiájának helyreállítását és Erdély vegyes egyházi és világi katolikus statusainak mindazon jog és közvetlen befolyás teljes birtokába visszahelyezését kérték, mely őket az iskolák, az alapítványi javak és egyéb egyházi ügyek körül mind a törvények értelmében, mind a dolog természeténél fogva más vallásfelekezetek autonomiájával szemben, százados régi üdvös gyakorlat szerint is kétségtelenül megilleti.

Ha valami az erdélyi katolikusok korszerű föllépése fölött való örömet és helyeslést még emelheti, ez az a lovagias készség, méltányosság és igazságszeretet, melylyel a kormány az erdélyi katolikusok folyamodványát Ő Felségéhez az apostoli királyi beleegyezés végett fölterjesztette.

Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, hogy a primás levelének e része arról tanúskodik, hogy ő sem ismerte a katolikus egyház autonomiáját Erdélyben, mert különben nem szól-

hatott volna közvetlen teljes befolyás birtokába visszahelyezésről a törvények és a dolog természete értelmében.

A primás nem szerzett a dologról megelőzőleg kellő fölvilágosítást magának a püspöktől és kellően tájékozott világiaktól, pedig mint fentebb kimutattuk, az az autonomia, melyre hivatkozás történt, akkor még nem létezett. Sőt a primás jónak látta a minisztertől függetlenül, még mielőtt neki válaszolt is volna, ő maga közvetlenül is javasolni, hogy az erdélyi katolikusoknak 1790-ig, vagyis a katolikus commissio behozataláig élvezett autonómiája visszaállíttassék. Ez már magában véve helytelen állítás volt, mert a commissiót még Mária Terézia állította föl és éppen ezzel nyertek befolyást a katolikusok. A primás szerint a kérelem jogos és az egyházzal nem ellenkezik s az erdélyi körülmények okvetlenül igénylik, hogy a katolikusoknak az egyházi külső ügyekre, nevezetesen az egyházra és az iskolai alapítványokra, valamint az iskolára sokkalta nagyobb befolyás engedessék, mint eddig a nevezett commissio útján, mely az erdélyi guberniumnak csak egy része volt és majdnem teljesen a kormány közegeiből állott, engedtetett; sőt a primás még sajnálatát fejezi ki arra nézve, hogy az erdélyiek kérelmének nem azonnal teljesítését indítványozza a miniszter, hanem annak teljes megadását még a miniszteriummal való tárgyalástól teszi függővé.

Ez mutatja, hogy a primás is az erdélyi ügyben elégtelenül volt tájékozva, mert különben lehetetlen, hogy az erdélyi katolikusok által követelt autonomia szervezetét még a miniszteriummal való tárgyalások nélkül, azoktól függetlenül, az ügy- és tényállás megállapítása nélkül életbeléptetni kívánta volna.

A primás továbbá kijelenti, hogy a katolikus egyház autonómiájának Magyarországon is biztosítása nemcsak az általános közóhajtságban, de egyszersmind közös egyházi és nemzeti érdekekben gyökerezik, hiánya pedig eddig is mindinkább érezhető lön és éppen azért már évtizedek óta a magyar püspöki kar kebelében tüzetes megvitatás és tervezés annál élénkebb tárgyát tette, minthogy e javaslat az anyaszentegyháznak szellemével ellenkezésben nincs.

A primás azt mondja továbbá, hogy a magyar püspöki kar az egyházi autonomia gyakorlatának az új politikai viszonyokhoz alkalmazott átalakítására nézve a formákat és eszközö-

zöket illetőleg ugyanazon reformokat sürgette, melyeknek a miniszter sorai oly nagy s oly kedvező és eredménydús fontosságot tulajdonítanak. A primás bizonyítékul hivatkozik a püspöki karnak 1865-ben a Felséghez intézett folyamodványára, melyből hosszú részt közöl. Itt is kénytelenek vagyunk megállani s a tényállásra reá mutatni. A püspöki kar addig soha sem tervezte azt az autonomiát, azokat a formákat és eszközöket, melyeket a miniszter javasolt. A primás állításának ellentmond maga az általa idézett folyamodvány, még ha az episcopatusnak a primástól egyébként nem említett 1850. évi felségfolyamodványa hivatkozik is arra, hogy a katolikusok is ugyanazon szabadságot kívánják, melyet a többi felekezetek polgárai. A püspöki kar a primás által idézett és általunk máshol már ismertetett korábbi folyamodványaiban is nem mást kívánt, mint hogy a vallás- és tanulmányi alap, valamint az iskolák a kormány kezéből kivétsenek. A püspöki kar az autonomiára nem gondolt s hogy Eötvös «formáit és eszközeit» nemcsak nem sürgette, igazolja az a tény, hogy midőn az autonomiára vonatkozó tárgyalásokat a püspöki kar megindította, első javaslata Eötvös formáitól és eszközeitől annyira távol állott, hogy az még csak tárgyalás anyagául sem volt elfogadható.

A primás továbbá a következő nyilatkozatot teszi: «téves azon föltevés, mintha a világi katolikusok egyházi befolyásának eddigi mellőzése hazánkban az egyház szervezetéből venné eredetét s mintha az a klerusnak lenne fölróható: úgy joggal tiltakozik a katolikus egyház honunkban minden felelősség ellen azon . . . erkölcsi hátrányokért, melyeket Excellentiád levele fölemlít; joggal még azon esetben is, ha azok akár egészben, akár csak egyrészt a világi katolikusok befolyásának akadályozásából lennének származtathatók».

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a primás olyas valamit czáfol, mit a miniszter nem állított. A miniszter is épen úgy abban a véleményben van, hogy az autonomia az egyház szellemével ellenkezésben nincs, mint ezt a primás bevallja. Épen ezért kívánja a miniszter az autonomiát. A katolikus világiak befolyásának mellőzését az egyház szervezete tehát nem kívánja. E mellőzés az egyház alap-organismusának épenséggel nem követelménye. Azt azonban tagadni nem lehet, hogy a fönnálló tényleges szervezet a világiaknak azt a

befolyását, melyet a miniszter is, a primás is az egyház szellemével összeférőnek talál és az egyház érdekében kíván, kizárta. Ez tény, és ezt a primás sem tagadhatja, mert különben nem lenne szükséges, hogy hozzájáruljon a miniszter azon javaslatához, mely szerint a világiak befolyása az egyház szervezetébe beillesztendő lenne.

A primás az egyháznak minden felelőssége ellen a miniszter által említett erkölcsi hátrányokért, még ha azok a világi katolikusok befolyásának mellőzéséből lennének is származtathatók, ünnepélyesen tiltakozik. Azt hisszük, hogy a felelősségnek, a felelősség ellen való tiltakozásnak kérdése, épen a püspöki karra nézve nem kedvező. Nem az autonómia szempontjából. Ha ez érvényre nem jutott, ha az autonómiai intézménynek legalább alapjai az egyház szervezetébe be nem illesztettek, ennek az egyház, illetőleg a püspöki kar csak épen úgy oka lenne, mint a kormány. De ez egészen mellékes dolog. A katolikus vallás, a katolikus egyház uralkodó volt Magyarországon. Államegyház, melynek az állam minden intézményében előkelő, túlnyomó szerepe volt. Minden iskola, mely országos volt, egyszersmind katolikus volt; minden félreértés nélkül kijelenti ezt az episcopatus felségfolyamodványa 1850 augusztus 25-éről, mely beismeri, hogy a püspökök tanácsai és javaslatai a kormányzések főnnállása idejében kikértek, a katolikus egyház meghallgatása nélkül határozatok nem hoztak s meg volt a katolikus egyház befolyása a helytartótanácsnál annak bizottságaiban. Egyetem, akademiák, gymnasiumok, elemi iskolák mind a katolikus egyház birtokában voltak. A vallás, az egyház, a nevelés, az iskolák érdekében teendő intézkedésekre nézve a katolikus egyház, az episcopatus kezében bírta a hatalmat. Miért nem élt azzal mindazon érdekek előmozdítására, melyek a katolikus államnak, sőt a katolikus egyháznak saját különleges érdekein túl a felekezeti szempontok mellőzésével általában véve is az államnak, az országnak is legfőbb érdekeit alkották, mert a népben a vallásosság, az erkölcsösség minél mélyebb gyökereket ver, az ifjúság nevelése és oktatása, szellemi képzése minél gondosabb ápolásban részesül, a nemzet a tudományok, a művelődés útján, minél nagyobb előhaladást tesz, annál biztosabb alapokon nyugszik a nemzet, az ország főnnállása.

Távol áll tőlünk — a legnagyobb hálátlanság, a legnagyobb botorság lenne ezt tenni — ha árnyékát is akarnók vetni hazafias klerusunkra annak a vádnak, mintha a gondjaira bizott nyáj vallásos és erkölcsös nevelésének ügyeivel nem törődött volna. Hiszen ha ő nem veszi kezébe, mint ez egyébiránt állásánál s vagyonánál fogva kötelessége volt, a melynek egyháza és hazája iránt odaadó páratlan hűséggel meg is felelt, akkor századokon át nem lettek volna iskoláink mindaddig, míg a megürült egyházi vagyonból királyaink is iskolákat nem alapítottak. Ámde a miniszter és a primás által fölvetett és tárgyalt ügyben, az autonomia ügyében, a miniszter által sajnált hithidegség, közönyösség kérdésében a helyzet már változik. Az ország, a nemzet, hogy ezt a régi kifejezést használjuk, fölkelt «halottai»-ból.

Az új életre kelő nemzet új tápláló erőt kívánt, hogy a fejlődő viszonyok, az új igények közt meg bírjon állani. Első volt a vallás, az iskola. Égető szükségét képezett a lelkészekről való gondoskodás, hogy a nép vallásos nevelése biztosíttassék. Már 1790-ben kiküldi az országgyűlés a regnicolaris bizottságot, mely ez ügyben javaslatot is tesz. Másodízben az 1827. évi országgyűlésből kiküldött bizottság új javaslatot készít. És ime hatvan év alatt, midőn a katolikus vallás uralgó vallás, midőn a katolikus egyház államegyházat képez, midőn a püspöki kar az ország első rendje, melyben egyházi, politikai hatalom egyesül, a lelkészek ellátásának ügyét a püspöki kar megoldatlanul hagyja. Mit mondjunk az iskoláról? Ez hasonló sorsban részesült. A kinyomtatott javaslatok arról tanúskodnak, hogy voltak férfiak, kik azt hitték, hogy az iskolai ügyet rendezni lehet. Csalódtak.

És mi történt 1848 után. Vajon alapjában véve panaszkodhatik-e az egyház a Thun-rendszer alatt a katolikus egyház elnyomása miatt? A magyar episcopatus igaz, többször felszólalt a magyar katolikus egyház alapítványai, iskolái érdekében. De e folyamodványoknak mozgó ereje, indító oka az elnyomott nemzet jogainak érzetében sarkalt. És e folyamodványokat gróf Thun, a kultuszminiszter visszautasította. Ez volt sorsa az iskolai alapítványoknak is. Scitovszky primás a helyzetet élénken föltűntető és újra és újra beadott folyamodványokban kért, könyörgött a magyarországi convic-tusok visszaállítása s az e célra rendelt alapítványok életbe-

léptetése tárgyában. Siket fülekre talált. Sőt midőn egyenesen oly convictusok, oly convictusi alapítványok visszaállítását kérte, melyeket az alapítók és köztük egyik primás-előde is egyenesen, közvetlen a primások fölügyelete alá helyeztek, Simor, akkor Thun gróf miniszteri tanácsosa, azt a rideg választ adta a primásnak, hogy nincs szükség az ő beavatkozására. Thun miniszter, ki nem akarta, hogy hazai intézet állíttassék föl, visszautasította a primás jobbját, melyet az alapítvány védelmében a magyar katolikus ifjúság nevelése érdekében kinyújtott. Pedig szükség lett volna e kézre, mert Thun miniszter mit sem tett ez alapítványok és convictusok visszaállítása érdekében, sőt nem tett tanácsosa sem, midőn már ő ült a primási székbe.

És mit szóljunk arról az időszakról, mely az októberi diploma idejétől 1867-ig, tehát az évig terjedt, melyben báró Eötvös miniszter a katolikus autonomia életbeléptetésére nézve a kezdeményezést megtette? Vajon nem létezett-e helytartótanács, ennek kebelében a primás elnöklete alatt álló egyházi bizottmánynyal és ezenfölül tanulmányi bizottsággal? Vajjon nem gyakorolhatta-e az egyház befolyását az alapítványok kezelésére és az iskolákra?

A katolikus vallás és egyház tényleg uralkodó volt a felelős magyar miniszteriumnak visszaállításáig. Ha tehát a hátramaradásnak okát az képezte volna, mert a világi elemnek kellő befolyás nem engedtetett, ennek oka nem az államban, hanem az egyház intéző köreiben lenne keresendő. Ezt azonban mi, részünkről el nem fogadjuk. Az egyház, a világi elem részéről való befolyás, ellenőrzés s buzdítás nélkül is képes lett volna és képesnek kellett volna lennie mindazokat végbevinni, melyeket a vallás, az egyház, a nevelés, az iskola érdekében szükségeseeknek talált.

Különben is helytelen lenne azért, mert a mai időben fölmerült eszmék a multban megtestesülést nem nyertek, akár a katolikus klerust, akár az állam igazgatását felelőssé tenni és épen azért teljesen fölöslegesnek mutatkozik a primás azon állítása, hogy a «világi katolikusok befolyásának eddigi mellőzéseért a felelősség az egyházra általában nem háromolthatik s a mulasztás hibája e részben még az ősi alkotmány régibb rendszere mellett sem az egyházat, sem a klerust nem illeti».

De kit? Mert közvetve a primás e szavai annyit jelentenek, hogy a mulasztás más terhel, mert más helyütt ugyanazon levelében a primás ekként szól: «A katolikus egyháznak sem uralkodó államegyházi czíme, sem alkotmányos jogai nem gátolták azt, hogy idők folytán, a fejedelem apostoli jogainak nevében a katolikus egyház autonómiájának majdnem korlátlan kezelését hazánkban is a királyi kormányszékek ragadták magukhoz. Az államegyház nem jelentett többé azontúl egyebet, mint az állam gyámságát».

Szinte kételkedünk, hogy e szavak csakugyan bennfoglaltatnak-e a levélben.

A katolikus egyház autonómiáját a királyi kormányszékek ragadták magukhoz! Vajon mit ért a primás autonomia alatt? Azt az autonómiát érti, mely az egyházat, a választ az állammal szemben, mint külön önálló társaságot, mely saját czéllal bír, megilleti?

Ennek korlátlan kezelését ragadták magokhoz a kormányszékek? Ez nem lehetséges. A katolikus vallás államvallás, a katolikus egyház uralkodó vallás volt. Ez mindent megmond. Tudtunkra ez ellen a magyarországi püspöki kar soha föl nem szólalt. Soha a római curia ez ellen panaszt nem emelt, állást nem foglalt. Ez autonómiára az idézett állítás tehát nem vonatkozhatik.

Mit érthet tehát a primás autonomia alatt? Talán a híveknek az egyházi ügyekre vonatkozó befolyását? De hisz ez az autonomia, mely a primás szerint «nemcsak általános közóhajtásban, de egyszersmind közös egyházi és nemzeti érdekekben gyökerezik, hiánya mindinkább érezhető», ez, egyáltalában nem létezett. Ez, mint maga a primás az előkészítő gyűlést megnyitó beszédében mondja: «epochalis eszme, mely eddig a katolikus világban példátlan intézmény». Ezt a püspöki kar soha sem sürgette! Csak 1848-ban, midőn az 1848: XX. törvényezikk a katolikus vallás és egyház állami és uralkodó jellegét megszüntette, tett a püspöki kar ez irányban bizonyos elvi kijelentéseket, melyekre azonban a primás és a miniszter szerint «az európaszerte uralkodó fölgerjedés» s «a forradalmi hangulat befolyással lehetett!»

Az 1848-ik évtől kezdve azonban az autonómiai eszme önkényt érthetőleg úgy az abszolút uralom, mint a visszaállított régi kormányszékek fönnállásának ideje alatt mindaddig

szunnyadt, míg azt Eötvös föl nem ébresztette s erre vonatkozó átiratát tárgyalás végett a püspöki kar asztalára nem helyezte.

A világi hívek egyházi befolyására vonatkozó autonómiát tehát, melynek behozatalát a primás is javasolja azon okból, mert a javaslat «az anyaszentegyháznak szellemével ellenkezésben nincs», a királyi kormányzések szintén nem kobozhatták el.

Az az állítás tehát, hogy a katolikus egyház autonómiájának majdnem korlátlan kezelését a kormányzések ragadták magokhoz, vagy a tényállás helytelen fölfogásán alapulhat, mi kizártnak lenne tekinthető, vagy pedig mélyebb tartalom nélkül hatásra s hangulatkeltésre irányuló tetszetős szólam, melyet a püspöki karnak 1850-ik évben beadott és az egyháznak a régi időkben való befolyását hangsúlyozó felségfolyamodványa is világosan megegyeztet.

Egyébként is a tényállással csak a legtávolabbról is ismerős előtt nem szenved legkisebb kétséget, hogy ha még lenne is tartalma annak az állításnak, hogy a katolikus egyház autonómiáját a kormányzések ragadták magokhoz és ha állana is az, mit a primás mond, hogy az államegyház az autonómiának e módon történt elkobzása után nem jelentett többé egyebet, mint az állam gyámságát, mi sem gátolta a katolikus egyházat, hogy a felsőbb, a közép, a népiskolai oktatás terén mindazt megtegye, mit szükségesnek vélt és ha mulasztás történt, sem mentő, sem enyhítő körülményt nem hozhat föl ennek védelmére. Az ország ugyanis minden intézményében katolikus volt, az országosnak nevezhető iskolák mind katolikusok voltak, a katolikus klerus, mint első rend a közélet terén mindenkor és mindenütt az első szerepet játszta és így alappal nem bír az az állítás, hogy akkor, midőn a katolikus vallás államvallás, a katolikus egyház államegyház volt; midőn ugyanazon levelében a primás maga hangsúlyozza, a «régii államegyház kötelekeit, a kormány kizárólag katolikus álláspontját» ez államegyház, még ha «az állam gyámsága» alatt is, a népnevelés, a közép és felső iskoláztatás terén nem lett volna képes a nemzet, az egyház érdekében mindazt végrehajtani, mit jónak látott volna és pedig azért, mert «a katolikus autonómiát a kormányzések elkobozták».

Különösen a népiskolát véli jónak a primás fölemlíteni. «A kölcsönös viszonyt az egyház, a község és népiskola közt az állam függetlenül rendezé, az egyház irányadása nélkül. Az egyház szolgált, áldozott, alapított, de az állam szabta ki a keretet, rendszert, kezelést». Komoly-e ez állítás? Ezt mondhatta a katolikus egyház Franciaországban Ferry cultus-minisztersége alatt, de nem nálunk 1848-ig, de nem 1867-ben sem, midőn a népiskolai közoktatás tárgyában a törvény még meg nem hozatott, és midőn az 1868 december 5-én szentesítést nyert törvény 11. §. kimondja, hogy a hitfelekezetek a tanítókat, tanárokat magok választhatják, a tankegyeket magok szabhatják meg s a tanítási rendszer és módszer iránt is intézkedhetnek s a törvény kikötése szerint az első tantárgy a hit és erkölcstan.

Külön említi föl a primási levél a katolikus egyház vagyonát s alapítványait. «A legfőbb fölügyelet s apostoli jog nevében a királyi kormányzók e javakat is oly korlátlanul kezelé, hogy maga a valódi tulajdonos, a katolikus egyház, azokra sem ellenörködés, sem feleletrevonás által jogos befo-lyását sikeresen nem gyakorolhatta».

A tényállással ez ellenkezik. A főpapi javakról nem is akarunk szólni, mert azt tudvalevőleg magok a főpapok kezelik. Hogyan, az eléggé ismeretes. Többen, kivételesen, régi idők óta jól, sokan rosszul. A baj oka ott, hol a kezelés rossz, nemesak a főpapi javadalmasokban, hanem a kormányban is és a rendszerben is rejlik. A főpapok irányában a kormány csak akkor szigorú, ha azok elhaltak. Ekkor már kimélet nélkül lehet eljárni kormánynak, egyháznak a javadalom ellenörzésében. Ámde az élők kiméletet várnak és kívánnak, mely a javadalomnak sokszor nem válik előnyére. Egyszóval, ha a katolikus egyház vagyona rosszul kezeltetik, ennek első sorban magában az egyházban, illetőleg a haszonélvező javadalmasokban keresendő, mert ha e vagyon sem az egyház, sem az ország érdekeivel meg nem egyezőleg kezeltetik — tisztelet azoknak, kik ez irányban kivételt képeznek — a felelősség első és fősorban magokat a kezelőket, a javadalmas főpapokat terheli.

Az alapítványi vagyon: a katolikus vallási, tanulmányi és egyetemi alap tekintetében, melyekre a primás a figyelmet különösen irányozni azért kívánja, minthogy ez alapokra, a kor-

mányszék által történő korlátlan kezelése miatt a katolikus egyház az ellenőrködés és feleletre vonás által való jogos befolyását sikeresen nem gyakorolhatta, a következő helyreigazító megjegyzéseket kell tennünk.

Kivánatos lett volna ugyan az egyház, az ország érdekében, hogy a javadalmas főpapság az egyházi vagyon kezelésére nézve jó példával előljárva utat mutasson az alapítványi vagyon helyes kezelésére nézve, ámde akármilyen módon kezelték is a főpapok vagyonukat, ez nem gátolta őket abban, hogy az országgyűlésen, a kancellárián, a helytartótanácsban és az összes episcopatus, mint az ország első rendje testületileg is sikeresen ne gyakorolhatta volna az ellenőrzést és pedig azzal a nagy súlylyal, mely őt megillette s a melyet, ha ezt akarta, érvényesíteni is tudott volna.

A mi pedig azt illeti, hogy az egyház, a püspökök a kormányzéseknek jogos felelősségre vonását sikeresen nem gyakorolhatták, nem hallgathatjuk el, hogy a felelősségre vonásnak se sikeres, se sikertelen gyakorlásához a püspököknek joguk nem volt és pedig azon egyszerű oknál fogva, mert a kezelésre nézve a kormányzések, melyekben egyébiránt az uralkodó államvallás és egyház képviselői vitték a kezelést, megbízatást nem a püspököktől nyertek s így azok irányában semmi felelősséggel nem tartoztak.

Ámde ezt mellőzve, részint a kormányzésekben helyfoglaló egyházi férfiak útján való közvetlen, részint pedig a közvetett ellenőrzés, melyet az egyház bőven teljesíthetett, eléggé biztosíthatták a klerusnak azt a befolyását, mely a kezelés hiányainak megszüntetését eredményezhette volna.

A primás *fölteszi*, hogy a miniszter tudja, «miszerint az úgynevezett egyházi bizottság is, mely *törvényes érzelmű fejedelmek* által az egyházi vagyon biztosítására a kormányzék kebelében fölállított, hatástalan formalitássá s illúzióvá fajult el, részint azért, mivel a bizottság majdnem minden tagjai magok is kormányhivatalnokok voltak, részint azért, mert a bizottsági vélemények nem voltak irányadók s nem kötelezték a kormányzékét».

E nyilatkozatot vagy a tényállás nem ismerésének, vagy pedig oly föltevésnek lehetne tulajdonítani, melynek alapját az képezi, hogy a helytartótanácsnak az a bizottsága, melynek elnöke, mint helytartótanácsos maga az ország pri-

mása, tagjai pedig két püspök-helytartótanácsos és két világi katolikus helytartótanácsos voltak, a kötelességteljesítésnek még csak érzéke is hiányzott azon ügyek tárgyalásában és elintézésében, melyek az egyházi és világi kegyes alapítványokra vonatkoztak.

II. Ferencz király 1801 deczember 31-én 12,848. szám alatt kelt királyi leiratában elrendeli, hogy ez ügyek a primásnak, vagy széküresség esetén a megyés püspöknek elnöklése alatt álló bizottságban vétessenek föl s a helytartótanácsban leendő előadásra azokat a nevezett bizottság tárgyalja.

Azt mondani, hogy e tárgyalás, melynek alapján a currens ügyek azonnal elintéztettek, a fontosabbakra vonatkozó határozatok a helytartótanács teljes ülésében, a legfontosabbak pedig a Felség elhatározása alapján nyertek érvényt, hatástalan «formalitássá, illusióvá fajult el, részint mivel a bizottság majdnem minden tagjai magok is kormányhivatalnokok voltak, részint mert a bizottsági vélemények nem voltak irányadók és nem kötelezték a kormányshoz», nem lett volna szabad.

Sajnálni lehet azt a könnyedséget, melylyel a levél az ország primásából és még két püspökből, tehát három főpapi és két világi katolikus tanácsosból álló bizottságra a kötelesség nem teljesítésének vádját s egyszersmind reájok azért, mert mint helytartótanácsosok, kormányhivatalnokok, azt a vádat is zúdította, hogy e minőségekben a reájok bízott egyházi alapok s alapítványok ügyeiben eljárni és ezek érdekeinek megóvásán közreműködni nem voltak képesek.

A valóságnak az sem felel meg, hogy a bizottsági vélemények nem voltak irányadók. Sőt ellenkezőleg. Ha a bizottság és a helytartótanács véleménye eltért, a Felség határozata volt kikérendő.

A primás bizonyos előszeretettel időzik a vagyonkezelésnek épen a magas klerusra nézve több tekintetben hátrányos kérdésénél: «A tömérdek veszteség, romlás és károsodás, mely a gondatlan és a visszaéléseknek tárt kaput nyitó s egyszersmind költséges burokratikus kezelés által az erkölcsi és szellemi kulturának szentelt egyházi közvagyonnak okoztatott, nem riasztotta föl a delegált kezelőket a megszokott és kormány által eltűrt slendriánból. Maga a klerus, az összes püspöki kar minden tekintélyével, szava egész súlyával nem

volt képes e szerencsétlen állapotnak véget vetni, annál kevésbbé annak gyökeres javítása végett független világi katolikus férfiaknak befolyást szerezni. Igazságtalanság volna tehát e tekintetben is az állammindenhatóság hibáját egyházunk szerkezetének fölróni.»

Tehát maga a klerus, az összes püspöki kar minden tekintélye, szava egész súlya nem volt képes a szerencsétlen állapotnak, a slendriánnak, a tömédek vesztéségnek, romlás, károsodásnak, a gondatlan, a költséges bürokratikus kezelésnek, mely a visszaéléseknek tárt kaput nyit, véget vetni!

Ugyan mikor vetette az összes püspöki kar minden tekintélyét s szava egész súlyát mind ennek megszüntetése végett latba?

Mária Terézia életének már végső éveiben, továbbá fia, József létesítették a vallás-, a tanulmányi és az egyetemi alapokat. Tehát csakis ez időtől kezdve számítható a «kormány-szék» által való elkobzás s «a törvényes érzelmű fejedelmek által az egyházi vagyon biztosítására a kormány-szék kebelében (a primás magas tekintélyének elnöklete alatt álló) egyházi bizottságnak hatástalan formalitássá és illusióvá elfajulása.»

És ime midőn József a tanulmányi alapot a kincstárba olvasztatni rendelte, épen a kormány-székek foglaltak ez ellen nagyon is határozott, önérzetes állást! Az országgyűlések és az ezekből kiküldött országos bizottságok foglalkoztak 1791 és 1827-ben a vallás-, a tanulmányi, az egyetemi alap ügyeivel. A klerus, az összes püspöki kar tekintélyének latba vetéséről nem tudunk. De erre szükség sem volt, mert a kormány-székek kebelében és útján lett volna képes keresztül vinni mindazokat a javításokat, melyeket szükségeseknek vélt volna: sőt, és ezt a primás elhallgatja, az egész püspöki kar minden tekintélyével, szavanak egész súlyával 1850 augusztusban tartott üléséből azt kéri a Felsőgtől, hogy az alapítványok: a vallás-, a tanulmányi, az egyetemi alap a kincstári kezeléstől teljesen elkülönítve a kormány-szék mellett fölláltatandó egyházi bizottság által kezeltesse.

Ime ez a tényállás.

A püspökök kérelme azonban nem teljesített és Simor primás nagyon jól tudta, hogy miért, mert mint a Bach miniszterium előkelő tagjának, a közoktatásügy terén — a magyar

érdekkörön kívül — valóban érdemes Thun gróf cultusminiszternek tanácsosa, tudta azokat az indokokat, melyek miatt a miniszterium minden módon akadályokat gördített Scitovszky primás azon törekvése elé, hogy a magyar ifjak nevelésére convictusok allitassanak az országban és e célból az alapítványok eredeti rendeltetésökre fordíttassanak. Az alapítványi vagyon és birtokok kincstári kezelés alatt maradtak épen addig, míg a helytartótanács egyházi bizottsága részéről Scitovszky primás elnöklete alatt tartott ülésében hozott határozatban foglalt kérelmet Ő Felsége teljesítvén, a magyar alapok a helytartótanács kezelése alá visszabocsáttattak.

Az erdélyi katolikus status különösen élénk színekkel festette azt a kezelést, melyet a pénzügyi közegek az alapítványi birtokokon gyakoroltak. És ime épen e kezelés tekintetében Simor primás oda nyilatkozott, hogy e kezelés nem volt oly rossz, mint azt a katolikus status föltüntette.

Az alapítványi vagyon és birtokok 1860-ban ismét a helytartótanács kezelése alá kerülvén, azok közvetlenül az illető ügyosztályok és az egyházi bizottság tagjainak igazgatása és ellenőrzése alatt állottak a magyar felelős miniszterium visszaállításának bekövetkeztéig, tehát azon időpontig, mely csak néhány hóval előzte meg a primás levelének keltét.

A miniszter levelében volt több oly rész, mely hálás anyagot nyújtott volna a fejtegetésekre. A legrosszabb választ tette a primás akkor, midőn támadott ott, hol legalább is a hallgatás volt az ajánlatos.

Teljes joggal és büszkeséggel hivatkozhatott azonban a magyar klerus a primási levélben arra a tényre, hogy «bármily sok legyen is a katolikus iskolaügy és népnevelés terén hazánkban még kívánni való, még sem volna talán méltányos a katolikus iskolában szerezhető ismeretek s az ott nyert erkölcsi irány és műveltség értékét kevésre becsülni mindaddig, valámig azok képesek oly férfiakat, még pedig nagy számban nevelni, minők minden időkben, így napjainkban is, hazai műveltség és tudomány, erkölcsi jellem s államférfiúi bölcsesség által kitüntek s a magyar nemzet nevét s politikai értékét európai hírűvé tették.

Pedig a nép többsége katolikus és katolikus iskolákban, katolikus tanítók által képeztetett.»

Méltó és igaz szavak, melyekre a primási levélben hivat-

kozás annyival jogosabban történhetett, mennyivel bizonyosabb, hogy minden mulasztás, mely történt, nemcsak magát a klerust, hanem magát az államot is sújtotta, mert mint a püspöki kar 1850. évi, már említett felségfolyamodványában a katolikus iskolák és alapítványokra vonatkozólag kifejtette, «a katolikus vallás az állam vallása vala és annak nevezteték. Ha az országgyűléseken szó volt a föllállítandó iskolákról, egyedül katolikus iskolák értettek és ezek nyilván felekezetiek», úgy, hogy ha királyi intézkedés «megváltoztatja az intézet eredeti természetét, akkor Magyarországon nem lesz katolikus intézet még egyetlen egy sem».

Volt a miniszteri levélben elég anyag, mely bőven megengedte volna más ügyek üdvös tisztázását és hálás tért nyitott volna a primásnak azon körülmények fejtegetésére is, melyek megakadályozták azt, hogy az autonomia eszméje életre keljen; majd midőn az, az 1848: XX. törvénycikkkel — még ha, mint a miniszter és a primás mondják, a forradalmi hangulat következtében is — életre ébredt, magát az eszmét is csakhamar eltemették. Kifejthette volna a primás, hogy egyrészt a legfőbb királyi kegyúri joggal, az állammal, másrészt az egyházzal, a püspöki karral szemben melyek azok a szirtek, melyeknek gondos elkerülése biztosítja az autonomia életbeléptetésére vonatkozó tárgyalások sikerét.

A primás nem ezt tette, hanem az egyházi vagyon kezelésének egyházi támadóra nézve fölötté süppedékes talajára lépve támadást intézett az állam s különösen elődeinek, az ország primásainak elnökleite alatt álló egyházi bizottság ellen. Ezenfölül pedig úgy tüntette föl a dolgot, mintha az episcopatus évtizedek óta az autonomia életbeléptetése iránt tekintélye és szava súlyát vetette volna latba, pedig ez a valóságnak nem felelt meg, mert a püspöki kar épen a helytartótanácsi bizottság visszaállítását sürgette ismételten és ismételten, de Thun miniszterrel szemben hiába.

Úgy tüntette föl továbbá a dolgot a primás, mintha a püspöki kar nemcsak általánosságban ohajtotta volna az autonómiát, hanem épen azt az autonómiát számította volna legforróbb ohajai közé, mely báró Eötvös nemes eszménye volt.

A tényállásnak azonban, mint ezt a püspöki kar első tervezete világosan igazolja, ez sem felelt meg.

Ezt magok a tárgyalások menete bizonyítja. Kitűnik ez b. Eötvösnek abból a válaszából is, melyet Hasner Lipót osztrák cultusministerhez intézett, ki 1868 november 29-én 705/præs. szám alatt saját tájékozása végett a magyarországi katolikusok autonom szervezésére vonatkozó előmunkálatok közlését kérte. Báró Eötvös a következő év január 24-én ez ügyben bizalmas magán levelet intézett hozzá, mely a következőket tartalmazza.

Fontos állami és cultur-érdekek, valamint a magyar államalkotmány tételes törvényi rendelkezései hozzák magokkal a magyarországi katolikusok oly autonom szervezését, mely egyrészt a szigorúan egyházi körbe, a dogmába és a hierarchikus disciplinába minden jogtalan beavatkozástól tartózkodik, másrészt azonban a magyar katolikusok alkotmányos és jogi tudatában alapszik és az 1848. évi XX. törvényezikk jogi alapjára támaszkodva a katolikus világiak számára a katolikus egyházi és iskolai vagyon kezelésében, továbbá a katolikus községek administratív ügyeinek elintézésében arányos képviseletet és közreműködést, végre a katolikus népiskolai tanítás ügyeiben autonómiát kíván.

Miután ez autonom szervezésnek keresztülvitelét az előadottaknál fogva a miniszternek mindjárt hivatala elfoglalásakor azon főfeladatok egyikéül kellett tekintenie, melyek a válás- és közoktatásügyi miniszteriumra hárulnak, ez ügy megindítására 1867 július hóban Magyarország primásához iratot intézett, mely a lajtántúli sajtó német organumaiban csakhamar megjelent és megbeszélés tárgyát képezte, mely talán az osztrák cultusminister figyelmét sem kerülte ki és melyben báró Eötvös a magyar katolikusok autonom szervezetének szükségességéről nézeteit a fentebb jelzett értelemben fejezte ki. A viszonyok állami átalakulásának méltánylásában és ez ügy nagy fontosságának helyes fölismerésében a hercegprimás, mint Magyarországon a katolikus egyház legfőbb méltósága, a katolikusok autonom szervezetét az összes megyei episcopatussal tárgyalta és e tanácskozmányok eredményét a királyi magyar kormánynak erre vonatkozó munkálatban mutatta be, mely a katolikusoknak *csakis a községek* igazgatásában való közvetlen részvételére és a katolikus egyházi és iskolai vagyon kezelését illető befolyására és képviseletére és a katolikus népoktatásban való

autonómijára vonatkozólag rég táplált óhaját *figyelembe vette ugyan*, de mivel ezen különben is elégtelen eredmény, melynek létrejötténél csak az episcopatus, nem pedig egyszerűsmind a világiak is működtek közre, az összes katolikusok kívánságainak megnyilatkozásaképen nem tekintethetett, a hercegprimás a megyei püspökökből és világiakból álló vegyes értekezletet hívott egybe az egész ügynek újabb tárgyalására és a fölött való véleménynyilvánításra.

De e vegyes értekezlet sem tekintette magát illetékesnek az összes katolikus lakosság nevében nyilatkozatot tenni, minnek következtében Deák Ferencz értekezleti tag indítványára, mint határozat mondatott ki, hogy az értekezlet az előtte fekvő munkálat tárgyalásába bele nem bocsátkozik, hanem a választás alkotmányos útján katolikus mandatarikusok gyűlékezete hívassék egybe, kik a magyar episcopatussal együttesen tanácskozzanak és választási statutumot dolgozzanak ki, melynek alapján Ő Felsége, a császár és király alkotmányos jogainak föntartásával a magyar korona katolikus lakossága autonómijának szervezése és foganatosítása iránt a tárgyalások megindíthatassanak.

Az egész ügyre nézve még két momentumot lát szükségesnek a miniszter kiemelni, melyek mint irányadó- és vezérelvek állíttattak föl, úgymint: *a)* Magyarország katolikusai törvényesen constituált képviselőtének hatásköre — a javadalmasok vagyonának kivételével — a katolikus egyházi és iskolai vagyon kezelésében részvételre és a községek adminisztratív ügyeiben részesedésre, valamint az állam legfelsőbb fölügyeleti jogának megóvása mellett a katolikus népiskolai oktatás önálló vezetésére fog kiterjeszkedni; *b)* hogy azon alaptétel fogadtatott el, hogy a képviselőlet úgy az egyházi, mint a világi tagokra nézve a szabad választás alkotmányos útján szervezkedjék és hogy a világi tagok a képviselőlet összes számának kétharmadát tegyék ki.

De ne vágjunk az előadás folyamában az események elébe. Szükségesnek láttuk azonban báró Eötvös levelét közvetlen közölni Simor primás említett levele után, hogy magának a miniszternek e leveléből is kitűnjék, hogy mily nagy távolság választotta el eredetileg a primást az autonómia terén a minisztertől.

Nem az autonómia, más kérdések foglalkoztatták a mi-

niszter levelének vétele előtt a püspöki kar elméjét. Ezek a concordatum, a főpapi kinevezés, a placetum kérdései.

Feledésbe mentek ez ügyek. Nem érdektelen talán e különben annak idején bőven tárgyalt ügyeket föleleveníteni.

Simor primás tudvalevőleg nemcsak a bécsi cultusminiszteriumban volt a concordatum mellett, hanem annak föntartása mellett buzgólkodott a magyar törvények, a felelős miniszterium visszaállítása után is. Némelyek kételyt tápláltak, vajon a concordatum nélkül a püspökök ősi jogaik gyakorlatában biztosítva vannak-e? Ám a concordatum «non est lex publica», mely czím megkívánja, hogy a hazai törvények közé igtattassék. Simor primás a linczi békekötés példájára hivatkozott. A hasonlat az egyháznak az őt megillető jogokkal az osztrák birodalomban élhetését biztosító concordatum irányában épenséggel nem volt helyén. A primás mégis ez alapon a concordatumnak az ország törvényei közé becikkelyezését keresztülviendőnek vélte, holott concordatumra Magyarországon szükség sem volt, mert ez ügyekben az ország törvényei kellő rendelkezéseket tartalmaztak, sőt a concordatum egyéb czállal is birt, mert az akkori bécsi kormány ez úton a magyar egyházi törvényeket az országgal együtt akarta eltemetni. A concordatum ellen többekkel együtt különösen Haynald foglalt állást. Nem csoda. A concordatumnak neve is oly gyűlöletes volt, hogy az a gyűlöletet zúditotta volna magára a püspöki karra. A primás nézete nem győzhetett. Bár később maga a pápa is egvik allocutiójában azon kívánságának adott kifejezést, hogy az osztrák püspökök nyomán indulva a magyar püspökök is a concordatum védelmére keljenek; bár ezt a bécsi nuntius sürgette is, e kívánság teljesítése egyszerűen lehetetlen volt, még ha erre a püspöki kar hajlandóságot mutatott is volna. Haynald érsek, ki ez ügy történetét az Ő Felsége által az alapok ügyében kiküldött 9-es bizottság egyik bizalmas ülése után érdekesen beszélte el a csalhatatlansági dogma ügyében elfoglalt álláspontjával együtt, volt az a bizalmi férfiú, ki ez ügyben a pápát a tényállásról fölvilágosította s a magyarországi püspöki kar nevében a pápához intézett emlékiratot szerkesztette, melylyel a primás által föléleszteni óhajtott concordatumra a szemfödöt ráborította.

A püspöki kar eljárása fényes tanúságot tesz egyrészt a magyar püspököknek a magyarországi katolikus egyház védel-

mében kifejtett bölcseségről és gondoskodásáról, másrészt azokról a valódi hazafias érzelmekről, melyeket cselekvéseiben mindenkor szemeik előtt tartottak. Ausztriában a vallás, az egyház intézményei ellen irányozott törekvéseket és törvényeket, IX. Pius pápa a bibornoki collegiumhoz intézett allocutiójában főlemlítvén, dicséretekkel tüntette ki Ausztria püspökeit az egyház tanai, jogai védelmében kifejtett erélyökért, tudományukért s pásztori buzgóságukért. Annyival inkább sajnálják a magyar püspökök ausztriai főpásztori testvéreik szorongattatását és annál inkább örvendenek apostoli dicsérettel kitüntetésöknek, mennyivel inkább érzik, hogy reájok is ugyanazon ellenségek ellen való küzdelmek várnak, kik ellen ők harcolnak. Azok a tanok ugyanis, melyeket a jelen század gonosz iránya Ausztriában a polgári törvényekkel megtámad, Magyarországon is előreláthatólag nem fognak sokáig illetetlenül maradni, mert máris látják, hogy az egyháznak a házasságban, a keresztény iskolákban s joghatósága gyakorlatában fekvő intézményei megtámadtatnak s félnek, hogy a netán hozandó törvényekkel azok fölforgatásnak lesznek kitéve. Szent tisztjének tekinti a püspöki kar — a menynyire tőle függ — a bajoknak s az ellenségeknek, nagynevű főpapi magyar elődei példájának követésével, ellenállani. A püspöki kar kijelenti továbbá, hogy hálás szívvel fogadta annak idején azt a gondoskodást, melylyel Ausztria császára és a pápa az 1855. évi egyezményt megkötötte, midőn Ausztria minisztereinek szerencsétlen kísérlétével Magyarország ősi alkotmánya és a hazai törvények erőszakosan gyakorlaton kívül helyeztettek, minek következtében a magyar egyháznak az alkotmányban gyökerező régi jogai és szabadságai többé semmi oltalmat az ellenségek ellenében nem találhattak. Visszaállíttatván azonban az ősi alkotmány, elesett az egyezmény fönnállásának alapja. A püspöki kar kijelenti, hogy mint az egyház és az állam kölcsönös gyámolítására vonatkozó szövetség irányadóját tekinti az egyezményt és lelkiismeretében mindazokra nézve kötelezettnek érzi magát, mik abban a vallás javára és erősségére, az erkölcsök tisztességének előmozdítására, az egyház fegyelmének megtartására, jogai védelmére a legüdvösebben rendelve vannak. Másképen állanak azonban a dolgok Ausztriában és másképen Magyarországon. Az egyezménynek ma nem tulajdonítható oly jelentőség, melynek elismerése ha

Magyarországon kívántatnék, az egyház helyzetének, javának s a magyar püspöki kar törekvései sikerének ártana.

A Szent István jobbjával alapított és annyi balviszálly után régi érvényébe visszahelyezett ősi alkotmány létele, hogy semmi világi törvény nem kötelező, ha az a nemzet és a koronás király közmegegyezésével nem jött létre. A ki nálunk mást állítana s tanítana, bizonyos, hogy a haza törvényei árulójának tekintetnék. Ennek a vádnak még csak árnyékát is annyival inkább kerülni kell, mennyivel inkább kihasználnák ezt az egyház ellenségei. Mivel az 1855. évben kötött egyezmény nem a magyar törvényhozásnak mellőzhetetlen útján, hanem az akkor fönnállott viszonyok közt egyedül az uralkodó akaratával igttatott a törvények sorába s hirdettetett ki, törvénynek Magyarországon az épen úgy nem tekinthető, mint nem az alkotmány fölfüggesztése idején alkotott többi törvények. Nem is sikerülhet senkinek sem polgártársainkat meggyőzni, hogy ez egyezmény törvény erejével bír, sőt minden ily kísérlet, ha a püspöki kartól indulna ki, pásztori fáradásuk gyümölcse még azoknál is, kik egyházunkhoz legjobban ragaszkodnak, nagy részben kárba veszne. Ily kísérletet tilt a pásztori bölcsesség és azt előidézni bűn lenne. Egy mód lenne, ha utólagosan ruháztatnék föl a törvény erejével ez egyesség olykép, hogy azt a magyar országgyűlés királyi jóváhagyás alá terjesztené. A ki azonban ezt elérhetőnek remélné, teljességgel figyelmen kívül hagyná a helyzetet az országban és az országgyűlésen. — De arra, mit elérni úgy sem lehet, semmiképen szükség sincs. Ausztriában ugyanis szükség volt arra, hogy az egyháznak József idejében elvont jogai visszaállíttassanak s azok gyakorlata biztosíttassék, míg minálunk erre az ország törvényeinek visszaállítása után szükség nem volt. Az egyház jogait — ha netán ezek közül a püspököknek az apostoli székkal való szabad érintkezése, melynek gyakorlata egyéb-iránt ma már bizonyára nem akadályozható — kivéttetik, a hazai törvények jobban biztosítják, mint a nálunk törvényes erővel nem bíró concordatum. Miket az ausztriaiak a concordatummal visszanyertek, azok nálunk kezdettől fogva teljes és valójában soha sem is zavart érvénnyel bírtak s szabad gyakorlatnak örvendtek. De ha a hazai törvényekben és a törvényerővel bíró ősi gyakorlatban gyökerező alap a század szerencsétlen törekvése által netán le is rontatnék, nálunk a con-

cordatum — bizonyos — hogy mit sem segítene, mert azok, kiket az egyház irányában mindenkor kedvező saját ősi alkotmányunk tisztelete nem indít az egyház jogainak megtartására, annál kevésbbé fogja erre indítani őket a concordatum, melynek törvényes erejét hazánkra nézve soha el nem ismerték. A püspöki kar kijelenti tehát, hogy nagy püspök-elődei példájára mindent meg fog tenni az egyház jogainak védelmére, tanainak és alkotmányának sértetlen megtartása, a hívek üdvének előmozdítására, de az ausztriai püspökökhöz a concordatum, mint polgári törvény érvényének védelmében nem csatlakozhatnak, mert az, mi náluk érdem és szent kötelesség lenne, az a magyar püspököknél bizonyára véték lenne s magára az egyházra s különben is eléggé szorongatott ügyünkre kiáradó legsúlyosabb következmények bő kútforrásává válnék.

A másik kérdés volt a főpapi kinevezések kérdése. Körmöczy Imrének a szent István-társulat megbízásából 1867-ben írt műve, mely a «korkérdések» II-ik füzete gyanánt «*A magyar katolikus egyház jogállása a mai viszonyokban*» cím alatt jelent meg, tárgyalja e kérdést, bő hivatkozással báró Eötvösnek a primáshoz írt levelére.

Az 1848: III. törvényzik 6. §. szerint mindazon tárgyakban, melyek eddig a magyar királyi udvari cancellariának, a helytartótanácsnak s a kincstárnak köréhez tartoznak s általában minden polgári, egyházi . . . tárgyakban Ő Felsége a végrehajtó hatalmat kizárólag csak a magyar miniszterium által fogja gyakorolni. Ugyan e törvényzikk 3. §-a a végrehajtó hatalomnak a Felség által gyakorlására nézve elrendeli, hogy a királyi rendeletek, parancsolatok, határozatok, kinevezések csak úgy érvényesek, «ha a Budapesten székelő miniszterek egyike által is aláíratnak».

Az 1848: XX. törvényzikk minden vallásfelekezetre nézve a tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot állapítván meg, Körmöczy arra hivatkozik, hogy e törvényzikk által «a katolikus egyháznak a kormánytói függetlensége és önállósága épen úgy biztosíttatik, mint a protestáns vagy a keleti egyházak önállása és függetlensége».

E «törvény alapján — mondja Körmöczy — a vallás és oktatásügyi miniszter nem az apostoli király jogát képviselő katolikus miniszter, hanem csak államminiszter s teendőinek

jogköre a XX. törvényezikk értelmén túl nem terjedhet» és «a cultusminiszter ma nem gyakorolhatja a volt helytartótanács és cancellaria jogait a katolikus egyházra nézve a régi szabályozás szerint, mert ez a XX. törvényezikk által kimondott tökéletes vallási viszonyossággal meg nem egyeztethető».

Minthogy pedig megvan a lehetőség, hogy a cultus s oktatásügyi tárczára oly egyéniség is juthat, kinek elvei a katolikus elvektől és irányzattól eltérnek és a katolikus egyház a XX-ik törvényezikkben biztosított autonómiáját, a szükséges védelmet és ótlmat nem keresheti annál a királynál, kinek apostoli hatalmát a katolikus egyházra nézve az 1848. évi III. törvényezikk 3. §-ban megállapított miniszteri ellenjegyzés megköti, Körmöczy szerint világos, hogy ha a XX-ik és a III-ik törvényezikket «épségben kívánja föntartani a nemzet s királya, úgy a püspöki kinevezés s más papi javadalmak adományozása nem függhet a cultusminisztertől, hanem annak vissza kell szállni az egyházra s újabban kell szabályoztatni az illetékes tényezők által».

Körmöczy műve fejezi ki azt az álláspontot, melyet Simor primás ez ügyben elfoglalt, ki a főpapi javadalmakra való kinevezések ellenjegyzésének elrendelésére vonatkozólag az 1848. évi törvényeket a katolikus egyház ellenében sérelmesnek állította, mert a világi kormánynak a katolikus egyház kormányára befolyást engedni nem lehet, legkivált pedig azért, mert a vallásfelekezetek polgári és politikai egyenjogúsága mellett bekövetkezhetik, hogy a miniszteri tárcza nem katolikus férfiú kezébe is juthat. Az egyházi méltóságokra való kinevezések érvényességének a miniszteri ellenjegyzéstől való föltételezése sem az egyház autonómiájával, sem a király apostoli jogaival nem fér össze, melyek a katolikus egyház fejének különös adományát képezik s határozottan megkülönböztetendő a király fölségi jogaitól, melyek az egyház kormányzatára épen úgy nem terjedhetnek ki, mint nem a hit- és erkölcstanra és az előleges intézkedések: a jus cavendi igénybevétele a Felséget csak akkor illethetné meg, ha apostoli jogáról lemondana.

E fölfogás két óhaj valósítására czélzó szándékot foglalt magában: az 1848. évi III. törvényezikk illető rendelkezéseinek eltörlését és azt, hogy a kinevezéseknél a miniszteri ellenjegy-

zés mellőzésével a Felség egyedül a püspöki kar tanácsát vegye igénybe.

Megkísérlett-e ez irányban lépést tenni a primás, nem tudjuk. Valószínű, hogy megtette a kezdeményezést. Bizonyos azonban, hogy ha kísérletet tett, az nem sikerült.

A harmadik fontos kérdés volt a királyi tetszvényjog, a placetum ügye, melyre a primás nem késett figyelmét szintén csakhamar kiterjeszteni. A placetumot az 1850. évi patens eltörölte. Ez alapon a primás azt az álláspontot foglalta el, hogy a placetum Magyarországon többé érvényben nincs, midőn pedig az 1870. évi augusztus 10-én kiadott miniszteri rendelet a tetszvényjog föntartását kihirdette, az iránt tett lépéseket, hogy e rendelet visszavonásával az 1850. évi patens érvénye tartassék fön­n Magyarországra.

E lépések sem vezettek azonban sikerre, sőt a csalhatatlansági dogmát engedély nélkül kihirdető Jekkelfalusy Vincze székesfehérvári püspök ad audiendum verbum regium idéztetvén és Andrassy gróf miniszterelnök az 1871. évi szeptember 12-én tartott minisztertanácsban Ő Felsége nevében és rendeletéből neki a királyi visszatetszést, rosszalást és megfeddést kifejezván, a placetum eltörlésére vonatkozó törekvés végleges visszautasításban részesült.

Mindezen kérdéseknek a primás által ohajtott irányban való megoldása közelebb állott az ő szándékaihoz, mint az autonomia kérdésnek fölvetése, melynek tárgyalása elől azonban a miniszter kezdeményezése után kitérnie nem lehetett.

E közben azonban az autonomiai tárgyalásokra és azok tervezetének elkészítésére visszahatott az erdélyi autonomia ügye. Viszont ennek végleges elintézésére a magyarországi autonomia ügyében megindított tárgyalás kedvező akadályul szolgált. Az erdélyiek nagyon természetesen az autonómiát megengedő legfelsőbb elhatározás foganatosítását sürgették.

Ámde az erdélyi püspök ez ellen fölszólalt. Ő nagyobb autonómiát nem akart megengedni, mint mennyit Símor primás a magyarországiak javára javaslatba hozott. Elő is terjesztette aggályait az 1868. évi februárban Gyulafehérvár­tt tartott statusgyűlés alkalmából április 22-én 1276. szám alatt kelt soraiban, melyekben magasztalja a primásnak 1867 szeptember 8-án 927. szám alatt a miniszterhez írt legbölcsebb

levelét, «mely mint nap világít mindazoknak, kik a világosságban akarnak járni».

A primás ugyanis a püspöki kar tanácskozmányának első eredményét Fogarassyval is bizalmasan közölte, ki azt a status tanácskozmányainak könnyítésére a status elé terjesztett program alapjául tette, sőt midőn látta, hogy a hírlapok is közlik a püspöki tanácskozmányok eredményét, a programot a statusgyűlés számára ki is nyomatta. A világiak a primási javaslattal nem elégedtek meg. A püspök elpanaszolja, hogy a jelenlevő világiak a püspöknek az egyház kormányzatára és az ifjúság nevelésére és tanítására vonatkozó jogát csaknem azokkal a fegyverekkel támadták meg, melyekkel a hitetlenek itt-ott élnek s arra törekedtek, hogy az egyházmegye igazgatását, a papi szent hatalom kivételével, a reformátusok módjára magokhoz ragadják, mit ő, a püspök, egy részt semmi körülmények közt meg nem engedhetett ugyan, másrészt azonban mégis a kellő mérséklettel élt, nehogy a gyűlés minden eredmény nélkül oszoljon szét, mit az egyház ellenségei nem mulasztottak volna el ellene kizsákmányolni. A gyűlés eredménye mindazáltal meggyőződésével ellenkezvén, észrevételeit orvoslás végett a miniszter elé terjesztette, kinél a primás közbenjárását is kérte, mert nincs helyes ok, melynél fogva az autonomia ügye másképp oldassék meg Erdélyben, mint Magyarországon s mert az erdélyi egyházmegyében, hol a protestantismus szelleme túlnyomó, külön intézmény az egyházi hatalomra nézve károsra válhatnék, főleg ha a gyülekezet papi és a világi tagjainak szükséges paritása mellőzhetlen elv gyanánt el nem fogadtatnék. A püspök megmaradt véleménye mellett akkor is, midőn a primás a tárgyalások folyamán indokoltnak látta az első javaslattól elállva az autonomia kiterjesztésébe bele menni. Fogarassy a primás első javaslata mellett megmaradt és meg akarta óvni az egyházi elemnek legalább is paritását a világgal szemben.

A püspök az ő meggyőződése szerint oly indítványok ellen szólalt föl, melyeket hívei nem katolikus, hanem szabadd-körmivesi szellemben tettek. Készséggel elfogadja azt, hogy a püspöki kar által kidolgozott alapszabályok Erdélyre is alkalmaztassanak, de az engedményeknek meg van határuk, melyen túl menni nem szabad. Ha a világiak a püspököket leszavazhatják, elveszti tekintélyét s superintendenssé válik. Ez

ügyben azonban Haynald érsek, ki Erdélyben püspök-korából a legkedvesebb emlékezetben maradt, ki mint az erdélyi püspök metropolitája, a világi elem és a püspök közt keletkezett viszályt különben is kelletlenül nézte, teljesen más véleményben volt és úgy látta, hogy az, mi Fogarassy előtt lebeg, újítást képez. Szerinte a dolog világos. Eddig a kormány intézkedett, míg az autonomia életbeléptetésével a hívekre kívánja a püspöki kar az intézkedés jogát átruházni. A király jogköre megváltozott s a kormány természete az egyházra veszélyesebbé vált, úgy hogy a katolikus püspök épen a kormánynál nem számíthat híveivel szemben pártfogásra. Az egyház érdeke, hogy a püspöki kar a hívőkkel egyetértőleg járjon el. Ha a hívők nem fogadtatnak be az önkormányzat szervezetébe, bizonyos, hogy a kormány az egyház javait, jogait ki nem szolgáltatja, már pedig a püspöki kar az egyház ügyének s hivatásának árulójává válnék, ha azon férfiak kezében hagyná jogait és javait, kik magokról azt vallják, hogy nem katolikusok.

Mig azonban a püspök a statusgyűlés megállapodásai ellenében a miniszter és a primás védelméhez folyamodott, a katolikus világiak sem nézték tétlenül a helyzetet és 1869. évi január 25-éről kelt folyamodványban 40 katolikus férfiú: élőkön báró Jósika Lajossal panaszait a miniszter elé terjesztették és előadták, hogy az 1868. évi statusgyűlés azért nem mutathatta föl az óhajtott eredményt, mely az egyházi és világi rend egyetértésén alapulva egyedül lett volna alkalmas az annyi megtámadásnak kitett katolikus egyházat és ennek jogait s érdekeit sikeresen megvédeni, mert a püspök a világiak befolyásának minden jogosságát megtagadta és a püspöki hatalomnak olyan befolyást és jogokat is követelt, melyekkel Erdélyben soha sem birt, úgy hogy a püspöki tekintély következtében egyesített egyháziakkal megállapított határozmányokkal az autonomia semmivé válnék.

A folyamodók egyébiránt kijelentik, hogy a világiak tartózkodva minden illetéktelen beavatkozástól, a vallási és fegyelmi ügyeket távolról sem kívánják érinteni s befolyást csak oly ügyekre igényelnek, melyekre őket az, a katolikus vallás szerkezete és alapelvei szerint is, törvényesen megilleti. Táplálják is azt a reményt, hogy Ő Felsége csak oly szabályzatra adja a megerősítést, mely nem egyes osztály vagy hatalom túlterjeszkedésének, hanem az egyház és nevelési ügy valódi

érdekeinek előmozdítására fog szolgálni. Végezetül a folyamodók azt kérték, hogy addig is, míg a tervezett autonomia Magyarországon végleg szerveztetnék, a statusgyűlés hivatásék össze, hogy megválaszthassa azt a bizottságot, mely a kormánysszéki katolikus commissiótól az ügyeket átvegye.

A püspök azonban már ezt megelőzőleg 1869. évi január 19-én irt Péchy Manó gróf erdélyi királyi biztosnak. Előadta, hogy az 1868-ban megtartott katolikus statusgyűlésnek az erdélyi egyházmegyére általa is ohajtott és kért eredménye az, hogy a magyar hierarchiától soha elválva nem létezett erdélyi egyházmegye egyházi iskolai és alapítványi ügyeinek ezentúli kezelése is azon autonom szervezet szabályai alá essék, melyet a magyar miniszterium egyetértésével a magyar püspöki kar megállapít és életbeléptet. Ennélfogva az erdélyi külön katolikus statusnak újabb egybehívására szükség nincs. De szükség van arra, hogy mivel az erdélyi főkormánysszék és ezzel együtt az a katolikus commissio, mely a kormánysszék mellett az erdélyi egyházmegye iskolai és alapítványi ügyeit a katolikus főbb hivatalnokokból összeállítva kormánysszéki úton kezelte, 1869 április végével megszűnik, lehetőleg azokból, kik a commissiónak eddig is tagjai voltak, ideiglenes bizottság állíttassék föl a magyarországi autonomia szervezésének idejéig és ez időpontig a katolikus alapok az átvett kolosmonostori uradalom kivételével az eddigi módon országos pénzügyi kezelés alatt maradjanak. A püspöknek ez a javaslata Groisz Gusztáv főkormánysszéki alelnök és Keserü Mózes előadókkal való értekezésen alapult és a királyi biztosok elé a katolikus commissio ugyanezt a javaslatot terjesztette, mivel az, meggyőződése szerint, a katolikus commissio megszüntével az erdélyi egyházmegyei ügyek kezelésére nézve ez időszerint a legezelszerűbb és legbékeségsőbb intézkedést tartalmazza.

Az erdélyi püspök február 18-án 577. szám alatt irt a primásnak is, ki előtt azt a véleményét fejezte ki, hogy a világi férfiak ellenséges szellemének lecsillapítására, a viszálykodás megszüntetésére legtanácsosabb, hogy az alapok igazgatásának, vagy mint hívják, egyházi autonomiának kérdése nem elválasztva és külön tárgyalassék és határozatassék el Erdélyben, hanem együtt és általánosan Magyarország többi egyházmegyéivel. Ez le fogja csillapítani a kedélyeket, melyek

oda törnek, hogy az egyházi és iskolai kormányzatnak a protestánsoknál érvényben levő formája, a status katolikus nagy hangzású czíme alatt, a katolikusoknál behozassék s megalapíttassék, minek elfogadásával — mit nem hihet — a kormány a püspöki és egyházi tekintélyt ledönteni akaróknak nyújtana segédkezet.

A püspök nem csalódott föltevésében. Úgy a miniszter, mint a primás, kik ugyanakkor, midőn az erdélyi autonómiának haladéktalan életbeléptetését a Felségnél javaslatba hozták, az általános autonomia szervezésére vonatkozó tárgyalásokat is megindították, az erdélyiek kérelmét: a statusgyűlés összehívását, az alapok kiadását most már korszerűtlennek találták.

Fogarassy keresztülvitte javaslatát. A miniszter is, a primás is elállottak attól, hogy az autonomia, a kiadott legfelsőbb elhatározás végrehajtásával életbeléptetessék. A statusgyűlés összehívását, az alapok kiadását megtagadták. Úgy az unio, mint a munkába vett magyarországi autonomia szempontjából, mondja a primás márczius 4-én kelt levelében, megczáfolhatatlanok azok az indokok, melyek az erdélyiek kérelmének mellőzését követelik.

A miniszter a püspök és a primás javaslatai értelmében irt a királyi biztosnak. Így jött létre az ideiglenes bizottság. Ime ez rövid vázlata annak a visszahatásnak, melyet az autonomia ügyére az erdélyi és a magyar tárgyalások kölcsönösen gyakoroltak.

VI.

A püspöki kar első javaslata az autonomia tárgyában. — A miniszter észrevételei e javaslatra 1868. május 11-éről. — A püspöki kar újabb javaslata. — A miniszter újabb észrevételei július 1-jéről. — A katolikusok mozgalma a vidéken. — A nagyvárad i. és g. kath. hívek folyamodványa a kormányhoz és a primáshoz. — A primás válasza gróf Hallerhez, az értekezlet elnökéhez. — A miniszter kezdetben a püspöki tervet nézve elégségesnek vélte bizalmi férfiak meghallgatását. Utóbb szükségesnek látta a vegyes értekezlet összehívását. — A püspöki kar készsége. — A vegyes értekezlet előzményei. — Somsich. — Deák.

A mint az országgyűlés tárgyalásai alkalmat nyújtottak, a primás nem mulasztotta el az autonómiának a miniszter

által a megoldandó kérdések közé sorozott ügyét a püspöki kar kebelében tanácskozmány tárgyává tenni. E tanácskozmány eredménye az autonómiára vonatkozó első munkalat, melynek czíme: *A magyarországi ker. katolikus anyaszentegyháznak vegyes egyházi tanácsai, ezek célja, szervezete és hatásköre.* Előszóval kezdődik, mely szerint: A Magyarországon megváltozott politikai viszonyok, a katolikus anyaszentegyházat mindenkor jogosan megillető önkormányzat — autonomia — biztosítása is, kívánják, hogy ugyanezen önkormányzat a szent kanonok értelmében kellő tekintettel honi törvényeinkre, bővebben kifejtessék s szerveztessék, e végre a vegyes egyházi-tanácsok intézete behozandónak határoztatik, melynek szervezete a következőkben adatik elő. Első rész. Általános szabályok. I. F. 1. §. A vegyes egyházi-tanácsok célja: A katolikus templomi ájtatos alapítványi, kegyes intézeti s iskolai-vagyon s tanügyre való felügyelés, azok kezelése és ellenőrzése. 3. §. A katolikus vegyes egyházi tanácsok három rendbeliek úgymint: *a)* egyházközségi, *b)* egyházmegyei tanácsok, *c)* egy országos főegyháztanács, mely utóbbit, mint közigazgatási és végrehajtó hatóság állandóan képvisel az egyházi főbizottság, s illetőleg végső fokozatban az ötszemélyes főbb egyházi bizottság. 5. §. Az egyházközségi tanácsok befolyanak ugyan az egyházmegyei tanácsok alakításába, de nem közvetlenül, hanem csak közvetve, a közbeeső alesperes-kerületi választó testületek által; tudniillik az egyházközségi tanácsok választják az alesperes-kerületi választókat, ezek pedig az egyházmegyei tanács azon tagjait, kik választás útján lesznek azokká. 6. §. Az egyházmegyei tanácsok választják az országos főegyháztanácsnak választás alá eső tagjait. 7. §. A választott tagokhoz járulnak azon tagok, kik hivataluk vagy állásuknál fogva olyanok. Második rész. Részletes szabályok. I. F. Az egyházközségi tanácsokról. (8—44. §§.) A 14. §. szerint városokban választók, kik az 1848. 23. §. szerint a városi tanácsok tagjait, helységekben pedig, kik az 1848. 5. §. szerint az orsz. politikai képviselőket választják. 12. 24. §§. Az egyházközségi tanácsok legalább harmincz, legfeljebb 120 választott tagból állanak, kikhez hivataluknál fogva a plébánosok és káplánok, a községben élő áldozárok és iskolai főtanítók járulnak. Az egyházközségi tanács, mint választótestület saját kebeléből minden harmincz tanácstag

után egy tagot választ az alespereskerületi választótestületbe (40. §.) II. F. Az alperes-kerületi választótestületről. Ennek tagjai hivataluknál fogva a kerületi plébánosok, káplánok, állásuknál fogva a kegyurak és minden harmincz egyházközségi tanácstag után egy választott világi tag (46. §.). Feladata küldötteket választani az egyházmegyei tanácsba. (47. §.). A papi rend a maga kebeléből egy követet választ (57. §.). A kegyurak saját részökről egy küldöttet választhatnak (58. §.), a világiak minden jelenlevő tíz világi választó után egy képviselőt választanak (59. §.).

III. F. Az egyházmegyei tanácsról. Ennek elnöke a megyés püspök. (63. §.). Tagjai: *A*) a székeskáptalanok valószínűs kanonokjai, a társas káptalanok egy-egy követe, a birtokos apátok és prépostok, a szerzetes rendek tartományi főnökei, az egyházmegyei tanfelügyelő, a püspöki papnöveldék és lyceumok, katolikus jogakadémiák, gymnasiumok és tankepezdek igazgatói, a kegyurak küldöttei; *B*) az alesperes-kerületi választott papi követek, az ugyanott választott világi követek, az elemi tanítók hat képviselője. (64. §.).

Az egyházmegyei tanács, mint választótestület megválasztja az egyházmegye részéről a főegyháztanács számára a választás alá eső tagokat, jelesen: *a*) a székeskáptalan kebeléből egy tagot, *b*) az egyházmegyei papság maga részéről egy tagot, *c*) a kegyuri osztály egy tagot, a többi világi tag oly megyékben, melyek 300.000 léleknél többet nem számítanak két, 600.000 léleknél három tagot, ezen túl négy tagot. (70. §.).

IV. F. A katolikus főegyháztanácsról. Székhelye Budapest (73. §.). Elnöke a primás (74. §.). Tagjai: az érsekek, püspökök, a pannonhalmi főapát, illetőleg káptalani helyettesek, székeskáptalanok küldöttei, a jászói és csornai prépostok, a zirczi apát, a kegyesrendiek magyarországi főnöke, az egyházmegyek papi küldöttei, ő Felségének, mint legfőbb kegyúrnak tíz küldöttje, a kegyurak küldöttei, a pesti egyetemnek megválasztott küldöttje, a katolikus alapok jogi képviselője, az alapítványi ügyigazgató, az állandó katolikus egyházi főbizottságnak két egyházi és két világi tanácsosa, a főpénztárnok és számtanácsos. (75. §.). A főegyháztanács hatásköre: *a*) az első ülészése alkalmával szervezi az állandó egyházi főbizottságot, *c*) átveszi a magyarországi katolikus anyaszentegyház vallás, iskolai, egyetemi ösztöndíj, stb. alapjait, melyek eddig a

királyi kormány kezelése alatt állottak, *f)* az alapítványi jószágokat kezeli is, *g)* átveszi az összes katolikus oktatás és nevelésügyet, *h)* az oktatás és nevelés rendszerét meghatározza és ellenőrzi, *o)* képviseli az egyház és állam közti jogviszonyt, *p)* a tanácskozásból általán kizáratnak: *aa)* a katolikus hit- és erkölcstan, *bb)* az egyházi szertartás, *cc)* az egyházi kormányzat szervezete, *dd)* az egyházi közfegyelem tárgyai. *ce)* a papi intézetek belszervezése, *ff)* az egyházi javadalmakra vonatkozó egyéni tulajdonjog bárminemű korlátozása (80. §.).

E főtanács szervezi a főegyházi bizottságot, mely, mint közigazgatási és végrehajtó hatóság osztályokra fölosztva vezeti az összes tanügyet, kezeli az alapítványokat, és alapítványi jószágokat és elintézi az egyházi hatóságoktól fölterjesztett idevonatkozó ügyeket (81. §.).

A főbizottság elnöke az ország primása, ki mellé a főtanács egy papi és három világi tagot választ (84. §.).

Ezt a tervezetet azonban a miniszter elégségesnek nem tartotta; két levelet is irt. Egvet hivatalosat és egy magánlevelet. A hivatalos level szerint a munkálatot olyannak tekintette, mely a tárgyalás anyagául épenséggel nem szolgálhatott. Ugyanis 1868. május 11-én 450. eln. sz. alatt kelt hivatalos válaszában a munkálatra a következőket jelentette ki: Nagyobb fontosságú ügyek, minő a katolikus egyháznak Magyarországon indítványozott szervezete, főkép, midőn azokkal a kedélyek megnyugtattása czéloztatik, czélszerűen csak úgy intéztethetnek el, ha az elintézésnél az érdekeltek nézetei és óhajtsái is tekintetbe vétetnek; és ezért ő — miután azon munkálat, melyet a püspöki kar előterjesztett, a katolikus egyház világi hiveinek minden befolyása nélkül készült, — nem látta magát azon helyzetben, hogy a felett határozott véleményt mondjon s feltartotta azt akkora, midőn a püspöki kar által tekintélyes és közbizalomból álló világi katolikusokból összehívandó gyülekezet a katolikus autonómiáról készült e munkálat fölött nyilatkozni fog. E gyülekezet mentül előbbi összehívását a miniszter az első, sőt egyedül czélhoz vezető lépésnek tartja, mely az autonómia érdekében jelen pillanatban történhetik, mert az autonómia első föltétele oly gyülekezet alakulása levén, melyet mindenki a katolikusok összessége képviselőjének ismerjen el, szükséges, hogy már azon mód elhatározásánál is, mely szerint a

katolikusok egyetemes gyűlése ő Felsége helybenhagyásával összehívandó lesz, a katolikus világiaknak kellő befolyás engedtessek. E gyűlés alakítására fölállított szabályok — mondja a miniszter — csak ha azoknak meghatározásában köztekintélyben álló világiak is részt vesznek, fognak megnyugvással fogadtatni és kívánatosnak tartja, hogy minden ok, sőt minden ürügy eltávolíttassék, melylyel a katolikus egyház autonómiájának ellenei netán élhetnének, mintha ez által nem az egyháznak függetlensége, hanem csak a hierarchiának föltétlen uralma czéloztatnék, mi valamint a püspöki kar szándékaitól távol áll, úgy a világi katolikusoknak nagy többségénél határozott ellenzésre találna.

A magánlevélből, melyet a miniszter egyidejűleg intézett a primáshoz, kiemeljük a következőket. Első sorban is a miniszter kijelenti, hogy hivatalos válaszában már előadta azt az okot, melynél fogva a primásnak márczius 30-án kelt iratában a püspöki kar nevében kifejezett azon kívánatot, hogy a katolikus autonómiára vonatkozó nézeteit és észrevételeit közölje, — hivatalos állásában nem teljesítheti.

De, ha mint a kormánynak tagja, most, mielőtt a katolikus egyház világi tagjai ez ügyben nyilatkoztak, nézeteit közölni idő előttinek tartja is: az ügynek fontossága és a primásnak többször tanúsított megtisztelő bizodalma följogosítja, sőt kötelezi őt, hogy mint egyik igénytelen tagja a katolikus egyháznak, e fontos ügy iránti saját nézeteit teljes őszinteséggel mondja ki annál inkább, miután egészen a primásra bizza, hogy mennyiben tartja azokat alkalmasaknak arra, hogy a püspöki kar több tagjaival is közöltessenek.

A katolikus autonomia megállapításánál két szempont az, mit szem előtt kell tartani.

1-ször, hogy katolikus egyházunk, úgy organizáltassék, hogy maga az organisatio által azon ürügyek megczáfoltassanak, melyek a katolikus egyház autonómiája ellen fölhoznak.

2-szor, hogy ez organismus által azon bajok, melyek alatt egyházunk szenved, eltávolíttassanak s egyházunknak azon állás biztosíttassék, melyet az hazánkban egykor gyakorolt, s mely ez egyházat megilleti.

Miután az 1848-iki törvény minden, az országban fölvett vallások között a viszonyosság és jogegyenlőség elvét állította

föl, bizonyosan csak méltányosnak mondható a katolikusoknak azon követelése, hogy valamint más felekezeteké, úgy az ő egyházuknak autonómiaja is törvény által biztosíttassék. Ha azonban önmagunkat, mondja a miniszter, ámitani nem akarjuk, be kell vallanunk, hogy e követelésnek teljesítése — bármennyire méltányosnak és törvényeinkkel megegyezőnek tartjuk azt, a dolgok jelen helyzetében — törvényhozásunktól nem várható.

Jelen viszonyaink között, mikor az egyházi vagyons nevelést érdeklő tárgyakra az egyházi renden kívül e vallás követőinek semmi befolyásuk nincs, az egyháznak az államtól függetlensége, sokaknak nézete szerint, gyakorlatilag nem e hon katolikusainak szabadságát, hanem az egyházi rendnek korlátlan hatalmát vonná maga után.

S ha azon szellemet tekintjük, mely a jelen pillanatban Európaszerte a vallási kérdéseknél uralkodik, s még Belgiumban is a klerikális befolyás korlátozását tűzte ki czéljának; ha azokra vetjük figyelmünket, mik a Lajtán túl történnek s tagadhatatlanul hazánkra is befolyást gyakorolnak, s visszaemlékezünk a módra, melyen vallási kérdéseink a törvényhozás által hazánkban tárgyalattak, a legkisebb valószínűség sem létezik arra, hogy törvényhozásunk a katolikus egyház autonómiaját ily értelemben meg fogná alapítani, sőt biztosan előre mondhatjuk, hogy minden, ez irányban czélba vett lépés, épen e hon katolikusai között találna legtöbb ellenzésre.

Bizonyosnak tartja a miniszter, hogy a katolikus egyház autonómiajának törvény általi biztosítása csak úgy várható törvényhozásunktól, ha az nem az egyházi rend, hanem a katolikusok összessége által követeltetik, s azon befolyás, melyet a katolikusok nevelési s egyházi vagyoni ügyeire a kormány gyakorolt, a katolikus polgárok kezébe tétetik le, s ezért a legfontosabbnak, mitől minden törekvéseink sikere függ, a miniszter szerint az, hogy azon testület, mely a katolikusok nevében nyilatkozik, alakítása által azon ellenvetésnek még ürügyét is eltávolítsa, hogy az csak az egyházi rendnek s nem az összes katolikusoknak érdekeit képviseli.

S ugyanettől függnék meggyőződése szerint mindazon eredmények is, melyeket egyházunk autonom szervezésétől várunk.

Ha felekezeti buzgóság helyett, melyet e hon evangeli-

kusainál tapasztalunk, egyházunk körében a legnagyobb közönnyel találkozunk; ha a katolikus egyházi és világi rend között az érintkezés hiánya miatt az előbbi a népnek erkölcsi magaviseletére naponként kevesebb befolyást gyakorol; ha jótékonyági s nevelési intézeteink, legalább a katolikus világiaknál kevesebb támogatást találnak, mint hazánk más valóságos polgárainál; ha ennek következtében népnevelési intézeteink alsóbb fokon állnak, sőt még a politikai élet körében is mi, katolikusok aránylag sokkal kevesebb befolyást gyakorolunk, mint mennyi a különböző vallásfelekezetek számarányait tekintve, természetesnek látszik: mindezen bajokon csak úgy segíthetünk, ha az egyház a világiakat saját ügyeinek körébe vonván, nekik a népoktatást és egyházi vagyont illető dolgokban nem látszó, de valóságos befolyást biztosít. S azon őszinteséggel, melyet ez esetben a miniszter kötelességnek tekint, kénytelen kimondani, hogy ezen czélt azon dolgozat által, melyet a püspöki kar nevében a primás benyújtott, elérve nem látja.

Aggodalmi indoklásaul a miniszter bizalmas nyíltsággal mondja el nézeteit a püspöki kar munkálatáról. — E czélból a miniszter szerint legjobb, ha a kérdéses dolgozatot végig tekintve, lehető röviden, azonban mégis az ügynek és a munkálatoknak fontossága által igényelt részletességgel azon §§-ra teszi meg észrevételeit, melyek megváltoztatását okvetlenül szükségesnek tartja, ha oly szervezetet akarunk, mely a katolikus egyháztanácsok szervezésénél biztos kiinduló pontul szolgálhasson.

Lehető rövidséggel a következőket emeljük ki:

A miniszter mindenekelőtt a 3. §-t óhajtja megváltoztatni. Nézete szerint ugyanis az egyháztanácsoknak nem három, hanem négy rendbelieknek kellene lenniök, úgymint: 1-ször egyházközségi, 2. esperességi vagy kerületi, 3. egyházmegyei tanácsoknak, 4. az országos főegyháztanácsnak. A miniszter ugyanis a plébánosokból, patronusokból és az egyházközségi tanácsok közvetlen küldötteiből álló esperesi gyűlést, (mely a püspöki szervezet szerint csupán és kizárólag választó testület) egyszersmind bizonyos körben s bizonyos tárgyakra nézve határozó és intézkedő testületté óhajtja alakíttatni a következő okoknál fogva:

1-ször ezáltal többen vennének részt az egyház és isko-

lai ügyek kezelésében s következésképp többen érdeklődnének irántuk s így az egyház és annak iskolái iránt való buzgalom terjedne is, fokozódna is. A tapasztalás czáfolatlanul bizonyította be mind a politikai, mind az egyházi téren, hogy a közügyek iránt ott legáltalánosabb s legélénkebb az érdeklődés, sőt legnagyobb az áldozatkészség, hol legtöbben vesznek tettelegesen részt azok elintézésében. Természetesen, mert ott legtöbb ember tekinti a közügyet saját ügyének.

2-szor hazánkban az egyházmegyéek többnyire oly terjedelműek, hogy a nagyszámú egyházközségi tanács által felterjesztett minden ügyet az egyházmegyei tanácsnak elintézni majdnem lehetetlen volna. Tudjuk, hogy az e nemű gyűlések legfőljebb néhány napig tanácskozhatnak egyhuzamban. Már most, hogy volna például képes e néhány napig ülésező egyházmegyei tanács többi sok teendői mellett az egyházmegyei 300—400 egyházközség évi számadásait alaposan felülvizsgáztatni és tudomást szerezni?

3-szor. A fent kijelölt ügyeket legjobban ismerik az esperesség tagjai, legközelebbiről érdeklődnek irántuk s így legalkalmasabbak is azok elintézésére. A miniszternek határozott kifogása volt a 3-ik §-ban említett «ötszemélyes főegyházi bizottság» föllállítása ellen, melyet czélszerűnek annyival kevésbbé látott, mert magában a dolgozatban is, ez intézmény csupán említve van, de annak teendői és hatásköre nincsenek körvonalozva. A bizottság teendőiről egyedül azon záradék tesz említést, melyben a püspöki kar azon okot és czélt fejezi ki, melynél fogva ez intézmény felállítását óhajtja. A miniszter azonban a püspöki kar által fölhozott érveléssel e főbizottság szükségét nemcsak hogy indokolva nem látja, hanem szerinte éppen a fölhozott érvelésnél fogva e főbizottság részint fölösleges, részint czélelleses volna. Ugyanis e főbizottság szükségét a püspöki kar azzal indokolja, hogy «az egyházi vagyon s közoktatásra vonatkozó ügyek nem intéztettek el mindig véglegesen s a felek megnyugtatóására a királyi helytartótanács által, hanem számos esetben az udvari cancelláriához fölebbeztettek,» szükségesnek látszott tehát egy főbizottságot szervezni, mely a fokozatos fölebbezést lehetségessé tegye. — Ámde a katolikus helytartótanács az államkormányhoz benyújtott e nemű ügyekben elsőfokú s legalább tényleg nem a legfőbb hatóság volt, ott tehát inkább lehetett helye a cancel-

láriához fölebbezésnek. De az egyházközségi- és egyházmegyei tanácsok felett álló országos főegyháztanácsnál ez az eset nem lehet. — Maga a főegyháztanács a hozzákerülő ügyekben harmad-, sőt ha az esperesi gyűlések is szerveztetnek, éppen negyedfokú fölebbezési bíróság lesz. Ezenkívül visszas lenne s visszavétetszést szűlné, hogy a főegyháztanács által választott bizottság képezzen az öt megbízó főegyháztanács fölött fölebbezési bíróságot s eként a főegyháztanács által delegált bizottság megsemmisíthetné vagy módosíthatná a főegyháztanács végzéseit és így az országban lakó összes katolikusokat képviselő főegyháztanács végzéseiből csak az maradhat érvényben, a mit e tanács által kiküldött öt egyénből álló bizottság is helyben hagy.

Minthogy azonban a főtanács rendszeren évenként csak egyszer jövend össze, a miniszter szerint is igen czélszerű volna, ha évenként egy bizottságot küldene ki, a mely a sürgös s nem legfőbb fontosságú tárgyakban intézkednék s a fölebbezett ügyeket elintézné; de mindezt a főtanács utasítása szerint.

A miniszter ezután a választói jogosultságra teszi meg megjegyzéseit. Egyrészt a becsületvesztettségnek bírói ítélethez kötését kívánja, másrészt a választási jognak azon feltételhez kötését, hogy a választók «keresztyén katolikus életet élnek» kihagyandónak javasolja, mert ez magától értetik és mert különben is a vallási tökély foka általános zsinórmértékül nem szolgálhatván, miként lehetne megállapítható az a mérték, mely a keresztyén katolikus élet biztos ismérveül elfogadható lenne és kiket illethetne az a jog, hogy erről ítéletet s határozatot hozzanak. Kíváncosnak tartja a miniszter, hogy az egyházközségi tanácsok legalább is egyszer tartsanak havonként ülést s a 29. §-ban az egyházi, iskolai vagyongra s tanügyre vonatkozó hatáskörük ne csak kimondassék, hanem ennek a szervezetben érvény is szereztessék. A miniszter részletesen kifejti, hogy az a befolyás, melyet a püspöki tervezet az egyházi vagyon, az iskolák kezelésére nézve az egyházközségi tanácsnak megadni akar, nem több, mint mit minden magántársulat vagy magán katolikus polgár a dolog természeténél fogva gyakorolhat. Fölemlíti azt is, hogy az egyházközségi tanács indítványainak az egyházmegyei tanhatósághoz fölterjesztésére vonatkozólag a tervezet szerint adandó engedélyt kedvezménynek nem tekintheti, mert «hiszen művelt országokban bárki egy idegen állam kormányához is nyújthat

be javaslatokat és nekünk magyar katolikusoknak kellene különös jogul még ezután megnyerni, hogy egyháztanácsaink saját egyházi tanhatóságunkhoz indítványt terjeszthesse-nek föl?»

Ily szervezettel és «hatáskörrel az önkormányzat után sóvárgó katolikus közönség kielégítve s kedélye megnyugt-atva» nem lenne és «az egyháztanácsok ezen, valódi befolyás nélküli hatáskörrel a világi és egyházi elem között kifejlendő s az egyház legjobb erejét fölemésztő roppant küzdelem fész-keivé válnának, mert a világi elem, érezvén, hogy nincs gyakor-latában azon jognak, mely őt a dolog természeténél fogva megilletné, minden igyekezetét e jog kivására fordítaná. Ezt csak úgy kerülhetjük el, ha a katolikus önkormányzat szer-vezését nem határozatlan kifejezésekbe burkolt félrendszabá-lyokkal kezdjük.»

Ezek előrebocsátása után a miniszter szakaszokba osz-tott javaslatokat tesz az egyházközségi tanács hatáskörének megállapítása iránt, úgy az egyházközség vagyonára, mint az iskolaügyre, az egyházközségi gondnokra, a tanítói állásoknak választás utján betöltésére nézve.

Szükségesnek látja továbbá a miniszter, hogy az esperesi gyűlésen mindenik egyházat plébánosa és ezenkívül két világi választott tag képviselje a patronuson kívül, minek indokait a miniszter részletesen kifejti s azután általában kijelenti, hogy a katolikus egyház sajátlagos helyzeténél s szerkezeténél fogva, valamint a katolikus közönség méltányos igényeinek kielégítéseért okvetlenül szükségesnek látja az egyháztanácsok-at minden fokozatukban akként szervezni, hogy a tanácsko-zásokban részt vevő és szavazatképes tagoknak legalább két-harmada világi egyén legyen és hogy különös tekintet legyen a választott világi képviselők tekintélyes számmal jelen létére. Sőt hogy a cél (tudniillik, hogy a tanácskozók kétharmada világiból álljon) el legyen érve, czélszerű volna a kétharmadnál több világít jogosítani a részvételre, már csak annál fogva is, mert nem igen lehet remélni, hogy az egyes ülések tartá-mára választott, s egyébként más életpályán s más munkakör-ben elfoglalt világi képviselők és kegyurak mindig oly teljes számmal jelenjenek meg, mint az egyházi rend tagjai, kiknek életpályájuk az egyház ügyeivel foglalkozásban áll. A világi tagok számarányát illetőleg nem hozhatók itt föl ellenpéldául

a hazánkban létező protestánsok egyházi gyűlései, melyeknek nincsen több világi tagjuk, mint lelkészi. Náluk megfelel az egyházuk sajátlagos szervezetének. Ne felejtjük, hogy a protestánsoknál a lelkészek és a superintendensek is szinte közvetlenül a nép választottai épen mint a világi képviselők és a gondnokok; — hogy a gyűléseken az esperesekkel és superintendensekkel egyenjogúan ott elnökölnek a gondnokok. A gyűlések világi tagjai szinte mind a nép választottai s egyéb állásánál vagy birtokánál fogva senki sem lehet a gyűlés tagja, nem úgy mint például a kegyurak. A lelkészi kar nem képez külön egyházi rendet, a világiak a lelkészekkel együtt egyenlő joggal s egyenlő mérvben határoznak mindennemű egyházi s vallási ügyekben.

Mivel a protestánsoknál mindennemű egyházi ügyekben épen annyi részvételre jogosítvák a világiak, mint szinte a világiak által választott lelkészek, ezért természetes, ha ott a világiak nem érzik szükségesnek, hogy nagyobb számarányban való megjelenésük által biztosítsák a magok részére az őket megillető befolyást. Ellenben nálunk egyházi elveink szerint mindennemű vallási kérdések elintézése kizárólag az egyházi rend hatáskörébe tartozván, a világiak az egyháznak, mint testületnek csak úgyszólván világi ügyeibe (vagyon, világi oktatás stb.) igényelhetnek befolyást, tehát oly tárgyakban, melyeknek kezeléséhez még talán nagyobb képességet is érezhetnek magokban, mint a hivatásuknál fogva földfelettiekkel foglalkozó egyháziak. Idejárul, hogy a kath. egyházi rend helyzeténél, állásánál és hatáskörénél fogva különben is nagyobb befolyást gyakorolhat az egyháznak nem szorosan vett vallási ügyeibe is, mint a protestánsoknál a lelkészi kar.

Ez okoknál fogva a miniszter természetesnek és méltányosnak látja, hogy maga a püspöki kar az 1847/48-iki országgyűlés alatt tartott ama nevezetes tanácskozmányában önként kijelenté azon kívánságát, hogy «állittassanak a székesegyházak mellé központi bizottságok mindenütt legalább kétannyi világi tagokból állók», mint a hányan oda a klerus részéről fognának alkalmaztatni. A miniszter bizonyossággal mondja, hogy a világi hívek nemcsak megnyugvással nem, de sőt zokon vennék, ha a püspöki kar ma az egyházi ügyekben bármi részben kevesebb befolyással kínálná meg őket, mint mennyit két évtized előtt már ígért nekik. Ez állítása

alaposságát igazolják nem csupán a közgondolkodásnak az újabb időben az összes hazai sajtóban tapasztalhatott nyilvánulásai, hanem még erősebben az erdélyi kath. statusnak ez évben Gyulafehérvárott tartott gyűlése. A primás tudja — így folytatja a miniszter — hogy e gyűlésen az erdélyi püspök lényege szerint ugyanoly tervezetet terjesztett a status elé elfogadás végett, minő a püspöki karnak a primás által a miniszterhez küldött munkálatában foglaltatik. És minő sikerrel? A primás tudja. A tanácskozás folyamában sajnos meg hasonlós fejlett ki a világi és egyházi rend között, melynek már eddig is azon eredménye lőn, hogy a világi statusok a miniszterhez beadott iratukban kérelmezték, hogy a gyűlés végzéseit a kormány helyben ne hagyja. Főlöské a primás előtt tüzetesebben fejtegetni — mondja a miniszter — hogy egyházunkra nézve mily szomorú, mily messze kihatóan káros következményei lennének annak, ha a Királyhágon innen is hasonló kísérlettel az egyházi és világi rend között hasonló fájdalmas küzdelem idéztetnék elő épen azon intézmény létrehozásánál, melynek legfőbb célja az volna, hogy az egyháziaknak és világiaknak az egyház javaira való békés és vállvetett együttműködését biztosítsa.

Külön fejtegetés tárgyává teszi a miniszter a 79-ik §. a) pontját, mely határozatlanságánál s egyúttal merevségénél fogva nemcsak számtalan félreértésekre és súrlódásokra szolgáltatna okot, de egymaga alkalmas volna a főegyháztanács sikeres működését megghusítani. Ha azon pontban szabatosan az lenne kifejezve, hogy «a főegyháztanácsban tanácskozás alá sem vehető oly indítvány, mely az egyházi kánonokról és dogmákról szól, vagy a kath. egyháznak dogmaival s kánonaival ellenkezik, vagy pedig a melynek tárgya az egyház dogmái és kánonai szerint kizárólag az egyházi rend hatáskörébe tartozik; (ez utóbbi nincs is megemlítve a 79-ik §-ban, holott ez a leglényegesebb)», ekkor, azt hiszi a miniszter, senki sem tehetett volna ellene kifogást, s mégis biztosabban el lett volna érve azon cél, mely, a miniszter szerint, a püspöki kart e pont föl vételére bírta. De jelenlegi szerkezetében nemcsak azt zárja ki a tanácskozás köréből, a mik az egyház dogmaiba és törvényeibe ütköznek, hanem még azt is, «a mi a róm. kath. anyaszentegyház elveivel, szellemével, elidegeníthetetlen jogai-
val ellenkezik.» Először is nem fogják-e a katolikusok na-

gyon is méltán fájlalni, ha már az alapszabályokban föltételeztetnék, hogy azon főegyháztanács, mely az egyháznak negyedfokú választás által küldött képviselőiből s mindenestre a magyar katolikusok első kitűnőségeiből áll, hogy e főegyháztanács kész leendene az egyház szellemével és elidegeníthetetlen jogaival ellentétben álló dolgokat vitatni és határozni?

Másodszor, ha mégis történnék ilyen eset, a miniszter által javaslott szöveg szerint bárki fölolvashatná azon dogmát vagy kánont, melybe a célzott javaslat ütközik, vagy a mely szerint a javaslat tárgyalása kizárólag az egyházi rendet illetné, s ezzel a vitának vége lenne. Ha pedig nem lehetne ily dogmát vagy egyházi törvényt fölhozni, a püspöki kar is mire hivatkozhatnék ítéletében? Nem fognák-e akkor azt mondani, hogy e pont illuzoriussá teszi az egész főegyháztanács működését, mert hisz szerinte e tanácsnak még tanácskozás alá is csak azt szabad venni, a mit a püspöki kar megenged? Az e véleményből keletkezhető féltékenység miatt nem fognák-e sokszor gyanúval fogadni a püspöki karnak legigazságosabb nyilatkozatait is? És a célzott eredménnyel ellenkezőleg ez nem fogná-e a püspököknek a főegyháztanácsban a kedélyekre és vélemények alakulására gyakorolható befolyását nagyon csökkenteni? Mind ettől fél a miniszter és sokkal természetesebb és biztosabb eljárásnak tartja, hogy egyedül a dogmák és kánonokról szóló vagy azokba ütköző, vagy azok által az egyházi rend számára föntartott tárgyak zárassanak ki a tanácskozásokból; a többire nézve pedig épen az ott egyik legfőbb föladatuk az egyházi rend minden tagjainak, hogy szakismeretüknek, buzgalmuknak és pásztori lelkületüknek erejével s világos érvekkel s okokkal győzzék le a netán fölmerülő oly érveket, melyek az egyház szellemével nem egyeznek meg kellően.

A miniszter előadja, hogy gondolkodott arról, vajon a püspöki kart, daczára a kath. egyház önkormányzata iránt táplált s általa kétségbe nem vonható ügybuzgalmának, mi indíthatta arra, hogy készített tervezetében a világiaknak oly csekély szerepet jelöljen ki, minővel azok előreláthatólag meg nem fognak elégedni, sőt a minőt valószínűleg el sem fogadnának? Végre is két tekintetet talált, mely a püspöki kart, mint az egyház tanainak és szervezetének hű örét e tartózko-

dásra vezette, tudniillik: *a)* azon félelem, nehogy tág tér engedtetvén a világiaknak, azok a kellő határokat átlépve azon körbe is behatoljanak, mely egyházi elveink szerint kizárólag az egyházi rend munkásságának van föntartva és *b)* azon aggodalom, nehogy ezáltal a világi hivataloktól megkülönböztetett azon állás, tekintély és kiváló befolyás, melylyel kath. elvek szerint a klerusnak az egyházban bírnia kell, csonkíttassék.

E két tekintetből érthető a püspöki karnak azon eljárása, hogy a világiak befolyásának minél szűkebbre és csekélyebbre szorítása által készebb volt tervezetének sikeres keresztülvitelét kockáztatni, mintsem oly újításnak nyisson maga útát, mely az egyháznak még római kath. jellegén is változtathatna. Teljesen méltánylandók ez aggodalmak, csakhogy a miniszter meggyőződése szerint az ezen oldalról fenyegethető veszélyek éppen azon mód által idézhetők elő legbiztosabban, melylyel a tervezetben a püspöki kar ki akarta azokat kerülni.

A kath. egyházban a szorosan a vallásos életre tartozó kérdések és ügyek kezelése és elintézése ugyanis kizárólag a klerus teendőjéül lévén föntartva, a miniszter is fontosnak tartja, hogy szigorúan ki legyen jelölve és meg is legyen őrizve azon határvonal, mely az egyházi és világi rend munkakörét elválasztja. Ámde e határvonal megtartását éppen úgy lehet biztosítani, ha a világiak ki lesznek elégitve azáltal, hogy mindazon valóságos befolyást élvezhetik, mely az egyház dogmái és kánonai szerint megilletheti, mert különben, minden igyekezetöket s erejököt az általok méltán igényelt befolyás kivívására fordítandják, s ekkor könnyen megtörténhetnék, hogy a küzdelem hevében követeléseikkel nem fognak megállapodni azon határvonalnál, melyen belül egyedül a klerus jogköre van. Annival inkább lehet ettől tartani, mert — mint ezt a primás jól tudja — Európaszerte s így nálunk is magok a katolikusok közt vannak oly törekvések, melyeknek célja és iránya a katholicizmus lényegével ellentétben áll. Nem történhetik-e meg könnyen, sőt nem valószínű-e, hogy meg fog történni, miként a befolyásáért küzdő párttal észrevétlenül szövetkezni fognak a katholicizmus-ellenes elemek s ekkor a küzdelem minő irányt vesz? s hol fog megállapodni? Ki tudná azt megmondani. De annyi bizonyos, hogy mind az egyháznak, mind különösen az egyházi rendnek,

nem az ily harc eredményeül netán elérhető győzelem — hanem magának a küzdelemnek elkerülése áll legfőképp érdekében.

Hasonlóul a klerusnak az egyházban öt megillető vezérszerepét és befolyását is nem a világiak valódi befolyása gyengíti, hanem megfordítva az egyházi rendnek a világiaktól való elszigeteltsége, vagy velök ellentétben állása zsibbasztja meg. A dolgot úgy, a hogy az életben van, tekintve, eddig hazánkban a római kath. egyház uralkodó államegyház volt s már e helyzeténél fogva is a klerus kiváló gyakran gyakorolhatott befolyást mind a társadalmi életben, mind az országos ügyekben. Azonban a jelen, gyökeresen megváltozott állami és társadalmi viszonyainkban maga az egyházi rend sem elégedhetik meg azon hatással, melyet egyházi és országos törvények által biztosított előnyös helyzeténél fogva bír a társadalmi és állami élet haladásában. Ma már magasztos hivatását s vezérszerepét csak úgy töltheti be teljesen, ha szellemi fensőbbiségével s erkölcsi hatalmával a kedélyeken uralkodván, irányt ad a kath. hívek gondolkodásának és cselekvésének. De így van-e ez jelenleg? A világiaknak semminemű egyházi ügyekbe sincs befolyásuk és vajon ezáltal nagyobb-e, avagy csak kielégítő-e az egyházi rend tekintélye és befolyása? Őszintén meg kell vallani, hogy a klerusnak óhajtható áldásos hatása nem tapasztalható sem a köznevelésben, sem a kath. híveknek akár érzületében, akár családi és társadalmi életén, s a közügyek körül követett eljárásánál. «Hasonlítsa össze Herczegséged — mondja báró Eötvös — az egyházi rendnek a hívek legnagyobb többségére jelenben tényleg gyakorolt befolyását azzal, a mit pásztori föladatánál, gazdag s tudományosan művelt értelmiségénél, magas társadalmi állásánál és vagyoniilag is előnyös helyzeténél fogva gyakorolnia kellene és lehetne, az összehasonlítás eredményét fölötte szomorúnak tapasztalandja Herczegséged.»

Ennek egyik legfőbb oka tagadhatatlanul abban rejlik, mert jelenben az egyházi rend a világiaktól el van szigetelve és nincsenek oly találkozásai, hol közös tanácskozásokban az egyház férfiai a keresztyén pásztori szeretet és a művelt értelmiség fegyvereivel az elméket irányozhatnák, a szíveket bizalomra hangolhatnák és megnyerhetnék.

És kérdi a miniszter, nem fogna-e az egyházi rendnek a

lelkekre gyakorolható befolyása még inkább csökkenni, ha a jelenlegi elszigeteltséget a világiakkal való föllebb érintett meghasonlás váltaná föl? Ellenben ő teljesen bízik benne, hogy a magyar klerus hívei között szükséges tekintélyét s benső befolyását gazdag értelmiségével s szellemi erejével mindég, sőt legfényesebben épen akkor tudja érvényesíteni, ha e szellemi fegyverre leendő utasítva!

Ez aggodalmak merültek föl a miniszter lelkében a püspöki kar munkálatának figyelmes átvizsgálása után, melyek azt az érzetet keltették föl benne, hogy nem alaptalanul féltetheti egyházát az elsorolt fenyegető veszélyektől, melyeket meggyőződése szerint azáltal kerülhetni el: ha az egyháztanácsok úgy szerveztetnek, hogy a világiak elég számmal s legalább is kétannyian vesznek bennök részt, mint az egyháziak; ha az alapszabályokban határozottan, világosan és szabatosan különválasztatnak azon ügyek, melyek az egyház dogmái és canonai szerint egyedül az egyház hatáskörébe tartoznak, minden többi ügyekben pedig a világiaknak az egyháziakkal egyenlő befolyás és határozatképesség biztosítottatik. E teendők azután a viszonyokra tekintettel, de határozottan és szabatosan legvenek megosztva a különböző fokú egyháztanácsok között.

Ha ily értelmű tervezettel fog a püspöki kar a világiak elé lépni, bizton reméli a miniszter, hogy azt hazánkban az összes katolikusok megnyugvással s örömmel fogják fogadni, és hogy nemcsak az egyháztanácsok gyorsan létre fognak jönni, hanem rövid időre tapasztaljuk, miként a világiaknak az egyházi renddel szeretetteljes együttműködése áldásosan fog hatni a katolikus egyházi élet emelkedésére a mi, hogy minél előbb történjék, a miniszter legforróbb óhajta.

A püspöki kar nem késett átdolgozni a miniszter által adott útmutatások mellett eredeti tervezetét s június 20-án a hercegprímás a miniszterhez az új dolgozatot eljuttatta. A miniszter magánlevélben már július 1-jén válaszolt s őszinte örömeinek adott kifejezést arra nézve, hogy a munkálatban kifejezett elvek és főleg az egyházközségi és espereskerületi tanácsok egész tervezete oly szerencsésen találkozik az ő fölfogásával és meggyőződésével, úgy, hogy már csak némi módoszatokra, némely helyen a formulázás szabatoságára s a munkálat első fejezeteiben megállapított elveknek az egész

tervezeten való következetes keresztülvitelére vannak csak megjegyzései.

A miniszter kijelenti, hogy a püspöki kar elismerésre méltó jelét adta azon valóban főpásztori gondoskodásának és törekvésének, hogy ez ügyben önmaga akar hívei elé oly javaslatot terjeszteni, mely az egyház hitelveinek sérelme nélkül azokat remélhetőleg kielégíti és megnyugtatta. A miniszter meg levén győződve, hogy a püspöki kar a világi hívek minden méltányos igényeinek kielégítése által tesz az egyháznak leggyümölcsözőbb szolgálatot és hogy a megkezdett félúton nem akar megállapodni, sőt a magasztos cél eléréseért egyházunk teljes önkormányzatának létesíthetéseért minden áldozatra kész, a primás és a püspöki kar bölcseségébe s mutatott szivességébe helyezett bizalommal adja elő észrevételeit azon módosításokra nézve, melyeket szükségesnek látna, hogy a munkálatban ne legyen semmi olyan, mi nézete szerint az óhajtott eredményt kockáztatná és hogy az előterjesztendő javaslat minden részleteiben összhangzatos mű legyen.

A miniszter ezután külön-külön teszi meg észrevételeit azokra a szakaszokra, melyek módosítást vagy kiegészítést kívánnak. Elégségesnek látjuk fölemlíteni a következőket. Minthogy az egyházközségi és az esperesi tanácsokban jelen vannak a községben, illetőleg az esperesi kerületben működő tanítók s ugyanők az egyházmegyei tanácsban is választott képviselőik által jelen vannak, a főegyháztanácsból sem zárhatók ki és pedig annál kevésbbé, mert e tanácsnak leglényegesebb föladata az országbeli összes katolikus népnevelésről gondoskodni. Ez legalább is oly fontos teendője, mint a középiskolákról intézkedni, melyek tanárai pedig a tervezet szerint a főegyháztanácsba követet küldenek, míg a legkiterjedtebb körű népoktatás szakemberei egy követ által sem lennének képviselve.

A miniszter javaslata szerint tehát minden egyházmegyei tanácsból egy, összesen tehát mintegy 24 tanító lenne a főtanácsba választandó.

A miniszter benső örömmel ismeri el, hogy az egyházközségi s esperesi tanácsok szervezete a püspöki kar új munkálataiban helyesen állapíttatott meg, de sajnálattal jelenti ki, hogy sem az egyházmegyei, sem az egyházi főtanács hatáskö-

rét kijelölő szakaszokban nem látja sem a munkakör szabatos körülírását, sem határozott elkülönítését azon ügyeknek, melyek kizárólag az egyházi rend körébe tartoznak, azoktól, melyekben a hitelvek és kánonok sérelme nélkül az egyház-tanácsok is intézkedhetnek.

A tervezet mindenütt «tanácskozást», «vitatást», «ellenőrzést», «nyilvánartatást» említ, de sehol sem szól kezelésről, rendelkezésről, intézkedésről. Ha tehát «a munkálat 1. §-ában nagyon szépen és helyesen az van mondva, hogy az egyház-tanácsok az egyházat külviszonyaiban képviselik az állam irányában, nagyon sajátságos és alig tartható helyzet volna, hogy az egyházat képviseljék azon viszonyokban, melyekben magok is csak tanácskozhatnak, de semmi határozati és rendelkezési joggal nem bírnak».

Ez okból a miniszter részletes javaslatokat tesz az egyházmegyei és a főegyháztanács teendője és hatáskörére nézve. A főegyház tanácsára nézve a miniszter a következő szakaszokat javasolja :

1. Az egyház dogmáit, az isteni tiszteletet, a papi rend szervezetét és a papi egyházfegyelmet tanácskozás tárgyává sem teheti. Ezeken kívül, az egyházi dolgokra vonatkozó országos törvényeknek és a király Ő Felsége legfőbb kegyúri jogainak tiszteletben tartása mellett intézkedik a magyar és erdélyországi katolikus egyháznak szervezete, kormányzata és mindazon ügyeiről, melyek nem tartoznak kizárólag az egyes egyházmegyek körébe.

2. Rendelkezik és gondoskodik mindazon egyházi vagyonnak kezeléséről és hovaforrásáról, a mely vagyon sem az egyes egyházközségek és egyházmegyek és testületek tulajdonát nem képezi s melynek kezelése az alapító által nem kizárólag az egyházközségre vagy egyházmegyére, vagy az illető testületre, sem a király Ő Felsége kormányának közvetlen gondjai alá nem bízott.

3. Tekintettel a katolikus egyház önkormányzatának a törvényes és közjogi viszonyok változása által szükségessé vált szervezésére, fejlesztésére vagy biztosítására, tervet készít arra nézve, hogy jövőre miként kelljen király Ő Felsége legfőbb kegyúri jogainak s érdekeinek tökéletes biztosításával, teljes épségben tartása mellett az egyház tulajdonjogának, rendeltetésük céljainak megfelelőleg kezelni a magyarországi,

jelenleg a kormány által kezelt katolikus alapítványokat és alapokat.

4. A tanügyet illetőleg, az oktatásra vonatkozó országos törvények tiszteletben tartása mellett határoz és intézkedik a hazai katolikus egyház által fenntartott összes alsó, közép és főiskolákban való oktatásról. Megállapítja a tanrendszert, a tanítók és tanárok fizetésének minimumát és minden katolikus iskolákban fölügyeletet gyakorol. Minden katolikus tanintézetekben, melyeket nem kizárólag az egyes egyházmegyék s azok községei vagy testületek tartanak fenn, közvetlenül is intézkedik. Azonban a hittani oktatásba és a vallásgyakorlatba nem szól bele.

5. Tárgyalja az egyházmegyei tanácsokról fölterjesztett indítványokat s kérelmeket, úgy szintén az egyházközségi tanácsok, testületek és magánosok által benyújtott kérelmeket. Magától értetődően, hogy mindez indítványok és kérelmek csak a katolikus egyházi és iskolai ügyekre vonatkozhatnak.

6. Az egyházközségi és egyházmegyei tanácsokról fölbevezett ügyekben legfőbb hatóság.

7. Első ülésében szervezi magát a főegyháztanácsot, részletesen megállapítja annak munkakörét és teendőjét. Hasonlóul meghatározza az egyházközségi és egyházmegyei tanácsok szervezetét, körvonalozza hatáskörüket, megállapítja az egyházközségi tanácsoknak az egyházmegyei tanácsokhoz és mindezeknek a főegyháztanácshoz való viszonyát.

8. Mindhárom rendbeli egyháztanácsok szervezetében és munkakörében netán szükségesnek tapasztalt reformokat koronként eszközli. §. Az egyháztanácsok szervezetének és munkakörének a fenti §. szerint alapszabályokba foglalt végleges megállapítása a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi minisztérium útján Ő Felsége elé terjesztendő s annak jóváhagyása után érvényes. §. Az elnök minden alkalommal a főegyháztanács üléseinek bezártával az ülések hitelesített jegyzőkönyveit egy példányban 48 óra alatt fölterjeszti a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi minisztériumhoz. És ha a fölterjesztés napjától számítandó 20 nap alatt a miniszter semmi indokolt ellenvetést sem tudat az elnökkel, akkor végrehajthatók a jegyzőkönyvben foglalt végzések.

Valóban súlyos helyzetben volt a magyar episcopatus. Minden oldalról nehézségekkel kellett küzdenie.

A curia gyógyíthatlan bizalmatlansággal viseltetett az autonómiai mozgalmak irányában, melynek forrása részben e mozgalmaknak Ausztriában való helytelen megítélése s fő részben az ennek következtében félrevezetett bécsi nuntius ellenszenvében keresendő.

A vidéken a katolikusok nagy örömezővel fogadták az autonomia fölállításának hírére s örömkönnel föliratokban adtak kifejezést. De csakhamar kételyek keletkeztek bennök. Egyebek közt kifejezést adott ennek a nagyváradi római és görög katolikus hívektől 1868 márczius 31-én gróf Haller Sándor elnöklété alatt tartott értekezlet is, melyből a hívek egyrészt a kormányhoz, másrészt a primáshoz folyamodványt intéztek azon óhajításuknak adván kifejezést, hogy mivel a nagyváradi egyházmegye területén is az a hiedelem kezd éledni, hogy az autonomia tárgyalásának elhalasztása a világi katolikus hívek iránt való bizalmatlanság- és féltékenységből ered, megnyugvás nyújtassék arról, hogy az autonomia kérdésének megoldására a püspöki kar akadályozólag nem hat.

A primás nem késett megnyugtató választ adni. A kitűzött cél — írja gróf Hallernek — nem egyéb, mint hazánkban a katolikus egyház ősi törvényes jogait, szabadságát és függetlenségét az 1848: XX. törvényezik 2. §-ának tiszteletben tartása és a király ősi apostoli prerogatíváinak sértetlensége mellett minden irányban biztosítani. A föladat tehát, melynek szerencsés megoldása előttünk fekszik, az autonomia gyakorlatának azon ildomos formáját és szervezetét keresni, mely az egyháznak nem csak vallás-erkölcsi emelkedése s a nemzeti culturát és nemesedést támogató társadalmi befolyása, de testvéri belbékéje biztosítékát is nyújtja s melynek szerkezete összhangzásban az egyház változhatatlan szellemével és insitutióival, képes legyen az egyház világi hiveinek is azon méltányos befolyást megszerezni s oly módon biztosítani, mely azok üdvös érdekeltiségének megfelel, mely magasztos önértéket és jogtudatjokat emeli és jutalmazza, mely a tehetségnek s vallási indulatnak kellő cselekvési tért nyújt s mely végre a szerkezet egyszerűségénél s összhangzásánál fogva a felelős ügyvitelt meg nem zavarhatja. A püspöki kar

mind e szempontokat már azelőtt is kellő méltánylásba vette s e kérdés megoldásának legegyszerűbb módja fölött komolyan s behatólag tanácskozva nem rajta múlik, hogy az egyház világi tagjai tanácsának befolyása mellett az autonómiára vonatkozólag megállapodás és egyetértés jöhessen létre oly javaslatban, melyet Ő Felsége elé lehessen terjeszteni a végett, hogy annak alapján az autonóm egyházi gyűlések mielőbb rendszeresen megtartathassanak.

De a püspöki karnak a saját köréből származó ellen-szenvvel és aggályokkal is kellett küzdenie. Sokan veszélyes útnak tekintették az autonómiát, melyen a véghatárt megszabni s a népet a kellő határok közt megtartani nem lesz lehetséges. Pedig az aggodóknak ebben igazuk nem volt. Az episcopatus célzata még az autonómiának tágabb keretében is tulajdonképen csak az volt, mely őt a Bach-rendszer alatt és az októberi diploma, majd pedig az autonómiai ügynek a congressus után halálos álomba merülése alatt vezette: az alapítványi vagyonnak és az abból föntartott iskoláknak a kormány kezéből kivétele. Előttük az lebegett, hogy a világi kormány az egyházra veszélyes alakot ölthet, jellege teljesen megváltozhatik s a vallás- és közoktatásügyi tárca nem katolikus egyén kezébe is kerülhet és így kívánatos, hogy a kath. alapítványok vagyona a tervezett és az egyház constitúcióját nem érintő vegyes tanácsok kezére bízassék, melyek szervezetére nézve a szándék eredetileg az volt, hogy két rendű tanács legyen: egyik, a községi: a templom- és iskolai vagyon, a kegyes intézmények s ájtatos alapítványok ügyének kezelésére és a másik, a főtanács: azoknak az ügyeknek ellátására, melyek eddig az egyházi és iskolai bizottságokhoz tartoztak a helytartótanács kebelében.

Be kell egyébiránt ismerni, hogy az episcopatus a mint a tárgyalás előhaladásával eredeti tervén túl in medias res kellett mennie, a legkészségesebben és az ügy sikeres megoldására irányzott odaadó törekvéssel iparkodott első tervezetét újabb és újabb módosítás alá venni, hogy a kormány részéről fölmerülő és az egyház álláspontja mellett is elfogadható kívánalmak teljesítésével a megoldást előmozdítsa.

És ez kötelessége is volt, mert a miniszter az általa szükségeseknek tartott szabályzatok megállapítása esetére

késznek nyilatkozott oda hatni, hogy a kath. egyház az ő alapjait és iskoláit saját kezelése alá vehesse.

A miniszter a szabályzat megállapítására eleinte nem is vélte szükségesnek a világi elem bevonásával vegyes tanácskozmány tartását. A püspöki kar maga is illetékes ez irányban tervezetet készíteni. Előgségesnek tartotta azon kiváló férfiak meghallgatását, kiknek véleménye a püspöki kar előtt súlylyal bír. Eötvös annyira bizott a gyors sikerben, hogy a vallásügyi törvényjavaslatok előterjesztését akkora óhajtottá halasztani, midőn az autonomia életbelépésével a kath. egyházi tanácsok már megerősödtek.

A püspöki kar az első javaslatra nézve gróf Cziráky Jánost, hilibi Gál Jánost, gróf Szécsen Antalt, Somsich Pált hallgatta meg.

A miniszter súlyt helyezett arra, hogy az egyházmegyei tanácsok megfelelő hatáskörrel láttassanak el. Ebbe készséggel nyugodott bele a püspöki kar, valamint abba is, hogy a főegyháztanácsban a világi tagok száma az összes tagok számának két harmadát tegye. E kívánságnak teljesítését is a püspöki kar részéről természetesnek találjuk, mert ha az önkormányzat célja, annak kerete az egyház érdekeinek szemmeltartásával szabatosan meg van állapítva, az ügynek ártalmára a világi tagok többsége nem lehet.

És midőn 1868 május 11-én kelt levelével a miniszter kijelentette, hogy a püspöki kar munkálatát tárgyalás alá sem veheti, míg azok világi férfakkal egyetértőleg nem állapítottak meg és magán levelében kijelöli azokat a módosításokat, melyeket főntebb már közöltünk, a püspöki kar nem késik munkálatát átdolgozni és beleegvezni abba, hogy az országgyűlésnek ősszel összejövetelekor vegyes értekezlet tartassék, melyre a főrendiházból 37 és a képviselőházból 45 tagnak meghívását határozza el.

Időközben a püspöki kar a miniszteri levél értelmében átdolgozott munkálatát siet a miniszterrel közleni, ki viszont nem késik észrevételeit július 1-én kelt levelében a püspöki kar tudomására hozni. A szükséges változtatásokat a püspöki kar meg is tette és az átalakított szabályzatot a miniszternek átadta.

A kormány és a püspöki kar legbuzgóbb törekvése mellett is ros z jelek közt indúlt meg a vegyes értekezlet ügye, melynek megtartását a primás október 1-jére tűzte ki.

A római curia egyrészt a concordatum föntartását kívánta s ennek elejtése miatt szemrehányásokat tett, másrészt az autonomia ellen foglalt állást, mi érthetőleg aggályokat keltett a püspöki kar számos tagjában. A püspöki kar azonban nemcsak hazafias, hanem a vallás és egyház érdekében elengedhetetlen kötelességének tekintette kitartani azon álláspont mellett, ha nem is önkényt választotta azt, hanem a változott viszonyok és körülmények között erkölcsi nyomás alatt, mint az üdvös megoldás eszközét elfogadnia kellett. Bizonyos jogosultsággal hivatkozhatott ugyan az egyház arra, hogy az autonomia a kath. világban példa nélküli, azonban csak a forma szerint, nem pedig lényegére nézve, mert lényegileg egyházi szempontból mit sem foglal az magában, a mi már eddig fenn nem állott volna.

A püspöki kar ugyanis akként fogta föl a helyzetet, hogy a kath. iskolákban és a kath. egyház vagyona kezelésének körében a világi hatalom intézkedett, melynek közegei között, ha vannak egyházi személyek is, nem mint ilyenek, hanem inkább, mint a kormány megbízottai, hivatalnokai intézkednek. Míg ha az autonomia életbe lép, a kormány intézkedési köre az egyházra fog átszállani, mert a püspöki kar és a papság a hívekkel együtt fog intézkedni, minek elérésére a püspöki karnak azért is kell törekednie, mert ha eddig a kormány az apostoli király nevében intézkedett is, ma a kormányforma megváltozásával a katolikus egyház és a kormány közt való viszony is megváltozott, mert míg eddig a kormány az apostoli király különös előjogánál fogva intézkedett, most a politikai hatalom oly kormány kezében van, mely magáról azt vallja, hogy minden hitfelekezeten kívül áll, mi okból szükséges, hogy a kath. iskolák, a kath. vagyon ne maradjanak a politikai kormány kezében, hanem az egyház hatalmába jussanak, annál inkább, mert a többi hitfelekezetek e téren szabadon intézkednek.

Így tekintván a helyzetet, a kath. érdekek megmentésére és biztosítására ment a püspöki kar az autonómiának, mint e célra vezető útnak és módnak fölkarolásába. Az általános mozgalommal szemben tétlennek maradnia szent kötelessége nem engedte, mert ha ez irányban tétlen marad, alig szenved kétséget, hogy ez ürügyül fog szolgálhatni az egyház birtokainak lefoglalására, míg az autonomia megalapítása biztosítékul

szolgál arra, hogy a kath. egyház vagyona a kath. egyház céljaira megóvassék. E célból fordítá a püspöki kar figyelmét az autonómia tervezetének elkészítésében első sorban azokra a tárgyakra, melyek az intézkedést legsürgősebben kívánták: az iskolákra és az alapítványokra, hogy azokat a kormány kezéből mielőbb kivehesse és az 1848: XX. t.-cz. rendelkezését a kath. egyházra nézve is érvényre juttassa.

Méltó aggályokat keltett azonban az a bizalmatlanság, melylyel a világiak a püspöki kar javaslata és az autonómia ügyének a püspöki kar részéről megindítása irányában viselkedtek.

A meghívott világiak előre hangoztatták azt a szándékukat, hogy az értekezleten az autonómiai szervezet bírálatába nem bocsátkoznak, hanem a kath. egyház összes híveire fognak hivatkozni, mert egyedül azokhoz tartozik az autonómiai szervezet végleges megállapítása.

Somssich Pál azt a kérdést vetette föl, hogy a világi rend az ő saját jogán vagy kegyelem czímén veend-e részt az értekezleten. Ez valósággal nemcsak céltalan, hiú, hanem a püspöki kar részéről épenséggel meg nem érdemelt kérdés volt.

A kath. egyház vagyona a koronából származott, nem a világi hívektől. A kath. hívek eddig autonómiával épen nem bírtak, a püspöki kar kezében volt teljesen az igazgatás és a kormány kezében a felsőbb iskolák és az egyházi vagyon ügye. Mi volt természetesebb, mint hogy az első javaslat az arra legilletékesebb testülettől, a püspöki kartól terjesztessék elő és az állam kormányának jóváhagyását nyerje meg. És mi volt e mellett természetesebb, mint hogy a javaslat a világiakkal is közöltessék s tanácsuk a szervezetnek minél helyesebb megállapítására kikéressék, mert világos egyrészt, hogy csakis a kormány jóváhagyása mellett lehet az érdemleges tárgyalásokat megkezdeni, másrészt pedig kétségtelen, hogy az összes katolikusok gyűlésének is bizonyos előre meghatározott formák s meghatározott célra lehet helye s így az autonómiai szervezkedés legalább is a választási szabályok előzetes megállapítását kívánja.

Azon, hogy a világiak között a püspöki javadalmak közt mutatkozó aránytalanság szintén szóvá tétetett, csodálkozni nem lehet annyival kevésbé, mert bizonyára akadtak köztük

olyanok, kik tudomással bírtak Ferencz királynak a főpapi javadalmak szabályozására és egyenlősítésére vonatkozó, de csak papíron fönlevő intézkedéséről és így természetes volt, hogy a világiak jelentékeny körében az autonomia ügyének életbeléptetését nem csak a kath. alapokra, melyeket a püspöki kar egyedül vett számításba, hanem a püspökök személyes javadalmaira is kiterjesztetni kívánta.

A püspöki kar tekintete azonban a kiegyezés nagy férfia, Deák Ferencz felé fordult, kit a primás személyesen hívott meg az értekezletre. Nem szenved kétséget, hogy Deák a püspöki javaslatral nem volt megelégedve. Oda nyilatkozott, hogy az egyház vagyona és az iskola inkább a miniszter kezében maradjon, ki felelősséggel tartozik, mintsem elfogadjon oly javaslatot, mely mellett a felelősséggel nem tartozó püspöki kar intézkednék. Az autonomia életbeléptetését azonban ő is kívánta, mégis azzal a kijelentéssel, hogy bár a világi hívek a sekrestyébe be nem kíváncsoznak, de az iskola és az összes egyházi vagyonra vonatkozó intézkedés körül maguk részére a túlsúlyt követelik.

A világi meghívottak szeptember 26-án az Akadémia helyiségeiben magánértekezletet tartottak. Az értekezletből nem ugyan küldöttségileg, mint ez eredetileg szóban volt, hanem föliratilag fejezték ki, Deák Ferencz indítványára, a primás irányában, az autonomia ügyében a püspöki kar részéről kifejtett buzgó munkálkodásért, köszönetüket.

Az értekezlet eredménye előre volt látható. A legnagyobb rész nem ismerte el a püspökök kezdeményezési jogát, nem fogadta el kiinduló pontul a püspöki kar javaslatát s a túlsúlyt a szervezetben, az egyetértés és az eredmény elérhetése végett, Deák indítványára, a papokkal szemben a hasonlíthatatlanul nagy többség, a világiak számára igényelte. A megállapodás (mely szerint a kezdeményezésnek mégis csak a püspöki karból kelle kiindulnia) az volt, hogy a püspöki kar oly tanácskozmány összehívására tegyen javaslatot, mely az autonomia szervezetének megállapítására egybehívandó gyűlés választási szabályait alkossa meg.

VII.

Az 1868 okt. 1-jén tartott vegyes értekezlet. — Az autonomiát előkészítő gyűlésnek az 1869 jan. 28-án kelt királyi elhatározással jóváhagyott szabályai. — A püspöki kar körlevele 1869 máj. 1-jéről a választások tárgyában. — Az előkészítő gyűlés 1869. jun. 24-én megnyitattik. — Az autonomiát szervező gyűlésnek az 1869 okt. 25-én legfelsőbbileg jóváhagyott választási szabályai. — Ghyczy interpellációja 1870 febr. 16-án. — A szervező gyűlés 1870 okt. 26-án. — Üléseit a szervezet kidolgozása és tizenkét tagú szervezőbizottság megválasztása után 1871 márczius 30-án felfüggeszti. — A congressus javaslata 1871 jun. 12-én a király elé terjesztetik. — Ghyczy és gróf Zichy Nándor interpellációi 1872 ápr. 3-án és 4-én. — A primás levele ápril 10-éről. — Dr. Pauler miniszter válasza. — Interpellációk 1878 és 1888-ban. — Trefort miniszter átírata 1886-ban a helyi autonomia ügyében a püspöki karhoz. — Az autonomia szervezésének ügyét az 1894 febr. 4., 1895 nov. 29., és 1897 máj. 14-én kelt legfelsőbb elhatározások újra tárgyalásra tűzik ki. — Az 1872 évi kormányálláspontja. — A mai helyzet. — Az életbeléptetés akadályainak elhárítása.

Bár a vegyes tanácskozmányt megelőzőleg tartott értekezlet bizonyossá tette, hogy a tanácskozmány sikerre nem fog vezetni, a püspöki kar el volt határozva kitartani javaslata mellett, melyet Eötvös báró utmutatásai szerint az ügynek sikerre vezetését célzó buzgósággal dolgozott ki, habár hangok is emelkedtek, melyek az egyház érdekében mintegy a gondviselés művének tekintették volna, ha a püspöki javaslat ellenében éppen a világiak részéről mutatkozó áramlatban az autonomia eszméje végleg elmerül.

A főrendiházi tagok általában a püspöki javaslat elfogadása és annak tárgyalás alá vétele mellett voltak s a primás elnöklete alatt október elsején tartott ülésben az erre vonatkozó javaslatot gróf Károlyi György meg is tette.

Az eredmény, gróf Károlyi javaslatának el nem fogadása előre nemcsak látható, hanem — mint említettük — a világiak előző értekeztetének lefolyásából tudva is volt.

Deák kijelentette, hogy a katolikus autonomia az egész katolikus egyházat illeti. A római katolikus egyház pedig a római katolikus vallást követő egyháziak és világiak összes-

sége. Ez összességnek van joga az autonómiát megállapítani, s annak jogait gyakorolni; ma, miután azt egész összességében nem teljesítheti, képviselet által kell gyakorolnia. A katolikus egyház ez összességének túlnyomólag nagyobb részét kétségtelenül a világiak teszik. Nem kívánhatjuk ugyan, hogy az összes egyházat illető ügyek vezetésében az egyházi rend csupán csak számaránya szerint birjon befolyással, de azon kívánság, hogy minden ily ügyeknél a képviseletben a világiak legyenek túlnyomólag képviselve, méltányos és igazságos és ezt az eszmét maga a mélyen tisztelt püspöki kar is követte javaslatában. Mi, kik e tanácskozmányon együtt vagyunk, csak véleményt mondhatunk, de nem vagyunk jogosítva magunkat a katolikus egyház képviselőinek tekinteni s annak nevében határozólag felszólalni. Hogy azon vád ne emeltethessék, hogy az autonómiát nem az összes római katolikus egyház állapította meg szabadon választott képviselői által, véleményem s ha szabad úgy szólanom, tanácsom a teendőkre s azok sorozatára nézve a következő: A mélyen tisztelt püspöki kar, mely magas egyházi állásánál fogva hivatva van a kezdeményezésre, most egyelőre ne bocsátkozzék a javaslatban a katolikus egyház szervezésébe, hanem csak azon szabályok megállapítására szorítkozzék, melyek szerint a római katolikus vallást követő egyházi és világi honpolgárok meghatározott számú képviselőket válaszszanak. De e szám úgy állapíttassék meg, hogy a túlnyomó mennyiség a világiakat illesse. «Az ő Felsége által megerősítendő választási szabályokban körülírt módon választassék meg a katolikusok első gyűlékezete. E gyűlékezet, mint mely némileg oktroyált szabályok alapján választatik meg, az összes római katolikus egyház teljes képviseletének nem tekintethetik s így feladata csak az lenne, hogy rendszeres választási módot dolgozzon ki, mely szerint a katolikus egyház összességének újabb gyűlékezete lesz megválasztandó, mely gyűlékezet a magyar autonóm római katolikus egyházat teljesen képviselvén, ez alapon fogja az autonómiának szervezetét, kezelését, az egyháztanácsnak föllállítását és hatáskörét, szóval az autonómiának minden részleteit megállapítani, kivéve azonban vallásunk dogmáit, az isteni szolgálatot, az egyházi személyek fegyelmét és a papság nevelését... Hiszem, hogy ily módon sok bizalmatlanságnak, kétségnek és gyanakodásnak eleje vétetvén, az

egyház világi és papi tagjainak őszinte közreműködése által az óhajtott célt inkább elérhetjük».

Perczel az autonomia tanácskozási és intézkedési keretébe még a Deáktól kizárandóknak említett tárgyakat, jelesen a dogmákat is bevonni kívánta. Ennek azonban az értekezlet helyt nem adott és a primás javaslatára Deák indítványát határorozatra emelte.

A választási szabályokat a püspöki kar ki is dolgozta, hogy azokat ő Felsége jóváhagyván, az előkészítő gyűlés tagjai megválasztathassanak és ekként első alapkőve tétethessék le azon autonómiának, mely által a katolikus egyházat az első szent királyhoz és a magyar államélet minden nyilvánulásaihoz oly szorosan fűző ősi kapcsok pótlására ezentúl a nemzet többségéhez, szent eredetéhez és állami súlyához méltó oly szervezetet nyerjen, mely a katolikus egyház alaptörvényeivel egyrészt összhangban legyen, másrészt az egyház teljes önkormányzatát és függetlenségét biztosítsa.

Ő Felsége a bemutatott választási szabályokat 1869. január 28-án kelt legfelsőbb elhatározásával jóváhagyván, a miniszter azokat a hercegprimásnak január 29-én 13/eln. sz. alatt kelt iratával megküldötte. A magyarországi püspöki kar ezután tavasszal megtette az előkészítő gyűlés összehívására szükséges intézkedéseket. Május 1-jén kelt körlevelében kijelenti, hogy a megváltozott honi viszonyok tekintetéből az egész országban a templomi, kegyes alapítványi és iskolai vagyon, valamint a tan- és nevelésügy kezelése körüli gondjaiban s munkájában hiveit részesíteni óhajtván, célszerűnek látta a vegyes egyháztanácsok intézményét behozni, mely szándékát az 1868. okt. 1-jére Pestre meghívott katolikus világi főrendek- és országos képviselőkkel közölvén, e tanácskozmány egyetértőleg elhatározta egy előkészítő katolikus gyűlés egybehívását azon célból, hogy e gyűlés rendszeres választási módot dolgozzon ki, mely szerint a magyar kath. egyház egyetemének szervező gyülekezete egybehivassék.

A püspöki kar e körlevelével kibocsátotta a magyarországi római katolikus vegyes egyháztanácsok megalakítását előkészítő gyűlés képviselőinek megválasztására vonatkozó szabályokat is, melyek szerint meghivandók voltak: a püspökök, a pannonhalmi főapát, minden egyházmegyéből egy papi és összesen 103 világi követ.

Az előkészítő gyűlésnek a választási szabályok szerint 25 főpapból, 24 papi és 103 világi követből kellett volna állania. Tényleg 112 tag jelent meg.

A gyűlés, mely másodelnökké Gajzágó Salamont, egyházi jegyzőjévé Pollák Jánost és világi jegyzővé Zichy Antalt választotta, első ülését 1869 június 24-én tartotta s munkálatával tíz ülésben készült el. A gyűlés június 26-án tartott üléséből a választási szabályokra vonatkozó javaslat kidolgozása végett hat papi és tizenkét világi, összesen tehát tizen-nyolcz tagból álló bizottság kiküldését elhatározván, azt a június 27-én tartott ülésben meg is választotta. A bizottság részéről kidolgozott munkálatot az elnök herczegprimás az október 7-én tartott 5-ik ülésben bemutatván, a javaslat tárgyalását az október 12-én tartott 9-ik ülésben befejezte s a gyűlést október 13-án feloszlatta.

Az elfogadott választási szabályzat szerint az autonómiát szervező gyűlés egyharmadában egyházi és kétharmadában világi tagokból áll, kik mindannyian közvetlen választás útján nyerik megbízásukat.

Tagjaik: a négy érsek, husz püspök, a pannonhalmi főapát, a káptalanok egy-egy küldöttje, az öt szerzetesrendnek egy-egy képviselője, a világi papságnak egyházmegyénként választandó 34 képviselője, a világi kegyuraknak négy képviselője és a világiaknak az egyházmegyékben megállapított 132 választó kerület szerint választandó 132 képviselője.

E választási szabályokat ő Felsőge Budán 1869 évi október 25-én kelt legfelsőbb elhatározásával szentesítette: «Vallás és közoktatási miniszterem előterjesztésére a magyarországi katolikus egyház autonómiáját szervező gyűlés tagjainak választási módozatát ezennel jóváhagyom».

Mielőtt a congressus összeülhetett volna, az országgyűlésen az autonómia ügye felszólalás tárgyát képezte. Ghyczy Kálmán 1870 febr. 16-án tartott beszédében az egyházközségi, esperességi, püspökmegyei egyháztanácsról és az országos főegyházi tanácsról, melyeken a katolikus autonómia nyugodnék, — azt a véleményét nyilvánította, hogy bár azokban a világi tagok száma kétségtelenül nagyobb lesz az egyháziakénál, mégis meggyőződése szerint e tanácsokban a hierarchia canonszerű jogainál, hatalmánál, századok óta változatlan elveinél fogva a tanácsok mesterséges organisatiója következ-

tében a világi tagok befolyása igen alárendelt lesz s ennek indokolására a püspöki karnak az egyházi tanácsok szervezése iránt 1868-ban kidolgozott, de a közbejött körülmények miatt még nem foganatosíthatott javaslatára, jelesen a 72. §-ra hivatkozott, mely szerint az országos főegyházi tanács intézkedik a katolikus egyház által főtartott összes alsó, középső és felső iskolákban való oktatás és nevelés, tehát a királyi gymnasiumok, jogakadémiák és az egyetem fölött. Ezt Ghyczy megengedhetlennek tartja, mert a katolikus ifjúság nevelése és oktatása ekként az egyházi rendnek, a hierarchiának és ezek által a jezsuitáknak adatván át, azon álláspontra taszítatnák vissza, melyben egy század előtt volt. Felszólal az ellen is, hogy a vallás és közoktatási miniszter által kezelt alapok és alapítványok, melyek eredete, célja és rendeltetése iránt az országgyűlés kellő ismeretekkel nem bír, — a szervezendő egyházi tanácsnak az országgyűlés tudta és beleegyezése nélkül átadassanak.

Báró Eötvös Ghyczy ellenében kifejtette, hogy az autonómia megalapításában egy új erős támaszát látja nem a hierarchiának, hanem hazánk alkotmányos létének és szabadságának. A katolikusok autonom testületének a katolikus iskolákra vonatkozó befolyását illetőleg kijelenti a miniszter, hogy az elemi iskolára nézve Ghyczy sem tagadja, hogy az felekezeti maradjon, a mi pedig a felsőbb tanintézeteket illeti, a kérdés eldöntése attól függ, hogy az oktatási szabadság elvét a képviselőház a felsőbb tanintézeteknél meg fogja-e szüntetni vagy sem. A miniszter a szabadság mellett van és nem járulhat a Ghyczy által fölállított azon elvhez, hogy a felekezeti középiskolák és akadémiák megszüntetessenek és tisztán államiak állíttassanak föl. Ha valaki attól fél, hogy a katolikus fiatalság kizárólag egyházi férfiak vagy éppen jezsuiták által fog neveltetni, ez ellen biztosabb óvszer, mint az oktatási szabadság nem létezhetik és határozottan kárhozzat minden monopoliumot bárki által gyakoroltassék is az, nemcsak a népiskolákban, hanem a felsőbb tanintézetekben is. Végre az alapok tekintetében kijelenti a miniszter, hogy nem adott okot arra, hogy valaki kétkedhetné alkotmányos érzületében vagy azon, hogy az alkotmányosság alapföltételeit és kötelességeit ismerje. Miután pedig az 1848 : III. törvényczikk az alapok kezelését a miniszteriumnak adta át, megnyugodhatik Ghyczy,

hogy az alapoknak, átadása iránt intézkedés csakis a törvényhozás határozata alapján lehet.

A vitában részt vett Horváth Mihály, az 1849-ben Csánadra kinevezett püspök is, ki a következőket mondta: «Azt hallottam, hogy a katolikus egyház sokáig államegyház volt, vannak számos jószágai, alapítványai és ezekről számadást kell kérni; de ez ellenörködés nem az országgyűlést illeti, mely különféle vallású képviselőkből áll. A számadás követelése majd azon autonomikus egyháztanácsot fogja illetni, mely, remélem, még ez év folytán föl fog állíttatni; nem azon egyháztanácsot értem, melyet Ghyczy Kálmán úr említett és melyről voltak némi tervek, de annyira homokra építve, hogy a közvélemény egy szavára leomlottak, úgy, hogy még tanácskozás tárgyává sem merték tenni az illetők: hanem érteni azon autonom egyháztanácsot, mely a katolikusoknak szabadon választott képviselői által fog fölállíttatni. Ezen egyháztanácsnak lesz köteles a miniszter számolni mindazon javakról és jövedelmekről, melyek eddig az állam által kezeltettek».

Eötvös többször felszólalt. Megezáfolta Horváth Mihálynak azt az állítását, mintha a római katolikus egyház vagyonának kezelésére vonatkozó számadás fölött való tanácskozásra az országgyűlés nem illetékes hatóság volna azért, mert annak tagjai nem mindnyájan ez egyház hívei.

Majd az autonomia ügyében követett eljárást igazolta. Ez eljárás — mondta — abból állott, hogy a haza katolikusainak igen tisztelt férfiai tanácskozásokat tartottak, melyek eredménye az volt, hogy az azokra összejött férfiak magokat bárminek végzésére competenseknek nem tekintvén, kimondták, hogy az autonomiai szervezet megállapítására az ország minden katolikusaiból nagy gyülekezetet, a képviseleti rendszer alapján, kell összehívni, melynek választási szabályait az értekezlet ki is dolgozta és e szabályokat a Felség, mint a katolikus egyház főpatronusa elé terjeszté, ki azokat miniszteri ellenjegyzés mellett jóváhagyta. A miniszter kifejti, hogy ez eljárás törvényt semmiképen sem sértett, mert senki sem vonhatja kétségbe a katolikusok azt a jogát, hogy ügyeik rendezéséről maguk közt tanácskozhassanak; de nem ellenkezik a törvényt az sem, hogy a választási szabályok a Felség elé terjesztettek és végre magokban a választási szabályokban sem foglaltatik semmi, mi a törvényt összeütközésben lenne.

A vitában még egyszer fölszólalt Ghyczy azon figyelmeztetéssel, hogy ő az autonomia szervezetére azon okból hívta föl a figyelmet, mert a szabályok egyik pontjában az foglaltatik, hogy e szabályok a Felső szentesítése után, tehát az országgyűlés minden megkérdése nélkül azonnal érvényesek s hogy ez alapszervezet a miniszterrel is közöltetvén — az általa, mint állittatik, helyeseltetett. Egyébkint kijelenti, hogy nem tud vérmes reményeket táplálni arra nézve, hogy a katolikus egyház autonom szervezete oly jól fog sikerülni és létesülni, mint azt több képviselő hiszi és arról, hogy ahhoz Szuppan (esztergomi kanonok) és Samassa képviselők beszédei után még kevesebb reménye van, nem tehet.

Ghyczy kételyeit — sajuos — az idő igazolta, bár 1871-ben, úgy látszik, ő maga is abban a véleményben volt, hogy az autonomia életbe fog lépni.

Az 1870. év őszén végre a szervező gyűlés összeült. — Első ülését 1870 október 26-án, az utolsót 1871 márczius 30-án tartotta és 25 ülésen át folytatott tárgyalásokban készítette el az önkormányzat szervezésére vonatkozó javaslatait. Az október 29-én tartott ülésben alelnökül báró 'Sennyey Pált, világi jegyzökül Horánszky Nándort és Balogh Sándort, egyházi jegyzöül Pollák Jánost választotta. Ugyanez alkalommal a congressust előkészítő gyűlésben megállapított tanácskozási szabályok megvizsgálására s elkészítésére kilencz tagú bizottságot küldött ki. Majd az október 31-én tartott ülésben báró Jósika Lajos indítványára a katolikus autonomia szervezése és hatáskörének megállapítása iránt javaslat készítése végett titkos szavazással 27 tagú bizottság választását elhatározta, a november 2-án tartott ülésben, a tanácskozási szabályokat megállapította — és a november 3-iki ülésben a 27 tagú bizottságot s a kilencz póttagot megválasztotta.

Az egyháziak közül Pankovics János, Biró László püspökök, Babics János kanonok, Haynald Lajos érsek, Schlauch Lőrincz, Sárkány Miklós, Veszely Károly, Schopper György, Pados János, a világiak közül Bartal György, Gajzágó Salamon, gróf Keglevich Béla, Horváth Döme, Kubinyi Rudolf, Abonyi István, Szilágyi Virgil, gróf Apponyi György, gróf Zichy Nándor, Hrabár Manó, báró 'Sennyey Pál, Nehrebeczky Sándor, Perczel Béla, Mayer Károly, Huszár Ferencz, gróf Pejacsevich László, Inkey Zsigmond, gróf Zichy Henrik és póttagokul az egyhá-

ziak közül Devics József, Bula Theophil, a világiakból Mészáros Károly, Mály István, Gál János és Papp János választattak.

Időközben Esztergomban az autonomia ügyében egyházi hatos bizottság működött, mely az autonomia előkészítésével foglalkozott.

A congressus mindaddig nem gyűlt össze, míg a kiküldött bizottság munkáját be nem nyújtotta. Az elnök a bizottság javaslatát, valamint a bizottság kisebbségének javaslatát 1871. márczius 9-én mutatta be. A tárgyalás 11-én megkezdetvén, a márczius 21-én tartott ülésben a 27-es bizottság többségének javaslatát a congressus, 163 tagja közül jelenlevő 150 képviselő közül 96 szavazattal, a részletes tárgyalás alapjául elfogadta és a tárgyalást a márczius 28-án tartott ülésben befejezte.

Báró 'Sennyey Pál a márczius 29-én tartott ülésben nyújtotta be azt a határozati javaslatát, hogy az elkészített szervezet életbeléptetése és az óhajtott önkormányzat megvalósítása végett szükséges kiviteli intézkedések eszközzésére és fogamatba vételére az ország primásának elnöklete alatt 12 tagú bizottság választassék.

E bizottság a márczius 30-án tartott ülésben választott meg. A megválasztottak közül azonban Horváth Döme és Bartal György, kik már az általános tárgyalásnál nem-mel szavaztak, lemondtak.

A megválasztottak báró 'Sennyei Pál, Nehrebeczky Sándor, gróf Apponyi György, báró Jósika Lajos, Haynald Lajos, gróf Zichy Nándor, Pollák János, Schlauch Lőrincz, Horváth Döme, Szilágyi Virgil, Devics József, Bartal György voltak. — Póttagok Lonkay Antal, Stegmüller Károly és báró Vécsey József.

Ez ülésben hozatott az eperjesi és munkácsi, továbbá a nagyváradi megyei görög szertartású katolikusok által küldött képviselők kérvényei fölött is határozat. A görög katolikus vallásúak egy része ugyanis távol tartotta magát a congresszustól, mert a tervezett autonómiát jogaikra sérelmesnek vélték s külön egybehívandó egyetemes egyházmegyei gyűlésük útján nyert megbízatást tartottak szükségesnek az autonomiai szervezet tárgyalására.

A congresszus azonban határozatában azt a reményét fejezte ki, hogy ha tapasztalni fogják, hogy jogaik sértetlenül

hagyatnak, saját érdekekben ők sem fogják egyetemes és testvéries közreműködésüket megvonni, mert az autonomia határköréhez nem tartozó önállásuk föntartatik, sőt az autonomia körébe tartozó tárgyakra nézve az elvi megállapodások keretén belül kész a congresszus szabadabb kezet engedni nekik. Ez oknál fogva részokról külön congresszus összehívásának helyét és szükségét nem látja.

Az autonomiai congresszus ügye tehát ezzel elért a forduló pontra.

A szervezőbizottságnak a Felséghez intézett felterjesztése szerint a szervezet nagy részben oly rendelkezéseket tartalmaz, a melyek sem a király egyházfőkegyuri jogainak közvetlen gyakorlatát, sem egyházunknak az államkormányhoz való viszonyait nem érintik, sem arra, hogy fogamatba menjenek, törvényhozási intézkedések szüksége fönn nem forog. Ezekre nézve a legfőbb kegyuri jóváhagyás is elég ahhoz, hogy a magyarországi katolikusok saját ügyeiket legjobb belátásuk szerint kezelhessék. Egyházunk e részben soha sem engedhetne helyt az egyházon kívül álló tényezők olyszerű beavatkozásának, mely netán egyházunk jogait és érdekeit sértő föltételekhez akarna kötni önkormányzati szervezkedésünket vagy szervezetünk formáinak megengedhetősége fölött czélszerűségi szempontból akarna határozni. De nem tagadja a congresszus sem, hogy a munkálatnak fontos és lényeges rendelkezései is vannak, a melyek, mert az államkormányzati viszonyokat érintik s általok a kormány befolyása egyházunk ügyeire nézve módosulást szenved, de azért is, mert némely törvény megváltoztatását teszik szükségessé, — életbe nem léphetnek a nélkül, hogy erre vonatkozólag törvényhozási intézkedések ne eszközöltessenek. Súlyt fektet ennél fogva a bizottság arra, hogy a katolikus egyház önkormányzati jogai becikkelyeztessenek s önkormányzatuk törvényes biztosítékát nyerjék a katolikusok. A szervező-bizottság tehát, mely maga is határozottan kifejezte, hogy az önkormányzatot illeti mindaz, mi a személyi kinevezésre, a köznevelésre, az egyházi és iskolai javakra vonatkozik, arra kérte a Felséget, hogy a szervezeti munkálatot a némely pontokra nézve szükséges törvényhozási intézkedéseknek, valamint a törvényt szabta módon szentesítésnek alkotmányyszerű eszközlése végett felelős kormányához utasítani méltóztassék.

A primás, kivüle még nyolcz tagból álló küldöttség élén 1871 junius 12-én terjesztette Bécsben ő Felsége elé azt a munkálatot, melynek életbeléptetését a hívek óhajtva várták, míg az egyháziak nagyon is érthető aggodással néztek az új szervezet működése elé, némelyek azon okból is, mert semmiféle terhet, mely az egyházi tulajdonnak birtok- és szabadrendelkezési joga szentségét sértené, nem kívántak magukra vállalni és biztosítást akartak abban az irányban, hogy az önkormányzati kezelésbe veendő vallási, tanulmányi és egyetemi alapok jövedelmei a szükségletet fedezzék.

Ghyczy a congresszus elnapolása után néhány nappal 1871 április 3-án, nagyérdekű, terjedelmes indokolással kísért interpellációt intézett az új miniszterhez Paulerhez a katolikus autonomia tárgyában, mert a katolikus egyházi congresszuson megállapított egyházkormányzati szervezet több tekintetből az ország törvényeibe, alkotmányába, a kormány, az országgyűlés, a király, a korona jogaiba ütközik és maga az egyházi congresszus is nem oly módon alakult, a mint ezt a törvények hasonló esetekre megszabják.

Jelesen ellenkezik mindezzel Ghyczy szerint a szervezet 3. §-a, mely szerint az apostoli király által a magyar katolikus egyház érdekei képviseltetésének jövőre az önkormányzati hatóságokkal egyetértőleg kellene történnie, mi megbeszélése a királyt az állam külképviseletében illető jognak s lealacsonyítása az állami képviseletnek egyik hitfelekezet közvetítő közegévé.

A 4. §. szakasz az egyházi javadalmak, káptalanok szerzetesrendek, plébánosok, egyházak, templomok jószágait, a vallás, tanulmányi és egyéb alapokat a magyar katolikus egyház tulajdonának jelenti ki. A javadalmakat meghagyja ugyan javaik hitbizományszerű birtokában, de az említett alapokat átadja az önkormányzat kezelésébe s a törvényhozás rendelkezésének kinyerése után az egyházi javadalmak és az említett alapok birtokaira a katolikus egyház tulajdonának s hitbizományszerű élvezetének telekkönyvi bekebeleztetését elrendeli. E szakasz tehát az említett javak tulajdoni jogát egy tolvonással egészen új tulajdonosra, a magyarországi katolikus egyházra ruházza át, melynek mint ilyennek részére sem királyi adományok, sem magánalapítványok nem tétettek s a mely törvényeink szerint ingatlan javaknak tulajdoni joggal birtoklására képességgel nem bír.

A javadalmasok birtoklásának hitbizományszerű haszonélvezet és birtok gyanánt kijelentését kifogásolja, mert vagy helytelenül alkalmazza a fidei commissumokról szóló törvényeket a szóban levő szakasz, midőn a magyar katolikus egyház részére követeli azt a főtulajdoni jogot, mely a nagyobb egyházi javadalmakra mindig az állam által gyakoroltatott, a plébániákra és templomokra pedig a patronusokat és az egyházközsegeket illeti, vagy pedig új hitbizományszerű haszonélvezeti és birtoklási jogcímet talált föl, melynek nyoma törvényeinkben nincs.

Fölemlíti továbbá az interpelláció a szervezet ötödik és más szakaszaiban megállapított tanácskozó és határozati joggal fölrüházott, illetőleg a végrehajtás eszközzésére rendelt testületeket és közegeket, melyek az állam főfelügyeleti jogának épségben tartása mellett föladataikat az államigazgatási hatóságoktól függetlenül teljesítendik. Fölemlíti az országos katolikus gyűlés pénztárát, melybe a vallás és tanulmányi alap jövedelmei, a magasabb egyházi javadalmaknak az üresedés alatti időközi jövedelmei, a magasabb egyházi javadalmasok által fizetendő évi járulékok és a tanítórendek jövedelmeinek fölöslegei és a katolikus hívekre esetleg kivetendő adó folyandanak be.

Az interpelláló képviselő szerint első pillanatra a következők tűnnek föl: 1. A katolikus vallás és egyházhitfelekezet érdekeit eddig az egyházi hierarchia képviselte; az e képviselet gyakorlatára szervezett új közegek törvényeseknek és illetékeseknek csak akkor ismertethetnek el, ha ezt a hozandó új törvény állapítja meg. 2. A javadalmakat a Felsőigazgatás eddig a törvényhozás megegyezésének hozzájárulása nélkül elidegeníthetlen jogánál fogva szabad akarata és tetszése szerint adományozta, e jogát azonban a tervezett önkormányzat a katolikus országos igazgatótanács részéről elébe terjesztendő három egyénre szorítja, mi a király, a korona jogának megszüntetése, az 1848. évi alaptörvényeknek, melyek szerint a Felsőigazgatás végrehajtó hatalmat az egyházi tárgyakban is miniszteriuma által s a javadalomadományozást az illető miniszter ellenjegyzése mellett gyakorolja — megváltoztatása, és az egyházi főrendek országgyűlési állásának is megváltoztatása, kik ezen túl a 13 tagból álló katolikus igazgatótanács küldöttei lennének. — 3. Az önkormányzati szervezet a megürült egyházi

javadalmak kezelését és időközi jövedelmeit a katolikus önkormányzat számára veszi igénybe, mi ellenkezik az ország törvényeivel, jelesen az I. Rész tizedik cikkével. 4. Az ország összes katolikus lakosaira a szervezet szerint a katolikus köznevelés és egyházi szolgálat szükségleteinek fődözésére adót vethet ki, mi ellenkezik az 1868:38. 11. §-ával, mely a hívek anyagi hozzájárulásának igénybevételét csak az eddigi szokás mérvében engedi meg, sőt az ország lakosai felének megadóztatása visszahatást gyakorolhat az állam pénzügyeire is és különben is az államot a főfelügyelet illeti meg, hogy úgy katolikus, mint nem katolikus polgárait az egyházi rend által egyszer és másszor is illetéktelenül gyakorolt túlterheltetések ellen megvédje. 5. A katolikus hitfelekezetnek is van joga önkormányzatát szervezni, de az 1848:20. 2. §-ban említett viszonyosságból következtetett e jog mellett az önkormányzat szervezői nem veszik figyelembe, hogy a többi hitfelekezetek nincsenek, vagy ha vannak, igen csekély mérvben vannak az állam által dotálva, minden intézményeik az ország területén léteznek, nincsen az országon kívül székelő főnökük, holott a katolikus főpapok nagy értékű javakkal bírnak s a katolikus hitfelekezet az országon kívül székelő, a magyar állami hatalomtól független s a vallási és erkölcstani tárgyakban magát a csalhatatlanság attributumával környező fejétől függ.

A hitfelekezetek közt levő különbséget az állami javadalmazás tekintetében belátták az 1848:20. törvényezikk alkotói is, és azért rendelték a 3. §-ban, hogy minden felekezet egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi költségek által fődöztessenek, mi azonban nem történhetik sok oknál fogva és mindaddig, míg a katolikus főpapok, székes és szerzetes egyházak más felekezetek kizárásával az államtól nyert nagy anyagi előnyöknek birtokában lesznek; mindaddig, míg a magyar katolikus egyház legfőbb kormánya az országon kívül székelő, a magyar államtól független, csalhatatlan, korlátlan hatalmú fejének kezében lesz, a magyar állam nem mondhat le azon jogokról, melyekkel a katolikus hitfelekezet világi vonatkozásaira a neki nyújtott anyagi előnyöknél fogva bír, nem bocsáthatja ki fölügyeletét és kezelését azon javaknak s alapoknak, melyekről valamely, habár hitfelekezeti célra rendelkezett.

6. Más keresztyén hitfelekezetek a törvényhozásnak előlegesen kinyert engedélyével szervezték önkormányzatukat, a katolikus congresszus pedig akár az egyháznak az állami hatalom alól magát elvonni kívánó törekvésénél, akár téves magyarázatából «az apostoli királyi főkegyuri jognak, mely csupán egyházi jog lévén, a hitfelekezetnek világi vonatkozású ügyeire nézve alkotmányos országban törvényhozói hatalmat magában nem foglalhat», a törvényhozás előleges engedélye nélkül indult meg önkormányzata szervezésére, sőt ennek fogamatba vételét meg is kezdte, e végre a herczegprimás elnöklete alatt 12 tagu bizottságot választott és azt a kormány közbejötté s a törvényhozás hozzájárulása szükségességének megemlítése nélkül utasította, hogy a congresszus által megállapított önkormányzati szervezetet ő Felségének szentesítés végett terjeszsze föl, az önkormányzati közegeknek megalakítása végett a választások kiírásáról gondoskodjék, az alapok és alapítványoknak az önkormányzati közegek részére átadása iránt a szükséges előlépéseket az önkormányzati szervezetnek a Felség által szentesítése után tegye meg, sőt a bizottságot fölhatalmazta, hogy szükség esetén a congresszust elnökileg újból egybehívja.

Ez eljárás törvénytelen, kérdi tehát a minisztert, hogy «szándékozik-e a kormány a legközelebb tartott katolikus egyházi congressus által megállapított egyház-önkormányzati szervezetnek részben vagy egészben fogamatba vételét megengedni előbb, mintsem az az országgyűlés jóváhagyása alá terjesztetné?»

Másnap, április 4-én gróf Zichy Nándor válaszolt Ghyczynek olykép, hogy ő is interpellatiót intézett a miniszterhez, vajon szándékozik-e Ghyczy interpellatiójára mielőbb válaszolni s az ez interpellatióban fölhozott tények helyreigazítása által a magyarországi katolikus honpolgárokat megnyugtatni, hogy az 1848: 20. törvényczikk alapján az önkormányzati joggyakorlat tőlök sem fog megtagadtatni.

Az ország primása nem kését Ghyczy interpellatiója alkalmából ápril 10-én levelet intézni dr. Pauler miniszterhez:

«Meg van győződve — írja a primás — hogy midőn ezen interpellatióra a miniszter válaszolni fog, mind az ország általános és nagy érdekeit, mind a magyarországi katolikus egyház sértetlen jogait és szabadságát, mint a létező állami

rendnek kiegészítő részét, az államférfiú előrelátó bölcseségével egyaránt fogja védelmezni azon támadás ellen, mely az államkormánynak ez ügyben követett eddigi eljárásával szemközt épen oly igazságtalan, mint a magyarországi katolikusok legnemesebb törekvéseivel szemközt méltatlan.

Kéri a primás, hogy vegye a miniszter figyelembe, hogy a magyarországi katolikus congresszus folyó évi márczius 30-án hozott határozatával az ő elnöklete mellett egy 12 tagból álló bizottságot választott, melynek föladata leendő a kongresszus munkálatát törvényes szentesítés eszközlése végett bemutatni. A miniszter a bemutatandó munkálat hiteles szövegéből és előterjesztésekből egy tekintetre föl fogja ismerni az interpelláló képviselő által emelt összes panaszok és vádak teljes mérvű alaptalanságát. Szabadjon ennél fogva azon reményét kifejeznie, hogy a miniszter az ügyre vonatkozó végleges ítéletét — mely által a válaszában vezettetni fog — a munkálat hiteles szövegének, valamint előterjesztéseknek bemutatásáig függőben fogja tartani.

A miniszter április 22-én válaszolt mindkét interpellációra és kijelentette, hogy az autonomiai szervezet kidolgozására a katolikus egyház, miután a boldogult előde által előterjesztett választási szabályokat Ő Felsége megerősítette, annál inkább föl volt jogosítva, minthogy az ily szervező gyűlések alakulásáról és alakjáról rendelkező törvényeink nincsenek. Kijelentette továbbá, hogy a kormány a katolikus egyházra nézve is elismeri a hitfelekezet szervezési és önkormányzati jogát az állam fölügyeleti jogának épségben tartása mellett s a mennyiben ez önkormányzati szervezés által fennálló törvények s törvényes gyakorlaton alapuló viszonyok megváltoztatása czéloztatnék: fogamatba vétele előtt a törvényhozásnak hozzájárulását, jóváhagyását multhatlanúl szükségesnek tartja, minél fogva a kormány, mihelyest a congresszus munkálatai elébe fognak terjesztetni, azokat az ügy nyomosságának, fontosságának megfelelő beható megfontolás és vizsgálat alá fogja venni és arra nézve a kifejtett fölfogás szerint intézkedni és eljárni.

Ghyczy bizonyos magyarázatok s föltevés mellett az ügy «jelen stadiumában» magát a miniszter válaszával kielégítettnek nyilvánította, gróf Zichy Nándor pedig azt öröndetes tudomásul vette.

A kik az autonomia létrejöttét reménylettek, azt hiszszük, nem sokára kiábrándultak s belátták, hogy midőn Magyarország egyik legnagyobb államférfiát, ki hivatva volt arra, hogy az önrendelkezési jogát visszanyert nemzetet az államfönn tartó művelődés útjain vezérelje, sírboltba tették, ugyanekkor az ő koporsójának szemfödője letakarta a katolikus egyház autonómiájának életbeléptetésére irányuló törekvéseit is.

Ha ő életben maradt volna, az az eszme, melyet ő támasztott föl, nem aludt volna el. A püspöki kar első terveze mily átalakuláson ment keresztül az autonomia életrevalóságának érdekében! És a miniszter is számításba vette, hogy a király legfőbb kegyúri jogán alapuló jogi és tényleges helyzeten, mely százados fejlemények eredménye, melynek gyökereit egyszerre elvágni nem lehet, a legnagyobb óvatossággal kell a körülmények által javasolt változtatásokat tenni, nehogy az óhajtott cél elérése elé akadályok gördüljenek vagy az új intézmény épen elégedetlenségek forrásává váljék. A főpapi kinevezés, az egyházi vagyon, az iskolák képezték az államra, a főkegyúri jogra nézve az autonomia elfogadásának három sarkpontját. Ha e három irányban az állam, a legfőbb kegyúr igényei kellő méltánylásra találnak, elhárulnak azok az akadályok, melyek e tekintetben fölmerültek. És ez akadályok elhárítottak. A főpapi kinevezésre nézve a miniszter által elfogadott módosítás az volt, hogy a főpapi javadalmak adományozásánál az apostoli király által az állami kormányzat útján gyakorolt kinevezési jogra nézve sértetlenül fönn tartatván az eddigi eljárás, az autonómiai igazgatótanácsnak az a jog adatott volna, hogy a miniszterhez intézendő fölterjesztésben *ajánlólag* nyilatkozhassék. Az egyházi vagyont illetőleg báró Eötvös az egyházi javadalmaknak az illető főpapok kezén meghagyásában állapodván meg, utóbb a katolikus alapok vagyonának az autonomia számára kiadásától is elállott és a korábbi helyzetet föntartandónak tartotta a törvényhozás más intézkedésének be nem következétségéig. A mi pedig a katolikus alapokból föntartott iskolákat illeti, ezekre nézve is a kiadást mellőzendőnek találta s a változtatást a törvényhozás bekövetkezendő intézkedésétől tette függővé.

E föntartások mellett az autonomia életbeléptetése lehetővé vált volna. Ebben báró Eötvöst halála megakadá-

lyozta. Eszméje mellett kitartó meggyőződésének erejével csakis ő lett volna képes legyőzni azokat a nehézségeket, melyek a kivitel elé minden oldalról gördítették. Közvetlen utódai sem e meggyőződést nem bírták, sem az ellenkező áramlattal szemben az intézmény sikerében s annak üdvös hatásában megnyugtató reményt nem táplálhattak. Pauler különben is rövid ideig maradt a cultusminiszterium élén, utódának, Trefortnak idejében pedig az államra nézve csakhamar oly súlyos viszonyok következtek be, melyek között az autonomia ügyének zátonyra kellett jutnia.

Midőn azonban a helyzet tisztult és javult, az országgyűlésen újra interpellatio tárgyává tétetett az autonomia.

Évek multán Prileszky Tádé 1878 február 24-én intézett kérdést Trefort miniszterhez, hogy mit szándékszik tenni a legfelsőbb helyre benyújtott autonómiai tervszellel.

De választ nem kapott. Írányi Dániel is interpellált 1880 november 24-én ez ügyben s kérdést tett, hogy miután a congresszus még az 1871-dik évben fölterjesztette munkálatát a Felséghez, ki azt jelentés, illetőleg javaslatként végett a miniszternek leküldötte, miért nem hagyatott még jóvá az önkormányzati szervezet, vagy ha az ellen törvényes kifogások tehetők, mért nem közöltettek azok a congresszussal s szándékozik-e a miniszter e mulasztást mielőbb jóvá tenni. Trefort ugyanaz évi december 9-én válaszolt s válaszában az úgy el nem intézésének okául az alapítványi kérdésnek még be nem következett tisztázását jelölte meg: «a katolikus congresszus által kidolgozott javaslatok az apostoli király és törvényhozás jogait mélyen érintik; nagy részt az alapok és alapítványok rendeltetése és kezelése körül forognak, különösen pedig a vallás- és tanulmányi alap rendeltetése és kezelése körül, a katolikus congresszus ez alapokat és alapítványokat birtokba venni igényt formálván és az azok fölötti rendelkezési jogot magának vindikálván . . . Az alapok és alapítványok jogi természetének kérdése egy bizottsághoz van utasítva, a mely még ez ülészak vége előtt jelentését meg fogja tenni . . . tehát addig, míg e kérdés tisztázva nincsen, a katolikus congresszus dolgozatára választ adni nem lehet; mert javaslatait elfogadni nem lehet, ha nem akarunk a korona és a törvényhozás lényeges jogainak præjudicalni; elutasítani pediglen addig, míg ezen kérdés tisztázva nincsen,

e javaslatokat szintén nem volna helyes, nem volna indokolható».

Irányi nem elégedett meg a válaszzsal, melyet azonban a ház tudomásul vett.

Öt év múlva Trefort miniszter föllevenítette az autonómia ügyét. A helyi autonómiával kívánta az új intézmény alapjait lerakni és így a fejlődést a felsőbb fokozatokban biztosítani. Sajnos, hogy kezdeményezése nem talált méltánylásra és támogatásra. Ez ügyben 1886 február 17-én 7189. szám alatt intézett a miniszter a püspöki karhoz átiratot, melyben előadja, hogy azon kérdések közt, melyek Magyarország katolikusait évtizedek óta, váltakozó érdeklődéssel ugyan, de azért szüntelenül foglalkoztatják, az úgy nevezett egyházi autonómia kérdése kiváló helyet foglal el, mint erről az országgyűlésen is ismételten tett fölszólalások félre nem érthető bizonyosságot tesznek.

A miniszter nem kételkedik ugyan abban, hogy a püspöki kar az autonómia azon nemét, mely újabban is több oldalról sürgettetik, vele együtt sem kívánatosnak, de talán kivihetőnek sem tekinti, meg lévén győződve arról, hogy a viszonyoknak ilyen gyökeres megváltoztatása sem magának az egyháznak, sem pedig azon viszornak előnyére nem szolgálna, mely Magyarországon állam és egyház között századok óta fönnállván, a szellemek bárminő, gyakorta élesebb surlódásai daczára is végeredményeiben az egyházat kitünő állásában megtartotta s az államnak társadalmi és közmívelődési tekintetben mindenha fényes szolgálatokat tett.

Vannak azonban, feles számmal oly mozzanatok az egyházi közeletben, melyekre nézve a világi hivek az eddigénél nagyobb befolyást méltán igényelhetnek a nélkül, hogy ez által a szorosán vett egyházi szervezeten bárminő csorba ejtetnék. Ilyen a felekezeti iskolán kívül, melyre nézve az iskolaszékek intézménye által oly befolyást nyertek a hitközség világi tagjai is, mely gondos és tapintatos vezetés mellett a jóirányú közérdeklődést ápolhatná, a hitközségi vagyonnak kezelése és ezzel összefüggőleg a hitközségi terhek az egyes tagokra kirovása, esetleg behajtása, s mindenekelőtt a lelkészválasztás oly helyeken, hol az nem személyes vagy legfőbb kegyúri kijelölés vagy főpapi szabad kinevezéstől függ s a hol nem ritkán azon visszás állapot áll elő, hogy a katolikus

lelkésznek megválasztására nem katolikus választók is befolynak, ha nem épen ők képezik azt a többséget, melytől egyik másik pályázó óhajának teljesülését várja. Az ő szeme előtt, mondja a miniszter, bizonyos helyi autonomia, a helyi, hitközségi szervezetnek egy neme lebeg, minő például Sopron, Pozsony városaiban már régebbi idő óta közmegelégedésre működik s minő szervezet számos hitközség számára a cultus-miniszter által a belügyminiszterrel és az egyházi főhatósággal egyetértőleg évek folytán megerősítettet. A miniszter szerint tehát oda kell törekedni, hogy a szórványosan fönnálló helyi autonómiák intézménye általánossá, országossá s az erre hivatottak közreműködése által törvényes erejű- és kötelezővé tétessék.

Midőn tehát a főpapokhoz intézett fölszólításával ez irányban a kezdeményezés terére lép, az eszmére s a kivitel módozataira nézve a főpapok nézeteinek közlését kéri.

Ezt a helyi autonómiát elfogadta gróf Csáky miniszter is, ki azt óhajtotta volna, hogy helyi autonomia minél több helyütt létesíttessék, mint egyedüli biztos alapja a továbbfejllesztésnek, még pedig olykép, hogy a helyi önkormányzási ügykör és eljárás lehetőleg egyöntetű legyen, mely czélból úgy látszik a miniszteriumban, mintaszabályzat tervének kidolgozásával is foglalkoztak, figyelemmel azokra az alapszabályokra, melyek számos helyen, így: Pozsonyban, Sopronban, Nagybeckerekén, Komáromban, Tatáu, Pancsován, Csákován, Lippán, Újvidéken, Kecskeméten és egyéb helyütt is léteznek.

Trefort és gróf Csáky üdvös törekvései azonban egyházi körben nem találtak termékeny talajra.

Az autonomia ügye nyugodott, míg nem gróf Csáky előterjesztésére Ő Felsége 1894 február 4-én kelt elhatározásával az autonomia tárgyában 10 egyházi és 20 világi tagból előkészítő bizottságot küldött ki, melynek főadata volt egyrészt az önkormányzatot szervező bizottság egybehívásának módozatai iránt, másrészt pedig az 1871-iki congresszus munkálatának az autonómiai szervezet megállapításánál mily mérvben fölhasználhatása iránt javaslatot tenni.

A bizottság a miniszternek 1894 február 13-án 284. szám alatt kelt meghívása alapján a primás elnöklete alatt 1894 február 24-én tartotta meg egyetlen ülését, melyben azt java-

solta, hogy az Ő Felségétől megerősített, ma is érvényben levő választási szabályzat alapján az önkormányzatot szervező országos gyűlés új választások útján hivassék össze és az összejövendő országos szervező gyűlés nyilatkozzék érdemileg és illetékesen az 1871. évi congresszi munkálatnak a megállapítandó új szervezetben fölhasználhatósága iránt.

Újabb fordulatot vett az ügy, midőn az új cultusminister dr. Wlassics ez ügyben előterjesztést tett a Felséghez, ki 1895. évi november 29-én kelt elhatározásával később meghatározandó időben az autonómiai congresszus megtartását megengedte azzal az utasítással, hogy a congresszus a Felségtől 1869 október 25-én jóváhagyott választási szabályzat értelmében alakuljon és az így megalakult congresszus az 1870—71. évi congresszusi munkálatot a változott viszonyokra való tekintettel és a Felséget megillető legfőbb kegyúri és fölügyeleti jogok s a katolikus egyház szervezetének szigorú szemmeltartásával kellő megfontolás és módosítás után hozzá jóváhagyás végett újra terjeszsze föl.

Egy év mulva az autonómia ügyét a trónbeszéd is a megoldandó tárgyak sorába helyezte.

Az 1896. évi november 26-án az országgyűlést megnyitó trónbeszédben kijelentette Ő Felsége, hogy a magyarországi katolikus egyházi önkormányzat létesítése érdekében gondja lesz kormányának arra, hogy királyi elhatározása értelmében annak idején előterjesztést tegyen.

Ez alapon a cultusminister a püspöki karral egyetértésben Ő Felségéhez az országos autonómiát szervező gyűlés összehívása iránt előterjesztést tett és Ő Felsége 1897. évi május 14-én kelt elhatározásával az 1870. évi október 20-ára egybehívott kongresszust befejezettnek nyilvánítva, megengedte, hogy a katolikus egyház önkormányzatának szervezésére az elhatározás keltétől számított hat hó alatt új congresszus hivassék egybe.

E legfelsőbb elhatározással nyerte a primás is a föltalmazást, hogy a congresszus egybehívása és vezetése tekintetében a szükséges intézkedéseket tegtegye.

A primás a választók összeírása megkezdésének határnapjául június 24-ét és a congresszus megnyitásának napjául november 11-ét tűzte ki.

Most kerül tehát újra döntésre a dolog. Mi lesz az eredmény? *Caliginosa nocte premit Deus.*

★

Abban a szemrehányásban részesültünk, hogy az autonómiának ellenségei vagyunk és különösen az erdélyi autonómia kérdését nem elfogulatlanul, hanem «*gouvernementalis*» szempontból tárgyaltuk. Bár mennyire tudjuk, hogy az autonómia ügyének tárgyalásánál szerény véleményünk sem egyik, sem másik irányban nem bírhat több súlylyal, mint a forgószelemben a homokszem, mégis újból is határozottan ki kell jelentenünk, hogy az autonómia létrejöttét forrón óhajtjuk azért, mert azt a meggyőződést tápláljuk, hogy annak behozatala nemcsak a világi elem részéről a vallás és egyház iránt a nagyobb érdeklődést, a vallás és egyház javának előmozdítását s a katolikusok közt az összetartozandóság érzetét fölébreszteni s szilárdítani fogja, hanem az egyházi elemben is fokozni azt a buzgóságot, mely a gondjokra bízott hívek vallásosságának egyik létföltétele.

A mi pedig az erdélyi autonómia iránt különlegesen való ellenszenvet illeti, ezt a szemrehányást — úgy érezzük — nem érdemeltük. Ez az ellenszenv épen annyira távol áll tőlünk, mint a mekkora volt az ügy igazságából meritett az a lelkesedés, melyet az erdélyi katolikusok alapítványainak, a magyar és az erdélyi alapok érdekeinek védelmében nem épen sikertelenül fejtettünk ki. Feladatunknak Erdélyre vonatkozólag a tényállás előterjesztését tekintettük. Ennek feleltünk meg. Nem tagadjuk, hogy Erdélyben sok tekintetben más viszonyok forogtak fön és forognak fön ma is, mint Magyarországon. Tény az, hogy a katolikusok ügyeiben a kormányzék és az egyházi bizottság a kormányzék nevében és pecsétje alatt intézkedett. Tény, hogy az 1867. évi legmagasabb elhatározás az autonómia életbeléptetését a föltételek előzetes megállapítása esetén megengedte, de e föltételek mind e mai napig meg nem állapítottak és úgy Simor primás, mint báró Eötvös miniszter határozottan kijelentették, hogy Erdélyben az autonómia mindaddig nem léptetendő életbe, míg az autonómiának ügye egész Magyarországra nézve meg nem oldatott, mely okból a statusgyűlésnek összehívását és az alapoknak kiadását Simor primás határozott javaslata mellett a miniszter megtagadta. Tény,

hogy az 1873-ban tartott statusgyűlés az autonómiai ügyek tárgyalására kebeléből az igazgatótanácsot megválasztotta, és e tanács ez idő óta tényleg működik is, mi által az autonomia, habár annak föltételei a legfelsőbb elhatározás szerint még nem is tisztáztattak, 1873. év, vagyis közel 25 év óta az erdélyi egyházmegyére nézve valósággá vált és ezt a valóságot többé a magyarországi autonomia megoldására vonatkozó intézkedéseknél tekinteten kívül hagyni nem lehet és nem szabad.

Az autonómiai mozgalom megítélésénél azonban reá kell mutatnunk arra a visszás helyzetre, mely a világi hívek közt szerte abban a meggyőződésben nyilvánult, hogy az autonomia életbeléptetésére vonatkozó kezdeményezésnek, az autonómiai szervezet megállapításának súlypontja, sőt majdnem azt mondhatnók joga a világi hívek illetékességének körébe tartozik. Ez pedig megengedhetetlen álláspont, mert egyrészt a kormányhatalom az egyházban nem a híveket, hanem isteni jognál fogva a papságot, a püspököket illeti, míg másrészt a püspökök kinevezése, az egyházi javadalmak adományozása, azok kezelése a magyar királyt illeti, ki e minőségben a legfőbb kegyuraság jogával bír. Ez alapon elfogadhatatlan az az álláspont, melynél fogva a világi hívek határozzák el, hogy ők ezentúl az egyház igazgatásában ezen vagy azon módon részt fognak venni s a püspöki kinevezésbe, a javadalmak adományozásába, a koronától származó s annak birtokjogához tartozó javadalmak kezelésébe a legfőbb kegyúr jogának megszorításával így vagy amúgy fognak befolygni.

Mi sem lehet üdvösebb az új szervezetre, mint ha annak megállapításánál a hatalom, a jog birtokosai, azok véleményét is meghallgatják, kiket a jogban, a hatalomban ezentúl szintén részesíteni kívánnak, hogy így az új szervezet az ő hozzájárulásukkal is állapíttatván meg, magában hordja életrevalóságának, működése sikerének biztosítékát. Az, hogy a hívek meghallgattassanak, hogy a szervezet az ő hozzájárulásukkal állapíttassék meg, nem a jog, hanem a tapintat követelménye volt, mert a püspöki kar, a kormány az autonómiát életbeléptethették volna a hívek részéről való congresszus tartása nélkül is, mert nem a hívek joga elhatározni azt, hogy az autonómiát az általok megállapítandó szervezettel ők fogják érvényre emelni. Ez forradalmi tett lett volna épen úgy, mintha

1848-ban maga a jobbágyság törölte volna el a jobbágyi viszonyt és a nemesség nem önkényt fogadta volna be az alkotmány sáncaiba őket, hanem a jobbágyok erőszakkal törtek volna maguknak abba útát.

Midőn azonban egyrészt az egyházi hatalmat önállóság illeti meg a hívek irányában, másrészt az autonomia ügyének elrendezése tulajdonképen magának az egyháznak belügye, melyet az egyházkormányzó hatalom maga állapít meg az egyház tagjaival szemben. Ez az ő saját jogkörébe tartozik, melybe az államnak beleszólása nincs mindaddig, míg a tett rendelkezések az állami társaság viszonyait, a híveket mint egyszersmind az állami társaság tagjait is nem érintik. Ez áll különösen az autonomia ügyének az egyházmegye keretén belül a különböző fokokon: az egyházközségben, az esperességben és az egyházmegye egész területét átfogva, a legfelső fokon való rendezésére.

Megszűnik azonban ez az önállóság ott, hol az egyház az állammal jut viszonyba, ott, hol az autonomia a királynak, mint a legfőbb kegyúrnak jogaival jó érintkezésbe.

Itt az autonomia határait — a nélkül mégis, hogy a másik társaság: az egyház jogkörébe önkényesen átvágna — már az állam szabja ki abban a keretben, melynek határait a történelmi és az jogi alap, ennek fejlődése és a mai helyzet igényei állapítják meg.

Mintthogy tehát az autonomia szervezetének megállapítására első sorban a király, a legfőbb kegyúr és a püspöki kar van hivatva, egyáltalán nem láttuk volna semmi akadályát annak, hogy a szervezetet a kormány, illetőleg a püspöki kar az igények és viszonyok alapos méltánylásával léptette volna életbe. Az, hogy e szervezet esetleg nem lett volna tökéletes mű, bajt nem okozott volna. Hol van tökéletes mű? Hány és hány törvény kerül a törvénytárba, melynek intézkedései az élet követelményeit ki nem elégítvén, meghozataluk után azonnal javításra szorúlnak, ha ugyan, mint erre is akárhány az eset, holt betű nem maradnak. A mindennapi élet, a gyakorlat megmutatta volna az autonomiai szervezet hiányait is és magok, e szervezetnek mozgatására hivatott tényezők gondoskodhattak volna a hiányoknak a tapasztalat által kijelölt orvoslásáról.

Épen azért, mivel az autonomia szervezetének megállá-

pitása — a mennyiben az a király főkegyuraságát vagy pedig a híveket, már mint állampolgárokat és magát az államot is érintő intézkedések következtében közvetlenül az állam kormányára is nem tartozik — az egyház belügyét képezi, teljesen indokolt, hogy a kath. autonomia szervezetének megállapításánál az államot nem illető kérdések elintézésénél az egyháznak teljes szabadság engedjék. Ez ma annyiival indokoltabb, mennyivel bizonyosabb, hogy azok az útmutatások, melyeket báró Eötvös a szabályzat megállapítására, a szervezet életrevalóságának biztosítása végett a püspöki karnak nyújtott s melyeket a püspöki kar készséggel fogadott és fölhasznált, kellő biztosítékát képezik annak, hogy az autonomiai szervezet a papság és a hívek közti viszony tekintetében is jó alapotra legyen fektetve s e szervezetben az új congresszus működésének biztos irányítóját nyerje.

Mi azonban mindezzel most foglalkozni nem akarunk; minket az autonomiai szervezetnek csak azon része érdekel jelen ismertetésünk keretében, mely a kir. kinevezéssel és az ehhez tartozó javadalmakkal, az állami kezelés alatt álló alapítványokkal, az ezekből fentartott iskolákkal és mindezek kezelésével áll kapcsolatban.

Méltán érhet azonban vád bennünket azért, hogy ismeretetésünk helyes keretén túlléptünk. Iparkodunk tehát még hátralevő mondandónkat rövidre fogni.

Szem előtt kell a dolog megítélésénél tartanunk, hogy a kath. vallás és egyház, uralkodó minőségének megszűnése által, ipso facto még nem jutott azon helyzetbe, melyben a többi vallások és egyházak voltak az állam irányában, mert azon kötelekeket, melyek a katolikus egyházat az államhoz csatolták, egyszerre elvágni nem lehetett, sőt királyi javadalmazása és egyéb előjogai által ezen kötelekek fönmaradtak és a királyhoz, mint fő kegyúrhoz való viszonya meg nem változott.

És épen a főkegyúri jog fönmaradása következtében nem látjuk az okozatos kapcsolatot egyrészt a vallásoknak az 1848. törvénnyel kimondott egyenjogusítása és ez alapon a kath. vallás és egyház állami vallási és állami egyházi minőségének megszűnése, másrészt pedig az autonomiának követelése közt. Uralkodó vallás keretében is megfér az autonomia és üdvös tényezőt képezhet, melynek segítségével hasz-

nos tevékenységet fejthetnek ki az egyház keretében annak hívei úgy, mint az állam keretében annak polgárai.

Viszont az autonomia magában véve, mint intézmény az egyháznak és vallásnak még nem «megélhetési biztosíték», mint ezt, bár illetékes helyről, de — úgy hiszszük — teljesen helytelenül hangoztatták, mert az intézménybe lelket, csakis a hívek lehellhetnek épen úgy, mint magában véve azon körülmény, hogy valamely vallás és egyház uralkodó vallást és egyházat képez, nem biztosítéka a vallás és egyház javára szolgáló föltételek megvalósításának, ha ez nem nyer elég tápot a papság és a hívek buzgalmából és törekvéséből.

A kath. vallás és egyház uralkodó vallás és egyház volt. Az ország állami intézményei kath. jelleggel bírtak s nemcsak az állam, hanem egyszersmind az egyház érdekeit is szolgálták.

És mégis azt látjuk, hogy bár az 1791: 67. t.-cz. értelmében a róm. kath. és görög kath. lelkészségek szabályozása és javadalmazása iránt országos bizottság munkálatai alapján már 1792-ben törvényt kellett volna hozni, bár az 1827: 8. t.-cz. újra kimondta, hogy az ügy a legközelebbi országgyűlésen elintéztessék, és Erdélyben is az 1791: 64. t.-cz. a lelkészek illő javadalmazása ügyében szintén bizottságot küldött ki: e kérdés egy század leforgása alatt megoldásra nem jutott.

Már egy század előtt sürgős szükségét képezett a lelkészek javadalmazásának rendezése és a törvény mégis csak holt betű maradt. Vajon kedvezőbb-e ma a helyzet, mint akkor, midőn a kath. vallás és egyház uralkodó volt? Bizonyos azonban az, hogy a lelkészségek szabályozásának s javadalmuk rendezésének és ezzel kapcsolatosan a kir. kinevezésű egyházi javadalmak szabályozásának s vagyonkezelése rendezésének magából az egyházból kellett volna kiindulnia. A vezérnek, az útmutatónak az egyház java előmozdítása körül az egyháznak s nem az államnak kellett volna lennie. Kivánnók, ha ez ma is így lehetne.

E kérdések meg nem oldása tolta előtérbe az autonomia ügyét, melynek elintézését most már halasztani csakugyan nem lehet a vallás és az egyház, de az állam hátránya nélkül sem. Kivánnatos lett volna, hogy az említett kérdéseket az autonomia már megoldottaknak találta volna. Ez esetben az

autonomia életbeléptetése nem idézte volna föl azokat a nehézségeket, melyek az 1870/1. évi munkálat ellenében a főkegyúri jog szempontjából föltámadtak és a mely nehézségek ma is fönnállanak, mert az autonomia életbeléptetésének csakis a főkegyúri jog épségben tartása mellett lehet helye.

A tényleges és jogi helyzet pedig az, hogy a magyar királyt a legfőbb kegyúri jog, melynek sarkkövét a főpapi javadalmak adományozása, az azokra való kinevezés képezi, a kanoni törvények értelmében is az egyházak alapítása és azoknak javadalmakkal ellátása czímén illeti meg és e jogot királyaink, mint alapítók a HK. I. R. 11. cz. szerint ipso facto megszerezték.

Az egyházak megalapítását és javadalmakkal ellátását királyaink csakis felségjoguk alapján, az állami főhatalom erejénél fogva, melylyel a birtokadományozás tekintetében birtak, eszközölték.

A magyar király a HK. I. R. 10. cz. 3. §. szerint a ma fennálló jog értelmében is a főpapok igaz és törvényes örököse abból a czélból, hogy a birtokokat az egyházakkal a pápai jog sértetlensége mellett — kormányzás végett — adományozza.

E szerint a kath. egyháznak királyi adományozásból eredő javadalmai a magyar korona birtokjogán, az állami főnségen alapúlnak és épen ez oknál fogva a megüresedett javadalmak jövedelmei újabb adományozásig a magyar koronát, a magyar kincstárt illették, mely jogi állapoton a jövedelmekről a vallás-alap javára II. Józsefnek és most uralkodó királyunknak 1855-ben lemondása változást nem okozott.

A főpapoknak egyrészt kanoni köteleességek javadalmuk fölös jövedelmeit a vallás és egyház céljaira fordítani, mint ezt az 1548: 6. t.-cz. 4. §. is rendeli; másrészt pedig az alapító és adományozó magyar királynak főkegyúri jogához tartozik az illető javadalmas congruáját megállapítani s a javadalom fölös jövedelmeinek az egyház céljaira fordítása iránt intézkedni.

I. Ferencz királynak az 1803. évi ápril 15-én 1593. sz. a. kelt kanczelláriai előterjesztésre kiadott legfelsőbb elhatározásával a primás kongruája 150, a többi érsekeké 60 és a püspököké 40 ezer forinttal megállapított és ez alapon a javadalmak szabályoztatván, a szabályzott érseki és püspöki

javadalmak fölös jövedelmei a seminariumpok és agg papok házaira rendelt külön: a szabályzott püspökségi alapba, mely 1853. év végével szüntettetett meg, 51 éven át beszolgáltattak.

A kath. alapítványoknak, jelesen a vallás, tanulmányi és egyetemi alapoknak királyi javadalmazású vagyona az 1548: 12. t.-cz. rendelkezésének is megfelelőleg a királyi adományozástól függő egyházi javadalmakból és a fölösztatott szerzetesrendek vagyonából veszi eredetét, tehát a korona birtokjogán, a magyar király állami felségjogán alapszik.

A főpapok javadalmazásának, javadalmaik megterhelésének, a vallás, tanulmányi és egyetemi alapok rendezésének ügyei a törvények tanúsága szerint országgyűlésileg tárgyalattak és azokat magok királyaink, mint erről egyebek közt az 1835 október 8-án kelt kir. elhatározás és az 1880 május 21-én kelt kir. leirat is tanúskodnak, országgyűlési tárgyalásra utalták.

Az államhatalomnak és az azt képviselő királynak a korona birtokjogából származó egyházi és alapítványi vagyponra vonatkozó jogai sem a katolikus vallás és egyház uralkodó minőségének megszüntetése, sem az ország alkotmányának a népképviselőtre fektetése és a parlamentáris kormányforma behozatala által változást nem szenvedtek, mert úgy az államhatalom alapja, mint az egyházi vagyon eredete ma is ugyanaz, mint azelőtt volt.

A magyar kath. egyház vagyona a magyar király felségjogán, adományozási jogán, a jus regiumon, mint alapon nyugszik, teljesen indokolt tehát, hogy a magyar korona birtokjogából eredő s a király adományozása alá tartozó javadalmak vagyona, melynek jövedelmei a széküresség alatt a koronát illetik, az országgyűlés ellenőrzése alól kivéve ne legyen.

A korona birtokjogából eredő és adományozás végett a koronára visszaszálló javadalmaknak, valamint a korona által létesített alapítványok vagyonának kezelése, a királyt illeti és az ő kormányát, mely által a végrehajtó hatalmat gyakorolja. Az ő rendelkezéséből illeti továbbá a javadalmak kezelése, magokat a haszonélvezettel bíró főpapokat.

A kath. vallás és egyház céljaira rendelt egyházi javadalmak és alapítványok a törvények értelmében az alapítók szándéka szerint eredeti rendeltetésökre fordítandók és azok

kezelése a cél minél sikeresebb elérésének megfelelőleg eszközözlendő.

Távol áll azonban tőlünk azt állítani, hogy a legfőbb kegyuraság a király oly jogát képezné, mely természeténél fogva elvileg kizárná a királyt a hatalmától, hogy a hűveknek a főpapi javadalmak és az alapok ügyeire vonatkozólag bizonyos befolyást engedhessen át. A dolog nem így áll. Ezt csak akkor lehetne mondani, ha a király e joga tisztán pápai felhatalmazáson alapulna, mint ezt a főpapság vitatta és tán nem csalogdunk, vitatja. Ámde, mint ezt már más alkalmakkor is kifejtettük, a király kegyurasági joga nemcsak az egyházban, a pápában, hanem annak jelentékeny részeit illetően az állami szuverenitásban gyökerezik. Már pedig az állami hatalom gyakorlásának módjait megválasztani a szuverenitás joga.

Az állami élet fejlődésével változtak a viszonyok. Valaha a király maga biráskodott, közvetlenül végezte az állam igazgatásának minden ágú teendőjét. Ma is benne központosul az állam fensége, az állam hatalma, melynek megismeréséhez, ámde az állam igazgatásának teendői ma számtalan közeg között oszlanak meg. A kinevezés joga őt illeti, de alsóbb fokon a miniszterek, vagy a hivatalfőnökök gyakorolják, a nélkül, hogy ez a felségjogon csorbát ejtene. Vagy pedig a kinevezést a király ajánlásra, kijelölésre teljesíti, mint ez nemcsak állami hivataloknál, hanem némely egyházi állások betöltésénél is történik. Vagy pedig az állami igazgatás keretébe tartozó ügyek elintézése az állami szervezet keretén kívül álló, attól független tanácsok, testületek javaslatára vagy meghallgatására történik. Egyszóval képzelhető, hogy a király a főpapi kinevezéseknél általa kijelölendő tanács vagy testület javaslatát is minisztere útján meghallgathassa és a kormány a kinevezésre vonatkozó előterjesztését az e javaslatban előadottak tárgyalásával tartozzék tenni. De bár elvileg ily intézkedést képzelhetőnek is tartunk, és a kormány az 1871. évben előterjesztett autonómiai tervezetben megállapított kijelölésnek ajánlássá változtatásába bele is nyugodott, — a tervezett autonómiai testület részére ily ajánlási vagy éppen kijelölési módzat behozatala mellett lelkesedni éppen nem tudnánk. Sokkal ismertebbek azok a választási visszaélések, melyek az egyház kebelében oly sok pusztítást okoztak, hogysen az

egyházi javadalmak betöltésénél a választás egy vagy más formájának visszaállítására vágyakozhatnánk.

Egyet azonban szükségesnek tartanánk. Azt, hogy a főpapi javadalmak betöltésénél a püspöki kar meghallgattassék és ennek javaslata alapján a primás ajánlatba hozza azokat a személyeket, kik a kinevezésre legérdemesebbeknek mutatkoznak, miből önkényt érthetőleg folynék, hogy a miniszter a kinevezésre vonatkozó előterjesztésében az ajánlásban megemlített személyekre és az ajánlásukat magyarázó indokokra kiterjeszkedni tartoznék.

A mi az egyházi vagyon kezelését illeti, a koronából származó főpapi és egyéb egyházi javadalmak és királyi alapítványok vagyonának kezelésére az autonomia a fent elősoroltak szerint jogot nem tarthat ugyan, de igénye lehet arra, hogy e vagyon jól kezeltessék és ekként a rendeltetéséből folyó céloknak minél jobban megfelelhessen, hogy így a jövedelmek egyrészt e célok megvalósítására minél teljesebb mérvben, minél alkalmasabban fordíttassanak, másrészt azon intézmények közt, melyek a vallás, az egyház, a katolikus nevelés és tanítás érdekeit szolgálják, a körülmények igényeinek megfelelőbben osztassanak föl. E cél teljesen indokoltta teszi, hogy az autonomiai testület számára a jövedelmek miként leendő fölhasználása tekintetében befolyás engedtessék.

És itt kell megemlékeznünk az egyházi javadalmak ellátásának az 1870. évi időszakban «arányosítás»-nak nevezett kiegyenlítéséről, melynek fogantatását már az erdélyi katolikusok 1848. évi tervezetökben javaslatba hozták akként, hogy a társas káptalanok, továbbá a székes káptalanokban a főlöszleges kanonoki állások, apátságok, prépostságok szüntessenek meg és az egyházi személyek díjazásának maximuma és minimuma állapíttassék meg.

Ez arányosítást az egyház, a vallás érdeke annál inkább követeli, mert a változott viszonyok nagyobb igényei sürgősen szükségessé teszik, hogy az egyházi vagyon rendeltetéséből folyó céloknak minél teljesebb megvalósíthatása végett e vagyon kezelése, melynek hiányaira főlöszleges utalunk, a lehető legalkalmasabb módon történjék. És ez minden nehézség és a szerzett jogok sérelme nélkül könnyen keresztülvihető.

E helyütt azonban szólnunk kell még az alapok-

ról is, melyek jogi természetének kérdése egy időben elmérgesedett vitákat idézett föl. — Ma, mint ezt már máshol fejtegettük, úgy hiszszük, világosabb, tisztultabb a helyzet. Ez a nyugodtabb megítélést eredményezte és a katolikusok jogait is kellő világításba helyezte.

Az, hogy a vallási, a tanulmányi, az egyetemi alap katolikus célokra rendeltettek, kétség tárgyát nem képezi. A vita terén ez kívül esik.

Az, hogy a vallás-alapot eredeti katolikus rendeltetésétől elvonni nem lehet — a mennyire a helyzetet ismerjük — vita tárgyát szintén nem képezi.

A mi az egyetemi alapot illeti, már évekkel ezelőtt mondtuk, hogy a budapesti egyetem és az egyetemi alap ügyét egymástól el kell választani. Az egyetem állami intézet. Ehhez többé szó nem fér. Erre vonatkozólag a kérdés fölvetése teljesen céltalan, sőt a katolikus érdekekre hátrányos, áldatlan lenne.

Az egyetemi alap azonban katolikus célokra volt és van rendelve. Az igazságnak, a jognak, az alapítványi rendeltetésnek megfelelőleg ez szolgáltatja a megoldás kulcsát és tán nem csalódunk, ha azt hiszszük, hogy az egyetemi alap katolikus voltának általános elismerése nem tartozhatik a nem valósítható remények sorába.

A tanulmányi alapra nézve is táplálható e remény, még ha nem is megnyugtató az a tény, hogy nemcsak protestans részről, hanem katolikus részről is hallottuk hangoztatni, hogy ez alapot az állam állami célokra bevonhatja. Aggályt keltő különösen a protestans részről nyilvánított fölfogás, mert még nem is oly régen, igen előkelő helyről hangzott el az az elv, hogy a tanulmányi alapot más felekezetűek részére is igénybe venni és lefoglalni lehetne, jöllehet az ellen, hogy a tanulmányi alap eredetileg tisztán katolikus célokra rendeltetett, még a legelfogultabb sem támaszthat kétséget. A mi pedig a tanulmányi alaptól föntartott intézeteket illeti, ezek kétségtelenül katolikus intézetek voltak, de egyszersmind országosak, mert katolikus és országos egymást fedő fogalmak voltak. Igaz, hogy időközben a katolikus vallás- és egyház megszűnt államvallás és egyház lenni, de ez nem változtathatta meg azt a célt, melyre az alapítvány, az alap rendeltetett: a katolikus vallásos tanítás és nevelés célját. Ezzel

ellenkező fölfogás mellett az alapítványok tulajdonjoga, az alapítványok szentsége támadtatnék meg.

Épen úgy, mint a protestánsoknak a fejedelmek által tett alapítványai tiszteletben tartatnak és némely alapítványaiknak megfelelő javadalmazások az állami költségvetésbe épen az alapítványok jogi alapján be is állíttattak, — azonképen az igazság hozza magával, hogy a katolikusok számára a királyoktól tett alapítványok is érvényben és a királyi elődöknek a királyi szó, a hazai világos törvények szentsége alatt álló alapító intézkedései tiszteletben tartassanak. A katolikus alapítványok a legtisztább jogalapon nyugosznak, a cél, melyre rendeltettek ma is sértetlenül fönnáll és e cél mások sérelme nélkül ma is végrehajtható, nincs tehát ok, mely megengedné, hogy azok eredeti rendeltetésüktől elvonassanak. Az 1848: XX. törvényczikk nem jogfosztó törvény. Ez jogokat adni, nem pedig elvenni kívánt.

Azért, mert az állam és annak intézményei levethetik magokról azt a vallási jelleget, melylyel alapításuktól fogva évszázadokon át birtak, az állam nem vetheti el magától azt a létalapot, melyen fönnállása nyugszik: a joguralom létesítésére vonatkozó rendeltetését.

A reformatióig az állam tisztán katolikus volt. Ezután is, midőn már más vallások is tért foglaltak, az állam minden intézménye, minden iskolája katolikus maradt, és az állam ezután is egyedül, csakis katolikus célokra tett alapítványokat, csakis katolikus célokra rendelte a vallási, a tanulmányi, az egyetemi alapokat. Az 1848. évi törvények következtében megszűnt az állam katolikus jellege, megszűnt a katolikus vallásnak és egyháznak állami jellege, de e törvény által nem szűnt meg a mondott alapítványok jogalapja, nem azok rendeltetése, mert ellenkező esetben az 1848. törvény az ország lakosságának a többséget képező részét úgy szólván extra legem helyezte volna és a katolikusokra nézve tabula rasa-t alkotott volna azzal a szomorú eredménnyel, hogy a katolikusoknak többé sem alapítványaik, sem iskoláik nem lettek volna, mely célzat pedig, mint ez világosan kifejezésre is jutott, távol állott a törvényhozótól.

A katolikus vallás és egyház állami minőségének megszüntetése kétségtelenül különösen az iskolákra nézve nehéz helyzetet teremtett, épen azért, mert egyrészt a katolikus

iskola országost és másrészt az országos iskola katolikust jelentett, minek eredménye, ha a katolikusok veszik át mindez iskolákat, az lett volna, hogy az állam tulajdonában egyetlenegy intézet sem maradt volna, és viszont, ha az állam tartja vissza — az alapítványi cél figyelembe tartása nélkül — ez iskolákat, a katolikusok, kiknek egyháza évszázadokon át egyedül végezte a tanítás, nevelés, iskoláztatás és művelődés összes teendőit, maradtak volna iskolák nélkül. — A közbejött hosszú időszak alatt, mely bennünket az 1848. évi törvényhozástól elválaszt, az iskolák tekintetében jelentékenyen változott a helyzet. Ma már azok a katolikus iskolák, melyek 1848-ig léteztek, csak kis részét teszik az állam oktatási intézményeinek s a katolikus alapoknak az iskolák főtartására szolgáló jövedelmei kis részét képezik annak a javadalmazásnak, melylyel az ország az oktatás és nevelés ügyének oltárán áldozik.

Egy esetben értenők a katolikus alapítványokra, jelesen a tanulmányi alapra vonatkozólag a lefoglalásra irányuló szándékot. Abban az esetben, ha a katolikusok kihaló félben lennének, úgy mint például Anglia Wales tartományában az anglikán egyház hívei. Itt az egyház plebániákkal, földekkel, tizedekkel bővelkedik, de hívei nincsenek, mert a lakosság legnagyobb részben a dissenter vallásúak közé tartozik. Ez oknál fogva kívánják az anglikán egyházhoz nem tartozó welsiek az egyház és az állam elválasztását, mert igazságtalanságnak tekintik, hogy ők más vallásuaknak üres egyházai, hívők nélkül levő papjai részére óriási összegekkel adózzanak. Ez állapot megszüntetésére irányuló program volt a Gladston-párti képviselők mandátuma évek óta.

Az anglikán egyházéhoz hasonló volt Írlandban a protestáns egyház helyzete, mely a disestablishment által elvesztette javadalmazását (32.33 Victoria, chap. 42 és 1871. jan. 1.) és ez a presbyter egyház helyzete ma Skótiában a Free kirk irányában.

Nálunk azonban ez az eset nem forog fönn. Az 1891. évi adatok szerint az ország 15.133,494 lakosából 8.897,507, tehát 58.8 százalék katolikus.

Mi a tanulmányi alapra áll, ugyanaz alkalmazandó az egyetemi alapra is. Sőt, ha a vallásalap tekintetében elfogadásra talál alapítványi rendeltetésének tiszteletben tartásánál

fogva az igazságnak azon követelménye, hogy ez alap továbbá is annak a rendeltetésnek szolgáljon, — melytől az alapítvány-nak és a szerzett jogoknak sérelme nélkül elvonni nem lehet, akkor az igazság e követelményének szükségképen érvényesülnie kell a tanulmányi és egyetemi alapokra nézve is.

Az 1870/71. évi congressusnak hosszú ideig feledésbe merült munkálatai, melyek példányaira ugyancsak nehéz lelteni, új nyomtatásban ma ismét közkézen forognak. Ismeretesek a 27-es bizottság, a kisebbség javaslata és a congressus által véglegesen megállapított tervezet. Mi lesz az új congressus tárgyalásainak eredménye? A felelet könnyű lenne, ha az eredményt a püspöki kar buzgó törekvéséhez és a kormány azon szilárd szándékához mérnök, melylyel az autonomia kérdését megoldásra juttatni kívánják. Egyről meg vagyunk győződve. Arról, hogy sem a püspöki karon, sem a kormányon nem fog múlni, hogy az eredmény kedvező legyen. Midőn 1867-ben Eötvös báró az autonomia ügyét felvetette, a püspöki kar az egyház és az ország érdekeitől áthatva mindent elkövetett, hogy az autonomia eszméje a gyakorlatba átültethető legyen. Ha a püspöki kar akkor, midőn az eszme még egészen új volt, teljes odaadással iparkodott a cél megvalósítására vezető eszközöket és utakat megállapítani, mennyivel inkább átérizi a megoldás szükségességét és mennyivel nagyobb főpásztori buzgóságot fog kifejteni a siker elérésében ma, midőn kétségtelen, hogy a kérdés megoldásának elhalasztása a már sajnosan érezhető bajt fogja fokozni. És a mi a kormány komoly szándékát illeti, ezt kétségbe vonni nem lehet. Mi azonban az a határ, melyet a kormány az autonómiával szemben a legfelsőbb fokon meg akar állapítani? Erre, azt hiszszük — minden jóslási tehetség hiányában is — nem nehéz a válasz. A kormány azokat az akadályokat fogja elhárítani, melyek az autonomia útjában 1871-ben állottak s melyeket már az akkori kormány is fölismerve, az 1871. évi munkálat elfogadhatásának érdekében el kívánt távolítani. E célból már az 1871. évi kormány az autonomia főpapi kijelölési joga helyett legfeljebb az ajánlást tartotta megengedhetőnek, továbbá az állami kezelés alatt levő alapokat és alapítványokat, valamint az

iskolákat a törvényhozás más rendelkezésének bekövetkeztéig változatlanul a kormány kezelése alatt kívánta meghagyni. Ime — azt hisszük — hogy ez lesz az autonómiai munkálat irányában ma is az a határ, melyet a jelen kormány is föl fog állítani annyival is inkább, mert időközben a középiskolákra nézve már törvény hozatott, mely azokra az iskolákra nézve, melyeket a katolikus autonomia saját kezelésébe vonni kíván, bizonyos intézkedéseket tett.

Az autonómiai congressus eredményét ma még csak sejteni sem lehet. Egyet azonban tudunk. Azt, hogy ha az autonomia létre nem jő, ez összehasonlíthatlan nagyobb bajt támaszt, mintha a congressus óhajításait mindenben ki sem elégitő, egyik vagy másik irányban tökéletlen művel kell megelégedni. Az első esetben az autonómiai törekvések meghiúsulása folyton sajtó sebet fog képezni az egyház, a vallás, az ország érdekeinek súlyos sérelmére, míg a második esetben a tökéletlen művel életbe léptetett autonomia szervezetének javítása a körülmények igényei szerint a tapasztalatok mérvéhez képest az autonómiai közegek kezdeményezése és javaslata által biztosítva van.

És ez oknál fogva az egyház és ország érdekében kívánatosnak mutatkozik, hogy ha maga a congressus a kellő sikerre nem vezetne — mit a congressusi képviselőknek a főnnforgó fontos érdekeket kellően méltányoló eljárása mellett kizártnak tekintünk — az autonómiát a kormány és a püspöki kar léptessék életbe, mi nemcsak nem zárja ki, hanem inkább biztosítja, hogy az autonómiai szervezetnek a körülmények igényei által ajánlott javítása, fejlesztése vagy kiegészítése az autonómiai közegek működésének igénybevételével a hívek későbbi közremunkálására is fektetessék.

Nem akarunk azonban letenni arról a reményről, hogy sikerülni fog a congressus munkálata alapján oly szervezetet állapítani meg, mely lehetségessé teszi az autonómiának az érdeklett tényezők egyetértésével leendő életbeléptetését.

Nehogy az autonomia szervezésének egyértelmű megállapítása a főpapok kinevezésének és a katolikus egyházhoz tartozó vagyon és az iskolák kezelésének kérdésén jusson zátonyra, nézetünk szerint a magyarországi katolikus egyház magasabb érdekeinek szempontja a mai viszonyok között azt kívánja, hogy tekintettel a ma is főnnálló jogi és történelmi

alapra, az autonomia keretéből a főpapok kinevezésére, a királyi adományozású javadalmak és a katolikus, jelesen a vallási, tanulmányi és egyetemi alapoknak kezelésére a hivek részéről közvetlen befolyás gyakorlása kihagyassék.

Más oldalról azonban nem tagadható, hogy épen az autonómiát, a főntebb elősoroltaknál fogva tulajdonképen nem illető e téren mutatkozó hiányok, orvoslást kívánnak nemcsak azon főknál fogva, hogy a magyarországi katolikus egyház java sikerebben előmozdítottassék, a hivek megnyugtattassanak, buzgalmuk élesztessék, hanem azért is, hogy a hiányok orvoslása fölöslegessé tegye azokat a törekvéseket, melyek a jogi és történelmi alap megváltoztatásával az autonomia körébe kívánják utalni a főpapi javadalmak betöltésének, az egyházi vagyon kezelésének oly ügyeit, melyek ellátását a hivek a katolikus egyház és vallás érdekeivel egy vagy más tekintetben megegyezőnek nem találják.

Nézetünk szerint az autonomia életbeléptetésével párhuzamosan oly intézkedéseket kellene tenni, melyek alkalmassak lennének biztosítani ugyanazoknak a céloknak előmozdítását, melyek ótalmát a hivek az autonómiai szervezetben keresik.

1. Tekintve, hogy a fönnálló törvényekkel ellentétben a katolikus egyház és a katolikus alapok vagyonának katolikus rendeltetése iránt időről időre kérdések támasztatnak, indokoltnak mutatkozik a nemcsak fölösleges, de félreértéseket és ellentéteket is földidőző viták elkerülése végett a katolikusoknak alkalmas módon megnyugtatót nyújtani, hogy a főpapi és egyéb egyházi javadalmaknak, a katolikusok alapítványainak, jelesen a királyi alapítású vallási, tanulmányi és egyetemi alapoknak, valamint a convictusi alapítványoknak katolikus rendeltetése és a főpapi javadalmak és a katolikus alapítványok tulajdonjoga a birtokukban levő vagyonra vonatkozólag tiszteletben fog tartatni.

2. Az érseki, püspöki, préposti, apáti javadalmas állásokra vonatkozó kinevezések a püspöki kar meghallgatásával eszközlendők olykép, hogy a püspöki kar az üresedésbe jutott állásra több személyt hozzon ajánlatba és a miniszter a kinevezésre vonatkozó előterjesztését a Felsőházhoz az ajánlathoz ugyan nem kötötten, de a püspöki kar ajánlatában megemlélt személyekre és az ajánlás indokaira kiterjeszkedőleg az

ajánlásban fölhozott körülmények mérlegelése mellett mutatassa be.

3. Az autonómiai szervezet legfőbb fokán a végrehajtással megbízott közegnek a vallás-alap jövedelmei adassanak ki, hogy azok az önkormányzat közgei által az egyház és a vallás céljaira, rendeltetésük szerint a legalkalmasabban fordíttassanak.

4. Minthogy a tanulmányi és egyetemi alapok nemcsak katolikus, hanem eredetöknél fogva országos alapok is és az ezekből föntartott intézetek is (a felekezeti jelleggel többé nem bíró budapesti egyetemet itt már teljesen mellőzve) nem csak katolikus, hanem egyszersmind országos jelleggel is bírnak, természetesnek tűnik föl, hogy a tanulmányi alapi intézetek a középiskolai törvénynek megfelelőleg is, katolikus jellegök megóvása mellett, kormányi kezelés alatt maradjanak. Ez intézetek katolikus jellege azonban nem zárja ki azt az intézkedést sem, hogy ez intézetekre az állam a kath. vallás autonómiai hatóságának azt a befolyást engedje, melylyel az erdélyi egyházmegye katolikusai bírnak. Az ügynek alapos tárgyalása és érett megfontolása után, megfelelő körülmények között, ajánlatosnak tűnhetik föl az a megoldás, hogy az önkormányzatnak adassanak ki továbbá egyrészt a tanulmányi és az egyetemi alapok jövedelmei is, másrészt pedig a tanulmányi alaptól föntartott intézetek közül annyi iskola, mennyinek megfelelő föntartására e jövedelmek elégségesek.

5. Ha, a kérdés ily megoldása után, a katolikus önkormányzat katolikus egyetemet akarna fölállítani, ez neki szabadságában álljon akár valamelyik, esetleg átveendő tanulmányi alapi akadémia kibővítésével, akár Budapesten a hittani kar mellett jogi és bölcsészeti kar fölállításával, mely utóbbi esetben ajánlatos lenne épen a régi egyetemi épületnek e célra átbocsátását méltányló figyelembe venni.

6. A királyi kinevezéstől függő főpapi javadalmakhoz, továbbá a káptalanokhoz, a javadalmas szerzetes rendekhez tartozó birtokok, ingó és ingatlan javak kezelésére, a számadások vitelére egyöntetű szabályzat állapíttassék meg s minden javadalomban a tisztii személyzet létszáma s fizetése állapíttassék meg, hogy ekként a megállapított rendszer a javadalom haszonélvezőinek személyében előálló változásoktól független legyen.

7. Ha a javadalmazások a birtokok közvetlen kezelését magok akarják vinni, ez nekik megengedendő lenne.

8. A főpapi javadalmazásoknak állásukhoz és méltóságukhoz mért évi javadalmazása, figyelemmel Ferencz király rendelkezésére, határozassék meg és javadalmaik fölös jövedelmei a katolikus egyház alapja javára a központba szállíttassanak be.

9. A javadalmazás szerzetes rendek bevételei és kiadásai állapíttassanak meg és a fölös jövedelmek szintén a katolikus egyház alapja javára a központba szállíttassanak be.

10. A káptalanokban a személyzeti létszám és a káptalani tagok, valamint a javadalmazás apátok és prépostok évi javadalma határozassék meg és a fölös jövedelmek hasonlóképen a katolikus egyház alapja javára a központba szállíttassanak be.

11. A főpapi, a javadalmazás szerzetesi, a káptalani, a javadalmazás prépostsági, apátsági ingó és ingatlan javaknak rendelkezésre maradó jövedelmei az önkormányzati szervezetnek szolgáltatandók ki.

12. A jelen javadalmazások egész életükön át összes jövedelmeik élvezetében olykép hagyatnak meg, hogy jövedelmeikből azokat az összegeket, melyek a lelkeszi kongrua vagy az egyház egyéb céljaira meg fognak állapíttatni, a központba a katolikus egyház alapja javára beszolgáltatni tartoznak.

Mely közeg legyen azonban hivatva mindezen és általában a kormány kezelése alá tartozó azoknak az ügyeknek tárgyalására, előkészítésére, melyeknek közvetlen kezelésbe vételét az 1871. évi tervezet az autonomia legfőbb önkormányzati hatósága számára igényelte?

Az 1880. évi május 21-én kelt királyi leirattal fölállított bizottság a vallás és tanulmányi alapok fölügyeletére és azok kezelésének ellenőrzésére van hivatva. E bizottság illetékessége tehát, bármily súlylyal birt annak fölállítása és bármily súlylyal bir annak működése, aránylag szűk körre szorítkozik. Nagyobb bizottságra, nagyobb hatáskörrel van szükség, ha azt a célzt akarjuk elérni, melyet az autonomia a szervezet legfölső hatósága számára az 1870/71. évi javaslat szerint igényelt jogok gyakorlása által kívánt megvalósítani.

A csakis a vallási és tanulmányi alap felügyeletére és

kezelésök ellenőrzésére szorítókozó bizottság fölőszlatása mellett fölállítandó új bizottság tagjai lennének:

a királyi adományozásból javadalmat élvező főpapok, a javadalmas rendek főnökei, a káptalanok képviselőtében a főkáptalanok egy-egy küldötte.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselőtében az alapítványi ügyek előadója, a vallás- és közoktatásügyi miniszterium számvevőségének igazgatója, a közalapítványi királyi ügyigazgató.

Az autonomia legfelső hatósága részéről az autonomiai szervezet képviselőtében kiküldendő két tag.

Az országgyűlés mindkét házából a királytól kiküldendő annyi világi tag, hogy a világi tagok száma az egyháziakéval egyenlő legyen.

A bizottság egyházi elnöke a primás, világi elnöke a királytól kinevezett tag.

A bizottság hatásköréhez tartoznék a királyi adományozású javadalmak, a káptalanok, a javadalmas szerzetes rendek birtokainak kezelésére, a számadások vitelére, a tisztii személyzeti létszám és fizetések megállapítására vonatkozólag egyöntetű szabályok megállapítása, a főpapok, a káptalani tagok évi javadalmazásának szabályozása és méltányos megállapítása, továbbá mind ezen említett egyházi javadalmakban a szükségleteknek kiszámítása mellett a fölős jövedelmeknek meghatározása és a fölős jövedelmekből a szabályszerű jövedelemmel nem bíró főpapok javadalmazásának kiegészítése, valamint az ezek után az egyházi javadalmak jövedelmeiből szabad rendelkezésre maradó összegeknek az autonomiai szervezet hatóságai számára leendő kiadása iránt javaslatokat tenni.

Úgy az említett egyházi javadalmak birtokaira, mint a vallás-, tanulmányi alapokra és ez alapok jószágaira vonatkozó költségvetések és zárszámadások a bizottság által tárgyalandók s megállapítandók.

Mind e javadalmakhoz és alapokhoz tartozó vagyoni ingó vagy ingatlan törzsálladékaiknak megváltoztatására vonatkozólag intézkedések csakis a bizottság meghallgatásával tehetők.

E bizottság föladatahoz tartozik továbbá, fontolóra venni és javaslatot tenni az iránt is, hogy tekintettel azokra a fölős

jövedelmekre, melyek a tanulmányi alaphól az autonómiai szervezetnek átengedtetetni fognak, az ez idő szerint a tanulmányi alaphól föntartott intézetek közül, mely iskolák lennének az autonómiai szervezet kezelésébe átbocsáthatók.

E bizottsághoz fog tartozni annak a kérdésnek tárgyalása is, hogy kikebleztessenek-e, és ha igen, mikor és mely módozatok mellett a budapesti egyetem vagyonából ez egyetem katolikus alapítványai és mily módozatok mellett adassanak át ez alapok jövedelmei az autonómiai szervezet számára.

E bizottság lesz hivatva azt a kérdést is tárgyalni, hogy állíttassék-e föl külön katolikus egyetem és ha igen, esetleg melyik — már létező intézmény — fölhasználásával és fejlesztésével.

A bizottság javaslatai és határozatai jogerőre csak akkor emelkednek, ha a kultuszminiszter által a király elé terjesztetvén, királyi jóváhagyást nyertek.

A bizottság működéséről, az egyházvagyon kimutatásáról, jövedelmei fölhasználásáról az országgyűlésnek évenként jelentés teendő.

Az intézkedések jelentékeny része rendeleti uton is életbeléptethető, ott azonban, a hol szükséges, önkényt érthetőleg a törvényhozás engedélye és ahol egyházi hivatalokról van szó, az egyházi hatóság hozzájárulása is kieszközölendő.

Ime ez lenne körülbelül az a keret, melyen belül a bizottság javaslatai és a kormány intézkedései alapján, ha nem adatnék is hely azoknak az igényeknek, melyeket a jogi és történelmi alappal szemben az 1870/1 évi congressusi munkalat alapján állók az egyházi vagyon kezelésére vonatkozólag támasztanak, de mindenesetre előmozdítatnék, ha más uton is, az a cél, hogy az egyházi vagyon az egyház és vallás érdekeinek minél nagyobb és megfelelőbb mértékben szolgáljon; már pedig e cél az, melynek előmozdítása végett az autonomia az egyházi vagyont saját kezelésébe kívánja venni.

A fölállítandó bizottság illetékességi és hatásköre egyelőre — úgy mint a vallás- és tanulmányi alapra vonatkozólag ma fönálló fölügyelő és ellenőrző bizottságnál — inkább csak a tanácsadásra és javaslattételre, a fölügyeletre, az ellenőrzésre lenne ugyan szorítandó, a mint azonban az egyházi vagyon egyöntetű kezelésének rendszere a megállapítandó

szabályzatok szerint megerősödött és magának a bizottságnak tevékenysége biztos utakra jutott, melyeken az ügyek alapos ismeretének megszerzése után nehézség nélkül, megszilárdult tájékozottsággal haladhat, — indokolt lenne az egyházi vagyon kezelését e bizottságnak, mint az állam föntségét képviselő király és e minőségében egyszersmind legfőbb kegyur közegének hatáskörébe alkalmas egymásutánban lassanként át-bocsátani.

Ez nagyon természetesen szükségessé tenné a bizottságnak kiegészítését olykép, hogy abban nemcsak a közoktatási kormány, hanem a pénzügyi és földművelési miniszterium is, valamint az állami számvevőszék képviselve legyenek. A bizottság illetékességi és hatáskörének a vagyon közvetlen kezelésére is kiterjesztése által mellőzhetlenné fog válni a bizottság szabályzatának és utasításának kibővítése és megváltoztatása, valamint azoknak az ügyeknek meghatározása, melyeknek végleges elintézéséhez a királyi jóváhagyás szükséges. Csak példaképen hozzuk föl a vagyon átváltoztatásának eseteit. Ma a vagyon átváltoztatására vonatkozó intézkedések a vallás és tanulmányi alapnál csakis az ellenőrző bizottság meghallgatásával tehetők, viszont ha a vagyon kezelése a fölállítandó új bizottság kezébe adatnék, csakis a király jóváhagyása után emelkedhetnének a vagyon átváltoztatása iránt tett intézkedések jogérvényre.

Óhajtottuk volna még az 1870/1 évi congressus 27-es bizottságától, továbbá e bizottság kisebbségétől bemutatott javaslatoknak és a congressustól végleg megállapított szervezeti szabályoknak a legfőbb kegyuraságot érintő szakaszaira nézve észrevételeinket megtenni, illetőleg e szakaszokon a jelen ismertetésben elfoglalt álláspontból kifolyólag indokolt változtatásokat is közleni.

Erről le kell mondanunk. A térből kifogytunk. De e változtatások különben is az előzményeknek természetes következményei, melyek magyarázatra nem szorúlnak.

Egyet azonban még megemlítünk. Kétségtelenül igen nagy vagyon az, mely valamint eddig, rendeltetésének megfelelőleg katolikus célokra fordítottatott, úgy ezentúl is a katolikus autonomia természetes folyományaképen az új rendszer értelmében is, a katolikus vallás, a katolikus egyház javára fog szolgálni. Érthető, ha az ország más vallású polgáraiban

fölötlük az az előny, melyben a katolikus vallás és katolikus egyház az által részesül, hogy az állam öt száz éven át nemcsak összes intézményeiben, hanem polgáraiban is tisztán katolikus volt és hogy az állam még ezután is több, mint háromszáz éven át, intézményeiben katolikus maradt s a katolikus vallás és egyház államvallási és államegyházi minőségét föntartotta.

Mert az állam felekezeti jellegét megszüntette, ez nem indok, hogy azt a vallást, azt az egyházat, mely az országot a keresztyén művelődés útjára vezérelte, mely azt mint államot megalkotta és Európában fönmaradásának egyedüli alapját megvetette, szerzett jogaitól megfoszsza. — A katolikus egyház javai is a korona birtokjogából, az egyedüli forrásból, melyből a tulajdon eredt, származnak épen úgy, mint Magyarország összes nemzetségeinek birtokai. Mindkettő egyformán a jog védelme, a tulajdon szentsége alatt áll.

Az állam levetette azt a jellegét, hogy egyetlen vallást gyámolítson, de az 1848: XX törvényezikk ugyanekkor fönnön hangoztatta az állam vallásos jellegének szükségét, mert kimondta, hogy az állam föntartásának érdekeiből folyik, hogy a vallási szükségleteket az állam saját forrásaiból födözze.

A más vallásúak minden nehéz érzés nélkül tekintethetnek arra a vagyonra, melynek jövedelmei első sorban fedezik a katolikus egyház szükségleteit. Az 1848: XX. törvényezikk ma már nem holt betű. És ha az az alkotmány visszaállítása után hosszú ideig az maradt, nem a katolikusokon, hanem épen a másfelekezetűeken múlt, kik e törvényt — alkalmazása tekintetében tényleg és tudva — hatályon kívül helyezték. — Ma már más a helyzet és mit az állam, míg külön államvallással és egyházzal bírt, megvont a többi felekezetektől, visszafogja azt adni abban a javadal-mazásban, melylyel művelődési intézményeiknek, mint az állam föntartása legbiztosabb alapjainak megszilárdítását elő-mozdítja és elő fogja mozdítani.

Sokaknak talán szűk, sokaknak talán tág az a keret, melyet a fönnforgó kérdések kiegyenlítésére fölállítottunk, kétségtelen azonban, hogy e kereten belül is meg lehet találni kölcsönös jóakarattal, engedelkenységgel, ha kell, áldozatkész-

séggel, azt az alapot, mely a függő ügyek végleges rendezését akként biztosítja, hogy abból kölcsönös megnyugvással a legteljesebb béke fakadjon.

A nemzet érdekében békére van szükség. Békére a felekezetek között és békére a felekezetek és az állam között. Nincs oly magas ár, melyet ezért megadni ne lehetne, mert az bőven fog kamatozni, úgy az államnak, mint a gondjai és védelme alatt álló vallásoknak.

Nem rég vitték sirjába a benczésrend monte-cassinoi kolostorában a szerzet hírneves tagját Tostit, ki *La Conciliazione* című művecskéjében egy derék plébános: Pacifico és püspöke között a pápaság és az egyház kibékülését fejtegette. A művecske, melyről úgy hitték, hogy annak irányát s tartalmát a legilletékesebb helyen is jóváhagyják, örömteljes lázba hozta az olaszokat s Tosti nevét az egész világ emlegette. A remény nem valósult. A tiltott könyvek indexere tettek íratát és Tosti lemondással vonta vissza azt, nehogy egyházából kelljen kilépnie. Később betegségbe esett, mely alatt Margherita, az olaszok királynője is megjelent betegágyánál, hogy a béke apostolát vigasztalja. «Szép álom volt, mondta egyik látogatójának, a béke». Megvalósulását, mely legnagyobb vigasza lett volna a lesújtott férfinak, meg nem érthette.

Meg vagyunk győződve, hogy a kormány és püspöki kar bölcsesége, a híveknek az egyház és az ország érdekeit szem előtt tartó mérséklete mellett az autonomia ügye többé sem indexre, sem zátonyra nem fog kerülni.

FORSTER GYULA.

KELETI BENYOMÁSOK.

Második közlemény. *)

II.

A török főv rosba megérkezvén, a Konstantinápolyban lakó bosnyák mohammedánok közül néhányan, a nélkül, hogy előzetes látogatásomat bevárták volna — fölkerestek sztabuli szállásomon. A bosnyák mohammedánoknál ugyanis, mint a keleti népeknél általában, az a szabály áll, hogy a jövevényt kell meglátogatni, nem pedig annak látogatására várni. Ezen társadalmi szokásra vonatkozik azon ismert arab közmondás, hogy: «alkádimu juzár», mely szószerint annyit jelent, hogy az érkezőt meglátogatják.

Mondanom sem kell, hogy e figyelemnek igen megörültem, mert ugyis feltettem magamban, hogy konstantinápolyi tartózkodásom alatt a többi közt meggyőződést szerezek arról, hogy a Törökországba kivándorolt bosnyák mohammedánoknak hogyan megy a dolguk, illetőleg értek-e el valamit azzal, hogy hazájokat elhagyták s Törökországban telepedtek le.

A magyar ember általában rokonszenvez s érdeklődik a törökök sorsa iránt s ez érdeklődését a boszniai mohammedánokra is kiterjeszti. Az én érdeklődésem pedig épen természetes, tekintve azt, hogy e néppel hosszú ideig s sűrűen érintkeztem, s mint a gyakorlati közigazgatás embere a mohammedánokat a legbékésebb, megbízhatóbb, s a vallással össze nem függő kérdéseken kívül minden másban legkönnyebb szerrel bánható nép-elemnek tartom.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 251. számában.

Ily körülmények között tehát azt hiszem bővebben indokolni nem szükséges azt, hogy e derék népnek kivándorlását az amúgy is gyér népességű megszállott tartományokból nagy bajnak s tényleges veszteségnek tekintem s intézkedéseket látok szükségeseknek mielőbb az iránt, hogy e nagy arányú kivándorlási mozgalomnak eleje vétessék, vagyis helyesebben mondva, hogy azon okok, a melyek a népet kivándorlásra készítik megszüntetessenek.

Néhány évvel ezelőtt szerencsém volt a *Budapesti Szemle*-ben azon okokat, melyek a mohammedánokat Boszniából és Hercegovinából a kivándorlásra bírják, megbeszélés tárgyává tenni; s mivelhogy a kivándorlók száma évről évre szaporodik, konstantinápolyi tartózkodásom alatt — a midőn is emigrált mohammedánokkal csaknem minden nap összejöttem — föladatomnak tekintettem, hogy a kérdést további figyelemmel kísérem s észleleteimről az ügy érdekében beszámoljak.

Az igaz, hogy nem könnyen mondják el őszintén az emberek sérelmeiket. Egyrészt azért, mert a büszke ember nem szívesen emlékezik meg a személyén esett bánatokról. A boszniai mohammedánok pedig tudvalevőleg büszke nép. Más részt pedig azért, mert Törökországban politikai kérdéseket tárgyalni az ott divó kémrendszer mellett egyáltalán nem tanácsos. Azonkívül a kivándoroltak már többször tettek kellemtelen tapasztalatokat leginkább szerb emissáriusokkal, kik azon a czímen, hogy a nagyhatalmakhoz intézendő panaszlevélhez aláírásokat gyűjtenek, bizalmokkal visszaéltek. Végre lehetőleg tartózkodnak azért is mindenféle nyilatkozatoktól, nehogy hiába való kifakadásokkal esetleg otthon maradt családtagjaik s rokonaik helyzetét nehezítsék.

De nincs is semmi összetartás a kivándorlók között. Ugyan nem azért, mintha egymással viszálykodásban élnének, hanem mert félig-meddig belenyugszanak abba a tapasztalatba, hogy a hová európai kormányzat lép, onnan az iszlámnak pusztulnia kell, s mert a visszatérés lehetőségére alig számítanak. A magas porta pedig igazán loyálisan viselkedik s nem igyekszik velök hiú reményekre kecsegtető összeköttetéseket föntartani. A szultán ugyan fölötte érdeklődik nemesak a bosnyák, hanem a bolgár és kelet-ruméliai kivándorlók sorsa iránt, nagy mértékben is segíti őket szükségökben, de ennél tovább nem megy. Legalább semmi külső jel nem mutat erre.

A megszállott tartományok kivándorlottai elszórva élnek Törökországban, s csekély kivétellel, még a legképzettebb emberek is, politikailag nagyon tapasztalatlanok.

Hogy mily járatlanok a politikai helyzet megítélésében mutatja például az is, hogy egy nagyobb társaságban egy tekintélyes gazdag bosnyák kereskedő azt állította, hogy a török kormány a bosnyák mohammedánok jogainak védelmére legközelebb kormánybiztost szándékozik Szerajevóba küldeni.

Többen az újvidéki *Zasztavát* olvassák, vagy olvastatják magoknak s annak czikkei után ítélik meg az osztrák-magyar monarchia és a megszállott tartományok ügyeit. Nem csoda, hogy érdeklődnek régi hazájok sorsa iránt, de az már különös, hogy arról a *Zasztavából* kell tudomást szerezniök, a mi azt mutatja, hogy mily ügyes kísérletek tétetnek más irányban a végből, hogy a mohammedánokat a magok részére megnyerjék.

A konstantinápolyi bosnyákok számítása szerint az occupatio óta mintegy 55,000 mohammedán vándorolt ki Boszniából és Hercegovinából. Ezek közül él Konstantinápolyban mintegy 2000 család, Karamurszelben 500, Inegölben 500, Bigában 450, Szmirnában 400, Adabazárban 300, Kjtahiában 200, Karafiunhiszárban 150, Sámiserifben 150, Brusszában 20 család; a többiek kisebb-nagyobb számban Novibazárban, Pryepolyében, Szjeniczában, Mitroviczában, Üszkübben, Pristinában és Szalonikiben élnek. Ez adatok annyiban tarthatnak hitelességre igényt, a mennyiben a fönnállott ottomán kivándorlási bizottság följegyzéseivel egyeznek.

Az idén csak szórványosan fordultak elő kivándorlások a megszállott tartományokból, minek okát a konstantinápolyi bosnyákok a török-görög háború által okozott zavaroknak tulajdonítják; nem kételkednek azonban, hogy mihelyt a rendes állapotok visszatérnek, a győzelmes Törökország még nagyobb vonzó erőt fog a mi mohammedánjainkra gyakorolni.

Az emigránsok sérelmei — nem véve figyelembe a személyes vonatkozásukat — röviden a következőkben lennének összefoglalhatók:

A kormányzat jó szándékairól mindenki meg van győződve s van a tartományban több hivatalnok — különösen a magas rangúak között — kiknek kiváló tevékenységét a lakos-

ság soha sem fogja elfeledni. Az osztrák-magyar uralom ellen általánosságban nincs kifogások, mert ha mohamedán kormányzat alatt nem lehetnek, mindenesetre legrokonszenvesebb nekik a szomszédos monarchia. Mindazonáltal a fönnálló rendszer — bárha a mohamedánok egyenlőtlen bánásmód miatt nem panaszkodhatnak — talán önkéntelenül annyira anti-iszlamitikus, hogy azzal a muszlimeknek lehetetlen megbarátkozniok. Az európai civilisatiót tulságos gyorsan erőszakolják rájuk s e miatt az új intézmények iránt, még olyanok iránt is, melyekkel szemben magában Törökországban semmi aggály nem mutatkozik, a megszállott tartományok lakossága bizalmatlansággal viseltetik. A bizalmatlanság folyton növekszik, mert az újítások — kellő átmenet nélküliek, s minden irányban egymásután sűrűen következnek a nélkül, hogy a népnek ideje lenne őket megszokni s hozzájuk simulni. Különösen nagy a bizalmatlanság a közoktatási intézmények iránt, melyekben az iszlám követelményei iránt kevés figyelem van. E miatt még olyan szülők is — kik hazájokat elhagyni nem akarják, habár nagy áldozatok árán is, Törökországban neveltetik gyermekeiket. Keresztyén gyermek könnyebben járhat török iskolába, mint megfordítva. A török birodalomban sok keresztyén szülő küldi gyermekeit török iskolába, viszont azonban török tanulók csak akkor látogatják a keresztyén iskolákat, ha ezek a mohamedán fölfogással nincsenek ellentétben. Ez ugyan nagy baj épen magára a törökségre, de a dolog már így van s ezen segíteni egyelőre nem lehet. — Például csekélységnek látszik a tanórák berendezése s mégis nagy mértékben alterálja a mohamedánokat az, hogy az iskolákban, melyekben az oktatás délelőtt 8—11 és délután 2—4-ig folyik, nincs módjokban a mohamedán vallású tanulóknak az előírt imákat elvégezniök akkor, a mikor annak az ideje itt van.

A jogi bizonytalanság nagy, mert a régi törvényekre nem igen van tekintet, az újak pedig még idegenek, ismeretlenek s nem is mindég illenek az ottani viszonyokhoz. A kormány igazságügyi osztályánál nincs egyetlen ember, ki a mohamedán törvényhozásban jártassággal bírna, s így az új rendszabályok életbeléptetésénél az átmenetek simaságára gondot fordíthatna. A büntető törvények intézkedései fölötté szigorúan kezeltetnek s gyakran csekély kihágások, melyek ezelőtt számba se jöttek, jelenleg kiméletlenül fenyítettnek. A köz-

igazgatás inquisitorius, mindenütt összeesküvéseket keres — s e hitében a gyakran kétes jellemű bizalmi férfiak, kik ily úton magoknak érdemeket akarnak szerezni, megerősíteni igyekeznek őt. Természetes — mondják az emigránsok — hogy az ellen nem lehet semmi kifogás, hogy ha a bűnösök megérdemelt büntetéseiket megkapják, de minden csekélységet nem kellene mindjárt fölfujni.

A burocracia agyonnyomja a népet csupa atyai jóakarathból, a melylyel mindenbe beleavatkozik. Például több helyen a földbirtokosok a hatóságok által kényszerítettettek bizonyos gazdasági eszközök beszerzésére, másutt pedig olyan tenyészapaállatok igénybe vételére, melyek később az ottani fajtára nézve állítólag meg nem felelőknek bizonyultak.

Olyan emberek tanácsát, kik a hatóságnál tekintélyben részesülnek, nem kéri ki s rendszerint csak azok véleményére támaszkodnak, kik haszonleső szándékból az igazságot eltitkolják.

A községek teljesen a hatóságok nyomása alatt állanak, s a községi képviselőtestület vagy tanács üléseihez a járási hatóságok képviseletében gyakran örmesterek küldetnek ki, a mit magokra nézve igen lealázónak tekintenek. Általában úgy látják, hogy egy őrnek több tekintélye s befolyása van közügyekben, — mint egy loyális bégnek, ki hazájáért vérért s vagyonát áldozza. A legrégebb családok ivadékai apró hivatalokban vannak elhelyezve vagy egyáltalában sehogy, s egy sincsen a bosnyákok közül, kinek a közigazgatásban jelentékenyebb állása lenne.

Néhányan a régiebbek közül kapnak ugyan a kormánytól némi nyugdíjat, de befolyásuk nincs.

Az idegen hivatalnokok, különösen a kisebbek, sokszor ok nélkül zaklatják a lakosságot.

A földbirtokosok helyzete rendkívül nehéz, mert gyakran évekig nem tudnak a kmétjeiktől járó jogos követeléseikhez hozzájutni. Pör esetén az eljárás évekig tart, s gyakran nemleges eredménnyel végződik. Legutóbbi időben ugyan az agrár pörök egy vegyes — földbirtokosok és kmétekből álló — bizottság előtt tárgyaltnak, de a határozat kizárólag a bizottsághivatalnok elnökeitől függ. Ezek pedig a földesurakat sokszor bitorlóknak nézik, s nem veszik figyelembe, hogy a tulajdonosok földjeiket gyakran igen drága pénzen vásárolták

meg. Akár kapnak a kmétektől valamit a föld után, akár nem, a tulajdonosoknak az adót pontosan kell megfizetniök.

Szabad közlekedés a megszállott tartományokból Törökországba nincs megengedve. A ki Konstantinápolyba akar utazni, akár látogatási célból is, arra rossz szemmel néznek, mert azt hiszik, hogy ki akar vándorolni, s attól tartanak, hogy példája másokat is vonzani találna. A kormány természetesen nem szereti a kivándorlásokat, s az a hivatalnok, kinek kerületében nagyszámú elköltözések fordulnak elő, fölöttes hatósága előtt a jelenséget igazolni tartozik. Ez oknál fogva a kivándorlani szándékozók a hatóságok részéről kemény bánásmódban részesülnek.

A Törökországba kivándorolt bosnyáknak török útlevéllel nem lehet Boszniába látogatóba jönni, hanem előzetesen az osztrák-magyar konzulátus útján meg kell kérdeznie, hogy szabad-e haza jönnie. A felelet igen sokszor tagadó, minden indokolás nélkül. Ha hazajön az emigráns, minden lépésére rendőrök s kémek vigyáznak s könnyen megesik, hogy valamely rosszakarójának besugására minden vizsgálat nélkül kiutasítási parancsot kap.

A mesteremberek és kereskedők leginkább az új élet és vámviszonyok következtében megváltozott helyzet miatt hagyják el hazájokat. A vásárló manapság ott leginkább az európai elem s ennek igényeit a régi bosnyák iparos nem tudja kielégíteni s azért megy tovább keletre szerencsét próbálni.

Eddig a panaszok.

Az bizonyos, hogy ezek a panaszok, a mennyire én a megszállott tartományokat és az ottani kormányzatot ismerem, nagyon túlzottak, de hogy némi alapjuk van, azt a kivándorlások nagy száma tényleg igazolni látszik.

A kormányzati rendszer gyökeres megváltozása mindig nagy nyomokat hagy hátra úgy a köz-, mint a magánéletben. Hogy azonban a fölfordulás lehetőleg minimális legyen, azzal a politikusoknak mindég a legsürgősebben s komolyan kell foglalkozniok.

Nagy bölcsesség rejlik abban, nem mindig a legtökéletesebbet akarni elérni, hanem a lehetőséghez képest kisebb vívmányokkal megelégedvén, a nagy eredményekről lemondani merni.

Arra a kérdésre, hogy hogyan megy a kivándorlók dolga új hazájokban, úgy láttam, hogy az iparosok és kereskedők általában jó sorsban vannak. Köztudomású különben, hogy Törökországban, első sorban pedig Konstantinápolyban, könnyen boldogulhat az, ki dolgozni szeret s nyitott szemei vannak. Több béget is találtam, kik azelőtt kereskedéssel sohasem foglalkoztak s jelenleg nagy sikerrel űzik e foglalkozást, mint például a Szijerdzsics testvérek Gorazdából és az Atbegovicsok Tocsából.

A földmivelők a szultántól ingyen, vagy igen olcsón kapnak földeket, megmunkálás végett. E földeket később el is adhatják.

Az intelligens elemeket különféle irányban helyezik el. Vannak sokan a hadseregnél, csendőrségnél, az egyes minisztériumokban, s a közigazgatás és bírói szolgálat különféle ágazataiban alkalmazva. Nem számítva azokat, kik már az occupatio előtt kint voltak, mint például Mehmed Ali pasa altábornagy s erzerumi kormányzó Stolacból, Hamdi pasa Reszulgövié, kinek fivérei még ma is Boszniában élnek és pedig az egyik kádi Trepinjében, a másik magánzó Szerajevóban, Arif Hikmet bég Rizvánhegövié Hercegovinából, — magasrangú bíró, s híres költő, kiről azt állítják, hogy már régen nagyvezir volna, ha ném volna egy kissé szabad életű, — Hadzsi Huszeju bég Hercegovinából, az ottani posta és telegraph-hivatalok feje stb.

Ezekén kívül sokan vannak tekintélyes állásokban azok közül is, kik hazájokat az occupatio után hagyták el, mint például: Hakki bég Hamzaalajbegovics Lionából, galatai vámfőfelügyelő, Ibrahim Kulenövié Travnikből s Munir bég Kape-tanöviés Banjalukából, kik a külügyminisztériumban vannak, Aszim Muderriszöviés Travnikből és Hadzsi Ahmed Zildzsics Szerajevóból a csendőrségnél, Tevfik bég és Lutfi bég Travnikből, ezredesek a hadseregben s számos őrnagy, százados stb.

Csengics Oszmán pasa, ki a megszállott tartományokban rövid ideig a mi kormányzatunk alatt, mint politikai adjunktus szolgált, a szultántól, mint a Csengics-család képviselője, pasarangot kapott.

A szultánnak jelenlegi első bizalmasa, a belső udvartartás (mábéju) egyik titkára, Kjámil bég szintén hercegovinai ember, s Trebinjéből való.

De nemcsak a nagyobbakról történik gondoskodás, hanem a kisebb kaliberű emberek is nyernek megfelelő elhelyezést. Száz meg százan vannak, mint kis hivatalnokok, hivatalszolgák, rendőrök, csendőrök, stb. török szolgálatban alkalmazva.

A palotaőrségnél különösen szívesen látja, állítólag a szultán, mint megbízhatókat, a bosnyákokat. Sokszor utiköltséget is kapnak a kivándorlók, ha a határon megrekednek, s nem bírnak tovább utazni. Így járt egy Neveszinje községből való rendőr, kit az ottani járási főnök, rövid idővel ezelőtt nem tudni, mi oknál fogva, szolgálatából elbocsájtott. Az embernek se vagyona, se keresete nem lévén, a kivándorlásra szánta magát. De Novibazárnál tovább nem tudott menni, s családjával együtt ott rekedt. Sürgőnyi kérvényére pénzt küldtek neki Konstantinápolyból, s a mint megérkezett, állást is kapott. Boldogságtól sugárzó arczezal áldotta a nagyúr kegyességét.

Nem lehet csodálkoznunk azon, ha a bosnyákok Törökországba, hol könnyebb boldogulást remélnék, vágyakoznak. Mink bizonyosan csak akkor fogjuk őket visszatartathatni, vagy a kivándorlási kedvet a minimumra csökkenthetni, ha számokra az európai civilizációhoz való átmenetet kevésbé érezhetővé tesszük, s ha azon különböző veszteségekért, melyeket az occupatio következtében szenvedhettek, — őket egyik-másik irányban valamiképen kárpótolni igyekszünk.

Kitűnő módszert követnek az oroszok, s másodsorban a francziák is abban, hogy hogyan kell mohammedán népekkel bánni, s muszlim jellegű országokat kormányozni. Különösen az oroszoknak sikerült e tekintetben magoknak a törököknek elismerését s csodálatát is kivívni. Hanem az igaz, hogy Orosz- és Francziaországban a Kelet legnagyobb ismerői versenyeznek abban, hogy a keleti és nyugati műveltségek között érintkezési pontokat keressenek, s ezzel a különböző elemeket egymáshoz közelebb hozzák.

A mi balkáni tartományaink századokon át török uralom alatt éltek s ennek folytán igen természetesén még a nem mohammedán bosnyákok gondolkodásmódja is sok tekintetben törökös.

Lehetetlen tehát, hogy a lakosság az egészen modern európai kormányrendszert megértse s ahhoz hozzá simulhas-

son. De nem is áll egy ilyen rendszer sem a lakosság érdekében, sem a mienkében.

Az igaz, hogy nem lehet tőlünk, kik még újonczok vagyunk, keleti tartományok kormányzatában, rossz néven venni azt, hogy a megfelelő közigazgatási politikát még nem sajátítottuk el. De azt már rossz néven lehet venni, ha semmi áron nem akarjuk elismerni, hogy egy ilyen közigazgatási politika létezik s léteznie kell, s az első lépés az ilyen politikához az, hogy le kell tennünk a reményről, mintha Keleten ugyanazon sablonok szerint kormányozhatnánk, mint például: Bukovinában, Stíriában vagy Szlavóniában. De utánoznunk sem szabad egyszerűen az oroszokat, vagy másokat, mert ahhoz, hogy egyenlő módszer követtessék, nem csak a kormányzottak, hanem a kormányzók egyformasága is szükséges.

Legjobb szándék s ígvekezet mellett tökéletlen törvényeket és szabályrendeleteket alkotni bizonyos körülmények között nem róható föl hibául, de azokat megtartani akkor, a midőn gyakorlati értékek legalább is kérdéses s végrehajtások esetleg igen fontos érdekek sérelmére szolgálnak, már nagy hiba lehet.

Meggyőződést szereztem arról, hogy igen sok mohamedán emigráns alig várja a lényegesebb sérelmek orvoslását, hogy hazájába visszatérhessen. A bosnyákok tudvalevőleg gyermeki szeretettel csüggnék hazájokon, s Törökországban, még ha anyagilag jobb sorsban vaunak is, ritkán érzik magokat teljesen otthonosan. Nem hallgatták el előttem azt sem, hogy a török államszolgálatban lévő bosnyákok közül sokan nagyon helytelenítik a tömeges kivándorlásokat, s egy magasrangú török köztisztviselő, kinek nevét magától értetődő okból elhallgatandónak vélem, drasztikus szavakkal fordult egy kívándorolni szándékozó fiatal bosnyák rokonához, mondván, hogy «menj azonnal vissza, örülj, hogy sváb uralom alatt élhetsz». Sajnos — úgy tudom — e fiatal ember nem fogadta meg a tanácsot.

Néhány ismerősömet meglátogatni óhajtván, kiszálltam a Konstantinápoly mellett fekvő Hamidije nevű faluban, a melynek összes lakosai kivándorlókból állanak. A telep, mely Abdul Hamid szultán neve után lett Hamidijének elnevezve, két részből áll, az egyik részében ruméliai, a másik részében boszniai és hercegovinai családok laknak. A bosnyákok közül

mintegy 120 család lakik itt, köztök a már föntebb említett Csengies Oszmán pasa s Bosznia Deák Ferencze, kit Bosznia legokosabb emberének tartanak, a banjalukai Gömüsies Fehim efendi.

A falu ellentétben a régi török telepítvényekkel, szabályos és széles utcákkal bír, középpontján tágas piacztérrel, mecsettel s iskolával. A környékbeli földek a szultán magántulajdonát képezik, ki azokat fölparcellázva az emigránsok között osztotta szét. Ez által a szultán kettős czélt ért el, először jót tett sok szegény földönfutóval, másodsor pedig hasznos üzletet csinált, mert az eddig kihasználatlan földek után a birtokosok tizedet fizetnek. A tized pedig e magántulajdon után nem a kincstárat, hanem a szultánt illeti. A folytonos kivándorlások következtében a belsőségek értéke a faluban rendkívül fölszökött, úgy, hogy egy beltelek, mely ezelőtt 7—8 török fontért volt kapható, ma tizszer annyit ér.

Az emberek nagyon szívesen fogadtak s mivelhogy már délután felé járt az idő, mikor megérkeztünk, Fehim efendi, régi török szokás szerint, éjtszakára házánál marasztalt.

Fehim efendi egy igen rokonszenves, szép arczú s magyaros kinézésű öreg úr, a ki az occupatio óta él Törökországban, s a nyáron Hamidije faluban s télen Konstantinápolyban lakik.

Ő a bosnyák kivándorlók tanácsadója s pártfogója és ennek következtében háza folytonosan tele van vendégekkel. Nagy tekintélyt élvez az öreg úr minden oldalról s alkalmak adtán megszokott híva lenni a jildiz-kioszki palotába ebédre.

Azon este, melyet Fehim efendi házában töltöttem, szintén sok vendég jött össze nála. Mikor az ebéd elfogyasztása után, mely bosnyák úri szokás szerint 12—14 tál ételből állott, a társalgóba visszajöttünk, a szobában már vártak ránk a falubeli notabilitások.

Legjobban szerették a hazájokbeli állapotokra terelni a beszélgetést s meg kell vallanom, hogy politizálásuk közben igen tapintatosan viselkedtek, nehogy esetleg engem, mint annak a monarchiának, a mely ellen panaszkodtak, egyik hozzátartozóját, megsértsenek.

Sokan már nem is gondolnak a visszatérésre, de többen nagyon vágyakoznak haza.

Egyike a kivándorlóknak másnap körülvezetvén gazda-

ságában s újonnan létesített szőlőtelepén, megindító honvágygyal mondta, hogy mindezt az itteni szerzeményt szívesen oda adná bármely jótékony célra annak a hírnek hallatára, hogy nyugodtan visszamehet Boszniába.

Kérdést intéztem Fehim efendihez, hogy nézete szerint miféle intézkedésekre lenne szükség ahhoz, hogy a kivándorlási mozgalomnak eleje vétessék s az emigránsok — kik visszakiváncznak — hazájokba visszatérjenek.

Az efendi — leszámítva a személyes vonatkozású észrevételeket — körülbelül azon gravameneket sorolta föl, melyeket főntebb előadni bátor voltam.

Megjegyezte azonban, hogy a teendő intézkedésekre vonatkozólag részletes és pontonkénti programot csak akkor érezné magát följogosítva illetékes helyen előterjeszteni, ha előbb e tárgyban honfitársaival tanácskoznék, meg van azonban — úgymond — győződve, hogy kívánalmaik nem lennének oly szerénytelenek, hogy azokat a kormányzat a monarchia érdekeinek veszélyeztetése nélkül el ne fogadhatná.

Annyi bizonyos, hogy tekintettel arra a nagy szabású mozgalomra, mely Európában és Ázsiában a mohammedánok között ez idő szerint észlelhető, nem volna indokolatlan dolog, a bosnyák mohammedánokkal az esetleg főnforgó félreértéseket tisztázni, s utat-módot találni arra nézve, hogy a további kivándorlásokat Boszniából tárgytalanokká s azoknak, kiknek ehhez kedvök van, a visszatérést lehetővé tegyük.

Ez által a megszállott tartományoknak e derék s hozzánk politikailag legközelebb álló elemét lábraállítanók, fejlődésre képesebbé, erősebbé tennők s őket illetéktelen külső befolyások elől elvonnók.

Magunkra nézve pedig, tekintve további keleti politikánkra, mindez annyiban járna előnyökkel, a mennyiben ily módon keleti prestige-ünk, mely a görög-török háború alatt tanúsított okos magatartásunk következtében növekvőben van, jelentékenyen öregbednék.

KRCSMÁRIK JÁNOS.

A VÍZI MALOM.

Regény.

Tizenkettedik és utolsó közlemény.*)

XIII. FEJEZET.

Az írtól ragadtatva.

Nem is egészen egy hét múlva Maggiet ismét St.-Ogg's ban találjuk, látszólag jóformán ugyanabban a helyzetben mint midőn látogatását épen megkezdette. Könnyen fölvette hogy reggeleit Luczitól külön töltse minden nyilvános föltűnés nélkül; mert az ígért látogatásokat kellett Gleggné nagynénjéhez megtennie s így természetesen többet volt anyja társaságában az utolsó hetekben, mint az előtt, kivált hogy a Tom háztartása berendezésére kellett készülődniök. De Luczi semmi szín alatt sem akart hallani arról, hogy Maggie esténként oda maradjon: vissza kell jönnie mindig, még az estebéd előtt: «különben mikor volnál itthon én velem?» monda Luczi könnyezve s duzzogva, a mit nem tudott visszatartani. S Guest István egészen érthetetlenül a hányszor csak lehetett, annyiszor elfogadta az ebédre való meghívást Deanenékhez s épen nem került, mint azelőtt szokta. Eleinte azzal az elhatározással kezdte délelőttönkint, hogy nem marad ott ebédre, sőt még este sem megy hozzájuk, míg Maggie oda volt. Sőt egy tervet eszelt ki a kellemes júniusi időben teendő utazásra: fejfájását, a melyre folyvást mint olyan okra hivatkozott, a mely bágyadtságát s hallgatagságát igazolja, hozván föl erre eléggé fontos ürügyül. De az utazás elmaradt, s a

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 241., 242., 243., 244., 245., 246., 247., 248., 249., 250. és 251. számaiban.

negyedik délelőtt már egyáltalán nem tudtak semmit határozni az estére vonatkozólag: csupán azt az időt lesték, midőn Maggie kis idő múlva ott lesz velök, midőn István egy kissé megérintheti őt vagy egy tekintetet lophat tőle. De hát miért is ne? Hiszen nem volt közöttük titok: tudták, megvallották szerelmöket s lemondtak egymásról, hogy elváljanak. A becsület és lelkiismeret szava választotta el őket egymástól: Maggie lelkének legbenső érzelméből határozta el ezt; de bizonyára egy epedő pillantást még vethettek egymásra az örvényen át, mielőtt végleg elváltak, hogy soh'se lássák egymást, s míg az a csodálatos fény örökre ki nem hal szemökből.

Maggie az egész idő alatt azzal a nyugodtsággal, sőt azzal a merev magatartással járt-kelt, a mely annyira ellentétben volt az ő megszokott s hozzá annyira illő élénkségével s hevével, úgy, hogy Luczi szinte egyéb okát kereste volna ennek a változásnak, ha eléggé meg nem győződött volna affelől, hogy Maggienek egyfelől Fülöppel, másfelől pedig bátyjával való viszonya, meg aztán az a tekintet, a melylyel kínos száműzetését önmagára erőltette Maggie, lehangoltságát bizony teljesen érthetővé tették. Csakhogy e merev magatartás az indulatok heves küzdelmét takarta, a melyet Maggie egész életében sohasem ismert s nem is sejtett; mert úgy rémlett előtte, mintha csak mind az a leggonoszabb hajlam, a mely eddig csak leseledett reá, most teljes fegyverzetével, irtózatos, mindent szétmarczangoló erejével egyszerre támadná meg. Voltak pillanatai, midőn kegyetlen önző érzése látszott őt hatalmába keríteni, hogy miért nem szenved Luczi, miért nem szenved Fülöp? Neki életének annyi esztendein át szenvednie kellett, s ki az, a ki ő érte valamiről lemondott volna? S midőn most életének teljességéből — szerelem, jóllét, nyugalom, műveltség — a miért egész természete küzködött, valamit elérhetne — miért kelle azt megtagadnia önmagától, hogy más élvezze azt — olyan, a kinek talán kevésbbé volt arra szüksége? De a szenvedélynek ezen újabb háborgása között a régi hang is meg-megszólalt fülébe, még pedig növekedő erővel, a míg úgy tetszett időről-időre, hogy e háborgást lecsillapítá. Az az élet volt ez, a mely az álmodott boldogsággal kísértette őt? Hová lennének hát előbbi szenvedéseinek összes emlékei, a más fájdalomra iránti mély szánalma, a mely a ragaszkodás és szorongattatás éveiben táplálta lelket; hová

lenne mind az az isteni sejtelem, a mely valami szentebbre, mint csupán egyéni élvezetére irányul, a mely életének szentsége volt? Épen úgy remélhette volna, hogy élvezetet talál oly sétában, a melyet béna lábbal tesz, mint a hogy azt remélheté, hogy örülni tudjon oly életnek, a melyre megtört hite s rokonszenve árán tett szert, ezek levén legjobb tulajdonságai lelkének. S aztán, ha a fájdalom reá nehezednék, mit tartozott az másokra? — «Oh, Istenem! őrizz meg engem a kísértéstől — adj erőt, hogy elviselhessem azt». Hogyan keríté hatalmába őt a kísértéssel való küzdelem, a melyről egykor azt hívé, hogy teljesen megszabadult tőle, mint valami eltökélt büntől? Mikor volt az az első gyűlöletes pillanat, a melyben megismerte a maga igazságával, hűségével s hálájával összeütköző érzelmét, s nem menekülhetett attól, bár visszaborzadt tőle, mintha valami undorító lett volna? És mégis, mivel e csodálatos, édes, magával ragadó hatás nem tudta hatalmába keríteni, — mivel az egyszerűen csak a maga gyötrelmére szolgált — elméje találkozott Istvánéval abban a gondolatban, hogy mielőtt a végbúcsú bekövetkeznék, néhány pillanatra még érintkezhetnek, hogy néma vallomásukat ismételjék. Mert vajon István nem szenvedt-e szintén? Maggie látta naponként, látta a kimerültség lankasztó kifejezéséről, a melylyel István, mihelyt nem volt kényszerülve, hogy törje magát, minden iránt közönyt mutatott, csak az iránt a lehetőség iránt nem, hogy Maggiet figyelhesse. Megtagadhatta-e a leány önmagától, hogy egyszer-egyszer feleletet ne adjon azon esdő tekintetre, a melyről érzé, hogy úgy kíséri őt, mint a szerelem és fájdalom halk susogása? Mind kevésbbé és kevésbbé tagadta ezt meg, míg végre az esti idő az egymással találkozó pillanatokra alkalmat nem adott: addig csak gondolkoztak erről, míg Maggie meg nem jött s a mint megjött, többé semmi egyébbel nem gondoltak. István előtt úgy tetszett, hogy ő csak még egy másik dologgal törődik, az énekkel: így lehetett csak Maggiehez szólnia. Talán nem értette meg egészen tisztán István, hogy őt arra titkos epedése kényszeríté, minden bevallott elhatározása ellenére, hogy a leány iránti ragaszkodását annál jobban erősítse. Ha valaki megfigyeli a maga beszédét s észre veszi, mikép irányítja azt nem épen öntudatos célja, megértheti azt az ellenmondást, a melyben István volt.

Wakem Fülöp nem nagyon gyakori látogató volt, de

rendesen eljött estenként s így történt, hogy midőn ő is ott volt, Luczi, a mint a pázsiton ültek napnyugta felé, így szólt:

— Na, Maggie már megtette tervezett látogatásait Gleggné nagynéninél, úgy hiszem, innentől fogva, míg itt lesz, naponként elmehetünk ladikázni. Ezek miatt az unalmas látogatások miatt alig-alig juthatott hozzá egy kis ladikázáshoz, a melyet pedig többre becsül, mint bármi mást. Úgy-e Maggie?

— Jobban, mint bármiféle kirándulást, remélem, így érti — szólt Fülöp, Maggiere mosolyogván, a ki egy alacsony kerti-széken hátradőlt — mert különben annak a kísérteties hajósnak, a ki gyakran meglátogatja a Flosst, adná el lelkét, csak azért, hogy örökkéig ladikázzék vele.

— Szeretne ön a Maggie evezőse lenni? — kérde Luczi. — Mert ha szeretne, eljöhetne velünk s egy evezőt szintén kezébe vehetne. Ha a Floss csak egy csöndes tavacska volna s nem folyó, bizony mi az urak nélkül is kirándulhatnánk, mert Maggie pompásan tud evezni; de így lovagjaink és kísérőink szolgálatára vagyunk utalva, a kik ugyan, úgy látszik, nem valami nagyon sietnek, hogy szolgálatukat följánlják.

Tréfás szemrehányással tekintett Istvánra, a ki föl s alájárt s épen a leghalkabb fejhangon énekelte:

A lelki szomj tüzét csupán
Isten-itallal olthatjuk el.

S nem tett semmi megjegyzést, hanem még tovább húzódott, mint gyakran tette a Fülöp utóbbi látogatásai alkalmával.

— Úgy látszik, ön nem igen kedveli a ladikázást — szólt Luczi, a mint István melléje ült a padra. — Most nincs kedve ladikázni?

— Oh, én nem szeretem a nagyobb társaságot egy ladikában — felelt csaknem ingerülten. — Majd akkor jövök el, ha senki más nem lesz itt.

Luczi elpirúlt, attól félván, hogy Fülöp sértve érzi magát; egészen föltűnő volt, hogy István ily modorban beszélt; de hát bizonyosan az utóbbi időben nem jól érezte magát. Fülöp szintén elpirúlt, de kevésbé attól, mintha sértve érezte volna magát, hanem inkább attól a határozatlan gyanútól, hogy az István szeszélyessége valami kapcsolatban van Mag-

gievel, a ki, míg István beszélt, fölkelte székéről, s a borostyán-bokrok felé sétált, hogy a folyón szemlélje a lenyugvó napot.

— Deane kisasszony nem tudta, hogy az én meghívásom miatt másokat kizárt a társaságból — jegyzé meg Fülöp. — Így hát kénytelen vagyok távol maradni.

— Oh nem, azt nem fogja ön tenni — szólt Luczi boszúsan. — Kivált holnapra számítok is az ön társaságára. Úgy tizenegyedfél óra körül a tengerár a legalkalmasabb: gyönyörű idő lesz egy pár óráig Luckreth-hez evezni s aztán visszajönni, míg a nap heve túlságos nagy nem lesz. S ön hogy' ellenkezhetik azért, hogy négy személy ül egy ladikban? — folytatá, Istvánra nézve.

Én nekem nem a személyek ellen van kifogásom, hanem a számuk ellen — felelt István, a ki észrevevén magát. kissé restelkedni kezdett nyersségén. — Ha már egyáltalán a negyedekre szavaznék, annak természetesen önnek kellene lennie, Fülöp. De hát mi nem fogjuk megosztani azt a gyönyört, hogy a hölgyeket kísérhessük, hanem fölváltva élvezzük a gyönyört. Holnap szolgálatára állok.

Ennek a közbeszólásnak az lett a hatása, hogy Fülöp figyelme újabb aggodalommal irányult István és Maggie felé. De a mint visszatértek a szobába, azt indítványozták, hogy valami zenéhez kezdjenek. Tulliverné és Deane cribbage-játékkal levén elfoglalva, Maggie külön az asztal mellé ült, a hol a könyvek s kézi munkák voltak s csak szórakozva hallgattott a zenére. István most azon volt, hogy egy kettőst Luczi és Fülöp énekeljenek; emez többször megtette azt azelőtt, de ma este Fülöp úgy vélte, hogy István minden szavában és tekintetében kétszeres célzatot sejtethet, azért élesen szemügyre vevé Istvánt, noha önmagára is boszús volt, hogy a gyanú egyre jobban megfészkelődött benne. Mert hát nem tagadt-e meg Maggie minden alapot a maga részéről, arra nézve, hogy az ő kételye igazolt? hisz épen ő maga volt az igazság. Lehetetlen volt a Maggie szavának és tekintetének nem hinnie, midőn utoljára beszélgettek a kertben. Istvánt nagyon megigézhette ő (mi lehetett természetesebb?), de Fülöp bizony alacsonyásának tartotta, hogy barátjának fájdalmas titkait feszegetse. Még folyvást figyelemmel kísérte őt. István eljövén a zongorától, az asztalhoz közeledett lassanként, a hol Maggie ült s föl-

tűnő közönnyel kezdé nézegetni az újságokat. Aztán leült háttal fordúlva a zongora felé, az újságot hóna alá vette, végig simogatta haját, mintha a Lacehami Kurirban valami helyi hír különösen megragadta volna figyelmét. Voltaképen pedig Maggiet kísérté figyelemmel, a ki a legkevésbé sem látszott észrevenni, hogy ő oda ült. Maggie mindig megőrizte kellő lelki erejét s ellenállását, ha Fülöp jelen volt, mint a hogy az ember jobban vissza tudja tartani beszédét olyan helyen, a melyet szentnek érez. De végre hallotta e suttogást: «édesem», a melyet István a fájó esdeklés leglágyabb hangján fejezett ki, mint mikor a beteg valami olyast kér, a mit kérés nélkül is oda kellett volna neki adni. Sohasem hallotta e szót Maggie a Basset széles közén átélt pillanatok óta, midőn e szó újra és újra ellebbent az István ajkáról szinte önkénytelenül, mintha valami föltagolhatatlan kiáltás lett volna. Fülöp mit se hallott, hanem a zongorával szembe a másik oldalra ment, s láthatá, hogy Maggie fölrezzent és elpirult s egy pillanattig Istvánra nézett, aztán meg mindjárt aggodalmasan ő reá. Azt nem vette észre Maggie, hogy Fülöp őt szemmel kísérté; hanem a szégyennel párosult lelkiismeret a titkolódzás hatása alatt arra indítá, hogy fölkeljen ültőhelyéből, anyja mellé lépjen s a cribbage-játékra figyeljen.

Fülöp nem sokára aztán haza indúlt iszonyú kétséggel, a melyhez valami lesújtó bizonyosság járult. Lehetetlen volt többé azon meggyőződés ellen küzdenie, hogy István és Maggie között valami kölcsönös egyetértésnek kell lennie, s éjfélig majdnem az örültség súlyával nehezedett ingerlékeny s fölötte érzékeny idegeire az a lesújtó bizonyosság; meg sem tudta kísérleni, hogy azt magának megmagyarázza s a leány szavaival s cselekedeteivel megegyeztesse. Midőn aztán végre az a szükségérzete, hogy csak higylen Maggienek továbbra is, szokott erejével ébredt föl benne, tovább nem képzelődött ez igazság felől: — hiszen a leány tusakodott magával, száműzte önmagát — ez volt Fülöpnek mindenhez a vezérfonala, a melybe visszatérte óta fogódzott. Csakhogy ezen a hiten át másnemű lehetőség is áttört, a melyet nem tudott elűzni magától. Képzete az egész történetet kialakítá, tudniillik: István örült szerelemre gyuladt iránta, bizonyosan ezt meg is mondta neki, de a leány visszautasítá őt, s azért akart most innen elmenni. De majd lemondana ő a leányról, ha tudná —

Fülöp szívszaggató kétséggel érzé ezt a valóságot - hogy a leányt az István iránti szerelem szinte minden reményétől megfosztá.

A mint reggel lett, Fülöp sokkal betegbbnek érzé magát, hogysem arra gondolhatott volna, hogy beváltsa ígérését a ladikázásra vonatkozólag. Izgatottságában semmire sem volt képes elhatározni magát, csupán ellenmondó céljai között ingadozott. Eleinte azt hitte, találkoznia kell Maggievel s kérni őt, őrizze meg iránta való bizalmát továbbra is; majd meg elvesztette hitét, hogy az ily közbenjárásnak valami sikere legyen. Hát nem bízta ő magát egészen Maggiere? Hisz a leány azelőtt régen gyermeki tudatlanságában ki is fejezte ezt; csak gyűlöletessé teszi vala a leány előtt magát, ha szavait mint írásba foglalt kötelezettséget tünteti föl előtte. S volt-e ő neki joga, hogy a leányt arra bírja, hogy kinyilvánítsa érzelmét, a melyet szembetünőleg ügyekezett tőle megvonni? Nem bízott magában, hogy láthassa őt, a míg meg nem bizonyosodott affelől, hogy csupán a leány iránti lelki aggodalomból teheti ezt s nem önző ingerültségből. Egy rövid levelet írt Istvánnak s jó korán elküldé azt szolgájával, elmondva, hogy nem érzi eléggé jól magát, hogy a Deane kisaszonynak tett ígérését beváltsa. Vajon elfogadja-e István a mentséget s elfoglalja-e az ő helyét?

Luczi pompás tervet szőtt, a mely egészen kapóra esett neki az István vonakodása után, a kinek nem volt kedve ladikázni. Megtudta ugyanis, hogy atyja délelőtt tíz órakor Lindumba indul; Lindum az a hely volt, a hová ő is szívesen ment, hogy holmi bevásárlásokat tegyen, olyan fontos bevásárlásokat, a melyek semmi esetre sem voltak más alkalmatosságra halaszthatók. Tulliverné nagynéninek szintén vele kellett mennie, mivel a bevásárlásoknak némely része őt illette.

Te most ugyanegy hajóban evezhetsz, Fülöppel, tudod jegyzé meg Maggienek, a mint a reggeli után az ebédlőből kifelé mentek s együtt tartottak fölfelé a lépcsőkön. - Fülöp tizenegyedfél órakor itt lesz, ma meg gyönyörű reggel van. De most, egy szót se szólj ám ellene, te kedves fájdalom teremtés. Mi haszna, hogy én tündéri keresztanyád vagyok, ha te mind azon csodaszert megveted, a melyet én számodra elővarázslok. Ne gondolj arra a borzasztó Tomra: nem baj, ha egy kicsit engedetlen léssz is iránta.

Maggie nem ragaszkodott a maga ellenvetéseihez; szinte örült a tervnek, hogy talán némi lelki erőt és nyugalmat nyerhet, ha egyedül lehet ismét Fülöppel; a nyugodtabb élet színhelyét örömmel látta újra, a hol a lelki tusakodás, összehasonlítva a jelennek naponkénti izgalmával, lecsillapodott. El is készült a ladikázásra s tizenegyedfél órakor a társalgóban várt.

Az ajtó csöngettyűje pontosan megszólalt, s ő némileg szomorúan gondolt arra a jól eső gyönyörre, mennyire meglepi most Fülöpöt az, hogy egyedül lehet vele, midőn a tornáczon áthangzó szilárd és gyors léptek hangjából tisztán kivehette, hogy az bizonyosan nem Fülöp; az ajtó kitarult és Guest István lépett be.

Az első pillanatban sokkal izgatottabb volt mind a kettő, hogy sem szólni tudott volna; István ugyanis már megtudta a szolgától, hogy a többiek eltávoztak hazulról. Maggie fölkelt s újra leült, szíve erősen dobogott; az ifjú meg letevé kalapját s keztyűjét és szótlanul mellé ült. Maggie még azt hívé, hogy Fülöp nem sokára jön s nagy erőlködéssel -- mivel látni lehetett, mint remeg -- fölkelt, hogy egy távolabbi székhez jusson.

— Fülöp nem jön -- szolt István elfojtott hangon. — Én megyek ladikázni.

— Oh, akkor nem mehetünk -- felelt Maggie, a kar-székbe ereszkedve ismét. — Luczi ezt nem is képzelte, nagyon is sértve érezné magát. Hát miért nem jön Fülöp?

— Mert nem jól érzi magát; kért, hogy én jöjjek el helyette.

— Luczi Lindumba ment -- mondotta Maggie, gyorsan, reszkető kézzel téve le kalapját. — Akkor hát nem lehet mennünk.

— Úgy ám -- szolt István álmódzó hangon, a leányra tekintve, miközben kezét a szék karjára nyugtatá. — Úgy hát itt maradunk.

Beletekintett a leány mély, nagyon mély szemébe, a tőle távol eső és titokzatos szembe, mint a csillagfényes éjbe, a mely mégis oly közel volt hozzá, s oly félénken tűnt eléje a szerelemtől. Maggie csöndesen ült -- talán néhány perczig, néhány pillanatig -- míg a remegésén erőt nem tudott venni, s azután égő pír futotta el arcját.

— A szolga várakozik ám, a ladikba az ülő párnákat már el is hozta — szólta Maggie. — Talán lenne szíves ezt megmondani neki.

— Mit mondjak neki? — kérde István szinte suttogva. A leány ajkára figyelt.

Maggie nem válaszolt.

— De menjünk mégis — mormogta István esdő hangon, miközben fölkel, megfogta a leány karját, hogy szintén fölkeljen. Itt nem maradunk tovább együtt.

S mentek. Maggie érzé, mint vezette a kertbe le, a rózsabokrok között István, mint segítette szilárd s mégis gyöngéd gonddal a ladikba, mint rendezte el ülő párnáját s a takarót lábaira, hogyan nyitotta ki föléje napernyőjét (a mit ő elfeledett) s mindezt valami erősebb lélekjelenléttel, a mely őt idehozta a nélkül, hogy a maga akarata mind ebben csak nyilatkozhatott volna is, mintha csak egészen megadta volna magát, a mi egy hatalmas szózat hirtelen fölizgató hatásával volt reá, de semmi mást nem érzett. Emlékezete egészen kialudt.

Gyorsan sikamlottak tova a hullámokon, a mint István evezni kezdett, a miben a tengerár is segítette, elhagyva Tof-ton fáit, és házait — a csendes napfényes mezők és legelők között — mintha természetes jó kedvöket találtak volna ezekben, a melyek nem tettek szemrehányást nekik. A gyöngé, még ki nem fáradt nappali szellő, az evezők kéjes rhythmikus csapása, a tova szálló madár töredék éneke, a melyet itt-ott hallottak, mintha csak a gyönyörteli pohár kicsordulása lett volna, a kettős öntudat édes aggódása, a mely összevegyült a hosszas, ki nem fáradó pillantásokban, a melyeket nem kellett egymásról elfordítaniok; mi egyébbel foglalkozhatott volna szívök az első óra alatt? Egy-egy halk, önmegadó, epedő szerelmi sóhaj lebbent el olykor-olykor az István ajkáról, a mint nagy gyöngén vagy félig gépiesen folytatta az evezést: különben egy szót sem váltottak egymással; — mi egyéb is lett volna szavuk, mint gondolatuk kifejezése? — gondolat meg nem férközött ahhoz a varázs-ködhöz, a mely körülvette őket; az csak a múltat és jövőt illeté, a mely a ködön innen és túl volt. Maggie csak alig vette észre a partot, a mely felé eveztek s nem tartotta eszében a falvakat, tudta, hogy néhányat el kell hagyniok, míg Luckrethbe érnek, a hol rendesen meg-

állapodtak s a ladikot visszaengedték. Az egész idő alatt oly szórakozottság vett erőt rajta, hogy valószínűen észrevétlenül surrantak el mellette az úti jelek egymás után.

De végre István, a ki egyre lanyhábban evezett, egészen abba hagyta az evezést, letette az evező lapátokat, s karba téve kezeit, a vízbe bámúlt, mintha azt akarta volna megvigyázni, milyen sebességgel halad ladikjok evezés nélkül is. Ez a hirtelen változás fölrezzenté Maggiet. Szemügyre vette a távoli mezőket, a hozzájuk közel eső partokat s egészen idegennek érzé valamennyit. Iszonyu félelem fogta el.

— Oh, elhagytuk már Luckrethet; hol állapodunk tehát meg? — kiáltott föl Maggie, hátratekintve, hogy vajon a helyiség látható-e még. Egyetlen falut sem látott. Ismét megfordult s gyötrelmes kérdő pillantást vetett Istvánra.

Ő még mindig a vizet bámulta s különös álmodozó, szórakozott hangon felelt:

— Bizony jó hosszú út.

Oh, mi tevő legyenek? — kiáltá Maggie halálos küzdelmében. Már most nem érhetünk haza négy órára — aztán Luczi — Oh, Istenem, segíts meg!

Összekulcsolta kezeit és zokogásba tört ki, mint a megijedt gyermek: semmi egyéb nem járt eszében, csak az, mikép fog Luczival találkozni; már látta képzeletben fájdalmas meglepetése s kétségbeesése kifejezését, talán épen a szemrehányását is.

István oda huzódott s melléje ült, aztán lefelé vonta szelíden a leány összekulcsolt kezeit.

— Maggie — szólt az ifjú a megfontolt határozottság mély hangján — ne menjünk most már egyáltalán megint haza — míg senki el nem választhat bennünket többé egymástól — míg meg nem esküszünk egymással.

A szokatlan hang, a megrezzentő szavak elfogták Maggie zokogását, s egészen nyugodtan ült ott, csodálkozva: talán István fölfedezett valami lehetőséget arra nézve, hogy mindent megváltoztassa s a szerencsétlen történetet meg nem történtté tegye.

— Lám, Maggie — hogyan esett meg mindez, a nélkül, hogy mi kerestük volna — sőt minden törekvésünk ellenére is. Soh'se' gondoltuk, hogy ismét magunkra legyünk: ezt az egész dolgot mások idézték elő. Nézze csak, hogy ragad a

tenger apálya bennünket; el-el azoktól a természettel ellenkező kötelékektől, a melyeket mi egyre szorosabbakká ügyekezünk kötni s ügyekezetünk hiába való volt. Ez egészen Torby-ig visz bennünket, ott kiköthetünk, kocsira ülünk, onnan Yorkba hajtatunk, aztán Skóciába s meg nem állunk egy perczre sem, míg csak egymáséi nem leszünk, úgy, hogy csak a halál választhat el bennünket egymástól. Ez az egyedül helyes, angyalom, ez az egyetlen út, hogy e gonosz hinárból meneküljünk. Minden összejátszott, hogy ez utat megmutassa előttünk. Hiszen mi semmit se' akartunk, nem is gondoltunk magunkkal.

István mély, igen komoly kérdés hangján szólt. Maggie hallgatott reá — a fölrezzentő csodálkozás után azért esengett, hogy elhitesse magával, hogy mind ennek a tengerapálya az oka — s majd a csöndes, de gyors árral haza érhet, többé tehát ellene nem küzködik. De ezen a behizelgő gondolon a multak iszonyú árnya lebbent át; s a hirtelen borzadály, hogy most a végzetes mámor pillanata egészen el ne fogja, haragos ellenszegülésre gerjeszté érzelmeit István ellen.

— Bocsásson engem! — szólt izgatottan, miközben szemrehányó s haragos tekintetet vetett az ifjúra, s megkísérlé, hogy kezét kiszabadítsa. — Ön azt akarta, hogy megfoszszon engem a szabad választástól; — tudta, hogy már milyen messzire jutottunk — hogy majd szabad lesz az én meggondolatlanságomat fölhasználnia. Ez nem férfias eljárás, hogy engem ilyen szorúltságba ejtett.

István a szemrehányástól megsértve, eleresztette a leány kezeit, előbbi helyére vonúlt vissza, keresztbe fonta karjait s a kétségbeesés bizonyos nemével gondolt arra a nehézségre, a melyet a Maggie szavai eléje tártak. Ha a leány bele nem egyez, hogy tovább menjen vele, ugyancsak meg kell átkoznia önmagát a miatt a zavar miatt, a melybe a leányt ejtette. Azonban a szemrehányás türhetetlen vala s talán rosszabb, mint elválni tőle, hogy ha tudniillik azt érezné a leány, hogy István nem méltóan viselkedett iránta. Végre az elfojtott düh hangján szólt:

— Én nem vettem észre, hogy elhagytuk Luckrethet, míg a közeli faluhoz nem értünk; akkor meg aztán az jutott eszembe, hogy most már menjünk tovább. Ezt lehetetlen jóvá tennem: mondanom kellett volna önnek. Ez épen elég arra,

hogy meggyűlöljön engem — mivel úgy sem szeret annyira, hogy minden egyéb közönyös volna önnek — mint nekem minden az önön kívül. Hát vajon kikössem a ladikot s próbáljam önt kiszállítani? Én magam mondom el Luczinak, hogy örült voltam, hogy ön gyűlöl engem, hogy ment marad ön tölem örökre. Senki sem gyalázhatja önt, mivelhogy én viselkedtem megbocsáthatatlanul ön iránt.

Maggie ellensúlyozva érzé magát. Könnyebb volt ellenállani az István kérelmének, mint annak a képnek, a melyet István a maga szenvedéséről eléje tárt, míg őt védelmezte: könnyebb volt még elfordúlnia is a gyöngédség tekintetétől, mint attól a keserű aggodalom kifejezésétől, a mely úgy tűnt föl, hogy elfogta őt azért, hogy az ifjútól önzően elszigetelte magát. István azt az érzést gerjeszté föl benne, a mely miatt a leány lelkiismeretére ható okok tisztán az önbecsérzet befolyását látszottak mutatni. A harag tüze kialudt a leány szemében, s félénk gyötrődéssel kezdett Istvánra nézni. Szemrehányást tett neki, hogy úgy sietett vele a jóvá nem tehető vétéség ösvényére — ő vele, a ki oly gyöngye volt önmagában.

— Mintha bizony én nem érezném épen úgy, mi szolgál önnek boldogságára — szólt Maggie, de másnemű szemrehányással, tudniillik a szeretetével, a mely több igazságot követelt. Az István szenvedése iránti engedékenységgel végzetesb vala, mint a másféle engedékenységgel, mivelhogy az kevésbbé vala elválasztható a mások jogának átérzésétől, a mely a leány ellenszegülésének erkölcsi alapja volt,

István egész lényében olvadozott a leány tekintetére s hangjára; újra megnyílt előtte a menyország. Melléje vonult, megfogta kezét, a maga könyökét a ladik széléhez támasztá, de néma maradt. Félt valami szót kockáztatni, valami más mozdulatot tenni, hogy újra szemrehányást ne vonjon magára, vagy hogy a leány újra vissza ne utasítsa. Élete a leány beleegyezésétől függött: minden egyéb csak a reménytelen, zavaros, lesújtó nyomor színében tűnt eléje. Így sikamlottak tova a hullámokon, mindketten ugyanazon szótlansággal, mint ha az lett volna révpártjuk — mindketten attól féltek, hogy érzelmeiket újra szét kell egymástól választaniok — míg egészen észre nem vették, hogy felhők tornyosúlnak, s hogy az előbb alig érezhető szellő egész nagy szellé nőtt, míg aztán a tiszta idő viharosra változott.

— Ön megfázik ebben a vékony ruhában. Engedje, hogy a köpenyt vállaira terítsem. Álljon föl egy pillanatra, angyalom.

Maggie engedelmeskedett: valami kimondhatatlan varázsszal monda, mit kell most tenni, s ez határozott reá nézve. Újra leült, köpenybe takarva, István meg újra gyorsan az evezéshez látott, mert próbát kellett tenniök, hogy a milyen hamar csak lehet, Torby-ba érjenek. Maggie alig tudta, mit tett, vagy mondott határozottan. Mint ezt az engedelkenységet kevésbé élénk öntudatossággal, mint ellenállással vették figyelembe; a gondolkozó tehetség ilyenkor részben állomba süllyed, a magunk egyénisége másoké alá merül. Minden arra munkált, hogy Maggiet nyugalomba ringassa: az álmatag sikamlás a ladikon, a mely már négy óra hosszúság tartott s némileg megviselte s kifárasztá — elgyötrött érzésének visszaborzadása attól a célra nem vezető nehézségtől, hogy az otthontól ismeretlen távolságban szálljon ki a ladikból s Isten tudja, hány mérföldet gyalogoljon visszafelé — mind ez őt azon fölötté titokzatos varázs halalmába ejté tökéletesen, a mely az ifjutól való utolsó válását minden öröm sirjául tüntette föl, a mely azt a gondolatot ébreszté benne, hogy oly sebet üt az ifjú szívéen, mint a kinzó vas első érintésével, a mely előtt minden eltökélttség megsemmisül. Aztán ott mosolygott felé az a jelen boldogság, hogy együtt lehet kedvesével, a mely bizony elég volt arra, hogy az ő minden, különben is bágyadt erélyét föleméssze.

Most István észre vett egy hajót, a mely utánok közeledett. Az előbbi tengerárral több hajó, közöttük a Mudportba vivő gőzhajó is, elhaladt mellettök, de az utolsó óra alatt egyet sem láttak. István egyre sóvárgóbban nézte e hajót, mintha valami új gondolat ötlött volna eszébe, s aztán habozva tekintett Maggiere.

— Maggie, angyalom, mondotta végre — ha ez a hajó Mudportba vagy valami más, megfelelő északi kikötőbe megy, legjobb lenne bevárnunk s fölszállnunk reá. Ön már úgy is fáradt — aztán nemsokára az eső is megeredhet — bizony nagyon nyomorúságos dolog lenne ezzel a ladikkal menni Torby-ba. Látom, csak kereskelmi hajó ugyan, de talán mégis valami tűrhető kényelemben részesülhetne ön. Az ülepárnákat is kiviszszük innen magunkkal. Valóban ez a legokosabb, a mit tehetünk; azok meg örömmel fogadnak ben-

nünket, mert elég bőven van nálam pénz, jól meg tudom fizetni őket.

A Maggie szíve ez új tervtől megint izgatott nyugtalansággal kezdett dobogni; de semmit sem szólt; egyik terv épen oly nehéznek tetszett, mint a másik.

István oda kiáltott a hajóra, a mely Mudportba tartott s hollandi hajó volt — az angol matróz arról értesíté őt, hogy ha ilyen szelűk lesz, nem telik bele két nap, hogy elérik Mudportot.

— Mi nagyon messzire jutottunk ladikunkkal — jegyzé meg István. — Megkísérlettem, hogy Torby-ba érjünk, de megijedtem a vihartól; s ez a nő — a feleségem — egészen kimerül a fáradságtól s éhségtől. Legyenek szívesek bennünket fölvenni s ezt a ladikot a hajóhoz vonni. Megfizetek ám nagyon tisztességesen.

Maggiet, a ki a félelemtől reszketett és szinte elájult, fölszállították a hajóra, hol nagyon érdekes tárgya lőn a bámuló hollandok figyelmének. A matróz tartott tőle, hogy a hölgy bizony nagyon szomorúan töltheti el ott az időt, mivel hogy nekik épen semmi alkalmatosságuk sincs ilyen teljesen ismeretlen útasok számára: magán cabinjok sincs nagyobb, mint egy régi divatú templombeli szék. De utasaink legalább hollandi nyíltsággal találkoztak, a mely minden egyéb alkalmatlanságot tűrhetővé tett; s az ülőpárnákat nagy sietséggel helyezték el a hajó farán a pamlagra Maggie számára. De az első változatosság, a melyet a leány kívánt, az volt, hogy a földélen föl- s alájárkáljon Istvánba fogódzva, a ki őt jó erősen megfogta; aztán következett a vacsora, majd meg, hogy csendesen ledőlt a párnákra azzal az érzéssel, hogy a mai napon már semmi új elhatározás nem foganatosítható. Minden egyébbel várni kell holnapig. István melléje ült, megfogva kezét; csak halkkal beszélgethettek egymással s csak néha-néha pillantottak egymásra: mert huzamosabb időbe került, hogy kielégítsék a hajó párkányán foglalatostkodó öt férfiú kíváncsiságát, s hogy e csinos fiatal útasok iránti érdeklődés oly csekély színvonalra legyen arányítható, mely a matrózok fölfogása szerint őket megilleti. De István túlboldog volt. Minden egyéb eszme vagy gond háttérbe szorult azon bizonyosság mellett, hogy Maggienek az övének kell lennie. A szökés meg volt téve, az ifjú küzdött aggodalmaival, erősen harczolt az öt

hatalmába kerítő szenvedélyvel, majd tétovázni kezdett: de a megbánás lehetetlen vala. Egy-egy töredékes mondatban suttogott boldogságáról, szerelméről, gyöngéden s avval a hittel, hogy életök egymással boldoggá lesz, hogy együttlétök minden közönséges napot ünneppé avat számukra, s hogy a leány legcesekélyebb vágyait is kielégíteni végtelenül kedvesebb reá nézve, mint minden egyéb boldogság; hogy érte mindent könnyen eltűr, csak el ne válják tőle, s hogy most már nem is fognak egymástól soha elválni, egymáséi lesznek örökre, mindene a leányé, s nincs előtte semmi más becses, mint a mi kedveséé. Az ilyen halk, töredezett hangon kifejezett ömlengés, a mely az ifjú szenvedély idegeit először izgatta föl, csak gyöngé hatást szokott tenni a tapasztalt, az attól távol álló kedélyekre. Ám a szegény Maggie szívéhez nagyon közel férközött ez ömledezés, mint ha csak nektár lett volna, a mely szomjú ajakához ért; mert az élet-adó volt, ilyennek kellett lennie a halandókra nézve, a mely élet nem vala kemény és hideg, a mely életben a szellem nem volt többé önfeláldozás. István szenvedélyes szavai most az ilyen élet képét sokkal teljesebben varázsolták eléje, mint azelőtt valaha; ez az álmodozás idővel minden földi valóságtól megvált, mindentől, kivéve a visszaverődő napfényt, a mely az est közeledtével a vizen tükröződött s összevegyült az ígért boldogságnak látomásszerű napfényével, mindentől, kivéve, hogy az ifjú keze szorosan fogta a leányét, s hogy hangja hozzá szólt, és szeme komoly, kimonthatatlan szerelmi mámorral őt nézte.

Utoljára is nem esett az eső. A felhők elvonultak a látathatárról ismét s azon csodálatos szárazföld nagy biborszínű szigetét tüntették föl, a mely napszálltakor élénk tárul, s a melyet az esti csillagok őriznek. Maggie egész éjjel szendergett a hajó farán; itt jobb volt neki, mint ha lement volna, s a legmelegebb szőnyegekkel volt betakargatva, a milyen csak a hajón volt. A napi fáradalom még elég korán álomba ringatta, hogy tökéletes nyugalmat élvezzen, lenyugtatta fejét, a nyugatról egyre bágyadtabb s elhaló pírra szegezte szemét, hol az egyetlen aranylámpa mind világosabbá lőn. Aztán Istvánra tekintett, a ki folyvást mellette ült föléje hajolva, a mig karját a hajó párkányához támasztá. Az utolsó órák élvét adó látomásai mellett, a melyek, mint egy szelid áram, megáradtak lelkében s egészen szenvedőlegessé tették, valami ko-

mor öntudatosság szólalt meg benne, hogy ez a helyzet csak mulékony, s hogy a reggel újra visszahozza a régi küzdelmet és földidézi azokat a gondolatokat, a melyek oly gyorsan megboszúlják magokat az önfeledség miatt. De még most semmi sem volt világos előtte, álomba ringatta a szelid áram, a mely egyre megáradt rajta, s gyönyörűséges látomásai egymásba olvadtak s lassanként eltűntek, mint nyugaton az a csodálatos légi tartomány.

XIV. FEJEZET.

Ébredés.

A mint Maggie álomba merült, István a szokatlanul huzamos evezéstől s attól a feszült belső küzdelemtől, a melyen az utóbbi tizenkét óra alatt átesett, szintén kifárasztva, de sokkal nyugtalanabbnak érezve magát, semhogy képes lett volna aludni, pedig jó éjfél felé járt az idő, ide-oda sétálgatott a födélzetén szivarozva, a nélkül, hogy a sötét vizet nézte, vagy a csillagokat vizsgálta volna. Csak a közeli és távoli jövőben élt. Végre nyugtalanságán erőt vett fáradsága, s egy a hajón használatos ponyvadarabra a födélzetén Maggie lábához telepedett.

A leány kilencz óra előtt elszunnyadt s hat óra hosszáig alhatott, mielőtt még a derék nyári hajnal hasadásának legcsekélyebb jelensége is észrevehető lett volna. Abból az élénk álmodozásból ébredt föl, a mely a mi mélyebb nyugal munkának mintegy a szegélye: tudniillik ott volt a nyílt vizen Istvánnal együtt egy ladikban, s a mint egyre sötétedett, valami csillaghoz hasonló tűnt eléje, a mely folyvást növekedvén, a St.-Ogg's hajójában ülő szüzet ismerték föl benne; aztán mind közelebb és közelebb ért hozzájuk, míg a szüzben Luczira, a hajósban pedig Fülöpre ismertek --- de mégis nem Fülöpre, hanem a leány bátyjára, a ki elevezett mellettök a nélkül, hogy csak rátekintett volna is hugára. Akkor Maggie fölkel, kinyújtá karjait, hogy oda hívja bátyját; de ladikjok fölfordult erre a mozdulatra s már kezdtek elmerülni, míg nem úgy rémlett a leány előtt, hogy a halálos félelem szorongattatásától fölébred s azt találja, hogy ő megint gyermek

volt s az esti szürkületben a társalgóban ült, s igazában Tom sem haragudott. Ez álombeli ébredés szelid érzéséből valóban föltárúlt eléje a hajót ringató víz örvénye, léptek zaját hallotta a földélzeten, s látta a félelmet gerjesztő csillagos égboltot. A teljes rémület pillanata következett, még elméje az álmok zavaros szövedékéből ki nem tudott bontakozni, de nem sokára a valóság a maga egész rettenetességében mutatkozott előtte. István most nem volt mellette: egyedül volt emlékeivel s félelmével. A visszaidézhetetlen rossz cselekedetet, a mely meggyalázza életét, elkövette, megszomorította mások életét is, a melyet az övével a bizalom és szeretet kötött össze. Az utolsó néhány hét alatt bűnbe sodorta érzelme, a melytől egész valója visszaborzadt, hogy megtöri a hűséget s kegyetlen önzésbe süllyed; szétszakította azt a köteléket, a mely fontosságot kölcsönzött kötelességének s lelkét most eltaszította magától, nem hagyva számára más vezérlő oltalmat, csupán szenvedélye makacs választását. S vajon hová vezeti ez őt, hová vezette most? Azt mondá magában: inkább meghalna, semhogy ily kísértetbe essék. Úgy érzi most is — most is, hogy az ilyen bukás következményei mutatkoztak, mielőtt a cselekvény külsőleg teljesen véget ért volna. Eddig rég óta a legmagasabb s legjobb után törekedett, s meglett legalább az a gyümölcse e törekvésnek, hogy lelke, noha a csábok ingere, a kijátszás és törbeejtés eszközeit használták ellene, sohasem tudott szabadon beleegyezni, hogy az alacsonyabbat válassza. S miféle választás volt ez? Oh Istenem! nem az öröme, hanem az öntudatos kegyetlenségé s kemény sorsé. Miért is kellett látnia maga előtt Luczit és Fülöpöt földült bizalmukkal s reményeikkel! Hiszen az ő élete Istvánnal nem lehet boldog; neki örökre el kell süllyednie s bizonytalan ösztöntől üzetve tévetegül bolyongania, mert elvesztette életének vezérfonalát, azt, a mely valaha régebbi éveiben ifjú lelke vágyait oly erősen féken tartá. Aztán minden gyönyörrel lemondott, mielőtt még ismerte volna, mielőtt még elérhette volna azt. Fülöpnek igaza volt, midőn azt mondá neki, hogy ő még nem is tudta, mi az a lemondás; azt hitte, valami csöndes elragadtatás, íme, most színről-szinre látta azt a szomorú, türelmes élő erőt, a mely vezérfonalát tartotta, látta, hogy a tüskék örökre homlokába szúródtak. A tegnapi napot, a mely soha többé vissza nem idézhető,— oh, ha ezt most ő belső, csendes szenvedésének soha

nem szünő folyamatává tudná is változtatni: a lelki nyugalom érzetével hajolna meg a kereszt alatt.

Megviradt, s föltetszett a keleti fény, mi alatt múlt élete ekképen kemény marokkal szorongatá lelkét, a mit a lehetséges menekülés utolsó pillanatában érzett. Láthatta, a mint István még mindig álomba merülve nyugszik a földélezen, s a mint meglátta, legott szívébe nyilalt a fájdalom, a mely hosszú elnyomott zokogásban fejeződött ki. Az elválás legégetőbb keserve, az a gondolat, mely a benső legélesebb segély kiáltásra ösztönzé, volt abban a fájdalomban, a melynek Istvánt szíven kelle találania. De összeszedve magát, megborzadt a leány a maga bukásának lehetőségétől s attól a félelemtől, hogy lelkiismerete valahogy ismét el ne kábuljon s visszatérjen erélye, a míg nagyon késő nem volt. --- Nagyon késő! Nagyon késő már arra, hogy nyomorba ne taszítsa --- nagyon késő minden egyébre, talán csak arra nem, hogy a gyalázat utolsó cselekedetéből megszabaduljon, hogysem élvezhesse az örömet, a mely a vérző szivekből elraboltatott.

Ekkor már fölkelt a nap, s Maggie azzal az érzéssel kelt föl, hogy az ellenállás napja kezdetét vette reá nézve. Szempillái még könnyesek voltak, a mint shawlját fejére húzva, a lassanként emelkedő napra irányozva tekintetét ült ott. Istvánt szintén fölébreszté valami s fölkelvén kemény ágyáról, a leányhoz ment s oda ült melléje. Az aggódo szerelem éles ösztönével vett észre mindjárt az első pillantásban valami olyast, a mi nyugtalanná tette őt. Valami homályos félelem szállta meg, hogy a Maggie természetében oly ellenállásra talál, a melyet ő képtelen lesz legyőzni. Aggódo lelkiismerete azt súgta neki, hogy tegnap megrabolta a leányt tökéletes szabadságában; mert sokkal nagyobb volt az ifjú jellembeli becsülete, semhogy ne érezze, milyen gyűlöletessé tette magaviseletét s mennyire jogosan tesz neki a leány szemrehányást akkor, ha tudniillik bele nem egyez az ő szándékába.

Csakhogy Maggienek nem volt meg ez a jogérzete: de annál jobban ismerte, milyen végzetes gyöngeség van ő benne, tudniillik a gyöngédségnek az a teljessége, a mely szükség esetén abban nyilvánul, hogy sebbet üssön. A mint az ifjú hozzá lépett s melléje ült, megengedte, hogy István megfogja kezét s reá mosolygott, persze egy kissé szomorú tekintettel;

szólni nem tudott semmit, hogy fájdalmat ne okozzon neki, míg a lehetséges elválás pillanata közelebb nem érkezik. És így együtt itták meg a reggeli kávéjokat s ide-oda sétálgattak a födélzetén, s mindegyikük nehéz szível hallotta a kapitány szavait, a ki biztosítá, őket, hogy öt óra körül Mudportba érkeznek; azonban István szívében valami homályos félelem kelt, de azt vélte, hogy a legközelebbi órák alatt elűzi azt valami szórakozással. Maggieben meg komoly elhatározottság támadt, a melyet ő hallgatag próbált egyre erősíteni és szilárdítani. István többször kifejezte a reggeli idő alatt sajnálkozását, hogy milyen fáradságot s kényelmetlenséget szenvedett Maggie s vigasztalta őt, hogy ha szárazra jutnak, majd megváltozik a helyzet s nyugalmat fog találni egy kocsiban, a mi által önmagát is mind jobban biztatni óhajtá, hogy minden úgy fog történni, a hogy ő azt előre tervezte magában. Jó ideig meglegegedett Maggie azzal, hogy biztosította Istvánt, hogy ő neki jó éjjeli nyugalma volt, s nem igen törődött azzal, hogy hajón vannak — nem is olyan volt az, mint nyílt tengeren — csak olyan, hogy valamivel épen kevésbbé érezte kellemesnek, mint midőn a Flosson ladikáznak. Hanem az elfojtott szándék a leány szemében mutatkozik, s István egyre jobban aggódik, a mint a nap előre halad, hogy Maggienek minden cselekvő erélye visszatér. Szeretett volna, de nem volt bátorsága arról szólni, hogy megesküdjenek egymással, hogy hová utazzanak majd azután, milyen lépéseket szándékoznék tenni, hogy atyját meg a többi rokonságot értesítse, mi történt. Óhajtotta biztosítani önmagát legalább a leány hallgatólagos megegyezéséről. De valahányszor reá nézett, mindannyiszor jobban jobban megijedt attól az újabbi, nyugodt szomorúságtól, a mely a leány arcán kifejeződött. Egyre szótalanabbakká lőnek.

— Íme, már Mudport közelében vagyunk --- szólott végre István. Most már angyalom — tévé hozzá, szinte rimánkodó tekintettel fordulva feléje — fáradságunk legkínosabb részén átestünk. A szárazon majd parancsolhatunk a sebeségnek. Másfél óra múlva egy kocsiban ülünk együtt; ennyi fáradság után végre megfog pihenni ön.

Maggie érzi, hogy itt volt az ideje, hogy szóljon; mert csak szívtelenség lenne, ha most hallgatag megegyezést mutatna. A leghalkabb hangon beszélt, mint István is előbb, de világos határozottsággal.

— Mi tovább nem lehetünk együtt; el kell válnunk.

A vér arczába szökött Istvánnak.

— Mi el nem válhatunk — mondá. — Inkább meghalok.

Íme, a mitől félt, megkezdődött a küzdelem. De egyikök sem mert többet szólni, míg a hajó lefelé tartott s ők a kikötőbe nem jutottak. Itt a bámulóknak s utasoknak nagy csoportja várakozott a St.-Ogg'sba vivő gőzhajó elindulására. Maggienek, midőn a szárazra lépett, s István sietett őt karján tovább vezetni, úgy tűnt föl, hogy valaki feléje közeledik a tömegből, mintha beszélni akarna vele. Hanem ő előre sietett s közönyös maradt minden iránt, csak az előtte levő nagy megpróbáltatás iránt nem.

Egy szolgál a legközelebbi vendégfogadóba s postához vezette őket, s István parancsot adott, míg az udvaron áthaladtak, hogy egy kocsi várjon reájok. Maggie erre semmi észrevételt nem tett, csupán annyit mondott:

— Kérjen egy szobát, a hol leülhetünk.

A mint beléptek, Maggie nem ült le, és István, a kinek arczán kétségbeesett elhatározás látszott, épen csöngetni akart, midőn a leány erős hangon szólt:

— Én nem megyek önnel: itt válnunk kell.

— Maggie — szólt az ifjú, feléje fordúlva s oly ember hangján beszélve, a ki érzi, hogy a kínzás folyama immár kezdetét veszi — hát azt akarja, hogy megöljön engem? Mire való ez most már? Hisz az egész dolog megtörtént.

— Nem, nem történt meg — felelt Maggie. — Nagyon sok történt: sokkal több, mint a minék a nyomait valaha eltüntethetjük. De én tovább nem megyek. Ne is próbáljon engem újra rábeszélni. Tegnap nem volt választás előttem.

Mi tevő legyen most István? Nem mert közel menni hozzá, haragja újra fölgerjedhet, s ez újabb korlát lesz közöttök. Szinte őrjöngő fölháborodással tipegett előre-hátra.

— Maggie — mondá végre, megállva előtte s lelki gyötrelmében könyörgő hangon szólva — legyen számalommal irántam — hallgasson meg, bocsássa meg, a mit tegnap elkövettem. Most már engedelmes leszek ön iránt — nem teszek semmit, ha csak ön teljesen bele nem egvez. De ne tegye tönkre életünket örökre olyan hirtelen, meg nem gondolt elhatározással, a mely egyikünknek a czélját sem mozditja lő, hanem csak újabb szenvedéseket hoz reánk. Üljön le,

egyetlenem; — vajon — gondolja meg, mit szándékozik tenni? Ne hánjék úgy velem, mintha nem volna bizalma én bennem.

István a leghatásosabb hivatkozás alakját választá; de Maggie akarata a visszavonhatatlanúl közelgő törésre irányult. Föltette magában, hogy kész mindent szenvedni.

— Nem szabad várunk — szólt lassú, de nyílt hangon — azonnal válnunk kell.

— De nem válhatunk el, Maggie — mondotta István még hevesebben. — Én azt el nem tudnám viselni. Mi haszna, hogy engem nyomorba taszít? A csapás, — bármilyen lehet is az — most utólért. Vagy valami egyéb ösztönzi arra, hogy engem az örültségbe üzzön?

— Én semmiféle új életet sem kezdek, még az ön kedvéért sem, hogy szándékosan beleegyezzem olyanba, a minek nem kell okvetetlenül megtörténnie — szólt Maggie remegve. — A mit Bassetben mondtam önnek, most is azt érzem: inkább meghalnék, semhogy ilyen kísértetbe essem. Jobb lett volna, ha örökre elváltunk volna akkor. De most csakugyan válnunk kell.

— Nem válunk el — riadt föl István, hátát ösztönszerűleg az ajtónak vetve, elfeledve mindent, a mit az előtt kevés-sel mondott. — Én azt el nem tűrhetem. Ön kétségbeejt, nem tudom, mitevő legyek.

Maggie reszketett; érzé, hogy rögtön el nem válhatnak. Lassabb hangon hivatkozva az István lelke jobb felére, a melyben biznia kellett; sokkal nehezebb föladatra kellett készülnie, mintsem hogy elrohanjon tőle, míg ez elhatározás tartott. Leült. István a kétségbeesésnek, a mely, mint valami gyászfény, lepte meg, a tekintetével kísérte őt, lassanként eljött az ajtótól, szorosan melléje ült s kezét kezébe vevé. A leány szíve úgy vert, mint egy megijesztett madaré; de ez a helyzet határozott ellenszegülésre segíté őt. Úgy érzé, hogy elhatározása egyre erősbül.

— Emlékezzék vissza, mit érzett ön ezelőtt néhány héttel — kezdé a leány, rimádkodó komolysággal — emlékezzék, mit éreztünk mi mind a ketten, hogy mi másokhoz köteleztük magunkat s le kell győznünk minden szenvedélyt, a mely meghamisíthatná ezt a kötelességünket. Bár nem sikerült megtartani elhatározásunkat, de a mi igazságtalanság, mindig csak igazságtalanság az.

— Nem, az nem mindig igazságtalanság — felelt

István. — Mi azt tapasztaltuk, hogy lehetetlen megtartani elhatározásunkat: azt tapasztaltuk, hogy az az érzés, a mely egymáshoz üzött bennünket, sokkal erősebb, semhogy legyőzhetnők; ez a természeti törvény minden mást legyőz, nem tehetünk róla, hogy a mi sorsunk így összeütközött.

— Oh, az nem úgy van ám, István — én biztosra veszem, hogy az igazságtalanság. Menyiszer hánytam-vetettem én már azt elmémben, de úgy látom, hogyha ily elvek szerint ítélünk, minden hitszegésnek, minden kegyetlenségnek meglesz a maga mentsége; akkor igazolhatjuk azt a hitszegést is, a melyet a legszentebb kötelekek alkottak valaha a földön. Ha a múlt nem kapcsol össze bennünket, akkor mi hát a kötelesség? Hisz akkor semmiféle törvény sem vezetne, csupán a pillanat szeszélye.

— Csakhogy vannak oly kötelekek, a melyekhez pusztá elhatározással hívek nem maradhatunk ám — mondotta István, fölkelve s újra ide-oda járkálva. — Mi az a hűség, külsőleg tekintve? Aztán hálások lettek volna-e ők irántunk az olyan üres érzelemért, mint a milyen a szerelem nélküli állhatatosság?

Maggie nem felelt azonnal. Egyaránt türte a belső, mint a külső harczot. Végre a maga meggyőződésének mind önmaga, mind István elleni szenvedélyes védelmével szolt.

— Első pillanatra helyesnek látszik ez állítás, de mihelyt tovább vizsgáljuk, bizony nem helyes az. A hűség és állhatatosság valami mást is jelentenek, minthogy épen azt tegyük, a mi nekünk legkönnyebb és legkellemesebb; jelentik azt, hogy le tudjunk mondani, bárhogy ellenkezik is ez azzal a hűséggel, a melyet mások irántunk éreznek, bármilyen nyomorba dönti is azokat, a kiket életünk sorsa tőlünk függővé tett. Ha mi — ha én jobb, nemesebb lettem volna, azon kívánalmakat sohasem tévesztettem volna szem elől — éreztem volna, hogy azok folyvást úgy szívemhez szorúlnak, mint épen most e pillanatban, midőn lelkiismeretem fölébredt; az ellenkező érzés sohasem vett volna uralmat rajtam, mint a hogy vett — hanem azonnal kiirtottam volna. Oly buzgón könyörögtem volna valami segítségért — úgy elfutottam volna előle, mint a hogy elfutunk az iszonyú veszélytől. Nem érzek semmi mentséget magamra nézve, nem, épen semmit. Sohasem vétettem volna Luczi és Fülöp ellen, mint tettem, ha nem lettem

volna oly gyöngé, önző és keményszívű — ha képes lettem volna, arra, hogy eszembe jusson fájdalomuk a nélkül, hogy a magam fájdalomára gondoltam volna, az minden kísértéstől megszabadított volna. Oh, mit érezhet most Luczi? Úgy hitt bennem — úgy szeretett — oly jó volt hozzám. Ha reá gondolok . . .

Maggiének a hangját elfojtották ez utóbbi szavak.

— Én nem tudok ő reá gondolni — válaszolt István, a fájdalomtól mintegy a földre toppantva. — Én nem tudok semmire gondolni, csak önre, Maggie. Ön olyat kíván tőlem, a mi lehetetlen. Éreztem én már ezt egyszer, de most lehetetlen oda visszajutnom. S mit használ, hogy ön arra gondol, hollott csak engem kinez vele? A fájdalomtól már most úgy sem mentheti meg őket, csak tőlem szakíthatja el önmagát és az én életemet teheti értéktelenné reám nézve. Aztán még ha visszatérnénk is, és mindkettőnk megfelelné kötelezettségének — ha ugyan ez egyáltalán lehetséges volna — mily gyűlöletes, mily iszonyú volna elgondolni, hogy ön valaha a Fülöp felesége legyen — oly férfinak a felesége, a kit ön nem szeretett. Mi mindketten megszabadultunk egy súlyos vétek terhétől.

Maggie arcza mélyen elpirult s nem tudott szólni. István észre vette ezt, megfogta kezét és szenvedélyes rimázkodással nézett reá.

— Maggie, egyetlenem! Ha ön szeret engem, úgy az enyém is. Kinek lehetne annyi joga önhöz, mint nekem? Életem az ön szerelmétől függ. A múltban semmi sincs, a mi egymáshoz való jogunkat megsemmisíthetné: ez az első kor, midőn mindegyikünk egész szívével és lelkével szeret.

Maggie még hallgatott néhány perczig s lesütötte szemét. Istvánt új remény éleszté — végre tehát mégis győzedelmeskedik. De a leány fölveté szemét s az Istvánéval találkozott tekintete, a mely fájdalmas panaszszal volt teljes — de nem mutatott semmi engedékenységet.

— Nem, én nem egész szívemmel és lelkemmel, István — mondá a leány félénk határozottsággal. — Én soh'se egyeztem abba bele egész szívemmel. Vannak emlékek, hajlamok s a tökéletes jó utáni vágyak, a melyek hatalmat vettek rajtam és huzamosabban sohasem nyomhatók el; újra visszatérnek és fájdalmat, bánatot okoznak. Nem tudnék békében élni, ha

a szántsándékkal elkövetett bűn árnya lelkem és Istenem közé férköznék. Oh, mennyi szomorúságot okoztam én már, tudom, érzem, de szándékosan soh'se egyeztem abba. Soh'se mondtam: «Szenvedjenek ők, csak én örülhessek». Az soh'se volt eszembe', hogy önnek a felesége legyek; s ha ön az iránta való érzelmeim pillanatnyi győzelméből azt következtetné, hogy ebbe beleegyezem, mégsem lesz öné egész szívem. Ha még egyszer a tegnap előtti napra ébredhetnék: azt választanám, hogy hű maradjak nyugodtabb érzelmeimhez s inkább a szerelem gyönyöre nélkül éljek.

István elereszté a leány kezét, türelmetlenül kelt föl s elfojtott indulattal járt föl s alá a szobában.

— Oh, szent Isten — riadt föl végre — mily nyomorúlt valami a nő szerelme a férfiúéhoz képest. Én el tudtam követni ön miatt a bűnt, ön meg képes ingadozni, s így választani. De ön nem szeret engem: mert ha csak tizedrésznyre is szeretne, mint a hogy én önt szeretem: képtelenség volna csak egy pillanatra is arra gondolni, hogy engem fölálldozzon. De hát az ön előtt semmit sem nyom a latban, hogy ön egész életem boldogságát földülja.

Maggie majdnem görcsösen kulesolta össze kezeit, a mint kebléhez szorítá azokat. Iszonyú félelem szállta meg, mintha újra és újra látta volna, hogy azt a helyet, a hol állott, csak a villám hirtelen fénye világítja meg, aztán ismét a vak sötétbe nyújtá ki kezét.

— Nem, én nem áldozom önt föl, nem volnék én erre képes — mondotta, a mint szóhoz tudott jutni — de nem tudok hinni, hogy az jó volna önre nézve, a mit én érzek, a mit mind a ketten érzünk, hogy másokra nézve rossz. Egyikünk sem képes arra, hogy minmagunk vagy mások boldogságáról határozzon, azt sem tudjuk megmondani, hol lehet azt keresni. Csak azt tudjuk megválasztani, vajon a jelen pillanatnak átengedjük-e magunkat, vagy lemondjunk arról, hogy a bennünk megszólaló isteni szóatra hallgassunk, s hogy hívek maradjunk mindazon alapelvhez, a mely életünket megszenteli. Tudom, mily nehéz ez a hit: el-elhagyott engem is többször; de éreztem, hogy ha örökre elhagynám, semmi vezércsillagom nem lenne az élet sötét útain.

— De, Maggie -- mondá István, megint mellé ülven -- lehetséges az, hogy ön ne látná, hogy a mi tegnap tör-

tént, az az egész helyzetünket megváltoztatta? Micsoda ámitás, micsoda makacs előítélet az, a mely önt vakká teszi erre nézve? Most már nagyon késő azt mondani, mit tehettünk volna, vagy mit kellett volna tennünk. A legrosszabb szempontból fogva is föl, a mi történt, ez már tény, a melylyel számolnunk kell; helyzetünk megváltozott; a helyes út most már nem az többé, a mi azelőtt volt. A magunk tetteit csak el kell ismernünk és tartózkodnunk kell ismét azok elkövetésétől. De tegyük föl, hogy tegnap megesküdtünk volna? Most körülbelül ugyanoly viszonyban vagyunk; hogy mily hatást tett volna ez másokra, abban semmi különbség nincs; csak mi reánk magunkra lett volna ez különbség — folytatá István keserűen — mivelhogy ön beismerte volna akkor, hogy önt sokkal erősebb kötelék fűzi én hozzám, mint másokhoz.

Újra mélyen elpirult Maggie arcza, s hallgatott. István megint azt hitte, hogy kezdi őt meggyőzni; arra még soh'se gondolt, hogy nem tudja a leányt megnyerni, hogy tudniillik vannak eshetőségek, a melyek lelkünket sokkal inkább visszarettentik, mint a mennyire félünk azoktól.

— Egyetlenem — szólt István a legmélyebb, leggyöngédebb hangon, oda hajolva hozzá s megölelve őt — ön most már az enyém — a világ is ezt hiszi — ebből most már kötelesség is támad: néhány óra múlva ön törvényesen is az enyém lesz, s azok, a kiknek igénye volt hozzánk, megadják magokat, mert befogják látni, hogy közöttünk olyan erő működött, a mely az ő igényeik ellen nyilvánult.

A Maggie szemei kimeredtek, a mint ijedt pillantást vetett az övéhez oly közel levő arczra, majd fölállott ismét elhalaványulva.

— Oh, én azt nem tehetem — szólt majdnem a tetszhalott hangján — István — ne is kérjen — ne is kényszerítsen. Én nem tudok tovább védekezni — nem tudom, mi most a legjobb — de a szívem nem engedi, hogy azt tegyem. Én látom, érzem, most is az ő fájdmukat: úgy tetszik, mintha e fájdalom bélyegét sütné lelkemre. Hisz én is szenvedtem, s nem volt senkim, a ki szánalmat mutatott volna hozzám, s most nekem kellett másoknak szenvedést okoznom. Ettől a gondolattól soh'se szabadulnék meg, megkeseritené az ön irántam való szereretét is. Én aggódom Fülöpért — bár másképen — eszembe jut mindaz, a mit mi egymásnak mondtunk. Tudom,

hogy ő úgy gondol reám, mint életének egyetlen reményére. Őt azért rendelte nekem az ég, hogy sorsát enyhítssem, és elhagytam őt. És Luczi — most megesaltam — őt, a ki jobban bízott bennem, mint bárki más. Én nem lehetek az ön neje, nem fogadhatom el azt a jót magamra nézve, a mi az ő keserű fájdalomkból sajtolódott ki. Ez nem oly erő, a melynek bennünket kormányozni kellene, hogy egymást kölcsönösen szeressük; ez elszakítna engem mindattól, a mi multamat drágává, szentté tette. Én nem vagyok képes új életet kezdeni s a régit feledni; vissza kell térnem s ragaszkodnom ahhoz, különben úgy érezném, mintha szilárd talaj egyáltalán nem volna lábam alatt.

— Szent Isten, Maggie! — kiáltott István, szintén fölkelve s megragadva a leány karját — hisz ez valóságos örjöngés. Hát hogyan térhetne vissza ön a nélkül, hogy nőmmé legyen? Hisz azt sem tudja, mit akar mondani, édesem. Ön semmit sem lát abból, a mi valóság.

— Dehogyan nem, nagyon is. De ők hisznek majd nekem. Én mindent bevallok. Luczi hinni fog nekem — önnek megbocsát — és — és — oh, még valami jó háramlik abból, hogy az igazsághoz ragaszkodunk. Édes, kedves István, engedje, hadd távozzam — ne kényszerítsen a legmaróbb lelkifurdalásra. Egész lelkem soh'se egyezett abba — nem egyez most sem.

István elereszté karját s visszaesett karszékebe, a kétségbeejtő dühtől szinte kábultan. Néhány perczig hallgatott, reá sem nézett; mialatt a leány szeme esdőleg fordult fejeje, e hirtelen változáson fölindulva. Végre megszólalt István, de még mindig a nélkül, hogy reá tekintett volna:

— Jól van — menjen — hagyjon el — ne kinozzon tovább — ezt nem tudom elviselni.

Akaratlanul is feléje hajolt a leány s oda nyújtá kezét, hogy Istvánét megérintse. De az ifjú visszaborzadt tőle, mintha csak valami tüzes vas lett volna s ismételte:

— Hagyjon el.

Maggie nem tudta, mi történt vele, midőn a komor, földült arcztól elfordult s kiment a szobából: úgy rémlett előtte, hogy gépies mozgással teljesít valami elfeledett szándékot. Hát aztán mi következett? A mint a lépcsőkön lefelé haladt, úgy érezte, mintha álmodott volna az utcakövezet koczkáiról,

ott álló kocsiról és lovakról, aztán egy útezáról, a mely egy másik útezába vezetett, a hol a gyors kocsi várakozott az utasokra, a kik belé ültek, majd meg az a gondolat villant agyába, hogy az a kocsi el is vinné őt, talán egészen hazáig. Kérdezni azonban nem volt képes semmit, csak helyet foglalt a kocsiban.

Az otthon -- a hol anyja és bátyja voltak -- Fülöp -- Luczi -- aggodalmainak és megpróbáltatásainak színhelye -- ez volt az a rév, a mely felé lelke vágyott -- a szentély felé, a hol szent ereklyéi rejtve voltak -- a hová a még nagyobb bukás elől menekülhet vala. A mint Istvánra gondolt, úgy tetszett neki, mintha valami iszonyú fájdalom dobogtatta volna meg szívét, a mely -- mint az ilyen fájdalom szokta -- minden más gondolatait föllázítani látszott. De e gondolatok között az alig jutott most eszébe: mit szólnak, mit gondolnak mások az ő viselkedéséről. Szerelme, mely szánalma, lélek-mardosó gyötrelme nem is engedték ezt.

A gyorskocsi Yorkba vitte őt, tehát jó távol az otthontól; de ő ezt mindaddig nem vette észre, míg le nem szállott úgy éjfél körül e régi városban. Most már mindegy volt: ott elalhatott s másnap indulhatott haza. Erszénye zsebében volt s abban volt összes pénze, egy bankjegy és egy arany: feledékenységéből magánál hagyta e kis összeget, midőn tegnapelőtt egyet-mást vásárlani ment.

Vajon a régi vendégfogadó komor hálószobájában azzal a szándékkal feküdt-e le, hogy immár a bűnbánó áldozatkészség ösvényén halad tovább minden habozás nélkül? Életének nagy küzdelmeivel nem ily könnyen boldogult; életének nagy föladatai nem ilyen világosak voltak előtte. Az éj sötétjében látta, a mint István szenvedélyes, szemrehányó lelki fájdalommal fordult feléje. Újra átélte a vele való együttléssel mind azon kéjes-kínos gyönyöreit, a melyek az öröm könnyen lebegő áramát ömleszték egész valójára a nyugodt, elszánt türelem és törekvés helyett. A szerelem, a melyről lemondott, egész kegyetlen varázsával meglepte; úgy érezte, mintha kinyújtaná karját, hogy azt még egyszer elfogadja; aztán meg úgy tetszett neki, hogy e szerelem újra eltűnik, elhamvad, szétfoszlik, csupán egy mély, megható szó elhaló hangját hagyva hátra, a mely így szólt: «Oda, örökre oda van!»

HETEDIK KÖNYV: A VÉGSZABADULÁS.

I. FEJEZET.

Visszatérés a malomhoz.

Az ötödik nap, midőn István és Maggie elhagyták St.-Ogg's városát, délután, úgy négy-öt óra között, Tulliver Tom a Dorlcote-malom régi háza előtti fővényes úton álldogált. Ő volt most már itt a gazda, betöltvén félig-meddig haldokló atyjának utolsó kívánságát; hosszú éveken át tanúsított szilárd önuralmával, meg erélyes munkájával mind közelebb jutott célja eléréséhez, hogy a régi hirnevet, mint a Dodsonok és Tulliverék büszke örökségét, mentől inkább visszanyerje.

De a Tom arczán, a mint a nyári délután forrón sütő csöndes napfényben ott álldogált, semmiféle győzelmi öröm nem tükröződött vissza. Ajka a legkeserűbb kifejezést, szigorú homloka meg a legkomorabb s legmélyebb redőit mutatta, a mint szemére húzta kalapját a napfény ellen s kezeit mélyen zsebébe szorítá, majd föl s alá járkált azon a fővényes úton. Még semmi újságot sem hallott testvéréről, mióta Jakin Bob a Mudportból jövő gőzhajón visszaérkezett s véget vetett minden valószínűtlen föltevésnek, mintha valami szerencsétlenség történt volna vele a vízen; mert Jakin Bob azt állítá, hogy ő látta a leányt, a mint Guest István úrral egy hajóból kiszállott a száraz földre. A legutóbbi újság az lenne talán, hogy ő férjhez ment, vagy mi egyéb? Valószínűleg nem ment ő férjhez. Tom a legrosszabbra is, a mi csak történhetett, elkészült, nem, hogy meghalt volna, hanem hogy gyalázatba esett.

A mint a kapubejárat felé háttal, arczczal meg a malmot hajtó sebes folyó felé fordúlva ballagott, egy nyúlánk sötét szemű alak, a kit jól ismerünk, közeledett a kapuhoz s megállott, hogy szemügyre vegye őt, miközben szíve hevesen dobogott. Bátyja volt az az ember, a kitől ő legjobban félt gyermekkorától kezdve mindig: oly félelemmel volt eltelve iránta, a mely az olyan ember iránt támad bennünk, a kit

szeretünk, de a ki kérlelhetetlen, hajthatatlan, változhatatlan, a kinek olyan fölfogása van, a melyet mi magunkévá sohasem tehetünk, de azért el nem tudjuk tűrni, hogy őt magunktól elidegenítsük. Ez a mélyen gyökerező félelem remegtette most meg Maggiet, de egyszersmind habozás nélkül ösztönöz lelkét, hogy visszatérjen bátyjához, mint azon természetes menedékhöz, a mely számára még megmaradt. Mély megaláztatásában, a melyet, midőn a maga gyöngeségére visszapillantott, lehetetlen volt nem éreznie — az elkövetett vétség miatti bánatában — szinte vágyódott a Tom szigorú szemrehányásai után, hogy türelmes hallgatással szívelje el azt a zordon, becsmérő ítéletet, a mely ellen annyiszor föllázadt — úgy tűnt föl neki, hogy ez ítélet épen méltó lenne ő hozzá most — mert hát volt-e valaki gyöngébb ő nála? Azon könnyögött, hogy most jobb szándékát támogassák, a mely tökéletesen önmegadó vallomásából is kilátszik, meg abból is, hogy azokkal legyen együtt, a kiknek a tekintetei és szavai már magokban is fenytékei volnának az ő lelkiismeretének.

Maggienek egy napra Yorkban az ágyban kellett maradnia azon nagy főfájása miatt, a mely valószínűleg az előbbi napnak és éjnek szörnyű izgalma után következett. Betegségének nyoma meglátszott homlokán és szemeiben s egész külső alakja hosszú, még nem változtatott öltözetével a kimerültség s nyomor jelét mutatá. Megfogta a kapu kilincsét s bevánszorogott lassan. Tom nem hallotta a kapu nyitását, mert épen a zakatoló malom közelében volt; de csakhamar megfordult s fölvetvén szemét, látta a leányt, a kinek földúlt arczkifejezése s elhagyatottsága úgy tűnt föl előtte, mintha csak legrosszabb föltevését igazolták volna. Megállott tehát, reszketve s elhalványulva az undortól és haragtól.

Maggie szintén megállt, vagy három lépésre előtte. Leolvasta a Tom arczáról a gyűlöletet s úgy érzé, mintha e gyűlölet minden idegszálát átjárta volna neki; de hát szólnia kellett:

— Tom — kezdé bágyadtan — visszajöttem hozzád — visszajöttem ide, haza, — hogy elmondjak neked mindent.

— Én nálam nem lesz otthonod — felelt Tom reszkető dühvel. — Te gyalázatba kevertél mindnyájunkat. Meggyaláztad atyám nevét. Legjobb barátaidnak átka lettél. Lealacsonyodtál — csalárd lettél — nem volt semmi ok elég erős

úgy-e, hogy téged e gyalázattól visszatartsom? Én mosom kezemet mindéig veled szembe? Te nem tartozol többé hozzám.

Ekkor anyjok is kijött az ajtóba. Azon kettős ijedségtől remegve állt ott, a melyet a Maggie látása s a Tom szavai idéztek elő benne.

— Tom — szólt Maggie némileg fölbátorodva — nem vagyok én talán olyan bűnös, mint a hogy te hiszed. Soh'se' gondoltam én arra, hogy érzelmeimnek engedjek. Küzdöttem ellenök. A ladik sokkal messzebbre vitt, semhogy kedden visszaérhettem volna. De mindjárt jöttem, a mint lehetett.

— Többé nem tudok neked hinni — felelt Tom, lassankint az első pillanat reszkető izgatottságából a merev hajthatatlanságba jutván. — Titkos viszonyban voltál Guest István-nal, mint azelőtt mással. Elment az téged meglátogatni Mossné nagynénéhez is; vele sétáltál egyedül a széles közön. Ha úgy viselted volna magadat, mint igazi szerény leányhoz illik unokatestvére kedvese iránt, ez meg nem történhetett volna. Láttak a lukrethi emberek, hogy arra mentek, hogy minden más helyet elhagytok, tudtad, mit tettél. Te csak bűnpalástolásul használtad Wakem Fülöpöt, hogy rászedhesd Luczit, legszivesebb barátnődet, a ki csak volt valaha. Menj csak, nézzed, hogy fizettél mind ezért neki: Luczi beteg, szólni se' tud, anyám se' mehet közel hozzá, ne hogy eszébe juttasson téged.

Maggie majd elszédült. Lelki fájdalma oly súlylyal nehezedett reá, hogy még különbséget sem tudott tenni a maga valódi bűne s bátyja vádjai között, még kevésbbé, hogy önmagát védelmezze.

— Tom — szólt, összekulcsolva kezeit köpenye alatt s azzal az erőfeszítéssel, hogy újra beszélhessen. — A mit tettem, keservessen megbánom, s mindent jóvá akarok tenni. Ezért bármit is eltűrök. Szeretném, ha visszatartanának attól, hogy újra rosszat kövessek el.

— Hát mi tart téged attól vissza? — kérde Tom kegyetlen keserűséggel. — A vallás nem, a hála és becsület iránti természetes érzésed se'. Aztán ő — ő golyót érdemelne, ha nem volna . . . De te tizszerte rosszabb vagy, mint ő. Undorral fordulok el jellemedtől, magadvisedétől. Azt mondod, küzködtél érzelmeiddel. Úgy-e! Nekem is voltak érzelmeim, a melyekkel küzködtem, csakhogy én legyőztem azokat. Nekem

keservesebb életem volt, mint neked: de vigasztalást találtam kötelességem teljesítésében. De semmi olyan jellemnek, mint a tied, nem leszek védője; majd megtudja a világ, mennyire érzem, mi különbség van a jó és rossz között. Ha szükségben vagy, gondoskodom rólad - - tudja meg anyám. De az én födelem alá nem jössz. Elég a' nekem, hogy kénytelen vagyok tűrni a te gyalázatodat: látásod is gyűlöletes előttem.

Maggie kétségbeesett szívvel fordult el onnan lassanként. De a szegény remegő anyának a szeretete minden félelménél erősebben nyilatkozott.

— Gyermekek! Én veled megyek. Van neked anyád.

Oh, mily édes enyhületeként hatott ez az ölelés a szíve szakadó Maggiere! Mennyivel gyámolítóbb, mint minden bölcsesség, egyetlen vonása az egyszerű emberi szánalomnak, a mely nem fog elhagyni bennünket.

Tom megfordult s bement a házba.

— Gyere be, leányom — suttogta Tulliverné. — Majd megengedi ő, hogy itt maradhass és az én ágyamban hálhass. Nem tagadja ő ezt meg, ha én kérem.

— Nem, anyám — mondotta Maggie halkán, mintha sirt volna. — Soh'se' megyek be.

— Akkor hát várj meg itt kívül: mindjárt készen leszek és elmegyek veled.

A mint az anyja kalapföltéve jött ki, Tom a tornáczból oda lépett hozzá s pénzt nyomott kezébe.

— Az én házam anyámé is, mindig — szólt. — Ha most elmegy, tudassa aztán velem, a mire szükségök lesz — aztán meg jőjjön vissza.

A szegény Tulliverné eltette a pénzt, de jobban meg volt ijedve, semhogy valamit mondani tudott volna. Az egyedüli világos előtte az az anyai ösztöne volt, hogy szerencsétlen gyermekével mehetett.

Maggie a kapun kívülről várta; megfogta anyja kezét s így mentek egy kis ideig hallgatag.

— Anyám — szólt végre Maggie — menjünk a Lukács házikójába. Tudom, ő szívesen befogad, hisz kicsi koromban oly jó volt ő hozzám.

— Nincs ő neki most, édesem, helye a mi számunkra meg olyan sok a gyermeke. Nem tudom, hova menjünk, ha

csak valamelyik nagynénédhez nem, e' pedig nehezen lehetséges — mondá a szegény Tulliverné, a kinek észbeli segélyforrásai e végszükségben teljesen kimerültek.

Maggie egy ideig hallgatott, aztán mondá :

— Akkor hát menjünk Jakin Bobékhez, anyám ; az ö feleségének majd lesz helye a mi számunkra, ha más lakójok nincs.

Így értek St.-Ogg'sba, a folyóparti régi házba.

Bob maga volt otthon, s valami nyomta a szívét, a mi még attól az új örömtől és büszkeségtől sem enyhült, hogy egy kéthónapos kicsikéje volt ; a legélénkebb mindazon korabeli kis teremtések között, a ki valaha herczegnek vagy házalónak született. Ő talán nem egészen úgy fogta volna föl azt a kétséges dolgot, hogy Maggie Guest Istvánnal a mudporti rakodó-parton szemébe ötlött, ha tanúja nem lett volna annak a hatásnak, a melyet az, midőn hírül vitte, Tomra tett. Azóta meg a körülmények, a melyek egyáltalán olyan szerencsétlen jelleggel ruházták föl az ő szökését, át nem jutottak volna már St.-Ogg's városa műveltebb körein s nem lettek volna közbeszéd tárgyai, a melyeket már a kocsisok és inasok is fölkaptak. Úgy hogy midőn Bob kinyitotta az ajtót s meglátta Maggiet bánatosan s kimerülten maga előtt, nem tudott semmi egyebet kérdezni, kivéve azt az egyet, a mit csak magában volt bátorsága kérdezni: hát Guest István úr hol maradt? Bob a maga részéről azt remélte, hogy a' bizony valami menedékhely legmelegebb részében lehetett, a min azt értette, hogy a más világon van ilyen az afféle gentlemanek számára, a kik itt erkölcsileg hasonlóképen pórul jártak.

A lakás üres volt s mind az idősebb, mind az ifjabb Jakinné ajánlották, hogy mindent kényelmesen rendeznek el az «öreg asszonyság és a kisasszony» számára, sajnos! hogy még mindig «kisasszony» volt. Az éleselméjű Bob fájdalmasan meghökkent, hogy is juthatott erre az eredményre, hogy is hagyhatta őt el Guest István úr, vagy hogy is hagyhatta el Guest Istvánt, ha ennek választania lehetett, hogy Maggiet magánál marasztalja. De semmit sem szólt s feleségét sem engedte, hogy Maggietől holmit kérdezzessen : a szobából is kihúzódott, hogy úgy ne tűnjék föl, mintha tolakodó s kíváncsiskodó volna, megőrizvén még a sötét szemű Maggie iránt ugyan azt a lovagias érzést, mint a milyennel iránta azokban

a napokban viseltetett, midőn az emlékezetes ajándék könyvet vette neki.

De egy vagy két nap múlva Tulliverné megint elment a malomhoz néhány órára, hogy megnézzze a Tom háztartását. Maggie óhajtá ezt: tudniillik érzelmének első erőszakos kitörése után, a mi megtörtént mindjárt, a mint nem kellett többé minden szándékát tényleg valósítania, kevésbbé érezte szükségét, hogy anyja mellette legyen: sőt azt óhajtá, hogy egyedül maradhasson búbanatával. De csak kevés ideig maradt egymagára a folyóra néző lakó szobában, midőn kopogás hallatszott az ajtón, és szomorú arczával arra fordulván, szólt: «Tessék». Bobot látta belépni, karján kicsikéjével, sarkában Mups-szel.

— Visszamögyünk ám, ha zavarjuk, kisasszony — szólt Bob.

— Nem — felelt Maggie halkán, hiába próbálva mosolyogni.

Bob becsukván az ajtót maga után, Maggie előtt állott meg.

— No, nízze csak, milyen kis porontyunk van, kisasszony. Szeretném, ha olyan jó lönne, hogy mögnízné, oszt' karjára vönné. Mer' mi azt bátorzkodtunk tőnni, hogy a kögyed nevit adtuk neki; bizony még szöbb lönne ám, ha egy kicsit ezt a maga figyelmére is méltatná.

Maggie nem tudott szólni, hanem csak kinyújtá karjait, hogy a csöpp kis babát elvegye, miközben Mups aggodalmasan szimatolt, hogy megbizonyosodjék, vajon a kicsi átadása egészen rendben történt-e. A Maggie szíve e dolgok láttára s a Bob beszédjére dagadni kezdett; tudta jól, hogy ezt a módot választotta Bob arra, hogy rokonszenvét s tiszteletét kimutassa.

— Tessék leülni, Bob — szólt Maggie, és Bob csöndesen leült, úgy találván, hogy nyelve egészen új módit vett föl, hogy nem tudja igazgatni, mert megtagadja, hogy azt mondja, a mit ő mondani szeretne.

— Bob — szólt néhány percz múlva, a kicsikére nézve, a kit aggodalmasan dajkálgatott, mintha attól félt volna, hogy az esze másra tér arról s aztán majd kiejti kezéből — én szeretném kérni az ön kegyességét.

— Ne tessék így beszélni, kisasszony — felelt Bob, meg-

markolva a Mups nyakán a bőrt — ha valami olyan adódik elő, hogy mögtöhetöm a maga kelviér', én azt úgy nízöm, mint egy egész napi keresményt.

— Szeretném, ha ön elmenne Kenn lelkészhez, s arra kérném, hogy beszéljen vele, mondja meg neki, hogy én itt vagyok, s nagyon le lennék kötelezve iránta, ha szíveskednék addig meglátogatni, míg anyám oda lesz; anyám nem jó haza estig.

— Ej, kisasszony — ebbe' a minutumba' mögtönném — 'sz csak egy lépés: hanem Kenn úrnak a felesége most halva fekszik — hónap temetik — azon a napon halt mög, mikó' Mudportból möggyüttem. Nagyon sajnálom, hogy épen most halt mög, mikó' kögyed a férjével szeretne beszéni. Nem igön vóna kedvem most mönni hozzá.

— Oh, így hát bizony nem ám, Bob — mondotta Maggie — várunk kell, míg néhány nap múlva talán, ha meghallja ön, hogy már kijár — de hátha elúszik innen — messzire — folytatá a csüggedés érzetével e gondolatra.

— Nem a' kisasszony — válaszolt Bob. — Nem mén ű el — nem azok közül való embör ű, a kik valamelyes fürdőbe mönjenek, hogy ott sirassák möghalt feleségüket: van ű neki esze, hogy máskép tögyön. Utána níz ű szépen mög gondosan az egyházának — az ám. Ű körösztolte ezt a kis porontyot is, oszt' mögtudakolta tülem, mit csináltam vasárnap, hogy a templomba' nem vótam. De én azt mondtam neki, hogy útba' vótam a vasárnap nagy részibe', s osztán mögszoktam, hogy talpon lögyek, nem is tudok egyhosszába ulyan sokáig ülni — és osztán, teringette, uram, — mondok neki — egy házáló bizony nagyon kicsivel megeleégszik a templombú', elég egy sütesbű' egy lepény — mondok — oszt' nem az az én hivatásom, hogy ulyan nagyon rajta lögyek az ilyenön'. — Hm, kisasszony, mien barátságos ez a kicsike magáhó'. Épen úgy van, mintha ismerné — majd csak úgy tősz, persze, mint a hogy a madarak mögösmerik a röggelt.

A Bob nyelve, most szembetűnőleg elvesztette a különben is meg nem szokott zabolát, s még talán abba a veszedelembé juthatott volna, hogy többet fecseg, mint a mennyi kíváncs volt. Hanem a beszéd tárgyai, a melyekről fölvilágosítást óhajtott szerezni, oly meredek s nehezen megközelíthetők voltak, hogy a Bob nyelve inkább a síkföldön pergett előre, semhogy járatlan úton kövesse gazdáját. Érezte is ezt, s azért újra el-

hallgatott egy kissé, azon esetleges módról elmélkedvén, hogyan tehessen valami kérdést. Végre aztán, a szokottnál kissé félénkebb hangon mondá :

— Mögengedné a kisasszony, hogy csak egyetlen kérdést tölgyek ?

Maggie kissé megrezzent, de azért így szólt :

— Meg, Bob, ha az én reám vonatkozik, és senkire másra nem.

— Hiszen, ugyan e kérdés : Hát haragszik-e a kisasszony valakire ?

— Nem, senkire — felelt Maggie, kíváncsian tekintve reá. Miért kérdi ezt ?

— Hát, teringette, kisasszony — mondá Bob, erősebben, mint máskor, megcsípvén kutyája nyakát — én azt kívántam, hogy haragudott vóna — oszt' mögmondaná, nekem, kire — én biz' elpáholnám amúgy istenesen -- el én -- oszt' a törvény azt töhetné, a mi neki tetszik.

— Oh, Bob — szólt Maggie, nyájasan mosolyogva — ön nagyon szíves barátom nekem. De én nem kívánok senkit megbüntetni, még ha rosszat tett volna is velem, én magam követtem el sok rosszat.

Ez a fölfogása a történeteknek nagyon bolondos színben tűnt föl Bob előtt, s még inkább növelte a homályt, mint valaha, azon, a mi esetleg történhetett Maggie és István között. De már több kérdést egészen tolakodásnak vett volna, még ha meg tudta volna is választani a hozzá illő módot; aztán meg most már el is kellett vinnie a kicsikét a reá várakozó anyjának.

— Talán szeretné a kisasszony, ha Mups-t itt hagynám őrizetül — mondá, a mint a kicsikét ismét elvette. — Nagyon derék czimbora ám e' — de az ám — ismer mindönkit — oszt' nem boszankodik. Ha azt mondom neki, hogy itt fog feküdni maga előtt, hát oszt' vigyázni fog magára — ugyan csöndesen, mintha csak batyumat őrizné. Talán jobb lenne, ha mögengedné, hogy itt hagyjam egy kicsit — megszereti ám e' magát. Teringette, a' bizony pompás, hogy egy oktalán állat is mögszereti magát, ragaszkodik ám e' nagyon magához, oszt' nem csinál semmi zajt.

— Jó lesz, csak hagyja itt — mondotta Maggie. — Szinte szeretném, ha Mups barátom lenne.

— Mups, itt feksző' le — szólt Bob, Maggie előtt egy helyre mutatva — oszt' mög nem szabad ám mocczannod addig, míg nem szólitanak.

Mups mindjárt lefeküdt és semmi jelét nem mutatta nyugtalanságának, midőn gazdája kiment a szobából.

II. FEJEZET.

St.-Ogg's ítélkezik.

Nem sokára el volt terjedve St.-Ogg'sban a hír, hogy Maggie visszajött: tehát nem abból a szándékból szökött meg, hogy Guest István őt nőül vegye — mindenesetre Guest István nem akarta őt nőül venni — a mi egyre megy, a mennyiben tudniillik a leány bűnös voltát illeti. Mi másokat az eredmények szerint ítélünk meg — hogy is ne? — ha nem ismerjük azt a folyamatot, a mely az eredményt létre hozta. Ha a Tulliver kisasszony pár hónapi pompás útazása után mint Guest Istvánné tért volna vissza menyasszonyi ajándékkal (trousseau), s meg lett volna mind az a jó tulajdonsága, a melylyel ékeskednie kell még az olyan feleségnek is, a kit legkevésbé sem fogadnak szívesen, mint egyetlen fiú feleségét: a közvélemény, a mely St.-Ogg'sban csak úgy, mint bárhol, mindig tudta, mit kell hinnie, ez eredményekkel akkor is szoros kapcsolatban ítélkezett volna. A közvélemény ilyen esetekben mindig a nőnemé, vagyis nem maga a világ, hanem csak a női világ ítél: ez meg aztán meglátta volna, hogy két csinos ifjú — a st.-ogg'si legelőbbkelő család gentlemanje — nagyon kényes helyzetbe jutott s oly hínárba került, a melyet legalább is fölötte oktalannak kell mondani s csak a lesujtó fájdalom s rászedés előidézőjének, különösen a kedves ifjú teremtésre, Deane Luczira nézve. Guest István úr bizonyára nem szépen viselkedett; csakhogy hát a fiatal emberek mindig ki voltak téve annak, hogy hirtelenében elámitva lekössék magokat; és bizony Guest Istvánnéban is csúnya vonásnak tűnhetett föl az, hogy megengedte unokatestvére kedvesének, hogy bárha nagyon gyöngéden is, hozzája közeljék (valóban már azt beszélték, hogy ő csakugyan jegyben jár az ifjú Wakemmel — maga az idősb Wakem említette

ezt), még oly ifjú volt — és — tudják — egy hibás testalkatú ifjú — pedig a fiatal Guest mily igéző; aztán meg azt mondják, hogy ez valóban bálványozza a leányt (a mi természetesen nem lehet tartós) — elillant vele egy ladikban a leány akarata ellenére — mit tehetett volna a leány? Aztán nem jöhetett vissza — hiszen senki sem állt volna vele szóba. S mennyire illik arczához az a halvány sárga-barna szín! Úgy tetszik, mintha a puha ruharedők elől egészen divatba jönnének; mert némelyik ruhája úgy készült, azt mondják, az ifjú mitsem tart annyira csinosnak, hogy meg ne vegye neki. Szegény Deane kisasszony. Milyen szájalomra méltó; csak hogy hát ő nem volt tényleg eljegyezve, aztán a tengerparti levegő majd meggyógyítja őt. Végre is, ha a fiatal Guest csak így érzett iránta, jobb volt, hogy el nem vette őt. Milyen csodálatos házasság egy olyan leányra, mint a Tulliver kisasszony; egészen regényes! S hát a fiatal Guest a legközelebbi követválasztásnál valamelyik vidéki városban mint jelölt fog szerepelni. Semmi sem vetekszik manapság a kereskedéssel. Hogy a fiatal Wakem majd megőrült, hisz ő mindig olyan különcz volt; de ő is külföldre ment ismét, hogy útba' ne legyen; ez a legjobb egy púpos ifjúra nézve. Egyik Semmi kisasszony kimondja nyíltan, hogy ő bizony soh'se látogatja meg Guest Istvánt meg a feleségét — ilyen ostobaságot! azt követelni, hogy ő különb legyen, mint más emberek. A társadalom nem is maradhat fönn tovább, ha a magán ügyekbe is így behatolunk; a keresztyénség meg azt tanítja, hogy semmi rosszat ne gondoljunk másokról. Azt hiszem, Semmi kisasszony látogató jegyét sem küldötte el neki.

Azonban az eredmények nem olyanok voltak, mint tudjuk, hogy fölhatalmazzának bennünket a multnak holmi kisebbitésére. Maggie olyan bizonyos «arczkifejezés» nélkül, férj nélkül tért vissza, olyan lealacsonyított és számkivetett helyzetben, a melybe az ilyen ismeretes hiba juttatja az embert. Aztán a nő-világ azzal a finom érzékével, a melyet azért oltott bele a természet, hogy a társadalom épségére vigyázzon, azonnal észrevette, hogy a Tulliver kisasszony viselete ellen a legsúlyosabb kifogások tehetők. Lehetett-e valami utálatosabb ennél? — Olyan leány, a ki oly nagy mértékben rászorult barátnőire — a kinek anyja épen úgy, mint ő maga is, annyi szívességben részesült Deane-éktől — hogy' is mert gondolni

arra, hogy egy fiatal ember vonzalmát unokatestvérétől, a ki olyan volt hozzá, mint a tulajdon testvére, magának szerezzé meg? Még az ő (t. i. István) szerelmét elnyerni! De nem így beszélték ám az olyan leányról, mint a Tulliver kisasszony; helyesebben úgy mondták, hogy csupa nőietlen vakmerősége és zabolátlan szenvedélye következtében tette, a mit tett. Mindig is olyan kétes színben tűnt ő föl. Az ifjú Wakemmel való viszonya, a mely — mint beszélték — évekig tartott, nagyon rosszszul ütött ki — valóban undort gerjesztő! De ilyen hajlamú leánynyal! A nő-világ előtt mindig volt valami a Tulliver kisasszony testi alkataiban, a melyről megtisztult érzékével úgy látta, hogy a vétség magvát magában hordozta. A mi meg a szegény Guest Istvánt illeti, ő inkább szánalomra méltó, semhogy gáncsolhatnák: egy húsz-huszonöt éves fiatal embert csak nem lehet olyan nagyon szigorúan elítélni ily esetben — hisz ő csakugyan könnyen hozzá férhetett egy vakmerőnek híresztelt leány kegyéhez. Az meg aztán világos volt, hogy ő a maga ellenére került hálóba — le is rázta nyakáról a leányt, a mint csak lehetett. Valóban az a körülmény, hogy ők mindjárt elváltak egymástól, nagyon megbélyegezte — a leányt. Bizonyos, hogy István írt egy oly értelmű levelet, a melyben minden szégyent magára vett, elmondva a történetet regényes módon, hogy megpróbálja a leányt egészen ártatlan színben tüntetni föl — ezt már természetesen megtehetette. Hanem a nő-világ tisztult érzéke nem olyan könnyen szedhető ám reá — szerencsére! mert hát mi lenne a társadalomból? Hiszen a leány bátyja is elkergette őt magától — eléggé átlátott ő a szitán — ezt elhihetik — mielőtt így cselekedett volna. Igazán tiszteletreméltó ifjú ez a Tulliver Tom, valószínű is, hogy még sokra viszi. Nővére gyalázata persze mint valami súlyos csapás hatott reá. Remélhető volt, hogy nővére nem is marad itt a környéken, hanem kibujdosik Amerikába vagy máshova, hogy megtisztúlhasson St.-Ogg's levegője az ő ittléte gyalázatótól, a mi bizony fölötte veszedelmes az itteni leányokra. Nem is boldogúlhat ő sehogysem: csak arra volt remény, hogy ő megbánván bűneit, az Isten még irgalmas, kegyelmes lehet hozzá — mert az Istennek nem lehetett annyira gondja a társadalomra, mint a nő-világnak volt.

Körülbelül vagy két hét kellett ahhoz, hogy a nő-világ finom érzéke efféle sugalmazott gondolatokra jusson; valóban

egész hét elmúlt, hogy István levele megérkezett, elmondva benne atyjának a mi történt, hozzáadva, hogy ő Hollandiába ment — Mudportban váltóra pénzt vett föl — jelenleg minden komoly elhatározásra képtelen.

Maggie-t ezalatt sokkal nagyobb aggodalom gyötörte, semhogy meggondolhatta volna, milyen ítéletet mondott magaviséletéről St.-Ogg's városa: aggodalom István — Luczi — Fülöp iránt, s ez aggodalom szegény szívében a szerelem, lelkifurdalás és szánsalom vegyes érzésével kemény, szüntelen tomboló küzdelemre kelt. Ha ő egyáltalán mégis a rágalom visszaütésére s az igazságtalan ítéletre képes lett volna gondolni, úgy tetszett volna előtte, hogy a legrosszabbat már megtették vele, hogy azon szavak után, a melyeket bátyja ajkáról hallott, alig érezhet bármely csapást oly elviselhetetlennek. Minden aggodalma mellett is, hogy szeretett és szenvedett, le-lesújtották azok a szavak, mint valami szörnyű fájdalom, a melyek még a kéjek mennyországát is nyomorrá és iszonynyá változtatnák. Az a gondolat, hogy valaha még boldog lehet, egy percze sem villant meg elméjében; úgy tetszett, mintha minden érzékeny idegét annyira elfogta volna a fájdalom, hogy minden más hatás iránt teljesen tompa maradt. Élete a szünet nélküli bűnbánat képében tűnt föl, s mind az, a miért imádkozott, midőn jövő sorsával foglalkozott, abból állott, hogy a további esendőségtől meg tudjon szabadulni, mert a maga gyöngesége mint olyan látomás kísértette, hogy még valami borzasztó dolog történhetik vele, a mely nem engedte, hogy lelkinyugalmat érezzen, ha csak biztos menedékhelyre nem talál.

Azonban Maggienek volt gyakorlati szándéka is, e mellett a függetlenséghez vonzó szeretete sokkal erősebb öröksége volt és második természetévé vált, hogysem eszébe ne jutott volna, hogy ő neki kenyeret is kell keresnie; s midőn egyéb tervei meghiusultak, visszatért a maga egyszerű varrásához, így iparkodván annyit keresni, hogy lakásáért megfizethessen Bobnak. Föltette magában, hogy alkalmilag rábeszéli anyját, hogy csak térjen vissza a malomhoz s éljen ismét együtt Tommal; ő így vagy úgy, majd csak föntartja magát St.-Ogg's-ban. Talán Kenn lelkész is segíti őt s jó tanácscsal látja el. Maggie még emlékezett a bazár-ünnepélyen mondott búcsúszavaira; emlékezett még a bizalom azon röpke érzelmére, a

mely szívében éledt, midőn Kenn beszédbe ereszkedett vele, s vágyódott az alkalom után, hogy egészen reá bízhatta magát. Anyja mindennap meglátogatta Deane-éket, hogy értesüljön Luczi hogylétéről: a tudósítás folyvást szomorúan hangzott; még semmi sem volt képes őt azon szenvedőleges gyöngeségből magához téríteni, a melybe az első csapás alkalmával esett. Fülöpről azonban Tulliverné nem hallott semmit: természetesen, mert senkivel sem találkozott, a ki vele arról beszélt volna, a mi leányával történt. De végre összeszedte minden bátorságát, hogy elmenjen Gleggné testvéréhez, a ki persze mindent tudott, sőt ott is volt, hogy megnézzze Tomot a malomban, midőn anyja távol volt, noha Tom semmit sem szólt arról, a miről ez alkalommal beszéltek.

Mihelyt anyja eltávozott, Maggie legott föltevé kalapját. Azt határozta, hogy elsétál a lelkészi hivatalba, hogy meglátogassa Kenn urat: ő ugyan mély bánatban volt, de hát másnak a bánata nem határoz nekünk ily körülmények közt. Most először hagyta el lakását visszatérése óta; mind az által annyira csupán csak menetele céljával foglalkozott elméje, hogy arra nem is gondolt, milyen kellemetlen lesz neki találkoznia oly emberekkel, a kik megbámulják őt. De alig hogy kiért azokból a szűk utcákból, a melyekben a Bob lakásától kezdve jönnie kellett, a mint észre vette a reá vetett szokatlan tekinteteket; hogy ezt látta, idegesen sietett tovább, nem merén se jobbra, se balra nézni. De hogy-hogy nem, épen szembe találkozott Turnbullnéval és leányával, a család régi ismerőseivel; ezek mindketten igen különös pillantást vetettek reá s egy kissé elfordultak minden szó nélkül. Minden ily kemény tekintet fájdalmas volt reá, de a maga szemrehányása sokkal erősebb volt, hogy sem azért neheztelt volna. Nem csoda — gondolta magában — hogy ők nem szólnak hozzám, hisz annyira szeretik Luczit. De tudta, hogy most egy csoport gentleman előtt kell elmennie, a kik a billiard-terem ajtaja előtt ácsorgottak; hiába, nem tehetett róla, hogy észre ne vegye a fiatal Torryt, a ki egy kissé előre lépett szemüvegével s olyan félvállról üdvözölte, mint a hogy egy barátságos pinczérnőnek szokta magát meghajtani. Maggie sokkal büszkébb volt, még szomorú sorsában is, minthogy ne érezte volna ezt a szégyent s először az a gondolat vett rajta erőt, hogy bizony őt sok megszólás éri azon kívül, a mit érzett, hogy a

Luczi iránti hitszegéseért méltán lakol. De végre a lelkész hiatalba ért; gondolta, hogy ott talán valami egyebet is talál, mint épen csak megtorlást. Megtorolni, ez könnyű: a legdurvább, legkegyetlenebb, a legbaromibb útczasarki pimasz is megtámadhatja; bizonyára a segedelem és részvét ritkábbak, nagyobb szükségök van ezekre az igazlelkűeknek, hogy belőlük részesüljenek.

A mint Maggiet bejelentették, legott be is vezették a Kenn lelkész tanulószobájába, a hol ő nyitott könyvei közt ült, de nem igen volt kedve, hogy azokkal foglalkozzék, legkisebb gyermeke, egy három éves kis leánya fejére hajtva orcáját. A gyermeket dajkája csakhamar kivitte, s midőn az ajtót becsukták, Kenn lelkész egy széket tett Maggienek és mondá:

— Nekem volt szándékom önt meglátogatni, hanem ön megelőzött engem, a minek igen örülök.

Maggie azzal a gyermekes őszinteséggel nézett reá, mint a bazár-ünnepélyen s így felelt:

— Szeretnék önnek mindent elmondani.

De szemei hamarosan könnybe lábadtak, a mint ezt mondá, s lealázó jövetelének fölgerjedt érzéseit előbb némi leg csillapítania kellett, hogy folytathassa.

— Beszéljen el nekem mindent — biztatá Kenn lelkész, a kinek erős, komoly hangjában nyugodt szívésség nyilvánult. — Tekintsen engem olyan embernek, mint a ki hosszas tapasztalatra tevén szert, képes lehet arra, hogy önön segíthessen.

Eleinte némi erőlködéssel meglehetősen töredékes mondatokban, majd aztán megkönnyebülten a bizodalom enyhítő érzésével beszélte el Maggie annak a küzdelemnek rövid történetét, a mely csak kezdete volt hosszas szomorúságának. Kenn csak előtte való nap ismerkedett meg az István levelével, s el is hitte azt azonnal, a nélkül, hogy a Maggie állítását bizonyítania kellett volna. A leány önkénytelen fölkiáltása «oh, el kell mennem», azt mutatá a lelkésznek, hogy a leányon bizonyos lelki küzdelem vett erőt.

Maggie nagyon sokáig beszélgetett azon érzésről, a mely arra ösztönzé őt, hogy visszatérjen anyjához és bátyjához s múltjának összes emlékeihez ragaszkodjék. Midőn ezt Maggie elbeszélte, Kenn úr hallgatott néhány pillanatig

mert némi nehézséget látott a dologban. Fölkelt s hátra tett kézzel föl s alásétált a kályha mellett. Végre megint leült s Maggiere függesztve szemét, szólt:

— Az ön készsége, hogy legközelebbi rokonaihoz menjen s ott maradjon, a hova életének minden kapcsa fűzi, igaz érzés, amely megfelel az egyház eredeti alkotmányának s fegyelmenek, mivel ez tárt karral fogadja a bűnbánót, a legutólsó hívét is őrzi és sohasem űzi el őket, ha csak teljesen el nem vetemedtek. S aztán az egyháznak a közösség érzetét is ápolnia kell, úgy hogy minden község egy családot képezzen, a melyet egy lelki atya a keresztyén felebaráti szeretet kötelekeivel köt egybe. Csakhogy a keresztyén testvériség és fegyelem eszméi egészen meglazultak, alig mondható, hogy közfölfogásban még megvolnának, s alig élnek másban, mint azon különleges ellenmondó alakban, a melyet az elszakadt hitközségek szűk körében nyertek. És ha én bennem nem élne az a szilárd hit, hogy az egyháznak utoljára is vissza kell szereznie alkotmánya teljes erejét, a mely egyedül képes az emberi szükségleteket kielégíteni: bizony gyakran elcsüggednék, midőn látom a testvéri szeretet lazaságát, a kölcsönös felelősség érzetének hiányát nyájam között. Jelenleg úgy látszik, hogy minden e kötelekek lazítására tör, s arra, hogy a köteleességhez való hűséget, a mely pedig a múltban gyökeredzik, holmi külsőleges választói szabadsággal helyettesítse. Önnek, kisasszony, lelkiismerete és szíve megtalálták erre nézve az igazi vezérsugarat; azért mondtam el mindezt önnek, hogy megtudhassa, mi az én ohajtásom önre nézve, mit tanácsolhatok én önnek, ha a magam érzését s véleményét követhetném, a melyet az ellenkező körülmények meg nem változtatnának.

A lelkész egy kis szünetet tartott. Modora a kiáradó jószívűségből semmit sem mutatott; tekintetének és hangjának komolysága inkább majdnem hidegnek látszott. Ha nem tudta volna Maggie, hogy az ő jóakarata ép úgy megmaradt irányában, mint tartózkodása, bizony visszajedhetett volna tőle. Így azonban várakozással hallgatta őt, biztosra véván, hogy szavai utoljára is segítségére lesznek. Azután így folytatóta Kenn:

— Tapasztalatlansága a világban meggátolja önt abban, hogy teljesen megelőzhesse azt a fölőtte igazságtalan fölfogást, a melyet az ön viseletéről valószínűleg alkottak: azt a föl-

fogást, a melynek oly borzasztó hatása lesz, még ha a szemmel látható okok ellene mondanak is.

— Oh, úgy van, már látni — felelt Maggie, nem tudván elnyomni újabb fájdalma kitörését. — Tudom, hogy sértegetni fognak: rosszabbnak gondolnak, mint a milyen vagyok.

— Talán még nem tudja ön — folytató Kennedy úr életről személyes részvételének meghatottságával — hogy egy levél érkezett, a melynek igazságot kell szolgáltatnia önre nézve bárki előtt, a ki önt eddig ismerte, hogy ön az igazsághoz való visszatérés meredek és nehéz ösvényét választá abban a pillanatban, midőn e visszatérés a lehető legnehezebb volt.

— Oh, hol van ő? — kérde a szegény Maggie úgy elpirulva és reszketve, hogy ebben senkinek a jelenléte sem tudta volna megakadályozni.

— Külföldre ment s mindent megírt atyjának, a mi történt. A legnagyobb mértékben igazolta önt; remélem, hogy ha e levelet közlik az ön unokatestvérével, ez jótékony hatással lesz reá.

Kennedy úr várta, míg a leány visszanyeri nyugalma s aztán folytató:

— Ennek a levélnek, a melyről szóltam, elégnek kell lennie arra, hogy a hamis szófia beszéd önre nézve megszűnjék. De kötelességem, kisasszony, önnek azt is elmondani, hogy nemcsak egész életem tapasztalata, hanem az utóbbi három nap alatt szerzett észlelésem is azzal a félelemmel töltöttek el engem, hogy minden szembetűnő bizonyíték sem menti meg önt a hamis vádak fájdalmas hatásától. Mert azok a személyek, a kik a legképtelenebbek arra, hogy olyan lelkiismeretbeli küzdelmet álljanak ki, mint az öné, legkiváltképen azok, a kik valószínűen megbotránkoznak önön, mivelhogy nem hiszik, hogy ön olyan lelki küzdelmen esett át. Attól félek, hogy élete itt nem csak sok fájdalomnak lesz kitéve, hanem sok akadékoskodásnak is. Ez okból — de csupán ez okból — arra kérem, jól fontolja meg ön, vajon nem lenne-e jobb, ha máshova, másféle állásra mehetne, mint a hogy előbb tervezte. Én szívesen rajta leszek, hogy ilyent lehetőleg hamarosan szerezzek az ön számára.

— Oh, bár csak itt maradhatnék! — szólt Maggie. —

Nincs erőm, hogy ismét más életet kezdjek. Nem volna más-hol maradásom. Úgy érezném magamat, mint a magános vándor, elszakítva a multaktól. Írtam már annak a nőnek, a ki fölajánlott nekem valami állást, hogy eltarthassam magam. Ha itt maradok, talán kiengesztelhetem valamikép Luczit, meg — másokat is, meggyőzhetem őket, hogy mennyire bánom, a mi történt. Aztán — folytatá, mintha régi büszke önérzetének tüze lángolt volna arcán — nem akarnék a miatt elmenni, hogy az emberek álhíreket terjesztenek rólam. Majd rá fognak jönni, hogy azokat megmásítsák. S ha végre el kellene mennem, mivel — mivel mások ezt akarnák, most még sem mennek el.

— Jó — felelt Kenn lelkész némi elmélkedés után — ha ön így határozott, kisasszony, bízhatik is minden befolyásomban, a melyet hivatalom nyújt. Kötelességem önt segíteni s pártolni úgy is, mint e község papjának, a kinek ezt hivatalos kötelessége hozza magával. Még azzal akarom ezt megtoldani, hogy én egyénileg igen nagyon érdeklődöm az iránt, hogy ön lelkinyugalmát visszanyerje s némi jólétre jusson.

— Az egyedüli, a mit szeretnék, hogy olyan helyzetem legyen, a melyben megtudjam szerezni mindennapi kenyere-met és ne függjek senkitől — felelt Maggie. — Nincs nekem sokra szükségem. Meglakhatom ott tovább is, a hol most lakom.

— Még majd komolyabban kell e dologról gondolkoznom — mondá a lelkész — néhány nap múlva képesebb leszek megbizonyosodni a közvéleményről. Meg fogom önt látogatni: mindig eszembe' lesz az ön sorsa.

Midőn Maggie elhagyta őt, Kenn lelkész gondolatokba mélyedve állott föl, hátra tett kézzel, szemét meg a lábszőnyegre szegezte, a kétség s fölmerült nehézség fájdalmas hatása alatt. Az István levelének hangja, a melyet olvasott s mindazon személyekkel való tényleges érintkezése, a kiket ez a dolog érdekelt, mindinkább arra a gondolatra juttatták, hogy az István és Maggie közti utólagos házasság mégis a legkisebb rossz lenne; hanem aztán az az eshetőség, hogy ők St.-Ogg's-ban közeledhetnének egymáshoz más tekintetben is, míg néhány év elválásuk után el nem múlik, leküzdhetetlen nehézséget támasztott benne előre is az iránt, hogy Maggie itt

maradhasson. Másfelől pedig egy oly ember fölfogásával, a ki előtt ismeretes volt a lelki küzdelem s embertársainak a szolgálatára szentelte éveit, látott bele a Maggie szívébe s lelki ismeretébe, s ez a fölfogása megegyezett a leányéval arra nézve, hogy a házasság szentségtörés lenne reá nézve: az ő lelkiismeretbeli kérdésével pedig nem foglalkozhatott, mert az az elv, a mely szerint a leány cselekedett, biztosabb vezér volt, mint a következményeknek minden ingadozása. Tapasztalata azt sugalta neki, hogy a közbejárás sokkal kétesebb, semhogy a felelősséget olyan könnyen magára vállalhatná: törekvésének lehető következménye, hogy helyreállítsa az előbbi viszonyt Luczi és Fülöp között, vagy pedig azt tanácsolja, hogy a leány vesse magát alá egy újabb érzés kitörésének, annal áthatatlanabb sötétségben rejtőzött, minél inkább tudta, hogy itt minden közvetlen lépés nagy bajjal jár.

A szenvedély és kötelesség közötti fortélyos viszony nagy problémája az előtt az ember előtt sem világos, a ki képes azt valamikép fölfogni; az a kérdés, — vajon megérkezett-e a pillanat, a melyben az embernek lehetséges lemondania, hogy ennek minden hatását elviselje s a szenvedély uralmának kell magát megadnia, a mely ellen mint bűn ellen küzdött — egyike azoknak a kérdéseknek, a melyeknek a megfejtéséhez bizony nincs olyan kulcsunk, a melyet minden esetben használhatnánk. A casuisták a gáncs közmondásává lettek; csakhogy a mint az ő elméjük a legkisebb különbséget is elcsavarta, ez csak árnyéka volt az igazságnak, a melyhez a szem és szív oly gyakran végzetesen oda volt tapadva: annak az igazságnak, hogy az erkölcsi ítélet szükségképen hamis és üres marad, ha csak ellen nem őrzik s föl nem világosítják azt az egyéni sorsot megőrző különös körülmények, a melyekkel örökös vonatkozásban van az ítélet.

Az erős, alapos értelmű emberek ösztönszerű ellen-szenvenvel viseltetnek az elvek emberei ellen, mivel azok hamarabb észreveszik, hogy életünk titokzatos szövédéke az elvek korlátai közé nem szorítható, s arra, hogy minmagunkat ilyen korlátok közé szorítsuk, el kell nyomnunk mindazon isteni készséget és sugalmat, a melyek az egyre erősülő belátásból s rokonszenvből sarjadzanak. Végre is az elvek embere a szellem népszerű képviselője, a mely szellemet erkölcsi ítéletében csupán az általános szabályok vezetnek,

azt híven, hogy ezek egy mondva csinált szabadalmazott módszer segítségével az igazságra vezetik őt, a nélkül, hogy bajlódnia kellene a türelem, éleselműség és részrehajlatlanság gyakorlásával, a nélkül, hogy a legcsekélyebb gondjuk is volna arra, hogy meggyőződjenek, vajon van-e egyáltalán belátások, a mely abból származik, ha a megpróbáltatást érettebb méltán-lással tekintjük, vagy az olyan életből, a mely elég élénk és benső arra, hogy mindazt, a mi emberi, a felebaráti szeretet tág körébe vonja.

III. FEJEZET.

Megmutatjuk, hogy a régi ismerősök is képesek meglepni bennünket.

Midőn Maggie újra otthon volt, anyja Gleggné nagynéninek igen váratlan viselkedéséről újságolt neki. A míg Maggieről semmit sem hallottak, Gleggné bezárta félig vaszekrényeit, függőnyeit meg leeresztette, biztosra vevén, hogy Maggie a vízbe fuladt: ez valóbszínűnek tetszett előtte, mint az, hogy unokája és örököse olyas valamit tegyen, a mi a leggyöngédebb pontján sebezze meg a családi becsületet. Midőn aztán végre megtudta Tomtól, hogy Maggie visszajött s azt is megérté, mily magyarázatát adta a leány a maga távollétének, keserű szemrehányást tett Tomnak, hogy a legrosszabbat is föltételezte nővéréről, hollott arra mi sem jogosítá föl. Ha olvasóm, teszem, nem akar a maga «rokonsága» pártjára állani, míg csak egy csöpp becsülete megoltalmazható, ugyan kérem, kinek a pártjára fog hát állani? A család egyik tagját könnyelműen elítélni, a mi maga után vonná, hogy a végrendeletet meg kell változtatni: ez soh'se' volt a Dodsonok szokása; s noha Gleggné mindig rosszat jósolt a Maggie jövőjére vonatkozólag, még abban az időben, midőn mások kevésbbé világosan láttak a jövőbe, mégis szerinte a becsületes eljárásban volt a valódi kincs; az meg csak nem illett az ő közeli rokonaihoz, hogy egy leányt jó hírnevétől megrabolni s a családi hajlékból kiűzni segítsenek, a külvilág gúnyjára, míg csak javíthatatlanul a család szégyenére nem vált. Az ily körülményekhez hasonló még nem fordult elő a

Gleggné tapasztalata szerint; semmi ilyes nem történt azelőtt a Dodson-családban; hanem hát olyan volt ez az eset, a melyben Gleggné örökölt becsületessége és egyéni jellemereje a rokonságról alkotott alapeszméi segélyével éppen úgy megtalálták a közös csatornát, mint a hogy egész életében tekintettel volt a méltányosságra pénzbeli dolgokban. Összeveszett férjével, a kinek a jóakarata egészen a Luczi iránti szánakozástól áradozott s ezért éppen oly keményen ítélte Maggieről, mint maga Deane; aztán Tulliverné nővére ellen is haragra gyúlt, mert nem sietett hozzá azonnal, hogy tanácsot és segítséget kérjen tőle; reggeltől estig szobájába zárkózott a Baxter *Szen-tek nyugalma* című művével, látogatót nem fogadott, míg a férje Deanetől az István leveléről nem hallott, s azt el nem újságolta neki. Úgy érezte tehát Gleggné, hogy most már kellő oka volt a csetepatéra, félre tette hát Baxtert s készen mutatkozott bárkivel, a ki hozzá érkezett, szembeszállani. Míg Pulletné nem tudott mást tenni, mint a fejét csóválni és sirni s azt kívánni, hogy bár inkább Abbot unokatestvére halt volna meg, vagy bárkit mást temettek volna el, semhogy ilyesmi történt, a milyenhez fogható persze eddig soh'se esett meg, úgy, hogy azt se tudta, mi tevő is legyen, St.-Ogg'sba a lábát sem tehetette be többet, mivel az «ismerősök» már mindent tudtak; addig Gleggné csak arra várt, hogy Woollné, vagy akárki eljönne hozzá, a ki unokatestvéréről hazug mende-mondákat beszélt, majd tudná ő, mit mondjon az ilyen rosszul értesült személyiségnek.

Tommal ismételten összetűzött és pedig annál keményebben, minél jobban érezte jelen helyzetének biztosabb voltát. De Tom, mint más egyéb megingathatatlan dolog, csak annál ridegebben ellenállott a kísértésnek, semhogy megingathassák. Szegény Tom! ő úgy ítélte, a mint képes volt látni; ez az ítélet pedig bizony eléggé fájdalmas volt reá nézve. Úgy gondolkozott, hogy ő évek óta tapasztalta már a tények bizonyítékait a maga szemeivel, a melyek pedig még semmiféle gyöngeséget sem sejtettek, hogy tudniillik a Maggie természete egészen megbízhatatlan és sokkal erősebben megőlyegezte a gonosz hajlam, hogy sem enyhén, szelíden lehetne vele bánnia; Tom e bizonyítékok szerint jár el, bármibe kerüljön is neki; hanem ennek a meggondolása elkese-ritette napjait. Tomot, mint közülünk bárkit, a maga termé-

szetének korlátai ejtették foglyúl; neveltetésének hatása úgy szólván egyszerűen elsiklott rajta, csupán az udvariasság holmi vékony mázát hagyván hátra. Ha olvasóm hajlandó az ő szigorúságát hasonló szigorúsággal megítélni, emlékezzék arra, hogy a türelem iránti fogékonyság azokban van meg, a kiknek tágabb látkörük van. Tomban ellenszenv ébredt Maggie iránt, s ez az ellenszenv korábbi gyermeki szeretetüktől fogva egyre erősült, attól kezdve, mikor még vékony kezecskéiket összefogták egymással s későbbi érzésüket egyesítették a közös kötelességben és közös szomorúságban: nővérének látása, mint mondá neki, gyűlöletessé lett előtte. A Dodson-család ez ágában Gleggné nagynéni erősebb természetet fődözött föl, mint a milyen a magáé volt — oly természetet, a melyben a családi érzés elvesztette az atyafiság jellegét, mivel hogy az egyéni büszkeség kettősen mély jellemvonásai fogadták azt magokba. Megengedte Gleggné, hogy Maggienek bűnhődnie kell — nem olyan asszony volt ő, hogy ilyesmit tagadjon — tudta, milyenek kellett lennie a leány viseletének, de bűnhődjék az ellene bebizonyítható vétekhez képest, nem pedig azon mende-mondák szerint, a melyeket az ő családján kívül álló emberek terjesztettek róla, a kik szerették volna megmutatni, hogy az ő nemzetségök talán jobb volt a Deákné vásznánál.

— Gleggné nagynénéd oly erősen megdorgált, mint még soha, édesem — mondá a szegény Tulliverné, midőn visszatért Maggiehez — hogy előbb el nem mentem hozzá — azt beszélte, hogy azt csak nem várhatjuk tőle, hogy ő jöjjön először hozzánk. De bizony úgy beszélt, mint a jó testvér — mindig ilyen is volt ő, nehéz volt kedvére tenni valamit — de — Istenem! — ő a legszívesebben szólt rólad, a hogy csak valaha tette, édesem. Mer' azt mondja, hogy ámbátor máskülönben nem szereti ugyan a maga házában a vendéget, hogy külön kanalat s mi egyebet kell előszednie, meg aztán kényelmében zavarják, de te mégis oltalmat találhattál volna házában, ha kötelességedhez híven elmegy hozzá, meg hogy ő megvédelmezett volna azok ellen, a kik mindent össze-vissza beszéltek rólad, holott jobb volna, ha a magok háza előtt söpörnének. Én azt mondtam neki, hogy te nem tudtad volna elviselni, hogy más valakivel találkozzál rajtam kívül, annyira levert az a csapás; de ő azt felelte: «Én egy zokszóval sem fogom őt

illetni, vannak elegenden a családon kívül, a kik elég készek azt megtenni. Hanem egy jó tanácsot adok neki s annak engedelmeskednie kell». Biz ezt csodálom Jankában; mert ha én valami rosszat tettem, bizonyos, hogy mindig szokása volt rám kigyót, békát kiáltani — ha teszem, a mazsola-szörp megromlott, vagy a pástétom megégett — vagy bármi ilyen dolog esett.

— Oh, anyám — szólt a szegény Maggie, visszaborzadva mindazon gondolattól, a mely őt érinté, s a melyet fölzaklatott lelkének tűrnie kellett — mondja meg neki, hogy én nagyon hálás vagyok iránta — el is megyek hozzá meglátogatni, mihelyest csak lehet; de még most senkit nem látogathatok meg Kenn úron kívül. Ő nála voltam, ő jó tanácsokat ad nekem és segédkezet nyújt, hogy valami foglalkozást találhassak. Én nem akarok senkinek terhére lenni, vagy másoktól függeni, mondja meg Gleggné nagynéninek, nekem magamnak kell megszereznem a mindennapi kenyeret. De hát semmit sem hallott Fülöpről — Wakem Fülöpről? Nem is látott senkit, a ki említést tett volna ő róla?

— Nem édesem, hanem voltam Lucziéknál, láttam nagybátyádat, a ki azt mondja, hogy ők azon voltak, hogy Luczi hallgasson a levélre, észre is vette már a Guest kisasszonyt s több kérdést tett neki, s az orvos úgy vélekedik, hogy most már jobban is lesz. Micsoda élet ez — ennyi csapással, Istenem! A pörösködés volt mindennek a kezdete, aztán rosszabbról rosszabbra fordult minden hirtelen, épen, midőn úgy látszott, hogy a szerencse már megfordul.

Ez volt az első fájdalmas panasz, a melybe Tulliverné Maggie előtt kitört, de régi szokása a Gleggné nővérével való együttlét következtében támadt újra föl.

— Szegény, szegény anyám — riadt föl Maggie, a részvét és bánat szívét tépdese s anyja nyakába borulva — én mindig makacs voltam és sokszor megkeserítettem anyámat. Most milyen boldog lehetne anyám, ha én nem volnék.

— Ugyan, édesem — szólt Tulliverné, az ifjú forró arcához hajolva — nekem meg kell elégednem a magam gyermekeivel — több úgy se' lesz nekem; osztán ha ezek szerencsétlenségbe sodortak is, szeretnem kell őket azért — úgy sincs semmi, a mit már én szeressek, mert az én hozományom már mind oda van régen. Aztán te is egyszer már nagyon jó vol-

tál, el se' is gondolhatom, hogyan is kellett veled ilyen rossznak történnie.

Még két-három nap múlt el, s Maggie semmit sem halott Fülöpről; az iránta való aggodalma szenvedéseinek legfőbb okává lett, végre aztán fölbátorodott, hogy kérdezősköd-jék felőle Kenn úrtól, midőn ez őt nemsokára meglátogatta. Ő még nem tudta, hogy otthon volt-e már Fülöp. Az idősebb Wakemet szerfölött boszantotta a kellemetlenségeknek ez összehalmozódása: az ifjú Jetsome-mel való szerencsétlenségét, a kihez oly nagy mértékben ragaszkodott, mindjárt követte az a csapás, a mely fia reményeit tette tönkre, midőn ő már a maga érzelmeit is föláldozta érettök s nem épen óvatosan el is beszélte beleegyezését St.-Ogg'sban. Hevessége szinte dühössé tette, ha valaki fia felől kérdezősködött tőle. De Fülöp aligha lehetett beteg, mert az orvos gyakori látogatása mégis csak föltűnt volna, inkább azt tartották valószínűnek, hogy Fülöp egy kis időre elhagyta a várost. Maggiet egészen leverte ez a bizonytalanság, s képzelete egyre állandóbban csak azzal foglalkozott, mit kellett szenvednie Fülöpnek. Mit gondolhatott Fülöp ő róla?

Végre Bob egy levelet hozott neki, a melyen nem volt posta bélyeg, s a melynek színéről ráismert arra a kézre, a mely évekkal azelőtt Shakspere-nek egy zseb-kiadásába bejegyezte az ő nevét; ez a könyv Maggieé volt. Anyja épen a szobában volt, s Maggie roppant izgatottságában kisietett a szobából, hogy magára lehessen, míg a levelet elolvassa. Halántéka is rángatódzott, míg azt olvasta.

«Maggie — én hiszek önben — tudom, sohasem gondolt arra, hogy engem megcsaljon — tudom, megkísérlette, hogy megőrizze hozzám s másokhoz való hűségét. Hittem én ezt, midőn semmi más szembetűnő bizonyoságon nem volt is, mint az ön egész lénye. Akkor éjjel, midőn utoljára elváltam öntől, iszonyú szenvedéseket állottam ki. Láttam, meggyőződtem róla, hogy ön nem volt szabad — hogy egy más férfi jelent meg, a kinek a jelenléte önt hatalmába kerítette, a mit én sohasem érhettem el; de mindezen sugalmak, a düh és féltékenység majdnem gyilkos sugalmai mellett is az ön őszintesége iránti hithez ragaszkodott lelkem. Biztosra vettem, hogy ön el volt határozva, hogy én hozzám ragaszkodik, a mint mondotta is, hogy őt vissza-

utasította, hogy ön tusakodott magával, hogy róla lemondjon a Luczi és az én kedvemért. De semmiféle következményt nem láthattam, a mely önre végzetes nem lett volna, s ez a félelem a lemondás igazi gondolatát kiverte fejemből. Settettem, hogy István el nem hagyja önt, aztán azt hittem s hiszem most is, hogy az az erős vonzalom, a mely önt ő vele összehozta, csak részben eredt az ön jelleméből, s természetünknek ahhoz a részleges, megosztott cselekvési köréhez tartozik, a mely az emberi sors tragédiáját alkotja némileg. Éreztem az ön egész lényében a húrok rezgését, de éreztem folyton annak a hiányát is ő benne. Hanem talán én voltam a hibás; talán úgy éreztem ön iránt, mint a művész az oly jelenet iránt, a melyben lelke a szerelemmel küzdött: a ki remegne arra a gondolatra, hogy azt a jelenetet más kézre kell bízni, mert sohasem hinné, hogy teljes fontosságát és szépségét úgy fogná föl bárki, mint ő.

Nem volt bátorságom akkor délelőtt önnel találkozni; önző szenvedély vett rajtam erőt, valami ébren tartó hagymáz összerombolt akkor éjjel. Régen elmondtam önnek, hogy én még tehetségeim középszerűsége mellett sem mondtam le a reményről: hogyan nyugodhattam volna meg annak az egyetlennak az elvesztésében, a ki oly boldogító öröm ígéretével közelgett felém e földön, a melylyel a megelőző fájdalmat is új és áldásos jelentőségűvé tette, lelkemnek mintegy a második fele ígéretével közelgett, a mely az én fájdalmas vágyamat egy mindig ifjú s mindig kielégített szükséglet isteni elragadtatásának szárnyára vevé?

De az akkor éjjel kiállott szenvedések mintegy előkészítették arra, a mi aztán nemsokára megtörtént, s a mi nem lepett meg. Biztos voltam, hogy István rávette önt arra, hogy érte mindent föláldozzon s hasonló bizonyossággal vártam a hírt az önök házasságáról. Az ön s az ő szerelmét a magaméhoz mértem. Azonban a hibás én voltam, Maggie. Mert valami még erősebben uralkodik önön, mint az István iránt való szerelem.

Nem akarom önnek elmondani, miken mentem én keresztül azalatt. De még a legiszonyúbb fájdalomban is — még azon iszonyú halálküzdelemben is, a melyen a szerelemnek át kellett esnie, mielőtt az önző vágytól szétfoszlott volna:

elégséges volt arra az ön iránti szerelmem, hogy visszatartsom az öngyilkosságtól, minden más ok közreműködése nélkül. Önzésem közepett sem tudtam arra a gondolatra jutni, hogy mint valami kísértő rém jelenjek meg az ön öröminnepen. Nem voltam képes azt a gondolatot elviselni, hogy elszakadjak attól a világtól, a melyben ön még élt, s reám szüksége lehetett; ez csak egy része volt annak a hűségnek, a melyet ön iránt szentül fogadtam, hogy várjak és tűrjek. Maggie, ezek a sorok a bizonyságaim, a melyek ön előtt biztosítékul szolgáljanak, hogy a legnagyobb fájdalom sem, a melyet önért el kellett viselnem, volt oly drága ár, a melyet meg ne fizetnék azért az új életért, a melyet azóta éltem, mióta önt szerettem. Szeretném, ha ön minden bánattól megmenekülne, a mit nekem okozott. Engemet a magánosság tudata nevelt, és boldogságra soh'sem számítottam; s mivel ismertem, szerettem önt, meg kellett lennie annak s még most is megvan, a mi kibékít az élettel. Ön az volt szívemnek, a mi a fény, a mi a szín szememnek, a mi a zene lelki hallásomnak; ön az én komor nyughatatlanságomat élénk öntudatossággá emelte. Ez az új élet, a melyet az ön öröme és fájdalma iránti részvétben találtam sokkal inkább, mint a magaméban, a föl-föllázadó zúgolóadás szellemét önkéntes türelemmé változtatta, a mely az erős rokonszenv forrása. Úgy vélem, hogy semmi, csak is a teljes, benső szerelem, avathatott föl engem arra a nagyobb körü életre, a mely folyvást nő azzal, hogy a mások életét a magáévá teszi, mert előbb visszaűzött ettől mindig jelenlevő, fájdalmas öntudatom. Sőt úgy vélem néha, hogy ez átváltozott élet olyan ajándék, a mely az ön iránti szerelemből sarjadzott s még erőt önthet belém.

Aztán, édes egyetlenem, mind-e mellett is, ön az én életem üdve volt. Ne tegyen szemrehányást én miattam ön-magának. Inkább én nekem kellene szemrehányást tennem magamnak, hogy érzelmeimet önre erőszakoltam s oly szavakra kényszerítettem, a melyeket ön úgy érzett, mintha azok lebilincseltek volna. Ön hű akart maradni szavaihoz, hű is maradt. Meg tudom mérni az ön áldozatát abból, a mit én az önnel való együttlétnek egyetlen fél-órája alatt éreztem, midőn arról álmodtam, hogy ön engem szeret legjobban. De, Maggie, többé semmi más kíváncs-

mam nincs önre nézve, mint az, hogy szeretettel emlékezhessenek önre.

Egy ideig visszaborzadtam attól, hogy önnek írjak, mivelhogy még a látszatát is kerültem annak a vágnak, hogy magamat önre kényszerítsem s így eredeti hibámat ismételm. Azonban remélem, nem fog engem félremagyarázni. Tudom, jó darabig távol kell maradnunk egymástól, ha más miatt nem is, a rossz nyelvek kényszerítenek bennünket erre. De én nem megyek el. Az a hely, a hol ön van, az egyetlen, a hol lelkemnek élnie kell, bárhova költözném is. S emlékezzék reá, hogy én változhatatlanul az öné vagyok: az öné, nem önző vágyaimmal, hanem olyan önmegadással, a mely kizárja az ily vágyakat.

Az Isten vigasztalja önt, kedves, nagylelkű Maggiem. Ha bárki félreértené önt, jusson eszébe, hogy önben sohasem kétkedett az, a kinek szíve tízévvél ezelőtt újra megismerte önt.

Ne hiszen senkinek, a ki azt beszéli, hogy én rosszul vagyok, mivel kívül senki sem látott. Csak az ideges főfájás gyötrött, de nem nagyobb mértékben, mint már azelőtt is többször. Hanem a roppant hőség arra indít, hogy napközben tökéletesen nyugodt legyek. Eléggé erős vagyok, hogy minden szónak engedjek, a mely azt súgja fülembe, hogy szóval és tettel szolgálatjává lehetek önnek.

Híve a sírig:

Wakem Fülöp».

A mint Maggie ágya mellett zokogva térdelt s a levelet összeszorongatta, érzelmeit újra és újra halk sirásba fojtotta, ismételve e szavakat:

— Oh Istenem, van-e hát olyan boldogság a szerelemben, a mely elfeledtethetné velem Fülöp és István fájdalmát?

IV. FEJEZET.

Maggie és Luczi.

A hét vége felé Kenn lelkész arra a meggyőződésre jutott, hogy csak egyetlen módja van arra, hogy Maggienek St.-Ogg's-ban illendő megélhetést biztosíthasson. Mint a község papja,

jöllehet húsz év tapasztalatával rendelkezett, mégis megdöb-
bent azon, hogy mily makacsúl megmaradtak a Maggie elleni
hamis hírek minden ellenkező bizonyítékok mellett is. Eddig
jobban szerették őt s többször kikérték tanácsát, mint sem ő
ezt magára nézve valami nagyon kellemesnek tarthatta volna;
most azonban, ha megkísérlette, hogy a nőknek az értelméhez
férközzék s lelkiismeretüket az igazság előtt kitarja a Tulliver
Maggie viseletét illetőleg, legott úgy találta, hogy szavai a
pusztába kiáltó szavak, mintha csak arra tett volna próbát,
hogy a női kalapok alakjára nézve érvényesítse befolyását.
Természetesen neki nem mondhattak ellene, szótlanul hallgat-
ták; de a mint elhagyta a szobát, hallgatói összevetvén véle-
ményöket, ugyanazon eredményre jutottak, mint azelőtt. Hi-
szen Tulliver kisasszony tagadhatatlanul szégyenletes módon
cselekedett: még Kenn úr sem tagadhatta ezt; hogy is tu-
dott ő a leányról olyan fölszínesen gondolkozni s hogy is
adhatott ő mind annak olyan kedvező magyarázatot, a mit a
leány elkövetett? Még ha fölteszi is az ember, a mi a lelkész
hiedelmének legtöbb alapot nyújtott, hogy tudniillik semmi sem
igaz abból, a mit a Tulliver kisasszonyról híreszteltek, mégis,
mivel ő az emberek előtt hirbe jött s a gyalázat látszata kör-
nyezte: szükségképen vissza kellett tőle húzódnia minden
olyan nőnek, a ki egyáltalán még törődött a maga becsületé-
vel, meg a társadalomával. Pártfogás alá venni Maggiét s azt
mondani: «Én semmi rosszat, a mi nincs bebizonyítva, nem
hiszek önről: az én szám soh'se mond ilyet, az én fülem zárva
van az ilyen beszéd előtt, hiszen én is gyarló halandó vagyok,
hasonlókép megbotolhatok s legkomolyabb törekvéseim is
meghiúsúlhatnak; az ön sorsa keményebb volt az enyémnél,
az ön megpróbáltatása nagyobb; segítsük egymást, hogy szilár-
dan megállhassunk s többé el ne essünk itteni bolyongásunk-
ban» — ha valaki ezt tette volna, biz ez bátorságot, mély szá-
nalmat, önismeretet, nemes bizalmat kívánt volna; e mellett
aztán oly lélek tudta volna ezt megtenni, a mely bizony egy-
általán semmiféle csipős élvezetet nem talál a hamis mende-
mondákban, a mely nem érzi önmagát fölmagasztalva, ha
mást büntethet s nem csalogatja magát hivalgó szókkal arra a
hitre, hogy az élet valaha elérheti erkölcsi czélját s azt a
a magasabb rendű vallást, a mely a tökéletes igazság és jogos-
ság utáni törekvést épen úgy kizárja, mint a szeretetet azon

bizonyos férfiak és nők iránt, a kik a mi pályánkon haladtak át. Biz a St.-Ogg'sbeli hölgyeket ilyen tágkörű bölcselkedő fölfogás nem ámitotta el; hanem megvolt a magok kedvencz fölfogása, a melyet társadalomnak neveztek, s a mely segítségül szolgáltat nekik arra, hogy teljesen megnyugtassák lelkiismeretöket, azt cselekedvén, a mi önzésöket kielégítette; gondolva és híresztelve a legrosszabbat Tulliver Maggieről s hátat fordítva neki. Természetesen ez nagyon visszatetsző volt Kenn lelkész előtt, hogy két évig tartó bőséges tömjénezés után női híveiről azt kellett tapasztalnia, hogy azok egyszerre csak a magok véleményei mellett maradtak, ellentétben az övével, de sőt a nagyobb tekintéllyel is ellentétbe jutottak, a melyet sokáig becsben tartottak. Ez a tekintély nagyon világos feleletet adott azoknak, a kik azt tudakolták, hol kezdődnek társadalmi kötelességeik, s hajlandók valának a kiinduló pontnál nyíltan széttekinteni. Ez a felelet nem a társadalom kizárólagos javára czélzott, hanem csak «egy bizonyos emberre», a kit az útszélen nyomorban talált.

Nem azért, mintha St.-Ogg's hiányával lett volna az oly nőknek, a kiknek szívében és lelkiismeretében némi gyöngédség honolt: valószínűen az emberi jóságnak épen oly finom része volt bennök, mint az akkori más kereskedő kis városkák nőiben. De hát nem minden derék ember bátor is egyszersemind, épen így arra is számítanunk kell, hogy sok derék aszszonyt félénknek tapasztaljunk, s pedig félénkebbnek, sem-hogy még a magok legjobb szándékú beleegyezésének a helyességét is beismerjék, ha ezzel kisebbségben maradnak. No de a St.-Ogg's férfiai sem voltak ám mind derék emberek: némelyikök épen örült a botránynak s annak, hogy azt terjeszthette, a mi aztán bizonyos nőies jelleget kölcsönözhetett társalgásuknak, ha csak attól a férfias tréfák, mikor a kölcsönösen gyűlölt nőkre alkalmilag vállukat vonogatták, meg nem különböztették. A férfinem általános meggyőződése az volt St.-Ogg'sban, hogy abba nem kell beleavatkozni, mikép bának a nők egymással.

Ekkép minden út-mód, a mely felé Kenn lelkész fordult abban a reményben, hogy némi jó akaratot s valami foglalkozást szerezzen a Maggie számára, visszatetszéssel találkozott. Torry Jakabné nem tudott arra gondolni sem, hogy Maggiet nevelőül fogadja, még csak ideig-óráig sem — olyan

fiatal nőt, a kiről «ilyesmiket beszéltek», a kiből «a gentlemanek tréfát űztek». Kirke kisasszony pedig, a ki hátgerincz sorvadásban szenvedt, s fölolvására s társalkodónőre lett volna szüksége, egészen biztos volt abban, hogy a Maggie jelleme olyan tulajdonságú, a melylyel ő a maga részéről semmiféle érintkezést nem kockáztathatott. Miért nem fogadta el a Tulliver kisasszony azt az oltalmat, a melyet Gleggné nagynéni följánlott neki? hisz azt bizony egyetlen olyan leány sem utasította volna vissza. Vagy hát miért nem hagyta el ezt a községet s keresett volna magának ott valami helyet, a hol nem ismerték? (Az nyilván nem olyan fontos volt, hogy majd talán veszélyes hajlamait a St.-Ogg's előtt ismeretlen idegen családokba is beviheti). Bizonyára nagyon vakmerőnek és szemérmetlennek kellett lennie, hogy arra vágyakozott, hogy olyan községben maradjon, a hol mindenki nagy szemet meresztett reá és suttogott utána.

Kenn lelkész a természettől nagy szellemi erősséggel levén megáldva, az ilyen ellentétes véleménynyel szemben, mint bármilyen más erős férfiú tette volna, olyan elhatározásra kezdett jutni, a melylyel mintha túllőtt volna a célon. Neki magának is szüksége volt kis gyermekei mellé egy nevelőnőre, s ámbár habozott az első pillanatban, hogy följánlja-e ezt az állást Maggienek, elhatározása, hogy személyes és papi becsületének egész erejével tiltakozzék az ellen, hogy a leányt a rágalom elűzze onnan s martalékjává tegye, most döntő hatásúvá lett. Maggie hálás szívvel fogadta ezt az alkalmazást, a mely illő foglalkozást nyújtott neki, mert ezzel legalább föntarthatta magát: így napjait eltölthette s magános estéin jóleső nyugalmat élvezhetett. Nem sokáig volt tehát szükség arra, hogy anyja a vele való együtt élésre áldozza magát, s rábeszélte Tullivernét is, hogy visszatérjen a malomhoz.

De most meg azt rebesgették hogy talán Kenn lelkésznek is, a kit eddig példás viseletűnek ismertek, voltak bogarai, persze az ő gyöngeségei. A St.-Ogg'sbeli férfiak tréfásan mosolyogtak s épen nem csodálkoztak azon, hogy Kenn úr szerette nézegetni naponként azokat a szép szemeket, vagy hogy hajlandó volt a multat ilyen szelid szempontból fogni föl; a nők pedig, tekintve, hogy fölfogásuk ebben a kérdésben kevesebbet nyomott a latban, inkább mélabúsan tekin-

tettek erre az esetre. No iszen, ha még Kenn úr a Tulliver kisasszonynyal való házasságba belecsábítottak! Még a legjobb emberben sem lehetett olyan nagyon bízni: egy apostol is, lám, elbukott s aztán keservesen megsiratta, s noha a Péter tagadása nem ilyen nagyon hasonló példa, bizony az ő megbánásának is ilyennek kellett lennie.

Maggie még nem valami sok idő óta járogatott el naponként a lelkészi hivatalba, midőn arról a borzasztó eshetőségről kezdtek gyakran bizalmasan beszélni, hogy ő előbb vagy utóbb nejevé lehet a lelkésznek, úgy, hogy a nők már azon kezdtek vitatkozni, mikép is viselkedjenek iránta ilyen helyzetben. Mert Kenn úr, mint rebesgették, valamelyik reggel fél-óraig a tanuló-szobában ült, midőn Tulliver kisasszony a leczkét föladta; sőt minden reggel ott ült: egyszer meg haza kísérte őt — majdnem mindig haza kísérte őt — ha pedig nem kísérte, elment este meglátogatni. Micsoda családteremtés volt ő! Ilyen anyát ezekhez a gyermekekhez? Elég, hogy sirba tették a szegény első asszonyt, hogy a gyermekek anyjuk halála után néhány hétre ilyen leány gondjai alá kerüljenek. Hát így megsértené ő az illetet, hogy még a gyászév letelte előtt elvenné őt? A férfiak fölfogása gúnyos volt s így hangzott, hogy nem.

A Guest kisasszonyok némi könnyebbülést éreztek bánatukban, midőn lelkészöknék ezt a boldogságát bebizonyítva látták: legalább az ő bátyjuk most már megmenekült; mert a mennyire ismerték István ragaszkodását, folytonosan nyugtalankodtak a miatt, hogy még majd visszajön István s nőül veszi Maggiet. Ők nem tartoztak azok közé, a kik nem hittek bátyjok levelének, csak hogy nem bíztak abban, hogy Maggie megmaradjon a róla való lemondásában; azzal gyanúsították, hogy ő inkább a szökéstől rettent vissza, mint a házasságtól és csak azért maradt S.-Ogg'sban, mert abban bízott, hogy István még visszatér hozzá. Ők ugyan mindig ellenszenvesnek tartották Maggiet, de most épen cselszövőnek és hiúnak, persze épen annyi helyes alapjuk lévén erre az ítéletre, mint olvasómnak, vagy valószínűen nekem is az ilyen fajta sok erős véleményre. Előbb nem valami nagyon gyönyörködtek a Luczival tervezett házasságban, de most félvén az István és Maggie között létrejöheto házasságtól, s ez a félelem hozzájárulván a kedves elhagyatott leány sorsa iránti természetes

szánalmukhoz, és méltatlankodásukhoz, azt a vágyat kelté bennök, bár István visszatérne Luczihoz. Mihelyt Luczi képes volt eltávozni hazulról, üdülést kellett keresnie ez augusztusi lankasztó hőség ellen úgy, hogy a Guest kisasszonyokkal együtt a tengerpartra ment; ezeknek tervök volt, hogy ha lehet, Istvánt összehozzák megint Luczival. A mint a pletyka szállongani kezdett Maggiere és Kenn lelkészre vonatkozólag, a Guest kisasszonyok nem késtek ezt elűjságotni levelökben bátyjoknak.

Maggie gyakorta hallott hirt anyjától, vagy Gleggné nagynénitől vagy Kenn úrtól a Luczi fokozatos javulásáról, s gondolatai állandóan a Deane nagybácsi háza felé szállongtak, a Luczival való, ha bár csak öt perczig tartó együtt-lét után áhítozott, hogy kifejezze előtte bűnbánatát, és biztosítsa önmagát a Luczi tulajdon szemével és ajkával, hogy ez nem hitte, mintha ő készakarva árulta volna el, ő, a kit Luczi úgy szeretett s a kiben úgy bízott. Azonban tudta Maggie, hogy még ha nagybátyja boszankodása nem zárta volna is el ő előtte háza ajtaját: ilyen találkozás izgalma meg van tiltva Luczira nézve. Ha csak láthatja vala is őt a nélkül, hogy egy árva szót szólna is hozzá: már ez is némi enyhület volna szívének; mert Maggie előtt folyvást ott lebegett egy, nyájas vonásai mellett is, boszús arcz, a mely az emlékezet szürkületétől kezdve a szeretetnek és bizalomnak derült, édes tekintetével fordult feléje, de most a szív első keserve szomorúvá és megviseltté változtatta. Napok multával ez a halvány arcz egyre tisztábban bontakozott ki előtte: a kép egyre beszédesebb határozottságot nyert lelki furdalásainak bosszuló kezétől; a szelíd, mogyoró-szinű szem fájdalmas kifejezésével meg nem szünőleg reá volt szögezve, s annál inkább meglátotta őt, mivelhogy abban semmiféle harag nem tükröződött vissza. Luczi azonban még nem volt képes arra, hogy a templomba, vagy valami olyan helyre mehessen, a hol őt Maggie megláthatta volna, s még ennek a reménye is eltűnt, midőn Gleggné nagynénitől meghallotta az újságot, hogy Luczi csakugyan Scarboroughba utazik pár nap múlva a Guest kisasszonyokkal, a kik, mint hallotta, azt beszélték, hogy ott várnak bátyjokra, hogy vele találkozhassanak.

Egyedül azok, a kik ismerték az ilyen kemény benső küzdelmet, tudhatják, mit érzett Maggie, midőn akkor este, a

Gleggnétől hallott hír után magánosan üldögélt otthon, egyedül azok, a kik előtt ismeretes, mit tesz az embernek a maga önző vágyaitól félni, mint a virasztó édesanyának az álom-italtól rettegni, a melynek a maga fájdalmait kell vala lecsön-desítenie.

Ott ült Maggie az esti szürkületben gyertyavilág nélkül, ablaka a folyóra nyitva volt: a lankasztó hőség érzése megmagyarázhatatlan módon súlyosítá sorsának terhét. Az ablak előtt egy karszéken foglalt helyet, karjait az ablak párkányára támasztva, bágyadtan nézve a közelgő tengerárral gyorsan haladó folyóra — tusakodva magában, hogy láthassa, a kedves arcot szemrehányás nélküli szomorúságában, a mely úgy rémlett most előtte, hogy pillanatról pillanatra elsüllyedt s egy oly alak mögé rejtőzik, a mely közéjük férkőzött és sötétséget okozott. Hallván, hogy az ajtó nyílik, azt hívé, hogy Jakinné hozza vacsoráját, mint rendesen; s már szinte visszautasítá haszontalan fecsegését, a mely csüggetegségének s nyomorának kísérője volt, és visszaborzadván, elfordult, azt mondva, hogy ő neki semmire sincs szüksége: a jó kis Jakinné bizonyosan valami jól meggondolt megjegyzést kockáztatott volna. De már a másik pillanatban a nélkül, hogy a léptek hangját észrevette volna, egy könnyű kezet érzett vállain, s fülébe sügó hangot hallott: «Maggie»!

— Maggie! — szólt a szelid hang. — «Luczi»; — felelt reá a fájdalmas éles sikoltás. S Luczi nyakába borúlt Maggienek s a maga halvány arcját a Maggie égő homlokához szorítá.

— Kilopódtam — szólt Luczi majdnem suttogva, miközben szorosan Maggie mellé ült, kezét kezében tartván — mikor a papa meg a többiek elmentek hazulról. Alice is velem jött. Kértem, hogy legyen segítségemre. De csak nagyon kevés ideig maradhatok, mert már nagyon későre jár az idő.

Könnyebb volt ezt elmondani az első pillanatban, mint bármi egyebet. Egymásra nézve ültek ott, s úgy tetszett, mintha ezen a találkozáson többet nem is tudnának beszélni, mert a beszéd oly igen nehéz volt. Mindegyikök úgy érzé, mintha valami égető volna a szóban, a mely föleleveníté a többé jóvá nem tehető sértést. De nem sokára a mint Maggie föltekintett, minden határozott gondolatát túlárasztá a szerető bűnbánatnak egy hullámcsapása és zokogó szavakba tört ki.

— Az Isten áldjon meg, Luczi, hogy eljöttél.

A zokogás egyre erősebb lőn.

— Édes Maggiem, vigasztalódjál — mondá Luczi s arczát újra a Maggieéhez szorítá. — Ne bánkódjál. — Aztán csöndesen ült abban a reményben, hogy enyhületet szerezhet szelid nyájasságával.

— Nem akartalak én téged megcsalni, Luczi — szólt Maggie, a mint képes volt beszélni. — Mindig az tett engem nyomorúlttá, hogy én olyat éreztem, a miről nem akartam, hogy te tudj . . . mert azt hittem, hogy én minden érzésem fölött képes leszek uralkodni s te soh'se fogsz semmit észrevenni, a mi sebet ütne szíveden.

— Tudom, édesem — felelt Luczi. — Tudom, hogy te a világért sem akartál engem boldogtalanná tenni . . . Nagy csapás ez, a mely mindannyiunkat ért — neked súlyosabban kellett ezt viselned, mint nekem — aztán te lemondál róla, mikor . . . azt tetted, a mi nagyon keserves volt reád.

Ismét elhallgattak néhány perczre, kéz a kézben, s arcz az arczhoz hajolva.

— Luczi — kezdé ismét Maggie — ő szintén tuszkodott magával; ő hű akart maradni hozzád; vissza is fog jönni hozzád, Bocsáss meg neki — még boldog lesz ő majd . . .

E szavak oly erőszakossággal törtek ki a Maggie mélyen érző lelkéből, mint a vízbe fuladó ember görcsös szorítása. Luczi reszketett és szótlán maradt.

Lassú kopogás hallatszott az ajtón. Alice volt, a szoba-leány, a ki belépett s így szólt :

— Tovább nem maradhatunk, kisasszony. Majd megtudják s haragszanak, hogy ily későn eljött hazulról.

Luczi fölkel s mondá :

— Igaz, igaz, Alice, rögtön.

— Pénteken elmegyek, Maggie — folytatá, midőn Alice az ajtót becsukta. — Majd ha visszajövök, egészséges leszek s többé nem tiltják, hogy azt tegyem, a mit akarok. Akkor aztán mindig meglátogatlak, a mikor csak tehetem.

— Luczi — mondotta Maggie megint nagy erőfeszítés után — arra kérem az Istent folyvást, hogy soh'se lehessen oka többé a te fájdalmadnak.

Ezzel megszorítá kezét, a melyet a maga kezében tartott

s reá tekintvén, arczát is a Lucziéhoz hajtá! Luczi ezt a tekintetet nem feledte soha el egész életében.

— Maggie — szólt halk hangon, a melyben a vallomás ünnepélyessége fejeződött ki — te jobb vagy én nálam. Én nem vagyok képes . . .

Itt félbeszakadt a beszéd s többé nem szóltak semmit. De még egyszer, utoljára ismét megölelték egymást.

V. FEJEZET.

A végtusa.

Szeptember hava második hetében Maggie-t megint ott találjuk magánosan üldögélve szobájában, régi, őt árnyék gyanánt kísérő ellenségeivel viaskodva, a kiket mintha örökre kivégzett volna, de a kik ismét föltámadtak. Elmúlt éjfél, s az ablakot nehéz cseppekben verdeste az eső, a melyet a zúgó, hangosan zokogó szél szeszélyes erővel csapkodott. Mert a Luczi látogatása utáni napon hirtelen megváltozott az idő, a hőséget és szárazságot változó hideg szél váltotta föl, közben-közből meg hatalmas zápor. Luczi nem kockáztathatta a tervezett utazást, míg az idő ismét jobbra nem fordult. A Floss felsőbb vidékein az eső szakadatlanul esett, s az őszi betakarítást nem lehetett elvégezni. S most, az utóbbi két nap meg a folyónak ez alsóbb folyása tájain esett szünet nélkül, úgy hogy az öreg emberek is egyre csak fejöket csóválták s a hatvan évvel ez előtti hasonló időt emlegették, a mely az őszi nap-éjgyen idején volt, s iszonyú áradást okozott, elsöpörve a hidat s nagy nyomorra juttatva a várost. De az ifjabb nemzedék, a mely több kisebb áradást megért már, könnyedén vette azokat a homályos visszaemlékezéseket és sejtelmeket; Jakin Bob, a ki természetesen a maga szerencsáját szívesen fogta föl gazdag reményt ígérő szempontból, csak nevette anyját, mikor az azon töprengett, hogy ők épen a folyó partján szereztek házacskát; megjegyezvén, hogy különben hajójok sem volna, a mely pedig áradás alkalmával épen a legnagyobb értékű jószág, mikor az ember kénytelen messzire menni élelemért.

Azonban a gondtalan és félénk emberek most egyaránt

ágyokban nyugodtak. Azt lehetett remélni, hogy reggelre majd csak eláll az eső; az ifjabb nemzedék azzal áltatta magát, hogy a nagy havazások gyors olvadásából keletkező veszedelmesebb fenyegetések is nem egyszer elmúltak már; a legrosszabb esetben is a töltések a folyó alsóbb vidékén beszakadtak, midőn az áradat iszonyú erővel betört s így a víz elfolyhatott a nélkül, hogy más bajt okozott volna, mint épen ideig óráig tartó alkalmatlanságot s kárt, a melyeket csak a szegényebb osztály érzett, s a keresztyén szeretet enyhíthette.

Mindenki ágyában nyugodott, mert már elmúlt éjfél: mindenki, csak az olyan magános virasztó nem, mint Maggie. Ő kis szobácskájában üldögélt, a mely a folyóra nyílt; gyeritya égett e szobácskában, a mely mindent homályban hagyott, csak azt a levelet nem, a mely az előtte levő asztalon volt. Ez a ma kapott levél volt az egyik oka annak, hogy ő, bár az éj jó előre haladt, mégis ébren volt, észre nem véve, hányat mutatott már az óra, képtelen volt a nyugalomra, a melynek még csak árnyéka sem környékezte, csupán arra a távoli nyugalomra gondolt, a melyből többé nem lesz éberedése e küzdelmes földi életre.

Két nappal azelőtt, hogy e levelet kapta, volt utoljára a lelkész házában. Azóta a szakadó eső megakadályozta volna különben is az oda menetelben, de más oka is volt erre. Kenn úrnak, a kit kezdetben csak néhány célzás figyelmeztetett arra az új fordulatra, a melynek következtében egyre pletykázták és rágalmazták a Maggievel való viszonyát, újabban a község egyik férfitagja egész komoly ellenszenvvel adta félre nem érthetőleg tudtára, hogy milyen meggondolatlan dolog olyan makacsul megátalkodni abban a kísérletben, hogy szembeszálljon a község uralkodó közvéleményével. Kenn lelkész, a ki e dologban semmi sértőt nem látott, még mindig hajlandó volt állhatatosan megmaradni föltett szándéka mellett, még mindig vonakodott attól, hogy a gyűlöletes és igazságtalan közfelfogásnak engedjen; de végre már sajátképi felelőségének a tekintetbe vételét hozták föl ellene, a mely lelkészi hivatalával jár, hogy a rossznak még látszatát is kerülje, olyan «látszatot», a mely mindig a község szellemének átlagos értékétől függ. A mint ez a szellem alacsony vagy magas, az ilyen «látszatnak» a köre is a szerint terjed. Talán az a veszély környezte, mintha csak konokságból cselekedett volna; talán

kötelessége lett volna megadni magát: hisz a lelkiismeretes emberek képesek meglátni a magok kötelességét akkor, midőn az a legfájdalmasabb természetű; de elállani föltett szándékától, ez mindig fájdalmasan érinté Kenn lelkészét. Az ötlött eszébe, hogy azt tanácsolja Maggienek, hogy egy időre hagyja el St.-Ogg's városát; s meg is oldá ezt a feladatot annyi gyöngésséggel, a mennyivel csak lehetett, csak úgy általánosságban mondá neki: azt találta, hogy az a kísérlete, a melylyel az ő itt maradását pártolta, közötté és hívei között a viszály forrásává lett, ez pedig megbéníthatná az ő hatását, mint lelkésznek. Arra kérte tehát a leányt, hogy engedje, hadd irjon ő egyik lelkészbarátjának, a ki eshetőleg elfogadná őt, mint nevelőt gyermekeihez, vagy ha nem, hát nyilván tudna valami más alkalmas helyet ilyen fiatal nő számára, a kinek jólléte iránt Kenn oly nagy érdekléssel viselkedik.

A szegényMaggie reszkető ajakkal hallgatta e szavakat, nem tudott mást mondani, mint e bágyadt «köszönöm, hálás leszek érte» pár szót s visszament lakására a szakadó esőben a vigasztalanság újabb érzésével. Ő arra volt rendeltetve, hogy magánosan bolyongjon az életben, hogy elhagyja azokat az élénk arczokat, a melyek esodálkozva néztek reá, mivel az ő napjai csak nem derültek föl; új életet kell kezdenie, a melyben el kelle szánnia magát, hogy új benyomásokat fogadjon el, pedig ő oly kimondhatatlanul fáradt s kimerült volt. Nem volt otthon, nem volt segítség a tévelygő leány számára: még azok is, a kik szálnalmat éreztek iránta, kénytelenek voltak megkeményíteni szívöket. De hát panaszkodhatott-e ezért? Visszaborzadhatott-e az élet hosszas bűnbánatától, a melylyel egyedül könnyítheté más szenvedők terhét s így a szenvedély tévelygését az önzetlen emberi szeretet újabb forrásává változtathatá? A következő napokban folyvást ott ült szobácskájában egyedül, ablakát a felhők s a szakadó eső sötétítették el, gondolkozott jövőjéről s küzködött, hogy túrni tudjon: mert hogyan szerezhetett volna a szegény Maggie valaha nyugalmat, ha csak nem a lelki küzdelem révén?

A harmadik nap — ugyan akkor, midőn e napnak végén ott üldögélt, — érkezett a levél, a mely az előtte levő asztalon volt.

Ez a levél Istvántól érkezett. Ő már visszajött Hollandiából: ismét Mudportban volt, de ezt barátai sem tudták;

innen írt Maggienek s a levelet egy st.-ogg'si megbízott emberével küldé el. A levél elejétől végeéig a szemrehányás szenvedélyes jankiáltása volt; hivatkozás arra, hogy ő nem hiába áldozta föl magát a leányért s a leány is ő érte; hogy az igazság téves fölfogása vitte a leányt arra, hogy neki minden reményét tönkre tegye pusztán csak egy hiú eszméért s nem más lényeges okból; az ő reményeit, a kit a leány szeretett s a kiért ő is égett oly mindent fölemészítő szenvedélylyel s imádattal, a melyet férfi csak egyetlenegyszer érezhet életében nő iránt.

«Azt írták nekem, hogy önt Kenn lelkész veszi nőül. Mintha én ezt elhihetném! Talán önnek is ilyen meséket beszéltek rólam; talán azt beszélték önnek, hogy én útaztam! Testem vonszolt ugyan ide s tova; de én sohasem mozdultam el arról a borzasztó helyről, a hol ön elhagyott, a hol a magamon kívüli bőszi indulat rémületéből fölrezenvén, kerestem önt, midőn már eltávozott.

Maggie! kinek a fájdalom lett volna az enyémhez mérhető? Ki szenvedett oly igaztalanságot, mint én? Rajtam kívül ki találkozott a szerelemnek oly hosszas pillantásaival, a mely annyira égő bélyeget süttött lelkemre, hogy semmi más kép többé nem foglalhat ott helyet? Maggie, szólítson vissza magához, hívjon vissza az életre, az üdvre! Most mindezekről száműzött vagyok. Nincs semmi célom: semmi sem érdekel. Két hónap óta csak arról győződtem meg, hogy ön nélkül nincs élet számomra. Csak egyetlen szót írjon, mondja: «jöjjön»! Két nap múlva ott lennék önnél. Maggie — hát elfeledte, mi volt az nekünk, midőn együtt lehetünk? — midőn egymásra tekinthettünk, egymás hangját hallhattuk?»

A mint Maggie a levelet először olvasta, úgy érzé, mintha csak most kezdődött volna az igaz kísértés. Ha valamely hideg, sötét barlangba lépünk: szokatlan bátorsággal fordulunk el a meleg fénytől: de mi történik akkor, midőn már jó messzire jutottunk a nyirkos sötétségben s bágyadni s fáradni kezdünk; ha hirtelen nyílás támad fölöttünk, a mely az életadó napra csalogat vissza bennünket? A fájdalomtól elnyomott természetes vágy kételkedése oly erős, hogy minden, kevésbbé közvetlen indokot könnyen elfeledtet, míg a fájdalomtól meg nem szabadulunk.

Néhány óráig Maggie úgy érezte, mintha minden küzködése hiába való lett volna; néhány óráig minden egyéb gondolatát, a melyet fölidézni törekedett, elnyomta az István képe, arra az egyetlen szóra várva, a mely őt Maggiehez szólítaná. Nem olvasta a levelet: hallotta, a mint István ezt mondá, s ez a hang régi csodás hatalmával megrázta őt. Az egész előbbi napon magános jövőjének a képe lebegett előtte, a melyen át kell vonszolnia panaszos élete terhét csupán a hithez való ragaszkodástól segítve. S íme most, épen midőn István lehetne az övé, még mint kíváncsi tárult eléje a másik jövő, a melyben kemény sorsát s hiú erőfeszítését fölválthatá azzal, ha a Fülöp szerelmének erejére támaszkodik nyugodtan s gyönyörrel. S mégis az örömmel ez az ígérete a bánat helyett nem hatott Maggiere a kísértés szilaj erejével. István hangja a jajkiáltásé volt; aztán a leány kételkedett a maga elhatározásának igazságosságában, a mi az egyensúlyt ingadozóvá tette s egyszerre csak fölkelte Maggiét ültéből, hogy tollat s papírt ragadjon, s írja, hogy »jőjjön»!

De alig, hogy megírta e szót, újra visszarettent; érezte, mily ellenmondásba jutott a múltban nyilatkozó egyéniségével, a mint elhatározása szilárdságát s értelmi öntudatosságát észrevevé, s ez ellenmondás oly erős hatást tett reá, mint az önkényes lealacsonyításból eredő fájdalom. Nem — neki várni, imádkozni kell vala; a világosság, a melyet elhagyott, újra visszatért: ismét érezni fogja, a mit már egyszer érzett, midőn elfutott tőle azon sugalom hatása alatt, a mely eléggé erős volt arra, hogy legyőzze a tetszhalált, legyőzze a szerelmet; ismét érezni fogja, a mit akkor érzett, midőn Luczi mellette állott, midőn a Fülöp levele minden idegét megrengtette, a melyek őt nyugalmasabb múltjához kapcsolták.

Egészen csöndesen üldögélt, midőn már jó előre haladt az éj: semmi sem ösztönzé, hogy magatartásában valamit változtasson, már ahhoz sem volt elégséges akaratereje, hogy az imádságban lelki támpontot keressen, csupán hogy arra a világosságra várjon, a melynek bizonyára ismét föl kell derengnie. Így ébredtek föl lelkében az emlékek, a melyeket semmiféle szenvedély nem volt képes tartósan elnyomni: a hosszas múlt emlékei meglevevénültek előtte újra s ezekkel

együtt megáradtak lemondó szánalmának forrásai és hűségéhez meg elhatározásához való ragaszkodása. Azok a szavak, a melyeket egy nyugodt kéz abba a régi kis könyvecskébe jegyeztetett, a melyet ezelőtt régen kívülről tanult, ajkára tolultak s azon halk mormolásban fejezte ki e szavakat, a mely egészen elveszett az ablakát csapkodó esőben s a szél hangos nyögésében és zúgásában: «Én fölvállaltam a keresztet, fölvállaltam a Te kezeidből: hordozni is fogom, hordozni halálig, mert Te raktad rám azt».

Aztán nem sokára más szavak lebbentek el ajkáról, a melyek csak e zokogó hangban találhattak kifejezést:

— Bocsáss meg, István! Majd elmúlik minden. Te vissza fogsz térni ő hozzá.

Kezébe vette a levelet, a gyertya világához tartá azt s elégette lassanként a tűzhelyen. Reggel irni fog majd Istvánnak s búcsút vesz tőle.

— Hordozni fogom, hordozni halálig... De meddig kell várnom a halálra! Még oly ifjú, oly egészséges vagyok. Meddig lesz türelmem és erőm? Újra küzdeni kell, aztán elbukni s megint megbánni bűnömet? — még egyéb hasonlóan kemény megpróbáltatásokat is ki kell állanom az életben? — A kétségbeesés e jajkiáltásával hullott térdre Maggie az asztal előtt s bánatba merült arczát kezébe temeté. Lelke azon láthatatlan mennyei kegyelemhez szállott, a mely vele volt mind végig. Bizonyosan volt ebben valami, a mire nagy szükség-érzete tanította; meg kellett tanulnia az emberi gyöngeség s hosszas szenvedés titkát, a melyet vajmi nehezen ismerhet az, a ki kevésbbé tévedt. «Oh Istenem! ha még sokáig kell élnem, adjad, hogy életem áldás és vigasz legyen.»

Ebben a pillanatban valami váratlan hidegség riasztotta föl Maggie-t, a mely hidegség lábához és térdéhez ért; ez az alája ömlő víz volt. Hirtelen fölugrott: a megáradt folyó betört az ajtó alatt, a mely a pitvarra nyílt. Az első pillanatban nem ijedt meg, tudta, hogy a folyó kiöntött.

Fölzaklatott érzéseinek harcza, a melyet az utóbbi tizenkét óra alatt kiállott, úgy tetszett, mintha nagy lelki nyugalmat hagyott volna hátra lelkében: a nélkül tehát, hogy segítségért kiáltott volna, kapta a gyertyát s a Jakin Bob hálószobájába sietett föl a lépcsőkön, a melynek ajtaja félig nyitva volt; bemenvén az ajtón, Bob vállát kissé megrázta.

— Bob, a folyó kiöntött, az ár itt van a házban! nézzük csak, hogy a ladikokat rendbe hozhatjuk-e.

Meggyujtotta a Bob gyertyáját, miközben a Bob szegény felesége csecsemőjét fölkapván, hangos sikoltásba tört ki; aztán a leány visszasietett megnézni, milyen gyorsan emelkedett a víz. A lépcsőház ajtajából egy lépcső vezetett az ő szobájába: mindjárt észrevette, hogy a víz már ezzel a lépcsővel egy színvonalon volt. Mialatt körülnézett, valami iszonyúan recsegtette az ablakot: az ólmozott ablaktáblák s a régi ablakráámák belül darabokra törtek, s a víz benyomult az ablakon.

— Itt van a ladik! — kiáltott Maggie. — Bob, jöjjön csak, gondoskodjék a ladikokról.

S a nélkül, hogy a félelem csak egy perczre is megborzasztotta volna, átcsapott a vízen, a mely már térdig ért s a lépcsőn hagyott gyertya fényénél az ablak párkányára lépett s innen a ladikba ereszkedett, a melynek előrésze az ablakon keresztül befelé nyomult. Bob kevés vártatva mezítláb sietett utána, lámpát tartva kezében.

— 'Sz itt van mind a két ladik — mondá Bob, a mint abba a ladikba lépett, a melyben Maggie volt. — Csuda, hogy a kötelét el nem szakította, mint a horgonyát.

Abbeli izgatottságában, hogy a másik ladikra szálljon, eloldja azt s egy evező lapátot kerítsen, nem vette észre Bob azt a veszélyt, a melyben Maggie forgott. Az ember nem tud félni, ha a veszélyben bátor társa van, s a Bob elméjét egészen elfoglalta az a gondolat, hogy mikép mentse meg a házban hagyott gyámoltalanokat. Abból a körülményből, hogy Maggie ébren volt, hogy őt fölkellette s a mentésre megtette az első lépést, azt a homályos benyomást nyerte Bob róla, hogy Maggie még neki is segíthet s nem szorúl arra, hogy más segítse. Maggie szintén kerített egy evezőt s ezzel ellökte a háztól a ladikot, hogy az ablakráámák roncsai közül kiszabaduljon.

— A víz ulyan gyorsan nyő — mondá Bob — hogy nem-sokára betör a főszobába is, mer' a ház ulyan alacsony. Inkább, ha löhet, azt akarnám, hogy Prissyt, a kis gyerkőct mögéd's anyámat a ladikba hozzam, oszt' a vízre bízom, mer' ez a régi ház nem valami biztos ám. Oszt' ha ezt a ladikot eleresztöm . . . de hát a kisasszony — kiáltott, hirtelen Maggie felé fordítva a lámpa világát, a ki ott állott az esőben, evezőlapátot tartva, fekete haja vállaira ömlött.

Maggiének nem volt ideje, hogy válaszolhasson, mert az árvíz újabb hulláma a házcsoportok irányába sodorta s mind a két ladikot oly erővel hajtotta a sík vizen, a mely a folyónak ellenkező irányú sodrát messze túlhaladta.

Az első pillanatban Maggie semmit sem érzett, semmire sem gondolt, csak arra, hogy milyen hirtelen megmenekült attól az élettől, a mely félelemmel töltötte el: íme ez a halálba való átmenet volt, haláltusa nélkül — egészen egyedül volt a sötétségben Istenével.

Ez az egész dolog oly fölötte gyorsan történt — mintha álmodta volna — hogy a rendes eszmetársítás fonalai is megszakadtak: ültőhelyére rogyott, gépiesen szorította az evezőt, s egy darabig egyáltalán nem tudta fölfogni helyzetét. Az első, a mi valamennyire magához téríté, az volt, hogy észrevette az eső megszűntét, meg az a benyomás, hogy a sötétséget a legbágyadtabb fény úzta el, a mely elválasztá a fölötte lebegő sötét eget az alant levő beláthatatlan sík víztől. Elűzte őt a vízár — ez az Isten rémitő látogatása, mint apja szokta nevezni — a mely már gyermeki álmaiban is lidércznyomásként nehezedett rá. S ezzel a gondolattal együtt hirtelen eléje tűnt a régi háznak, Tomnak a képe — hiszen ők mind együttesen hallgatták az apa elbeszéléseit.

— Oh Istenem, hol vagyok én most? Merre van az út hazafelé? — kiáltá a komor magányban.

Mi történhetett velök a malomban? A vízár egyszer már majd elpusztította a régi házat. Talán veszélyben, nyomorban van anyja és bátyja, egyedül magokra hagyatva minden segély nélkül. Egész lelkét megrázta e gondolat, úgy látta, mintha e kedves arczok segítséget keresnének a sötétben, de senkit sem találnak.

Tova siklott most a síma víz fölszínén, talán messzire is az elöntött mezőkön. A jelen pillanat veszélyét nem érezte annyira, hogy az megakadályozta volna abban, hogy elméje a régi otthonnal foglalkozzék. Szemeit a sötét égre függeszté, hogy kiismerje, mely tájon is van ő most, hogy valami halvány képzetet szerezhessen arra a helyre nézve, a mely felé aggodalmai űzték.

Oh, mily kedves volt előtte az iszonyú sík víz beláthatatlan szélessége, a felhős égboltozat lassankénti földerülése s az, hogy a tükörsíma sötét síkság fölött lassanként mind

élesebben megkülönböztethető az egyes homályos tárgyakat! Bizonyára most már túl kellett lennie a mezőkön: azok a tárgyak nyilván a sövénysor fáinak a csücsai voltak. De hát milyen irányban is van a folyó? Hátra nézve, észrevette a sötétlő fák sorait; aztán előre tekintve, semmi ilyenfélét nem látott, tehát a folyónak előtte kellett lennie. Az evező lapáthoz kapott s ébredő reményének egész erélyével kezdett előre evezni, s a mint most gyorsan evezett, a hajnali szürkület annál gyorsabban világosodott úgy, hogy csakhamar láthatta, mint tolonganak a szegény oktalan állatok a töltésen, a hol menedéket kerestek. Mind tovább és tovább evezett előre, a mint a világosság jobban-jobban terjedt: átázott ruhája szorosan simúlt testéhez, leomló haját szétfilázta a szél, de hogy mit szenvedett testileg, azt alig vette észre, csak azon erő iránt volt fogékonysága, a melyet roppant fölindulásának köszönhetett. A veszélynek s annak a gondolata, hogy az otthon, folyvást emlékezetében levő anyját és bátyját esetleg megmentheti, azzal a határozatlan érzéssel párosult, hogy bátyjával kibékülhet. Mert miféle viszály, miféle keményszívűség, miféle bizalmatlanság lehetne még tovább is egymás iránt e szörnyű veszedelem pillanatában, mikor mindaz oda van, a mivel életünk mesterségesen föl volt ruházva, s mikor mi mind-egyek vagyunk egymással abban, a mit a halandók eredeti életösztöne kíván. Hova-tovább érzé ezt Maggie a bátyja iránt újra támadt testvéri szeretetének erejével, a mely a keményszívűség, kegyetlen megbántás és félreértés minden későbbi benyomásait kitörülte s csupán korábbi egyetértések mélyen gyökerező és zavartalan emlékezetéthagyva hátra lelkében.

Most azonban valami nagy sötét tömeg tűnt föl a távolban, s Maggie maga előtt képtelen volt kivenni a folyó irányát. Annak a sötét tömegnek St.-Ogg'snak kellett lennie — az volt bizonyosan. Oh, most tudta, mily irányban kell keresnie a jól ismert fákat — a szürke fűzeket, az immáron sárguló gesztenyefákat s túl rajtuk a régi házfödelet! De még nem mutatkozott semmiféle szín, semmiféle alak: minden szürke, és komor színezetű volt. Erélye úgy látszott, hogy egyre jobban emelkedett, nőttön-nőtt, mintha csak élete olyan összegyűjtött erő lett volna, a melynek ebben az egy órában kell vala kimerülnie a nélkül, hogy a jövőben egyáltalán szüksége lenne reá.

Maggiének a Floss folyó sodrába kelle ladikját terelnie, máskülönben képtelen lesz vala a Ripple-t elérni s az ősi házhoz közelíteni. Ez a gondolat ötlött eszébe, a mint egyre élénkebben tűnt föl képzeletében az ősi ház állapota. Hanem aztán nyilván messzire lefelé sodorták a hullámok, s ő nem bírta ladikját a folyó sodrából kihajtani. Eleinte világosan fölfogta a veszélyt, s ez a gondolat kezdte őt szorongatni, de nem volt ideje választani, sem pedig habozni: belejutott tehát a folyó sodrába. Gyorsan haladt most minden erőfeszítés nélkül. S mivel a távolság egyre csökkent, s mind jobban megvilágosodott, tisztábban megkülönböztethetvé azokat a tárgyakat, a melyekről úgy tudta, hogy a jól ismert fáknak és házfödeleknek kell lenniök; sőt aztán közelebbről észrevette a rohanó, piszkos folyót is, a mely nem lehetett más, mint az oly különösen megváltozott Ripple.

Szent Isten! micsoda tömegek úsztak azon, a melyek a mint arra halad, ladikjába ütközhetnek s legott halálát okozhatják vala. Mik lehettek azok a tömegek?

Eleinte Maggie szívét halálos félelem dobogtatá. Elhagyatva ült ott; csak homályosan tudta, hogy a hullámok tovaragadják, sokkal inkább elfoglalta az a gondolat, hogy ladikja összeütközik azokkal a tömegekkel. De ijedelme csak mulékony volt: biztosabban haladt, a mint a St.-Ogg's raktárai föltüneztek; a Ripple torkolatát már elhagyta s aztán most minden ügyességét s erejét össze kellett szednie, hogy ladikjával, ha lehetséges, kijusson a folyó sodrából. Immáron láthatá, hogy a híd összetört, láthatá a partra vetett hajó árboczeit, a mint magasan kinyúltak a sík víz fölött. De egyetlen mozgó ladik sem volt látható a folyón, s a melyiket lefoglaltak, azt az elöntött utcákban vették igénybe.

Maggie új elhatározással fogta evezőjét s fölállott újra, hogy az evezéshez lásson; de most még az árapály is elősegítette a folyó sebességét, s a hullámok a hídon túlra vitték őt. Segélykiáltásokat hallhatott a folyóra néző ablakokból, mintha az emberek neki kiabáltak volna. Csak a mint Tofton közelébe ért, bírta ladikját a folyó sodrából kiszabadítani. Akkor aztán egy sóvárgó pillantást vetván a Deane nagybácsiék háza felé, a mely a folyón alúl távolabb volt, mind a két evezőt kézbe vette s egész erőfeszítéssel hajtotta ladikját az elöntött mezőkön át, visszafelé a malom irányába. Most már a tárgyak

színe is kivehető volt, s a mint a doricotei földekhez közeledett, meg tudta különböztetni a fák színezetét; láthatta távol jobbra az ősi skót fenyveseket, s a ház táján levő gesztenyefákat. Oh, mily mélyen voltak a vízben, mélyebben, mint a bércz másik oldalán levő fák. S a malom földézete — hová lett az? Azok a Ripple folyón lefelé úszó nehéz rongcsok — mit jelentettek azok? De nem a ház rongcsai voltak — a ház szilárdan állott; a víz ugyan az első emeletig ért, de még szilárdan állott — vagy talán a malom felé eső végén szakadt le?

Reszkető örömmel közeledett a ház homlokzatához, hogy végre odáig ért, s öröme kínos helyzetének minden nyomorát legyőzte. Eleinte semmiféle hangot nem hallott, semmiféle mozgást nem látott. Ladikja egy színvonalon volt az első emelet ablakaival. Éles, átható hangon kiáltott:

— Tom, hol vagy? Hol van anyám? Itt én vagyok, Maggie.

Nem sokára a közbülső házesúcson levő padlás-szobácska ablakából hallotta a Tom hangját.

— Kicsoda az? Hozott talán mentőladikot?

— Én vagyok, Tom, — a Maggie. Hol van anyám?

— Anyám nincs itt, a Garumba ment tegnapelőtt. Majd az alsó ablakba megyek le.

— Egyedül vagy, Maggie? — kérde Tom nagy csodálkozással, a mint kinyitotta a középső ablakot, a mely a ladikkal egy szinten volt.

— Egyedül, Tom: az Isten megsegített, hogy hozzád vezérelt. Gyer' ide csak gyorsan. Más valaki nincs itt?

— Nincs — felelt Tom, a ladikba lépve. — Attól félek, hogy a molnárlegény a vízbe fült, mert a Ripple hullámai lefelé sodorták őt, midőn a malom egyik része bedőlt, a fái és kövei lezuhantak. Már többször kiáltottam neki, de semmi felelet. Add ide, Maggie, az evezőket.

Miután Tom eltaszította a ladikot onnan s kiértek a sík vízre — midőn szemtől-szemben volt Maggievel — most kezdte fölfogni teljes jelentőségét annak, mi történt. Oly igen hatalmas erővel lepte meg elméjét e gondolat, hogy képtelen volt csak egyetlen kérdést is tenni — valami új kinyilatkoztatás gyanánt tűnt föl mindez lelki tehetsége előtt az élet mélységéből, a mely messze meghaladta látkörét, ámbár oly élesen s világosan képzelt el mindent. Ott ültek, némán tekintve egymásra.

Maggie kimerült, aggodalmas arczáról az életteljesség kifejezése tükröződött — Tom bizonyos rettegő bámulattól s a megálázás érzetétől elhalványult. A gondolat egymást kergette elméjükben, de ajkuk szótlán maradt, s noha Tom képtelen volt kérdezősködni, kitalálta, hogy majdnem csodálatos történet az, a melyet az isteni kéztől oltalmazott, megfeszített erő hozott létre. De végre szürke-kék szemeit mintha köd fogta volna el, ajkára egy szó tolult, a melyet képes volt kimondani: a régi, gyermekkori «Maggie»!

Maggie nem bírt erre felelni másképp, mint azon titokzatos, csodálatos boldogság érzésének hosszú mély zokogásával, a mely fájdalommal teljes.

Mihelyt aztán szólni tudott, ezt mondá:

— Tom, menjünk Luczihoz: menjünk s nézzük, vajon ő biztos helyen van-e, s tán a többinek is segítségére lehetnénk.

Tom fáradhatatlan erővel evezett s biz egészen különböző gyorsasággal, mint a szegény Maggie. A ladik nem sokára ismét a folyó sodrába jutott, s úgy remélték, hogy csakhamar Toftonba érnek.

— A Park-ház magasan kiáll az áradásból — szólta Maggie. — Talán Luczit is odavitték.

Egyebet semmit sem szólta. Újabb veszedelem közelgett feléjük a folyón. Valami faalkotmány zuhant le éppen az egyik rakodó parton s iszonyatos nagy gerendaroncsokat vitt az ár tova. Ekkor kelt föl a nap s a beláthatatlan víz felszíne iszonyt gerjesztő világosságban terült el körülöttük; borzadva látták, hogy azok a fenyegető tömegek mint sietnek feléjük. Egy ladikban több ember, a kik a toftoni házak irányában ügyekeztek előre, észrevette a két testvér fenyegető veszélyét s kiabált nekik:

— Térjenek ki a folyó sodrából!

Csakhoggy ezt nem lehetett egyhamar megtenni, és Tom maga elé nézve, látta a reájuk törő halálos vészt. Az iszonyú gerendaroncsok, a melyek oly végzetesen egymásba kapaszkodtak, egy tömeggé verődtek össze a folyón keresztül.

— Imhol van Maggie! már a vész! — kiáltá Tom mély, rekedt hangon, eleresztvén az evezőket s átkarolván Maggiét.

A következő pillanatban a ladik nem volt többé látható a vízen, s az iszonyatos tömeg borzasztó győzelemmel sietett tova.

Nem sokára aztán a ladik teknője újra föltűnt, mint egy fekete folt az aranyszínű vizen.

A ladik újra föltűnt; de a két testvér egymást átkarolva merült el, hogy soha el ne váljanak egymástól: újra átélték egyetlen főséges pillanatban azokat a napokat, mikor még kis kezecskéikkel szeretve ölelték át egymást s együtt barangoltak a kökörscines mezőkön.

BEFEJEZÉS.

A természet helyrehozza, a mit elpusztított; helyrehozza a nap fényével s az emberi kéz munkájával. Az áradás okozta pusztulás öt esztendő múlva kevés látható nyomot hagyott maga után a föld színén. Az ötödik év ősze gazdag volt arany-színű gabona-asztagokban, a melyek a távoli sövény sorok között sűrű csoportokban emelkedtek. A rakodó partok és árúcsarnokok a Floss partján újra megélénkültek, s a buzgó munkások beszéde visszhangzott, míg reménykedve ki- vagy be-rakták a portékákat.

S mindazok a férfiak és nők, a kikről e történetben megemlékeztünk, életben voltak még — csak azok nem, a kiknek a végét ismerjük.

A természet helyrehozza, a mit elpusztított, de nem mindent. A kidöntött fák nem vernek újra gyökeret, a hegyszakadékok is úgy maradnak bemohosodva. Ha újra nő is egy és más, a fák már nem a régiek többé, s a hegyormok is folyvást viselik zöld takarójuk alatt az egykori beomlás bélyegeit. A multon csüngő szem bizony nem látja az igazi helyrehozatalt a pusztításnak.

A Dorlcote-malom újra fölépült. S a dorlcotei temető, a hol a téglából rakott sírboltban az előttünk ismert apa nyugodott, s a melyre az áradás után újra visszaállították a sírkövet, megint bezöldült s visszanyerte megillető nyugalmát.

Közel e téglából rakott sírbolthoz emeltek egy másik sírhalmot nem sokára az áradás után két holttestem számára, a kiket szorosan összeölelkezve találtak meg. S ezt a sírhalmot különböző időben két férfi látogatta, a kik mind a ketten érezték, hogy legédesebb gyönyörük s legmélyebb fájdalmuk örökre oda van temetve.

A látogatók egyike többször fölkereste a sírt, egy kedves arcú nőt vezetve maga mellett — de ez csak több év múlva történt.

A másik látogató mindig maga volt. Ő a vörös színű szakadék fái között találta meg nagy társaságát, a hol úgy tetszett neki, hogy eltemetett gyönyöre még folyvást oda tér vissza, miként valami hazajáró lélek.

A sírhalom fejfáján Tulliver Tom és Maggie neve volt írva, s a név alatt e sor:

«Halálukban elválhatatlanok».

ELLIOT GYÖRGY után, angolból

VÁCZY JÁNOS.

BRÉMA PINCZÉJÉBEN.

Ülök egymagamban Bréma pinczéjében,
Előttem gyöngyöző rajnai bor áll.
Így üldögéltél itt egykor, szegény Heine,
Égi álmaidnak foszlányainál.
Hallom kaczagásod s köny szökik szemembe :
Minden, a mi nagy s szép : milyen porlatag !
Emlékedre, költő, néped száműzöttje,
Ezt a rajnaival teli poharat !

Ki gondolna rád még, ábrándok bolondja ! ?
Néped már fölébredt s a való van itt.
Mégis, a mit látok nagyságban, erőben,
Úgy rémlik, nem egyéb : a te álmaid.
Halálos búdból, im, új élet nevet föl,
A gúnyból, a könyből milljó tett fakadt . . .
Emlékedre, költő, néped száműzöttje,
Ezt a rajnaival teli poharat !

Oh, nagy Németország, milyen szűk szived van !
Rátiporsz, mert gúnyolt ? Nagyon szeretett.
Minden filiszternek juttatsz a babérból,
De az ő szobrának nincs sehol helyed.
Hamburg egy utczával rójja le háláját,
Düsseldorfban már egy utca sem akad . . .
Emlékedre, költő, néped száműzöttje,
Ezt a rajnaival teli poharat !

Magányos könyeid zajtalan árjával
 — Mintha megtört szemed most is ontaná —
 Oda menekültél egy görög szigetre,
 Sötétén suhogó ciprusok alá.
 Két nagy szenvedő szív bús találkozója,
 Éden, mely szomorúbb mint a sivatag . . .
 Emlékedre, költő, néped száműzöttje,
 Ezt a rajnaival teli poharat !

Úgy érzem : érezlek. Mintha csak szivemen
 Rebbenne keresztül álmaid raja :
 A porból, a sírból örök-ifjú élet,
 Halhatatlan ének tiszta dallama !
 Alugyál csak békén ott a Montmartreben,
 Idegen, rózsátlan, puszta lant alatt —
 Emlékedre, költő, néped száműzöttje,
 Ezt a rajnaival teli poharat !

ENDRŐDI SÁNDOR.

AGGÓDÁS.

Valamit mondanék neki,
 De nem bírok ;
 Habár csak halkan ejtve ki :
 Nem vón'-e sok ?

Óh mért van az, hogy ajakam
 Oly gyáva lőn ?
 Szólnom kell, biztatom magam —
 S elhagy erőm.

Míg ifjú voltam, vallanom
 Nem volt nehéz,
 De régtől fogva már dalom
 Nem oly merész !

Az érzés, hogy szivem szeret,
 Félek, hamis,
 És tán, ha könnyem megered,
 Hazug az is.

Hinném, őszinte az a csepp,
 Mely ég szememben —
 Pedig talán egy régi seb
 Sajogna bennem!

SULLY-PRUDHOMME után, *franciából*

RADÓ ANTAL.

A BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNETE 1896—1897-BEN.

Közéletünk egyik sajnálatra méltó jelensége az érdeklődésnek az a hiánya, melyet művelt közönségünk első, sőt mondhatni egyetlen egyetemünk iránt mutat (a kolozsvári egyetem, míg theologiai facultasa nem lesz, nem mondható teljes universitas litterarum-nak). A ki évenként legalább egyszer megjelenik az egyetem valamely nyilvános ünnepén, például a teljes hagyományos díszszel megült megnyitó ünnepén, eléggé csodálkozhatik rajta, hogy mily csekély — a közoktatásügyi hatóságok vezetőit nem tekintve — azoknak a jelenlevőknek a száma, kik nem az egyetem tanítói vagy tanulói vagy legjobb esetben az előbbieknek a rokonai, kik szívesen ide-zarándokolnak, hogy a családfő arany rectorlánczában vagy szép decani ornatusában gyönyörködjenek. Igazán, ha nem volnának miniszterek, miniszteri tanácsosok és Freytag Gusztáv *Verlorene Handschrift* című regényének női főalakjára emlékeztető tanárnék és tanárleányok, akkor az egyetemnek e nyilvános, mindig szép és tartalmas ünnepei kizárólag háziünnepek volnának, melyeken a búcsúzó rector kollegáit és a tanulókat oly dolgokról értesíti, melyeket nagybárra már amúgy is tudnak, az új rector és rectori decán pedig többé-kevésbé szép programbeszédet és adhortatiót intéz ugyancsak az egyetem atyáihoz és fiaihoz. Kár, nagy kár, hogy ez így van. Ha már a nagy közönség, művelt iparosaink, kereskedőink és hivatalnokaink nem érdeklődnek egyetemünk iránt, mint azt igenis teszik, például az előbb említett Freytag hazájában, akkor az egyetem legalább régi növendékeitől elvárhatná és mindekelőtt azoktól, kiket a doctori méltósággal ellát, hogy legalább egyszer évenként egybegyűljenek, hogy tudós műveltségök forrása iránt való szeretetökről és tiszteletökről tanúságot tegyenek, a rector és decán beszédeiből a tudomány és közműveltség ügyére

nézve új impulsusokat szerezzenek, legfiatalabb társaik friss, viruló arczaírók azt a fölemelő reményt leolvassák, hogy e főiskolán mindinkább több, mindinkább jobban, mindinkább lelkesebben tanul emberek lesznek, kik jól tudják, hogy Magyarország a közművelődés terén még korántsem rőttá le tartozását az emberiség iránt, és a kik akarják is, hogy ezt minél előbb leróhassa.

Hol van ilyenkor az a sok doctor theologiae, iuris, medicinae és — önkéntelenül gondolok Faust panaszára — jaj, philosophiae, kik itt a budapesti alma mater emlőiből elégítették ki első tudmányszomjokat? hol vannak az anyával egy helyt lakó gyermekek, mikor anyjok örömnapiját üli? Megfeledkeztek már az anyjokról? Már nem szeretik többé, vagy talán soha nem is szerették? Legalább esküjökre emlékezhetnének, melyet promotiójuk napján, kezüket az egyetem tiszteletreméltó jogarára téve, esküdtek, hogy tudniillik az egyetem és rectora iránt örökké megőrzik a hűségöket? Lehetséges volna-e, hogy ez esküt csak üres formalitásnak tartanák, mely csak arra jó, hogy őket czímhez és kenyérhez juttassa? Vagy talán az öröm- és születésnapok ünneplését tekintik formalitásnak? A ki az utóbbit teszi, az nem ismeri a forma hatalmát a tartalom fölött, nem ismeri a külső traditio hatalmát emberi intézmények belső szilárdsága fölött. Mély kedélyű Eötvösünknek van valahol néhány szép sora a születés-névnapiakra és hasonló ünnepekre vonatkozólag. A föl- és lemenő bányászok találkozásához és kölcsönös üdvözléséhez hasonlítja, kik, ha az aknához le vagy tőle fölmenet egymással találkoznak, szerencsét kívánnak egymásnak. Nagyon kevesen, nagyon is kevesen vannak tudósaink és műveltjeink között, kik az egyetemnek legalább egyszer egy esztendőben szerencsét kívánnának.

Nem akarom itte jelenség okait bővebben kutatni. De nem tudtam a fentjelzett gondolatoktól szabadulni, midőn egy-két hónappal ezelőtt, mint egyetemünk régi tanítványa jelen voltam az 1897. 98. tanévet megnyitó ünnepén és körülnézve az új városháza nagy dísztermében, mely az egyelőre aula nélkül való egyetemünknek színhelyül szolgál nagyobb ünnepei számára, a közoktatásügyi miniszterten és talán még egy pár közoktatásügyi előkelőségen, néhány tanárnén és tanárleányon és legfeljebb még egy-két hírlapírón kívül alig találtam valakit, a ki még jelenleg nem tartoznék az egyetem kötelékébe. Már pedig érdemes lett volna több embernek részt venni a művelt közönségből. A rectordecán, Zsögöd Benő beszéde, egy az egyetemi ifjúsághoz intézett adhortatio szerény keretében

fényes, gondolatokban gazdag essayt adott a nemzeti műveltségről, melynek kezdő része nagyon is megérdemelné, hogy száz meg száz példányban lenyomatva szétosztassék gymnasiumot végző ifjaink között. A rector magnificus, Herczegh Mihály, szintén hosszabb beszédet tartott, az egyetem és tudomány hivatását népszerűen fejtegetve.

Érdekes volt még a lelépő rector, Bognár István, jelentése az egyetemnek 1896—1897. évi történetéről is. E jelentés nyomtatásban is megjelent, és megérdemli talán, hogy fontosabb részeit itt közöljük és kissé megvilágítsuk. *)

Az előadások száma a négy facultáson a két félévben együttevé 711 volt, ebből jut az első félévre 360, a másodikra 351. Ez előadásokat tartotta 83 nyilvános rendes, 25 nyilvános rendkívüli, 79 magántanár és két helyettes. 22 tanársegéd, 94 gyakornok segédkezett az orvostanároknak, 12 tanársegéd pedig a philosophiai facultás tanárainak. Böven jutott e soktagú tanári testületnek királyi kitüntetésekbe. Miniszteri és királyi tanácsosság, Ferencz József- és vaskoronarend, stallum litterarium és magyar nemesség — vegyesen tarkállanak itt, megannyi ékes tanúsága a király érdeklődésének. Fontos tények Eötvös Lóránt báró és Heinrich Gusztáv kineveztetése a tanárképző-intézet igazgatóivá, valamint Beöthy Zsolt kineveztetése a közoktatási tanács elnökévé, továbbá más nyolcz egyetemi tanár kineveztetése az újonnan szervezett tanács előadó tagjaivá.

Örvendetes az újonnan habilitált magántanárok tekintélyes száma (11), a melyből felénél több az orvosi facultásra jut. Föltűnő a legtöbb magántanárnak igen szűk megszorítása tudományának specialis részére, hogy ne mondjam, speciális pontjára. Igaz ugyan, hogy e messzemenő specialisálódásban egyik biztosítékot találhatni az illető előadások alapossága mellett, de másfelől akadály is van benne a tanárrá való teljes kiműveltetésre nézve, hiszen a tanártól megköveteljük, hogy külön tudománya egész területének és ne csak valamely szögletének legyen az ura. Hogy pedig a docenturát egyebek között a professorság előiskolájának is kell tekinteni, arra nézve alig lehet kétség.

---

*) Az egyetem története. MDCCCXCVI—XCVII-ben. Beszéd, melyet Dr. Bognár István, a királyi tudományegyetemnek azon évben rectora az egyetem ünnepélyes közgyűlésében tartott 1897. évi szept. hó 19-én.

Míg az egyetem az utóbb említett módon új erőket nyert, addig — sajnos — nem egy kíváló tanárát el is vesztette, örökre. Kovács, a nagy sebész, Jurányi, a botanikus, Pólya, a nemzetgazda — ezek a súlyos veszteségek, melyeket az egyetem krónikájának az utolsó esztendőben föl kellett jegyeznie.

A hallgatók száma, miként mindig, most is igen nagy, talán igen is nagy volt: 4741 az első és 4330 a második félévben. Érdekes volna megtudni, hogy honnét ered a létszám e nagy süllyedése a második félévben. Vajon nagy részben az első évesek rovására irandó-e, kik akár az anyagi, akár a szellemi létért való rövid küzdelem után otthagyták az egyetemet? A második félévben vissza nem jöttek száma még nagyobb, mint a mekkora a különbség a föntírt két szám között, mivel a második félév 214 új immatriculatiót tud fölmutatni. Külföldön ugyan szintén előfordul, hogy a nagy városok egyetemei a kisebbek előnyére kevésbé népesek a nyári félévben, mivel a deákok nyáron szívesen fölkeresnek valamely kisebb, szép fekvésű egyetemi várost. Hasonló okra nálunk ugyan alig gondolhatunk.

Felekezetre nézve volt az első félévben 2023 római katolikus hallgató, 123 görög katolikus, 176 görög keleti, 464 ágostai hitvallású, 539 helvét hitvallású, tizenhárom unitarius, egy felekezetnélküli és 1402 izraelita. A második félévben volt 1871 római katolikus, 104 görög katolikus, 159 görög keleti, 418 ágostai hitvallású, 487 helvét hitvallású, tizenhárom unitárius, két felekezetnélküli és 1276 izraelita. Kissé sajátságos a felekezeti viszonyokra vonatkozó rovatok sorrendje az évi jelentés illető kimutatásában. Itt a bevett keresztyén felekezetek szokásos sorrendje után előbb a felekezetnélküliek következnek és csak utánuk az izraeliták. Ez mindenesetre csak szándék nélkül történt lapsus, miként katolikus jellegű egyetemünk részéről és különösen egy theologustól szerkesztett jelentésre nézve másképen föl sem tehető. Arra nézve katolikus papnak csak nem lehet kétsége, hogy az izraeliták közelebb állanak a többi felekezetekhez, mint a felekezetnélküliek, a kik már igénytelen számuknál fogva (az első félévben csak egyetlenegy tanuló, egy joghallgató, jelentkezett felekezetnélkülinek, a másodikban ketten tették, egy jog- és egy orvos-tanhallgató) is beérték volna az utolsó helyecskével. Az izraeliták is bizonyára szívesebben követik nyomon az unitáriusokat, mint a felekezetnélkülieket, hiszen felekezetüknek egyik legnagyobb embere, Mendelssohn Mózes, írta egyszer, hogy az ő vallása

tanai — némi megszorítással — közös alapon állanak az unitáriuséival.

Származásukra nézve jöttek az I. félévben 4667-en Magyarországból, 24 Horvát-Szlavonországból, 41 Ausztriából, kilencz más államokból; a második félévben jött 4266 hallgató Magyarországból, 24 Horvát-Szlavonországból, 30 Ausztriából, tíz más államokból. Itt is történt hiba a jelentésben a rovatok címzésére nézve, melyet valamelyik 48-as párti emberünk bizonyára nagyon zokon venne, de mely egy régi jó Deákpartinak se eshetnék jól. A monarchia másik feléből származók, miután az egyik rovat «Magyarország»-gal van jelölve, a másik pedig «Horvát-Szlavonország»-gal, ily rovat alá vannak sorozva: «a monarchia többi tartományaiból». A «többi» szó kétségtelenül nagyon ellenére van országunk közjogi helyzetének.

A doctortermés meglehetősen gazdag volt a mult esztendőben, négy úr lett a hittudomány doctora, kilencz a kanonjogé, 178 a jogtudományé, 70 az államtudományoké, 160 az orvostudományé, 31 a bölcsészeté, hét lett gyógyszerészet doctora. A gyógyszerészet mesterévé lett 66.

Feltűnően nagy volt a hallgatók között a vagyontalanok száma, a mi abban mutatkozik, hogy 430 hallgatót mentettek föl egészen a tandíj alól, 418-at a fele alól, a mi az egyetemre, illetőleg az államra nézve 19,170 forintnyi bevételkevesebbet jelent. Ha meggondoljuk, hogy a tandíj elengedése nemcsak a teljes vagyontalansághoz, hanem a tanulmányokban való jeles előmenetelhez is van kötve, fogalmat alkothatunk magunknak róla, mily szörnyű nehéz lehet egyetemi ifjuságunk jelentékeny részére nézve a megélés és tanulás. Mindenesetre azt mutatják e számok, hogy a mult évben 400-nál több volt egyetemünkön a nagyon szegény és mellette nagyon szorgalmas tanuló. S a szegény és szorgalmas deákoknak e nagy mennyisége számára, kik a nap nagy részét a mindennapi kenyér keresésével kénytelenek eltölteni, és csak éjszakáikat nappalokká változtatva kizárólag a lámpa világa mellett folytathatják tanulmányaikat, — mindössze csak 67,827 forint 50 kr. ösztöndíj van, azaz egy-egy szegény hallgatóra átlag csak 180 forint esik. Igaz ugyan, hogy a különböző segélyegyletek és különösen az újonnan szervezett mensa academica sokat tesznek a nyomor enyhítésére, de mennyi marad még e téren enyhíteni és segíteni való. Azokról a létért való keserves küzdelmekről, melyeken egyetemünkön igen sok szegény deáknak évről-évre át kell mennie, az élelem,

táplálék és ruházat tekintetében való nélkülözésekről, melyek száz meg száz deákunkat épen abban az időben sujtják, midőn lelköknek az egész életre nézve kellene a legfőlegelőbb impulsusokat, a legnemesebb lendületet szereznie: minderről alig van valakinek sejtelve, a ki e nyomort maga keresztül nem élte vagy legalább is közelről nem látta. Itt igazán még igen termékeny, eddigelé még korántsem eléggé bevetett terület van, hál' Istennek évről-évre gyarapodó philanthropusaink és bőkezű municipiumaink számára. Még fontosabb volna, mint a tavaly létesült mensa academica szép intézménye, egy domus academica, egy nagyobb méretű deákház, melyet esetleg össze is lehetne kapcsolni a mensával. A ki tudja, hogy hány száz, a vidékről feljött deákunk tölti egész tanulmányidejét egy rút proletariatus testet-lelket rontó környezetében, mily sokszor kénytelenek oly emberek között lakni, a kik a szükséggel és nyomorral küszködő ifjaknak nemcsak jelenét, hanem jövőjét is legalacsonyabb speculatióik tárgyává teszik, úgy hogy a tudós eszmény nemes tisztasága, mely lelkökben csírázni kezd, kvartélytársaik és kvartélyadók tisztátlanságától csírájában elfojtatik: a ki mindezt tudja, az nem ismerhet szegény deákjaink számára égetőbb szükségletet, mint egy tiszta, rendes deákothont, a melyben a tanuló ifjú egyenlő törekvésű társak között, esetleg fiatalabb docensek és assis-tensek társaságában kedve szerint élhet hivatására való tudományos készülésének. Nemcsak kenyérrel él a deák — világosságra, levegőre, jó kedvre van mindenekelőtt szüksége. Egyeseknek jótékonysága, de még inkább városaink és megyéink bőkezűsége csodálat tehetné e téren, hacsak akarna.

Az egyetem összes kiadásai 866,670 forintba rúgtak; a tiszta jövedelem, melyet alapítványjaiból az állam pénztárába szállíthattott: 284,749 forintot tett.

A ki számokat olvasni tud, az az egyetemi könyvtár látogatottságára vonatkozó táblázatokból is megtudhat egyik-másik figyelemreméltó részletet. Így érdekes, hogy a 4000-nél jóval több egyetemi hallgató közül csak 1869, körülbelül 40% látogatta a könyvtárt. Az egyetem kötelékén kívül levő, de mégis még vizsgálatok előtt álló fiatal emberek közül a könyvtárnak legszorgalmasabb látogatói az ügyvédjelöltek voltak (125), utánok jönnek a tanár- és tanítójelöltek (47). Olyanok közül, kik vizsgálataikat már kiállották, a hivatalnokok voltak a leggyakoribb látogatók (68), utánok sorakoznak a tanárok és tanítók (33), majd az írók és hírlapírók (36), orvosok (12), míg a kereskedők és mérnökök közül csak 6—6, az ügy-

védek közül csak öt, magánzók közül négy, és végül katonatisztek közül csak kettő látogatta. A látogatóktól tíz hónap alatt használt munkák száma 45,710 volt, úgy hogy egy látogatóra jut átlag tizen-nyolcz munka. A könyvtár helyiségein kívül használt 3361 személy 15,028 munkát.

Az egyetemi év belső eseményei közül a következők a legfontosabbak. Az egyetemi tanács a közoktatásügyi miniszter fölszólítására javaslatot tett a tanári succrescentia biztosítása és előmozdítása érdekében; hogy minémű e javaslat, arról a tényeket csak regisztráló jelentés nem szól. Megalakulta matematikai seminarium, melynek hiányát egyetemünk matematikai oktatása már régen sinylette, és igazgatója lett az agg Kondor Gusztáv, a kit tudvalevőleg nemrég kiragadott a halál tevékenysége köréből. A párisi orientalistacongressusra Goldziher és Vámbéryt küldte ki az egyetem. A theologiai facultás számára a philosophiának egy rendkívüli professuráját javasolták. Sub auspiciis regis promoveálták a múlt évben Vigyázó Ferencz gróf és Csávossy Ignác jogtudományi doctorokat, és a jövő esztendőben két orvosjelölt, Roth Vilmos és Fenyvesi Béla fog e királyi kegyben részesülni.

A rectori jelentés utolsó pontja az egyetemi épületekről szól és köszönetet mond a közoktatásügyi miniszternek az e téren tanúsított buzgó gondoskodásáért. Több, különösen az orvostudományi oktatásnak szolgáló épület részben egészen elkészült, részben közel jutott a befejezéséhez. Az egyetemnek már régóta kiegészítésre várakozó központi épülete is a közel jövőben várja a maga végigépítését, úgy hogy az egyetem reméli, hogy két év múlva nem kell majd ünnepeit más testületektől kölcsönként helyiségekben megülnie, hanem saját falai között.

Vajha megvalósulna az egyetem reménye. Mégis csak szomorú, hogy nemcsak a deákok nagy részének, hanem magának az egyetemnek sincs hozzá méltó otthona. Az új, díszes aulában aztán remélhetőleg a bevezetőleg említett sajnálatos jelenség is meg fog szűnni és az új házban mindig szívesen egybegyűlnek majd nyilvános ünnepségein az alma mater öregebb fiai is.

WALDAPFEL JÁNOS.

É R T E S I T Ő.

Az érzékszervek élettana. Írta Dr. Klug Nándor egyetemi tanár. Kilenczvenhárom ábrával. Buda-Pest. Kiadja a királyi magyar természettudományi társulat, 1896.

«Az agyműködés belévonásával egyöntetű és magában kerek egészet is alkot az érzékszervek physiologiája, melyet a népszerű modor ellenére, a tudomány mai színvonalának megfelelően írtam le.» E szavakkal adja kezünkbe könyvét a tudós szerző.

Átolvasván a művet, szívesen adunk neki igazat: valóban egyöntetű, kerek egészet ad, nyelve is eléggé népszerű, eleven és világos, s a tudomány szempontjából is csak elismerés illetheti.

Bizonyos az, hogy ilyen művek nagyban hozzájárulhatnak általános műveltségünk színvonalának emeléséhez.

S hacsak a természeti tudományokkal foglalkozók s a pædagógusok olvasnák is el, a kiket az itt fölmerülő kérdések közelebbről érintenek, már akkor is igen nagynak kellene tartanunk a szellemi nyereséget, melyet általában ily művek, különösen pedig e könyv útján hazai műveltségünk nyer.

De a kérdés, mely itt van tárgyalva, — az emberi érzékszervek gyökeres ismertetése, belső mivoltukban és külső munkásságukban, — e kérdés oly érdekes, a stíl s az egész mód, a melylyel elénkbe van adva, oly egyszerű és természetes, s végre magának a könyvnek külső kiállítása, — oly csinos, kényelmes és ízléses, hogy én azt hiszem, az úgyszólván kötelességszerűleg érdeklődőkön kívül még igen-igen sokan fogják a Klug Nándor *Érzékszervek élettanat* elolvasni, s gyümölcsöztetni nemzeti művelődésünk javára a belőle szerzett ismeretöket.

S most lássuk magát a művet.

A bevezetésben általános tájékoztatást nyerünk az érzékszervek szerepét és működését illetőleg. Kevés olyan hatás van, a melyet többféle szervünk foghasson föl, minő például az elektromos hatás, általában minden érzékszerv csak egy bizonyos csapat, neki megfelelő ingerre reagál. Mindez ingerek földolgozás végett az agyhoz, — a főhadiszállásra, — vezetetnek, a hol aztán észrevételekké, ismeretekké, tapasztalatokká válnak. Így tanuljuk meg ismerni a világot, tájékozni magunkat annak ezerféle viszonyai közt, noha: «Érzéseink és a látott tárgyak közt épen úgy nincsen semmi hasonlatosság, mint nincsen hasonlatosság a könyv betűi és a között, a mit jelentenek» . . . (7. l.)

A könyv öt fejezetre oszlik, melyek közül első: az idegrendszer. Mellőzvéen az idegrendszer általános elhelyezését, itt első sorban az idegelemek (neuron, neurodendron) szerkezetével, idegsejtek, idegrostok működésével foglalkozik. Szól az idegizgalmak hálódásának sebességéről, melyet másodpercenként 30 m.-nek mond. (10. l.) Az adat nem egészen pontos, noha bizonynyal csak a szándékolt rövidség miatt van alkalmazva. A tény az, hogy nyolcztól egész kilenczven méterig terjedő különböző sebességeket találtak már; hidegvérű állatoknál s alacsony hőmérsék mellett általában kisebb ez és legkisebb még, ha ilyen viszonyok közt megszagattot galvan-árammal okozzuk az ingert.

Bemutatja aztán az idegelemek önindító és reflex működését, a gerinczagynak, a magasabb agyrészeknek, az agykéregnek a szerepét. Különösen érdekes az agyműködésre vonatkozó kísérletek ismertetése s a hypnosist illető megjegyzések. Szól az agy súlyának szerepéről az intelligentia kérdésében; kár azonban, hogy tisztán a súly jelentőségét emeli ki, s nem szól arról, hogy — a mint ismeretes, — e tekintetben az agy fölszínének, nevezetesen az úgynevezett tekervényeknek (gyri) szintén lényeges szerepük van. Tájékoztat továbbá az agykéreg mozgó és érző középpontjairól, s nagyon érdekes megjegyzéseket tesz a beszédvesztésről. A németek *Worblindheit* néven nevezik e tünetmenyt.)

A tapintásnál a bőr szerkezetét, a tapintósejteket, a közérzéseket, a fájdalom, az izomérzés, a borzongás és csiklandás érzeteit ismerteti s aztán a specialis tapintási érzeteket, a nyomás, a hideg, a meleg és a helyérzést részletesebben.

A szaglás szerveiről, a szagérzés okáról beszél azután, melyre nézve érdemes kiemelni, mily bámulatosan csekély anyag jelenléte képes már szagérzést gerjeszteni; így a merkaptanból egy rész

jelenléte 50,000.000,000 rész levegőben már megérezhető, a mi azt jelenti, hogy egy köbméter merkaptan gáz körülbelül tizenöt méter magasságban merkaptan szagúvá tenné ezt az egész szép kerek magyar hazát, «a Kárpátoktól Adriáig és a székely havasoktól a Morva folyóig». Természetesen gyakorlott chemikus orr kellene hozzá, hogy észre is vegye. Itt találjuk még Linné kísérletét a szagok osztályozására s aztán részletesebben Zwardemaker beosztását.

A hallás fejezetében beszél a hang keletkezése módjáról, különösen a torokban s az ehhez hasonló nyelves sípoknál, a fül szerkezetéről, a hang meghallásának folyamatáról részletesen. Mintegy 4500 különböző hangot hallhatnánk meg e szerint, de a valóságban sokkal kevesebbet tudunk megkülönböztetni, s a zeneileg élvezhető hangok csak hét oktávára terjednek. Magyarázza a hangok különböző csengését vagy színezetét, a mely szerint minden hangszernek megvan a maga jellemző hangszíne (timbre). Végül ismerteti a harmonia és disharmonia törvényeit, okait.

A könyvnek csaknem felét foglalja el a látásról szóló fejezet. S ez természetes is. A legfontosabb érzékszervünk az, valóságos «ismeretek kapuja».

Itt elsőben is a szem szerkezetéről, belső berendezéséről nyerünk fölvilágosítást, aztán védőkészülékeiről, minők a szemhéjak, a pillák, a könnymirigyek. Megismerkedünk továbbá a kép létrejövetelével szemünkben, a tiszta látás feltételeivel, a szem esetleges hibáival, minők a messzelátás (presbyopia), s a közellátás (myopia); a szem általános hibáival, mint a tárgyak szeleinek színezése (chromatismus), a gömbi eltérés, melynél fogva a szemlencse nem hoz létre tökéletes gyújtópontot, az astigmatismus, azaz, hogy nem minden irányban (függélyes, vízszintes, ferde), lát egyenlő biztossággal szemünk. S itt az irradiációra vonatkozó magyarázatára, mely szerint az a szem hibáinak a következménye, legyen szabad csak annyit megjegyeznünk, hogy újabban már inkább diffractiótűneményt keresnek ebben. Szól a szem belsejébéli okokból (entoptikai) képekről, s a sötétben világító szemekről. Ez utóbbi jelenség magyarázata az, hogy némely állat szemében az ideghártya mögött a fényt élénken visszavető különböző színű réteg, a tapetum van. Ez tehát egyszerű fényvisszaverődési jelenség. Tökéletes sötétben sohasem lép föl, emberi szemnél rendkívül ritkán fordul elő. Ismerteti aztán a Helmholtz-féle és a Ruete-féle szemtükroket. Részletesebben foglalkozik az ideghártyával. E hártyán fekvő úgynevezett pálczika-csapok valószínűen a közvetlen fényérző közegek, s

maga az érzés ténye körülbelől chemiai folyamat. Tárgyalja továbbá a színeképelemzés ismert kísérletét, az egyszerű és a vegyes színeket, s a színvegyítésre vonatkozólag egy táblázatot is közöl. Ismerteti a Young-Helmholtz-féle elméletet a színérzésről. E szerint csak három szín az, a melyet idegeink közvetlenül megéreznek: a vörös, a zöld, az indigókék; a többi színbenyomás ez érzések complicatiója. Szól továbbá a szintévesztésről, mely abból áll, hogy némely szem nem képes fölismerni a színekép minden színét, leggyakrabban a vöröset, s az ilyent aztán feketének tartja. Nálunk a szintévesztés igen ritka jelenség s annál meglepőbb, hogy Angliában átlag minden tizenhatsz ember vörösszín-tévesztő. Aztán szól még szerző a zavaró benyomásról, melyet több szín egyszerre látása okoz, szól a fényérzés időtartamáról, gyorsan mozgó tárgyak képeinek az összefolyásáról, a szemmozgásokról, a térbeli vagy stereoskopikus látásról, a távolság, nagyság és irány megítéléséről, s az itt föllépni szokott érdekes csalódásokról.

p. gy.

Al. Conze. Ueber den Ursprung der bildenden Kunst. 1897. Berlin. (Sitzungsberichte der K. preus. Akademie der Wissenschaften zu Berlin.)

Conze e kis értekezése érdekes világot vet a képzőművészetek keletkezésének kérdésére. Néhány évtizeddel előbb, különösen Semper előtt, megelégedtünk néhány általános formulával, melyet elvont fogalmakból kiinduló æsthetikák szolgáltattak s a képzőművészetek keletkezését is nem a kifejlésökben nyilatkozó tényekből iparkodtunk megérteni, hanem ilyen elvont meghatározásoknál, pszichológiai általánosságoknál állapodtunk meg: elég volt, ha velünk született képességekre, rhythmus-érzésekre, utánzási ösztönre stb. hivatkoztunk. Szóval egyoldalú psychológiát végeztünk; a mai fejlett lelkiállapotokból inducáltunk; a mint a philosophia mondaná, a subjectumon belül maradtunk csak s elhanyagoltunk minden adatot, melyet a művészi fejlődést föltüntető, meghatározó, kiséző, módosító körülmények adnak kezünkbe. Ezelőtt csak a psychológiától akartuk megtudni, milyen természetű a művészi productio; ma a művészi termékek fejlődéséből is kutatjuk, hogyan ment az végbe. Az emberi munka módjából akarunk annak mivoltára következtetni. A pszichológiai belátást így módszerünk egyik alkatrészévé tesszük, nem pedig tudásunk forrásává. Ha például az ornamentikai művészet magyarázatánál folyton csak azt hajtanók, hogy többi

közt piperészkedő hajlamból s a symmetria ősi szeretetéből származik: tudásunk tautológiánál nem több. Csak subjective fejezzük ki azt, a mi a tárgyon már úgy is szemünk előtt van. Messzebb jutunk, ha az ornamentika productumait rendezzük s elemezzük. S e téren döntő lépést tett meg Semper. Körülbelől ily módon képzelhetjük a fejlődést: A primitiv embernek ura, hatalma a szükség. Annyira ennek nyomása, zsarnoksága alatt áll, hogy tehetségei is csak ennek törzsén hajthatnak ágakat. A kezdő ornamentika is valahogy kapcsolatban van e hatalommal. Az embernek ruházkodnia kell, védeni magát időjárás, ellenség ellen. A szükség hajtja, hogy erre eszközöket keressen. Megnyesi, formázza, egymáshoz fűzi az állatbőrt, fonja a nádat, egymásra rak követ, keresztbe tesz faágat, vájja a törzset, élesíti a követ, fát s mikor így munkát végez, melyre az élet fentartása kényszeríti, először jön tudatára annak, hogy van benne formáló képesség. Még egészen a szükség kényszere alatt működik a primitiv phantasia s az ember tevékenysége: de e tevékenységre keltett formáló erőben nyugszik a művészet csírája. S most egy lépéssel, a döntő lépéssel tovább mehetünk. Mikor így a szükség arra kényszeríti az embert, hogy védelmére vagy egyéb életcélra használja a követ, fát, nádat, növényrostot: ugyanakkor ez anyagok természete is érvényesül; az egymásra rakott kövek rétegeiből, a nád fonatából, a faágak egymásba kampózásából önként, az ember különös hozzájárulása nélkül, az anyag alkotának természete szerint symmetrikus mustra, vonalak rendszere, dessein támad, mint a hogy — Conze szerint — a méh fejének mechanikus odanyomásából a viaszba támadnak a hatszögű sejtek. E természetes mustrák ágyából kelnek ki azután a primitiv ornamentika s a képzőművészet rudimentumai. Annyi legalább az első pillanatra világos, hogy az előbb teljesen figyelmen kívül hagyott tektonika, legtágasabb értelmében véve, nagy szerepet játszik a művészetek keletkezésében. Mindenesetre szülőanyja az ornamentikának, a mint a symmetria érzéke a természeti s mégis emberformálta mustrákon idővel fejlődik, élesül, izmosodik. S mikor azután a szükség nyomása csekélyebb, a munka a gyakorlattal szabadabb, könnyebb lesz, az ember lassanként a formákkal játszani kezd; a formát megszabadítja az anyagtól, egyik anyagról átviszi a másikra, agyagról érczre, nádról szövetre, szövetről falra, míg végre a művészi formák egész világával rendelkezik.

Annyira a dolgok természetében gyökerezik Sempernek e művész szemével látott s művész tudásával kifejtett elmélete, hogy

méltán a képzőművészeti æsthetika kánonához lehet sorolnunk. Csak az marad kérdés, kimérhetjük-e ez elmélettel a képzőművészetek teljes körét s eljutottunk-e vele nem csak az ornamentika, hanem az építészet és szobrászat közös forrásaihoz is? Azt hiszszük, a források örökre rejtve maradnak, mint az élet vagy az öntudat ténye; legfőlebb erecskékre bukkanhatunk, melyek e forrásokhoz közel vezetnek s ez erecskék közt a Sempertől fölfedezett a legtovább vezet. S mint egyik művészi érzékű tudósunk megjegyzi: valóban oly biztos-e, hogy az ornamentikai s az ábrázoló művészetnek ugyanegy a gyökere? A kik azt állítják, úgy látszik, inkább a rendszeresség túlzott szeretetéből indulnak ki, mint a fölvetett probléma természetéből. A fűvet nőni nem látjuk s aligha mutathatjuk ki művészeti maradványok nyomán azt a pontot, hol az ornamentika s a természeti tárgyak utánzása közös csirában fekszik. Conze címűl idézett értekezésében is e kérdéssel foglalkozik. A Semper ellen fölhozott érvek alapján arra a helyes következtetésre jut, hogy Semper elméletét a képzőművészetek keletkezését tekintve, ugyan szűkebb körre kell szorítanunk; de magyarázatát a művészetek fejlődését illetve, a mennyiben azokra a tektonikának döntő hatása van, teljes épségében föntarthatjuk. Tehát egyoldalú dolog a művészet kezdetét pusztán a szövési, fonási stb. technika hatásaira visszavezetnünk; de ép oly egyoldalú volna az eredetelnél csak természeti formák utánzását keresnünk. Pedig így tesznek újabban többen s az utánzás igen határozatlan s igen bonyolult képzetét állítják föl elvül, mikor a geometriai stílus elsősege s primitívebb természete ellen a dordogne-i csontleletekre hivatkoznak, melyeken ékítményül nagyon híven ábrázolt állatok szerepelnek. E leletekre, melyek hitele különben nem áll minden kétségen fölül, és ősnépeknél tett tapasztalatokra támaszkodva állítják föl az utánzás elvét. S minthogy az elméletnek — egy megrögzött észhit értelmében — mindent egy pontból kell levezetnie, a geometriai ornamentumot is az utánzásból akarják magyarázni némelyek. Első lépés: a tárgyak hű utánzása; azután a gyakorlat folytán, a sokszoros, gyáriasabb előállítás következtében, a könnyebbség okaért, a «létért való küzdelem» hatása alatt, a formák mindig egyszerűbbek, gépiesen megvontak, geometrikusabbakká válnak; a tárgyakat már csak jelzik, nem is ábrázolják s így támad azután a geometriai ornamentum. Erre azt felelhetjük: hogy ily módon legfőlebb egyes, igen ritka geometriai ornamentum keletkezését lehet megfejtetni — például a karajánál előforduló háromszög a nők kötényét jelzi — de

soha sem magának a geometriai stilusnak keletkezését. Mert a stilusnak jellemzője a vonalas formáknak épen váltakozása, sorakozása, ismétlése. Itt az utánzás elve cserben hagy. Itt már erősen nyilatkozik a rhythmus és symmetria érzéke és Semperral a főntebb rajzolt módon a tektonika hatásait kell első sorban számba vennünk. S itt mellesleg fölmerül a kérdés, hogy a rhythmus és symmetria érzéke olyan velünk született dolog-e, vagy keletkezése tovább nyomozható? Conze szerint a symmetria az emberi test arányos alkataból fejlődő ösztönszerű érzés. Azt hisszük, ez nem kielégítő válasz, mert átugorja a tulajdonképeni kérdést. A csomó ép ott rejlik, hogyan jön az ember ez arányos alkatának érzésére, tudatára? Így talán e rhythmus és symmetria egységes gyökerét is földeríthetjük, mert mind a kettő ugyanegy érzés kifejezése, csak hogy az egyik az idővel, a másik a térbeli szemlélettel áll kapcsolatban. Úgy gondoljuk, primitívebb a rhythmus érzéke. Munkánál, hosszabb járásnál, eszközök, fegyverek használatánál, az emberi test erő kifejtése, mint a természet erői is, a lehető legrövidebb s legegyszerűbb utat követi célja elérésére. A legegyszerűbb út a mi esetünkben az, hol testünk a legcsekélyebb kellemetlen érzéssel s aránylag a legcsekélyebb erőpazarlással végezhet ugyanoly nagy munkát. Az egyenletes járás, a tagok egyenletes mozgatása, a kéznek s lábnak jól beosztott járatása, a rhythmikus mozdulat súlyemelésnél vagy más testi munkánál nagyon megkönnyíti e munkát s nagyon sok erőpazarlástól s gyorsabb fáradástól kíméli meg a testet. Mintegy önfentartási szükség vezeti az embert a tagozott, arányosított mozgásra. Nos, itt van a rhythmus első csirája, mint a hogy a szövetek természete szerint önkéntelen támadó mustrákban az első minta a geometriai ékítményekre. Így jut az ember erő kifejtés útján, kellemesebb érzés utalása mellett, annak tudatára, hogy mozdulatokat ismét, tagol, rendez. S a mi így a munka s fáradság iskolájában tudatára jutott, azt könnyen ismétli örömben, játékban, mikor tánczol, mulat. A testi fáradság önkéntelen könnyítéséből fakadó rhythmikus érzés azután az érzékek kapcsolata következtében a szó szoros értelmében szemébe is szökik az embernek; a rhythmus időbeli érzetét átviszi a térbeli symmetriára is, mint a hogy a tér és idő rokonsága miatt a nyelv is ősidőktől fogva cserélgeti, azonosítja a tér és idő képzeit. A test erejének ösztönszerű kimélése teremti a rhythmikus mozdulatot; ennek lassanként tudatossá váló érzetéből tanulja azután az ember megismerni először teste arányosságát s később a térbeli arányosságot általában.

Ezeket kívántuk főleg megjegyezni Conze füzete alkalmából. Nem akarunk bővebben kiterjeszkedni néhány ethnologusnak félig gyermekes, félig merész műtörténeti elméletére, melyet a primitív népeknél tett megfigyeléseikből elvontak. Conze velök szemben föntartja az európai művészet fejlődésében a geometriai stílus primitív voltát; megtaláljuk északon s megtaláljuk sajátoságos tökéletességgel s fejlettségben a görögöknél. E stílus alkalmazza azután az állati s az emberi test formáit is; nem naturalistikus utánzásban, hanem schematikus módon, mint azt a dipylon stílus s később az ir ornamentika mutatja. Érdekes körülmény — mondhatnók — törvényszerűség, hogy a növényvilág e stílustól majdnem idegen. Conze megjegyzi távoli szellemes analogiaként, hogy a fejlett művészetben is legkésőbbi a tiszta tájkép. Az embert első sorban a társak s az állat érdeklik. Az már későbbi fok, mikor Faust testvért lát «a fában, vízben, növényben».

— e —.

Oroszország. Úti vázlatok. Írta dr. Falk Zsigmond. Buda-Pest, Kilián. Ára 2 forint.

Dr. Falk Zsigmond a minap Amerikát járta meg a chikagói tárlat alkalmával, most a moszkvai orvosi congressus Oroszországba édesgette. Szépen kiállított könyvben ad számot ez újabb útjáról. Egyszerűen, nyugodtan, pipere nélkül írja meg, hogy utazott a vasuton, hogyan szállott meg a városokban, mily benyomást tett rá a vidék, város, életmód és ember. Bizonyos bátor nyugodtsággal szól köznap, ismertebb dolgokról is és épen nincs szándékában, hogy szellemességgel kápráztasson, hangulatokkal gyönyörködtesen, vagy ritkább, a dolgok mélyére ható megjegyzésekkel kösse le figyelmünket. Könyvében egy kis gyomorerősítőt nyújt azoknak, kiknek kedvök támadna egy kis orosz útra s bátorítja őket, hogy ez az út kellemes, érdekes, kényelmes s minden sötét romantikának híjával vagyon. Szeretné eloszlatni azt a téves fölfogást, mely nálunk az orosz állapotokról uralkodik s bebizonyítja olvasójának, hogy nem csak sok újat fog látni, hanem oly jó vasúton is utazhatik, oly jó szállodákban is pihenhet s talán még jobban és ízletesebben falatozhatik, mint bárhol Európában. Az orosz elnyomásról szállongó hírek is csak a távolból borzasztók. A jó útlevéllé ellátott utas Oroszországban épen oly szabadon utazhatik s élvezheti az európai levegőt és szabad mozgást, mint akár Párisban, Berlinben. S a mellett oly néppel ismerkedik meg, melynél előzékenyebbet az idegennel szemben képzelnünk sem kell. Falk mindezt oly meggyőzően tudja elmondani, hogy a legmelegebben ajánlhatjuk könyvét annak a sok szállingó magyarnak, kik most évről-évre ellepik Nyugat-Európát s különösen Olaszországot. Oroszországban a szál-

lodák talán még jobbak, az étel kitűnő s fölötté olcsó, az utazó láthat sajátságos fogatokat, szép asszonyokat, érdekes városokat: fölérhetné észszel, hogy érdekesebben s ritkább módon is elkölthetné pénzét, mint ha a divat kedvéért szűk olasz vendéglőkbe megy, rossz olasz halat eszik s a művészeti remeknek nézésében koptatja fáradt lábait. Falk könyvének e részben őszintén a legjobb sikert kívánjuk. A könyv írója különben serény utas volt: járt Finnországban is, s Moszkváról, Kievről, Nishnij-Nowgorodról, Szent-Pétervárról külön fejezetekben elég érdekesen el tud mondani olyat, a mi figyelmes utazónak rövid pár nap alatt szemébe tűnhetik. A könyv elég jól van írva magyarul; itt-ott azonban a szerző tolla mégis megserczen. A magyar ember nem «nyitott szemekkel» utazik s nem «európai viselkedéssel bír» (európai módjára viselkedik helyett). Több ilyen szóláshibát nem tekintve, a szerző elég ízléssel ír.

mg. —

A M. Tud. Akadémia

főtitkári hivatalánál az alább következő munkák, *a folyó év végéig*, tetemes árleszállítással szerezhetők meg, nevezetesen:

12	frt	ára,	25%	engedménynyel,	9	frton.
30	«	«	33%	«	20	«
50	«	«	50%	«	25	«

A *gal jelölt könyvek csinos angol-vászonkötésben is kaphatók, minden kötet kötéseért, a kitett áron felül, 40 kr. számíttatván.

A kik a könyvek árát előre beküldik, a csomagot posta-for-dultával portomentesen kapják; utánvétel esetén a szállítás költségeit a megrendelő fizeti.

Ez árleszállítás január 1-jével megszűnik.

Buda-Pest, 1897. szeptember 10.

A M. Tud. Akadémia Főtitkári Hivatala.

I.

Nyelvtudomány és irodalomtörténet.

Ábel Jenő, A bártfai Szt-Egyed temploma könyvtárának története. (206 l.) 1 frt 20 kr.

Ábel Jenő, Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon. (289 l.) 1 frt 80 kr.

Ábel Jenő, Egyetemeink a középkorban. (89 l.) 50 kr.

Ábel Jenő és Mokos Gyula, Magyarországi tanulók a jénai egyetemen (208 l.) 2 frt 20 kr.

Aristophanes vígjátékai. Ford. Arany János. Három kötet. (XXIV. 392. 404. 330 l.) 6 fort, díszkötésben 8 frt.

* *Badics Ferencz*, Fáy András életrajza. (VIII. 672 l.) 1 frt 50 kr.

Balassa József, A phonetika elemei. (124 l.) 70 kr.

Balassa József, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése a magyar nyelvjárások térképével. (150 l.) 1 frt 80 kr.

* *Bánóczi József*, Révai Miklós élete és munkái. (416 l.) 1 frt.

Bartalus István, Adalékok a magyar zene történelméhez. Két füzet, (18-r. 77, 61 l.) 90 kr.

* *Barthélemy-Saint Hilaire*, A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz. Fordította Péterfy Jenő. (VIII. 196 l.) Ára 1 frt.

Bayer József, A nemzeti játékszín története. Két kötet. (644, 496 l.) 7 frt.

* *Beöthy Zsolt*, Széchenyi és a magyar költészet. (112 l.) 1 forint.

Bogisich Mihály, XVII. századbeli kath. énekgyűjtemény. (47 l.) 30 kr.

* *Boyesen Hjalmar Hjort* és *Heinrich Gusztáv*, Goethe Faustja. Tanulmányok. Két rész egy kötetben. (XVI. 272 l.) 1 frt 50 kr.

* *Cherbuliez V.* Művészet és természet. Ford. Geöcze Sarolta. (243 l.) 1 frt 50 kr.

* *Dante Alighieri*, Isteni színjátéka (Divina commedia). Ford., bevezette s jegyzetekkel kísérte Szász Károly. Második rész: A purgatórium (528 l.) 2 frt.

Duka Tivadar, Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Arczképével, síremléke rajzával s egy térképpel. (438 l.) 3 frt.

* *Emerson R. W.* Az emberi szellem képviselői. Fordította Szász Károly, (XVI. 190 l.) 1 frt 50 kr.

Finály Henrik, Hogy is mondják ezt magyarul? (296 l.) 1 frt 80 kr.

Finály Henrik, A besztercei szószeret. A nyelvemlék hasonmásával. (92 l.) 2 frt.

Gabányi Árpád, Pogány magyarok. Történeti színmű. (164 l.) 1 frt.

Goldziher Ignác, Renan mint orientalista (100 l.) Ára 1 frt.

* *Heinrich Gusztáv*, A német irodalom története. Két kötet. Az őskortól a nemzeti irodalom fölvirágzásáig. (XVI. 576 és XVI. 567 l.) 3 frt.

Hellebrant Árpád, A magyar tudományos Akadémia könyvtárában lévő össznyomatványok jegyzéke (379 l.) 2 frt.

Kazinczy Ferencz levelezése, összeállította Váczy János. Eddig hét kötet (620, 628, 574, 644, 592, 607, 620 l.) Az I., III., IV., V., VI. és VII. köt. 5 frt. A II. köt. 6 frt.

Komjáthy Benedek, Az zenth Paal leveley magyar nyelven. 8-rét (491 l.) 3 frt.

Munkácsi Bernát, Budenz József emlékezete. (65 l.) 60 kr.

Nyelvemléktár. Régi magyar codexek. Tizennégy kötet. Kötetenként 2 frt.

Pecz Vilmos, A görög tragédia története. Egy kötet. (383 l.) 2 frt 40 kr.

Régi magyar költők tára. II—VI. köt. (503, 480, 398, 414, 403 l.) Ára kötetenként 2 frt.

* *Ribbeck O.*, A római költészet története. Ford. Csiky Gergely és Katona Lajos. Három köt. (430, 448, 452 l.) 4 frt 50 kr.

* *Sainte-Beuve*, Arczképek a francia újabbkori társadalomból. Ford., jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta Wohl Janka. (XX. 416 l.) 1 frt 50 kr.

Schrauf K., Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. (366 l.) 4 frt 50 kr.

Schrauf K., A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke 1493—1558. (XXI. 143 l.) 1 frt 50 kr.

* *Simonyi Zsigmond*, A magyar nyelv. Két kötet. (301, 363 l.) 2 frt.

Simonyi Zsigmond, A magyar határozók. Két köt. (456, 462 l.) 7 frt 70 kr.

Szabó Károly, Régi magyar könyvtár. I. köt. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve II. Az 1473—1711. megjelent nem magyar nyelvű, hazai nyomtatv. kézikönyve. III. 1 rész. Magyar szerzőktől külföldön 1480—1711. megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok kézikönyve. (752, 754, 800 l.) 13 frt 50 kr.

Szamota István, A schlägli szójegyzék. A nyelvemlék hasonmásával. 2 frt.

Szamota István, A Murelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. Egy fényképi hasonmással. (46 l.) 50 kr.

Szász Károly, Attila halála. Történeti tragédia 5 felv. (187 l.) 1 forint.

Szász Károly, István vezér. Történeti dráma 5 felvonásban. (155 l.) 1 frt.

Szász Károly, Széchenyi emlékezete. (15 l.) 10 kr.

Szegedi Gergely, Énekes könyve 1569-ből. (XVI. 221 l.) 2 frt 50 kr.

Szilády Áron, Temesvári Pelbárt élete és munkái (136 l.) 80 kr.

Szinnyei József, Finn-magyar szótár. (XX. 528 l.) 3 frt.

Telegdi Miklós Katekizmusa 1562-ből. Új kiadás. (182 l.) 1 forint.

P. Terentius A. vígjátékai, fordította dr. Kiss Sándor. (XX. és 619 l.) 3 frt.

* *Váczy J.* Berzsenyi Dániel életrajza. (432 l.) 1 frt 50 kr.

Vargha Gyula, Barsi József emlékezete. (20 l.) 20 kr.

Vargha Gyula, Óda az 1867. évi koronázás emlékére (11 l.) 15 kr.

Vass Bertalan, Horvát István életrajza. (VIII. és 514 l.) 3 forint.

* *Villemain*, Pindar szelleme és a lantos költészet. Ford. Csiky Gergely. (484 l.) 1 frt 50 kr.
Zolnai Gyula, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig (IV. és 296 l.) 25 mellékletbeli és egy szövegközi hasonmással. 6 forint.

II.

Történettudomány.

Acsády Ignác, Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt. (284 l.) 1 frt 70 kr.

Acsády Ignác, Két pénzügy-történelmi tanulmány. 1. A pozsonyi és szepesi kamarák. 1565—1604. II. A jobbágy-adózás 1564—1576. (238 l.) 2 frt.

Adalékok a M. Tud. Akadémia megalapítása történetéhez. (I. Szilágyi Istvántól., II. Vaszary Kolostól. III. Révész Imrétől.) (100 l.) 60 kr.

Alvinczi Péter Okmánytára Erdély visszacsatolása felett a magyar királylyal és megbízottjaival folytatott alkudozások történetéhez 1685—1688. Három köt. 5 frt 50 kr.

Anjoukori diplomatai Emlékek. 1268—1426-ig. Három kötet. 12 frt 15 kr.

Anjoukori Okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis, 1301—1357-ig. Hat kötet. Szerk. Nagy Imre. 25 frt.

Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai. Szerk. Horvát Cyrill. (160 l.) 50 kr.

B. Apor Péter munkái 1732-ből. Egy kötet 2 frt.

Balás György, Az 1866. évi osztrák-porosz háború, (329 l.) 19 szöveg-ábrával és két térképmelléklettel. 3 frt.

Ballagi Aladár, Colbert. Két rész egy kötetben. (244, 272 l.) 3 frt 20 kr.

Baranyai Decsi János magyar historiája 1592—1598. Egy köt. 2 frt.

* *Bárczay Oszkár*, A hadügy fejlődésének története. Két kötet. (350, 680 l. és 135 szövegbeli ábrával.) 6 frt.

Brutus János Mihály magyar historiája 1490—1552. Három kötet 6 frt.

Bunyitay Vincze. A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. (32 l.) Egy rajz és két fénynyomattal 1 frt.

Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. köt. (790 l.) 7 frt. — II. köt. (800 l.) 7 frt.

Csengery Antal, Az Akadémiák, különösen a M. Tud. Akadémia. (33 l.) 20 kr.

Dankó József, A francia könyvdísz a renaissance korában. (194 l.) 1 frt 30 kr.

Deák Farkas, Magyar hölgyek levelei 1505—1709-ből. (464 l.) 2 frt.

Deák Farkas, Gróf Tököly Imre levelei (XXIV. 300 l.) 1 frt 60 kr.

Deák Farkas, A bujdosók levéltára. (365 l.) 1 frt 80 kr.

Demkő Kálmán, A felsőmagyarországi városok életéből a XV—XVII. században. (290 l.) 2 frt 70 kr.

Erdélyi országgyűlési Emlékek, 1540—1691. Húsz kötet. Szerk. Szilágyi Sándor. 60 frt.

Fejérpataki László, A kir. kancellária az Árpádok korában. (1501 l.) 1 frt.

Fejérpataky László, Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (I.—XIII. 682 l.) 4 frt.

Finály Henrik, Az ókori súlyokról és mértékekről. (164 l.) 1 frt.

Fraknoi Vilmos, Mátyás király levelei 1448—1479. (XIV. 496 l.) 4 frt 50 kr.

Fraknoi Vilmos és Károlyi Árpád, Magyar országgyűlési emlékek. (1526—1604 l.) Eddig tíz kötet. Kötetenként 3 frt.

* *Fustel de Coulanges*, Az ókori község. Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről. Ford. Bartal Antal. (XIII. 609 l.) 1 frt.

Gelcich József, Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. (923 l.) 5 frt.

Gindely Antal, Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez (543 l.) 5 frt.

Goldziher Ignác, A történetírás az arab irodalomban. (49 l.) 50 kr.

* *Goldziher Ignác*, Az iszlám. Tanulmányok a muhammedán vallás története köréből. (XII. 412 l.) 50 kr.

Hampel József, A régibb középkor (IV.—X. század) emlékei Magyarhonban (173 l. 200 képes táblával és rajzokkal a szövegben.) 5 frt.

Helmár Ágost, Bonfinius mint történetíró. (88 l.) 50 kr.

Henszlmann Imre, A bécsi 1873. évi világtárlat magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya. 10 táblával és 277 fametszettel. (336 l.) 8 frt.

Henszlmann Imre, Lőcse régiségei. 14 táblával. (163 l.) 6 forint.

Henszlmann Imre, Pécs középkori régiségei. Három részben. (97, 372, 165 l.) 12 képtáblával és számos fametszettel. 6 frt.

Hunfalvy Pál, Az oláhok története. Két kötet. (482 és LXVI. l., 481 és LXXII. l.) 6 frt.

Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592—1603. és *Hidvégí Mikó Ferencz* historiája 1594—1613, *Biró Sámuel* folytatásával. Egy kötet 2 frt.

Ipolyi Arnold, Rimay János államiratai és levelezései (422 l.) 2 frt 50 kr.

Ipolyi Arnold, Gróf Károlyi István emlékezete. (41 l.) 30 kr.

Ipolyi Arnold, A magyar szent korona. (234 l.) Pompás díszkiadás. 10 frt.

Jakab Elek, Az utolsó Apafi. (336 l.) 1 frt 80 kr.

Jakab Elek, A m. tud. Akadémia kézírattárának ismertetése. (43. l.) 40 kr.

* *Kállay Béni*, A szerbek története. 1780—1815. (640 l.) 50 kr.

Karácsonyi János, Szent-István oklevelei és a Szilveszterbulla. (224 l.) 2 frt.

Károlyi Árpád, Illésházy István hűtlenségi pöre. (216 l. IV.) 1 frt 20 kr.

Károlyi Á. és Szalay J., Nádasdy Tamás családi levelezése. (262 l.) 1 frt 40 kr.

Knauz Nándor, Évmutató Fejér György magyar okmánytárához. (44 l.) 20 kr.

Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Négy kötet. 36 frt.

Kovács Nándor, Névmutató Wenzel Árpádkori új okmánytárához. (861 l.) 5 frt.

* *Lanciani R.*, A régi Róma, a legújabb ásatások világításában. Ford. Lubóczy Zs. (368 l.) Számos műmelléklettel. 3 frt.

Lipp Vilmos, A keszthelyi sírmezők. (52 l.) 363 rajzzal. 1 frt 60 kr.

Lipthay Sándor, Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai. (178 l.) 1 frt 50 kr.

* *Mac-Carthy Jusztus*, Anglia története korunkban. Ford. Szász Béla. Három kötet. (618, 686, 485 l.) 4 frt 50 kr.

Magyar országgyűlési Emlékek, 1526—1604-ig. Tíz kötet. 30 frt.

Majláth Béla. A szőnyi béke okmánytára. (401 l.) 2 frt 50 kr.

Mátyáskori diplomatai Emlékek 1458—1490-ig. Négy kötet. 8 forint.

Marino Sanuto, Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai, 1496—1501. Három kötet. (XVI. és 282, 300, 390 l.) Ara 4 frt 20 kr.

Meyer Gotthold Alfréd. Szent Simeon ezüstkoporsója Zarában. (64 l.) 14 képes melléklettel és 29 ábrával 4 frt.

Myskovszky Viktor, Bártfa középkori műemlékei. Két részben. (146 és 132 l.) 14 fénynyomatú táblával és számos fametszetel. 9 frt.

B. Nyáry Jenő. Az aggteleki barlang mint őskori temető. 3 forint.

Oláh Miklós, esztergomi primás és kir. helytartó levelezése. 2 forint.

Ortvay Tivadar, Magyarország régi vízrajza. Két kötet. (544, 464 l.) 5 frt.

Óváry Lipót, A M. T. A. történelmi bizottságának oklevél-másolatai. Két füzet. (311 és 293 l.) 6 frt.

III. Pál és Farnese bibornok Magyarországra vonatkozó levelezései. 2 frt.

Pázmány Péter levelezése 1605—1625. Egy kötet 2 frt.

Pauler Gyula, Wesselényi összeesküvése 1664—1671. Két köt. Ára 1 frt.

Péchy A., Alsómagyarország bányaművelésének története. Két köt. 8 frt 50 kr.

Festy Frigyes, A szörényi bánság története. Három kötet. (482, 560, 416 l.) 7 frt.

Pesti Frigyes, Magyarország helynevei, történeti tekintetben. I. köt. 3 frt.

Pulszky Ferencz, A rézkor Magyarországon. 21 ábrával (79 l.) 1 frt 20 kr.

A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 1632—1660. Egy köt. 2 frt.

Rákóczy Ferencz önéletrajza és »Egy keresztyén fejedelem áhításai» 3 frt.

Rákóczy György és a porta. Szerkesztették Beke A. és Barabás S. (905 l.) 5 frt.

Rákóczy Ferencz levéltára. Tizenhárom köt. 32 frt.

* *Ramnaud A.*, Oroszország története. Két kötet. (432, 448 l.) 3 forint.

* *Ratzel Frigyes*, A föld és az ember. Ford. Simonyi Jenő. 1 frt 50 kr.

Rédey László történeti maradványai 1658—1693. (XII. és 270 l.) 80 kr.

Reissenberger Lajos és *Henszelmann Imre*, A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom. Két rézmetszettel és számos ábrával. (87. l.) 4 frt.

Rómer Flóris, Régi falképek Magyarországon. 13 képtáblával. (170 l.) 8 frt.

Rozsnyay Dávid, Az utolsó török deák történeti maradványai. 2 forint.

Rupp Jakab, Magyarország helyrajzi története. Három kötet 3 frt 30 kr.

* *Schuchardt K.*, Schliemann ásatásai. Trója, Tyrins, Mikéne, Orchomenos és Ithakában. (2 arczk., 7 tervrajzzal és 321 ábra 464 l.) Ára 3 frt.

* *Sorel Albert*. Európa és a francia forradalom. Fordította Szathmáry Gy. (VIII., 718 l.) 1 frt 50 kr.)

Szádeczky L., Báthory István lengyel királylyá választása. (354, XLIII.) 3 frt.

Szádeczky L., Izabella és János Zsigmond Lengyelországban (108 l.) 70 kr.

Szalay Ágoston, Négy száz magyar levél a XVI. századból (432 l.) 1 frt 20 kr.

Szamosközy István Történeti maradványai 1566—1608. Négy kötet. 8 frt.

Gróf Széchenyi és az Akadémia alapítása. Szász Károlytól. (260 l.) 1 frt 50 kr.

Gróf Széchenyi István Külföldi úti rajzai és följegyzései. 4 forint.

Gróf Széchenyi István Hirlapi cikkei. Két kötet. 10 frt.

Gróf Széchenyi István levelei szülőihez. Összeállította Zichy Antal (339 l.) 3 frt.

Szécsi Mór, Az osztrák-olasz háború 1866-ban. 12 melléklettel 3 frt.

Szentkláray Jenő, A dunai hajóhadak története. (334 l.) 2 frt 60 kr.

Szilágyi Sándor, Lorántfy Zsuzsánna. (104 l.) 60 kr.

Szilágyi Sándor, Erdély és az északkeleti háború. Két köt. 10 frt.

Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor fejedelem levelezése. (470 l.) 2 forint.

Szilágyi Sándor, Carrillo Alfonz diplomatiái működése. (151 l.) 1 frt.

Szilágyi Sándor, A linezi béke okirattára. (668 l.) 4 frt.

Szinnyei József, Hazai történelmi repertorium. Két kötet 10 frt.

Téglás Gábor, Az aldunai zuhatagok sziklafeliratai. 1 frt.

Thaly Kálmán, A gróf Bercsényi család. Három köt. 12 frt 80 kr.

Thaly Kálmán, Bercsényi házassága. Történeti ének. 1695-ből. Toldalék: Actio curiosa. Magyar színjáték 1678-ból. (200 l.) 2 forint.

Thierry Amadé, Aranyszájú Szent János és Eudoxia császárné. A keresztyén társadalom keleten. Ford. Öreg János. (XIV. 580 l.) 1 frt 50 kr. — Szent Jeromos. A keresztyén társadalom nyugaton. (XXVI. 588 l.) 1 frt 50 kr.

Tököly Imre levelei, könyvei és egyéb emlékezetes írásai. Két kötet. 4 frt.

Tököly Imre Naplója. Két kötet. 5 frt.

Thury József, Török történetírók Magyarországról. Két kötet. 8 frt.

Torma Károly, Az aquincumi amphitheatrum. (Jelentés az ásatásokról). 1 frt.

Torma Károly, Dacia régiség- és felirattani irodalma. (192 l.) 2 frt 50 kr.

Török Aurél, III. Béla magyar király és neje testereklyéiről. Két füzet. Ára 2 frt 60 kr.

Verancsics Antal, esztergomi érsek Összes munkái. Tizenkét kötet. 24 frt.

Vitnyédy István Levelei. Két kötet. (272, 268 l.) 1 frt 60 kr.

Wenzel G., Magyarország mezőgazdaságának története. (424 l.) 2 frt 50 kr.

Wenzel G., Magyarország bányászatának kritikai története. (456. l.) 3 frt.

Wenzel G., A Fuggerek Magyarország történetében. (212 l.)
1 frt 20 kr.

Zrinyi Miklós Hadtudományi munkái. R. Horváth Jenő kiad.
(404 l.) 2 frt.

III.

Jog- és államtudomány.

* *Berryer*, Törvénszéki beszédei. Ford. Tóth Lőrincz.
(400 l.) 1 frt 50 kr.

* *Carrara F.*, A büntető jogtudomány programja. Ford.
Beksics Gusztáv. Két kötet. (XX. 390, 591 l.) 1 frt.

* *Concha Győző*, Újkori alkotmányok. Két kötet. (X. 314 és
XVI. 512 l.) 3 frt.

Fayer L. Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjtemé-
nye. I. köt. 4 frt.

* *Földes Béla*, Értekezések az angol és francia nemzetgazd.
köréből. 50 kr.

Fraknói Vilmos, A magyar királyi kegyúri jog (559 l.) 5 frt.

Gide Pál, A nők joga. Ford. Tóth Lőrincz. Két kötet. (390,
412 l.) 3 frt.

György Endre, A különbözeti árszabályok jogosultsága és
hatása. 1 frt 80 kr.

Hüppe Siegfried, A lengyel alkotmány története. Ford.
Szathmáry György. (542 l.) 3 frt.

Janet Pál, A politikai tudomány története a morálhoz való
viszonyában. Ford. Lőrinczy Béla és Angyal Dávid. Három köt.
(608, 544, 568 l.) 4 frt 50 kr.

Kállay Béni, Magyarország a Kelet és Nyugat határán. (69 l.)
40 kr.

Király János, Pozsony város joga a középkorban. (464 l.)
4 forint.

Kovács Ferencz. Az 1843/44-ik évi országgyűlési alsó tábla
kerületi üléseinek naplója. Hat köt. (687, 724, 511, 771, 448, 553 l.)
21 frt.

Körösi József, Budapest nemzetiségi állapota és magyaroso-
dása az 1881-iki népszámlálás eredményei szerint. (45 l.) 30 kr.

* *Laveleye Emil*. Kormányformák az újkori társadalmakban.
Ford. Tóth Lőrincz. (XVIII. 180 l.) 50 kr.

* *Lavergne Leonce*, Az angol mezőgazdaság. Ford. Beksics
Gusztáv 50 kr.

* *Leroy Beaulieu Pál*, Az új socialismus és annak bírálata.
Ford. Sasvári Ármin. Bevezető előszóval Kautz Gyulától. (XII.
469 l.) 1 frt 50 kr.

Leroy Beaulieu Pál, Pénzügytan. Ford. Láng Lajos. Négy
kötet. Ára 2 frt.

Matlekovics Sándor. A vasúti különbözeti viteldíjak. (172 l.) 1 forint.

* *Mayr György,* A társadalmi élet törvényszerűsége. (XVI. 348 l.) 50 kr.

* *Medveczky Frigyes,* Társadalmi elméletek és eszmények. (IV. 412 l.) 1 frt 50 kr.

Pauler Tivadar, Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. 1 frt 50 kr.

Pisztóry Mór, A nemzetgazdaságtan haladása és iránya az utolsó tizenöt év alatt (393 l.) 2 frt 50 kr.

Rentmeister Antal, Lex falcidia és quarta falcidia. (116 l.) 70 kr.

* *Taine Hippolit Adolf.* A jelenkori Franciaország alakulása. Öt kötet. (VIII. 664, 574, 622, 326, 320 l.) Ford. Toldy László és Csiky Gergely. 7 frt 50 kr.

* *Todd Alpheus,* A parlamenti kormányrendszer Angliában. Ford. Dapsy László. Három kötet (VIII. 600, 618, 628 l.) 1 frt 50 kr.

Vécsey Tamás, Széchenyi és a magyar magánjog. (62 l.) 60 kr.

Vécsey Tamás, Aemilius Papinianus pályája és művei. (143 l.) 90 kr.

Vécsey Tamás, Lucius Ulpius Marcellus (171 l.) 1 frt.

Verbőczy István Hármaskönyve. Fordították s jogi műszótarrral és részletes tárgymutatóval ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen 5 frt.

Wlassics Gyula, A tettesség és részesség tana. Bővített új kiadás. 6 frt.

82135

BUDA-PESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

250. SZÁM.

1897. OKTÓBER.

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1897.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

112/104
rövidb.
26. sz.
2145

TARTALOM.

	Lap
I. MAGYAR BIRTOKVISZONYOK 1711–1740. — Marczali Henriktől	1
II. A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL. (III.) — Forster Gyulától	26
III. A TERMÉSZET-KUTATÁSRÓL. — Schmidt Sándortól	52
IV. AZ ANTHROPOMETRIAI MÉRÉSEK. Gruber Lajostól	66
V. A VÍZI MALOM. Regény. (X.) — Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól	74
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Ha rád tekintek</i> ... — B. Vay Aladártól. — <i>Heredia szonetteiből</i> , I–V. — Vargha Gyulától	136
VII. A PHILOLOGIAI SZÖVEGKRITIKA FOGALMA, MÓDSZERE ÉS FELADATAI. — Vári Rezsőtől	140
VIII. ÉRTESÍTŐ: Lampérth Géza: <i>Első könyvem. Hazafias és egyéb költemények</i> . Beöthy Zsolt előszavával. — i. — Vöge W.: <i>Raffael und Donatello</i> . — P. — Wass M.: <i>Székely Mózes erdélyi fejedelem életrajza</i> . — d. — <i>Új magyar könyvek</i>	148

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

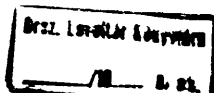
A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György, cs. és kir. egyet. könyvárus, I. Stefansplatz Nr. 6. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyv-
kereskedésben kaphatók:

GÖRÖG ÉS LATIN REMEKIRÓK.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK CLASSICA-PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

PROPERTIUS ELÉGIAI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

CSENGERI JÁNOS.

Ára füzve magyarul 2 frt. — Latinul és magyarul 3 frt.

SUETONIUS TRANQUILLUS

CSÁSZÁROK ÉLETRAJZAI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

Dr. SZÉKELY ISTVÁN.

Ára füzve magyarul 2 frt 40 kr. — Latinul és magyarul 4 frt.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kaphatók:

PETELI ISTVÁN.

FELHŐK.

ELBESZÉLÉSEK.

Ára füzve 2 frt.

AZ ELTÜNT.

REGÉNY.

Irta

SZIVOS BÉLA.

LINEK LAJOS TIZENHAT EREDETI RAJZÁVAL.

Ára füzve 1 frt 60 kr.

AZ USZÓ SZIGET.

Irta

VERNE GYULA.

Fordította

GAAL MÓZES.

HETVENKILENCZ KÉPPEL.

Ára füzve 2 frt. — Vászonnkötésben 2 frt 60 kr.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

251. SZÁM.

1897. NOVEMBER.

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ES KÖNYVNYOMDA.

1897.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. KELETI BENYOMÁSOK. (I.) — Kresmárik Jánostól	161
II. A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL. (IV.) — Forster Gyulától	170
III. A KÉTEZERÉVES CICERO. — W. J.-tól	195
IV. A VÍZI MALOM. Regény. (XI.) Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól	222
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Élet-halál</i> . . . — Szász Károlytól. — <i>A válasz-tothoz</i> . — Goethe után, németből. — Lévy Józseftől	294
VI. A BABYLONI ÉS HÉBER HAGYOMÁNYOK. — rz.-tól	297
VII. AZ ORVOSI GYAKORLATRÓL. — Thim Józseftől	305
VIII. ÉRTESITŐ: Hampel József: <i>A bronzkor emlékei Magyarhonban</i> . III. — Téglás Gábor. — Szemere Miklós: <i>Fiatal véreim</i> . — Elemér Oszkár. — Imre Sándor: <i>Irodalmi tanulmányok</i> . — n. — Brandes G.: <i>William Shakespeare</i> . — L. J. — <i>A Természettajzi Füzetek</i> . — Méhely Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	313

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyvtárus elfogad. Bécsben Szelinski György, cs. és kir. egyet. könyvtárus, I. Stefansplatz Nr. 6. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyv-
árusnál kapható:

CORPUS JURIS HUNGARICI

1000—1895

A TELJES MAGYAR TÖRVÉNYTÁR

MILLENNIUMI EMLÉKKIADÁSA.

Dr. CSIKY KÁLMÁN, Dr. KOLOZSVÁRI SÁNDOR, NAGY GYULA, Dr. ÓVÁRI KELEMEN,
TÓTH LŐRINCZ

közreműködésével szerkeszti

Dr. MÁRKUS DEZSŐ.

H U S Z   K Ö T E T.

Ára füzve 60 frt. — Félbőr-kötésben 75 frt.

Eddig megjelentek:

WERBÓCZY HÁRMASKÖNYVE.

1836—1895. törvényezikkek.

1896. évi törvényezikkek.

A MAGYAR KIR. CURIA

FELÜLVIZSGÁLATI TANÁCSA

által

a sommás eljárásról szóló törvény (1893. XVIII. t. cz.) alapján hozott

HATÁROZATOK GYŰJTEMÉNYE.

Összeállította

Dr. FABINY FERENCZ

kir. curiai bíró.

I. KÖTET (1895—1896.) — (1—221. sz. határozatok.)

Ára füzve 2 frt 80 kr. — Vászonnkötésben 3 frt 60 kr.

II. KÖTET. (1896—1897.) — (222—459. sz. határozatok.)

Ára füzve 3 frt 50 kr. — Vászonnkötésben 4 frt 20 kr.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyv-
árusnál kapható:

DEÁK FERENCZ BESZÉDEI.

ÖSSZEGYÜJTÖTTE

KÓNYI MANÓ.

1848—1861.

Ára füzre 2 frt 40 kr.

1861—1866.

Ára füzre 3 frt 60 kr.

LEGÚJABBAN MEGJELENT KÖTET:

1866—1867.

Ára füzre 4 frt.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

252. SZÁM.

1897. DECEMBER.

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1897.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A KIRÁLYSZOBROK. — Beöthy Zsolttól	337
II. A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL. (V.) — Forster Gyulától	351
III. KELETI BENYOMÁSOK. (II.) — Kresmárik Jánostól	448
IV. A VÍZI MALOM. Regény. (XII.) — Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól	459
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Bréma pinczéjében.</i> Endrődi Sándortól. — <i>Aggódás.</i> — Sully Prudhomme után, francziából. — Radó Antaltól	533
VI. A BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNETE 1896—1897-ben. — Waldapfel Jánostól	536
VII. ÉRTESÍTŐ: Klág Nándor: <i>Az érzékszervek élettana.</i> — p. gy. — Al. Conze: <i>Ueber den Ursprung der bildenden Kunst.</i> — e. — Falk Zsigmond: <i>Oroszország. Úti vázlatok.</i> mg. — <i>A Magyar Tud.</i> <i>Akadémia kiadványai</i>	543

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György, cs. és kir. egyet. könyvárus, I. Stefansplatz Nr. 6. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánul a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyv-
árusnál kapható:

GYULAI PÁL KÖLTEMÉNYEI.

Harmadik bővített kiadás a költő arczképével. — Két kötet.

Ára füzve 4 frt. — Díszkötésben 6 frt.

EGY RÉGI UDVARHÁZ UTOLSÓ GAZDÁJA.

BESZÉLY.

Irta GYULAI PÁL.

Dörre T. rajzaival.

Negyedik kiadás.

Ára füzve 1 frt 40 kr. — Díszkötésben 2 frt.

Ez újonnan megjelent negyedik kiadás új képekkel jelentékenyen szaporodott.

NŐK A TÜKÖR ELŐTT.

BESZÉLY.

Irta GYULAI PÁL.

Feszty Árpád rajzaival.

Harmadik kiadás.

Ára füzve 1 frt 40 kr. — Díszkötésben 2 frt.

LÉVAY JÓZSEF ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI.

A költő aczélmetszetű arczképével. — Két kötet.

Ára díszkötésben 5 frt.

SZÁSZ KÁROLY KISEBB KÖLTEMÉNYEI.

A költő aczélmetszetű arczképével. — Két kötet.

Ára díszkötésben 5 frt.

TOMPA MIHÁLY ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI.

Rendezték barátai

Arany János, Gyulai Pál, Lévy József és Szász Károly.

Illusztrált díszkiadás, nagy albumalakban, több száz képpel.

Ára pompás díszkötésben 16 frt.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyv-
árusnál kapható:

TOMPA MIHÁLY: VIRÁGREGÉK.

Nyolczadik ünnepi diszkiadás. — Nyolcz gyönyörű színnyomatú képpel.

Habos selyemre nyomatott színnyomatú díszkötésben 8 frt.

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti **GYULAI PÁL.**

Legujabban megjelent füzetek:

382. füzet. **Hannele.** Álomköltemény két részben. Irta *Hauptmann* Gellért.
Fordította *Telkes* Béla. Ára füzve 20 kr.
383. " **Jellemrajzok.** Irta *Csengery* Antal. Tartalom: Nagy Pál. —
Beöthy Ödön. — Szentkirályi Móricz. — Bárá Eötvös József. —
Adalék Kossuth jellemzéséhez. — Egy pár vonás gróf Dessewffy
és Kazinczy Ferencz jellemzéséhez. Ára füzve 30 kr.
384. " **Né hallja hírét az anyjának.** Regény. Irta *Pálffy* Albert.
Ára füzve 60 kr.

II. JÓZSEF CSÁSZÁR KORA MAGYARORSZÁGBAN.

REGÉNY.

Irta **VAS GEREKEN.**

Második kiadás. — **Neogrády Antal 82 rajzával.**

Ára füzve 2 frt. — Vászonskötésben 2 frt 80 kr.

VERNE GYULA: DARDENTOR CLOVIS.

REGÉNY.

Fordította **Gaal Mózes.**

46 eredeti képpel.

Ára füzve 2 frt. — Vászonskötésben 2 frt 60 kr.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR VISZONY NEMZETKÖZI TERMÉSZETE.

Irta **Gróf VIGYÁZÓ FERENCZ.**

Ára füzve 50 kr.